

ORMOS ISTVÁN
EGY ÉLETÚT ÁLLOMÁSAI
Kmoskó Mihály
1876–1931

ORMOS ISTVÁN

EGY ÉLETÚT ÁLLOMÁSAI

KMOSKÓ MIHÁLY
1876–1931

A függelékben:

JELENTÉS A SZÍRIAI KATOLIKUS MISSZIÓK JELEN ÁLLAPOTÁRÓL

Az 1915–16. tanév második felében végzett tanulmányútja alapján benyújtja

DR. KMOSKÓ MIHÁLY
egyetemi tanár

BUDAPEST, 2017

Kiadja:
MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI ENCIKLOPÉDIA
MUNKAKÖZÖSSÉG (METEM) Budapest
HISTORIA ECCLESIASTICA HUNGARICA ALAPÍTVÁNY
www.heh.hu

Felelős kiadó:
Várszegi Asztrik

Kiadói szerkesztő
Zombori István

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült

A kötet megjelenését támogatta:
Pázmány Alapítvány
Szent Adalbert Közép- és Kelet-Európa Kutatásokért Alapítvány, Esztergom

A térképeket Nagy Béla készítette

A címlapon:

Felül: Kmoskó Mihály 1910-ben. Részlet a 11. sz. illusztrációból.
Alul: Jeruzsálemi látkép a Sziklamecsettel és a Szent körlettel (Templomtérrel) a 20. sz. elején. A háttérben jobbról feltűnik az Aksza-mecset kupolája és főhajójának teteje.
Kongresszusi Könyvtár, Washington. Library of Congress, Washington, D.C, Prints and Photographs Division, Matson (G. Eric and Edith) Photograph Collection.

ISBN 978-963-9662-97-1

Nyomdai előkészítés:
Sigillum 2000 Bt., Szeged
Nyomdai munkák:
EFO Nyomda
www.efonyomda.hu

TARTALOM

Előszó	7
Bevezetés	11
Kmoskó Mihály családja, gyermek- és ifjúkora	24
A budapesti egyetem hittudományi karán.	35
A szíriai út.	49
A közel-keleti tapasztalatok utóélete	100
A forradalmak kora	118
Küzdelem a Felvidék megtartásáért	164
Kmoskó anyanyelve	185
Kmoskó kötődései	190
A katolikus egyház Szlovákiában	198
Radikalizálódás.	202
A nők felsőfokú oktatásának kérdése	209
A bölcsészettudományi karon	228
Kmoskó halála	247

Függelék

Jelentés a szíriai katolikus missziók jelen állapotáról (Kmoskó Mihály).	253
--	-----

Exkúrsusok

I. Bellaaghné jóslatai	331
II. A lehnini jóslat	332
III. Az önálló Magyarországra tett eskü	332
IV. Az Anatóliai vasút, a Bagdad-vasút és a Hidzsász-vasút	333
V. Dzsemál pasa és zsidó kedvese, majd felesége.	338
VI. A <i>tabu</i> (<i>tapu</i>)	349
VII. Az éhínség	350
VIII. Az „aprópénzmizéria”	350
IX. <i>Az-Zavara</i>	359
X. A „moralisták”	361
XI. <i>Sehle</i>	362
XII. Az Auguste Victoria-komplexum.	363
XIII. A <i>dönme</i>	365

XIV. A jeruzsálemi „térparancsnokság” avagy „hadtápparancsnokság”	366
XV. Paul Sbath neve	368
XVI. „A vas feni a vasat”	369
XVII. Zárólvoltak-e Kmoskó kéziratái a rendszerváltás előtt?	370
Bibliográfia	373
Képek és térképek	419
Az illusztrációk forrásai és lelőhelyei	479
Névmutató	481

ELŐSZÓ

Kiadványunk két részből áll. Az első részben Kmoskó Mihály *életrajzát* találja az olvasó, amely valójában két korábbi, a *Keletkutatás*ban megjelent cikk lényegesen (mint egy négyszeresére) bővített és átdolgozott változata.¹ Ezt követi a teljes szövege Kmoskó *Jelentésének*, amelyet 1916-ban tett hivatalos szíriai utazásáról készített.

A kutatásban, illetőleg ennek a kiadványnak a megszületésében számos kollégám, barátom, illetőleg intézmény támogatását élvezhettem.

Köszönetemet fejezem ki Cherubina vincés nővérnek (Szántó Katalin, Páli Szent Vincéről Nevezett Irgalmas Nővérek Rendje, Szeretet Leányai Társulata, Budapest) a rendelkezésemre bocsájtott dokumentumokért és a kutatásaimhoz nyújtott segítségért. Cherubina nővér korábban Pusttazámoren szolgálva hallott először Kmoskóról; később Kmoskó azóta elhunyt unokahúgai átadtak neki fontos dokumentumokat. Ezekből kis kiállítást rendezett Pusttazámoren a „Remeteségnek” nevezett temetői kápolnában, amely Kmoskó sírja mellett áll. Saját kutatásai, eme dokumentumok, valamint a falubeliek elbeszélései alapján összeállított egy alapvető forrásmunkát is: *Dr. Berniczsei Kmoskó Mihály egyetemi tanár; Pusttazámore első lelkészének élete és művei*. [Kézirat]. Budapest 2006. Cherubina nővér azóta a birtokában lévő dokumentumokat, közöttük néhány figyelemre méltó fényképet, valamint említett művét nemes gesztussal a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának és Régi Könyvek Gyűjteményének² ajándékozta, s ily módon ez a fontos anyag „Kmoskó Mihály hagyatéka” néven hozzáférhetővé vált a tudományos kutatás számára.

Kiemelten szeretném megköszönni Fazekas István (Bécsi Magyar Levéltári Kirendeltség/*Ungarische Archivdelegation beim Haus-, Hof- und Staatsarchiv*) előzékenységet. Aki valaha dolgozott levéltárban, jól tudja, milyen hosszú időbe telik, amíg az ember tisztába jön azzal, mit hol találhat meg, mit hol keressen, illetőleg mi van meg egyáltalán egy adott levéltárban. Különösen áll ez egy olyan hatalmas és gazdag intézményre, mint az Osztrák Állami Levéltár (*Österreichisches Staatsarchiv/Haus-, Hof- und Staatsarchiv*). Nagy tapasztalatával, hely- és szakismeretével, valamint lebilincselő segítőkészségével ebben járult hozzá kutatásaim eredményességéhez több alkalommal is alapvetően Fazekas István. *Valamennyi* az Osztrák Állami Levéltárban található, Kmoskóval kapcsolatos dokumentum – köztük az alább publikált *Jelentés* – felkutatásáért neki tartozom hálával.

Köszönetemet fejezem ki továbbá Mag. Barbara Bieringer levéltárosnak (Bécsi Egyetem Levéltára/*Archiv der Universität Wien*). Ő több alkalommal is nagy előzékenységgel segítette munkámat, mindenekelőtt felkutatta, valamint hozzáférhetővé tette számomra a

1 ORMOS István: Adalékok Kmoskó Mihály alakjához I–II. *Keletkutatás* 2009. ősz, 37–76; 2010. tavasz, 27–62. A cikk első részének 64. oldalán a 88. jegyzetben „nagyszombati” helyett „esztergomi” olvasandó.

2 A továbbiakban: MTAK Kézirattár.

Lackenbacher-alapítvány iratanyagát, benne számos, Kmoskóval kapcsolatos dokumentummal. Ez az iratanyag ugyanis nem szerepel a Levéltár általánosan használt katalógusaiban, s első – egyébként előre egyeztetett – látogatásomkor a Levéltár munkatársai, beleértve a terület szakreferensét is, semmit sem tudtak róla és teljesen tanácstalanok voltak. Az ügy teljesen reménytelennek tűnt, minthogy az anyagnak nem volt semmi nyoma, s azt kellett föltételezni, hogy elveszett vagy megsemmisült – valószínűleg a II. világháború során. Ám Barbara Bieringer vette magának a fáradságot, hogy utánanézzen a kérdésnek, és egy hónappal később értesítést kaptam tőle, hogy mégiscsak sikerült megtalálnia a keresett anyagot.

A műhöz készült névmutató a műben előforduló tulajdonneveket (személy- és földrajzi neveket) tartalmazza számos keresztutalással, amelyek az egyes nevek föllelését hivatottak megkönnyíteni. A névmutató a lábjegyzetek szöveges részére is kiterjed, de nincsenek benne azok a tulajdonnevek, amelyek csak az irodalmi hivatkozásokban, illetőleg a bibliográfiai tételekben szerepelnek.

A térképeket Nagy Béla készítette. A térképeken valamennyi fontosabb földrajzi név megtalálható. Minthogy egy-egy név szövegünkben, illetőleg a lábjegyzetekben nemritkán több alakban is előfordul, a térképeken a magyar helyesírású alakokat tüntettük föl. A többi alak a keresztutalások segítségével azonosítható.

Köszönetemet fejezem ki az alábbi intézményeknek, amelyek lehetővé tették, hogy kutatást végezzek értékes levéltári anyagukban: Bécsi Egyetem Levéltára (*Archiv der Universität Wien*), Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára (Budapest), Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár (Kalocsa), Magyar Országos Levéltár (Budapest), Osztrák Állami Levéltár (Bécs) (*Österreichisches Staatsarchiv/Haus-, Hof- und Staatsarchiv*), Pázmány Péter Katolikus Egyetem/Hittudományi Kar Könyvtára (Budapest), Prímási Levéltár (Esztergom), Székesfehérvári Püspöki Levéltár (Székesfehérvár).

Köszönöm az alábbi intézményeknek, hogy lehetővé tették számomra a gyűjteményeikben őrzött képek közlését: a Bécsi Egyetem Levéltára (*Universitätsarchiv Wien*), a Cseh Köztársaság Külügyminisztériumának Archívuma (Prága) (*Archiv Ministerstva zahraničních věcí České republiky, Praha*; Tomáš Klusoň), Kongresszusi Könyvtár (Washington; *Library of Congress*), a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára (Budapest; Babus Antal), Országos Széchényi Könyvtár (Budapest), Osztrák Zarándokház a Szent Családhoz (Jeruzsálem) (*Österreichisches Hospiz zur Heiligen Familie*; Markus Stephan Bugnyar, *Rector*; Laurenz Sylvester, *Assistant to the Rector*), Osztrák Állami Levéltár (Bécs) (*Österreichisches Staatsarchiv/Haus-, Hof- und Staatsarchiv*), Pázmáneum (*Collegium Pazmanianum*; Bécs, Varga János, rektor), Pázmány Péter Katolikus Egyetem, a Hittudományi Kar Dékánja, Fodor György, a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének Archívuma (Pozsony) (*Archiv Historického ústavu Slovenskej akadémie vied, Bratislava*; Dušan Kováč).

A Miroslav Michelával folytatott gondolatébresztő beszélgetések alapvetően járultak hozzá a kérdések árnyaltabb megközelítéséhez, egyben további munkára buzdítottak. Mózesy Gergely több fontos adattal segítette munkámat. Köszönetemet fejezem ki továbbá Varga Jánosnak, a Pázmáneum rektorának, hogy időt szakított ismételt személyes konzultációra a nagymúltú intézmény falai között. Köszönettel tartozom Fr. Kálmán Peregrinnek (O.F.M.) és Fáy Zoltánnak (Magyar Ferences Könyvtár és Levéltár, Gyöngyös) a ferences renddel és a rend keleti misszióival kapcsolatos információkért. Kiemelten mondok köszönetet Sajó Györgynek (Koppenhága) értékes megjegyzéseirért.

és inspiráló kérdéseiről, valamint lekötelező előzetesítéséért, amit ismételt kérdéseim megválaszolásában mutatott.³ Babus Antalnak, aki átnézte a kézirat egy korábbi változatát, a szöveg nyelvi megformálásában nyújtott segítségéért tartozom hálával. Köszönetemet fejezem ki továbbá Norbert Schwakénak (Názáret), akihez egy részletkérdés tisztázása miatt fordultam. A kért felvilágosítást megadta, ám egy másik kérdés kapcsán intenzív email-levelezésre került sor közöttünk, ami a jelek szerint nemcsak nekem, hanem neki is nagy élvezetet és ismeretekben való gyarapodást jelentett. Hálával tartozom Emilio Platti o.p. professzornak (Leuven–Kairó), aki megajándékozott Paul Sbath magánkiadásban megjelent, rendkívül ritka kéziratkatalógusának egy teljes példányával. Végül pedig köszönöm Dávid Géza kollégámnak és barátomnak turkológiai kérdésekben adott felvilágosításait, valamint a teljes szöveg átnézése során tett megjegyzéseit, javításait.

Egyik találkozásunk alkalmával kedves barátom, Zombori István jelezte, hogy szívesen megjelentetné egyháztörténeti sorozatában Kmoskó beszámolóját. Minthogy időközben Kmoskóról is sok új, fölöttébb érdekes adat gyűlt össze, célszerűnek tűnt a két cikk jelentősen kibővített változatát és a *Jelentést* együtt kiadni. Köszönöm Zombori Istvánnak, hogy egyetértett a javaslattal, majd kitartó érdeklődésével és buzdításával munkára ösztökélt, és egyúttal lehetővé tette a jelen kiadvány megjelentetését. Köszönöm Bauer Ferencnek a könyv nyomdai előkészítése során végzett gondos és alapos munkáját. Hálával tartozom a Magyar Tudományos Akadémiának, hogy a 2015-ben meghirdetett könyvkiadási támogatási pályázat keretén belül hozzájárult a mű megjelentetéséhez.

Az ily módon megszületett mű hiányosságaiért, hibáiért, szemléletbeli megközelítéséért természetesen minden felelősség engem terhel.

Budapesten, 2016. május 30-án

Ormos István

---

3 A Sajó Györggyel való kapcsolatot az internetnek köszönhetem.

BEVEZETÉS

Kmoskó Mihály (1876–1931), a budapesti egyetem nemzetközi hírű szírológus professzora életének utolsó évtizedeiben a magyar őstörténet keleti forrásaival foglalkozott. Monumentális, kéziratban maradt művét a közelmúltban kezdte el publikálni Zimonyi István. Kmoskó fordításain alapuló monográfiájáról 2005-ben recenziót írtam a *Had-történeti Szemle* hasábjain, amely ily módon számos helyen érinti Kmoskó műveit is.⁴ Mindazonáltal tovább foglalkoztattak a monográfiában felvetett kérdések, s gondolataimat, illetőleg következtetéseimet új cikkben bocsátottam közre.⁵ Jól később Zimonyi reagált eredeti recenziómra.⁶ Időközben megjelent Zimonyi monográfiájának módosított német fordítása is, s e mű kapcsán angolul is összefoglaltam kritikai megjegyzéseimet, illetőleg gondolataimat.⁷ Az elnyúló vitát már mindeképpen lezárni kívánó szerkesztőség csupán egy rövid viszontválasz megjelentetését tette lehetővé számomra a *Had-történeti Szemle*⁸ hasábjain, ezért Zimonyi írására adott kimerítő válaszmagamánkiadásban jelentettem meg.⁹ Recenziómmal, illetőleg cikkeimmal a Kmoskó és Zimonyi műveiben található számos problematikus hely egynémelyikének megoldásához kívántam hozzá-

4 ORMOS István: A magyar őstörténet arab forrásainak újabb irodalma. Kmoskó Mihály, Hansgerd Göckenjan és Zimonyi István művei. *Had-történelmi Közlemények* 118 (2005) 733–781. A recenziómban érintettem a kérdést: zároltak voltak-e Kmoskó kéziratai a rendszerváltás előtt? A kibontakozó vitáról ld. a XVII. Exkurzust alább.

5 ORMOS István: Kiegészítések „A magyar őstörténet arab forrásainak újabb irodalma. Kmoskó Mihály, Hansgerd Göckenjan és Zimonyi István művei” című írásomhoz. *Had-történelmi Közlemények* 122 (2009) 1129–1157. (Az 1132. oldal új bekezdésének 5–6. sorában törölendő: „ami a beduinokra egyébként sem jellemző.” Ld. pl. GOLDZIER Ignác: *Az iszlám. Tanulmányok a muhammedán vallás története köréből*. Budapest 1881, 268.)

6 ZIMONYI István: Hamzától a magyar kultúra káros befolyásolásáig. Válasz Ormos István recenziójára. *Had-történelmi Közlemények* 123 (2010) 329–337.

7 ZIMONYI István: *Muslimische Quellen über die Ungarn vor der Landnahme. Das ungarische Kapitel der Ġaiḥānī-Tradition*. Ford. Tibor SCHÄFER. (Studien zur Geschichte Ungarns, 9). Herne 2006, 348 o. ORMOS István: Remarks on the Islamic sources on the Hungarians in the ninth and tenth centuries. *Zeitschrift für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften* 19 (2010–2011 [2012]) 377–395.

8 Ma már az interneten hozzáférhető a *Had-történelmi Közlemények* teljes anyaga, s valamennyi évfolyam le is tölthető (<http://militaria.hu/hadtorteneti-intezet-es-muzeum/hadtortenelmi-kozlemenyek-letoltes>).

9 ORMOS István: Rövid viszontválasz Zimonyi Istvánnak. *Had-történelmi Közlemények* 123 (2010) 699–700. ORMOS István: *Adalékok a magyar őstörténet arab forrásainak kutatásához. Tüzetes viszontválasz Zimonyi Istvánnak*. Budapest 2010, 51 o. Ennek korábbi változata olvasható az ELTE BTK Arab Tanszékének honlapján [http://www.arabszak.hu/pdf/ORMOS_valasz20101109.pdf]. Újabb, kisebb kiegészítéseket, valamint stilisztikai módosításokat tartalmazó, 2012. október 23-án lezárt verziója az Arab Tanszék és a Kőrösi Csoma Társaság által közösen szerkesztett web-folyóirát, az *Arabisztikai Tanulmányok* 1. számában érhető el a Kőrösi Csoma Társaság honlapján keresztül: http://www.kcst.hu/arabisztika/2012-1_Arabisztika_Ormos.pdf. (A két weboldalt utoljára 2016. május 7-én kerestem föl.) Korábbi cikkeim angolnyelvű összefoglalója: ORMOS: Remarks.

járulni. Azt majd a szakemberek, illetőleg az utókor fogja eldönteni, hogy érveléseim mennyire meggyőzőek.¹⁰

A Kmoskó, illetőleg az őt rendszerint kritikátlanul követő Zimonyi műveiben fellelhető fordítási hibák értelmezése során hangsúlyozottan fölmerült Kmoskó magyar tudásának, illetőleg ennek kapcsán anyanyelvének a kérdése. Többek között Kmoskó szűkebb hazája, jó szlovák nyelvi ismeretei és szlovák kapcsolatai okán arra gondoltam, hogy a szlovák nyelv lehetett az anyanyelve. Ez a feltételezés azóta egyértelműen bizonyítást nyert.¹¹ Mindazonáltal ebben a kontextusban elengedhetetlennek tűnt – ha csak főbb vonalaiban is – feltárni háttérét, kapcsolatait, illetve személyiségét, majd pedig nyilvános szerepléseit és politikai tevékenységét is. A kutatás során egy roppant tehetséges, nagy tudású, szenvedélyes, ugyanakkor ellentmondásos egyéniség jegyei bontakoztak ki. Számos olyan érdekes részletre derült fény, amelyek – úgy vélem – joggal számíthatnak a Kmoskó Mihály kutatásai, illetve tágabb értelemben a magyar orientalisztika, sőt az egész korszak története iránt érdeklődő olvasó figyelmére.¹² Ezeket a részleteket, érdekes adatokat kétrészes cikkben foglaltam össze néhány évvel ezelőtt.¹³ Ám ezt követően előkerült Kmoskó 1916-ban tett szíriai utazásáról készült hosszabb beszámolója. Az utazásról készült két jelentésre vonatkozó utalásokkal ismételtlen találkoztam levéltári kutatásaim során, ámde maguknak a jelentéseknek sokáig semmi nyomuk sem volt, ezért úgy gondoltam, hogy bizonyára megsemmisültek a Magyar Országos Levéltárban 1956-ban.¹⁴ A hosszabb jelentés megtalálása Fazekas István érdeme, aki az Osztrák Állami Levéltárban bukkant rá erre az érdekes dokumentumra, illetőleg annak egy gépirásos másolatára. Ennek a dokumentumnak a felbukkanása kapcsán az is kiderült, hogy mel-

10 Időközben megjelent ZIMONYI István művének angol változata is: *Muslim sources on the Magyars in the second half of the 9th century. The Magyar chapter of the Jayhānī tradition.* (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, 35). Leiden–Boston 2016. Tervezem ismertetés megjelentetését róla magyar és angol nyelven, ám jelen írásomban nem tudtam figyelembe venni ezt a közelmúltban megjelent kiadványt.

11 ORMOS: A magyar őstörténet..., 763–764, 160. sz. lábjegyzet. Kmoskó anyanyelvről ld. alább az életrajz 679. jegyzetét és a hozzátartozó részt a főszövegben.

12 Kmoskóról ld. PATAKY Arnold: *Emlékbeszéd Kmoskó Mihály rendes tag felett.* (A Szent István Akadémia emlékbeszédei, II/6). Budapest 1937. HERMANN Egyed – ARTNER Edgár: *A hittudományi kar története 1635–1935.* (A Királyi Magyar Pázmány Péter-Tudományegyetem története, I). Budapest 1938, 481–560, kül. 512–513. (Az utóbbi helyen látható csoportképen Kmoskó is szerepel: „A hittudományi kar 1910/11-ben” [11–12. ill. a jelen műben]). CZEGLÉDY Károly: *Monographs on Syriac and Muhammadan sources in the literary remains of M. Kmoskó.* *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 4 (1954) 19–23. *Österreichisches Biographisches Lexikon.* Bécs 1957–, III, 428. *Révai új lexikona.* Szekszárd 1996–2008, XII. 29–30. ZIMONYI István: Kmoskó Mihály és a magyar őstörténet. In: *Őstörténet és nemzettudat 1919–1931.* Szerk. KINCSES NAGY Éva. (Magyar Őstörténeti Könyvtár, 1). Szeged 1991, 89–93. *Magyar katolikus lexikon.* Budapest 1993–2014, VII, 14–15. BEKE Margit: *Az Esztergomi (Esztergom-Budapesti) Főegyházmegye papsága 1892–2006.* Budapest 2008, 369. KOMORÓCZY Géza: Az ókori Elő-Ázsia a pesti egyetemen: nemzeti célok vagy tudományos kutatás. *2000* 22 (2010) 12. szám (2010. december) 66–67. Mint kiemelkedő szlovák tudóst, Kmoskót tárgyalják szlovák, illetőleg csehszlovák, lengyel és orosz források is. Ezeket ld. az életrajz 708. jegyzetében. A wikipédia magyar nyelvű szócikke több tévedést tartalmaz (https://hu.wikipedia.org/wiki/Kmosk%C3%B3_Mih%C3%A1ly; 2016. május 7-én olvastam utoljára). A rövidebb eszperantó nyelvű szócikk (https://eo.wikipedia.org/wiki/Mih%C3%A1ly_Kmosk%C3%B3; 2016. május 7-én olvastam utoljára) a magyar szócikk kivonata.

13 Ld. az életrajz 1. jegyzetét.

14 ORMOS: Adalékok Kmoskó Mihály alakjához I..., 49, 40. jegyzet.

lette sok más, Kmoskó utazásával, illetőleg az egész „kulturpolitikai akcióval”¹⁵ kapcsolatos dokumentum másolata is megtalálható ugyanott. Minthogy Kmoskót – és társait – a Vallas- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM), valamint a Magyar Püspöki Kar küldte ki Szíriába, korábban úgy véltem, hogy az akció iratanyaga is ezen testületek levéltári anyagában keresendő. Találtam is számos alapvető dokumentumot a hazai egyházi levéltárakban, ám a VKM adott korszakbeli állománya a Magyar Országos Levéltárban 1956-ban megsemmisült. A *Keletkutatásban* megjelent 2 cikket az ily módon rendelkezésemre álló anyag alapján írtam. Ám e két cikk megjelenését követő további „tapogatózásaim” során legnagyobb meglepetésemre és öröömre kiderült, hogy ezeknek a dokumentumoknak a másolatait számos esetben megküldték a közös külügyminisztériumnak is, ahol ezeket lefordították németre; egyes esetekben csak a német fordítás van meg. Kmoskó útijelentésének gépírásos másolata is így került a közös külügyminisztériumba; az eredeti dokumentum valószínűleg a VKM iratanyagával együtt megsemmisült 1956-ban a Magyar Országos Levéltárban. Kmoskó útijelentését Bécsben – bizonyára terjedelme okán – nem fordították le teljes egészében németre, hanem csak egy német nyelvű kivonat készült belőle, amit házilag kinyomtattak – és a kor szokásainak megfelelően – valószínűleg elküldtek minden olyan külképviseletnek, amelyet érdekelhetett egy ilyen jellegű beszámoló.¹⁶ Utólag visszatekintve persze kézenfekvőnek tűnik, hogy az illető dokumentumokat, illetőleg másolatukat elküldték Bécsbe is, minthogy ezek érintették a Monarchia külpolitikáját és kapcsolatosak voltak a párhuzamos osztrák vállalkozásokkal is. Mindenesetre az így napvilágra került anyagot is feldolgoztam, s további magyarországi dokumentumokat is fölhasználtam. Ennek köszönhetően a Kmoskó-életrajz mintegy *négyszeresére* nőtt korábbi terjedelméhez képest, ily módon azután mindenképpen indokoltnak látszik újbóli közrebocsátása.

Életrajzot tart kezében az olvasó, amely Kmoskó mozgalmas életének periódusait – a rendelkezésre álló források függvényében – eltérő mélységben tárgyalja. További forráskutatások még bizonyára földeríthetnek adatokat, illetve pontosíthatják, árnyalhatják eddigi ismereteinket, mindazonáltal meggyőződésem, hogy a jelen életrajz által nyújtott kép lényeges módosításra nem szorul. Csak röviden foglalkozom Kmoskó tudományos tevékenységével, illetőleg íásaival. Kmoskó több eltérő szakterületen tevékenykedett: sumerológia, assziriológia, szentírástudomány (az ószövetség magyarázata), a zsidók története, szír irodalom, a magyarság korai történetének keleti forrásai. Nagyszámú írásának átfogó értékelése önálló monográfia keretében történhet csak meg; erre a jelen kutatás keretei között nem nyílt lehetőség. Meggyőződésem ugyanakkor, hogy a jelen életrajz egyes eredményei nagymértékben elősegítik majd Kmoskó tudományos műveinek pontosabb értelmezését.

Szűkkeblűen ítél a neves egyháztörténész, midőn így ír: „Kmoskó kizáróan szaktudományát művelte”, hiszen Kmoskót személyisége, élete, politikai tevékenysége, életének vargabetűi, váratlan irányváltásai, amelyekre a történelmi környezet változásai, korábban elképzelhetetlen módosulásai következtében került sor, fölöttébb izgalmas és tanulságos, esendő, ám nem föltétlenül szimpatikus aktorává avatják a magyar történelemnek annak

15 A korabeli szóhasználatban a „kulturpolitikai akció” a „kultusszal”, azaz a [római katolikus] „vallással” kapcsolatos akciót jelentett.

16 Ld. alább az életrajz 39. jegyzetét és a hozzátartozó szövegrészt.

egy sorsfordító szakaszában.¹⁷ Életéről számos korabeli dokumentum maradt fenn, amelyek eddig alig keltették föl a szakmai körök érdeklődését. Kutatásaimban döntően levéltári anyagokra támaszkodtam, és meg kell vallanom, nagy élményt jelentett, amint újabb és újabb dokumentumok áttanulmányozásával, egyre több részlet kibontásával folyamatosan módosult a Kmoskóról addig bennem élő kép, nemegyszer teljesen váratlan, akár fölöttébb meglepő irányban is. Kmoskó rabul ejtett és nem engedett el, jóllehet eredetileg egyáltalán nem állott szándékomban ilyen részletességgel elmerülni életében és működésében. Többször is be akartam már fejezni a kutatást, ám mindig történt valami, ami elhatározásom megváltoztatására késztetett: előkerült egy-egy meglepő új adat, vagy pedig épp Budapestre érkezett Miroslav Michela, és a vele folytatott, felettébb inspiráló beszélgetések további munkára buzdítottak. De egy karácsonyi ajándékként kapott könyv is váratlan lökést adott, hogy olyan, a témánkhoz lazábban több szállal is kapcsolódó területre is kiterjesszem kutatásaimat, amelyet eredetileg nem állott szándékomban figyelembe venni. Nem tudtam abbahagyni a témával való foglalkozást, oly sok érdekfeszítő, izgalmas és meglepő dolog derült ki egyre-másra. Kmoskó személyisége ellentmondásokat rejtett: érdekes, izgalmas, ám furcsa, szemmel láthatóan összeférhetetlen ember volt. Kiemelkedő adottságai mellett – felnőttkorában legalábbis – többnyire nem sikerült elnyernie környezetének rokonszenvét, még semleges jóindulatát sem: talán csak pusztazámori hívei képezték kivételt papi szolgálatának késői szakaszában. Alakja és élete több szempontból is méltó figyelmünkre. Számomra az egyik legérdekesebb megfigyelés az volt, hogy egy szlovák születésű, ugyanakkor teljesen elmagyarosodott, minden tekintetben kettős kötődésű ember, aki szemmel láthatóan megtalálta helyét és sikerrel beilleszkedett az első világháború előtti Magyarország társadalmába, hirtelen elveszíti biztonságérzetét és tájékozódási képességét a világháború végét kísérő, illetőleg követő események során.¹⁸ Kmoskó ismeretlen viszonyok között találja magát s kiszalad alóla a talaj: eltűntek a régről megszokott fogódzók s új, alattomos veszélyek fenyegetik. Ebből a szempontból figyelemreméltó ellentétet képez vele, egyben életének alakulására is nagy hatással van legjobb barátja, Jehlicska Ferenc, aki szintén szlovák születésű, ugyanakkor szlovákságát Kmoskótól eltérően éli meg. Ezért az ő alakjának kiemelkedő figyelmet szentelünk az alábbiakban. Kettejük személyisége és sorsának alakulása érdekfeszítően illusztrálja a többes identitás kérdéskörét, az elmagyarosodás különböző fokozatait. Ismeretes, hogy újabban fokozott érdeklődéssel fordul a hazai és a nemzetközi tudományosság a nemzet fogalma, a kulturális és politikai nemzet megkülönböztetése, a nemzeti fejlődés, a nemzettudat változása, a többes identitás, az asszimiláció és disszimiláció kérdései felé.¹⁹ Általánosságban megállapíthatjuk, hogy a ko-

17 HERMANN Egyed: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae, I). 2., jav. kiad. München 1973, 489. Úgy vélem, kétség fér Hermann Egyed jóhiszeműségéhez ezzel a kitételrel kapcsolatban. Aligha hihető ugyanis, hogy ne tudott volna Kmoskó intenzív politikai tevékenységéről, hisz többek között társszerzőként jegyezte 1938-ban a budapesti egyetem (akkori nevén Magyar Királyi Pázmány Péter Tudományegyetem) hittudományi karának történetét részletesen tárgyaló kötetet is: HERMANN – ARTNER: *A hittudományi kar története 1635–1935*.

18 Vö. ISMO NURMI: *Slovakia – a playground for nationalism and national identity. Manifestations of the national identity of the Slovaks 1918–1920*. (Bibliotheca Historica, 42). Helsinki 1999, 72–76.

19 E kérdéskör tömör vázlata olvasható továbbá néhány fontos továbbvivő bibliográfiai tétellel az alábbi helyen: ABLONCZY Balázs: *Örök. A többes identitás stratégiái*. In: uő: *Nyombiztosítás. Letűnt magyarok. Kisebbség- és művelődéstörténeti tanulmányok*. Pozsony 2011, 51–53. Vö. még pl. GERHARD Péter: *Asszimiláció és disszimiláció az önéletírásban* (Fest Imre és Edmund Steinacker esete). *Aetas* 23 (2008), 3. szám, 25–45.

rábbi korok szigorú kategorizálásán és kötött fogalomhasználatán túllépve ma már egyre inkább a kettős, illetőleg többes identitás problematikája, a nemzeti identitás összetevői és szerkezete, valamint az átmeneti állapotok, az asszimiláció/disszimiláció soklépcsős és sok összetevőből álló folyamatának egyes fokozatai, illetőleg alkotóelemei kerülnek a kutatás érdeklődésének előterébe.²⁰ Úgy vélem, Kmoskó Mihály (és részben Jehlicska Ferenc) élete *részletesen adatolt* esettanulmányként hozzájárul a felvetett problémák vizsgálatának elmélyítéséhez, egyben érdekes tanulságokkal szolgál az említett kérdéskör magyarországi történetére, történelmi alakulására vonatkozóan. Viszonylag részletesen tárgyaljuk Jehlicska Ferenc életét is, éspedig több okból. Ő maga is szlovák volt, egyben ő volt Kmoskó legjobb barátja, és életpályájuk hosszú ideig párhuzamosan, szorosan egymáshoz kapcsolódóan haladt. Jehlicskáról nagy számban kerültek elő dokumentumok, amelyek Kmoskó életének alakulása szempontjából is relevanciával bírnak. Jehlicska életrajzának jövőbeni megírása nagy fontossággal bír majd, ámde nehéz – egyben felettébb hálás és izgalmas – feladatra vállalkozik a majdani biográfia szerzője. Jehlicska ugyanis hallhatatlanul érdekes, izgalmas szereplője a kornak, ugyanakkor hatalmas mennyiségű dokumentum maradt fenn vele kapcsolatban a legkülönbözőbb helyeken elszórva.

A jelen kiadvány függelékeként közzéteszem Kmoskó *Jelentését* 1916-ban a mai Törökország, Szíria, Libanon és Palesztina/Izrael területén a magyar katolikus egyház és a Vallás- és Közoktatási Minisztérium (VKM) megbízásából tett hivatalos útjáról: *Jelentés a szíriai katolikus missziók jelen állapotáról. Az 1915/16 tanév második felében végzett tanulmányútja alapján benyújtja Dr. Kmoskó Mihály egyetemi tanár*. Kmoskó két útijelentést készített: egy rövidebbet még kinntartózkodása alatt, majd hazatértét követően egy hosszabbat. A rövidebbik mindeddig még nem került elő, a hosszabbik megtalálásáért Fazekas Istvánnak (Bécsi Magyar Levéltári Kirendeltség/*Ungarische Archivdelegation beim Österreichischen Staatsarchiv*) tartozom hálával. A dokumentum a bécsi Osztrák Állami Levéltárban (*Haus-, Hof- und Staatsarchiv – Österreichisches Staatsarchiv*) van. Az iratot tartalmazó kartondoboz jelzete: *Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A.I 762. Generalia X/41*. A magyarnyelvű kísérőlevél szerint a *Jelentést* Jankovich Béla vallás- és közoktatásügyi miniszter báró Burián István külügyminiszternek továbbította 1916. október 6-án. Talán egyszer majd a rövidebb jelentés is felbukkan valahol. Ez azért is fontos lenne, mert Kmoskó említi, hogy hosszabb *Jelentésében* nem foglalkozik azokkal a kérdésekkel, amelyeket rövidebb „referációjában” már részletesen megtárgyalt.

20 Az előbbi lábjegyzetben említett mű mellett ld. még a kérdéskör alig áttekinthető irodalmából mintegy *jelzéseként* John A. HALL: Nationalisms, classified and explained. In: *Notions of nationalism*. Szerk. Sukumar PERIWAL. Budapest–London–New York 1995, 8–33. John ARMSTRONG: Towards a theory of nationalism. Consensus and dissensus. *Uo.*, 34–43. Michael MANN: A political theory of nationalism and its excesses. *Uo.*, 44–64. SZARKA László: Többségi befogadás – kisebbségi lojalitás. Az együttélés 20. századi mintázatai Csehszlovákiában és Magyarországon. In: *Asszimiláció, integráció, szegregáció. Párhuzamos értelmezések és modellek a kisebbségkutatásban*. Szerk. BÁRDI Nándor, TÓTH Ágnes. Budapest 2011, 327–346. SZARKA László: Kisebbségi léthelyzetek – közösségi alternatívák. *Az etnikai csoportok helye a kelet-közép-európai nemzetállamokban*. Budapest 2004, 9–48 [Többség és kisebbség a 20. századi kelet-közép-európai nemzetállamokban], 113–128 [A közép-európai kisebbségek tipológiai besorolhatósága]. Uő: A közép-európai kisebbségek típusairól – adalékok a tipológiai besorolás kérdéséhez. In: *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről*. Szerk. KÁNTOR Zoltán – MAJTÉNYI Balázs. (Rejtjel politológia könyvek, 23). Budapest 2005, 158–170. Will KYMLICKA – Christine STRAEHLE: Kozmopolitanizmus, nemzetállamok, kisebbségi nacionalizmus. Ford. JAKAB Dénes Barna. *Uo.*, 19–42.

Kmoskó *Jelentése* érdekes kordokumentum, amely szervesen illeszkedik az I. világháború, az Oszmán Birodalom, valamint a katolikus egyház szentföldi jelenlétének kérdéskörét tárgyaló irodalomba.²¹ Egy avatott és felkészült szemtanúnak az adott periódusról készült beszámolójaként mindenképp figyelmet érdemel. A szakirodalomban alapvetően ismert a benne leírt állapot, amely – legalábbis részben – a katolikus egyház ekkori helyzetével kapcsolatos.²² Ugyanakkor több olyan adat, információ is előfordul benne, amely a szakember számára is fontossággal bírhat. Figyelemre méltó a *Jelentés* átfogó jellege, amellyel Kmoskó mintegy általános képet ad a törökországi viszonyokról, különös tekintettel a katolikus egyház helyzetére. Szeme előtt természetesen mindig ott lebegett küldetésének célja: az, hogy fölmérje, hol és hogyan segíthetnének a központi hatalmak, mindenekelőtt a Monarchia, s ezen belül is Magyarország, illetve miképpen léphetnének papjaik a kiutasított antant-alattvaló egyházi személyek helyére, hogyan vehetnék át az antanthatalmakhöz kötődő egyházi intézményeket. Amint majd látni fogjuk, a Monarchiában és Németországban egyaránt jelentkeztek ilyen törekvések, amelyek háttérben vallási, politikai, valamint gazdasági szempontok állottak. A Monarchiában ezek még intenzívebbé váltak Ferenc József halálát (1916. november 21) követően IV. Károly uralkodása alatt, akit 1916. december 30-án koronáztak meg magyar királlyá. Ekkor még a legmagasabb szinten is nagy reményeket fűztek a katolikus egyház érdekében az Oszmán Birodalomban tehető lépésekhez. Ez azonban már egy későbbi történet. Kmoskó küldetésére mindenesetre ennek a fentebb vázolt tágabb folyamatnak a részeként került sor.

Az utóbbi időben a nemzetközi és a hazai kutatás érdeklődése jelentősen megnőtt az I. világháború iránt. A hadi események tárgyalásán túlmenően új elemként jelentkezik annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy hogyan élte meg a háborút a nem hadviselő polgári lakosság, milyen hatással volt a háború a mindennapi életre, mi jellemezte a „hátország felkavart társadalmát”.²³ Azt mindenesetre hangsúlyozza a szakirodalom, hogy

21 Jó általános áttekintést ad a fontosabb releváns művekről a nemrég megjelent alábbi népszerű mű megfelelő fejezeteinek jegyzetapparátusa, illetőleg a mű bibliográfiája: Simon SEBAG MONTEFIORE: *Jerusalem. The biography*. London 2011, 359–426, 577–585.

22 Ld. alább a lábjegyzetekben idézett műveket, amelyek azután fontos további szakirodalmi utalásokat is tartalmaznak jegyzeteikben, illetőleg bibliográfiáikban.

23 *Facing Armageddon. The First World War experienced*. Szerk. Hugh CECIL – Peter H. LIDDLE. London 1996, kül. XVIII–XXIII. *The Great World War 1914–45. Volume 1. Lightning strikes twice*. Szerk. Peter LIDDLE – John BOURNE – Ian WHITEHEAD. London 2000, kül. 9–10. *The Great World War 1914–45. Volume 2. The peoples' experience*. Szerk. Peter LIDDLE – John BOURNE – Ian WHITEHEAD. London 2000, kül. 9–10. Karl-Heinz ZIESSOW: *Der Erste Weltkrieg. Kriegswahrnehmung und Erinnerung in der Region*. [Begleitband zur gleichnamigen Ausstellung im Museumsdorf Cloppenburg vom 15. März bis 26. Juli 2009]. (Materialien und Studien zur Alltagsgeschichte und Volkskultur Niedersachsens, 19). Cloppenburg 2009, 6–11. Bihari Péter 2008-ban rámutatott, hogy a magyarországi érdeklődés az I. világháború iránt egészen a legújabb időkig jelentős mértékben elmaradt a külföld ilyen irányú érdeklődésétől. Ezzel a korral, valamint a kapcsolódó kérdésekkel kapcsolatban sem részletes modern elemzések, sem modern szemléletű, a legújabb nemzetközi szakirodalmat is figyelembe vevő összefoglaló művek nem állnak rendelkezésünkre. BIHARI Péter: *Lövészárkok a hátszágban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon*. Budapest 2008, 12–14, 122–127. Ennek az oka bizonyára abban keresendő, hogy a magyar közvéleményben, illetőleg nemzettudatban a Trianonban aláírt békeszerződés és annak következményei kerültek előtérbe. E mű megjelenése óta több figyelemreméltó írás jelent meg: *Az első világháború*. Szerk. SZABÓ Dániel. (Nemzet és Emlékezet). Budapest 2009, 17–20, 251–263, 272–288, 435–507, 541–739, 787–820, 823–832 [kiváló bibliográfiával]. Rövid továbbvezető bibliográ-

az I. világháború emléke az egyes országok, egyes földrészek lakosságának tudatában a különböző történelmi folyamatok-tapasztalások következtében ma eltérő mértékben van jelen. Így például nálunk az I. világháborút lezáró trianoni békeszerződés következményei, a II. világháborúhoz kapcsolódó megpróbáltatások, illetőleg az azóta eltelt időszak következtében az I. világháború emlékezete viszonylag elhomályosult, jóllehet az én gyermekkoromban, az 1950–1960-as években még valamilyen szinten jelen volt a közbeszédben, az idősebb emberek tudatában. Ugyanakkor például Angliában mind a mai napig elevenen él s viszonylag háttérbe szorítja a II. világháborút az I. világháború emlékezete; ezt híven tükrözi az I. világháborúra ma is általánosan használatos *Great War*, Nagy Háború elnevezés (vö. francia *Grande Guerre*).²⁴ A szakirodalom szerint az „emlékezés”, az „emlékek” fontosságát aláhúzza az a jólismert körülmény, hogy ezek nagy szerepet játszanak a politikai tudat, a kulturális önazonosság alakításában, egyéni és közösségi szinten egyaránt.²⁵ Az arab világra vonatkozóan, beleértve természetesen a *történelmi Szíriát* (arabul *Bilād as-Sām* [*Bilād aš-Šām*], angolul *Greater Syria*) is, amely a ma Szíria néven ismert állam mellett többek között a mai Libanon, Palesztina/Izrael és Jordánia területét, valamint a modern Szaúd-Arábia egyes szomszédos vidékeit is magába foglalta, a szakirodalom leszögezi, hogy ebben a tekintetben viszonylag kevés adat áll rendelkezésünkre, mert nagyon sok dokumentum megsemmisült, míg az újságokat teljesen elnémította a cenzúra.²⁶ Ugyanakkor az I. világháború nemcsak döntő politikai változásokat eredményezett ezeken a vidékeken, hanem a világháború következtében alap-

---

fiakkal: ROMSICS Ignác: Háborús mindennapok – alulnézetből. In: *Magyarország az első világháborúban*. Főszerk. uő. Budapest 2010, 119–133, 198. ROMSICS Gergely: Az első világháborús magyar emlékezet-kultúra. Uo., 179–196, 199. Vö. még NOVOTNY Tihamér: *Első világháborús katonaemlékek antropológiai és művészetszociológiai vizsgálata*. Budapest 1987.

24 Vö. ERIC HOBSBAWM: *Interesting times. A twentieth-century life*. London 2003, 175.

25 Ld. pl. BOB BUSHAWAY: The obligation of remembrance or the remembrance of obligation. In: *The Great World War 1914–45. Volume 2. The peoples' experience...*, 489–508. MICHAEL S. NEIBERG: *Warfare and society in Europe 1898 to the present*. New York–London 2004, 1–9.

26 RASHID KHALIDI: The Arab experience of the War. In: *Facing Armageddon...*, 642–655, kül. 648. ABIGAIL JACOBSON: *From empire to empire. Jerusalem between Ottoman and British rule*. Syracuse 2011, 65. A „Palesztina” elnevezést, amely az Őszövetségből ismert filiszteusokra megy vissza, az I. világháborút követő brit mandátum tette meg a terület *hivatalos* nevévé (angol *Palestine*). Ez az ókori eredetű, már Hérodotosznál is előforduló, majd a rómaiak által használt név az ókeresztény irodalomban vált közkeletűvé, s ezért az európai tudományos irodalom később általánosan alkalmazta és alkalmazza mind a mai napig, s így jár el Kmoskó is alább kiadott *Jelentésében*. – Jeruzsálem eredetileg a Damaszkuszi *vilajet* [tartomány] része volt s ily módon a damaszkuszi *váli* [kormányzó] alá tartozott, ámde a város jelentőségének fokozatos növekedésével 1872-ben a közvetlenül a birodalmi fővárosban, Isztambulban székelő központi kormányzat irányítása alá került a Jeruzsálemi *szandzsák* [kerület], illetőleg előljárója, a *mutaszarrif*, így az mintegy önállóvá vált. Hasonlóképpen önálló szandzsákként a központi kormányzat alá tartozott ez idő tájt az Eufrátesz jobb partján fekvő Dér ez-Zór kerülete. Ez utóbbi esetben a sivatagi nomádok, a beduinok ellenőrzésének tulajdonított jelentőség indokolta ezt a kiemelt státuszt. Egyébként a *szandzsák* (*livá*) [kerület] a *vilajet*nél [tartománynál] alacsonyabb szintű közigazgatási egység volt. F[rants] BUHL: *Geographie des alten Palästina*. (Grundriss der Theologischen Wissenschaften, II/4). Freiburg–Lipce 1896, 65. MARTIN NOTH: *Geschichte Israels*. 6., változatlan kiad. Berlin 1968, 16. *Bibel-Lexikon*. Szerk. HERBERT HAAG. 4. kiad. Lipce 1981, 1282. AVISHAI MARGALIT: Palestine: How bad, and good, was British rule? *The New York Review of Books* 60 (2013) 2. szám (2013. február 7–20) 34. VINCENT LEMIRE: *Jérusalem 1900. La ville sainte à l'âge des possibles*. Párizs 2013, 111. KARL BAEDEKER: *Palestine and Syria with routes through Mesopotamia and Babylonia and the island of Cyprus. Handbook for travellers*. 5., átdolg., bőv. kiad. Lipce 1912, LVII, 435.

vető fontosságú társadalmi változások is lejátszódtak a világnak eme szegletében.²⁷ Azt is kiemelik, hogy az Oszmán Birodalom háborús veresége okán a háború végén, majd azt követően bekövetkezett földcsuszamlásszerű politikai változások következtében a történetírás egészen a közelmúltig elsősorban a két világháború közötti, a II. világháború alatti, illetőleg utáni politikai fejleményekre koncentrált, míg maga az I. világháború periódusa háttérbe szorult. Ám a helyzet változóban van, és ebben az is szerepet játszik, hogy az eseménytörténeten, a politikatörténeten túlmenően egyre inkább teret kapnak szociológiai és antropológiai megközelítések, s egyre nagyobb figyelem fordul a háborúnak a társadalmak életére, valamint szerkezetére gyakorolt hatására, s az európai fejlődésből levont következtetéseknek a Közel-Keletre való alkalmazhatóságának a kérdése is egyre inkább az érdeklődés előterébe kerül, különös tekintettel a Közel-Keleten uralkodó folyamatos háborús feszültségre.²⁸ Ezekhez a kérdéskörökhöz kapcsolódóan a legújabb időkben egymás után jelennek meg fontos korabeli visszaemlékezések is. Ezek közül különös fontossággal bírnak számunkra Vászif Dzsauharija jeruzsálemi lantművész önéletrajzának megfelelő fejezetei,²⁹ Ihszán at-Tardzsumán fiatalon elhunyt jeruzsálemi arab katona háborús naplója,³⁰ illetőleg Ballobar gróf (Antonio de la Cierva y Lewita Conde de Ballobar) jeruzsálemi spanyol konzul memoárjai a háború éveiből.³¹ Általánosságban is megállapíthatjuk, hogy a visszaemlékezések, a memoárok egyre inkább a figyelem középpontjába kerülnek s a kutatás is kiemelten kezd foglalkozni velük, minthogy a modern kutatás a társadalomtörténet fontos forrásainak is tekinti őket.³² Egyre-másra jelen-

27 JACOBSON: *From empire...*, 80–81.

28 Steven HEYDEMANN: War, institutions, and social change in the Middle East. In: *War, institutions, and social change in the Middle East*. Szerk. uő. Berkeley–Los Angeles 2000, 1–30.

29 Al-Kudsz al-uszmánija fi l-muzakkirát al-dzsauharija. Al-kitáb al-avval min Muzakkirát al-múziki Vászif Dzsauharija 1904–1917. [Al-Quds al-‘utmāniyya fī l-muḍakkirāt al-ḡawhariyya. Al-kitāb al-awwal min Muḍakkirāt al-mūsīqī Wāṣif Ḡawhariyya 1904–1917]. Kiad. Szalím TAMÁRI [Salīm Tamārī] – Iszám NASSZÁR [‘Iṣām Naṣṣār]. 2. lenyomat. Bejrút 2003.

30 Szalím TAMÁRI [Salīm Tamārī]: *Ām al-dzсарád. Al-Harb al-Uzmā va-mahv al-mādi al-uszmāni min Filasztn. Maa Ajjām muszira fi hajāt al-aszkari Ihszān al-kaszira. Jaumijāt dzsundi uszmāni 1915–1916.* [Ām al-ḡarād. Al-Harb al-Uzmā wa-mahw al-mādi al-‘utmāni min Filasztn. Ma’a Ayyām muḡira fī hayāt al-askari Ihsān al-qasira. Yawmiyyāt ḡundi ‘utmāni 1915–1916]. Bejrút 2008. Angolul: [Szalím TAMÁRI] Salim TAMARI: *Year of the locust. A soldier’s diary and the erasure of Palestine’s Ottoman past*. Berkeley–Los Angeles 2011. Munkám során elsősorban az arab szöveget használtam, s az angol fordításhoz egyébként is csak viszonylag későn jutottam hozzá. Nem tartottam ugyanis fontosnak, s nem is tűnt szükségesnek, hogy az angol fordítást alaposan ellenőrizsem – leginkább a benne található megjegyzések, kommentárok érdekeltek. Ám időközben kiderült, hogy a napló arab szövegéből a nyomda egy fejezetet a kiadó, Szalím Tamári tudta nélkül, önhatalmúlag kihagyott. Szalím Tamári 2012. április 4-én kelt email-üzenete. Erre úgy derült fény, hogy bevezető tanulmányában Tamári utal a napló egy bejegyzésére, amit nekem nem sikerült megtalálnom az arab szövegben. Fölvilágosításért emailben Tamárhoz fordultam, aki ekkor fedezte föl döbbenet a beavatkozást. A megfelelő rész az angol fordításban megvan (138–139), arra kell tehát gondolnunk, hogy az angol fordítás nem a nyomtatásban megjelent arab szövegből, hanem Tamári kéziratából készült. Ezek után persze fölmerül a kérdés: lehetséges, hogy a nyomda másutt is beavatkozott a szövegbe, mert valamiért nem tetszett neki egy adott hely?

31 Conde de BALLOBAR: *Diario de Jerusalén (1914–1919)*. Kiad., szerk., jegyz. Eduardo MANZANO MORENO. Madrid 1996. Angol fordítása *elérő* bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel: Conde de BALLOBAR: *Jerusalem in World War I. The Palestine diary of a European diplomat*. Kiad., ford. Eduardo MANZANO MORENO, Roberto MAZZA. Bev., jegyz. Roberto MAZZA. London 2011. Ld. MAZZA: Introduction. In: BALLOBAR: *Jerusalem...*, 21–24.

32 Ld. Tarif KHALIDI: The Arab world. In: *The Great World War 1914–45. Volume 2. The peoples’ experience...*, kül. 9–10. 291–308. *The First World War as remembered in the countries of the Eastern*

nek meg a bennünket érintő területek, így mindenekelőtt Jeruzsálem I. világháború alatti történelmével, életével foglalkozó művek. Másfelől az I. világháború európacentrikus felfogását, amely az Európán kívüli harcokat mintegy „másodlagos színtereken” lezajlott eseményeknek tekintette, egyre inkább felváltja egy kiegyensúlyozottabb megközelítés, amely ezeket az összecsapásokat valóságos mértéküknek megfelelően veszi figyelembe.³³ Ezzel kapcsolatos az az új fejlemény is, hogy figyelem vetül az arab lakosság I. világháborús tapasztalataira, s tudományos vizsgálat tárgya lett az a kérdés, hogy hogyan élte meg az arab lakosság az I. világháborút.³⁴ Ez azért is fontos kérdéskör, mert abban minden visszaemlékező egyetért, hogy az I. világháború alatt rettenetes szenvedés jutott osztályrészül Szíria lakosságának. Voltak persze eltérések az egyes területek között, de általánosságban kijelenthető, hogy a Közel-Kelet arab lakosságának szenvedései minden elképzelést felülmúltak. *Úgy tűnik, hogy a lakosság számarányához képest valamennyi hadviselő nép közül a Közel-Kelet lakossága szenvedte el a legnagyobb embervesztéseket az I. világháborúban.*³⁵ Ily módon Kmoskó szíriai tapasztalatainak, mindenekelőtt *Jelentésének* publikálása szervesen illeszkedik a nemzetközi kutatásnak ebbe a legújabb irányába, és a *Jelentés* történeti forrásként való felhasználása értékes adatokkal gazdagítja a mikrotörténelem tanulmányozását. Azt is meg kell említenünk, hogy Kmoskó szíriai útja, illetőleg tágabb értelemben a központi hatalmak és katolikus egyházi körök vállalkozása, amelynek keretében Kmoskó küldetésére is sor került, csak kevésbé ismertek a történetírásban.³⁶ Magyar szempontból is jelentőséggel bír a *Jelentés*, ugyanis az I.

Mediterranean. (Beiruter Texte und Studien, 99). Szerk. Olaf FARSCID, Manfred KROPP, Stephan DÄHNE. Bejrút–Würzburg 2006. Ez a konferenciakötet kiemelt figyelmet szentelt a visszaemlékezéseknek. Általánosságban ld. Sidonie SMITH – Julia WATSON: *Reading autobiography. A guide for interpreting life narratives.* 2. kiad. Minneapolis 2010. JACOBSON: *From empire...*, 65.

- 33 Ld. pl. Roberto MAZZA: *Jerusalem from the Ottomans to the British.* London 2009. JACOBSON: *From empire.* Rövid összefoglaló: Roberto MAZZA: Introduction. In: BALLOBAR: *Jerusalem...*, 1–24. Ide tartozik egy már említett, másod- és harmadlagos forrásokon alapuló populáris, ugyanakkor alapvetően megbízható, igényes mű megfelelő fejezete is: SEBAG MONTEFIORE: *Jerusalem...*, 359–426. Általánosságban ld. még *Palestine and World War I. Grand strategy, military tactics and culture in war.* Szerk. Eran DOLEV – Yigal SHEFFY – Haim GOREN. London–New York 2014, ami egy szándékai szerint is hangsúlyozottan „eklektikus” konferencia előadásait tartalmazza szerkesztett formában. Az oszmán szakirodalmat röviden vázolja Odile MOREAU: *La Turquie dans la Grande Guerre. De l’Empire ottoman à la république de Turquie.* (Collection *Les nations dans la Grande Guerre*). H.n. [Saint-Cloud] 2016, 9–18.

- 34 Tarif KHALIDI: The Arab world. Rashid KHALIDI: The Arab experience. The First World War as remembered. Ez az utóbbi kiadvány egy konferencia szerkesztett anyaga, amely teljes mértékben az itt említett kérdéskörrel foglalkozott. A konferencia végén a résztvevők figyelemreméltó következtetéseket is levontak a konferencia előadásainak összegzése során.

- 35 George ANTONIUS: *The Arab awakening. The story of the Arab national movement.* [Új lenyomat]. Bejrút é.n., 241. Linda SCHATKOWSKI SCHILCHER: The famine of 1915–1918 in Greater Syria. In: *Problems of the modern Middle East in historical perspective. Essays in honour of Albert Hourani.* Szerk. John P. SPAGNOLO. Oxford–Reading 1992, 231. George Antonius (1891–1942) libanoni görög ortodox keresztény származású politikus, történész. Alapvető jelentőségű az arab nacionalizmus történetéről írott *The Arab awakening* című műve, amely 1938-ban jelent meg, majd számos alkalommal újra kiadták.

- 36 Egészen röviden utal rá – Kmoskó nevének említése nélkül – közelmúltban írott doktori disszertációján alapuló monográfiájában Robert-Tarek FISCHER: *Österreich im Nahen Osten. Die Großmachtpolitik der Habsburgermonarchie im Arabischen Orient 1633–1918.* Bécs–Köln–Weimar 2006, 268–269. Röviden és némileg egyoldalúan foglalja össze a „keleti missziók” kérdését GALÁNTAI József, ugyanakkor összefoglalója tartalmaz fontos adatokat is: *Magyarország az első világháborúban 1914–1918.* Budapest 1974, 247–251. Azért egyoldalú ez az összefoglaló, mert kizárólag a missziók imperialista céljait említi és csak ezeket tárgyalja. Ezek valóban jelen voltak, ám a céloknak csupán egy részét alkották.

világháború, a magyar történelem és a magyar katolikus egyház történetének egy figyelemreméltó, ám eddig részleteiben nem ismert epizódjáról ad alapos leírást.

Nemrég jelent meg Alexander Will *Kein Griff nach der Weltmacht* című könyve, amely gazdag levéltári anyag alapján vizsgálja Németország és a Monarchia titkosszolgálatának és egyéb állami szerveinek törökországi működését az I. világháború idején. Ez a mű részletesen tárgyalja azt a politikai környezetet, amelyben sor került Kmoskó útjára, így számos tekintetben kiegészíti az általunk írottakat, ugyanakkor Kmoskó *Jelentése* és az annak kapcsán rögzített tényadatok, kifejtett gondolatok sok szempontból finomítják, árnyalják, gazdagítják az általa felrajzolt képet. Úgy tűnik, ő rendelkezett felületes információval arról, hogy 1916 táján magyar egyházi személyek jártak Törökországban, ám kijelenti, hogy erről nincsenek további adatok, s Kmoskó nevét sem említi. Ez azért meglepő, mert minden jel arra utal, hogy Bécsben átnézte azt a levéltári anyagot, amely a Kmoskó utazására vonatkozó – részben német nyelvű! – dokumentumokat is tartalmazza.³⁷

Kmoskó végkövetkeztetése meglehetősen negatív, a kilátásokat tekintve sem rejti véka alá pesszimizmusát. *Jelentése* ugyanakkor érdekes dokumentum, amely az I. világháború egyes aspektusait számunkra új szemszögből világítja meg. Adatai, átfogó jellege, valamint nagypolitikai vonatkozásai okán, amelyek a Monarchia – benne Magyarország – törökországi aspirációival kapcsolatosak, különösen egyházi téren, a nemzetközi szakirodalom figyelmére is számot tarthat. Az I. világháborúnak ez a színtere egyre inkább az érdeklődés homlokterébe kerül, ily módon a *Jelentés* részadatai nemzetközi szinten is hozzájárulhatnak egy-egy kérdés alaposabb megvilágításához.³⁸ Úgy vélem, nincs igaza annak a névtelen hivatalnoknak, aki a *Jelentést* is tartalmazó kartondobozban fönnmaradt és házilag kinyomtatott hivatalos németnyelvű kivonatot elkészítvén így értékelte Kmoskó *Jelentését*: „érdekesen előadott, ám alapjában véve semmi újat nem nyújtó ábrázolása Szíria politikai és vallási viszonyainak.”³⁹

Két német nyelvű utalást találtam magára a *Jelentésre* a szakirodalomban: „*Sehr skeptisch äußert sich der von seiner Studienreise in Palästina-Syrien heimgekehrte ungarische Welpriester Prof. Kmosko [sic] in seiner Denkschrift über die dortigen Missionsverhältnisse und Aktionsaussichten.* [Nagyon szkeptikusnak nyilatkozik memorandumában az ottani missziós viszonyokról és a működési kilátásokról a palesztinai-szíriai tanulmányútjáról hazatért magyar világi pap, Kmoskó professzor.]”⁴⁰ Nem világos, hogy szerzője, Joseph Schmidlin az eredeti magyar nyelvű szöveget olvasta-e vagy pedig készült annakidején teljes német fordítás is. Én magam nem bukkantam olyan adatra, amely egyértelműen bizonyítaná *teljes* német fordítás meglétét, ám ez a lehetőség nem zárható ki. Ugyanő így ír továbbá, név nélkül idézve Kmoskó *Jelentését*: „*So entfällt*

37 Alexander WILL: *Kein Griff nach der Weltmacht. Geheime Dienste und Propaganda im deutsch-österreichisch-türkischen Bündnis 1914–1918.* Köln–Weimar–Bécs 2012, 158–174, kül. 169.

38 Vö. SEBAG MONTEFIORE: *Jerusalem...*, 359–426.

39 *Auszug aus dem in ungarischer Sprache verfaßten Rechenschaftsbericht des königl. ungar. Universitäts-Professors Dr. Michael Kmoskó [sic], anlangend seine Studienreise im II. Semester des Studienjahres 1915/16 über den gegenwärtigen Zustand der katholischen Missionen in Syrien.* A jelek szerint a beérkező érdekesebb jelentéseket ilyen házilag előállított és nyomdai úton sokszorosított másolatokban, illetve kivonatokban bocsátotta az érdekelt külképviseletei részére a külügyminisztérium.

40 Joseph SCHMIDLIN: *Die Missionen im gegenwärtigen Weltkrieg. Zeitschrift für Missionswissenschaft* 7 (1917) 139, 4. jegyz.

auch im hl. Lande nach der Denkschrift eines von dort heimgekehrten ungarischen Gelehrten auf je 81 Katholiken immer noch ein Priester bzw. Missionar, auf 400 eine Pfarrei. [Ily módon még mindig minden 81 katolikusra egy pap, illetőleg misszionárius, valamint 400 (katolikus)-ra egy plébánia jut a Szentföldön egy onnan hazatért magyar tudós jelentése szerint.]”⁴¹

A *Jelentés* terjedelme 106 oldal, a szövegben említett mellékletek hiányoznak. A rendelkezésünkre álló változat gépirásos másolat Kmoskó eredeti kézirat szövegéről, amely nem került elő. Olyasvalaki készítette, aki az érintett szakterületeken nem volt jártas, ily módon tévesen olvasott ki szinte minden, a tárgykörhöz kapcsolódó, általánosan nem ismert szót, sőt ezen túlmenően nemritkán egyszerű gépelési hibákat is vétett. Ahol nyilvánvaló gépelési hibával találkoztam, ott ezeket többnyire hallgatólagosan javítottam. Kmoskó szóhasználatán, esetenként ma szokatlannak tűnő fogalmazásain nem változtattam, azokat minden esetben megtartottam. Ugyanakkor helyesírását – az olvasást megkönnyítendő – a ma elfogadott normákhoz igazítottam. Kmoskó gyakran használ régies, elsősorban latin szóalakokat – ezeket is hallgatólagosan modernizáltam. Szívesem szerint megtartottam volna a népies ízű *plebánia* alakot, ámde minthogy Kmoskó maga sem következetes ebben a tekintetben, s a *plébánia* alak is előfordul nála, végül is mindenütt ezt az utóbbi alakot szerepeltettem. Egyébként sem állapítható meg teljes bizonyossággal, hogy egyes első látásra szokatlan, esetleg hibásnak tűnő alakok kitől erednek: Kmoskótól-e vagy a másolótól. Az is nyilvánvaló, hogy az eredeti kéziratban szerepeltek bizonyos jelek, amelyek idegen hangok, stb. jelölésére szolgáltak. Ezeket a másoló egyszerűen kihagyta, valószínűleg arra számítván, hogy majd utólag – ő maga, vagy talán inkább Kmoskó – kézzel beírja őket. Ez azonban elmaradt. Több helyütt hallgatólagosan változtattam az irat központozásán is, a mondat szerkesztést viszont érintetlenül hagytam. Kmoskó számos olyan szót külön írt, amelyeket ma egybe írunk. Sok rövidítést is használ, részben következetlenül; ezeket többnyire feloldottam. Ízelítőül álljon itt egy sor olyan Kmoskónál szereplő szóalak, amelyet külön említés nélkül modernizáltam: *Szyria, szyr; ifiu-török, lakós, lakósság, missió, szép szerével, ép ezért, ép így, sóvinizmus, sóviniszta, sóvén, Palásztina, a mi [=ami], katolikus, alphabéta, □km [=km²], □mf [=négyzetmérföld], sympathiai [=szimpátiái], druzok, baghdádi, hanefita, zaiditák, wahhabita, Hedsáz, chalifátus, Dsezzár, wilajet, reform-klubbok, deliquens, Damaszkus, Egyptom, szent föld, diaspora, goj, Entente, +280,000 [=kb. 280.000], patriarcha.*

Az arab és héber szavakat a magyar kiejtést leginkább tükröző alakban adom meg a magyar helyesírásnak megfelelően. Ahol szükségesnek látszott, egy-egy alakot tudományos átírásban, sőt alkalmanként arab írással is megadtam. Nem zárkoztam el francia alakok szerepeltetésétől sem, minthogy nemritkán ezek fordulnak elő az európai kiadványokban. Ismeretes, hogy az arab világban *kétnyelvűség (diglossia)* van: a hivatalos nyelvként számon tartott és az elsősorban írásban használatos klasszikus – más néven irodalmi arab – nyelv mellett döntően jelen vannak a mindennapi életben, a köznapi beszédben használt, helyenként akár lényegesen eltérő dialektusok is. A tulajdonnevek a mindennapi életben is gyakorta dialektális, vagy félig dialektális alakban használatosak,

41 *Uo.*, 145. 4. jegyzet. A 400 főre való utalást ld. alább a *Jelentés* 385. jegyzetéhez tartozó bekezdés szövegében. A 81 fővel kapcsolatos adatnak nem akadtam a nyomára; talán Kmoskó első, rövidebb beszámolójából származik. – O.I.

így ismertek a nagyközönség előtt, és a szakirodalomban is nemritkán így szerepelnek. Gyakran találkozunk a szövegben a törökben használatos arab eredetű szavakkal, tulajdonnevekkel is, amelyeket a törökök az arabban szokásostól eltérő módon ejtenek ki. Ráadásul számos arab helynévnek több variánsa is van, azaz úgy tűnik, alakjuk nem teljesen állandósult. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy számos arab helynév – különösen a mai Libanon területén – valójában nem is arab, hanem idegen, leginkább arámi eredetű, ezért „helyes” arab alakjuk megállapítása nemritkán nehézségbe ütközik, sőt akár nem is lehetséges. A szakirodalomban ugyanakkor ezek gyakran a francia helyesírást követő latinbetűs alakban vertek gyökeret. A tudományosság által megkövetelt következetesség betartása ily módon szinte lehetetlen feladat elé állítja a szöveg kiadóját, hacsak nem vállalja azt a veszélyt, hogy hosszabb filológiai eszmevitatásokba bonyolódik egy-egy név helyes alakja kapcsán, illetőleg a névalakokra vonatkozó terjedelmes esszéikkel túlterheli és olvashatatlaná teszi a szöveget. Ezt mindenképpen el akartam kerülni. Egyébként Kmoskó is meglehetősen következetlen ebben a tekintetben. Azt is figyelembe kellett vennem, hogy az olvasók alkalmasint azonosítani kívánják ezeket a neveket, adott esetben további információk szerzése céljából. Ezért elsősorban *gyakorlati szempontokat* tartottam szem előtt: azt a megoldást választottam, hogy a szövegben alapvetően a magyar kiejtéshez leginkább közel álló alakban tüntettem fel a leginkább használatos arab, illetőleg héber alakot a magyar helyesírásnak megfelelően. Ugyanakkor a jegyzetapparátusban igyekeztem megadni tudományos átírással is az adott szót. Különös nehézséget jelentett arab és szír egyházi személyek neveinek a kezelése. Nemritkán lehetetlen volt megállapítani az egyértelműen helyes alakot, hiszen még a szakirodalomban is meglehetősen tarkaságra bukkanunk ezen a téren.⁴² Gyakorta használnak francia vagy olasz keresztnévet, s nem tűnt célszerűnek ezen francia vagy olasz nevek arab formáinak visszafordítása sem latinbetűs alakokká a latin ábécén alapuló átírásban. A szíreknek a szír mellett többnyire van arab nevük is. A szír nevek hol a keleti, hol a nyugati szír kiejtést követve fordulnak elő, míg az arab nevek hol népnyelvi, hol irodalmi alakban szerepelnek. A püspökök esetében az ehhez az egyházi méltósághoz kötődő, püspökként használt nevük mellett nemritkán ismerjük eredeti polgári, majd szerzetesi nevüket is. Nem tartottam szükségesnek, hogy mindig mindenütt megadjam egy-egy személy *valamennyi* névalakját, hiszen akkor a jegyzetapparátus kezelhetetlen méretűvé duzzadt volna. Mindenkor a legjobb tudásom szerint döntöttem; fő célom az volt, hogy lehetővé váljék az illető személy azonosítása. Arra azonban mindig nagy súlyt fektettem, hogy egyértelműen kiderüljön, milyen alakot lát adott esetben maga előtt az Olvasó: nehogy egy magyar alakot példának okáért franciának, vagy pedig arabot magyarnak nézzen, és ennek megfelelően olvassa ki őket. Mindenekelőtt *gyakorlati szempontokat* szem előtt tartva adtam meg tehát egy-egy kifejezés, illetőleg tulajdonnév különböző alakjait; lehetőség szerint törekedtem az egységességre, ámde nem mindenáron: tisztában vagyok vele, hogy ez alapvetően nem sikerült, mert nem is sikerülhetett.

A *Jelentést* elláttam jegyzetekkel. Nem akartam azonban a szöveget túlterhelni, ezért csak a legszükségesebbekre szorítkoztam. Olyan adatokat adtam meg, amelyek segítenek a helységek, személyek azonosításában, a korabeli állapotok értelmezésében. Ha valahol

---

42 Még egyébként kiváló szakemberek tollából származó alapl művekben is, ld. pl. Jean Maurice FIEY: *Pour un Oriens Christianus Novus. Répertoire des diocèses syriaques orientaux et occidentaux.* (Beiruter Texte und Studien, 49). Bejrút 1993.

hosszabb eszmefuttatásra volt szükség, akkor ezt a kiadvány végén található *exkurzusok* között helyeztem el. Tudatában vagyok annak, hogy nem sikerült elkerülnöm némi következetlenséget, kiegyensúlyozatlanságot. Mindazonáltal úgy gondolom, a legszükségesebb információkat megleti a jegyzetekben és az exkurzusokban az Olvasó, s ez lehetővé teszi számára, hogy szükség esetén könnyen továbblépjen. Ily módon – a további tájékozódást megkönnyítendő – a helynevek s a szerzetesrendek közül csupán a kevésbé ismerteket láttam el jegyzetekkel, s teljességre nem törekedtem.

A *Jelentés* gépírásos másolata tartalmaz ceruzával írott lapszéli jegyzeteket. A kézírásból ítélve ezek valószínűleg Várady Lipót Árpád kalocsai érsektől származnak. Ezeket idézem a jegyzetapparátusban.

Közlöm Kmoskó listáit a szentföldi zsidó telepekről, illetőleg a katolikus egyház szíriai intézményeiről. A Kmoskó által megadott tulajdonneveket a lehetőségek szerint azonosítottam, ugyanakkor nem tekintettem feladatommak, hogy a két listát kiértékeljem, illetőleg akárcsak részletes kommentárokkal lássam el, amelyek utalnak a későbbi történésekre – erre csakis a két témakör átfogó tárgyalása keretén belül kerülhetne sor. Egyébként is nyilvánvaló, hogy a Kmoskó rendelkezésére álló idő arra semmiképp sem volt elegendő, hogy saját maga akár hozzávetőlegesen is „teljes állapotfelmérést” végezzen ezen a két területen. A zsidó telepek kapcsán maga is említi, hogy adatai a szakirodalomból, egészen pontosan egy adott folyóiratcikkből származnak: erre a cikkre támaszkodtam magam is a zsidó mezőgazdasági telepek azonosításánál.⁴³ A korabeli helynevek azonosítása során elsősorban Frants Buhl *Die Geographie Palästinas* című, 1896-ban megjelent művét követtem.⁴⁴ A katolikus intézményekkel kapcsolatban is nyilvánvalóan főleg másoktól átvett adatokat közöl Kmoskó. Ám ezen a területen találkozunk nála elsőkézből származó részletinformációkkal is, amelyek a szakirodalom figyelmére is igényt tarthatnak.

Kmoskó stílusával, hangnemével, világlátásával tanulmányunkban ismételten foglalkozunk.⁴⁵ A mai olvasó nemegyszer idegenkedve, megdöbbenéssel veszi tudomásul hozzáállását, a dolgokról, személyekről alkotott véleményét. Ide tartoznak mindenekelőtt az örmények, illetőleg tágabb értelemben a keresztények üldözéséről kifejtett nézetei, amelyekben a vallási és általában vett erkölcsi törvényeket nála – a katolikus papnál! – egyértelműen felülírják a réalpolitika követelményei. *Jelentése* hemzseg olyan kitételektől, megállapításoktól, amelyeket manapság rasszistának, de legalábbis politikailag messzemenően inkorrekteknek tekintünk (a gyakorta használt angol *politically incorrect* kifejezésnek megfelelően), ám amelyek a korabeli nyelvhasználattól nem voltak idegenek. Leszögezzük: *Kmoskó Jelentését alapvetően történeti dokumentumnak, történeti forrásnak tekintjük, amelyet saját korában elhelyezve kell értelmeznünk. Ez vonatkozik egyébként Kmoskó valamennyi írására is.* Ugyanakkor ha stílusán, egyéni hozzáállásán, személyes meggyőződésén, elfogultságait tükröző megjegyzésein túllépünk s pusztán a közölt tényanyagra ügyelünk, érdekes olvasmányélményben lesz részünk, amely ugyanakkor tágabb perspektívából világítja meg történelmünk egy fontos korszakának egyes speciális aspektusait is.

43 Jesaias PRESS: Die jüdischen Kolonien Palästinas. *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* 35 (1912) 161–185. Ld. a *Jelentés* 67. jegyzetét és a kapcsolódó részt a főszövegben.

44 BUHL: *Geographie*.

45 Erről a kérdésről ld. pl. az életrajz 102, valamint 690–694, 794 és 894. jegyzetét a kapcsolódó részekkel a főszövegben, továbbá ORMOS: A magyar őstörténet..., 763–764, 160. jegyzetet.

KMOSKÓ MIHÁLY CSALÁDJA, GYERMEK- ÉS IFJÚKORA

Bernicei Kmoskó Mihály (1–5, 11–12, 46. ill.) 1876. augusztus 29-én született a Felvidéken, a Vág balpartján fekvő Illaván (szlovákul *Ilava*). A nemesi előnévében szereplő Bernice (szlovákul *Brnic, Brnice*) „tót falu” Liptószentmiklóstól 12 km-re feküdt, 1924-ben Szielnichez csatolták. Földesurai között Fényes Elek első helyen említi a Kmoskókat.⁴⁶ Amint Kmoskó magáról írja: „Régi, de a napóleoni idők devalvációja következtében elszegényedett nemesi család sarja; a család első nyomai XIII. századbeli okmányokban fordulnak elő.”⁴⁷ Édesapja Kmoskó Mihály néptanító, édesanyja Gábel Mária volt. Hatan voltak testvérek: három fiú, három leány.⁴⁸ A Magyarország legjelentősebb fegyházáról elhíresült Illava Trencsén vármegyében feküdt, ahol a hivatalos magyar adatokat tükröző Pallas-lexikon szerint 1891-ben a lakosság 93,4%-a szlovák volt, 2%-a magyar, s a nem-magyarok lakosságnak mindössze 2,8%-a beszélt a magyar nyelvet. Kmoskó szlovák nemzetiségű volt, és amint azt alább látni fogjuk, az anyanyelve is a szlovák volt. Ugyanakkor teljesen elmagyarosodott ember volt, aki kettős kötődéssel bírt: *mindkét* nép tagjának tekintette magát.⁴⁹ Középiskoláit a trencsényi piaristák 1778-ban alapított főgimnáziumában végezte 1885 és 1893 között, majd 1893. június 28-án tett érettségi vizsgát jeles eredménnyel.⁵⁰ Ebben a gimnáziumban ekkortájt hivatalosan „segédnyelvként” alkalmazták a szlovák nyelvet az alsóbb osztályokban.⁵¹ Ezt követően az esztergomi főegyházmegye papnövendékeként teológiai tanulmányokat folytatott a bécsi egyetemen a *Pázmáneum* magyar papnevelő intézet (1893–1897), majd pedig az *Augustineum* kollégium (1897. október 4–1899. október 24) növendékeként; ez utóbbi a Monarchia világi

46 FÉNYES Elek: *Magyarország geographiai szótára*. Pest 1851, I, 124.

47 Bernicei Kmoskó Mihály egyetemi ny. r. tanár életrajzi adatai. (Autográf). ELTE. L. BTK 1545/1930–1931.

48 SZÁNTÓ Katalin: *Dr. Bernicei Kmoskó Mihály egyetemi tanár, Pusztázámor első lelkészének élete és művei*. [Kézirat]. Budapest 2006, 10. MTAK. Kézirattár.

49 Erről a kérdésről részletesebben ld. alább az életrajz 699. jegyzetéhez kapcsolódó fejezetet.

50 „A gymnasiumi tanfolyam alatt jó erkölcsi magaviseletet tanusított.” Az érettségi vizsgálat érdemjegyei a következők voltak: magyar nyelv és irodalom: jeles; latin nyelv és irodalom: jeles; görög nyelv és irodalom: jeles; német nyelv és irodalom: jó; történelem: jeles; matematika: jeles; fizika: jeles. „A gymnasium többi tantárgyaiban következő előmenetelt tanusított: Vallásban: jeles; Földrajzban: jeles; Philosophiai propaedeutikában: jeles; Természettudományban: jó; Rajzban geometriában: jó.” A gimnáziumi érettségi bizonyítvány egy példánya a Bécsi Egyetem Levéltárában található meg. AUW. Schachteln Nr. 26 + 27 der Akten der Katholisch-Theologischen Fakultät. Az érettségi bizonyítvány egy példánya megvan a Cherubina nővér által az MTA Könyvtárának adományozott anyagban is.

51 Joachim von PUTTKAMER: *Schulalltag und nationale Integration in Ungarn. Slowaken, Rumänen und Siebenbürger Sachsen in der Auseinandersetzung mit der ungarischen Staatsidee 1867–1914*. (Südosteuropäische Arbeiten, 115). München 2003, 174, 215 [118. jegyzet]. Ez bizonyára azt jelentette, hogy a magyarul nem vagy csak rosszul tudó diákoknak a magyar mellett szlovákul is elmagyarázták a tananyagot. Az említett adatokból arra kell következtetnünk, hogy arányszámuk igen magas lehetett.

papságának magasabb képzését szolgálta, hogy ily módon hozzájáruljon a papság szellemi színvonalának emeléséhez, egyben dinasztiahű, megbízható egyházi elit kineveléséhez, illetőleg a kohézió erősítéséhez a soknemzetiségű birodalom katolikus papságán belül.⁵² Az Augustineumban már felszentelt papok tanultak: ennek a tanintézménynek elsődleges célja a szemináriumi előjárók és teológiai tanárok képzése volt.⁵³ Előrehaladásával Kmoskó kivívta előjárói elismerését, akik emberileg is kiválónak találták: „*Pro sua aetate valde eruditus. Summae est innocentiae et valde amabilis*. [Életkorához képest nagyon okos. Fölöttébb ártatlan és nagyon szeretetreméltó.]”⁵⁴ Ám azt sem hallgatták el, hogy gyakorlati dolgokban kevésbé talpraesett: „*Ingenium admodum docile, sed in casibus vitae practicae minus habilem se ostendit*. [Nagyon tanulékony/képlékeny természet, ámde a gyakorlati élet kérdéseiben kevésbé mutatkozik ügyesnek.]” Kiemelik, hogy „a harmóniumon is jól játszik”, s ezzel nélkülözhetetlenné tette magát a Pázmáneumban, mert senki sem tudná helyettesíteni. Augustineum-beli jellemzésének száraz, tényszerű leírásának közepén *felkiáltójellel* ez áll: „*Ein talentierter Zögling und gediegener Orientalist!* [Tehetséges növendék és derék orientalista!]”⁵⁵ Teológiai tanulmányai során Kmoskó elsősorban Bernard Schäfernél hallgatott héber nyelvet, akinek az ószövetségi exegézissel és történelemmel foglalkozó kurzusait is szorgalmasan látogatta.⁵⁶ Kiemelkedő képviselője volt a keleti nyelvek ismeretének Wilhelm Anton Neumann (1837–1919), aki 1874-től 1900-ig volt a bécsi egyetem teológiai karán a két ószövetségi és keleti nyelvekkel foglalkozó tanszék közül az egyik, a „Sémi Dialektusok és az Ószövetség Felsőbb Magyarázata (*Semitische Dialekte und die Höhere Exegese des Alten Bundes*)” elnevezést viselő tanszék professzora – 1887-től nyilvános rendes tanárként. Szakterületének, különösen a Szentföld régészetének nemzetközileg is elismerten egyik legkiválóbb szakértője volt a maga korában, ám roppant gazdag tudományos munkássága elsősorban a művészettörténet területére összpontosult, míg saját elsődleges szakterületén, az ószövetségi

52 Az Augustineumot 1816-ban alapította Ferenc király (I. Ferenc császár) udvari plébánosának, Jakob Frintnek a buzdítására; utána gyakran nevezik *Frintaneumnak* is. Hivatalos neve *Caesareo-Regium Sublimioris Presbyterorum Educationis ad Sanctum Augustinum Institutum Viennense* (Szent Ágostonról Nevezett Bécsi Császári-királyi Felsőbb Papnevelő Intézet) volt. Az elnevezés a császári palotaegyüttesbe, a Hofburgba szervesen betagozódott és a császári házzal, egyben az udvarral szoros kapcsolatot ápoló Szent Ágoston-templomhoz kapcsolódó ágostonos kolostortól ered, minthogy növendékei itt nyertek elhelyezést. TUSOR Péter: A bécsi Augustineum és Magyarország, 1816–1918. *Aetas* 22 (2007) 1. szám, 32–43. PLE. 1899/5547 (Cat. 6). FAZEKAS István: *A bécsi Pazmanium magyarországi hallgatói 1623–1918* (1951). (A magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 8). Budapest 2003, 7–24, 416 [3645]. Uő: A Pázmáneum története az alapítástól a jozefinizmus koráig (1623–1784). In: *A bécsi Pázmáneum*. Szerk. ZOMBORI István. (METEM Könyvek, 37). Budapest 2002, 9–176. BEKE Margit: A Pázmáneum története az újraindulástól napjainkig (1803–2002). *Uo.*, 177–343, kül. 226–227.

53 BEKE Margit: *Fejezetek az új- és legújabbkori elitképzéshez. A katolikus egyház szerepe a modern magyar értelmiségi elit nevelésében a bécsi Pázmáneumban*. Akadémiai (MTA) doktori értekezés. Budapest 2006, 86. MTAK. Kéziratár.

54 *Informatio alumnorum Collegii Pazmaniani de anno 1894/95*. [s.v. Kmoskó Mihail]. PLE. Kategória 6. Pazmanium iratanyaga. Kmoskó kérelme és a bíboros hercegprímás engedélye, hogy még egy évet a Pazmaniumban tölthessen. PLE. Vaszary Kolos hercegprímás iratai. 4118/1897.

55 Frintaneum, Institutsprotokolle, Bd. 5, Fol. 188a. DAW. Ezt a dokumentumot Fazekas István (Bécsi Magyar Levéltári Kirendeltség/*Ungarische Archivdelegation beim Österreichischen Staatsarchiv*) bocsájtotta rendelkezésemre.

56 Schäferferről ld. Walter KORNFELD – Christine MANN: Alttestamentliche Bibelwissenschaft. In: *Die Kath.-Theologische Fakultät der Universität Wien 1884–1984. Festschrift zum 600-Jahr-Jubiläum*. Szerk. Ernst Chr[istoph] SUTTNER. Berlin 1984, 70–72.

bibliatudományban egész élete alatt semmit sem publikált. Ennek az első látásra meglepő jelenségnek az okát már a kortársak is abban látták, hogy a bibliai tudományok ez idő tájt teljes átalakuláson mentek keresztül, ámde helyzetük a katolikus egyházban fölöttébb kényes volt. Ezért Neumann kivárá álláspontra helyezkedett: mindenképp el akarta kerülni, hogy eretnekséggel gyanúsíthassák meg.⁵⁷ Egyben kitűnt szellemességével és ékesszólásával, s az is közismert volt róla, hogy kritikus elme. Emiatt „számtalan gyanúsítás” érte, többek között „liberalizmussal” is megvádolták. Ma már nem lehetséges megítélni, volt-e bármilyen alapjuk ezeknek a vádaknak, minthogy az ószövetségi bibliatudomány nyal kapcsolatos elképzeléseit, illetőleg egyetemi előadásain hirdetett nézeteit publikációk hiányában nem ismerjük. Egyetlenegy idevágó mű kézírata maradt fenn, amely azonban sohasem jelent meg nyomtatásban: ez egy fölöttébb visszafogott kommentár a 12 kisprófétához. Ámde az a körülmény, hogy semmit sem publikált fő szakterületén, arra enged következtetni, hogy olyan nézetei voltak, amelyeket nem publikálhatott, illetőleg olyan nézete nem volt, amelyet publikálásra méltónak, egyben az egyházi többség előtt is vállalhatónak tartott. Diákjai mindenesetre rajongtak érte, s neki magának is jelentős szerepe volt a fiatal tehetségek támogatásában.⁵⁸ Kmoskó Neumannál „kald” (azaz ószövetségi arámi), szír és arab nyelvet hallgatott (utóbbit tanulmányainak 3. szemeszterében, egy szemeszteren [1894–1895 téli szemeszter] keresztül heti 5 órában), valamint egyes ószövetségi könyvek (Ámós, Jeremiás, Jeremiás siralmi) magyarázatával, illetőleg a Palesztina-kutatás állásával foglalkozó óráin vett részt. Részt vett nála továbbá egy kurzuson, amely a régi bibliafordításokkal és azok kritikai értékelésével foglalkozott.⁵⁹ Neumann a későbbiek során tanítványai között külön is számon tartotta felvidéki diákját.⁶⁰

Már az Augustineumban töltött időszakban Kmoskó a bécsi egyetem bölcsészettudományi karán (*Philosophische Fakultät*) Joseph von Karabačeknél (1845–1918)⁶¹ arabisztikát (*Arabische Paläographie [I. Theoretischer Theil]*, heti 3 óra; *Lecture und Erklärung arabischer Papyrus-Urkunden des VII. bis X. Jahrh.*, heti 2 óra),⁶² illetve David

57 A „modernizmusról” ld. az életrajz 139–147. jegyzetéhez kapcsolódó részt a főszövegben. Jól villantja fel az alábbi cikk – Franciaország példáján – a korabeli hangulatot, a korabeli feszültségeket: Marc FÖCKING: *Brennender Glaube, brennende Bücher. Wissenschaft und/als Häresie im französischen 19. Jahrhundert. In: Ungläubige, Teufelsdiener, Abtrünnige... Der Umgang mit Andersgläubigen in Geschichte und Gegenwart.* Szerk. Marc FÖCKING, Hans-Werner GOETZ. (Hamburger geisteswissenschaftliche Studien zu Religion und Gesellschaft, 3). Münster–Berlin 2013, 111–126.

58 Norbert A. STIGLER: *Wilhelm Anton Neumann 1837–1919.* Bécs 1975, 74–80. KORNFIELD, MANN: *Alttestamentliche Bibelwissenschaft...*, 63–72.

59 Ezek az adatok a bécsi egyetem beiratkozási lapjaiból (*Nationale*) származnak. Universitäts-Archiv Wien. Az 1895. évi nyári szemeszter alatt Kmoskó beiratkozási lapján és az egyetem tanrendjében egyaránt szerepel a következő tárgy: *Über die alten Kirchenversionen und ihre kritische Verwertung.* A régies *Kirchenversionen* a korai egyházban használatos bibliafordításokat jelölte: az 1894–95. téli szemeszter tanrendjében és Kmoskó beiratkozási lapján *Bibelversionen* áll. A „beiratkozási lap” német neve *Nationale*, t.sz. *Nationale* vagy *Nationalien*. (Tapasztalataim szerint a bécsi egyetem archivumának munkatársai az előbbi alakot részesítik előnyben.) Ennek az ausztriai német szónak az alapjelentése „személyi adatok (ütleveiben, stb.)”. Gerhard WAHRIG: *Deutsches Wörterbuch.* Gütersloh 1968, 2543.

60 STIGLER: *Neumann...*, 49.

61 Osztrák arabista, a bécsi egyetem professzora, az udvari könyvtár igazgatója, a császári akadémia tagja. Kiemelkedőt alkotott az ez idő tájt újdonságnak számító papiruszkutatás, a művészettörténet, valamint az éremtan terén is. FÜCK: *Die arabischen Studien...*, 254–255.

62 Az *Arabische Paläographie (I. Theoretischer Theil)* című kurzust utólag vette föl Kmoskó, minthogy pótlólagos beiratkozási lapot (*Nachtrag*) állított ki erről. Arra kell gondolnunk, hogy „haladó diákként”

Heinrich Müllernél (1846–1912)⁶³ assziriológiát (*Assyrisch-babylonische Keilinschriften*; heti 2 óra) tanult az 1897–1898. tanév téli szemeszterében.⁶⁴ Több forrás szerint Kmoskó Bécsben tanult sumerológiát is, és ebben a témakörben a későbbiekben valóban publikált is. Arra kell gondolnunk, hogy erre az utóbbi kurzus keretén belül kerülhetett sor, noha annak a címe erre nem utal. Egyébiránt mindössze egy szemeszter felettébb rövid időnek tűnik ahhoz, hogy akár az assziriológiában – beleértve az ékírás különböző változatait –, s mellette az ekkor még gyerekcipőben járó sumerológiában akár alapszinten elmélyedhesen az ember. Mindazonáltal úgy tűnik, hogy Kmoskónak ez sikerült.

A rendelkezésünkre álló adatok szerint Kmoskó még két további kurzust látogatott a bölcsészettudományi karon töltött félév során: Héber nyelvtani és szövegkritikai gyakorlatokon (*Grammatische und textkritische Übungen im Hebräischen*) Gustav Bickelnél, valamint ugyanónála Szír fordítási gyakorlatokon (*Syrische Übersetzungsübungen*) vett részt.⁶⁵

Érdemes felidézünk, hogy Kmoskó egyetemi tanulmányainak éveiben magasszintű és sokoldalú sémi filológiai és arabisztikai képzésre volt lehetőség Bécsben a bölcsés-

---

ő eredetileg a papirusz-szövegek olvasásával foglalkozó kurzusra jelentkezett, ámde Karabaček fölszólíthatta, hogy vegye föl a témakörbe bevezető kurzust is. A zárójelben álló kiegészítéssel kapcsolatban (*I. Theoretischer Theil*) megjegyzendő, hogy ezt a kurzust Karabaček felváltva hirdette meg a következő, az előbbihez szervesen kapcsolódó kurzussal: *Arabische Paläographie, II. Theil: Übungen, verbunden mit der Erklärung wichtigerer Schriftdenkmäler*; heti 3 óra. A papirusz-szövegek olvasását nyújtó kurzust Karabaček nem az egyetemen, hanem a „Papyrus Erzherzog Rainer” gyűjteményben tartotta. Ezt a nagyszerű gyűjteményt ma az Osztrák Nemzeti Könyvtárban őrzik, ám az egyetem tanrendje (*Vorlesungsverzeichnis*) szerint ez ekkor az „Osztrák Múzeumban (*Österreichisches Museum*)” volt „Stubenring 5” cím alatt. Ez az ekkortájt általánosan használt elnevezés az Osztrák Iparművészeti Múzeumot takarta (*k.k. Österreichisches Museum für Kunst und Industrie*; mai nevén *Österreichisches Museum für angewandte Kunst [MAK]*), s a cím is egyezik.

63 Sokoldalú arabista és sémi filológus, a bécsi egyetem professzora. Hagyományos zsidó neveltetést követően Boroszlóban, Bécsben, Lipcsében és Strassburgban tanult. Behatóan foglalkozott a délarab írásbeliség emlékeivel is, de érdeklődése kiterjedt a biblia magyarázatra és az ékírásos nyelvek tanulmányozására is. FÜCK: *Die arabischen Studien...*, 255–257.

64 Philosophen. Winter-Semester 1897–98. Univ.-Archiv Wien 172. [Mikrofilm 1063]. A bölcsészettudományi kar (*Philosophische Fakultät*) beiratkozási lapjai (*Nationale*) között az említett szemeszterben bukkantam csak Kmoskó nyomára. Az 1898. évi nyári szemeszter, valamint az 1898–1899. évi téli szemeszter beiratkozási lapjai között nem találtam Kmoskóra vonatkozó lapot. Ebben a két szemeszterben a hittudományi karra sem volt beiratkozva. Majd az 1899. évi nyári szemeszterben bukkan föl újra a hittudományi kar hallgatói között. A beiratkozási lapon meg kellett jelölni, hogy az adott karon hányadik szemeszterét végzi az illető diák. Esetünkben a *VIII* [*sic!* azaz 9.] szám szerepel. Ezt megelőzően Kmoskó az 1897. évi nyári szemeszterében végezte a *VIII*, azaz 8. szemesztert a hittudományi karon. Ez azt jelenti, hogy e két szemeszter között nem folytatott teológiai tanulmányokat. Ugyanakkor azt is mindig meg kellett adniuk a diákoknak, hogy hol töltötték az *előző* félévet, s a hittudományi kar előbb említett 1899. évi nyári szemeszterének beiratkozási lapjára azt írta be Kmoskó, hogy a bécsi egyetemen. Ez azonban az előbb említett körülményből kifolyólag nem vonatkozhat a hittudományi karra, hanem kizárásos alapon csak a bölcsészettudományi karra utalhat. Ámde az adott félévre (1898–1899 téli szemeszter) vonatkozóan nem került elő Kmoskó beiratkozási lapja, aminek két oka lehet: vagy elveszett, illetőleg elkallódott, vagy pedig téves a bejegyzés, és Kmoskó az említett félévben nem íratkozott be a bölcsészettudományi karra. Nem került elő beiratkozási lap az 1898. évi nyári szemeszteréről sem. Ugyanakkor az is lehetséges, hogy Kmoskó ebben a két félévben valóban nem volt beiratkozva az egyetemre: talán a disszertációján dolgozott, vagy papi teendőket végzett?

65 Kmoskónak az adott félévre szóló 2 beiratkozási lapja (*Nationale*; beiratkozási lap, valamint pótlap [*Nationale, Nachtrag*]) alapján.

szettudományi karon. Ha fellapozzuk az egyetem nyomtatott tanrendjeit (*Vorlesungsverzeichnisse*), zavarbaejtően gazdag kurzuskínálatra bukkanunk – az alábbi kurzusok természetesen nem egyszerre, párhuzamosan, hanem féléről-félére változó összetételben kerültek meghirdetésre:

Josef von KARABAČEK: Arab paleográfia; A kalifák története Bagdad mongolok által történt meghódításáig (1258); Ibn Hisám prófétaéletrajzának olvasása magyarázatokkal; Nyugati arab (magrebi) szövegek olvasása fakszimilék alapján; Az arabok befolyása Európa kultúrájára a középkorban; A legfontosabb középkori mohamedán államfogalmak (*Staatsbegriffe*); Bevezetés a mohamedán numizmatikába;

David Heinrich MÜLLER: Ékírásos szövegek; Szábeus szövegek; Az etióp nyelv grammatikája; Szír szövegolvasás; Arab nyelvtan; Könnyű arab szövegek értelmezése; Koránolvasás; Régi arab költők; Epigráfiai gyakorlatok; Mubarrad *Kámilja*; Szíbvavjhi *Kitábja*; Válogatott fejezetek a görög filozófia történetéről Sahrasztáninak a vallási és filozófiai irányzatokról szóló (arab nyelvű) művéből;

Gustav BICKELL: arámi, szír és héber tárgyú kurzusok;

Adolf WAHRMUND: Régi arab költők; *Muallakát*; Hanszá versei; Haríri *Makámái*; Az arab nemzeti grammatika (Haríri *Mulhak al-iirábja* [*Mulḥaq al-īrāb*]); Zamahsari *Mufasszalja* [*al-Mufaššal*]; Arab újságolvasás;

Maximilian BITTNER: Az arab nyelv grammatikája; Hamadáni *Makámái*.

Hirdetett még órákat August HAFNER, az arab lexikográfia elismert szakembere is, ám óráinak pontos címe minden esetben „később került közlésre”. Lehetőség nyílt még jóval szerényebb keretek között perzsa és török tárgyú órák látogatására is, míg régi egyiptomi, illetőleg kopt nyelvi órákat Leo REINISCH tartott. A fenti névsorból mindenképp kiemelkedik KARABAČEK, MÜLLER és REINISCH, akiket szakterületük elismerten legnagyobb tekintélyei között tartottak és tartanak számon mind a mai napig az egész világon.

Kmoskó Mihályt 1898. október 17-én pappá szentelték Esztergomban, majd 1899. július 21-én a teológia doktorává (hittudorrá) avatták Bécsben. Doktori disszertációja az ószövetségi héber költészet témakörével foglalkozott: „*De forma externa poeseos Hebraicae*.” A disszertáció fontos kiegészítő függelékét is tartalmazott: „*Pars secunda: Textus fragmentorum Ecclesiastici*.” A disszertáció bírálója, Neumann alapvetően nagyon jó véleménnyel van a jelölt teljesítményéről, a disszertációt publikálásra is érdemesnek tartja, ám elengedhetetlennek tekinti előtte egy sor változtatás, javítás bevitelét, főleg pedig a mű rossz latinságának alapos átdolgozását. Majdani átdolgozott formájában beadhatónak véli a Lackenbacher-féle ösztöndíjpályázatra.⁶⁶ Ezt követően a hittudományi kar javaslatára Kmoskó 1899 szeptemberében Lackenbacher-féle *utazási* ösztöndíjat kapott, hogy II. Ignatius Ephraim Rahmáni (Raḥmānī) antiókhiai szír katolikus pátriárka (68–69. ill.) szemináriumában, a szíriai (ma: libanoni) Sarfēban képezze tovább magát.⁶⁷

66 Maga a doktori disszertáció nem lelhető föl. A bírálat jelzete: Z. 1507 ex 1898/99. (Eing. 21/7 99). AUW. Dátuma: 1899. június 15. A bírálat rendelkezésemre bocsájásáért Mag. Barbara Bieringernek tartozom köszönettel. Azt nem sikerült kiderítenem, hogy végül is beadta-e disszertációját Kmoskó a Lackenbacher-féle pályázatra. Az eddigiekből úgy tűnik, hogy az elnyert utazási ösztöndíj nem azonos az említett pályázattal.

67 *Sarfe* vagy *Sarfa* tudományos átírással *aš-Šarfa* (francia helyesírású alak *Charfēh*) szír-katolikus kolostor *Zsúnji* (francia *Jounieh*; arab írással *جونية*) közelében, a Libanon-hegységben. Ez utóbbi, szír eredetű

A Lackenbacher-alapítványt (*der Gebrüder Bern[h]ard und Heinrich Lackenbach'sche Stiftungsfond*) az alapítólevél tanúsága szerint 1840-ben hozta létre két zsidó származású, katolizált testvér, Lackenbacher Henrik és Bernát, császári és királyi „szabadalmas” (privilegizált) nagykereskedők, valamint üzlettársuk (*Associé*), Lackenbacher Jakab.⁶⁸ Az a cél vezette őket, hogy elősegítsék a bibliai stúdiumok, ezen belül is a héber nyelv minél magasabb szintű művelését a katolikus teológusok között.⁶⁹ Az eredeti kiírás szerint a magas összegű díj elnyeréséhez Mózes öt könyvéből sorsolással kiválasztott 3–4 verset kellett héberből arabra lefordítani részletesen meghatározott feltételek mellett. A verseny a bécsi egyetem katolikus teológiai karának szervezésében a bécsi egyetem, a prágai német egyetem, a prágai cseh egyetem, valamint a pesti egyetem teológiai fakultásán került megrendezésre, s kizárólag katolikus papok vehettek rajta részt.

Az eredetileg a Sopron mellett – a mai Burgenlandban – fekvő *Lakompak*ról (német nevén *Lackenbach*) elszármazott Lackenbacher család tagjai 1790 és 1835 között meghatározó szerepet játszottak Nagykanizsa kereskedelmi életében, s tevékenységük hamarosan kiterjedt Bécsre is.⁷⁰ Elsősorban élelmiszerkereskedelemmel foglalkoztak, s cégük nemsokára a Habsburg Birodalom egyik legjelentősebb ilyen jellegű vállalkozásává nőtte ki magát, amely hadseregszállítóként is központi jelentőségre tett szert. A családalapító, már Kanizsán született Lackenbacher Mózes (1750k.–1814) szintén Kanizsán született és nevelkedett fiai, Henrik (1784–1837) és Bernát (1789–1843) oly sikerrel vezették a bécsi irodát, hogy az jelentőségét tekintve hamarosan túlszárnyalta a kanizsai központot.⁷¹ Ők mindketten katolizáltak, majd magyar nemességet kaptak „salamoni [németül *von Sa-*

---

földrajzi névnek az etimológiájáról, kiejtéséről, helyesírásáról és változatairól ld. Stefan WILD: *Libanesische Ortsnamen. Typologie und Deutung*. (Beiruter Texte und Studien, 9). Bejrút 1973, 252. A kolostor teljes neve arabul *Dajr Szajjidat an-Nadzsat – Sarfa* (tudományos átírással *Dayr Sayyidat an-Nağāt – aš-Šarfa*; francia névalak: *Monastère de Notre-Dame de la Délivrance – Charfeh*), fordításban: „A megmentő Szűzanya kolostora – Sarfe” vagy röviden *Dayr aš-Šarfa*, azaz „Sarfe-i kolostor”. A kolostor egyben pátriárkai székhely és szemináriumnak is helyet ad. Vö. még Wadad MAKDISI CORTAS: *A world I loved*. New York 2009, 10–11. Rahmáni pátriárkáról még számos helyen esik szó kiadványunkban; ld. a Névmutatót.

68 A nevek német alakjai: Heinrich Lackenbacher, Bernard/Bernhard/Bernath Lackenbacher, Jakob Lackenbacher.

69 Minthogy a rendelkezésünkre álló adatok szerint Henrik ekkor már nem élt, bizonyára testvére, valamint üzlettársuk volt a két alapítványtevő, ámde kegyeletből bevették az elhunytat is az alapítványtevők közé. Az sem zárható ki ugyanakkor, hogy az elhunyt gyermekei apjuk nevében és emlékére maguk is hozzájárultak az alapítványhoz, amelynek gondolatát életében bizonyára maga is messzemenően támogatta.

70 *Lakompak* ama határszéli községek közé tartozott, amelyek fontos szerepet játszottak a zsidók nyugat felől történt bevándorlásában, amely a 17. században kezdődött. GYURGYÁK János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmétörténet*. Budapest 2001, 27.

71 BLANKENBERG Imre: Nagykanizsa város kereskedelmének története. In: BARBARITS Lajos: *Nagykanizsa*. (Magyar Városok Monografiája). Budapest 1929, 290. VILLÁNYI Henrik: Ki indította el a kanizsai nagykereskedelmet (Egy nagynevű család elmúlása). *Zalai Közlöny* 78 (1936) 15. szám (1936. január 19) 3–4. KAPOSI Zoltán: A tradicionalizmustól a modern gazdaságig. Kanizsai kereskedők és vállalkozásaik a feudalizmus utolsó korszakában 1690–1848. *Korall*, 11–12. szám (2003. május) 146–148, 156. E két utóbbi forrásra Tarnóczy Attila hívta föl a figyelmemet; mindkettő olvasható az interneten is. TARNÓCZY Attila: *Hol, mi? Kanizsai házak és lakói [sic]*. Nagykanizsa, 2009, 266–268, 152. [sorszám] Deák tér 4. (Lackenbacher-ház). Utolsó frissítés 2010 áprilisában. (Az internetről töltöttem le 2011. július 5-én. – O.I.) Ld. még *Hol, mi? A legtöbb, ami tudható Nagykanizsa kistérségéről*. A Halis István Városi Könyvtár, Nagykanizsa, által működtetett helytörténeti honlap (holmi.nagykar.hu/irasok/4568/1.html#a152), 152. [sorszám] Deák tér 4. (Lackenbacher-ház). Ld. még Nagykanizsa. In: *Zsidó lexikon*. Szerk. UJVÁRI Péter. [Budapest 1929; reprint:] h.n. 1987, 628–630.

lamon]” előnévvel (1824. október 22).⁷² Alapítványuk létrehozásával a Lackenbacher-fiúk egyébként édesatyjuk példáját követték: a kortársak között ismeretes volt, hogy Lackenbacher Mózes szép alapítványt tett a kanizsai gimnázium és a pesti egyetem javára is. Róla azt mesélték, akik még ismerték, hogy „igen gazdag, művelt és fennkölt gondolkodású férfiú volt”, aki egyébként a zsidó hitközség elöljárói tisztét is betöltötte.

Legelőször 1861-ben adták ki a díjat. A kitűzött feladat azonban oly nehéznek bizonyult, hogy változatlan formában mindössze háromszor került kiosztásra; egyébként mindhárom nyertes (Kanyurszky György, Pironcsák István és Cserny János) Magyarországról származott. Ezért 1895-ben az alapítók szándékait tiszteletben tartó módosításra került sor. Az eredeti díj mellett az osztrák kultuszminisztérium alapított egy, a bibliai tudományok területén írott pályaműnek odaítélendő másik díjat, valamint létrehozott egy, a biblikus stúdiumokat elősegítő, illetőleg kiegészítő *utazási* ösztöndíjat is az alapítvány kebelén belül.⁷³ Az utazási ösztöndíjat legelőször Kmoskó kapta meg.⁷⁴

Kmoskó 1899. szeptember 27-én érkezett meg Sarfőba. Utazásáról, valamint szerencsés megérkezéséről azonnyomban lelkesült levélben számolt be röviden a teológiai kar dékánjának: „Bejrúttal ellentétben Sarfőban élvezet lenni. Legalább 600 méter magasságban, a Libanon-hegység nyugati lejtőjéről pompás kilátás nyílik, amelyhez szépségben fogható Európában aligha található. ... Mintegy 20–24 diák van itt, nagyon szegény, de vallásos és vidám fickók, akik engem, mint európai „atyát”, nagyon tisztelnek, és áhítatosan kezet csókolnak nekem.” Jól meg akar tanulni szíriul, hogy majd szír kéziratokkal foglalkozhasson: ez becslése szerint fél évet vesz majd igénybe. Közben arabul is tanul majd, valamint átismétli az ékjeleket.⁷⁵ Egy hónappal később már arról tudósítja a dékánt, hogy

72 *A Királyi Könyvek. Jegyzéke a bennük foglalt nemesség cím, címer, előnév és honosság adományozásának 1527–1867.* Szerk. ILLÉSSY János, PETTKÓ Béla. Budapest [1895; reprint:] 1998, 124. A LXIV. sz. Királyi Könyv 1013. lapján található a nemesi levél leírása. *A Királyi Könyveket* ma a Magyar Országos Levéltár őrzi. Ezek az uralkodó által magyar királyi minőségében adományozott nemesi címeket tartalmazzák, tehát a két Lackenbacher fivér esetében – akik nagykanizsaiakként magyar alattvalók voltak – magyar s nem birodalmi nemességről van szó, amiképpen ez többhelyütt is olvasható. A Német-Római Birodalom 1806-ban különben is megszűnt létezni, ezért „birodalmi nemesség” (vö. *Reichsadel*) adományozásáról 1824-ben már nem lehetett szó. Az alapítólevélben a három alapítványtevő így szerepel: *die Gebrüder Heinrich und Bernard Lackenbacher von Salamon k.k. privilegirte Großhändler, dann Jakob Lackenbacher deren Associé.* Tehát Jakob Lackenbacher, aki nyilvánvalóan közeli rokonuk volt, már nem rendelkezett nemességgel. Venetianer szerint 1840 táján 120 „királyi szabadalmas izraelita nagykereskedő” működött Pesten, s közöttük említi Lackenbacher Jakabot is. VENETIANER Lajos: *A magyar zsidóság története.* Budapest [1922; reprint:] 1986, 144.

73 Az alapítólevél korabeli másolata. AUW. Senat S148.22. ID-Nr.: 47.149. *Statut für die Gebrüder Bernhard und Heinrich Lackenbacher’schen biblistischen Preisfragen und das gleichnamige biblistische Reisestipendium* [4 oldalas nyomtatott szöveg dátum nélkül, de a megfogalmazásból kiderül, hogy 1895-ben íródott. További piros tintával beírt módosításokat is tartalmaz 1902-es, 1912-es és 1920-as dátummal.] AUW. Schachteln Nr. 26 + 27 der Akten der Katholisch-Theologischen Fakultät. Vö. még Anton WAPPLER: *Geschichte der theologischen Facultät der k. k. Universität zu Wien. Festschrift zur Jubelfeier ihres fünfshundertjährigen Bestehens.* Bécs 1884, 317–319. Ez az utóbbi forrás óvatosan kezelendő, mert több téves, illetőleg kétes adatot tartalmaz. Így például már az alapítványtevők neveit is összezavarja: *Die Gebrüder von Lackenbacher, Salomon, Heinrich Bernard und Jacob.* Amint láttuk, a *Salomon / Salamon* név a nemesi előnévükben szerepelt; Salomon Lackenbacher/Lackenbacher Salamon nevű személy nem volt az alapítványtevők között.

74 HERMANN – ARTNER: *A hittudományi kar története...*, 512.

75 Német nyelvű levél (1899. szeptember 27). Z[ahl] 115 ex 1899–1900. AUW. Schachteln Nr. 26 + 27 der Akten der Katholisch-Theologischen Fakultät. Lackenbacher’sche Stiftung Neuer Ordnung.

– „sajnos önhatalmúlág” – elhagyta Sarfét és a bejrúti jezsuitáknál rendezkedett be. Lépcsét három körülmény motiválta. Először is rengeteg volt a poloska Sarfében, úgyhogy alig tudott aludni. Ezt a problémát Zacherlin⁷⁶ segítségével még csak-csak kezelni tudta volna, ámde tudományosan sem nyújtott neki semmit a sarfei tartózkodás, s mindezek tetejében még azt tapasztalta, hogy a szeminárium és Rahmáni pátriárka (68–69. ill.) is külön-külön jól meg akarta „pumpolni [anpumpen]”, jöllehet a pátriárka eredetileg ingyen szállást ígért neki. „Rettenetesen csalódtam magában a pátriárkában ... kénytelen vagyok őt egy farizeusnak és bennünket európaiakat naív fajankóknak tartani, minthogy olyan könnyen hiszünk ezeknek a dörzsölt keletieknek.”⁷⁷ Ami a szír liturgia tanulmányozását illeti – a jelek szerint ez is szerepelt útjának tudományos céljai között – így ír: „Az énekek, amelyeket naponta volt alkalmam hallani, mindenesetre érdekesek, ámde néhány hónappal előttem egy francia bencés összegyűjtötte és részben ki is adta őket. Ld.: *Rapport sur une mission scientifique en Turquie d'Asie* par Dom J[ean] Parisot. Paris, 1899.” Tehát ezen a téren sem kecsegtetett eredménnyel egy sarfei tartózkodás.

Jóval későbből visszatekintve fölöttébb kritikus hangot üt meg a pátriárkával kapcsolatosan. A „nálunk is éppen nem előnyös oldalairól ismeretes” Rahmáni pátriárka, aki egyébként Bejrútban székelt, többször járt az Osztrák-Magyar Monarchiában is. „A jeles főpap 1896 telén tűnt fel először hazánkban. Azon ürügy alatt, hogy templomokat és iskolákat akar emelni egyházmegyéjében, végigkoldulta hazánk püspökeit, nem kérve, hanem szemtelenül követelve. A megboldogult Andor György, aki Esztergomban kalauzolta a káptalan tagjainál, hihetetlen részleteket beszélt el R[ahmáni] arrogáns, követelőző fellépéséről.”⁷⁸ Rahmáni 1902-ben újra ellátogatott Budapestre, midőn Abdalláh Szattúf (70–71. ill.) korábban jakobita, majd katolizálását követően ekkor épp szír-katolikus püspökökkel „végigkoldulták egész Európát. ... Rahmáni azonban nem merte nagyon mutogatni bátoratlan kollégáját, hanem a kapucinusoknál raktározta el; ő maga a közp[onti] papnevelőben vett szállást.” Szattúf egyébként 1905-ben visszatért a jakobita egyház kebelébe és jakobitaként hunyt el.⁷⁹ „Tanult, jóra való pap nem boldogul a szírekénél, mert Rahmáni öboldogságának nyomorult helóták kellene, akiket kedve szerint felpofozhat és megrugdalhat. Mert ezt is minduntalan megteszi.”⁸⁰ A sarfei szeminárium ekkori rektora is mindössze 1885 elejétől 1886 tavaszáig tanult teológiát. Aligha csodálkozhatunk, hogy Kmoskó elégedetlen volt az intézmény színvonalával, s veszélyeztetve látta az utazása elé kitűzött célt. „Minthogy ő Boldogsága szemináriuma e célnak sehogysem felelt meg”, két hét múltán átment a jezsuita atyák által vezetett bejrúti Szent

76 Ebben a korban gyakorta használt, jól bevált, igen hatékony rovarirtó por, a bécsi Zacherl-gyár messzeföldön híres és népszerű terméke.

77 Német nyelvű levél (1899. október 13). Z[ahl] 119 ex 1899–1900. AUW. Schachteln Nr. 26 + 27 der Akten der Katholisch-Theologischen Fakultät. Lackenbacher'sche Stiftung Neuer Ordnung.

78 Ld. a *Jelentés* 218. jegyzetéhez tartozó szövegrészt a főszövegben. Andor György (1867–1914) kanonok, ekkor az esztergomi szeminárium tanára, illetve prefektusa. Központi szerepet játszott abban, hogy indexre került Prohászka Ottokár három műve. *Magyar katolikus lexikon...*, I, 243. BEKE: *Az Esztergomi...*, 23–24. GERGELY Jenő: Ein Beitrag zur Indizierung einiger Werke des Bischofs von Székesfehérvár, Ottokár Prohászka. In: *Im Gedächtnis der Kirche neu erwachen. Studien zur Geschichte des Christentums in Mittel- und Osteuropa. Festgabe für Gabriel Adriányi zum 65. Geburtstag*. Szerk. Reimund HAAS, Karl Josef RIVINIUS, Hermann-Josef SCHEIDGEN. (Bonner Beiträge zur Kirchengeschichte, 22). Köln 2000, 449–461. Rahmáni pátriárkáról ld. a *Névmutatót*.

79 Lásd a *Jelentés* 209. jegyzetét.

80 Lásd a *Jelentés* 242. jegyzetét és a hozzátartozó szövegrészt a főszövegben.

József Egyetemre, ahol „arab és szír irodalommal, a szentírás héber szövegével és az északi szemita népek palaeographiájával” foglalkozott 1900 nyaráig.⁸¹ Egyik mestere itt a hírneves Louis Cheikho atya (1859–1927) volt.⁸² Ámde itt sem érezte jól magát, úgyhogy március végén levélben kérte a bécsi egyetem teológiai karának dékánját, hogy hazatérhessen és inkább valamely német egyetemen folytathassa tanulmányait, hogy azután ősszel majd Londonba mehessen. Azt hozza föl indokként, hogy számára, aki elsősorban szír irodalommal és az „ékirásokkal” (*sic*)⁸³ szándékozik foglalkozni, a Kelet semmiféle lehetőséget nem nyújt, mert nincsenek könyvek. Egyesegyedül az utazásoknak volna értelme, ámde pénz hiányában erre sincs módja.⁸⁴ Az utazással kapcsolatos nehézségeken végül is sikerült úrrá lennie, mert 1900 februárját Jeruzsálemben töltötte, és ekkor három monarchia-béli útitárs kíséretében – többnyire lóháton – beutazta a Szentföld nagy részét is. Déli irányban eljutott egészen a pompás ókori mozaik-térképéről híres Madabáig, amely ma Jordániában fekszik. Kmoskó egyre türelmetlenebb: április 1-én latin nyelvű táviratban kér engedélyt a dékántól, hogy hazatérhessen s beiratkozasson a berlini egyetemre.⁸⁵ A dékáni hivatal kikéri a professzori tanács véleményét és már másnap megadja a kért engedélyt.⁸⁶ Nem tudjuk, pontosan mikor érkezett vissza. Május közepén azonban már biztosan Bécsben volt, mert az Augustineum rektora, Mayer Lőrinc május 15-én kelt levelében kéri Vaszary Kolos hercegprímást, hogy engedélyezze a Szíriából visszatért Kmoskónak (*Kmoskó e Syria redux*), hogy a kollégiumban lakhassék, mivelhogy az egyetemen akar előadásokat hallgatni, s könyvtárba is szeretne járni.⁸⁷ Annak nincs nyoma, hogy beiratkozott volna a berlini egyetemre.

Sarfőről alkotott rendkívül negatív véleményéhez és onnan történt hirtelen távozásához figyelemreméltó ellentétet képez teológus kollégájának, az utána (1899. október 10-én) szintén Lackenbacher-ösztöndíjjal Bejrútba érkezett Franz Fellingernak (1865–1940) (33, 35, 46. ill.) a bécsi teológiai kar dékánjához intézett levele. Ő később figyelemre méltó pályát fut majd be: hosszú időn át vezeti a jeruzsálemi Osztrák-Magyar Zarándokházat (35–37, 46. ill.), többek között olyan válságos időkben is, mint az I. világháború.⁸⁸ Midőn az angol expedíciós sereg 1917 végén ünnepélyesen bevonul Jeruzsálembe,

81 A magántanári képesítés iratanyagában található, az 1906. március 15-i keltezésű sajátkezü *Curriculum vitae*. PPKE. HKK. HKI. A Dékáni Hivatal Iratai. 78. doboz. Magántanári habilitációk. 1675/1907–08.

82 A Mardinból származó *Louis Cheikho* jezsuita atya (1859–1927) neves arabista volt; neve ebben a franciás alakban vált ismertté. Az arab név ejtése *Sajhu*, tudományos átírással (arab) *Šayhū*. Ld. ABUKHALIL: *Historical dictionary...*, 50. FÜCK: *Die arabischen Studien...*, 296–297.

83 Tanulmányai kapcsán Kmoskó levelezésében mindenütt többesszámban használja ezt a kifejezést: *Keilschriften*. Talán az ékírást használó különböző nyelvekre gondolt? Vagy az ékírás különböző változataira?

84 1900. március 28-án kelt német nyelvű levél. Z[ahl] 134 ex 1899/1900. AUW. Schachteln Nr. 26 + 27 der Akten der Katholisch-Theologischen Fakultät. Lackenbacher'sche Stiftung Neuer Ordnung.

85 Z[ahl] 131L ex 1899–1900. AUW. Schachteln Nr. 26 + 27 der Akten der Katholisch-Theologischen Fakultät. Lackenbacher'sche Stiftung Neuer Ordnung.

86 A válaszlevél másolata nincs meg, de Z[ahl] 132 ex 1899–1900 (2.4.1900) alatt szerepel a Lackenbacher alapítvány iktatókönyveiben. AUW. *Lackenbacher'sche Prämiestiftung. Neue Ordnung. Preisfragen und Reisestipendien 1898-1923*. Signatur: Th 91.1. ID-Nr.: 215.165.

87 PLE 1900/2195. Melléklet az 1900/3479 számú irathoz.

88 Franz Fellingner (1865–1940) püspöki titkár, majd a zarándokház rektora (1902–1906, 1913–1935), 1929-től jeruzsálemi segédpüspök, niszüroszi (ol. Nisiro; a Dodekanészoszban) címzetes püspök. Ld. Weihbischof Dr. Franz Fellingner†. In: *Das Heilige Land in Vergangenheit und Gegenwart. Gesammelte Beiträge und Berichte zur Palästinaforschung*, 3. Szerk. Valmar CRAMER, Gustav MEINERTZ. (Palästinahefte des Deutschen Vereins vom Heiligen Lande, 33–36). Köln 1941, 348–349. Fellingner

részben saját elhatározásból, részben az oszmán államhatalom részéről gyakorolt kényszerítés következtében a magas egyházi méltóságok – pátriárkák, érsekek, püspökök stb. – valamennyien eltávoztak, illetőleg elmenekültek a Szent Városból, úgyhogy a keresztény egyházak nevében rangidős egyházi tisztségviselőként Fellingner üdvözlí Edmund Allenby tábornokot, a brit hadsereg főparancsnokát.

Fellinger arról számol be 1900. április 27-én Bejrútban kelt levelében, hogy Sarféban szeretne szír tanulmányokat folytatni, s tájékozódás céljából április 2-án Kmoskóval együtt ellátogattak Sarféba. Nagyon jó benyomást tett rá mindaz, amit ott látott és tapasztalt, s az a meggyőződés alakult ki benne, hogy hosszabb ideig is szívesen tartózkodna ott. „Ezen túlmenően Kmoskó kolléga úr úgy találta, hogy ma ott sok minden jobb, mint az ő ottlétekor volt. Úgy látszik, a pátriárka sarfei tartózkodása – március végén – forradalmat okozott és jobb állapotokat hozott létre.” Fellingner azt írja, hogy csak akkor van értelme továbbra is Keleten maradnia, ha szírekkel tud szír tanulmányokat folytatni. (Emellett még a Szentföld topográfiájával szándékozik foglalkozni, elsősorban utazások révén.) Márpedig erre csak Sarféban van lehetőség, ahová még néhány évvel ezelőtt is jártak a Jézustársaság tudós tagjai azért, hogy szíriul tanuljanak, illetőleg alaposabban megismerkedjenek a szír liturgiával. „Itt általánosan ismert, hogy Sarféban mintegy külön büszkeséggel gondoskodnak arról, hogy tisztán megtartsák a szír liturgiát, amit példának okáért a bejrúti szírekről nem lehet állítani.” Fellingner tehát igenis lát fantáziát ezekben a stúdiumokban. Mindenképp meglepőnek – és talán jelzésértékűnek – kell tartanunk, hogy Kmoskó rendkívül rossz tapasztalatai, majd pánikszerű menekülése egyáltalán nem tartották vissza Fellingert attól, hogy Sarféba menjen.⁸⁹ Elképzelhetetlennek tűnik, hogy ilyen viszonylag rövid idő alatt – alig több mint fél évről van szó – minden ennyire megváltozott volna Sarféban!

Ezt követően Albert Ehrhard professzor (1862–1940) buzdítására Kmoskó a szír bibliafordítás, a Pesitta szövegét kezdte tanulmányozni. Megjegyezzük, hogy Ehrhard és Neumann professzor nagyon közeli kapcsolatban állt egymással; Ehrhard bécsi meghívása és kinevezése is jelentős mértékben Neumannnak volt köszönhető, akivel személyesen 1896-ban ismerkedett meg egy konferencián.⁹⁰ Valószínűnek kell tartanunk, hogy már Kmoskó szíriai utazására is Neumann mellett Ehrhard javaslatára és támogatásával került sor, aki ez idő tájt az egyháztörténet tanára volt a bécsi egyetem teológiai fakultásán. Az elzászi német

---

fotói megtalálhatók az alábbi helyeken: Helmut WOHNOUT: *Das österreichische Hospiz in Jerusalem. Geschichte des Pilgerhauses an der Via Dolorosa*. Bécs 2000, 85, 112, 113, 117, 133, 139, 146. Uő: *Das österreichische Hospiz*. In: *Mit Szepter und Pilgerstab. Österreichische Präsenz im Heiligen Land seit den Tagen Kaiser Franz Josefs*. Szerk. Bernhard A. BÖHLER. Bécs 2000, 83 [33. ill. a jelen műben], 114. Dagmar REDL: *Das österreichische Hospiz in Jerusalem. Ein „Kunstexport“ des Historismus*. In: *Mit Szepter und Pilgerstab...*, 114.

89 Z[ahl] 118L ex 1899–1900; Z[ahl] 135L ex 1899–1900. AUW. Schachteln Nr. 26 + 27 der Akten der Katholisch-Theologischen Fakultät. Lackenbacher'sche Stiftung Neuer Ordnung. Nyomban megérkezésekor írott legelső levelében Fellingner megemlíti, hogy nagy öröme szolgált, hogy megérkezésekor rögtön ott találta „Kmoskót, aki nem bírta ki a maronitáknál”. Fellingner téved: Kmoskó nem a maronitáknál, hanem a szír-katolikusoknál volt Sarféban. Fellingner első levelében a megszólítás *Euere* [sic] *Magnifizenz!* Ez hagyományosan a rektor megszólítása német egyetemeken, míg a dékánnak *Eu[e]re Spectabilität / Spektabilität* dukál, amiképpen ezt Kmoskó leveleiben is látjuk. Mindazonáltal aligha férhet hozzá kétség, hogy a levél címzettje valójában nem a rektor, hanem a katolikus teológiai kar dékánja.

90 Josef LENZENWEGER: *Kirchengeschichte*. In: *Die Kath.-Theologische Fakultät der Universität Wien 1884–1984...*, 101–102.

származású kiemelkedő egyháztörténész, patológus és bizantinológus 1898 és 1902 között a bécsi egyetem hittudományi karán tanított, s ő állott a kar élén is. Egyik fő kutatási területe a bizánci egyház története és teológiája volt, s így különös érdeklődéssel fordult a többi keleti egyház felé is. Az volt a meggyőződése, hogy Ausztria, illetve Ausztria-Magyarország, mint nagyszámú – egyesült és nem-egyesült – keleti rítusú alattvalóval rendelkező katolikus nagyhatalom különleges feladattal bír a keleti egyházak problémájának megoldása terén, amin ő az „egy hit – egy egyház” jelszónak megfelelően az „egyházszakadás megszüntetését” jelentő „újraegyesítést”, „az igazság teljes győzelmét”, „a kereszt végső győzelmét”, „Isten igazi békéjének eljövetelét” értette.⁹¹ Nem kételkedhetünk abban, hogy nagy örömet okozhatott neki egy fiatal, jó sémi nyelvi tudással felvértezett teológus feltűnése, aki ígéretes érdeklődést mutatott a keleti keresztény irodalom és teológia szír ága iránt. Azt is meg kell azonban állapítanunk, hogy a bécsi egyetem beiratkozási lapjainak (*Nationale*) tanúsága szerint Kmoskó nem hallgatta Ehrhard egyetlen kurzusát sem. Már csak azért sem volt erre lehetősége, mert Ehrhard csupán Kmoskó tanulmányainak végső szakaszában került a bécsi egyetemre. Ugyanakkor Ehrhard tagja volt annak a bizottságnak, amely előtt Kmoskó utolsó, negyedik szigorlatát letette az egyháztörténet és az egyházjog tárgykörében (*quantum tentamen rigorosum ex historia ecclesiastica et jure canonico*) 1899. július 20-án, doktorráavatása előtt egy nappal.⁹²

Kmoskó 1900 októberét szintén Lackenbacher-ösztöndíjjal Oxfordban töltötte, ahol mervi Ísódad (9. század közepe) kommentártörödékeit és Jakab szerúgi püspök (451k.–521) szír-nyelvű verses szentíráskommentárait másolta. Ezt követően Londonban, majd 1901 októberétől 1902 januárjával bezárólag Párizsban folytatott könyvtári kutatásokat újfent Lackenbacher-ösztöndíjjal, s eközben figyelmes lett a *Liber graduum* töredékeire, majd lemásolta e szír-nyelvű, a 4. és 5. század határán keletkezett, a lelki vezetéssel foglalkozó anoním mű párizsi kéziratát. (Jóval később, 1926-ban megjelentette kritikai kiadásban is.)⁹³ 1902-től a pozsonyi Szent Márton-székesegyház, a koronázó dóm karkáplánja volt, majd 1904. augusztus 14-én főpáστοra kinevezte a budapesti Központi Papnevelő Intézet tanulmányi felügyelőjévé.⁹⁴

91 Albert EHRHARD: *Die orientalische Kirchenfrage und Oesterreichs Beruf in ihrer Lösung*. Bécs–Stuttgart 1899, 7, 75. Alois DEMPFF: *Albert Ehrhard. Der Mann und sein Werk in der Geistesgeschichte um die Jahrhundertwende*. (Große Elsässer). Colmar é.n. [1941k.], 159–160. Berthold ALTANER: Albert Ehrhard †. *Historisches Jahrbuch* 61 (1941) 459–464. Herbert DACHS: Albert Ehrhard – Vermittler oder Verräter? In: *Der Modernismus. Beiträge...*, 213–233. August FRANZEN: *Kleine Kirchengeschichte*. 7. bőv. kiad. (Herderbücherei). Freiburg 1978, 354. LENZENWEGER: *Kirchengeschichte...*, 100–108. Ehrhardról ld. még az életrajz 139, 152, 227 és 869. jegyzetéhez kapcsolódó részeket a főszövegben.

92 Rigorosenprotokolle der Katholisch-theologischen Fakultät. AUW.

93 A Lackenbacher-ösztöndíjakkal kapcsolatos iratanyag nagyrészt megvan és kutatható a bécsi egyetem levéltárában. Ezek részben különböző pénzösszegek odaítélésével, illetőleg kifizetésével kapcsolatosak, de akad közöttük több beszámoló is az elvégzett munkáról. AUW. Schachteln Nr. 26 + 27 der Akten der Katholisch-Theologischen Fakultät. Lackenbacher'sche Stiftung Neuer Ordnung. A dokumentumok mellett adott esetben érdemes áttanulmányozni az iktatókönyveket is. AUW. *Lackenbacher'sche Prämiestiftung. Neue Ordnung. Preisfragen und Reisestipendien 1898–1923*. Signatur: Th 91.1. ID-Nr.: 215.165. Kmoskó utazási támogatást (*Reisestipendium*) kapott több alkalommal; ezek az úgynevezett *Neue Ordnung* alá tartoztak.

94 Élete korai fázisára vonatkozóan a legrészletesebb forrás a magántanári képesítés iratanyagában található, már idézett, 1906. március 15-i keltezésű sajátkezü *Curriculum vitae*. PPKE. HKK. HKI. A Dékáni Hivatal Iratai. 78. doboz. Magántanári habilitációk. 1675/1907–08. Hasznos részadatokat tartalmaz még *Bernicei Kmoskó Mihály egyetemi ny. r. tanár életrajzi adatai*. (Autográf). ELTE. L. BTK 1545/1930–1931.

A budapesti egyetem hittudományi kara 1908-ban magántanárrá képesítette Kmoskót „A zsidók politikai története a hellenizmus kezdetén” tárgy köréből. A benyújtott disszertáció címe: „A zsidók politikai története a hellenizmus kezdetén. Kritikai tanulmány Flavius Josephus Archaeológiája adatairól XI.7–XII.5.” A korabeli előírások szerint nyomtatásban is kötelező jelleggel megjelentetett műből mindössze hét példány kelt el. Az eljárás iratanyagából egyértelműen kiderül, hogy kollégái, idősebb teológustársai felemás módon viszonyulnak az ekkor harmincéves jelölthöz. Tisztelettel és elismeréssel adóznak nagy tudásának, hallatlan szorgalmának és éles elméjének, ámde elutasítják „romboló” hatású, túlzásba vitt kritikai szemléletét, s ily módon disszertációjának végkövetkeztetéseit is. Mindkét bírálója lényegében egyformán ítél, ám míg Székely István rövidebben és visszafogottabban fejt ki véleményét, Berger Ev[angelista] János tüzetesebb vizsgálatnak veti alá Kmoskó művét, hangsúlyozva, hogy egy valóban részletekbe menő elemzés egész könyvre rúgna.⁹⁵ Azért szentelünk itt teret ennek a kérdésnek, mert segítségünkre lesz majd abban, hogy megértsük Kmoskó életének ezután következő eseményeit, s a bírálók által előadott szempontoknak hasznát vehetjük későbbi műveinek megítélése, illetőleg értelmezése során is. Bevezetésképpen Berger megállapítja, hogy a dolgozat „abszolút beccsel bíró tudományos dolgozat s érdekes tanulmány”, s Székely is hasonló szellemben nyilatkozik. Ám a részletekre térve mindketten elutasítják Kmoskó hiperkritikus módszerét és disszertációjának végkövetkeztetését, mely szerint Josephus Flavius vizsgált művének megfelelő fejezetei semmiféle történeti forrásértékkel nem bírnak. Berger felrója neki, hogy ezt a végkövetkeztetést ráadásul „oly váratlan, indokolatlan s helytelen”, azaz „tudománytalan általánosítással” kiterjeszti Josephus teljes életművére. Nem tartják meggyőzőnek következtetéseit, amelyek egyébként szöges ellentétben állnak a nemzetközi tudományosságban általánosan elfogadott nézetekkel is. Bírálói úgy vélik, kellő kritikával forgatva Josephus műve igenis fontos történeti forrás. Berger elítélőleg állapítja meg, hogy Kmoskó messzemenően Willrich Hugó göttingeni magántanár műveire támaszkodik és az ő „történet-íteszi módszerét” követi, jöllehet „nem egy helyütt keményen elítélvén többi közt [Kmoskó maga is] azt mondja, „hogya azt valaki scrupulus nélkül alkalmazza, nincs a világban az a badarság, amit vele beigazolni nem tudna””.⁹⁶ Akkor járt volna el

95 DR. BERGER EV. JÁNOS: *Bírálat s javaslatlétel Dr. Kmoskó Mihály úr ily című habilitationalis értekezéséről: A zsidók politikai története a hellenizmus kezdetén. Kritikai tanulmány Flavius Josephus Archaeológiája Adatairól XI. 7.–XII.5.* PPKE. HKK. HKI. A Dékáni Hivatal Iratai. 78. doboz. Magántanári habilitációk. 1675/1907–08. Székely István bírálata ugyanitt lelhető föl.

96 Az alábbi két műről van szó: Hugo WILLRICH: *Juden und Griechen vor der makkabäischen Erhebung.* Göttingen 1895. Uő: *Judaica. Forschungen zur hellenistisch-jüdischen Geschichte und Literatur.* Göttingen 1900. Hugo Willrich (1867–1950) német ókortörténész, középiskolai tanár. A göttingeni egyetemen magántanár (1896), majd címzetes egyetemi tanár (1917). Az első világháborút követően aktív

tehát helyesen a jelölt – szögezi le bírálója –, ha úgy tesz, mint D. A. Schlatter tübingeni tanár, aki legújabb mérvadó művében „a különvételével jóformán egyedülálló Willrichet nem is említi s egyszerűen ignorálja”.⁹⁷ Ezzel azonban indirekt módon a bírált műről is megsemmisítő kritikát mond, hiszen az messzemenően a Willrichén alapul és a módszere is azonos! Azt egyébként külön is megvizsgálja, hogy miképpen viszonyul a disszertáció Willrich művéhez: arra a következtetésre jut, hogy „*elég önálló*”, „egészen véve *elég eredeti*” alkotás.⁹⁸ Összegzőképpen megállapítja: „nem a módszertelen merő lehetőségek s önkényes, alaptalan, bár sokszor szellemes feltevésekkel és merész általánosításokkal való tetszetős philosophálás lehet mérvadó, hanem csakis a biztos tényadatok s szolid történeti alapokon nyugvó s módszerileg is helyes történeti u.n. conjecturákkal való komoly és hű kutatási műveletek és ezeknek higgadt eredményei dönthetnek.” Sajnálatlaltal jegyzi meg, hogy „annyi tudás, képzettség és képesség, annyi fáradság és buzgalom, mellyel jelöltünk elhibázott sajnós vállalkozásában [*sic*] – csakugyan mintegy Willrich suggestiv hatása alatt (vö. 12. l.) végig eljárt, – bizony jobb s hasznosabb ügyre lett volna méltó”.⁹⁹ Ily módon meg kell állapítanunk, hogy végül is mindkét bíráló ellentmondásba kerül önmagával, midőn a disszertációt egyfelől nagyértékű, becses műnek tartja, másfelől pedig megsemmisítő kritikával illeti. Úgy vélem, amikor Berger Ev. János arról ír, hogy a disszertáció „absolut beccsel bíró tudományos dolgozat s érdekes tanulmány”, valószínűleg arra gondol, hogy az hatalmas tudásanyag birtokában készült és bizonyítja a jelölt kiváló felkészültségét. Ugyanezt állapíthatjuk meg Székely István kapcsán is.

Ugyanez a módszer, illetőleg hozzáállás érhető tetten majd jóval később abban is, hogy Kmoskó kapcsolatot vél felfedezni a „magyar” népnév arab alakja és az arab forrásokban említett úgynevezett „Leásott föld” között. Maga az ötlet első látásra valóban fölöttébb szellemes, ámde ha az ember körüljárja ennek a kérdésnek különböző vonatkozásait, hamarosan kiderül, hogy ez az elképzelés teljességgel tarthatatlan. Figyelemre méltó, egyben elgondolkodtató körülmény, hogy Kmoskó ezt elmulasztja megtenni. Szemmel láthatólag nem érzi szükségét, hogy új ötletét megpróbálja összhangba hozni korábbi nézeteivel: nincs igénye arra, hogy rendet tartson a fejében.¹⁰⁰ Legjobb barátja, Jehlicska

---

politikai tevékenységet is folytatott a *Deutschnationale Volkspartei*-ban. Mai megítéléséhez ld. Christhard HOFFMANN: *Juden und Judentum im Werk deutscher Althistoriker des 19. und 20. Jahrhunderts*. (Studies in Judaism in Modern Times, 9). Leiden 1988, 192–197.

97 Adolf Schlatter (1852–1938) kiemelkedő evangélikus teológus összefoglaló jellegű művéről van szó: *Geschichte Israels von Alexander dem Großen bis Hadrian*. 2., bőv. kiad. (Die Geschichte Israels, 2). Calw–Stuttgart 1906, 358 old. Egyébként Willrich is evangélikus volt.

98 Kiemelések az eredetiben. – O.I.

99 A zárójelben álló utalás a disszertáció megfelelő lapjára vonatkozik.

100 Újabban Zimonyi István melegeztette föl kritikátlanul Kmoskó ötletét: *Das Eingegrabene Land – eine arabische Volksetymologie der ungarischen Selbstbezeichnung. Ural-Altische Jahrbücher* 19 (2005) 50–64. A kérdésről ld. ORMOS: Kiegészítések..., 1135–1139; uő: Remarks..., 383–389. Meglepő körülmény, hogy erre a 2005-ben megjelent német nyelvű cikkére egy szóval sem utal Zimonyi sem első nagydoktori disszertációjának még ugyanebben az évben nyomtatásban megjelent változatában (*Muszlim források*), sem annak 2006-ban kiadott német fordításában (*Muslimische Quellen*) sem cikkeimre 2010-ban írott válaszában (ZIMONYI: Hamzától). Még ha azt föltételezzük is, hogy a német cikket tartalmazó folyóirat késve jelent meg – ilyesmi előfordul –, már a magyar nyelvű könyv kiadása (2005) előtt mindenképpen el kellett, hogy fogadják cikkét közlésre a szerkesztőség. Teljességgel megmagyarázhatatlan, hogy miért nem idézi saját német nyelvű cikkét 2005-ben és 2006-ban kiadott könyveiben, jöllehet mindkettőben előadja a „Leásott földdel” kapcsolatos meglátásait. Minden jel arra mutat, hogy álláspontját még 2012-ben is változtatlanul képviseli, minthogy német nyelvű cikkét szerepelteti legfontosabb tudományos eredményeinek bibliográfiájában is,

Ferenc erre úgy utal majd 1920-ban Csernoch János bíboros hercegprímásnak írott szlovák nyelvű levelében, hogy Kmoskónak feletébb gyöngé a judíciuma, ezért a fejtegetéseit mindig nagy kritikával kell fogadni (ld. alább).

Berger azt is kétségbe vonja, hogy a megjelölt tárgykör az előírásnak megfelelően szorosan illeszkedne a kar tanrendjébe,¹⁰¹ egyben arra is föl hívja a figyelmet, hogy a magántanári képesítés szabályzata szerint a benyújtott disszertációnak azonosnak kell lennie a meghirdetett előadássorozat tárgyával. Márpedig szerinte egy olyan mű nem szolgálhat az oktatás vezérfonalául, amely kizárólag negatív eredményre jutván, az előadássorozat tárgyát képező történeti forrásról azt bizonyítja be, hogy annak nincsen semmiféle forrásértéke. Leszögezi: ha a disszertáció végkövetkeztetései megállnának, akkor „minden theologiai kapocs is megszűnnék” s „természetesen Josephus Flavius mint segéd szakforrás sem szerepelhetne” többé az oktatásban. Magától értetődik, hogy ebben az esetben Kmoskó disszertációja is automatikusan érvényét vesztené. Mindezek után azonban némiképp váratlanul mindkét bíráló a képesítési eljárás folytatását javasolja azaz az indokolással, hogy disszertációjával Kmoskó bebizonyította: nagyon jól ismeri szakterületét, birtokában van a tudományos módszereknek, s az is köztudomású, hogy fölöttébb jártas a keleti nyelvekben, különösen a szírben, s a kar előtt jól ismert kiemelkedő publikációs tevékenysége is.

Megjegyezzük még, hogy Berger külön is szóvá teszi Kmoskó stílusát: „Végül pedig azt a rövid figyelmeztetést sem szabad elmulasztanunk, miszerint komoly tudományos dolgozatban az oly szemetszűrő s fülsértő pongyola kifejezéseket, s sokszor keresetten is használt, majdnem trivial szókimondásokat – amilyenekkel minduntalan találkozni – okvetlenül kerülni kell, nem pedig rájuk különös súlyt fektetni, úgy mint ezt szerzőnk látszik tenni – mert az ily furcsa használatok csak nem tartozhatnak a komolyabb írói vagy irályi ékességek közé!” Ez azért figyelemreméltó, mert eszerint Berger – aki egyébként az ekkor harmincéves Kmoskót természetesen jól ismeri – mintegy „izgágáságnak” tulajdonítja azt, amiben én a magyar nyelv stíluszintjeinek hiányos ismeretét vélem felfedezni.¹⁰² Azt mindenesetre megállapíthatjuk, hogy a jelölt nem fogadja meg a figyelmeztetést, mert a bírálója által szóvatett jegyek stílusának mindvégig alapvető jellemzői maradnak.

Miután Kmoskó egy ideig már helyettesítette a betegeskedő Berger Jánost, 1910. május 18-án kinevezik az őszökvetségi szentírástudomány és a héber nyelv tanárává. A kinevezésre szóló előterjesztés szerint Kmoskónak ekkor mintegy 50 tudományos cikke volt már.¹⁰³ Nagy örömmel lát munkához, ám hamarosan súlyos nehézségekbe ütközik. Ezen

---

amelyet újabb akadémiai (MTA) doktori anyagához mellékel 2012-ben. ZIMONYI István: *A magyarság korai történetének sarokpontjai. Elméletek az újabb irodalom tükrében*. (Doktori értekezés tézisei). Szeged 2012, 10. (http://real-d.mtak.hu/597/1/dc_500_12_tezisek.pdf; 2013. szeptember 21-én olvastam.) Emellett második, végül is elfogadott nagydoktori disszertációjában négy helyen utal erre az elképzelésre mint tudományosan bizonyított, valós tényre. A nyilvános vitában ezt is szóvá tettem, ámde ellenvetésemre nem kaptam érdemi választ, ahogyan többi kritikai megjegyzésemre sem. ZIMONYI István: *A magyarság korai történetének sarokpontjai. Elméletek az újabb irodalom tükrében*. 2012, 59, 186, 189, 197. A nagydoktori disszertáció elérési helye: http://real-d.mtak.hu/597/7/dc_500_12_doktori_mu.pdf; 2015. január 30-án töltöttem le – O.I.

101 Ezt a kérdést Székely is megvizsgálja, ámde ő itt nem lát nehézséget.

102 Vö. ORMOS: *A magyar őstörténet...*, 763–764, 160. jegyzet.

103 A gróf Zichy János vallás- és közoktatásügyi miniszter által benyújtott előterjesztés német fordítása: ÖStA. HHStA. No. 1482/1910. Präsent. 17. Mai. Exped. 19. Mai. Kabinettsarchiv / Kabinettskanzlei / Vorträge 1910/1401–1500. Az eredeti magyar nyelvű dokumentum valószínűleg megsemmisült 1956-ban a Magyar Országos Levéltárban.

a tudományterületen sok új fejlemény, mindenekelőtt számos fontos régészeti, valamint geológiai felfedezés történt ebben a korban, és ennek következtében alapvetően új elképzelések merültek föl a Biblia szövegének értelmezésével, magyarázatával kapcsolatban.

Az egyik nehézség a föld korával, illetőleg a Teremtésnek a Biblia szövege alapján számított időpontjával volt kapcsolatos. A 19. század szenzációs geológiai és régészeti felfedezések tanúja volt, amelyek a széles nagyközönség körében is jelentős visszhangot váltottak ki. A Biblia szövege alapján a Teremtés időpontját Krisztus születésénél néhány ezer évvel korábbra tették ekkortájt – egy elterjedt számítás szerint a Teremtés Krisztus születése előtt a 4004. október 23-át megelőző éjszakán történt. Ám a geológiai és a régészeti adatok egyaránt arra utaltak, hogy a föld kora lényegesen nagyobb lehet ennél, s az ember is jóval hosszabb múlttal bírhat a bibliai kronológia alapján számítottnál. Többek között az emberi faj, illetve a nyelvek, valamint kultúrák körében megfigyelhető sokféleség is ezt látszott alátámasztani. Nehezen volt ugyanis elképzelhető, hogy a bibliai kronológia alapján számított viszonylag rövid idő elegendő lett volna ennek az állapotnak a kialakulásához. Feltűnt például, hogy az óegyiptomi ábrázolásokon már megjelennek olyan egymástól lényegesen eltérő embertípusok – így a néger és a kaukázusi –, amelyek a modern korban is változatlanul megvannak. Ha ugyanis ezek több ezer éven át gyakorlatilag változatlanul fennálltak, akkor az eredetileg egységes embertípusból, sőt egy emberpárból csak nagyon hosszú idő alatt alakulhattak ki. Ezek s más hasonló adatok azt látszottak bizonyítani, hogy az ember megjelenése a földön a Biblia alapján számítható időpontnál jóval korábbra teendő. Nehézségeket okoztak Darwinnak a fajok eredetével kapcsolatos elmélete mellett felhozott tudományos érvek is, amelyek kétségbevittek az ember és az élőlények teremtéséről szóló bibliai elképzelést (1859). Szenzációt keltettek a mezopotámiai ásatások is, amelyek során többek között olyan ékirásos agyagtáblák is előkerültek, amelyek a bibliai teremtéstörténethez, illetőleg özvíz-elbeszéléshez közelálló szövegeket tartalmaztak: úgy tűnt, hogy azok valójában a bibliai elbeszélés forrását képezik.¹⁰⁴ Így például Németországban az egész társadalmat lázba hozó vita alakult ki a huszadik század elején ezekről a kérdésekről. A vitát, amelybe legmagasabb szinten még a császár is tevékenyen beszállt, népszerűsítő kiadványok áradata kísérte, s az egyetemi katedráktól, sőt a császári palotától a sörözőkig s a humoros lapokig ezeket a kérdéseket tárgyalta érzelmileg is túlhevített hangnemben a társadalom valamennyi rétege.¹⁰⁵

Ezekről a Biblia szavahihetőségét és egyúttal tekintélyét is megkérdőjelező adatokról, illetőleg a reájuk alapozott elméletekről sokan úgy vélték, hogy azok a vallásra, sőt az egész erkölcsi rend alapjaira is veszélyt jelentenek. Mindezek az adatok általánosságban is a hit és a tudomány ellentétét sugallták, heves vitákat váltva ki a keresztény egyházakon belül, így a katolikus egyházban is.¹⁰⁶ A hivatalos katolikus álláspont ugyanakkor – elsősorban XIII. Leó pápa 1893-ban kibocsájtott *Providentissimus Deus* kezdetű enciklikája, a Szent Officium 1907-ben kiadott *Lamentabili sane exitu* kezdetű dekrétuma és X. Pius pápa szintén 1907. szeptember 8-án kibocsájtott *Pascendi dominici gregis* kezdetű enciklikája értelmében – tágabb teológiai szempontokat figyelembe véve a Szentírás

104 Karl Johannes BAUER: *Alois Musil. Wahrheitssucher in der Wüste*. (Perspektiven der Wissenschaftsgeschichte, 5). Bécs–Köln 1989, 69.

105 Ld. Ralf-B. WARTKE – Martina WARTKE: Babel und Bibel. *Antike Welt* (2012) 1. szám, 33–37. Ld. továbbá Friedrich Delitzsch 1902 és 1921 között publikált előadásait a *Babel und Bibel* kérdékről.

106 Ezekről a kérdésekről ld. Donald K. GRAYSON: *The establishment of human antiquity*. New York 1983.

szövegének szűk határok közötti, betűszerinti értelmezését követelte meg, többek között elutasítván az ekkortájt egyre nagyobb hatású történeti-kritikai módszer alkalmazását is. Ám Kmoskó ekkor „a tudományos *Sturm und Drang* korát élte”, így „sokszor a kellenél is erősebben a kritikai irány embere volt, ki nagyszerűen észrevette a túlzó konzervatív iránynak gyöngeségeit, nagyszerűen le tudta rombolni az immár tarthatatlanná lett iskolai véleményeket, de azok helyébe új elméleteket csak ritkán állított”. „Kmoskó szívvel-lélekkel katolikus papi lélek volt, de kifejezéseivel néha túllőtt a célon, úgyhogy emiatt *nem egyszer* meggyanúsították még hitbéli orthodoxiáját is olyanok, kik biblikus képzettség és ismeretek terén a nyomába se léphettek.” „Nyílt és burkolt támadások” érték, minthogy olyan nézeteket hirdetett, ráadásul a tőle megszokott szenvedélyességgel, amelyek nem voltak elfogadottak a magyar katolikus egyházban. Az ifjabb pályatárs megfogalmazásában visszaköszön a *romboló destruktivitás* vádja, amit már habilitációs disszertációjának bírálói is szemére vetettek. Arra kell gondolnunk, hogy ez általánosan elterjedt vélemény lehetett Kmoskóval kapcsolatosan ez idő tájt, legalábbis erre látszik utalni a „nem egyszer” határozószó használata ezen a helyen.¹⁰⁷ A „hitbéli orthodoxia” ismételt kétségbevonása súlyos fenyegetés volt ebben a korban, amelyet egyébként is az úgynevezett „modernizmus” ellen folytatott harc jellemezett.

A bibliamagyarázat terén a legsúlyosabb problémát a bibliai teremtéstörténet értelmezése jelentette. Egyébként Prohászka Ottokár esetében is szerepet játszhattak a Genézis első fejezeteire vonatkozó nézetei abban, hogy egyes művei 1911-ben indexre kerültek.¹⁰⁸

Kmoskónak a bibliamagyarázattal, különösen pedig a bibliai teremtéstörténettel kapcsolatos nézeteit részleteiben nem ismerjük, így azt sem tudjuk, hogy egészen pontosan miért „gyanúsították meg hitbéli orthodoxiáját”. Rendelkezésünkre állnak ugyanakkor bizonyos megnyilatkozásai ebben a kérdéskörben, amelyeket most röviden át fogunk tekinteni. Úgy vélem azonban, hogy ezek csak megközelítő képet adnak Kmoskó nézeteiről, amelyek valószínűleg időközben módosultak is. Ugyanakkor azt is biztosan feltételezhetjük, hogy a körülmények okán – esetenként eltérő mértékben – nyomtatásban visszafogottabban fogalmazott, s alább elsorolandó publikációiban tartózkodott nézeteinek nyílt feltárásától, míg élőszóban, akár egyetemi előadásai során bizonyára jóval sarkosabban nyilvánított véleményt. Az sem zárható ki, hogy esetleg egyszerre akár egymásnak ellentmondó nézeteket is hangoztatott, amiképpen ez más területen sem volt idegen tőle.¹⁰⁹

Abból az alkalmából, hogy az 1902-ben XIII. Leó pápa által a Szentírás hiteles, egyúttal korszerű értelmezésének biztosítása céljából létrehívott Pápai Biblikus Bizottság (*Commissio Pontificia de Re Biblica / Pontificia Commissione per gli Studi Biblici*)¹¹⁰ 1909. június 30-án döntvényt bocsájtott ki a bibliai teremtéstörténet értelmezéséről (*De*

107 Ezek az idézetek Pataky Arnoldtól (1882–1950), Kmoskó 6 évvel fiatalabb kollégájától származnak, aki nyilvánvalóan alapos ismeretekkel rendelkezett az általa itt vázolt körülményekről. Pataky Kmoskó utóda volt az őszösvetségi szentírástudomány professzori székében. PATAKY: *Emlékezésed...*, 5–6. Patakyról ld. *Magyar katolikus lexikon...*, X, 666–667. Kmoskó habilitálásáról ld. az életrajz 95. jegyzetéhez kapcsolódó részt a főszövegben. A „modernizmusról” ld. az életrajz ld. az életrajz 139–147. jegyzetét, valamint a kapcsolódó eszmefuttatásokat a főszövegben.

108 Ezt Schütz Antal említi. SZABÓ Ferenc S.J.: Prohászka és a modernizmus. In: *Prohászka ébresztése*. Szerk. SZABÓ Ferenc. Budapest 1996, 123. Vö. uo., 153.

109 Itt például a „Leásott földdel” röviddel feljebb, az életrajz 100. jegyzete kapcsán idézett, illetőleg a zsidókkal kapcsolatos alább elemzendő nézeteire utalhatunk. Az utóbbi kérdésről ld. az életrajz 345. jegyzetéhez kapcsolódó részeket a főszövegben.

110 A Bizottságról ld. *Annuario pontificio per l'anno 1984*. Vatikánváros 1984, 1550–1551.

charactere historico trium priorum capitum Geneseos),¹¹¹ Kmoskó cikksorozattal fordult a nagyközönséghez. A kérdéskör aktualitását jelzi, hogy rövid fennállása során a Bizottság már ezt megelőzően is foglalkozott a Teremtés könyvét is magába foglaló legelső ószövegségi könyvek egyik alapvető kérdésével, amely e könyvek szerzőségét illeti, leszögezve, hogy azok valóban Mózesről származnak (*De mosaica authentia Pentateuchi*; 1906. június 27). Kmoskó fontosnak tartotta, hogy a szélesebb közönség is tudomást szerezzen az éppen megjelent döntvényről, illetőleg a benne tárgyalt kérdésekről, ezért magyar nyelvű cikkekben ismertette ezt a tárgykört: „A »Commissio Biblica« döntvényei a Genézis első három fejezetének értelmezéséről”,¹¹² „A Genézis három első fejezete és a modern forráskritika”,¹¹³ valamint „A Genézis őstörténetének forráskritikai elemzése katolikus szempontból”.¹¹⁴ Majd hamarosan „A bibliai őstörténet modern értelmezésének története” címmel kilenc folytatásból álló sorozatot bocsájtott közre: „I. A klasszikus ókor geológiai nézetei”,¹¹⁵ „II. Az újabb geológia elméletei”,¹¹⁶ „III. A bibliai őstörténet periodista értelmezése”,¹¹⁷ „IV. A periodista elmélet tudományos értéke”,¹¹⁸ „V. A helyreállítási elmélet”,¹¹⁹ „VI. A diluviális hexaëmeronértelmezés”,¹²⁰ „VII. Az idealista hexaëmeronértelmezés”,¹²¹ „VIII. A látomási elmélet”,¹²² „IX. A látomási elméletek bírálata”.¹²³ Ez a cikksorozat meglepő módon egyszer csak félbemarad, jóllehet a legutolsó folytatásban még olvashatjuk, hogy mit fog majd tartalmazni a következő rész.¹²⁴ Ebben – amint írja – a „bábeli”, azaz asszír-babilóniai irodalom legújabbban, 1872-től ismertté vált emlékei, így mindenekelőtt a Gilgámes-eposz, valamint az *Enúma elis*, a Mardúk-Tiámat-eposz által felvetett problémákat fogja tárgyalni, hiszen ezek az ószövegségi teremtéstörténethez, valamint a vízözönről szóló elbeszéléshez nyilvánvalóan közel álló szövegeket tartalmaznak. „Most már nem az többé a főkérdés, hogyan egyeztethető meg a szentírási hexaëmeron a [természet]tudománnyal – állapítja meg Kmoskó –, hanem egyáltalán természetfölötti eredetű-e a bibliai teremtéstörténet és esetleg nem-e valami judaizált bábeli mythos?”¹²⁵

111 Közli *Acta Apostolicae Sedis* 1 (1909) 567–569. Az interneten két helyen is olvasható: www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/pcb_documents/rc_con_cfaith_doc_19090630_genesi_lt.htm; www.vatican.va/archive/aas/documents/AAS%2001%20%5B1909%5D%20-%20ocr.pdf (2011. május 13-án olvastam utoljára. – O.I.). A döntvény szövegét magyar fordításban közli Kmoskó alább idézendő cikkében.

112 *Religio* 68 (1909) 485–487. (1909. október 3).

113 *Uo.*, 503–505.

114 *Uo.*, 518–519.

115 *Uo.*, 533–535.

116 *Uo.*, 551–554.

117 *Uo.*, 568–571.

118 *Uo.*, 583–586.

119 *Uo.*, 601–603.

120 *Uo.*, 614–616. A görög *hexaëmeron* jelentése: „[a bibliai] *hatnap*[os teremtéstörténet].”

121 *Uo.*, 633–635.

122 *Uo.*, 646–648.

123 *Uo.*, 661–663.

124 Cikkének végén Kmoskó azt írja, hogy ezzel a kérdéskörrel „a szerkesztő úr engedélyével majd csak a jövő évben fogunk foglalkozni”. Minthogy ez a szám 1909. december 19-én jelent meg, valamely, a közeljövőben megjelenő szám is értelemszerűen már a következő évben lát majd napvilágot. Kmoskó: A bibliai őstörténet modern értelmezésének története, IX. A látomási elméletek bírálata..., 663.

125 Uő: A bibliai őstörténet modern értelmezésének története, IX. A látomási elméletek bírálata..., 663. A szövegkörnyezetből egyértelműen kiderül, hogy Kmoskó itt nem általában véve „a tudományra”, hanem kifejezetten „a természettudományra” gondol.

Ugyanis a természettudományok újabb és újabb eredményei következtében folyamatosan jelentkező és megoldásra váró nehézségeket követően most a „hithű keresztények meggyőződését egy újabb «shock» érte a babyloni teremtésmondák fölfedezésével, melyek a bibliai teremtéstörténet egyes részeihez oly közel állanak, hogy némely tágabb lelkiismeretű bűvár nem habozott a Genézis íróját plágiummal vádolni, és mentségére legföljebb annyit hoztak föl, hogy a bábeli polytheistikus mondák megtisztításával és népszerűsítésével az emberiségnek jobb és nemesebb vallásos irányt szabott, tehát mégis csak hasznos munkát végzett”.¹²⁶ A felvetett kérdésre azonban olvasói már nem kapják meg az ígért választ.

Ebből a cikksorozatból és a korábban említett cikkekből egyértelműen kiderül, hogy Kmoskót ez a kérdéskör rendkívüli módon érdekelte és behatóan foglalkozott vele. Ugyanakkor teljes mértékben tisztában volt a történeti-kritikai módszer alkalmazásának követelményeivel és szabályaival, egyben alaposan ismerte eredményeit is. Mintha saját maga védelmében beszélne, midőn így ír: „Mert nem kell ám hinni azt, hogy aki a bibliai kutatás terén kritikai álláspontra helyezkedik, szükségképpen racionalista és modernista hitetlen. Kritika és kritika között nagy a különbség.”¹²⁷ „Nem kell a «forráskritika» szótól megijedni! A katolikus exegéta szájában talán kissé furcsán hangzik e kifejezés, melyben sokan afféle rejtett racionalizmust sejdítenek, főleg nálunk... mindazonáltal oly téma ez, melynek nyílt megbeszélését a német katolikus tudósok példájára mi is bátran fölvehetjük.”¹²⁸ Ugyanakkor úgy tűnik, tisztában van álláspontjának veszélyeivel is. Erre utal egy recenziójának végén tett megjegyzése, amelyben mintha saját magára utalna. Itt egy korábban egyházi jóváhagyással megjelentetett öszösvetségi bevezetést tárgyal, amelynek tankönyvként való használatát a papképzésben Róma időközben megtiltotta, jóllehet Kmoskó szerint egyáltalán nincs benne semmiféle olyan nézet, amelyet hithű katolikus tudós ne képviselt volna önálló kiadványban vagy folyóiratcikkben – nyilvánvalóan ezért is kaphatott már korábban a mű egyházi jóváhagyást (*imprimatur*).¹²⁹ Ugyanakkor „tagadhatatlan, hogy e tételek egy tankönyvbe foglalva szinte ijesztőleg hatnak” – állapítja meg. Márpedig „az egyház a hit legfőbb őre, s mint ilyen, óvja hívei lelki egyensúlyát ezektől a nehéz és veszedelmes problémáktól, melyek népszerűsítése kétségkívül sok veszedelmet rejt magában. Épen azért, bármennyire is beleélte magát valaki a bibliai kritika módszerébe; bármennyire is szívéhez nőtt légyen az általa nyújtott tág történeti perspektíva: be kell látnia, hogy az egyház rendeltetésénél fogva *sub specie aeternitatis* nézi a tudósok munkálkodását és joggal veti fel a kérdést: *cui prodest?* Minden hithű biblikusnak tisztelettel kell meghajolnia tehát a Holzhey könyve fölött elhangzott ítélet előtt, *ha mindjárt saját elítélésére is ismerne rá benne*.”¹³⁰

Úgy véli, ezek a kérdések nincsenek még lezárva: „az egész Pentateuchus-kérdés még most is a vajúdás stádiumában van ... és nagyon tévedne az, aki azt hinné, hogy a tudomány a Pentateuchus kérdésben már kimondta az utolsó szót.”¹³¹

126 Kmoskó: A «Commissio Biblica» döntvényei..., 486.

127 Kmoskó Mihály: Karl Holzhey *Kurzgefasstes Lehrbuch der speciellen Einleitung in das Alte Testament* (Paderborn 1912) c. művének ismertetése. *Religio* 71 (1912) 463.

128 Kmoskó: A Genézis három első fejezete..., 504.

129 Kmoskó: Karl Holzhey..., 462–464.

130 *Uo.*, 462–464. Kiemelések tőlem. – O.I.

131 Kmoskó Mihály: Székely István „A bibliakritika fő kérdései korunkban” c. rektori székfoglaló beszédének ismertetése. *Katolikus Szemle* 23 (1909) 96. Hasonlóan *uő.*: A Genézis őstörténetének forráskritikai elemzése katolikus szempontból..., 518.

Különös figyelmet szentel bizonyos természettudományok, így mindenekelőtt a geológia releváns aspektusainak is – feljebb már láttuk, hogy ezek milyen nagy szerepet játszottak az ószövetségi őstörténetre vonatkozó nézetek alakulásában ebben a korban. Kmoskó nem teljesen ugyanazokat a kérdéseket tárgyalja, mint amelyeket mi is röviden érintettünk. Ő nyilvánvalóan azokkal a kérdésekkel foglalkozik, amelyeket valamilyen okból saját maga a leglényegesebbeknek ítél. Ám meg kell állapítanunk, hogy a kérdéskör tüzetes ismertetése során Kmoskó nem adja tudtunkra, valójában mi a véleménye a teremtésről. Azt megtudjuk, hogy a *Commissio Biblica* döntése szerint az ószövetségi őstörténet területén az egyház tanítását alapvetően érintő kérdésekben kötelező a betűszent értelmzés és annak az álláspontnak az elfogadása, hogy ezek a szövegek valóban és az elmondott módon megtörtént eseményeket közölnek. Ide tartoznak egyebek között „az összes dolgoknak az idők kezdetén Istentől való teremtése, az ember különös teremtése [*peculiaris creatio hominis*], az első nőnek az első emberből való alkotása, az emberi nem egysége, az ősszülőknek a megigazulás állapotában [*in statu iustitiae, integralitatis et immortalitatis*] való ősi boldogsága, a parancs, melyet engedelmességének kipróbálása céljából Isten az embernek adott, az isteni parancsnak a kígyó alakjában megjelent ördög tanácsára történt megszegése, az ősszülőknek az ártatlanság emez eredeti állapotából történt kivetése, valamint az eljövendő Megváltónak megígérése”.¹³² Ugyanezt másként kifejtendő, fölteszi a kérdést a Biblikus Bizottság: „Szabad-e a Genézis történeti jellege és alakja, a három első fejezet kölcsönös és a következőkkel való összefüggése ... ellenére ... azt tanítani, hogy a Genézis három említett fejezete nem tényleg megtörtént, a valóság tárgyilagosságának† [*obiectivae realitati*] és a történeti igazságnak megfelelő események elbeszélését tartalmazza; hanem vagy mesés, a régi népek hitregéiből és cosmogoniáiból kölcsönzött s a szentíró által a polytheismus összes tévedéseitől megtisztított s az egyistenhitűség tanára alkalmazott dolgokat; vagy a tárgyilagossá ténylegesség‡ [*obiectivae realitatis*] alapjának hiányában szűkölködő, történeti külszín alatt vallásos és bölcséleti igazságok hangoztatása céljából előadott allegóriákat és symbolumokat; vagy pedig részben történeti, részben költött, a lelkek kioktatására és épülésére szabadon költött legendákat? A válasz mind a két részre: Nem.”¹³³ Az ilyen fontossággal nem bíró kérdésekben ugyanakkor nem ez a helyzet, s a döntvény hogy bizonyos, némiképp homályos megfogalmazású s egyúttal nyilvánvalóan fölöttébb szűk mozgásteret, midőn „a keresztény szempontból indifferens” helyek értelmezését „minden képzett theologus józan belátására bízva”, azaz némi teret enged az önálló értelmezésnek. Azt is külön kiemeli, hogy a héber *jóm* „nap” szóval kapcsolatban a „nap” hosszúságának kérdésében nem kötelező ragaszkodni a szó betű szerinti jelentéséhez. Annak bizonyítására magánál Kmoskónál is találunk példát, hogy milyen szűk és alapvetően bizonytalan lehetett ez a mozgástér. Erre utal, hogy – amiképpen már feljebb említettük – Róma ez idő tájt megtiltotta egy egyházi jóváhagyással megjelentetett ószövetségi bevezetés tankönyvként való használatát a papképzésben, jóllehet Kmoskó szerint egyáltalán nincs benne semmiféle olyan nézet, amit hithű katolikus tudós ne képviselt volna önálló kiadványban vagy folyóiratcikkben.¹³⁴

132 Kmoskó: A «Commissio Biblica» döntvényei..., 485.

133 Uo. Az általam kereszttel (†) és kettőskereszttel (§) jelölt helyen ma az „objektív valóság” kifejezést használnánk. Kmoskó itt nyilvánvalóan arra utal, hogy ezek az események valóban megtörténtek, azaz „objektív realitással” bírnak.

134 Kmoskó: Karl Holzhey..., 462–464. Ld. feljebb az életrajz 127. jegyzetéhez kapcsolódó bekezdést a főszövegben.

Úgy tűnik, Kmoskónak kiforrott véleménye van ezekről a kérdésekről, ámde egyháza hű fiaként nem nyilatkozik róluk. Az ember úgy érzi, őszinte hívőként Kmoskó szenved ettől a körülménytől. Másfelől az is kérdéses, hogy annak idején milyen hatást válthatott ki a hívek körében ez a cikksorozat. Kmoskó cikkei olvasván az a gyanú fogan meg az emberben, hogy a bibliamagyarázat, illetőleg a bibliai őstörténet, a világrend és az emberiség egyik legfontosabb kérdésköre kapcsán ily mértékben eltérő, sokszor egymásnak homlokegyenest ellentmondó nézetek majdhogynem taxatív felsorolása ezekben a cikkekben alkalmas lehetett adott esetben egyes hívek addig szilárd hitének megingatására, aláásására.

Talán nem a merő véletlennek, hanem épp az előbb említett körülményeknek tudhatjuk be, hogy midőn e cikksorozat megjelenése (1909) után erre a szakterületre szóló egyetemi tanári kinevezését (1910) követően nem szigorúan csak a teológus hallgatók, hanem általában az érdeklődő diákság számára mintegy ószövetségi bevezetőként egyetemi előadássorozatot hirdet, ezt a kérdéskört már nem is tárgyalja, jöllehet ennek forrása „a Genesis könyve, amelynek első fejezetei egyúttal a teremtésről és a bűnbeesésről szóló, alapvető fontosságú hitigazságokat adják elő”. Ezt azzal indokolja, hogy „a Genesis elbeszélése a világ teremtéséről, a bűnbeesésről természetesen nem képezheti tudományos vita tárgyát. Ezek a kérdések nem tartoznak a történelem, hanem a philosophia, illetve a hit birodalmába. Ezeket mi is ki fogjuk kapcsolni megbeszélésünkéből”.¹³⁵ Meg kell állapítanunk, hogy ez a nézet nem felel meg a Biblikus Bizottság által előírt álláspontnak, sőt egyenesen *ellentmond* neki. Kmoskó ugyanakkor siet leszögezni: ha valaki ezen döntvényekkel szembenálló nézetet vall, az még nem eretnek. Kifejti: „a Commissio Biblica döntvényei elsősorban disciplináris jellegűek és, mint ilyenek, az egyház minden hű fia részéről *assensus religiosus*-sal fogadandók. Metaphysikai assensust a pápa nem ír elő: és így az, aki a Commissio Biblica döntvényeivel ellenkező nézetet vallana, nem tekinthető eretneknek, de abban az esetben, ha a döntvényekkel ellenkező nézeteit propagálná, vétkeznék 1. engedetlenség, 2. botrány bűne által, 3. Isten előtt felelős volna vakmerő vélekedésének összes következményeiért.”¹³⁶ Kérdés, vajon sokan osztották-e ezt a nézetet Kmoskó kollégái közül, de még ha így lett volna is, nem biztos, hogy a végül elsorolt három bűn okán sokkal enyhébb megítélésben lett volna része tanártársai között.

Aligha hihetjük egyébként, hogy ezzel a kérdéskörrel ne foglalkozott volna egyetemi előadásaiban. Épp az előbb láttuk, mennyire érdekelték még e problémák természet-tudományos aspektusai is! Ugyanakkor természetét, érdekességbe hajló szókimondását, sokszor már-már útszéli durvaságba hajló megfogalmazásait ismerve azt kell föltételeznünk, hogy hangot adhatott olyan, a nyomtatásban megjelent véleményénél esetenként jóval sarkosabban megfogalmazott nézeteknek is, amelyek szintén alapul szolgálhattak ahhoz, hogy egyesek még hitbéli ortodoxiáját is kétségbevonják – épp idézett kijelentése a Genesis könyvében olvasható teremtéstörténet(ek) jellegéről mindenképp alkalmas volt erre.¹³⁷ Talán nem járunk messze az igazságtól, midőn azt föltételezzük, hogy amikor mintegy 10–15 évvel később azt említi, hogy egykoron ő is „a hibát az egyház

135 Dr. Kmoskó Mihály arab egyetemi előadásai. Szfv. PL. Ms. 382, f. 2a. Erről a műről ld. alább az életrajz 375. jegyzetét és a kapcsolódó bekezdést a főszövegben.

136 Kmoskó: A «Commissio Biblica» döntvényei..., 487.

137 PATAKY: *Emlékezésed...*, 5.

„elavult” intézményeiben” vélte felfedezni, életének eme korszaka lebegett szeme előtt. Előadásában ennek bizonyára hangot is adott, s ez nem maradhatott rejtve tanártársai előtt sem.¹³⁸

Minthogy az egyházat körülvevő világban hatalmas változások játszódtak le ez idő tájt, a hozzájuk való viszony tisztázása nehéz feladatok elé állította az egyházat, hiszen mindezt úgy kellett elvégeznie, hogy egyidejűleg figyelembe vegye saját tanítását és mintegy kétezer éves hagyományait. Alapvető nehézséget jelentett a modern tudományos kutatás által alkalmazott *induktív* módszernek az újszolasztikus filozófia által követett *deduktív* módszerrel való összeegyeztetése. Olyan súlyos kérdések kerültek napirendre, mint például a hit, illetve a tudományok (különös tekintettel a történettudományra) és a teológia viszonya, illetőleg elsőbbsége, a dogmatika és a történeti-kritikai módszer kapcsolata, továbbá a tudományos kutatás előfeltételei, autonómiája, szabadsága, illetve színvonala. Ezek a kérdések szorosan kapcsolódtak olyan fontos további kérdésekhez is, mint például Jézus Krisztus isteni természete, a csodák létezése, az isteni kinyilatkoztatás természetfölöttisége, a szentháromság, valamint a megváltás tana.¹³⁹ Ez volt az úgynevezett „modernizmus” elleni küzdelem korszaka. Korábban, éppen Kmoskó bécsi évei táján történt, hogy „modernizmussal”, valamint liberalizmussal, illetőleg liberálkatolicizmussal vádolták meg az egyházon belüli konzervatív ellenfelei Kmoskó egyik legfőbb bécsi támogatóját, Albert Ehrhardot is, aki az egyháznak a modern világban betöltött, illetve betöltendő szerepével, így mindenekelőtt a modern tudományokhoz való viszonyával kapcsolatos nézeteit 1902-ben kiadott *Der Katholizismus und das zwanzigste Jahrhundert im Lichte der kirchlichen Entwicklung der Neuzeit* című művében fejtette ki. A mű nyilvánvalóan nagy sikert aratott, mert még ugyanabban az évben nem kevesebb, mint 12 (!) kiadásban jelent meg.¹⁴⁰ Az öt ért vádakat *Liberaler Katholizismus? Ein Wort an meine Kritiker* címen megjelentetett terjedelmes könyvében Ehrhard a leghatározottabban visszautasította.¹⁴¹ Röviddel később azután Ehrhard átmenetileg valóban szembekerült a hivatalos egyházzal, midőn ismételtén – legelőször 1908 januárjában – nyilvánosan hangot adott kételyeinek és fenntartásainak a *Lamentabili sane exitu* kezdetű dekrétummal, valamint a *Pascendi dominici gregis* kezdetű enciklikával, illetve az előírt úgynevezett „antimodernista eskü” letételével kapcsolatban, mert úgy vélte, ennek a most megkövetelt eskünek a szövege a szabad kutatás kérdésében ellentétben áll az általa s számos paptanár-társa által az állami egyetemekre történt kinevezésükkor letett eskü szövegével. A római Kúria megfosztotta prelátusi címétől, de további lépésektől eltekintett, minthogy Ehrhard időközben – Róma kívánságának megfelelően – engedelmisségi nyilatkozatot tett. Később azután, rögtön a megválasztását (1922. február 6) követően XI. Pius pápa saját kezdeményezésére visszaadta Ehrhard prelátusi címét. Az Ehrharddal kapcsolatos viták hatalmas hullámokat vertek, mindenekelőtt Ausztriában és Németországban, s nem is elszigetelt, teljességgel váratlan jelenséggel álltak szemben a

138 Ld. alább az életrajz 152. és 870. jegyzetéhez kapcsolódó részeket a főszövegben.

139 DEMPFF: *Albert Ehrhard...*, 46–48, 85–86, 92, 101–102, 111–112. Franz PADINGER: „Zum Verständnis des Konfliktes zwischen Glaube und Wissenschaft im Modernismustreit.” In: *Der Modernismus. Beiträge zu seiner Erforschung*. Szerk. Erika WEINZIERL. Graz 1974, 43–56, kül. 44–46, 51.

140 2. és 3., bővített kiadás [2. und 3., *vermehrte Auflage*; X, 416 oldal]; 4–8., revideált kiadás. [4. bis 8., *revidierte Auflage*; XIV, 416 oldal]; 9–12. bővített és javított kiad. [9–12. *vermehrte und verbesserte Auflage*; XV, 452 oldal].

141 1–5. *Auflage*. Stuttgart 1902, XVI, 317 oldal. Vö. még DEMPFF: *Albert Ehrhard...*, 111–127.

kortársak. Ma már a katolikus egyházi történetírás is „megalapozatlan bizalmatlanságot” lát az olyan „tisztá, egyházi érzületű és felfogású” emberekkel szemben felhozott vádakban, mint amilyen például Ehrhard volt. Az a körülmény is általában a felvetett kérdés súlyosságát és egyúttal ellentmondásos kezelését jelzi, hogy a Kúria végül is felmentette az eskü letételének kötelezettsége alól a németországi állami egyetemeken oktató katolikus professzorokat.¹⁴² Szakterületünket tekintve megjegyzésre érdemes, hogy Hans Bauer (1878–1937) kiváló német sémi filológus, az ugariti ékírás megfejtője is eredetileg katolikus pap volt, ám az említett eskü, illetőleg a modernizmussal kapcsolatos vita miatt elhagyta egyházát.¹⁴³ Mindenesetre jól illusztrálja a „modernizmus” ellenfeleinek álláspontját és a korabeli feszültségeket a „Religio” című katolikus folyóirat meghatározása 1908-ból: a „modernizmus” „az a legújabb theologiai irány, mely a protestáns kriticismus által megérlelt antikeresztény eszmevilágot a kath. tudományba igyekszik átültetni.”¹⁴⁴

A Biblia szövegének értelmezése, az exégézis egy volt számos azon terület közül, amelyen az egyháznak szembe kellett néznie a modern kor kihívásaival. Majd csupán 1943-ban – tehát már jóval Kmoskó halála után – változott meg gyökeresen a helyzet, midőn XII. Pius pápa kibocsájtotta *Divino afflante Spiritu* kezdetű enciklikáját, amely új alapokra helyezte az egyházban a Biblia szövegének értelmezését. Mindazonáltal a bibliakritika problematikája még a II. vatikáni zsinat napirendjén is szerepelt.¹⁴⁵ Ha megéri, Kmoskó bizton ama bibliakritikusok közé tartozott volna, akik számára ezzel véget ért a krízis, amelyet a tudományosan is helytálló, ám ugyanakkor ortodox bibliamagyarázat egyidejű követelménye jelentett. Azt csak sejtethetjük, hogy ez az állapot milyen nagy belső, lelki feszültséggel járhatott nála, hisz briliáns elme, nagyszerű kutató volt, aki mohó figyelemmel követte a tudományterületén bekövetkező legújabb fejleményeket, ám ugyanakkor a hitelvek minden tekintetben elsőbbséget élveztek számára. Erre abból a részben a „modernizmus” kapcsán folyó viták szóhasználatát felidéző kijelentéséből is következtetünk, amelyet a reneszánsz, eme „szerencsétlen szellemi mozgalom” kapcsán tett, mely szerint ekkor a tudósok „a Konstantinápolyból importált görög pogány klasszikusokból merítik szellemi táplálékukat” s „a régi naív hit vezéresillagát a szabad kutatás

142 ALTANER: Albert Ehrhard † ..., 459–464, kül. 461. DEMPFF: *Albert Ehrhard*. DACHS: Albert Ehrhard..., 213–233. FRANZEN: *Kirchengeschichte*..., 354. LENZENWEGER: *Kirchengeschichte*..., 100–108.

143 *Scholarship and friendship in early Islamwissenschaft. The letters of C. Snouck Hurgronje to I. Goldziher*. Kiad. P[eter] S[teiner] van KONINGSVELD. (Abdoel-Ghaffaar. Sources for the History of Islamic Studies in the Western World, 2). Leiden 1985, 403–404.

144 *Religio* 67 (1908) 14. szám (1908. április 5) 240. SZABÓ Ferenc: Prohászka eszmevilágának kialakulása. In: *Prohászka Ottokár. Magyarország apostola és tanítója. Tanulmányok Prohászka eszmevilágáról*. Szerk. SZABÓ Ferenc S.J., MÓZESSY Gergely. Szeged 2002, 28–39. SZABÓ: Prohászka és a modernizmus..., 73–175. Vö. még BERNHARD Zsigmond: *Elvi ellentétek a modern és a katolikus tudomány között*. (Különnyomat a *Katolikus Szemléből*). Budapest 1909.

145 PATAKY: *Emlékbeszéd*..., 5. Robert Bruce ROBINSON: *Roman Catholic exegesis since Divino Afflante Spiritu. Hermeneutical Implications*. (S[ociety of] B[iblical] L[iterature] Dissertation Series, 111). Atlanta, Georgia 1988, 1–27 [*The Catholic hermeneutical discussion up to Divino Afflante Spiritu*]. Vö. a „Bibliakritika,” „Divino afflante Spiritu” és „modernizmus” címszót a *Magyar katolikus lexikonban*, a „Divino afflante Spiritu”, „Liberalism, Religious”, „Liberalism, Theological”, „Modernism”, valamint „Modernism, Oath Against” címszót a *New Catholic Encyclopedia* 2. kiadásában (Detroit 2003), továbbá a „Kirche und Liberalismus” és a „Modernismus” címszót a *Lexikon für Theologie und Kirche* című mű 3. kiadásában (Freiburg 1993–2001). FRANZEN: *Kirchengeschichte*..., 384.

imbolygó lidércfénye homályosítja el”.¹⁴⁶ Ez utóbbi kijelentés mögött az a hivatalosan vallott álláspont tapintható ki, mely szerint a hit szükségszerűen tévedhetetlen, minthogy isteni kinyilatkoztatáson alapul, ily módon a hit megelőzi a tudást, az észet. Egyben az az elterjedt nézet is tükröződik benne, amely a humanizmusból, illetőleg a reneszánszból eredezteteti az élet valamennyi területét átölelő egységes vallási világrendet fölszámoló felvilágosodás gyökereit. A bizonytalanságokkal terhes 19. században a katolikus egyházban a korabeli tudományokkal, a korszellemmel való kiegyezésre törekvő liberális irányzattal szemben állott egy zárt, ellentmondásoktól mentes rendszert képező filozófiai és teológiai irányzat, amely Aquinói Szent Tamás tanításán alapult (neotomizmus; újszolasztika); a két irányzat küzdelméből az utóbbi került ki győztesen, amely örök érvényességgel bíró válaszokat adott aktuális kérdésekre, s ezáltal egyértelmű eligazítással szolgált, biztonságot kínálva a híveknek a sebesen változó világban. Ugyanakkor dedukción alapuló következtetései és válaszai nem reagáltak kielégítő módon a korabeli tudományosság eredményeire, az általuk felvetett problémákra, valamint a társadalmi és politikai élet alakulásaira (pl. olasz egység). Kmoskó fenti megnyilatkozása is ebben a koordinátarendszerben értelmezhető.¹⁴⁷

Amint feljebb láttuk, kijelentései okán mint az ószövetségi bibliamagyarázat tanárának, Kmoskónak az ortodoxiáját rendszeres támadások érték. Ezek a „nyílt és burkolt támadások ... elkeserítették”, olyannyira, hogy elhatározta, feladja ezt a professzúráját. A kar támogatásával 1914-ben a király kinevezte Kmoskót a Kanyurszky György nyugdíjajásával megüresedett Keleti Nyelvi Tanszék élére – még mindig a hittudományi karon belül maradván –, hisz új helyen ilyen problémák már jóval kevésbé merülhettek föl. A hivatalos indokolás úgy szólt, hogy „ószövetség-tanárt könnyebben találnak, mint nyelvzsénit”.¹⁴⁸ A kinevezés kapcsán a királynak benyújtott hivatalos előterjesztés némiképp következtelen és zavaros megszövegezéséből is nyilvánvaló, hogy nem a valódi okok szerepelnek benne. Az olvasónak az az érzése, hogy maga az előterjesztést megfogalmazó miniszter, Jankovich Béla sem igazán érthette az indokolást. Hivatalosan Kmoskó azért kéri az áthelyezését, mert a tanítási rend megváltozásával (1913/1914) a héber nyelv oktatása, amit korábban az ószövetségi exégézis tanára – azaz ő maga – végzett, átkerült a keleti nyelvek tanárához, az épp elhunyt Kanyurszkyhoz, akinek ezt követően már nemcsak az

146 Kmoskó Mihály: Megoldható-e a zsidókérdés? In: uő: *Függelék. Szíri írók*. MTA Könyvtára, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye. Ms 10.199, f. 644. Ez a cikk nyilvánvalóan tévedésből került mai helyére, egy idegen kézirat kellős közepébe. A szöveg arra enged következtetni, hogy a Tanácsköztársaság bukása, illetve a trianoni békeszerződés aláírása után keletkezett, és valójában egy több részből álló mű egyik fejezete, amely történeti szempontokat vesz figyelembe. Talán nyomtatásban is megjelent valahol, ámde jömagam nem akadtam a nyomára. – A korabeli hangulatra, a Kmoskó működését is meghatározó erőterre, a benne ható feszültségekre következtethetünk a franciaországi viszonyokat felvillantó alábbi cikkből: FÖCKING: Brennender Glaube..., 111–126.

147 PADINGER: *Zum Verständnis...*, 47, 50. Kurt Dietrich SCHMIDT: *Grundriss der Kirchengeschichte*. [3–]4. kiad. Göttingen 1963, 264–270, 427. FRANZEN: *Kirchengeschichte...*, 350. Vö. Hubert WOLF: *Die Nonnen von Sant'Ambrogio. Eine wahre Geschichte*. 2. kiad. München 2013, 130, 331–337, 376–383, 430–434. A természettudományok és a vallás viszonyáról általánosságban ld. Peter BURKE: *A social history of knowledge*, II. *From the Encyclopédie to Wikipedia*. Cambridge 2012, 250–252. A szerző kiemeli, hogy a közhiedelemmel ellentétben ez nem egyirányú szekularizációs folyamatként írható le.

148 PATAKY: *Emlékbeszéd...*, 5–6. SZÁNTÓ: *Dr. Berniczei Kmoskó Mihály...*[kézirat], 17. Részletesebben ld. *Jegyzőkönyv a keleti nyelvek tanszékének betöltésére kiküldött bizottságnak október 20-án tartott üléséről*. PPK. HKK. HKI. Dékáni Hivatal Iratai. 1/b. 1913/14. 35. sz. doboz. 108/1914/1915. sz. és 122/1914/1915. sz. irat. Vö. HERMANN – ARTNER: *A hittudományi kar története...*, 515–516.

arámi és az arab nyelvet, hanem a hébert is oktatnia kellett. Ámde eme változások során nem szűnt meg Kmoskó joga, hogy hébert oktasson, ezért ő „csupán tanítási jogának kiterjesztését kéri, midőn a megüresedett tanszékre való áthelyezését szeretné elérni [*und somit bittet er, indem er um seine Versetzung auf den erledigten Lehrstuhl einkommt, blos um Erweiterung seiner Lehrberechtigung*]”. Azért logikátlan ez a kérés, mert új pozíciójában viszont nem tud majd élni az ószövegségi exegézis oktatására irányuló jogával, márpedig ő – legalábbis új kinevezéséig – az ószövegségi exegézis tanára elsősorban. A kar mindenesetre melegen támogatja, mert ószövegség-tanárt – ha nem is oly kiváló erőt, mint amilyen Kmoskó, amint írják – még tudnak találni, ámde fölöttébb kétséges, hogy teljességgel megfelelő tanerő akadna a keleti nyelvek számára.¹⁴⁹ Kmoskó szomorúan mesélte, hogy amennyire boldog volt annak idején a kinevezésekor, annyira örült ekkor, hogy megszabadulhatott ettől a professzúrától.¹⁵⁰

Jóval későbből visszatekintve, 1925-ben Kmoskó megsemmisítően nyilatkozott Ehrhard „liberális catholicismusról”, jóllehet ezt a vádat annakidején maga Ehrhard bizonyára a leghatározottabban kikérte volna magának védencétől. Ugyanakkor Kmoskó elismerte saját korábbi tévedéseit is: „Volt idő, amikor én is a *ἐαυτοὺς τιμωρούμενοι* [=önmagukat büntetők]¹⁵¹ közé tartoztam, akik a modern kor antiklerikális hangulatának okait kutatva a hibát az egyház egyes, elavult intézményeiben vélték feltalálni. A byzanci egyház történetének tanulmányozása azonban arról győzött meg, hogy ez gyászos tévedés volt. Ehrhard, liberális catholicismusa’ ostobaság, limonádé. A byzanci birodalomban a vallási viták, a legszörnyűbb botrányok napirenden voltak, anélkül, hogy a tömeg hangulata az egyház ellen fordult volna. Theophanes byzanci krónikás említi, hogy Justinian császár uralkodása idején Isaias rhodosi püspököt egy thrakiai püspökkel együtt kiheréltette – állítólag sodomia vétsége miatt –, a fővárosban meztelenül körülhurcoltatta, miközben egy *κῆρυξ* [kikiáltó] azt kiáltozta: Püspökök, legyetek tisztességesek!”¹⁵² Még ezeknek a püspököknek a viselt dolgai sem keltettek egyházellenes han-

149 ÖStA. HHStA. Kabinettsarchiv. Kabinettskanzlei. Vorträge. 2531/1914. Ez az eredeti magyarnyelvű előterjesztés német fordítása. Az eredeti dokumentum valószínűleg megsemmisült 1956-ban a Magyar Országos Levéltárban.

150 PATAKY: *Emlékbeszéd...*, 5–6.

151 A *ἐαυτὸν τιμωρούμενος* [„önmagát büntető, önkínzó”] kifejezés Menandrosz, illetve Terentius színdarabjának címéből jól ismert. Ezért az információért Ritoók Zsigmondnak tartozom köszönettel.

152 Jelentés az elmúlt év lelkipásztori életéről. Pustazámor, 1925. január 2. *Lelkipásztori jelentések, 1924–1926*. Szerk. MÓZESSY Gergely. (Források a Székesfehérvári Egyházmegye Történetéből, III). Székesfehérvár 2008, 344. THEOPHANIS *Chronographia*. Kiad. Carolus [Carl] de Boor. Lipcse 1883–1885, I. 177. Vö. THEOPHANES CONFESSOR: *The Chronicle. Byzantine and Near Eastern History AD 284–813*. Ford., komm. Cyril MANGO, Roger SCOTT, Geoffrey GREATREX. Oxford 1997, 269–272. Vö. még *uo.* a 40, 19. jegyzetet. A kikiáltó által hangosan ismételt szövegnek Kmoskónál olvasható változata az eredeti fölöttébb szabad összefoglalásának tekinthető csupán, ott ugyanis ez áll: „Püspök létekre ne hozzatok gyalázatot tiszteletreméltó ornatustokra!” Edward Gibbon szerint könnyen lehetséges, hogy a két püspök valójában ártatlan volt a nekik felrótt vétségben. I. Nagy Justinianus bizánci császár (uralk. 527–565) alatt halálos ítélet vagy „becsületvesztés” (*infamia*) kimondásához nem ritkán a legcsekélyebb és a legkevésbé megalapozott gyanú is elegendő volt, s akár gyermek vagy rabszolga tanúvallomása alapján is hoztak ilyen súlyos ítéleteket. Akikre meg végképp semmit sem tudtak rábizonyítani, azokat pederasziával vádolták meg, amiért rendkívül súlyos büntetés járt. Edward GIBBON: *The history of the decline and fall of the Roman Empire*. London 1776–1789, IV [1788], 409. Vö. Louis CROMPTON: *Byron and Greek love. Homophobia in 19th-century England*. London 1985, 24.

gulatot. Úgy véli tehát, hogy az esetleg jelentkező egyházellenesség független az egyház cselekedeteitől.

A feljebb említett okok rendszere és az azt kísérő közhangulat Magyarországon is együtt járt a vallásos világnézet presztízsének zuhanásával, a „vallástól és mindennemű spiritualizmustól elhagyott materializmus” általános elterjedésével a kiegyezési korban. Ezt a közhangulatot Szekfű Gyula egy találmára kiválasztott, hírlapi idézettel szemlélteti, amely a kor sajtóját jellemzi kormánypárti és ellenzéki oldalon egyaránt: „Földi életünk számadásában isten megszűnt. Sőt a győzelmi mámor, mely a természettudományok felfedezéseivel járt, művelt körökben jóformán megdöntötte az istenben való hitet vagy pusztá végokra redukálta annak jelentését.” „Negyven esztendőn át visszhangzik a magyar sajtó és irodalom a lélek és vallás gúnyolásától – folytatja Szekfű a kiegyezési kor „szellemi képének” jellemzését – s ezeknek közelebbi ismerete, s a velük való foglalkozás is műveletlenségszámba ment.”¹⁵³

---

153 HÓMAN Bálint – SZEKFŰ Gyula: *Magyar történet*. 2. bővített, teljes kiadás. Budapest 1935–1936, V, 526–530, kül. 527.

A SZÍRIAI ÚT

Az első világháború kitörését követően az Oszmán Birodalomban problematikussá válik az antant-alattvaló katolikus papok helyzete és sokan elhagyják az országot, míg sokukat egyszerűen kiutasítják. Az ekkor uralmon lévő ifjútörök kormányzat, amely egyébként is szembenáll a keresztény egyházakkal, nyugati fogantatású nacionalista politika keretén belül bezárja a külföldiek – elsősorban a katolikus egyház – által működtetett iskolákat.¹⁵⁴ A magyar katolikus egyház gyorsan reagál a hírrre. Nemes Antal püspök levélben fordul Tisza István miniszterelnökhöz, melyben javasolja, hogy lépjünk a kiutasított misszionáriusok helyébe: „Nagyméltóságú Miniszterelnök Úr! Kegyelmes Uram! Tudvalevőleg a török császári kormány kiutasította a francia misszionáriusokat európai és kisázsiai területéről... Kegyelmes Úr! Nem volna jó most az időszerű kínálkozó alkalmat nekünk megragadni, s azt a bizonyos keleti protektorátust megszerezni, amely annyi politikai és gazdasági következményekkel jár?” A miniszterelnök a javaslatot haladéktalanul felterjeszti a közös külügyminiszterhez, aki ekkor még várakozó álláspontot foglal el, ám ígéretet tesz: „amennyiben ez politikai és gyakorlati szempontból keresztülvihető – semmit sem fogunk elmulasztani, hogy a mostani helyzetet tekintélyünknek a Kelet katolikusai közt való megszilárdítására is felhasználjuk.”¹⁵⁵ Csernoch János esztergomi érsek, bíboros hercegprímás (25. ill.) már viszonylag korán kifejti: „A háború után a mi hazánk is tágabb látókört nyer. Nagyobb szerepet játszik a nemzetközi viszonylatokban. Új piacok nyílnak meg előtte a Balkánon és a barátságos török birodalom területén. S a magyar hazának expanzív fejlődésében fogja a világegyház megmutatni az ő háláját a lovaság és a szabadságot tisztelő magyarság iránt. Boldog öröme volna a magyar egyháznak, ha a szerencsés győzelmek után az ő papjai és küldöttei, mint más nemzetek papjai,

154 Mint nacionalisták, az ifjútörökök eleve szembenállottak a keresztény egyházakkal, ám szembenállásuk intenzitását még inkább fokozta az a körülmény, hogy midőn 1909. március 31-ét követően ellenforradalmi erőknek átmenetileg sikerült az egy évvel korábban hatalomra került ifjútörököket a háttérbe szorítaniuk, az ellenforradalmi erők ebben a birodalom nem-muszlim kisebbségeinek támogatását élvezték. BAUER: Alois Musil. *Wahrheitssucher...*, 123–124. Veit VELTZKE: *Unter Wüstensöhnen. Die deutsche Expedition Klein im Ersten Weltkrieg*. Berlin 2014, 19. A kérdésről általánosságban ld. SCHROTTY Pál: A török iskolakérdés. *Katolikus Szemle* 30 (1916) 687–701. Schrotty Pál (1886–1960) 1940-től 1946-ig a ferencesek magyarországi kapisztránus rendtartományának a főnöke volt. A neve *Schrott*i alakban is előfordul. Ld. *Magyar katolikus lexikon...*, XI, 965–966. A lexikon szerint „Az I. vh-ban tábori lelkész Konstantinápolyban, kórházlelkész, az anatóliai magyar katonák papja. Tanúja a törökök örményülődésének, amiről leírásokat küldött a külügymin-nak.” Én magam Schrottytól származó ilyen leírásokra nem bukkantam a külügyminisztérium általam áttanulmányozott iratanyagában Bécsben, noha számos más beszámolót találtam ebben a kérdésben. Valószínűleg általam nem vizsgált helyen vagy helyeken találhatók meg. – O.I.

155 Ezeket a dokumentumokat idézi GALÁNTAI: *Magyarország az első világháborúban...*, 248. Nemes Antal (1855–1941) választott püspök, címzetes apát, a budavári Mátyás-templom plébánosa. *Magyar katolikus lexikon...*, IX, 651–652.

pioníriai lehetnek a mi hazánknak külföldön a lelki kötelék útján. Adja Isten, hogy az egyház ezt a szolgálatot megtehesse, mert ez a magyar nemzet legfényesebb korszakának feltámadását jelentené.”¹⁵⁶

Német kezdeményezésre hamarosan összehangolt lépésekre kerül sor. A német, osztrák és magyar katolikus egyház úgy látja, lehetőség mutatkozik arra, hogy átvegyük a kiutasított papok feladatait, különös tekintettel az oktatásra. Ez az elképzelés a helyzet alapvető félreértéséről tanúskodik, amiképpen jóval később majd az akció résztvevői előtt is lassanként világossá válik. A nacionalista török kormányzat célja ugyanis világi jellegű nemzetállam létrehozása, illetőleg megerősítése, valamint mindenfajta idegen befolyás kiküszöbölése. Ettől a céltól vezéreltetve az egyházi iskolákat világiakká alakítja át, illetve világi iskolákat hoz létre, és mi sem áll tőle távolabb, mintsem hogy lehetővé tenné bármiféle külső erőnek, hogy beavatkozzék ebbe a rendszerbe.¹⁵⁷ A korábbi nemzetekfeletti, soknemzetiségű, sokvallású Oszmán (nem Török!) Birodalom helyén az ifjútörök kormányzat egynemzetű, világi, egyértelműen török nemzetállamot szándékozik létrehozni, amelynek egyik fő letéteményesét a török nemzeti oktatási rendszer megvalósításában látja.¹⁵⁸ Talaat (Tal'at [török névalak: Talat]) pasa, az ifjútörök triumvirátus egyik tagja kijelenti 1910-ben Szalonikiban: „Nem lehet szó egyenlőségről mindaddig, amíg nem sikerült végrehajtanunk feladatunkat, a Birodalom oszmanizációját.”¹⁵⁹ Az oktatás területén végrehajtott lépések átfogó intézkedési rendszer részét képezték, amelynek fő célja a lehetőségek szerint mindenfajta külföldi befolyás kiküszöbölése volt az élet valamennyi területén. Jelentős mértékben érintette ez a gazdasági életet, ahol az idegeneket szintén törökökkel váltották föl („*economic Turkism*”). A külföldiek korábbi előjogaira való ellenhatásként a lakosság messzemenően támogatta és kihasználta ezt az „agresszív nacionalista” politikát, amely a „Törökország legyen a törököké” jelszó jegyében folyt.¹⁶⁰

A Szentföld mindig is kitüntetett jelentőséggel bírt a kereszténység, ezen belül a katolikus egyház számára. Az újkorban Napóleon egyiptomi és szíriai hadjárata (1798–1801) hozta Európa számára drámai hirtelenséggel kézzel fogható közelségbe a Közel-Keletet, illetőleg szűkebb értelemben véve Palesztinát. Expedíciójának kudarca után Napóleon

156 CSERNÓCH JÁNOS: *Egyház és háború. Csernoch János bíboros hercegprímásnak 1914. december 15-én tartott beszéde.* (Hadi beszédek, 2). Budapest 1915, 13–14.

157 KENNETH SCOTT LATOURETTE: *A history of the expansion of Christianity, VII. Advance through storm. A.D. 1914 and after; with concluding generalizations.* London 1945, 266.

158 [Schreiben von Pater Straubinger über die Organisation der Hilfe für Armenier]. In: *Die armenische Frage und der Genozid an den Armeniern in der Türkei (1913–1919)*. Szerk. Vardges MIKAELIAN. Jereván 2004, 297. Ez a mű az interneten is hozzáférhető (www.aga-online.org/de/akten/deutscheAktenStuecke.pdf). Jómagam 2011. február 6-án olvastam. – O.I. A dokumentum címe téves és nyilvánvalóan a kötet szerkesztőjétől származik. Az írás ugyanis alapvetően a keresztény egyházakkal foglalkozik, és ennek csak egy részét képezi az örmény kérdés. Straubingerről ld. alább az életrajz 230. és 238. jegyzetét, valamint a kapcsolódó bekezdéseket a főszövegben. Vö. még Harald GARDOS: *Österreich-Ungarn und die Türkei im Kriegsjahr 1915*. Diss. Univ. Wien 1968, 125–140.

159 Heather RAE: *State identities and the homogenisation of peoples.* (Cambridge Studies in International Relations, 84). Cambridge 2002, 153; idézi *The storyteller of Jerusalem. The life and times of Wasif Jawharyyyeh, 1904–1948*. Kiadta és bevezette Salim TAMARI, Issam NASSAR. Ford. Nada ELZEER. Előszó Rachel BECKLES WILLSON, Northampton, Massachusetts 2014, XXXVI. [Nem teljes fordítás; csak válogatás!]

160 Ahmed EMIN: *Turkey in the World War.* (Economic and Social History of the World War. Turkish Series [1]). New Haven–London 1930, 113–116. A Birodalmat vezető „ifjútörök triumvirátust” Enver pasa, Dzsemál pasa és Talaat pasa alkotta.

visszatért Franciaországba. Ámde ez nem jelentette a hirtelen támadt érdeklődés lanygulását: ez a gazdag történelemmel, egyben kiemelt geostratégiai fontossággal bíró terület, amely nem utolsó sorban a bibliai történelem, az üdvtörténet színhelye is volt egyúttal, fokozatosan Európa, s ezen belül a katolikus egyház közvetlen látókörébe, majd egyre inkább érdeklődésének homlokterébe került. A bibliai történelem színhelyének „újrafelfedezése” sokszínű, sokösszetevős, bonyolult folyamat volt, amely különösen 1840 után tett szert egyre nagyobb lendületre. Ebben a „reneszánszban” a legkülönbözőbb szempontok és törekvések játszottak szerepet: a Szentírás jobb megértése, a vallási újjászületés, a keleti értékek befogadásával a Nyugat megújítása, valamint a romantikus életérzés kiteljesítése csakúgy, mint a gazdaságilag és társadalmilag egyaránt elmaradott terület modernizálása mellett a muszlim hódítás, valamint a keresztes hadjáratok eredményeként létrejött viszonyok megváltoztatása, a nyíltan imperialista terjeszkedés, a terület feletti politikai és gazdasági uralom megszerzése, s a kolonialista kizsákmányolás is.¹⁶¹ A Szentföld iránti érdeklődés megnyilvánulásának egyik kiemelt területe volt példának okáért a bibliai régészet, amely a Szentírás alaposabb megértését szolgálta.¹⁶²

Midőn ez a terület 1831 és 1840 között átmenetileg egyiptomi uralom alatt állott, Egyiptom Isztambul ellen lázadó oszmán helytartója, a nagyhatalmak jóindulatát elnyerni kívánó Muhammad Ali a keresztény egyházak hittérítői tevékenységét, sőt konzulátusok megnyitását is engedélyezte az ország belső területein, s az egyiptomi fennhatóság megszűnését követően ezeket az engedélyeket a nagyhatalmak jóindulatára igencsak rászoruló Magas Porta sem vonta vissza. Jeruzsálemben 1838-tól kezdve jelentek meg a nyugati hatalmak hivatalos képviselői: így 1838-ban brit, 1842-ben porosz, 1843-ban francia és szárd-piemonti, 1846/1849-ben osztrák, 1853–1854-ben spanyol, majd 1856-ban északamerikai konzulátus nyitotta meg kapuit. Az anglikán és a porosz evangélikus egyház által közösen alapított protestáns püspökség megszületését (1841) mintegy kihívásnak tekintve, az évszázadok óta csupán címként adományozott jeruzsálemi pátriárkai méltóságot újjáélesztvén, Róma újra betöltötte a pátriárkai széket (1847).¹⁶³ Ezt fölöttébb nehezményezte a ferences rend, amely hosszú ideje a katolikus egyház egyedüli képviselője

161 TIMBUR: Introduction..., 18–19.

162 Margarita DÍAZ-ANDREU: *A world history of nineteenth-century archaeology. Nationalism, colonialism, and the past.* (Oxford Studies in the History of Archaeology). Oxford 2007, 131–166, kül. 147–155.

163 Egy világméretű protestáns unió létrehozásának, illetőleg a keresztény egyházak majdani újraegyesítésének vágyától vezéreltetvén, jelentős mértékben IV. Frigyes Vilmos (uralk. 1840–1861) porosz király kezdeményezésére 1841-ben közös püspökséget hozott létre Jeruzsálemben az anglikán és a porosz evangélikus egyház. 1850-ben az Oszmán Birodalom hivatalosan is elismerte a protestáns egyházat a Birodalomban. A német fél nem volt megelégedve a püspökség tevékenységével, ily módon azután 1882-ben megszűnt az angol-porosz unió. 1882-ben újjáalakult a püspökség, immáron csak az anglikán egyház kebelén belül. A püspökség megalapításának egyik fő célja a zsidók térítése volt. (Az iszlám országokban a muszlimok térítése halálbüntetés terhe mellett tilos.) MANZANO MORENO: Introducción..., 27. JACOBSON: *From empire...*, 122–123. A protestáns püspökségről és az események háttéréről ld. röviden Franz SCHNABEL: *Deutsche Geschichte im neunzehnten Jahrhundert. Die protestantischen Kirchen in Deutschland.* (Herder-Bücherei, 211–212). Freiburg im Breisgau 1965, 308–319. G[ustav] MEINERTZ: Ein Jahrhundert Kampf um den Besitz und die Erhaltung der heiligen Stätten. In: *Das Heilige Land in Vergangenheit und Gegenwart...*, 246–247. FISCHER: „Die einzige Kolonie unserer Monarchie”..., 111. A Palesztinába történő modern európai behatolásról, illetőleg az egyes államok és egyházak közötti versenytüstről ld. Alexander SCHÖLCH: Europa und Palästina 1838–1917. In: *Die Palästina-Frage 1917–1948. Historische Ursprünge und internationale Dimensionen eines Nationenkonflikts.* Szerk. Helmut MEICHERT, Alexander SCHÖLCH. (Sammlung Schöningh zur Geschichte und Gegenwart). Paderborn 1981, 11–46. SEBAG MONTEFIORE: *Jerusalem...*, 352.

lőjeként tevékenykedett a Közel-Keleten, s komoly hatásköri súrlódások nem is vártak sokáig magukra magán a katolikus egyházon belül: ekkorra már a rend mintegy a katolikus egyház hivatalos képviselőjének tekintette magát a Szentföldön. Különösen a Krími háború (1853–1856) befejezését követően indult azután valódi versenyfutás az európai hatalmak között, hogy minél jelentősebb előjogokat, vallási-kulturális jelenlétet biztosítsanak maguk és alattvalóik, illetőleg a védelmük alatt álló helybéliek számára. Egymás után jelentek meg a Szentföldön a legkülönbébb egyházak képviselői, tisztségviselői, papjai, férfi és női szerzetesei, szerzetesrendjei, missziós társulatai, zarándokai, s még sokan mások. Valóságos lavina indult el: minden vallási irányzat, minden keresztény nemzet képviselést akart a Szent Városban. A nagyhatalmak egymással versengve, egyre intenzívebben igyekeztek jelenlétüket demonstrálni Palesztinában, különösen pedig a Szent Városban: egyre-másra emeltek Jeruzsálemben templomokat, kolostorokat és egyéb egyházi intézményeknek helyet adó épületeket, amelyek sem megjelenésükben, sem méretükben nem alkalmazkodtak az egységes stílusú közel-keleti arab városhoz, hanem leginkább a korabeli Európában ekkortájt korszerűnek számító historizmus irányzatát követték. A küzdelemből az európai uralkodóházak tagjai, Habsburgok, Hohenzollernek, Romanovok és angol hercegek egyaránt kivették részüket saját országuk oldalán. A középkori Jeruzsálem arca igencsak megváltozott: vallási és nemzeti szempontból csakúgy mint megjelenésében teljesen sokszínűvé vált. Ebben az összetett, egyre markánsabban érvényre jutó folyamatban a dolgok természete, a világpolitika alakulásai és a vallási-nemzetiségi-politikai helyzet már-már végletes bonyolultsága okán összefonódtak vallási, hitbuzgalmi, hittérítői, gazdasági, politikai, nagyhatalmi imperialista, valamint nacionalista ambíciók egyaránt.

Az államvallásként az iszlámot valló Oszmán Birodalomban élő keresztény felekezetek védelmében egyre gyakrabban és egyre nagyobb súllyal léptek föl az egymással rivalizáló európai nagyhatalmak. Úgy vélték, ez nemcsak joguk, hanem egyben kötelességük is. Az egyes keresztény egyházak közötti viszonyok összetett voltát már-már szélsőségesen demonstrálták – és demonstrálják mind a mai napig – a jeruzsálemi Szent Sír-templommal (43, 55–58. ill.) kapcsolatosan folyamatosan jelentkező feszültségek. Ismeretes, hogy a kereszténység eme egyik legszentebb helye fölött ma hat keresztény egyház gyakorol együttes felügyeletet két „fontossági” szinten: a görög ortodox, a római katolikus, az örmény ortodox egyház elsősorban, valamint a kopt ortodox, a szír ortodox és az etióp ortodox egyház másodsorban. A templom területe pontosan fel van osztva az egyes keresztény egyházak között, és a templom, illetve egyes részeinek használatát részletes előírások szabályozzák. Ezen túlmenően maga a szűkebb értelemben vett „sír-épület”, az úgynevezett *aedicula* is „centiméter pontossággal” van felosztva az egyes felekezetek között: így például a balsarok a ferenceseké.¹⁶⁴ Az 1808-as nagy tűzvészt követő helyreállítás során (1809–1810) a görög építőmester az egyes egyházak részeit falakkal igyekezett egymástól elválasztani, s így állott elő egy olyan helyzet, hogy az egyébként is roppant összetett építéstörténetet felmutató „hatalmas bazilika egyáltalán át nem tekinthető, sőt valóságos zúrzavarnak a netovábbja.”¹⁶⁵ A templom kulcsát hagyo-

164 A templom felosztását demonstráló alaprajzot közöl Martin BIDDLE – Gideon AVNI – Jon SELIGMANN – Tamar WINTER: *Die Grabeskirche in Jerusalem*. Ford. Rainer ZERBST. Stuttgart 2000, 85. ZADRAVE CZ István: A szentföldi kegyhelyek. In: *Szentföld*. Szerk. uő. Budapest 1931, I, 195–203, kül. 197.

165 ZADRAVE CZ: A szentföldi kegyhelyek..., 196. Ezt jól érzékelteti Gustaf DALMAN leírása is: *Die Grabeskirche in Jerusalem. Palästina-jahrbuch* 3 (1907) 34–55. Vö. még Martin BIDDLE [és mások]: *Die Grabeskirche...*, 63–67.

mányosan két muzulmán család kezeli.¹⁶⁶ A templom működését, a belső tér egyes egyházak általi használatát alapvetően a korábbi gyakorlat, az évszázados hagyomány által szentesített szokásjog szabályozza. A helyzet azonban a történelem folyamán többször is módosult, így a szokásjog képlékeny volta okán azt folyamatosan minden egyház a saját javára szeretné újfent megváltoztatni. Már az oszmán-török kor óta – s a helyzet azóta sem változott – a mindenkori államhatalom jobb híján a „fennálló állapot”, a *status quo* megőrzésére törekszik minden áron, minthogy lehetetlen igazságot tenni a különböző valós vagy vélt jogok között. Ha valaki, illetőleg valamely egyház bevezet valamely változtatást, újítást, és a többiek nem tiltakoznak azon nyomban, akkor rövid idő elteltével már hivatkozhat a „fennálló állapot”, a *status quo* megőrzésének kötelező törvényére. Ezért azután minden egyház képviselői árgus szemekkel figyelik, nehogy valaki valamilyen módon saját javára módosítsa a fennálló állapotot. Így például hatalmas felzúdulást keltett a többi egyház képviselői között, midőn a katolikusok orgonát állítottak föl a saját részükben. Ennek a hangereje ugyanis elnyomja a többi, párhuzamosan folyó szertartás hangját.¹⁶⁷ Az egyes egyházak között állandó feszültség van jelen, s ez alkalmanként akár tettelegességgé, sőt véres összecsapásokká is fajul, különösen húsvétkor, ami a keleti kereszténység hagyományában az egyházi év legszentebb ünnepe. „A húsvét, a keresztény naptár csúcspontja, a világnak majdnem minden részén olyan időszak, amikor a halál küzdelme – hacsak három napra is – a béke győzelmévé magasztosul. A Szentföldön, de leginkább a Szent Városban a húsvét nemzedékek számára a török fenését és a helyőrségek megháromszorozását jelentette” – írja röviddel az I. világháborút követően Ronald Storrs, Jeruzsálem angol katonai kormányzója. Ez az állapot az évszázadok során mit sem változott. Rudolf trónörökös így ír erről a kérdésről 1881-ben tett keleti utazása során szerzett tapasztalatai alapján: „A reggeli alatt a *Terra Sancta custosa* azokról a harcokról és ellenségeskedésekről mesélt, amelyek a különböző vallási közösségek között többé-kevésbé szüntelenül fennállnak, s megemlítette, hogy időnként még tettelegességekre is sor kerül, amelyeket, ha a templom belsejében történnek, török katonáknak, azaz hitetleneknek kell energikusan elsímitani. Az erős testalkatú, izmos szerzetes harciasan beszélt, és a kialakult helyzetért a teljes felelősséget erős kifejezések kíséretében a keleti keresztényekre hárította. Nehéz eldönteni, ki viseli a nagyobb felelősséget; ám a szüntelen veszekedések bizonyosan nem emelik a kereszténység nimbuszát a muszlimok szemében.” Egy modern szemlélő arról ír 1915-ben, hogy évente többször kerül sor véres

166 A templomról ld. Gustaf DALMAN: Die Grabeskirche in Jerusalem. *Palästinajahrbuch* 3 (1907) 34–55. Barnabas MEISTERMANN, Engelbert HUBER: *Durch's Heilige Land. Führer für Pilger und Reisende*. Deutsche Ausgabe des von der Custodie des Heiligen Landes herausgegebenen offiziellen Pilgerführers von P. Barnabas MEISTERMANN O.F.M. Bearbeitet von Dr. P. Engelbert HUBER O.F.M. Trier–München 1913, 109–131. Karl SCHMALTZ: Das heilige Feuer in der Grabeskirche im Zusammenhang mit der kirchlichen Liturgie und den antiken Lichtriten. *Palästinajahrbuch* 13 (1917) 53–99. Uő: *Mater ecclesiarum. Die Grabeskirche in Jerusalem*. (Zur Kunstgeschichte des Auslandes, 120). [Strassburg 1918; reprint:] Lipcse 1984. Yehoshua BEN-ARIEH: *Jerusalem in the 19th century. The Old City*, Jeruzsálem, New York 1984, 202–218. Shimon GIBSON – Joan E. TAYLOR: *Beneath the Church of the Holy Sepulchre. The archaeology and early history of traditional Golgotha*. (Palestine Exploration Fund Monograph, Series maior, 1). London 1994. Jürgen KRÜGER: *Die Grabeskirche in Jerusalem. Geschichte – Gestalt – Bedeutung*. Regensburg 2000. Martin BIDDLE [és mások]: *Die Grabeskirche*.

167 Michele PICCIRILLO: I Frati Minori al servizio dei Luoghi Santi. In: *In Terrasanta. Dalla Crociata alla Custodia dei Luoghi Santi*. Milano, Palazzo Reale, 17 febbraio – 21 maggio 2000. Szerk. Michele PICCIRILLO. Firenze–Milánó 2000, 56.

összetűzésekre a szerzetesek között, s egy későbbi híradás is kiemeli a „török őrség” szerepét, amelynek „puszta jelenléte sok veszekedésnek, sőt vérontásnak is elejét veszi, amelyre nagyon hajlandók itt a felekezeti szenvedélyek”.¹⁶⁸

Jellemző esetről számol be a feljebb említett Ronald Storrs. A 15. században a koptoknak sikerült valamilyen úton-módon, „fokozatos és állandó kis jogsértések révén” parányi kápolnát emelniük a Szent Sír templomának *rotundájában*, az úgynevezett *aedicula* mögött. A templom legfontosabb részének, a köralakú *rotundának* a közepén áll ugyanis egy kisebb építmény, a többé-kevésbé kockaalakú *aedicula*, amelyben található a Megváltó sírja, a Szent Sír. Krisztust a hagyomány szerint egy sziklafalba épített sírba temették el az akkori városon kívül. Úgy kell elképzelnünk, hogy a későbbiekben a sírt tartalmazó sziklát körülvésték és elválasztották környezetétől, a környezet jelentős részét eltávolították, majd pedig a megmaradt szikladarab, az *aedicula* (57–58. ill.) fölé körtemplomot emeltek, amely jelentősen kibővítve a mai templom egyik fő részét képezi. Az *aedicula*, amely a *rotunda* közepén áll, körbejárható, és a koptok parányi kápolnája az építmény mögötti körfolyosóban áll, némileg akadályozva a szabad közlekedést. „Olyan kicsi ez a szentély, hogy csak egyetlenegy személy fér el benne, úgyhogy a pap csak úgy tud istentiszteletet celebrálni, hogy a hívek a körfolyosóban térdelnek. A ferencesek rendszerint az istentisztelet kellős közepén jelentek meg, hogy a nyilvános úthasználat jogával élve a templomban szolgálatot teljesítő társaiknak napi kenyér-, zöldség- és borszükségletüket eljuttassák, továbbá esetenként egy-egy nehéz lócát vigyenek, s olyan buzgósággal küzdötték át magukat a híveken, amely aligha nyerte volna el Szent Ferenc tetszését.” A koptok hivatalosan tiltakozva Storrrhoz fordultak, akiben – korábbi egyiptomi diplomáciai szolgálata okán – mintegy „földijüket” tisztelték: „közülünk többeket meg is sebesítettek, akiket azután egy orvosdoktor – alapos vizsgálatot követően – 5–7 napig tartó munkabeszüntetésre kötelezett...”¹⁶⁹ Ezért mi a vallás, erkölcs és mindenféle törvény nevében a legszigorúbban tiltakozunk ez ellen az undok viselkedés ellen, amely mindenkit szégyenérzettel tölt el, még Afrika legbarbárabb lakóit is, akik a barbarizmus legmélyebb szintjén tengődnek. Meg kell állapítanunk, hogy a Brit Mandátum Kormányja szándékkal szemet huny a latinok eme zsarnoki eljárása fölött...”¹⁷⁰ „Ám ahhoz sajnos nem férhetett kétség, hogy a ferenceseknek „technikai szempontból” igazuk volt, csakúgy mint a segítségükre siető rendőrségnek. Ezért megpróbáltam meggyőzni a [jeruzsálemi kopt] érseket: ne tanúsítsanak ellenállást a jövőben. Ámde szomorúan kell megállapítanom, hogy nem ért meglepetésként az alábbi levél a latin pátriárkától, akin keresztül a ferenceseknek kellett hivatalosan levelezniük: „Excellenciás Uram, Már többször felhívtam figyelmét a koptok tűrhetetlen arroganciájára, ám úgy látszik, Excel-

168 „Allbekannt sind die von Zeit zu Zeit sich wiederholenden blutigen Zusammenstöße der Mönche bei den heiligen Stätten,” – írja Gustaf DALMAN: Das alte und das neue Jerusalem und seine Bedeutung im Weltkriege. *Palästina-jahrbuch* 11 (1915) 36. RONALD STORRS: *Orientations*. Definitive edition. (Second edition). London 1945, 304–307, 402–410. RUDOLF von Österreich: *Eine Orientreise*. Bécs 1884, 124. SEBAG MONTEFIORE: *Jerusalem...*, 309–310, 424, 518–519. ZADRAVECZ: A szentföldi kegyhelyek..., 196. VÖ. TAKÁCS Ince: Ferencesek és a Szentföld. In: *Szentföld...*, I, 281–283. Az idézetekben a „török” kifejezés helyén „muszlim” értendő. A *Terra Sancta*ról és *custos*áról ld. alább az életrajz 173–177. jegyzetét, valamint a hozzátartozó szövegrészt a főszövegben.

169 Az adott helyhez fűzött lábjegyzetében Storrs megemlíti, hogy nem sikerült kiderítenie a sebesültek, sem az orvosdoktor nevét.

170 Storrs megjegyzi, hogy ez olyan tipikus hivatalos tiltakozás [arab *boroteszto* < olasz *protesto*] volt, amelyet évente 2–3 alkalommal valamennyi a Szentföldön működő egyház kibocsájtott.

lenciád mind a mai napig nem adott ki utasítást ebben az ügyben, mert még ma reggel is megakadályozták, hogy áthaladhasson a ferencesek élelmet vivő szolgálja. Ezért kijelentem, hogy a mai naptól kezdve nem engedjük meg, hogy tömjénezenek a mi kápolnáinkban, a holnapi naptól kezdve pedig, ha a szolgálk ellenállást tapasztal áthaladása során, erővel fogjuk kikényszeríteni áthaladásunkat, hogy megőrizzük mindig is élvezett jogainkat. Alázatos szolgálja, Lajos pátriárka.’ Csak azt tudtam válaszolni a pátriárkának, hogy a koptok minden alkalommal ígéretet tettek, hogy semmiképp sem fogják akadályozni az áthaladást; továbbá sajnálatomat fejeztem ki, hogy gyülekezetük nem engedelmeskedett az utasításnak, hogy ne akadályozzák az élelmet, főzőedényeket és bort vivő ferenceseket abban, hogy rajtuk és fölöttük áthaladjanak, midőn ők éppen térdelnek az istentisztelet alatt. Ámde vettem magamnak a bátorságot, hogy kellő tisztelettel fölvessem Őboldogságának, hogy minthogy a kérdéses istentiszteletet mindössze hetente 4 alkalommal celebrálják, talán lehetséges lenne anélkül, hogy akár a legcsekélyebb mértékben is lemondanának olyan jogokról, amelyet mindenki elismer, arra utasítani az ügyben eljáró szolgálk, hogy valamely más időpontot válasszon feladata teljesítésére, vagy pedig néhány méternyi út beiktatásával kerülje el, hogy megzavarja a Szentáldozat kiszolgáltatását, minthogy ez olyan cselekedet, amely miatt mély meggyőződésem szerint Őboldogsága lenne az első, akit fájdalom töltene el. Ámde úgy tűnik, hogy ennek a szelíd válasznak nem lett semmi foganatja, mert emlékezetem szerint a következő esemény ebben [az ügyben] az volt, hogy Hunt atya hatalmas zajjal berobbant az irodámba, miközben kék szeme vörösen izzott a végül is jogos dühtől. A koptok, akiknek a kolostora a Keresztút kilencedik stációjára nyílik, azzal vágtak ugyanis vissza, hogy az ablakokból épp arra a helyre öntötték ki szennyvizüket, ahol a ferencesek pénteki processziója szokott térdelni a Via Dolorosán.”¹⁷¹ Emögött a történet mögött az rejlik, hogy a koptok kápolnája oly kicsi volt, hogy istentisztelet csak úgy tudtak celebrálni, ha a hívek a kápolna előtt, a körfolyosóban tartózkodtak, ezzel viszont akadályozták az áthaladást a viszonylag szűk körfolyosón keresztül. A ferencesek nyilvánvalóan attól tartottak, hogy a koptok ki akarják sajátítani ezt a területet, amelyet minden más egyház és számtalan hívő is használ. Ha ugyanis látják, hogy mindenki hallgatólagosan tudomásul veszi eljárásukat, akkor újonnan megszerzett jogukra, egyben a megváltozott, új *status quo*-ra való hivatkozással kizárólagos használatukba veszik ezt a területet, másokat kitiltanak onnan, akár el is kerítve azt. A ferencesek nyilvánvalóan ezt akarták mindenáron megakadályozni udvariatlan, sőt keresztényietlen viselkedésükkel.

Ha most csak a katolikus egyházat tekintjük, a helyzet bonyolultságát mi sem jellemzi jobban, mint a *Custodia Terrae Sanctae* (röviden *Terra Sancta*; olaszul *Terra Santa*; magyarul „a Szent Föld Őrsége”) nevet viselő ferences rendtartomány helyzete, valamint a vezetésével kapcsolatos előírások. Régi hagyomány szerint a Szentföldön a 13. század eleje óta a ferences rend gondozta az úgynevezett Szent Helyeket, az Üdvözítő, valamint – tágabb értelemben véve – a hozzá közel állók életének és tevékenységének máig fennálló színhelyeit, amelyek őrzését a kegyes hagyomány szerint a Szentföldet is felkereső Szent Ferenc hagyta örökölni fiaira:

„Hol a megáldott láb járt egykoron,
Melyet tizennégy század év előtt
Kínos keresztre üdvünkért szögeztek.”

171 STORRS: *Orientations...*(1945), 407–408.

Ők azután azokat megőrizték és megvédték több mint hét évszázadon keresztül.¹⁷² A 14. századtól kezdve már dokumentumok is alátámasztják a *Custodia Terrae Sanctae*nek ezt a tevékenységét.¹⁷³

A ferencesek Közel-Kelet iránt tanúsított kiemelt érdeklődése egészen a rendalapító, Assisi Szent Ferenc idejére megy vissza, aki 1219-ben maga is ellátogatott Egyiptomba. Az viszont már történelmi dokumentumokkal nem igazolható, hogy 1219–1220 telét valóban Palesztinában töltötte volna a *Poverello*.¹⁷⁴ Mindenesetre a 13–14. századtól kezdődően a katolikus egyházat évszázadokon át alapvetően a ferences rend képviselte a Szentföldön: az egyház szentföldi jelenléte elsősorban Szent Ferenc fiaihoz kötődött, akik túlnyomórészt olaszok voltak.

1847-ben IX. Pius pápa újjáélesztette az 5. századra visszamenő, ám 1291/1374 óta ténylegesen nem működő, csak névleg, *címzetes* (*titularis*) egyházsszervezeti egységként létező jeruzsálemi latin pátriárkátust, amely egyúttal Franciaország védelme alá került. Így módon a ferences rend hirtelen elveszítette addigi monopolhelyzetét, azt meg az adott körülmények között különösen zokon vette, hogy a rend korábbi tevékenységét figyelmen kívül hagyva a pápa nem a rend szentföldi *custos*át nevezte ki jeruzsálemi pátriárkává. Az így létrejött állapot elkerülhetetlenül hatásköri vitákhoz, feszültségekhez vezetett a *Custodia* és a pátriárkátus között. A helyzetből eredő egyházjogi problémákat csak 1923-ra sikerült véglegesen rendeznie a Szentszékeknek.¹⁷⁵ Továbbá a *Custodia Terrae Sanctae* élén, amely egyébként Palesztina mellett Alsó-Egyiptomot és Ciprust is magában foglalta, a Rómában székelő generális alá rendelt *custos Terrae Sanctae*, a jeruzsálemi Szent Megváltó-rendház gárdiánja állott, aki tehát a ferencesek szentföldi tartományfőnöke volt. Neki az ekkor érvényes előírások szerint mindig olasznak, vikáriusának franciának, míg a prokurátornak spanyolnak kellett lennie. A *discretorium*, a *Custodia* irányító szerve egy-egy olasz, francia, spanyol, valamint német, illetőleg osztrák tagból állott. A nacionalizmus és az imperializmus szárba szökkenésével elkerülhetetlenül egyre növekvő feszültségek támadtak az egyes tagok között, akik az egyház mellett hazájuk-nemzetük hű fiai is voltak, s ez nemkülönben vonatkozott a pátriárkára is. Ugyanakkor a katolikus egyház hivatalosan nem foglalkozott a nemzeti kérdéssel, hiszen ez a kérdés a teológia

172 „in those holy fields / Over whose acres walk'd those blessed feet / Which fourteen hundred years ago were nail'd / For our advatage on the bitter cross.” Az idézet Shakespeare IV. Henrik. c. drámájából (I, 1) származik. Lévay József magyar fordítása. Vö. még P. [Ferdinando] DIOTALLEVI O.F.M.: *A damaszku-szi vérfürdő*. (Ferences Világmissziók. Beszámolók és elbeszélések, 30). Budapest 1944, 6.

173 A jeruzsálemi Szent Sír-templom, a hozzá kapcsolódó, valójában a tetején elhelyezkedő Dér asz-Szultán (*Dayr as-Sultān*) kolostor, a betlehemi Születés-templom, a Mennybemenetel-templom az Olajfák hegyén, valamint a jeruzsálemi Jozafát-völgyben álló Szűz Mária sírja tartozik szűkebb értelemben a *Szent Helyek* közé. A tágabb értelemben vett Szent Helyek száma 200 fölött van. TAKÁCS Ince: Ferencesek és a Szentföld. In: *Szent Ferenc nyomdokain 1226–1926*. Budapest 1926, 303, 3. jegyzet. A Szent Helyekről általában ld. MEINERTZ: Ein Jahrhundert Kampf..., 232–249, kül. 232–239. Fr. Eugene HOADE O.F.M.: *Guide to the Holy Land*. 4. kiad., új lenyomat. Jeruzsálem 1969, 736–748. PICCIRILLO: I Frati Minori..., 44–57. Ignazio MANCINI: I firmani di Terrasanta. In: *In Terrasanta...*, 148. Franco CARDINI: Roberto d'Angiò, la nascita della Custodia e il Sion. *Uo.*, 152. Uő: La Custodia di Terra Santa, l'Italia e l'Europa. *Uo.*, 176–177. Paolo PIERACCINI: Il riscatto dei Luoghi Santi. *Uo.*, 258–260. Uő: Il Cenacolo e i Frati Minori. *Uo.*, 266–269.

174 SCHROTTY Pál: A ferences missiókról. In: *Szent Ferenc nyomdokain...*, 263. TAKÁCS: Ferencesek..., (1926) 297–299. Uő: Ferencesek..., (1931) I, 269–272. PICCIRILLO: I Frati Minori..., 44. Franco CARDINI: Francesco in Oriente. In: *In Terrasanta...*, 138–139.

175 HAIDER-WILSON: Das Generalkommissariat..., 142–144.

körén kívül maradt, sőt marad mind a mai napig, s köztudomásúan sem az egyházatyák, sem az ekkortájt mértékadónak számító Aquinói Szent Tamás sem tárgyalta sohasem ezt a kérdéskört. A katolikus egyház *egyetemes* egyházként definiálta magát s a nemzetek léte, egyre fokozódó szerepe ezt az igényt tűnt veszélyeztetni, sőt csorbítani. Amennyiben ez a kérdés egyáltalán fölmerült, az egyház meglehetősen tanácstalan volt, hiszen már a nyelvek sokféleségét is bűnös állapotnak tekintette, minthogy az a bábéli bűn következményeként jött létre.¹⁷⁶ Az akkori *custos*, Roberto Razzoli szerint a *Custodiát* az anarchia állapota jellemezte 1906-ban, minthogy a különböző nemzetiségű – vélhetően főleg olasz és spanyol – szerzetesek a helybéli konzulátusok segítségével nyíltan szembeálltak vele. Egy 1909-ben született jelentés arról számol be, hogy az olasz és spanyol szerzetesek között folyamatos konfliktus áll fenn mérvadó fontosságú pozíciók betöltésével kapcsolatban, minthogy mindkét csoport a saját uralma alá akarja hajtani az egész *Custodiát*. A feszültségek csak a világháború kitörését követően enyhültek némiképp, amikor is a Palesztinát Nyugat-Európához kötő kapcsok átmenetileg meglazultak.¹⁷⁷

Ebben a kontextusban szerepet játszott a közel-keleti keresztények feletti úgynevezett „vallási, avagy kultuszprotektorátus”, azaz védelem intézménye is, melynek eredete a régmúlt kódéba vész. A kegyes hagyomány mindenesetre Szent Lajos francia király idejére (1251) vezeti vissza és úgy tudja, hogy az akkori szíriai uralkodó spontán aktusaként jött létre, aki jelentős engedményként Franciaországnak megadta ezt a jogot. A „vallási protektorátus” intézménye az úgynevezett „kapitulációk”, az európai hatalmaknak biztosított különleges előjogok integráns részét képezte.¹⁷⁸ Maga az utóbbi elnevezés a latin *capitula* „fejezetek” szóból ered és arra utal, hogy „fejezetekbe”, „pontokba” szedett dokumentumokról van szó.¹⁷⁹ A kapitulációknak a fátimida, majd mamlúk-birodalomig visszanyúló előzményekre épülő rendszere a kereskedelmi kapcsolatok könnyítése, sőt előmozdítása révén eleinte az Oszmán Birodalom érdekeit is nagymértékben szolgáltatta, később azonban az európai gazdasági és politikai behatolás egyik fő eszközévé vált, ugyanis – többek között – mintegy területenkívüliséget biztosított az európai hatalmak alattvalóinak az Oszmán Birodalomban, amennyiben kivette őket a Birodalom jogrendszerének hatálya alól és saját konzulok joghatósága alá rendelte őket. Az Oszmán Birodalom legelőször Franciaországnak, majd Angliának biztosított ilyen kivételes jogokat a

176 Ezekről a kérdésekről, különös tekintettel a Monarchiára, lásd bővebben: HAIDER: Zwischen Anspruch und Wirklichkeit..., 55–74. Andreas GOTTMANN: *Rom und die nationalen Katholizismen in der Donaumonarchie. Römischer Universalismus, habsburgische Reichspolitik und nationale Identitäten 1878–1914.* (Publikationen des Historischen Institutes beim Österreichischen Kulturforum in Rom, I/16). Bécs 2010, 28–34. [„Kirche und Nation”]. LATOURETTE: *A history...*, 36–46. Hanna KILDANI: *Modern Christianity in the Holy Land.* Ford. George MUSLEH. Bloomington 2010, 205–436. WOHNOUT: *Das österreichische Hospiz in Jerusalem...*, 18–19.

177 A *Custodiáról* ld. MEISTERMANN Barnabás: *Új útmutató a Szentföldre.* Budapest 1909, 54. MEISTERMANN – HUBER: *Durch's Heilige Land...*, 44. *Annuario pontificio per l'anno 1984...*, 1522. KILDANI: *Modern Christianity...*, 212–243. CARDINI: *La Custodia...*, 176–177. STORRS: *Orientations...*, 297–299. MANZANO MORENO: *Introduccion...*, 31–35. MAZZA: *Introduction...*, 16–19. A ferencesek szentföldi jelenlétéről ld. TAKÁCS: *Ferencesek...*, (1926) 297–309. Vö. még ehhez a kérdéskörhöz Robert CURZON: *Visits to monasteries in the Levant.* London 1849, 208–219. PICCIRILLO: *I Frati Minori...*, 44–57.

178 A Palesztina fölött gyakorolt vallási protektorátusnak, illetőleg a Szent Helyek védelmének kérdése volt az 1853 és 1856 között megvívott Krími háború kirobbanásának közvetlen oka. Többek között Oroszország azt követelte, hogy a szultán ismerje el valamennyi ortodox keresztény alattvalója védelmezőjének.

179 Bernard LEWIS: *The Muslim discovery of Europe.* New York–London 1982, 48.

16. században, míg Hollandia a 17. század elején kötött hasonló tartalmú egyezményt a Magas Portával. A 16. század óta az Oszmán Birodalommal kötött békeszerződésekbe a keresztény európai hatalmak, Francia- és Oroszország, valamint a Habsburg-birodalom rendszerint belefoglaltatta az Oszmán Birodalomban élő keresztények fölötti védelem jogát is. A 19. században ez azt jelentette a gyakorlatban, hogy a Habsburg birodalom bizonyos szintű védelmet nyújtott elsősorban a határai szomszédságában, az Oszmán Birodalom európai területein élő római katolikusoknak, Franciaország ugyanezt tette a Közel-Keleten – így a Szentföldön is – élő római katolikusok esetében, míg Oroszország az Oszmán Birodalom ortodox, tehát keleti keresztény alattvalói fölött gyakorolt oltalmat.¹⁸⁰ Ez azonban alapvetően elméleti jog volt, amelynek valós gyakorlása mindig a körülményektől, leginkább az Oszmán Birodalom jóindulatától függött. Az európai, így mindenekelőtt francia konzulok, illetőleg követek esetleges intervencióit a török hatóságok saját belátásuk szerint vették figyelembe vagy hagyták teljesen figyelmen kívül; a török hatóságok befolyásolására semmiféle reális lehetőség nem volt. Ugyanakkor az egyes keresztény közösségek, illetőleg egyházak fölötti oltalom kérdése, illetőleg az adott állapot módosítására, megváltoztatására irányuló törekvések folyamatos feszültség forrásai voltak az európai hatalmak között. Ami a 19. század közepét illeti, Franciaország védelme alatt állottak a római katolikusok és a Rómával egyesült keleti egyházak. Nagybritannia oltalmazta a protestánsokat és a zsidókat, míg Oroszország védelmét élvezték az önálló keleti egyházak („ortodoxok”). Ám ez idő tájt megjelent a színen Olaszország a katolikusok, vagy legalább is egy részük oltalmazásának igényével. Hasonló ambíciókkal jelentkezett Ausztria-Magyarország is, határozott törekvést fejtve ki a katolikusok mellett a Szentföld zsidó lakosságának oltalmazásának céljával is, míg Németország a protestánsokra és a zsidókra óhajtotta kiterjeszteni védelmét. Ezek a frissen jelentkező ambíciók ugyanakkor már meglévő – vélt vagy valós – jogokat sértettek, ami azután szükségszerűen komoly súrlódásokhoz vezetett.¹⁸¹

Minden bizonytalanságával együtt a „vallási, avagy kultuszprotektorátus” eszméje jelentős mértékben hozzájárult a Palesztina iránti érdeklődés elmélyítéséhez, különös tekintettel a politikai vonatkozásokra. Franciaország esetében figyelemre méltó az a körülmény, hogy míg magában Franciaországban a francia állam mereven egyházellenes politikát követett, addig a Szentföldön a katolikus egyház legfőbb védelmezőjeként lépett föl felettebb harciasan – egyértelműen külpolitikai céloktól vezéreltetve.¹⁸² Ronald Storrs írja: „Egyszer egy francia konzul mondta nekem: „Franciaországban az állásomba kerül-

180 Így például Oroszországnak ezt a jogát tartalmazta a Kücsük-Kajnardzsában (1774. július 21), Bukarestben (1812) és Edirnében (1829. szeptember 14) az Oszmán Birodalommal aláírt békeszerződése is. J[ohann] B[aptist] AUFHAUSER: Die armenisch-orientalische Frage in der neuesten Zeit. *Zeitschrift für Missionswissenschaft* 8 (1918) 251. Franciaországnak mint a katolikus egyház védnökének szempontjából kiemelkedően fontosak voltak az I. Mahmúd szultán (uralk. 1730–1754) és XV. Lajos francia király (uralk. 1715–1774) által 1740. május 28-án aláírt, illetőleg megerősített kapitulációk. Ld. Edward A[bbott] VAN DYCK: *Report upon the capitulations of the Ottoman Empire since the year 1150*. Washington 1881–1882, I, 15–16, 118–121.

181 Dominique TIMBUR: Introduction: Entre politique, science et religion: des Européens au Levant (XIXe–XXe siècles). In: *Europäer in der Levante. Zwischen Politik, Wissenschaft und Religion (19.–20. Jahrhundert). Des Européens au Levant. Entre politique, science et religion (XIXe–XXe siècles)*. Szerk. Dominique TIMBUR. (Pariser Historische Studien herausgegeben von dem Deutschen Historischen Institut Paris, 53). München 2004, 9.

182 Ld. pl. STORRS: *Orientations...*, 279, 297–299.

het, ha templomban látnak, amiképpen szintén az állásomba kerülhet, ha Palesztinában nem látnak templomban engem.”¹⁸³

A Közel-Kelet, illetőleg Palesztina iránt tanúsított európai-nyugati érdeklődés – egyben politikai behatolás – kitüntetett fontosságú területe volt az iskolaügy: mintegy 1860-tól kezdve egyre nagyobb számban hoztak létre iskolákat szerte Szíriában, sőt az egész Oszmán Birodalom területén a különböző egyházak, mindenekelőtt a katolikus egyház, illetőleg – mintegy vele versenyezve – a protestáns felekezetek, sőt még az orosz ortodox egyház is. Ennek a tevékenységnek a sikere fokozódó aggodalommal töltötte el a Birodalom vezetését, amely megpróbálta felvenni a versenyt az európai hatalmakkal, mindenekelőtt Franciaországgal és Angliával, ámde említésre méltó sikert nem tudott elérni velük szemben.¹⁸⁴

A Habsburg-ház mindig is alapvetően katolikus dinasztiának tekintette magát, és annak is kiemelt fontosságot tulajdonított, hogy a Habsburg császárok I. Balduin, illetőleg Bouillon Gottfried utódaiként a „Jeruzsálem királya”, illetve magyar királyként az „apostoli király” címet viselték. Ily módon érthetően különös figyelemmel fordultak a Szentföld, a Biblia színhelye, a kereszténység bölcsője felé. A hivatalos álláspont szerint a „Jeruzsálem királya” cím az 1110-ben megkoronázott I. Balduin (1058–1118) jeruzsálemi királytól eredt és a Lotaringiai-ház, jelesül a Mária Teréziával házasságra lépett I. (Lotaringiai) Ferenc német-római császár révén a Habsburg-házra szállt.¹⁸⁵ A Habsburgok újabb kori érdeklődésének első jelét 1587-ben, II. Rudolf uralkodása alatt látjuk, majd II. Ferdinánd, I. Lipót, VI. Károly (III. Károly néven magyar király), I. (Lotaringiai) Ferenc, Mária Terézia és I. Ferdinánd (V. Ferdinánd néven magyar király) nevéhez egyaránt kapcsolódnak többé-kevésbé fontos lépések ezen a téren. Kiemelkedik közülük I. (V.) Ferdinánd, aki 1842-ben újra engedélyezte a nagyheti gyűjtést a jeruzsálemi Szent Sír-templom javára, majd pedig 1844-ben újraalapította a ferences rend II. József által megszüntetett Szentföldi Általános Komisszariátusát (*Generalkommissariat des Heiligen Landes*).¹⁸⁶ Az 1633-ban Bécsben alapított, majd II. József által 1784-ben megszüntetett Általános Komisszariátus tevékenysége alapvetően a ferencesekhez kötődött. Ennek az intézménynek a feladata volt a Habsburg-birodalomban a szentföldi missziók, iskolák, valamint mindenekelőtt a Szent Sír fenntartásának támogatására szolgáló gyűjtések során összegyűlt pénzüsszegeknek a *Custodiához* való eljuttatása – amiképpen testvérintézményei tették ezt más országokban is.¹⁸⁷ Ez idő tájt (1846/1849) kerül sor konzulátus felállítására is Jeruzsálemben (lásd alább). A csúcspontot azután minden kétségen felül

183 Uo., 297, 2. jegyzet. Kiemelés tőlem. – O.I. A modernkori francia antiklerikalizmus főbb fordulópontjai: 1880 – szerzetesek és apácák elűzésének kezdete; 1901–1904 – vallásellenes törvények; 1904 – megszakadnak Franciaország és a Szentszék kapcsolatai; 1905 – az állam és az egyház szétválasztása. TIMBUR: Introduction..., 13.

184 Emine Ö. EVERED: *Empire and education under the Ottomans. Politics, reform, and resistance from the Tanzimat to the Young Turks*. (Library of Ottoman Studies, 32). London–New York 2012, 105–136, 196–204, kül. 110–115.

185 Michael Salvator HABSBURG-LOTHRINGEN: Auf den Spuren familiärer Identität. In: *Das Erwachen Palästinas im 19. Jahrhundert. Alex Carmel zum 70. Geburtstag*. Szerk. Yaron PERRY, Erik PETRY. (Judentum und Christentum, 9). Stuttgart 2001, 71.

186 Az első világháborút megelőző években a magyar katolikus egyház évi 10–15.000 korona adományt juttatott a Szent Sír örének. Főmagasságú..., 332. Barbara HAIDER-WILSON: Das Generalkommissariat des Heiligen Landes in Wien – Eine Wiederentdeckung des 19. Jahrhunderts. In: *Europäer in der Levante...*, 147.

187 HAIDER-WILSON: Das Generalkommissariat..., 123–159.

Ferenc József 1869. évi látogatása jelentette, amely szentföldi zarándoklat alakját öltötte. Útban Egyiptom felé, ahol részt vett a Szezei-csatorna pompázatos megnyitásán, a császár és király a Szentföldre is ellátogatott, amely ekkor az Oszmán Birodalomhoz tartozó Szíria tartományának részét képezte. Ő volt az első keresztény uralkodó, aki a keresztsek kiűzését követően a Szentföldre lépett.¹⁸⁸

A Habsburg-birodalom már a karlócai béke (1699) óta az Oszmán Birodalommal kötött valamennyi hivatalos szerződésben biztosította magának a katolikusok fölötti védelem jogát, ám ezt hagyományosan csak a Balkánon élő hívek esetében gyakorolta valójában. Osztrák részről ezt úgy értelmezték, hogy elméletileg ugyan Ausztria jogi védelmét élvezte az Oszmán Birodalom valamennyi katolikus alattvalója, ám Franciaország régebbi „konkurrens” privilégiuma ezt a gyakorlatban korlátok közé szorította.¹⁸⁹ Politikai és gazdasági szempontok mellett valláspolitikai megfontolások is vezették Metternich kancellár osztrák külügyminisztert (1809-től töltötte be ezt a posztot), midőn ezen a területen alapvető irányváltásra törekedett. Véleménye szerint Franciaország szentföldi térnyerése már kezdett aggasztó méreteket ölteni, ezért fontos külpolitikai célul tűzte ki, hogy a Habsburg-birodalom szentföldi jelenlétének fokozásával ezt korlátok közé szorítsa. Ami a diplomáciai képviselőt illeti, adatunk van arról, hogy 1789-ben már működött alacsony szintű konzuli hivatal (úgynevezett *Consular-Agentie*) Jaffában.¹⁹⁰ A birodalom nemzetközi súlyát fokozni kívánó Metternich herceg külügyminiszter fontos gazdasági érdekeket is figyelembe vett, midőn diplomáciai képviselő megnyitását szorgalmazta Jeruzsálemben. Javaslatára 1846-ban döntés született alkonzulátus felállításáról, ám a képviselő tényleges megnyitására csupán 1849 márciusában, Josef Pizzamano császári diplomata megérkezése kapcsán került sor. Több mint egy évtizednyi erőfeszítés eredményeként nyitotta meg kapuit 1863-ban az Osztrák (1895-től az I. világháború végéig hivatalosan „Osztrák-Magyar”) Zarándokház (36–37. ill.). Az épületnek helyt adó telket Ferenc József öccse, a tragikus sorsú, Mexikóban kivégzett Ferdinánd Miksa főherceg választotta ki szentföldi látogatása során. A historizáló épületet a két világháború között (1932–1933) egy emelettel bővítették. A kápolna oltára Heinrich von Ferstel alkotása. Az első világháború előtti években a zarándokház működéséhez a magyar katolikus egyház évi 6–7.000 koronával járult hozzá.¹⁹¹ Az osztrák jelenlét hangsúlyozottabbá válása

188 Beda DUDÍK O.S.B.: *Kaiser-Reise nach dem Oriente*. Bécs 1870, 153–242.

189 Bécsben 1915. november 11-én kelt név nélküli titkos feljegyzés „*Unsere religiös-kulturelle Tätigkeit im nahen Oriente*” címmel a közös külügyminisztérium iratanyagából. A számos dokumentumban megfigyelhető korabeli nyelvhasználat szerint a *kulturell* melléknév itt a *Kultus* névszóra utal. ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A. I 762. Generalia X/41.

190 Josef von MALFATTI di Monte Tretto: *Handbuch des österreichisch-ungarischen Consularwesens, mit einer Sammlung von Normalien und einem Anhang über die Stellung der fremden Consular-Functionäre in Österreich-Ungarn [mit Supplementband]*. Bécs 1879–1883, 5.

191 Barbara HAIDER: Zwischen Anspruch und Wirklichkeit. Kirche und Staat in Österreich(-Ungarn) und das Heilige Land 1843/49–1917. In: *Mit Szepter und Pilgerstab...*, 55–74, kül. 59. Helmut WOHNOUT: Das österreichische Hospiz. In: *Mit Szepter und Pilgerstab...*, 75–78. Dagmar REDL: Das österreichische Hospiz in Jerusalem. Ein „Kunstexport” des Historismus. In: *Mit Szepter und Pilgerstab...*, 89–127. Heinrich von Ferstelről ld. ORMOS István: *Max Herz Pasha 1856–1919. His life and career*. (Études urbaines, 6). Kairó 2009, I, 6. Norbert WIBIRAL – Renata MIKULA: *Heinrich von Ferstel*. Franz Steiner, Wiesbaden, 1974. Ute GEORGEACOPOL-WINISCHHOFER: Heinrich (Johann) Freiherr von Ferstel. In: *Allgemeines Künstlerlexikon*. Lipcse–München–Berlin, 1969-, 39. kötet [2003], 174–177. A Monarchiából a Szentföldre irányuló zarándoklatokról ld. Johann KRAMMER: Österreich-Ungarns Pilgerinnen und Pilger im Heiligen Land. In: *Mit Szepter und Pilgerstab...*, 225–234. A cikk Magyarországgal nem fog-

szervesen illeszkedett Európa szentföldi jelenléte erősödésének folyamatába a 19. század folyamán. Ugyanakkor az is említést érdemel, hogy a Monarchia szentföldi befolyásának növekedésében jelentős szerepet játszott az a körülmény is, hogy a Monarchia területéről a Szentföldre kivándorolt zsidókon túlmenően 1851-től a Monarchia védelmét élvezhették az azt kérvényező, Oroszországból származó zsidók is, úgyhogy 1914-ben mintegy 9.000 zsidó, azaz a Szentföld zsidó lakosságának mintegy 10 százaléka császári és királyi védelem alatt állott; az ő számuk összehasonlíthatatlanul magasabb volt, mint a Szentföldön élő, osztrák–magyar illetőségű római katolikusoké, illetőleg keresztényeké.¹⁹²

Röviddel a világháború kitörését követően, 1914. szeptember 8-án az oszmán-török kormányzat október 1-jei hatállyal egyoldalúan felmondta a kapitulációkat.¹⁹³ (Törökország hivatalosan csak november 11-én lépett be a háborúba.) A vallási protektorátus intézménye tehát teljességgel illuzórikussá vált, a török kormányzat fő célja ugyanis mindenféle külföldi beavatkozás kiküszöbölése volt. Egyrészt saját maga óhajtott diplomáciai kapcsolatokat létesíteni a Vatikánnal – adott esetben akár konkordátum megkötésére is késznek mutatkozott –, másrészt pedig a katolikus egyházat is az ortodox egyházhoz és a zsidó közösséghez hasonlóan önálló belső joghatósággal bíró vallási közösségként (*millet*) szándékozott megszervezni, hogy azután keményen kézben tartassa.¹⁹⁴

A világháború kitörését követően a Szentföldön alapvetően megváltoztak a körülmények. Az antant alattvalóit általában kiutasította a török államhatalom, illetve sokan maguktól is rögtön eltávoztak az immáron ellenséges országból. Ez lényegesen befolyásolta a katolikus egyház működését, hiszen világi papjainak és szerzeteseinek-szerzetesnőinek jelentős része francia, illetve olasz állampolgár volt. Ebben a helyzetben a Monarchia és

---

lalkozik. Főmagasságú..., 332. Robert-Tarek FISCHER: „Die einzige Kolonie unserer Monarchie” – das Schicksal der jüdischen Schutzgemeinde in Palästina. In: *Weltuntergang. Jüdisches Leben und Sterben im Ersten Weltkrieg*. Szerk. Marcus G. PATKA. Bécs 2014, 111.

192 FISCHER: „Die einzige Kolonie unserer Monarchie”..., 111–114.

193 A világháborút követően a győztes hatalmak vissza akarták állítani a kapitulációkat, ámde ebbéli próbálkozásaitak Musztafa Kemál megghiúsította. Sean McMEEKIN: *The Ottoman endgame. War, revolution, and the making of the modern Middle East, 1908–1923*. New York 2015, 439, 464, 481.

194 József POMIANKOWSKI: *Der Zusammenbruch des Osmanischen Reiches. Erinnerungen an die Türkei aus der Zeit des Weltkrieges*. Zürich–Bécs 1928, 304–305. Wolfdieter BIHL: *Die Kaukasus-Politik der Mittelmächte. I. Ihre Basis in der Orient-Politik und ihre Aktionen 1914–1917*. (Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs, 61). Bécs–Köln–Graz 1975, 113–126. Uő: *Die Kaukasus-Politik der Mittelmächte. II. Die Zeit der versuchten kaukasischen Staatlichkeit (1917–1918)*. (Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs, 81). Bécs 1992, 134–141. Dorothea McEWAN: *Habsburg als Schutzmacht der Katholiken in Ägypten. Kurzfassung der Studie über das österreichische Kirchenprotektorat von seinen Anfängen bis zu seiner Abschaffung im Jahre 1914*. (Schriften des Österreichischen Kulturinstituts Kairo, 3). Wiesbaden 1982. Robert-Tarek FISCHER: *Die Palästinalpolitik der Donaumonarchie im ersten Weltkrieg*. Diss. Univ. Wien 1997, 122–127. WOHNOUT: *Das österreichische Hospiz in Jerusalem...*, 13–24 [Österreich und Palästina im 19. Jahrhundert]. [Alois MUSIL (?):] *Das Kultusprotektorat Österreich-Ungarns in der Türkei. Österreichische Monatsschrift für den Orient* 39 (1913) 25–26. AUFHAUSER: *Die armenisch-orientalische Frage...*, 270, 2. jegyzet. GARDOS: *Österreich-Ungarn und die Türkei...*, 125–140. Engelbert DEUSCH: *Das österreichische Kultusprotektorat in der osmanischen Türkei. Österreich in Geschichte und Literatur (mit Geographie)* 45 (2001) 1–2a. füzet, 3–23. Alfred Freiherr von OVERBECK: *Die Kapitulationen des Osmanischen Reiches*. Breslau 1917. Eduardo MANZANO MORENO: *Introducción*. In: BALLOBAR: *Diario...*, 16–17. BALLOBAR: *Diario...*, 63. Roberto MAZZA: *Introduction*. In: BALLOBAR: *Jerusalem...*, 4. Maurits H. BOOGERT: *The capitulations and the Ottoman legal system*. (Studies in Islamic Law and Society, 21). Leiden 2005.

Németország úgy vélte, kötelessége a katolikus jelenlétet továbbra is biztosítani, illetve folytatni a katolikus missziót az Oszmán Birodalomban. Egyúttal felcsillant annak a lehetősége is, hogy véget érhet az addig nyomasztónak tűnő francia-olasz túlsúly, hiszen a kiutasított, illetőleg eltávozott egyházi személyeket a központi hatalmak alattvalói válthatják majd föl. Mintegy a háttérben olyan remények is kifejezést nyertek, hogy esetleg az orosz ortodox egyház által működtetett nagyszámú fontos intézménynek legalább egy részét is átvehetik majd a központi hatalmak, ily módon mérsékelve Oroszország mármár fojtogatónak érzett szentföldi jelenlétét. (Ld. alább.) A Monarchia és Németország befolyásának növekedésétől a tágabb összefüggéseket tekintve politikai és gazdasági előnyöket is remélt az egyházi és politikai vezetés ezekben az országokban. Így az a szempont is fölmerült, hogy a központi hatalmak országaiból, így Magyarországról is kiinduló kivándorlás fő célországa Amerika helyett Törökország lehetne a jövőben, ami számos előnnyel járna. Példának okáért a bevándorlók, így a magyarok is Törökországban nem asszimilálódnának, hanem megtartanák eredeti nemzeti hovatartozásukat, ami a magyarok esetében azt jelentené, hogy megmaradnának magyarnak, és ily módon nem vesznének el a magyarság számára egy-két nemzedék alatt, amiképpen ez Amerikában történik.¹⁹⁵ Csernoch János bíboros hercegprímás az osztrák–magyar közös külügyminiszter, Burián István segítségét kéri a török fél ellenállásának leküzdéséhez: „Előre látható, hogy a háború után valószínűsített népvándorlás fog megindulni nyugatról keletre, hogy a keletnek hasznosítlanul heverő kincseit kiaknázzák. Ezek a kivándorlók csak úgy fognak a központi hatalmak hasznára válni, ha nemzeti és vallási sajátosságait megtartják és az anyaországhoz hűségesen ragaszkodnak. Tehát a kivándorlók érdekében is szükséges német, osztrák és magyar missziók létesítése. ... A civilizáció útjait mindenütt a misszionáriusok egyengették. Utánok jöttek a kereskedők és telepesek. Tegyük azért lehetővé a mi misszionáriusaink elindulását, akik sok áldást hoznak majd reánk és a velünk szövetséges Törökországra.”¹⁹⁶

Jól példázza a törökországgal kapcsolatos aspirációknak tulajdonított súlyt ebben az időben az a felvetés, hogy Magyarországon a kereskedelmi iskolákban először kísérleti, majd később kötelező jelleggel vezessék be a bolgár és a török nyelv oktatását olyan „ellenséges” nyelvek helyett, mint az angol vagy a francia.¹⁹⁷

Nyugtalanították a katolikus egyház vezetőit azok az aggasztó hírek is, amelyek a törökországi keresztényüldözésekről szóltak. Így például Schmidlin 1916-ban említi „hajmeresztő híreket” a keresztények, főleg az örmények üldözéséről.¹⁹⁸ Csernoch János

195 Ld. lejjebb az életrajz 283, valamint a *Jelentés* 390. jegyzetéhez tartozó szövegrészt a főszövegben. Vö. Peter JUNG: *Der k.u.k. Wüstenkrieg. Österreich-Ungarn im Vorderen Orient 1915–1918*. Graz–Bécs–Köln 1992, 128–131.

196 Csernoch János hercegprímás 1915. november 27-én kelt beszámolója Burián István közös külügyminiszternek a november 26-án Budapesten tartott bizalmas jellegű missziós konferenciáról, illetőleg a keresztény egyházakkal kapcsolatos teendőkről Törökországban. ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A. I 762. Generalia X/41. (a. Allgemeines 1915–1918). Vö. még Kovács Gyula: Szerepünk Törökország gazdasági fellendítésében. In: *Magyar–Török Almanach a Vörös Félhold javára*. Szerk. MEZEY István. Budapest 1915, 54–60.

197 BIHARI: *Lövészárkok...*, 147; *Az Újság* 1915. október 15-i száma alapján.

198 SCHMIDLIN: *Die Missionen...*, 6 (1916) 58–59. Az 1878-ban tartott berlini kongresszust követően az Oszmán Birodalom területén élő örmények egy része aktív tevékenységbe fogott az önálló államiság elnyerésének végső céljával. Erre a törekvése a birodalom heves ellenlépésekkel reagált, amelyek az I. világháború kitörését követően érték el tetőpontjukat: ebben jelentős szerepet játszott az a körülmény, hogy a

prímás szerint ez alapvetően annak tudható be, hogy külföldi kapcsolataik okán illojalitást vetnek ezeknek az egyházaknak a szemére. A franciák és olaszok esetében ez nem is nélkülözött minden alapot, ámde a törökök gyakran nem tettek különbséget a különböző, lényegesen eltérő politikát folytató országok között, s így azután a központi hatalmak alattvalóit is ellenségesen kezelték: „Törökországban a háború kapcsán erős nemzeti mozgalom indult meg, amely minden idegen befolyást rossz szemmel néz. S mivel Törökországban az államiság és a nemzeti öntudat egybeforrt az izlással, különösen a keresztény vallások propagátoraival szemben mutatnak a törökök ellenséges érzületet. Fokozza az idegenkedést bennök az a tapasztalat, hogy a keresztény hithirdetők eddig olyan európai hatalmak védelme alatt állottak, amelyek Törökország végleges bukását készítették elő. Az örmény keresztényekre igen nagy befolyásuk volt az oroszoknak, a szíriai katolikusokra pedig a franciáknak és az olaszoknak. A misszionáriusok túlságosan is kimutatták a protektorátust gyakorló hatalmak iránt való szimpatiajukat. Azért a háború kitörésekor a törökök az idegen misszionáriusok ellen fordultak, s az első felindulás pillanataiban nem igen tettek különbséget az orosz, francia és olasz, másrészt a német és osztrák–magyar missziók között. Sőt még ma is fennáll a bizalmatlanság és a féltékenység a német és osztrák–magyar hithirdetőkkel szemben, noha a higgadt megfontolás megtaníthatná a törököket, hogy a központi hatalmak misszionáriusai részéről a török birodalmat veszedelem nem fenyegeti.” Mindent meg kell tenni tehát annak érdekében, hogy a török kormányzat gyanakvását eloszlassák és megakadályozzák a folyamat további eskalálódását: „Az örmény keresztények között – úgy látszik – sikerült az orosz befolyásnak nyugtalanságot szítania, ami maga után vonta az örmény hitközségek elpusztítását. Igen komoly a veszedelem, hogy a szíriai és libanoni katolikusokra hasonló sors vár. Féltélem ugyanis, hogy a francia és olasz papok által nevelt katolikusok meggondolatlanságból nem fognak eléggé lojálisan viselkedni. Azért a központi hatalmak katolikusai minden rendelkezésre álló eszközzel figyelmeztetik a szíriai katolikusokat, hogy a török állam iránt feltétlen lojalitást tanúsítsanak. Reméljük akciónk sikerét. Kíváncsi volna,

---

birodalom politikai és katonai vezetői alapvető, az állam létét súlyosan veszélyeztető biztonsági kockázatot láttak az örmények elszakadásra törekvő lépéseiben, amelyek nemritkán fegyveres harc, fegyveres felkelés formáját öltötték. Ezen a helyzeten úgy próbáltak úrrá lenni, hogy elrendelték az örményeknek a hadászati szempontból fontos területekről való áttelepítését, valamint az örmény többségű területekről az örmények egy részének eltávolítását és más lakosságú területeken való szétszórását azzal a céllal, hogy az adott területeken kisebbségbe kerüljenek az örmények, s ne maradjon örmény többségű vidék. Ezeknek az intézkedéseknek a végrehajtása során hatalmas számban pusztultak el örmények. Az máig vitatott kérdés, hogy előre eltervezett szisztematikus népirtás történt-e valójában, vagy pedig – legalábbis részben a háborús körülmények okozta – szervezetlenség és egyéni túlkapások sorozata vezetett a rettenetes tragédiákhoz. Úgy tűnik, a szervezetlenség és kegyetlen egyéni túlkapások sorozata mindenképp fontos szerepet játszott ezekben az eseményekben, ám még ha nem is bizonyítható, hogy valóban előre megtervezett és központilag szervezett, szisztematikus véghezvitt eseménysorozattal állnánk szemben, legalábbis egyes – részben igen magasrangú – állami tisztviselők valóban az örmények kiirtására törekedtek. A kérdésnek nagyon gazdag irodalma van. Vázlatos összefoglalását lásd például McMEEKIN: *The Ottoman endgame...*, 25–26, 223–245, 309–310, 425–427. Az örmények sorsát tágabb történeti megvilágításban vázolja az alábbi, a korábbi török szövetséges szempontjait messzemenően figyelembevevő, rövid egykorú összefoglaló: AUFHAUSER: *Die armenisch-orientalische Frage...*, 248–264. Vö. még az alábbi, röviddel a háború befejezését követően keletkezett írást: P[aul] KARGE: *Licht in der Armenierfrage. Zeitschrift für Missionswissenschaft* 9 (1919) 258–263. Átfogóan ld. FODOR Gábor: *Az első világháború alatti török-örmény kapcsolatok a török történetírásban (1920–2010). Keletkutatás* 2011. ősz, 119–128. Úó: *Az örménykérdés az Oszmán Birodalomban*. ELTE Török Szak, szakdolgozat. Budapest 2011.

hogy ezen fáradozásaink a török kormány tudomására hozattassanak, amely így több elnézést gyakorolna a szíriai katolikusok iránt. Meg kellene értetni a török kormánnyal, hogy Törökország érdekében is állana, ha a szíriai keresztények vezetésére minél előbb minél több misszionárius menne a barátságos és szövetséges központi hatalmak részéről, akik a szíriai keresztényeket török alattvalói hűségükben megerősítenék. Így elejét vennék a civilizációt beszenyező mézárásoknak és néhány bűnös miatt sok ártatlan ember pusztulásának. Másrészt megmentenők a kultúra alkotásait, amelyeket évtizedek múltán sem lehetne pótolni.” A primás úgy véli, a központi hatalmak misszionáriusainak kitüntetett szerepe lehet a török állam és keresztény alattvalói viszonyának javításában. „Törökország a háború után a modern államok sorába óhajt felemelkedni,” – folytatja gondolatmenetét Csernoch. „Mint ilyen kénytelen lesz a vallásszabadság elvét alkotmányába felvenni és a keresztények állami oltalmát is biztosítani. Követeli ezt a viszonyosság elve is.” Célszerű, hogy a németek, osztrákok és magyarok közösen lépjenek fel: „Együttes fellépésnek bizonyára megvolna a hatása s így megmenthetnők a törökországi keresztényeket a pusztulástól, a központi hatalmak befolyásának pedig az utat egyengetnők.”¹⁹⁹ A magyar kormány ugyanez idő tájt más irányban is akcióba lép: 1915 végén Konstantinápolyba küldi magasszintű képviselőjét, Bálint Imre miniszteri osztálytanácsost azzal a titkos megbízatással, hogy tájékozódjék az önálló magyar gazdasági behatolás lehetőségeiről. Ismeretes, hogy – a szoros német–osztrák–magyar együttműködéssel párhuzamosan – rivalizálás zajlott egyrészt Németország és a Monarchia, másrészt Magyarország és Ausztria között, mindenekelőtt gazdasági és egyházi téren. A két állam, Németország és a Monarchia hírszerző szervei is nagymértékben versengtek egymással.²⁰⁰ Németország esetében, ahol erős evangélikus egyház működött, egyfajta versenyfutás volt kitapintható a katolikus és az evangélikus egyház között is a missziók terén.

Ausztria-Magyarország esetében fölmerült az a lehetőség, hogy szentföldi jelenlétét növelve a katolikus Habsburg-háznak sikerül majd átvennie Franciaországtól a szentföldi katolikusok feletti védelmet.

Haladéktalanul összehangolt lépésekre kerül sor a katolikus egyház részéről az Osztrák-Magyar Monarchia mindkét társországában, valamint Németországban. A kezdeményezés a német katolikus egyháztól indul ki, mert vezetői úgy vélik, a „kelet megnyerését” célzó intenzív német protestáns erőfeszítésekkel csakis akkor vehetik föl a versenyt a siker reményében, ha összefognak az osztrák és a magyar katolikus egyházzal. Ausztria-Magyarország ugyanis a híveket tekintve túlnyomórészt katolikus állam, míg Németország lakosságának jelentős része protestáns, ezért a katolikusok szerepe ott jóval kisebb a Monarchiában játszott szerepüknél. Magasszintű, nagyszabású, bizalmas értekezlet tartanak a keleti missziók ügyében 1915. november 25-én Bécsben az érseki palotában Piffel bécsi bíboros érsek vezetésével, majd 26-án Budapesten a Szent István Társulat dísztermében Csernoch János bíboros-hercegprímás elnöklete alatt. A pontosan 1 óra 45 percig tartó bécsi értekezleten 72 személy vesz részt: többek között az osztrák tartományok valamennyi püspökségének küldöttei, a férfi és női szerzetesrendek, misz-

199 Csernoch János hercegprímás 1915. november 27-én kelt beszámolója Burián István közös külügyminiszternek a november 26-án Budapesten tartott bizalmas jellegű missziós konferenciáról. ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A. I 762. Generalia X/41. (a. Allgemeines 1915–1918).

200 GALÁNTAI: *Magyarország az első világháborúban...*, 247–251. Vö. WILL: *Kein Griff nach der Weltmacht...*, 101–111.

sziós szervezetek és a kormány képviselői, továbbá magánszemélyek. Vezető szerepet játszik a német katolikus egyház három küldötte, élükön Matthias Erzberger Centrum-párti képviselővel. Az összejövetel alaphangját megadó nyitóelőadást Joseph Schmidlin münsteri egyetemi tanár, a missziós ügyek szakértője tartja. Majd Erzberger szól az egybegyűltekhöz, az osztrák egyház segítségét kérve, mintegy saját kormánya *ellenében*: „Német kivándorlók (műszaki szakemberek) hatalmas áradatával kell számolni ama irányvonal mellett, amelyet a Keletre irányuló német politika venni fog. Németország – különösen műszaki és ipari téren – nagyrészt protestáns. Bennünket, katolikusokat hamarosan a háttérbe szoríthatnak, ha nem dolgozunk. Mi, német katolikusok ezt egyedül nem tudjuk megtenni. [...] A ‚Német-Török Szövetség’ majdnem kizárólag protestáns, bankok és pénz (Deutsche Bank) állnak a rendelkezésére.”²⁰¹ Figyelemreméltó momentuma a gyűlésnek, hogy mindkét birodalmi német résztvevő (Schmidlin, és különösen Erzberger) véleménye szerint az akció vezetését Ausztria-Magyarországnak kell (*müsse*) magára vállalnia, minthogy Délnémetországban a katolikus elem túlságosan gyöngye, és ily módon nem tudja majd fölvenni a versenyt a közeljövőben nagy számban jelentkező protestáns birodalmi német pappal és szakemberrel.²⁰²

A budapesti értekezleten részt vesz Szmrecsányi Lajos egri érsek, Várady Lipót Árpád kalocsai érsek, Jankovich Béla vallás- és közoktatásügyi miniszter, Klebelsberg Kunó gróf, a Vallás- és Közoktatási Minisztérium államtitkára, Huszár Károly országgyűlési képviselő, Bangha Béla jezsuita páter, Magyary Zoltán, Cavallier József, Kmoskó Mihály, Orosdy Fülöp báró, valamint még további 62 fő. A gyűlésen öttagú német küldöttség is jelen van. A német vendégek „nagy fáradalmak közt jöttek Magyarországba a keleti missziók iránt az érdeklődést felkeltetni”. Hosszabb referátumot tart Schmidlin münsteri egyetemi tanár, majd rövidebben szól a résztvevőkhöz Matthias Erzberger Centrum-párti képviselő – ők ketten Bécsből érkeznek Budapestre, miután a bécsi értekezleten is részt vettek s referátumot is tartottak, amint láttuk.²⁰³

Joseph Schmidlin (1876–1944) katolikus pap (1899), a missziótudomány megalapítója a katolikus egyházban, 1914-től volt a missziótudomány nyilvános rendes tanára a Münsteri Egyetemen. 1913-ban ment először a Távol-Keletre, majd 1914-ben ugyan-

201 WILL: *Kein Griff nach der Weltmacht...*, 161, 756. jegyzet. A Német-Török Szövetség a német-török kapcsolatokat ápoló egylet volt. Ld. *uo.*, 200–201.

202 „Missionierung der Katholiken im nahen Orient. Notiz. Wien, am 1. Dezember 1915. Geheim.” ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A. I 762. Generalia X/41.

203 A *Jegyzőkönyv* tartalmazza mindkettejük budapesti felszólalásának rövid összefoglalóját: *Jegyzőkönyv felvétel 1915. november 26-án Budapesten a Szent István Társulat dísztermében tartott bizalmas értekezleten a keleti katolikus missziók ügyében*. 10 oldal. ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A. I 762. Generalia X/41. (a. Allgemeines 1915–1918). Ugyanitt található Schmidlin Bécsben tartott beszámolójának 14 oldalas sűrűgépelt szövege is: „Orientaufgaben der österreichischen Katholiken. Referat des hochwürdigen Herrn Universitätsprofessors Dr. Schmidlin bei der Missionskonferenz in Wien am 25. November 1915.” Föltelezhetjük, hogy Budapesten tartott beszámolója lényegét tekintve azonos volt a Bécsben tartottal. Ld. még Csernoch János hercegprímás 1915. november 27-én kelt beszámolóját Burián István közös külügyminiszternek a november 26-án Budapesten tartott bizalmas jellegű missziós konferenciáról. ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A. I 762. Generalia X/41. (a. Allgemeines 1915–1918). SCHMIDLIN: *Die Missionen...*, 6 (1916) 41–42. Uő: *Der österreichisch-ungarische Anteil an der Weltmission vor, in und nach dem Kriege. Zeitschrift für Missionswissenschaft* 6 (1916) 107–108. Uő: *Krisis und Rettung der Orientmission. Zeitschrift für Missionswissenschaft* 6 (1916) 18, 1. jegyzet; 21, 1. jegyzet. Uő: *Rückblick auf die Kriegsgeschichte der Weltmission. Zeitschrift für Missionswissenschaft* 9 (1919) 36–59, kül. 42.

ilyen céllal járt Kínában, Koreában, Japánban, Új-pomerániában (Neupommern, ma: New Britain [Pápua Új-Guinea része]), valamint a Csendes-óceán délnyugati szigetvilágában. Hitler hatalomrajutását (1933) követően tántoríthatatlanul küzdött az „újpogányság” ellen, úgyhogy 1934-ben kényszernyugdíjazták, majd letartóztatták, elmeegógyintézetbe zárták, végül 1944-ben az elzászi Schirmeckben fölállított koncentrációs táborban meggyilkolták.²⁰⁴ A későbbiek során Schmidlin szoros figyelemmel kísérte a magyar lépéseket.²⁰⁵ Matthias Erzberger (1875–1921) a katolikus Centrumpárt (*Deutsche Zentrums-partei*) képviselője volt a német parlamentben, s az első világháborút követően a weimari köztársaság pénzügyminiszterének tisztét töltötte be. A német fegyverszüneti bizottság vezetőjeként a világháború végén ő írta alá német részről a fegyverszüneti egyezményt. Ezért két szélsőséges jobboldali diák merényletet követett el ellene és meggyilkolta.²⁰⁶

204 Johannes DÖRMANN: Joseph Schmidlin. In: *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*. Hamm, Herzberg, Nordhausen 1990–2011, IX, 436–443. (Az interneten is olvasható; 2011. április 3-án olvastam. – O.I.). Életről részletesen ld. Karl MÜLLER: *Josef Schmidlin (1876–1944). Papshistoriker und Begründer der katholischen Missionswissenschaft*. (Studia Instituti Missiologici Societatis Verbi Divini, 47). Nettetal 1989.

205 Amint már feljebb láttuk (az életrajz 40. jegyzete), Schmidlin olvasta Kmoskó hosszabb *Jelentését* és hivatkozik is rá. Többször említi a magyar ferencesek aktivitásait is. Így pl. a missziókról szóló cikksorozataiban megemlíti, hogy Schrotty magyar ferences atya az újév alkalmából a vincés nővérek vezetése alatt álló osztrák-magyar katonaothont nyitott meg Konstantinápolyban 1917-ben. SCHMIDLIN: *Die Missionen...*, 7 (1917) 140. [Ezen a helyen a konstantinápolyi osztrák lazarista Szent György Misszióházban (Csernochnál „osztrák Szent György-Intézet”, illetőleg „osztrák lazaristák Szent György-Intézete”) működő vincés nővérekről (*unter den Vinzenzschwwestern von St. Georg*) van szó. Erről az utóbbi intézményről ld. Főmagasságú..., 332, 337. SCHMIDLIN: *Die Missionen...*, 6 (1916) 59. Max HEIMBUCHER: *Die Orden und Kongregationen der katholischen Kirche*. 3. kiad. Paderborn 1933–1934, II, 578. Franz KANGLER: „In der Schule sangen Knaben und Mädchen die österreichische Volkshymne.” – Zur Geschichte des österreichischen St. Georgs-Kollegs in Konstantinopel / Istanbul. In: *Österreich in Istanbul. K. (u.) K. Präsenz im Osmanischen Reich*. Szerk. Rudolf AGSTNER, Elmar SAMSINGER. (Forschungen zur Geschichte des österreichischen Auswärtigen Dienstes, I). Bécs–Berlin–Münster 2010, 175–199. (Ez a mű elsősorban az intézmény korai történetével foglalkozik. Későbbi történetéhez gazdag bibliográfiát ad a 175. oldal 1. jegyzetében.) Midőn útban a Szentföldre és a Szelei-csatorna megnyitására Ferenc József 1869-ben Konstantinápolyban időzött, Mindenszentek napján, november 1-jén inkognitóban misét hallgatott a galatai Szent György-templomban, majd meglátogatta a templomhoz hozzáépített osztrák kórházat. DUDÍK: *Kaiser-Reise...*, 121.]. Schrottyról ír még: SCHMIDLIN: *Die Missionen...*, 7 (1917) 216, 2. jegyzet [itt kétszer is említi], 302–(303), 9. jegyzet. 1917 elején közli: „Über die ungarischen Weltpriester und Franziskaner in Jerusalem und Konstantinopel wurde Näheres nicht gemeldet. / A Jeruzsálemben és Konstantinápolyban működő magyar világi papokról és ferencesekről közelebbit nem jelentettek.” *Uo.*, 52. Ez is arra utal, hogy folyamatosan figyelemmel kísérte tevékenységüket, illetőleg kapcsolatban állt velük: külön említi Schrotty leveleit és lapjait. Giesswein Sándor prelátus augusztus 6-án kelt közlése alapján Kmoskó és Schrotty kiutazásáról tudósít – nevek említése nélkül – a *Zeitschrift für Missionswissenschaft* lapjain: „Egy magyar ferences elutazott Konstantinápolyba a magyarok pasztorációja céljából, egy magyar világi pap pedig Jeruzsálembé.” SCHMIDLIN: *Die Missionen...*, 6 (1916) 325. Schmidlin és az első világháborúbéli osztrák-magyar keleti misszió kapcsolatáról ld. általában MÜLLER: *Josef Schmidlin...*, 147–150, 218. Ld. még SCHMIDLIN: *Der österreichisch-ungarische Anteil...*, 107–108. Uő: *Krisis und Rettung...*, 18, 1. jegyz.; 21, 1. jegyz. Uő: *Rückblick...*, 36–59, kül. 42.

206 Erzberger gyilkosai Magyarországon találtak menedékre Gömbös Gyula segítségével, aki lehetővé tette számukra azt is, hogy hamis néven Spanyolországba utazhassanak tovább. Hans-Heinrich JESCHECK: *Erzberger Mörder-Fall*. In: *Wörterbuch des Völkerrechts*. Szerk. Karl STRUPP, Hans-Jürgen SCHLOCHAUER, Herbert KRÜGER, Hermann MOSLER. 2. kiad. Berlin, 1960–1962, I, 440. Péter ZADRAVECZ [István] *titkos naplója*. Budapest 1967, 179–180. Klaus EPSTEIN: *Matthias Erzberger und das Dilemma der deutschen Demokratie*. Ford. Irmgard KUTSCHER. Berlin 1962, 160–162, 437. FALUDY György: *Pokolbeli víg napjaim*. Budapest

A német császár bizalmasaként gyakran járt Törökországban, és nem csak vallási, hanem politikai ügyekben is. Így például 1916. február 11-én azt jelenti Pallavicini osztrák–magyar követ Burián közös külügyminiszternek, hogy Erzberger aktuális törökországi látogatásában a „kultuszprotekturátus” kérdése csak mellékes jelentőséggel bír: alapvetően a török–amerikai viszony alakulásának kipuhatolása a célja.²⁰⁷

Előadásában Schmidlin vázolja az újonnan előállt helyzetet. Törökországban eddig a franciák rendelkeztek döntő befolyással. A templomokon és lelkésziségeken kívül 500 francia iskola működött az Oszmán Birodalomban 100.000 növendékkel. Ezekben az iskolákban a diákok magukba szívták a francia kultúrát és a Franciaország iránti elkötelezettséget: „Valóságos francia generációt neveltek. A Libanonban kis Franciaországot létesítettek. ... a katolikusokat franciáknak nevelték.” Az olaszoknak 200 iskolájuk volt, ezzel szemben német kézben 20 iskola volt csupán, valamint egy tanítóképző. A kapitulációk alapján a katolikus intézmények teljes szabadságot, sőt igen jelentékeny privilégiumokat élveztek. A háború kitörését követően mindez megszűnt. A kapitulációkat eltörölték, a katolikus intézményeket bezárták és lefoglalták, a misszionáriusokat kiutasították az országból. „Jajkiáltás hallatszik a keletről, mint a keresztes háborúk idején. De most nemcsak a Szentföldről van szó, hanem egész Törökország katolikus intézményeiről. ... Előadó a Konstantinápolyban szerzett információk szerint csak az osztrák lazaristák Szt. György iskolájának fennmaradásáról tud. A többinek a sorsa legalább is bizonytalan. A konstantinápolyi, a beiruti és a mezopotámiai apostoli delegatusok területén a latin katolikusok, azonkívül a szír, kald, melchita és maronita szertartású katolikusok sokat szenvedtek, de legtöbbet az örmény katolikusok, akiket a törökök deportáltak vagy az izlámra való áttérésre kényszerítettek. Ilyen körülmények között a segítségnek nem szabad késnie. A központi hatalmak katolikusainak el kell foglalniuk az elhagyott katolikus templomokat és iskolákat.” Majd ismerteti a nehézségeket, amelyekkel elkerülhetetlenül számolni kell. Egyrészt a nacionalizmus fellángolása következtében a törökök mindenféle külföldi jelenléttel szembeszállnak. Továbbá az új török iskolatörvény megköveteli, hogy a tanítók török állampolgárok legyenek s a török nyelvet írja elő tananyagnak. „Bármilyen iskola fenntartását is csak török állampolgársággal rendelkező fizikai személynek engedélyezik, ami a szerzetesrendeket eleve kizárja ebből a körből.”²⁰⁸ Schmidlin szerint mindazonáltal Törökországnak szüksége van a misszionáriusokra ahhoz, hogy elérje az európai színvonalat, s magasabb szinten ezt be is látják. „Továbbá a keresztény alattvalók a háború után igen meg fognak szaporodni tömeges bevándorlás által. A központi hatalmak diplomáciájának tehát mindent el kell követnie, hogy a törököket a misszionáriusok iránt kedvezően hangolja.” Pénzügyi problémákkal is számolni kell. Új iskolákat kell majd alapítani, minthogy nem lesz lehetséges valamennyi régi iskolát visszaszerezni. „Igen ajánlatos földműves iskolák és női iskolák felállítása, mert Kisázsia termékeny talaja kihasználatlanul fekszik, a

---

1998, 25. J. Ronald SHEARER: Matthias Erzberger. In: *The European powers in the First World War*. Szerk. Spencer C. TUCKER. (Garland Reference Library in the Humanities, 1483). New York 1996, 241–242.

207 ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A. XII, Kt. 210, Türkei, Berichte 1916.

208 Jegyzőkönyv felvétel 1915. november 26-án Budapesten a Szent István Társulat dísztermében tartott bizalmas értekezleten a keleti katolikus missziók ügyében. 10 oldal. ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A. I 762. Generalia X/41. (a. Allgemeines 1915–1918).

209 Várady Lipót Árpád beszámolója a müncheni gyűlésről Burián István közös külügyminiszter számára (1915. december 24). ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A. I 762. Generalia X/41. (a. Allgemeines 1915–1918).

nőkérdés megoldása pedig a mohamedánok között fontos probléma.” A birodalmi német protestánsokkal a német, osztrák és magyar katolikusok akkor vehetik föl a versenyt a siker reményében, ha összefognak, mert „együttvéve többen vannak a protestánsokkal szemben”. Azt tartaná célszerűnek, hogy egységesen lépjenek föl, s ne osszák föl egymás között a működési területeket. Kiemeli: „Magyarország eddig a missziós munkában nem igen vette ki a részét. Nem vádolja emiatt a magyar katolikusokat, de most elérkezettnek látja az időt, hogy az apostoli Magyarország munkába álljon. A keleten fajtestvérei várják őt, hogy megvigye nekik a kereszténységet, amelyet ő a keletről jött testvérek között először vett fel s annak áldásait egy évezred óta élvezzi.” A hozzászólók sorát Várady Lipót Árpád kalocsai érsek nyitja meg, aki többek között megállapítja, hogy a tartós szövetség és barátság alapjául szolgáló viszonyosság elve megköveteli, hogy „amint a központi hatalmak törvényhozása recipiálta az izlámot..., úgy a törököknek recipiálniuk kell a kereszténységet. ... szükségesnek tartja bizonyos érdekkörök megállapítását is. Így Bulgáriát és Albániát földrajzi, népfaji és politikai szempontból a monarchiának kívánja fenntartani. ... Magyarország a munkából ki akarja venni a részét. A mozgalom szervezésével a Szent László Társulatot kellene megbízni, amely programjába felvenné a keleti missziókat is. Sok munkaerőt nem adhatunk egyelőre missziókba, mert itthon is kevés a pap. De a rendkívüli időkben szaporodni fognak a hivatások. Sokat remél a szerzetektől s ajánlja a missziókkal speciálisan foglalkozó rendek letelepítését s a már letelepedett szalézi rendnek a támogatását.”²¹⁰

Az értekezlet két misszióügyi munkabizottság létrehozását határozza el, egy tágabbét és egy szűkebbét; mindkettőnek elnöke Várady Lipót Árpád kalocsai érsek (27. ill.). A szűkebb bizottság tagjai: Bangha Béla, Breyer István, Buttykay Antal, Giesswein Sándor, Klebelsberg Kunó gróf, Kmoskó Mihály, Mailáth József gróf, Zichy János gróf és Zsembery István. Beszédében Erzberger képviselő kiemeli, mennyire fontos a mihamarabbi cselekvés. Szükségesnek tartja, hogy a központi hatalmak katolikus egyházai felhívják az Oszmán Birodalomban élő hittestvéreik figyelmét arra, hogy hangsúlyosan ki nyilvánítsák az oszmán állam iránti hűségüket, nehogy az örmények sorsára jussanak. Az ebben a tárgyban született levelek másolatát eljuttatandónak véli a török hatóságokhoz is. Egyben hangsúlyozza annak a fontosságát, hogy az osztrák–magyar diplomácia föllépjen a közel-keleti katolikusok védelme érdekében. Továbbá meghívja a szűkebb bizottság tagjait egy Münchenben tartandó közös német–osztrák–magyar ülésre. A gyűlésen körvonalazódnak Magyarország lehetőségei, illetőleg teendői a közeljövőben. Szent István példáját követve „hospitium” (vendégház, zárandokház) felállítását határozzák el Konstantinápolyban és Jeruzsálemben. A két intézmény vezetését a ferences rend vállalja és ebből a célból 5–5 szerzetes papot küld majd a helyszínre. A két vendégház ellátná a magyar honosok pasztorációját, a zárandokok gondozását, s ezen túlmenően a jeruzsálemi ház alapjául szolgálhatna egy később megszervezendő bibliai és régészeti tudományos intézetnek is. Schmidlin 1916-ban írja visszatekintve: „Most a magyar ferencesek is akarnak egy-egy központot alapítani Konstantinápolyban és Jeruzsálemben.”²¹¹ Ebben az időben az európai nagyhatalmak között már-már valódi „versenyfutás” alakult ki a

210 Jegyzőkönyv felvétel 1915. november 26-án Budapesten a Szent István Társulat dísztermében tartott bizalmas értekezleten a keleti katolikus missziók ügyében. 10 oldal. ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A. I 762. Generalia X/41. (a. Allgemeines 1915–1918).

211 SCHMIDLIN: Die Missionen..., 6 (1916) 60, 1. jegyzet.

Szentföld kutatása terén, s egymás után létesültek az ezt a célt szolgáló szervezetek és egyesületek az egyes országokban, valamint kutatóintézetek Palesztinában, mindenekelőtt Jeruzsálemben.²¹² Azt is elhatározzák, hogy kiküldik Kmoskót azzal a céllal, hogy Aleppóban és Jeruzsálemben „tökéletesítse magát az új arabs nyelv kezelésében”, hogy majd kellőképp felvértezve nyelvi kurzusokat tarthasson a Jeruzsálembé induló ferencrendi szerzeteseknek. Az akció előkészítése céljából hamarosan Konstantinápolyba küldik Schrotty Pál ferences szerzetest. December 20-án Münchenben kerül sor német–oszták–magyar gyűlésre, melynek során megtárgyalják a missziós munka elindítása kapcsán fölmerülő teendőket. A gyűlésen Várady Lipót Árpád kalocsai érsekkel az élén öttagú küldöttség képviseli Magyarországot; Várady tart beszámolót a magyar elképzelésekről és tervekről.²¹³ A müncheni gyűlésen részt vett még Franziskus von Bettinger bíboros, München-Freising érseke, Salm-Reifferscheidt-Dyck Alfred herceg (Alfred Fürst und Altgraf zu Salm-Reifferscheidt-Krautheim und Dyck), a birodalmi gyűlés (*Reichstag*) tagja és a *Deutscher Verein vom Heiligen Lande* [Német Szentföld Társaság] alelnöke, Löwenstein-Wertheim-Rosenberg Alois herceg, a birodalmi gyűlés (*Reichstag*) katolikus (*Zentrum-Partei*) képviselője, Alfred von Gescher, a Porosz Képviselőház katolikus tagja, Lorenz Werthmann prelátus, Giesswein Sándor prelátus és kanonok, Max Brenner prelátus, a római német Santa Maria dell’Anima szeminárium rektora, Zsembery István, az Országos Katolikus Népszövetség és a Központi Katolikus Kör alelnöke, Georg Brückl prelátus, Buttykay Antal, ferences tartományfőnök, Heribert Holzappel, a bajor ferencesek tartományfőnöke, Theodor Innitzer bécsi egyetemi tanár, Bangha Béla jezsuita páter, valamint Preysing Konrád gróf, érseki titkár (München).²¹⁴

Az akciót Ausztriában a bécsi *Verein der Unbefleckten Empfängnis Mariens* [Mária Szeplőtelen Fogantatásának Egyesülete], Németországban a Kölnben székelő *Deutscher Verein vom Heiligen Lande*, míg Magyarországon a Szent László Társulat égisze alá utalták oly módon, hogy Magyarországon a Szent Kereszt Hadserege is részt vesz majd a vállalkozásban. A *Deutscher Verein vom Heiligen Lande* élén a kölni érsek állt. Az 1855-ig visszanyúló múlttal bíró, ma is aktív, kölni székhelyű katolikus egyesület eredeti célja a zarándokok támogatása, a hittérítés, a helybéli lakosság kulturális színvonalának emelése, valamint a Szentfölddel fennálló kapcsolatok bővítése és elmélyítése volt. Az 1856-ban alapított, Bécsben székelő *Verein (von) der Unbefleckten Empfängnis Mariens (zur Unterstützung der Katholiken im türkischen Reich)* [Mária Szeplőtelen Fogantatásának Egyesülete (a Török Birodalom-béli Katolikusok Támogatására)] célja a Keleten, mindenekelőtt az Oszmán Birodalomban élő katolikus hívek segítése volt. A német és az osztrák egyesü-

212 Ld. KRAMMER: Österreich-Ungarns Pilgerinnen und Pilger..., 225–226. Birgit MIDDENDORP: Das Heilige Land der Engländer. In: *Lawrence von Arabien. Genese eines Mythos. Begleitband zur Sonderausstellung „Lawrence von Arabien“*. Landesmuseum Natur und Mensch Oldenburg. 21. November 2010 bis 27. März 2011. Rautenstrauch-Joest-Museum Kulturen der Welt, Köln, 29. April bis 11. September 2011. (Schriftenreihe des Landesmuseums Natur und Mensch, 78). Mainz 2010, 51–62.

213 Rendelkezésünkre áll az 1916. november 25-én és 26-án tartott két gyűlés jegyzőkönyve, valamint Várady Lipót Árpád beszámolója a müncheni gyűlésről Burián István közös külügyminiszter számára (1915. december 24). ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A. I 762. Generalia X/41. (a. Allgemeines 1915–1918). Vö. SCHMIDLIN: Missionen..., 6 (1916) 41–42. WILL: *Kein Griff nach der Weltmacht...*, 164.

214 Az ülés határozatainak összefoglalása a résztvevők felsorolásával: „*Gemeinsame Sitzung der deutschen, österreichischen und ungarischen Ausschüsse für die Wahrung der katholischen Missionsinteressen im näheren Orient.*” ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A. I 762. Generalia X/41.

let tagjai bűnbocsánatban részesültek tevékenységükért.²¹⁵ A budapesti székhelyű Szent László Társulat 1861-ben alapított hitbuzgalmi egyesület volt, amely elsődleges céljául a külföldi magyarok hitéletének és nemzettudatának ápolását tűzte ki, de foglalkozott belföldi és külföldi missziós tevékenységgel is. A Szent Kereszt Hadseregét (*Armee des heiligen Kreuzes*) 1891-ben (más adat szerint 1894-ben) alapította meg Angeli Szaléz Ferenc (szül. 1846) ferences szerzetes. Más forrás szerint a szervezet már 1887-ben pápai jóváhagyást nyert. A Szentföldön tevékenykedő magyar misszionárius Angeli egyben a *Custodiában* is fontos pozíciót (*Discretus*) töltött be. A Szent Megváltóról (St. Salvator) elnevezett kolostorban működő osztrák–magyar alapítású (1847) nyomdát is vezette Jeruzsálemben, majd pedig 1881 és 1902 között a Szentföld Általános Komisszáriusa volt Bécsben. A ferences rend generálisa 1902-ben azzal bízta meg Angelit, hogy Magyar- és Horvátország számára önálló komisszariátust alapítson, majd vezessen Budapesten.²¹⁶

A Szent Kereszt Hadseregének fő célja a szentföldi misszió támogatása, a katolikus hitélet fejlesztése volt. A nagyheti gyűjtés ekkor már távolról sem fedezte a szentföldi misszió szükségleteit, s ily módon szükség volt új források bevonására. Az újonnan alapított szervezet, amely *Kreuzfahrerverein* és *Das Gute Werk vom Heiligen Lande* néven is ismert volt, előírta tagjai számára, hogy vagyonuktól függően évente bizonyos összeget ajánljanak fel a Szentföld javára. Az Általános Komisszárius egyben mindig betöltötte a szervezet igazgatójának posztját is. Minden támogatónak legalább 12 új tagot kellett toboroznia. A tagok más lelki javak mellett bűnbocsánatban is részesültek. „Ezeknek a spirituális (*geistlich*) kereszteslovagoknak a fegyverei a jámbor ima és a szelíd adományok.” A társulat hivatalos lappal is rendelkezett és évente jelentékeny áldozatokat hozott. Csernoch 1916-ban bejelenti, hogy a Szent Kereszt Hadseregét a magyar püspöki kar és a Szent László-Társulat védelme alá helyezi, lapja pedig a keleti missziók hivatalos lapja lesz. A keleti missziók hosszú múltra tekintettek vissza nálunk, hiszen a XIII–XV. században a magyar domonkosok és ferencesek kiemelkedő missziós tevékenységet folytattak a kunok és a tatárok között.²¹⁷

215 Bernard ARENS: *Die katholischen Missionsvereine. Darstellung ihres Werdens und Wirkens, ihrer Satzungen und Vorrechte.* (Missions-Bibliothek). Freiburg im Breisgau 1922, 183–186, 270–272, 324–325. Walter SAUER: *Katholisches Vereinswesen in Wien. Zur Geschichte des christlichsozial-konservativen Lagers vor 1914.* (Geschichte und Sozialkunde. Reihe „Forschungen,” 5). Salzburg 1980, 214 (55. szám). HAIDER: *Zwischen Anspruch und Wirklichkeit...*, 71–72. GARDOS: *Österreich-Ungarn und die Türkei...*, 125–140. A Szentfölddel kapcsolatos német egyesületekről, illetőleg általánosságban a németek szentföldi jelenlétéről ld. MEINERTZ: *Ein Jahrhundert Kampf...*, 242–247.

216 Ld. *Magyar katolikus lexikon...*, XII, 890. P. Angeli Ferenc ferences szerzetes 1846. március 9-én született Isztiméren. Budán működött, majd 1872-ben a Szentföld szolgálatába lépett. Szentföldi működéséről 1879-ben visszatérve Bécsben a Szentföld biztosa (Commissarius Terrae Sanctae) lett. Magyarország 1902-ben független szentföldi biztost kapott az ő személyében. TAKÁCS Ince: *Néhány jelesebb magyar ferences a Szentföldön.* In: *Szentföld...*, I, 297. A Szentföld biztosának hivataláról ld. KAIZER Nándor: *Commissarius Terrae Sanctae (A Szentföld biztosa).* In: *Szentföld...*, I, 302–309.

217 Ld. Főmagasságú és főméltóságú Csernoch János dr. esztergomi érsek, Magyarország bíboros hercegprímása elnöki megnyitó beszéde a Szent-István-Társulat LXII-ik közgyűlésén, 1916. március 23-án. *Katolikus Szemle* 30 (1916) 337–338. Vö. ARENS: *Die katholischen Missionsvereine...*, 284–287. TAKÁCS: *Néhány jelesebb magyar ferences...*, 297. *Magyar katolikus lexikon...*, XII, 881. HAIDER-WILSON: *Das Generalkommissariat...*, 138, 150. Constantin-François VOLNEY: *Voyage en Syrie et en Égypte pendant les années 1783, 1784, et 1785.* Párizs 1787, II, 289, 294. A rendelkezésemre álló adatokból nem derül ki egyértelműen, hogy milyen szintű tevékenységet fejtett ki valójában a Szent Kereszt Hadserege, különös tekintettel Magyarországra. A jelen kutatás keretei között nem nyílt lehetőség ennek a kérdésnek a tisztázására. A Mohács előtti keleti magyar missziós tevékenységről ld. TARDY Lajos: *A tatárországi rabszolgakereskedelem*

A müncheni értekezlet felvetette, hogy kívánatos lenne az orosz jelenlét korlátozása a szent helyeken. Ezt az elképzelést Várady Lipót Árpád messzemenően támogatja: „Végül amit még érinteni akarok, az a szentföldnek specialis helyzete, jelesen Jeruzsálemben tapasztalható hátránya a római kath. egyháznak főleg a görög és orosz szerzetesek önkényuralmával szemben. Ezen fonák helyzet méltatása mellett kifejezésre jutott azon remény, hogy a szövetséges hatalmak diplomatiájának figyelme felhivatván a mostani helyzetre, az keresni s bizonyára találni is fog módot arra, hogy a mostani állapot az egyház javára orvoslást találjon. Tény az, hogy különösen Jeruzsálemben kath. papnak sokhelyütt nem szabad misézni, mert az illető szent hely az oroszok kezében van. A betlehemi barlang azon részében, ahol a hagyomány szerint az Üdvözítő született, a Golgotán, ahol keresztre állott, gör. keleti oltárok állanak, amelyekben mi nem misézhetünk. Ezek mellett vannak a katolikus oltárok. A szent sírnál is csak bizonyos meghatározott időben lehet a róm. katolikusoknak misézniök. Az u.n. szent tűz ünnepén az oroszok lerészegedve ordítanak a szent sír templomában.²¹⁸ Jákob kútja az oroszoké.²¹⁹ A getzemani kert azon része, ahol a bold. Szűz volt eltemetve, a templommal együtt az oroszoké. Az oroszok olykor a görögök mögé állanak, ami a mostani politikai helyzet mellett a török hatóságra nézve feszélyező lehet. Az is bizonyos, hogy a szent helyek fenntartására az oroszok sokat áldoznak s hogy nagy számban látogatják azokat. Ámde viszont az is kétségtelen, hogy a görög-orosz uralom rendetlenséget, szennyet, piszkot, durvaságot jelent, olyan állapotokat teremtett, amely a szent helyekhez nem méltó és az áhítatot nem emeli s az olaszokból toborzott ferencrendi szerzetesek sem voltak képesek eddig ezen állapotokon javítani. A mostani politikai helyzet támpontot nyújtana talán kényszer-kisajátításra, aminek benső jogosultságot az a körülmény nyújt, hogy az orosz-görög térfoglalás nagyobbára *via facti*, erőszak útján ment végbe. Ezen, vagy más, esetleg célszerűbbnek mutatkozó módon diplomataink feladata volna a mi befolyásunknak mértékadó utat nyitni, aminek nyomán rend és tisztaság, épületes felügyelet, okszerű restauratio váltaná fel a mai cháoszserű állapotot, és a szent helyek ennek nyomán a nyugati népek áhítatának központjába helyeztetnének. Bármit hozzon a most dúló világháború, el nem múló dicsőséget, világra szóló fénykoszorút fonna legkegyelmesebb Urunk és Királyunk homloka körül, ha mint a legszentebb helyek elismert védője, hűséges híveinek millióitól követve és az egész kereszténységtől hálával áldva az Üdvözítő személye által megszentelt helyeknek meg tudná adni az illő, kegyeletes díszet és ékességet.”²²⁰

A missziós feladatokról és a megtett lépésekről részletesen szól Csernoch János hercegprímás 1916. március 23-án, a Szent István Társulat éves közgyűlése előtt tartott el-

---

és a magyarok a XIII–XV. században. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár, 17). Budapest 1980, 45–58; 181, 125–126. jegyzet. *Magyar katolikus lexikon...*, IX, 166–167 [Milkói püspökség].

218 Egy nagyszombaton évente megismétlődő csodáról van szó, amely a görög ortodox egyházban nagy tiszteletnek örvend. Koraeste az égből alábocsájtott csodás tűzláng gyúl Jézus Krisztus sírján a Szent Sír templomában, amelyből azután a templom és ezernyi jámbor zárandók gyertyái is részesülnek. A hívek nagy számban, felfokozott várakozással tekintenek a csoda bekövetkezete elé. Részletesen ld. Karl SCHMALTZ: Das heilige Feuer in der Grabeskirche im Zusammenhang mit der kirchlichen Liturgie und den antiken Lichtriten, *Palästina-Jahrbuch* 13 (1917) 53–99. Vö. Curzon: *Visits*, 201–215.

219 Jákob kútja Náblusz közelében fekszik. A hagyomány szerint itt találkozott Jézus a számaiiai asszonnyal (János 4:5–30). Egy 4. századi templom alapjain alapítottak itt egy kápolnát a keresztesek, amelynek a romjaira azután az ortodoxok templomot építettek. BAEDEKER: *Palestine...*, 5. kiad. (1912), 219.

220 Várady Lipót Árpád beszámolója a müncheni gyűlésről Burián István közös külügyminiszter számára (1915. december 24). ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A. I 762. Generalia X/41. (a. Allgemeines 1915–1918).

női megnyitóbeszédében.²²¹ Már maga az a tény is, hogy Csernoch az egész beszédet ennek a kérdésnek szentelte, jelzi, milyen nagy fontosságot tulajdonít ekkor az egyház ennek a kérdéskörnek. Schmidlin röviden beszámol a beszédéről, egyúttal utalva a *Reichspost* és a *Kölnische Volkszeitung* híradásaira is.²²²

A müncheni értekezlet leszögezte, hogy a 3 érintett szervezet „egymástól függetlenül, ám a legbensőségesebb kapcsolatban szenteli magát feladatának mint az eddigi tevékenysége alapján elhivatott hordozója a jelenleg folyamatban lévő, a katolikus missziós érdekek előmozdítását szolgáló törekvéseknek”.²²³ Ámde megjelentek az első feszültségek is: a német tagszervezet (a kölni érsek) saját magát tekintette az akció irányítójának. Az osztrák és magyar résztvevők eredményesen szembeszálltak ezzel a törekvással. Mindazonáltal a viszonyok tisztázása, illetőleg a kompetenciákkal kapcsolatosan „tisztázatlanságok” („*Unklarheiten*”) jelentősen késleltették a tényleges munka megkezdését.²²⁴

A „kulturpolitikai” akció gondolata nálunk termékeny talajba hullt, minthogy szervesen illeszkedett Keletre tekintő, befolyásos szellemi, gazdasági és politikai áramlatokba-törekvésekbe (vö. turanizmus).

Kmoskót tehát a magyar kormány (gróf Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi államtitkár) és a katolikus egyház (Várady Lipót Árpád kalocsai érsek, valamint az elnöksége alatt álló Szent László Társulat) 1916-ban a Közel-Keletre küldte azzal a feladattal, hogy tanulmányozza, miképpen lehetne újjászervezni a törökországi katolikus missziókat azt követően, hogy Törökország kiutasította területéről az antanthatalmak alattvalóit, közöttük a francia és olasz papokat és szerzeteseket.

Első lépésként 1915. november 24-i keltezéssel – tehát még kiutazása előtt – megírt terjedelmes memorandumában elemezte Kmoskó, hogy a világháború győzedelmes befejezését követően melyek lesznek a legfontosabb teendők a katolikus egyház törökországi helyzetével kapcsolatban, amelyek majd a Monarchiára, mindenekelőtt Magyarországra, a magyar katolikus egyházra várnak. A memorandumban részletesen foglalkozik az egyház jogi helyzetének tisztázásával, a jeruzsálemi Szent Sír-templom zűrzavaros jogi viszonyainak rendezésével, a katolikus iskolaügy újjászervezésének kérdéskörével, valamint a ferences rendtartomány (*Custodia Terrae Sanctae*) problémáival, különös tekintettel a ferencesek iskoláira és ingatlanaira.²²⁵ Úgy véli, nagy figyelmet kell szentelni a muszlim leányok oktatásának, mert ez lehet az az arkhimédészi pont, ahonnan kiindulva lehetőség nyílik a jövőben új híveket megnyerni a keresztény hitnek, hiszen ők anyaként

221 Főmagasságú..., 329–339.

222 SCHMIDLIN: Die Missionen..., 6 (1916) 236. Vö. még *uo.*, 224, 2. jegyzet. Főmagasságú..., 337.

223 Az ülés határozatainak összefoglalása a résztvevők felsorolásával: „*Gemeinsame Sitzung der deutschen, österreichischen und ungarischen Ausschüsse für die Wahrung der katholischen Missionsinteressen im näheren Orient.*” ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A. I 762. Generalia X/41.

224 Szigénlatlan feljegyzés „*Bemerkungen zur Münchner Missionskonferenz am 20. Dezember 1915*” címmel. Egy másik dokumentumban, amely valójában egy meg nem nevezett prelátushoz intézett levél, Schmidlin az „ottani” helyzet után érdeklődik – ez Bécsre utal –, egyúttal beszámol a dolgok németországi alakulásáról: a jelek szerint a levél megszületéséig (1916. február 6) effektíve semmi érdemleges nem történt az ellentétek (*Die Schwierigkeiten und Gegensätze, die unser Unternehmen in Deutschland lähmen...*) elsímítását célzó törekvéseken túlmenően. ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A. I 762. Generalia X/41.

225 A rendtartománynak, amely – amint már említettem – Palesztina mellett Alsó-Egyiptomot és Ciprust is magában foglalta, 1907 táján 58 háza és 216 tagja volt. HEIMBUCHER: *Orden...*, 2. kiad., II, 419. Ld. még *Annuario pontificio per l'anno 1984...*, 969, 1522.

továbbadják majd gyermekeiknek a katolikus iskolákban elsajátított szellemiséget és értékrendet. A kellő számú szakember biztosítását Amerikába kivándorolt honfitársaink bevonásával látta megvalósíthatónak.²²⁶ Ez a küldetés felidézi bennünk Kmoskó bécsi professzorának, Albert Ehrhardnak nyomtatásban is közzétett nézeteit, melyek szerint a keleti kereszténység tekintetében nagy feladatok várnak a Monarchiára.²²⁷ A hittudományi kar 1915. december 15-én tartott III. rendes ülésén úgy határoz, hogy támogatólag terjeszti föl a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez Kmoskó szabadságolási kérelmét az 1915–1916. tanév második félévére. Az 1916. január 23-án kezdődött félévben azután Kmoskó már nem is tart előadást.²²⁸ Elutazása előtt konzultál Goldziher Ignác budapesti arabistával és iszlámkutatóval.²²⁹

Kmoskó Budapestről vonattal ment Konstantinápolyba, ahol hamarosan szállást kapott a minoriták San Antonio kolostorában, Perában. Dr. Straubinger ajánlotta be, aki – mint írja – „az enyémmel hasonló kiküldetésben sántikál a német kormány megbízásából”. Straubinger dr. ugyanis „a német kormány papi megbízottja Konstantinápolyban”.²³⁰ Egyik levelében Theodosius Briemle ferences barátal együtt Straubingert a „német katolikus missziós ügyek itteni vezetőjének” nevezi.²³¹ 1916. február 14-én levelet küld haza, melyben hírt ad megérkezéséről.²³² Pallavicini osztrák–magyar követ

226 Kmoskó Mihály: Memorandum a Monarchia kormányainak egyes feladatairól a törökországi katolikus missziók ügyében. PPKE. HKK. HKI. Dékáni Hivatal Iratai. 1/b. 1915/1916. 37. sz. doboz. 255/1915/16. sz. és 272/1915/16. sz. irat.

227 Ld. feljebb az életrajz 91. jegyzetét és a kapcsolódó bekezdést a főszövegben.

228 PATAKY: *Emlékbeszéd...*, 6. HERMANN – ARTNER: *A hittudományi kar története...*, 516. Jegyzőkönyv a Hittudományi Kar 1915. december 15-én tartott III. rendes üléséről. PPKE. HKK. HKI. a). Tanácsülési Jegyzőkönyvek. 6. doboz (1910/11–1924/25). Sémfi filológiai tanszék betöltése. ELTE. L. BTK 2070/1922–1923. A kérdéshez vö. REVICZKY Aladár: Misszió-szemle, II. A keleti missziók. *Alkotmány* 22 (1917) 35. szám (1917. február 12) 12.

229 Erre az életrajz 246. jegyzetében említett képeslap alapján következtetünk.

230 Várady Lipót Árpád kalocsai érsek 1916. február 23-án kelt levele Burián István közös külügyminiszterhez. ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A.I 762. Generalia X/41. Erzberger német parlamenti képviselő említette, illetőleg tudatni szándékozta az osztrák–magyar külügyminisztériummal az 1915. november 26-án Bécsben, az érseki palotában tartott misszióügyi értekezlet kapcsán, hogy olymértékben megnöttek az egyébiránt is túlterhelt konstantinápolyi német követség vallásokkal kapcsolatos feladatai, hogy a német külügyminisztérium elhatározta vallásügyi tanácsadó kirendelését a követség mellé. Notiz. 1. Dezember 1915. Geheim. (Nem világos, ki írta kinek.) ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A.I 762. Generalia X/41. (a. Allgemeines 1915–1918). Valószínűleg Straubinger töltötte be a vallásügyi tanácsadó posztját.

231 Kmoskó 1916. február 18-án Konstantinápolyban kelt levele Breyer Istvánhoz. Német fordítás. (Az eredeti magyarmelvű dokumentum nincs meg.). ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A.I 762. Generalia X/41. (Generalia X/e). Breyer István (1880–1940) katolikus pap, ez idő tájt a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium tanácsosa és irodaigazgatója (*Sektionsrat*), majd 1933-tól győri megyéspüspök. Ld. *Magyar katolikus lexikon...*, II, 43. BEKE: *Az Esztergomi...*, 100–101. Theodosius Briemle (1883–1970) ferences misszionárius, mariánus szerző, az 1950-es években a Sigmaringen-melletti Gorheim kolostorában élt, és „bűnbánatra felszólító elszánt hitszónok (*resoluter Bußprediger*)” gyanánt működött a közeli Laucherthal St. Meinrad-templomában. A kapitalizmus és a szocializmus ellen viselt kétféle harc híve volt.

232 Levél Konstantinápolyból 1916. február 14-i keltezéssel. A levél címzettje ismeretlen. Egy „Csiszárik” aláírás megjegyzés szerint a levelet Csiszárik Breyer István irodaigazgatótól (VKM) magánúton kapta. ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A.I 762. Generalia X/41. (Generalia X/e). Vö. az életrajz 259. jegyzetét. Csiszárik János (1860–1936) katolikus pap, egyházjogász ez idő tájt (1916–1918) a közös külügyminisztériumban, 1920-tól a már önálló magyar királyi külügyminisztériumban dolgozott. Ld. *Magyar katolikus lexikon...*, II, 465. BEKE: *A Pázmáneum története...*, 329–330.

szerint Straubinger páter a kölni érsek, valamint Erzberger parlamenti képviselő bizalmi embereként missziós célokkal tartózkodik Konstantinápolyban.²³³ Straubinger január 18-án küldött beszámolót Matthias Erzbergernek, a katolikus Német Centrumpárt parlamenti képviselőjének a keresztény egyházak helyzetéről Törökországban. Ebben az írásban számos olyan megállapítás is olvasható, amely Kmoskó írásaiban is visszaköszön. Maga az írás is közeli rokona annak a jelentésnek, amit majd hazatértét követően nyújt be Kmoskó. Straubinger írásának másolatát Theobald von Bethmann Hollweg kancellárnak is megküldi a konstantinápolyi német követ. A levél egyik súlypontja az örmény kérdés: „Jóllehet püspökeik utasításának megfelelően ortodox néptársaiktól eltérően nem vettek részt a nemzeti függetlenséget célzó törekvésekben, a katolikus örmények mégis belesodródtak a szerencsétlenségbe, amely ortodox honfitársaikra zúdult. ... A sors, amely – anélkül, hogy bünt követek volna el – a katolikus örményeket érte, amiképpen egyébként a katolikus szírek egy részét és a káldokat²³⁴ is, gyilkolás és deportálás volt, miközben azonban meg kell említeni, hogy valamennyi következményével együtt a deportálás nem sokban különbözik a gyilkolástól. A deportáltak és legyilkoltak javai a likvidációs törvény hatálya alá esnek, ami teljességgel megfosztja otthonuktól a szerencsétleneket, amennyiben mindenütt alkalmazásra kerül.”²³⁵ Mind a mai napig vitatott, mi volt a török államhatalom valódi célja a deportálással.²³⁶ Ám rögtön fölmerül a kérdés az események pártatlan szemlélőjében: ha egyszer a török hatóságok egyidejűleg a deportáltak valamennyi vagyonát elkobozták, akkor hogyan képzelték el jövőjüket a háború után? Ilyen körülmények között számolhattak-e realisan a túlélésükkel? A világháború alatt Erzberger többször járt hivatalos úton Törökországban azzal a céllal, hogy a hivatalos köröknél közbenjárjon általában véve a keresztények, különösen pedig az örmények érdekében. Így például 1916. február 10-én Konstantinápolyban török politikusokkal tárgyalt az örmények érdekében. Nyilvánosan is többször fellépett az ügyükben.²³⁷

Johannes Straubinger (1883–1956) Tübingenben és Rómában tanult, majd 1907-ben szentelték pappá. Egy ideig a német nemzeti templom, a *Santa Maria dell'Anima* káp-

233 Ögróf Pallavicini követ német nyelvű levele báró Burián Istvánhoz, a cs. és kir. ház, valamint a külügyek miniszteréhez 1915. december 18-i keltezéssel. ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A. I 762. Generalia X/41. (a. Allgemeines 1915–1918). A levél tárgya: *Bestrebungen der katholischen Kreise Deutschlands in der Türkei*.

234 A „katolikus szír” kifejezés a nyugati szír (jakobita) egyház Rómával egyesült változatának követőit, míg a „káld” szó a keleti szír (nesztóriánus) egyház Rómával egyesült változatának híveit jelöli.

235 A perai Szent Antal kolostorban (Konstantinápoly) íródott levél másolatát 2. számú mellékletként csatolja Pallavicini ögróf konstantinápolyi követ Burián báróhoz, a cs. és kir. ház, valamint a külügyek miniszteréhez intézett 1916. március 31-én kelt leveléhez. ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A. I 762. Generalia X/41. (a. Allgemeines 1915–1918).

236 Vö. AUFHAUSER: Die armenisch-orientalische Frage..., 248–264. KARGE: Licht..., 258–263. FODOR: Az első világháború alatti török-örmény kapcsolatok..., 119–128. Uő: *Az örménykérdés*.

237 BIHL: *Die Kaukasus-Politik...* I, 177. Ugyanez az írás megjelent a következő helyen is: uő: Die Beziehungen zwischen Österreich-Ungarn und dem Osmanischen Reich im Ersten Weltkrieg. In: *Auf den Spuren der Osmanen in der österreichischen Geschichte*. Szerk. Inanc FEIGL. (Wiener Osteuropa Studien, 14). Frankfurt am Main 2002, 37–54. Ld. továbbá Schreiben von Pater Straubinger..., 296–302. A világháborúval kapcsolatos emlékeit Erzberger figyelemreméltó kötetben publikálta, melyben foglalkozik bennünket érdeklő konstantinápolyi működésével, valamint az örmények sorsával is, amellyel kapcsolatosan számos első kézből származó információval rendelkezett. Matthias ERZBERGER: *Erlebnisse im Weltkrieg*. Stuttgart 1920, 56–91. Erről a műről az események egy másik aktív résztvevője, SCHMIDLIN írt recenziót: *Zeitschrift für Missionswissenschaft* 11 (1921) 127–128.

lánjaként működött Rómában. 1914-ben a bibliai régészet tanulmányozásának céljából nagy utazást tett a Közel-Keleten, ám a háború kitörése miatt csak nagy nehézségek árán tudott hazatérni Németországba. 1915 és 1917 között tábori lelkészként (*Feldgeistlicher, Kriegspfarrer*) tevékenykedett Isztambulban. Az ő kezdeményezéséhez fűződik számos szociális intézmény létrejötte (katonaotthonok, kórházak, étkezdék, stb.) ezekben az években. Hazatértét követően 1918-tól a *Caritasverband für Württemberg (Diözese Rottenburg) e. V.* első igazgatója volt. 1937-ben a Gestapo elől Zürichbe menekült, és ott vallásoktatóként tevékenykedett. 1938-ban kivándorolt Argentínába, s ott a szentírás-tudomány professzoraként működött. Életének ebben a periódusában is igen termékeny szerző volt: a Bibliával kapcsolatos művei – köztük egy spanyol nyelvű teljes bibliafordítás – összesen több mint egymillió (!) példányban jelentek meg Délamerikában 6 kiadónál összesen 23 kötetben. Németországba 1951-ben tért vissza, s megalapította a *Katholisches Bibelwerk*et az ekkor már Stuttgarthoz tarozó [Bad] Cannstattban. Nevéhez számos fontos publikáció is fűződik, különös tekintettel a kivándorlás kérdéskörére.²³⁸

Az eredeti tervek szerint Kmoskó többek között Schrotty Pállal, Kaizer Nándor dunaföldvári házfnökkel és Lombos Lászlóval, a Margit körüti ház egyik fiatal tagjával együtt indult volna útnak: tervük az volt, hogy Schrotty Konstantinápolyban marad, míg a többiek továbbutaznak a Szentföldre. (Jóval később Schrotty majd egy ifjúsági hallgatóságnak szánt rövid útikalauzt is kiad Konstantinápolyról.)²³⁹ Más forrás a négy ferences szerzetes között említi még Gabriel Gottfriedet, azaz Gábiel Pált, aki szerzetesként a Gottfried nevet vette föl, valamint Lesser Isariant: Kaizer és Lombos később valóban kiutazott, míg a másik két ferences atya esetleges szentföldi működéséről nincsenek adataink. Végül is Kmoskó egyedül indult el február 9-e után azzal, hogy társait – 4 ferencrendi atyát – Konstantinápolyban várja majd be, s együtt utazhatnak tovább február 24-e táján. A ferencesek késlekedésének oka az volt, hogy a budapesti török konzul nem akarta *láttamozni* útlevelüket, azaz mai szóhasználattal nem akart nekik *vízumot* adni arra hivatkozva, hogy „abszolúte meg van tiltva 2-3 hónap időtartamára az ázsiai Törökországban [*sic*] utazni (*dass es für die Dauer v. 2–3 Monaten absolut verboten ist in der asiatischen Turkey zu reisen*)”.²⁴⁰ Kmoskó február 14-én már Konstantinápolyból számol be megérkezésének körülményeiről dr. Breyer

238 Életéről – sajnos csak dióhéjban – ld. Alfons BAUMGÄRTNER: *Lebensgang einer großen Persönlichkeit*. In: *Collectanea biblica. Festschrift zum 70. Geburtstag des Gründers des K[atholischen] Bibelwerks*. Stuttgart–Bad Cannstatt 1953, 5–8. Doktori disszertációja: *Die Kreuzauffindungslegende. Untersuchungen über ihre altchristlichen Fassungen mit besonderer Berücksichtigung der syrischen Texte*. (Forschungen zur christlichen Literatur- und Dogmengeschichte, 11/3). Freiburg 1912, VI, 108 oldal. Úgy tűnik, nem létezik részletes életrajz erről a különleges, hallatlanul izgalmas emberről. Micsoda mulasztás! Hiszen amikor tiszteletére a *Festschrift*et kiadták, még személyesen kikérdezhették volna – többek között isztambuli működéséről is!

239 P. SCHROTTY Pál O.F.M.: *A kis José szeme. Konstantinápolyi mozaik*. (Ferences világmissziók. Beszámolók és elbeszélések, 6). 3. kiad. Budapest 1942.

240 Levél Piffli bíboros érseknek (Bécs, 1916. április 5) ismeretlen minisztertől. ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A.I 762. Generalia X/41. Csizárik megjegyzéseit tartalmazó hajtott borító. ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A.I 762. Generalia X/41. Talán Csizárik itt rosszul fejezi ki magát, s valójában ezt akarja mondani: „abszolúte meg van tiltva 2–3 hónap óta, hogy bárki az ázsiai Törökország területére utazzon”. Gábiel Pálról (1887–1955) ismeretes, hogy Gottfried néven belépett a mariánus ferences rendtartományba 1903-ban. *Magyar katolikus lexikon...*, III, 876. Arra vonatkozóan nem rendelkezünk adattal, hogy járt volna Szíriában. A negyedik ferences atyáról (Lesser Isarian) nincsenek adataink. Köszönöm Fáy Zoltán könyvtáros és levéltáros segítségét (Magyar Ferences Könyvtár és Levéltár, Gyöngyös).

István kultuszminiszteri tanácsosnak Budapestre küldött levelében. Giesswein Sándor prelátus augusztus 6-án kelt közlése alapján Kmoskó és Schrotty kiutazásáról Schmidlin is tudósít – nevek említése nélkül – a *Zeitschrift für Missionswissenschaft* lapjain: „Egy magyar ferences elutazott Konstantinápolyba a magyarok pasztorációja céljából, egy magyar világi pap pedig Jeruzsálembe.”²⁴¹ Az eredeti tervek azzal számoltak, hogy a ferencrendiek magyar provinciái még ugyanebben az évben 10 rendtagot küldenek Keletre.²⁴² A német és az osztrák–magyar szerzetesek működése nem mindenütt talált támogatásra. „Nem zárkozhatom el a benyomás elől, hogy a ferenczrendi generális Rómában bizonyos tartózkodással kíséri a magyar-osztrák-német ferenczrendi atyák keleti vállalkozását, ami oda vezethet, hogy Jeruzsálembe érve működésük megkötött és korlátolt lesz. Ezen *reserva* mögött az eddigi olasz *praeponderantia* hatása rejlik.”²⁴³

Hazaküldött levelében Kmoskó tanácsokat ad az utánainduló ferences atyáknak, különösen Schrotty Pálnak, melyek közül a legfontosabb, hogy Konstantinápolyban nagyon óvatosnak kell lennie az embernek, hogy kinek mit mond, mert a város „egy undok pletykafészek, ahol minden egyes szót jól meg kell gondolni, különösen akkor, ha az ember hosszabb ideig szándékozik itt maradni. A papság itt felettébb álnok és cselszövő; az ember sohasem lehet eléggé óvatos.” Nagyon kell vigyáznia az embernek a németekkel. Kmoskó részletes utasításokkal látja el utána induló ferences társait, amelyek segítségével elkerülhetik, hogy velük ellenséges rendi – olasz – előjáróik tétlenségre kárhoztasák őket a Szentföldön.²⁴⁴ Tanácsokat ad az utazással kapcsolatosan, s azt is megírja,

241 SCHMIDLIN: Die Missionen..., 6 (1916) 325. A február 9-e utáni indulásra az utal, hogy a levél szerint elutazása előtt, február 9-én még táviratot küldött Dr. Mosony Lipótnak Konstantinápolyba, amely azonban csak 14-én érkezett meg. Kmoskó február 14-én Konstantinápolyban kelt levelében beszámol megérkezésének körülményeiről Dr. Breyer kultuszminisztériumi tanácsosnak Budapesten. ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A.I 762. Generalia X/41. Vö. az életrajz 259. jegyzetét. Január 14-én még mindenesetre Budapesten volt, és bizonytalan volt afelől, sor kerülhet-e az utazására egyáltalán. Kmoskó Budapesten 1916. január 14-én kelt magánlevele ismeretlen címzetthez (megszólítás: Nagyméltóságod; talán Jankovich kultuszminiszterrel van szó). ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A.I 762. Generalia X/41. (Generalia X/e).

242 Kmoskó Budapesten 1916. január 14-én kelt magánlevele ismeretlen címzetthez (megszólítás: Nagyméltóságod; talán Jankovich kultuszminiszterrel van szó). ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A.I 762. Generalia X/41. (Generalia X/e). Kaizer Nándor (németes névalak: Franz Ferdinand Kaiser; született a Tolna vármegyében fekvő Mözsön; 1863–1954, beszél magyarul és németül) 1880-tól a Kapisztrán Jánosról nevezett ferences rendtartomány tagja, 1912-től Budapesten magyarországi szentföldi biztos. Ld. *Magyar katolikus lexikon...*, VI, 22. BEKE: *Az Esztergomi...*, 325–326. A Csiszárik megjegyzéseit tartalmazó hajtott borító. ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A.I 762. Generalia X/41. Magyarországon három (mariánus, kapisztránus, stefanita), míg Horvátországban egy (Szt. Cirillről és Metódról nevezett) ferences rendtartomány működött 1899 után. A ferences rendtartományokról ld. KAIZER Nándor: *Szent Ferencz rendje. A Szent Kereszt Tárogatója* 1905. Kivágot beragasztva: [KAIZER Nándor:] *Repertorium Patris Ferdinandi Kaizer. A budai irattárból és más megjelent művekből*. Magyar Ferences Könyvtár és Levéltár, Gyöngyös. Elérhető és letölthető a könyvtár honlapján keresztül: <http://archivum.ferencesek.hu/index.php> (Kézirattár). Jómagam 2016. június 12-én olvastam – O.I.

243 Várady Lipót Árpád kalocsai érsek 1916. február 23-án kelt levele báró Burián Istvánhoz, a cs. és kir. ház valamint a külügyek miniszteréhez. ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A.I 762. Generalia X/41. Kiemelés tőlem. – O.I.

244 Levél Konstantinápolyból (Pera, San Antonio [kolostor]) 1916. február 14-i keltezéssel. A levél címzettje ismeretlen. Egy „Csiszárik” aláírású megjegyzés szerint a levelet Csiszárik Breyer István irodaigazgatótól (VKM) magánúton kapta. ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A.I 762. Generalia X/41. (Generalia X/e). Vö. az életrajz 259. jegyzetét. Csiszárik Jánosról ld. az életrajz 232. jegyzetét feljebb.

mit hozzanak magukkal, aminek jó hasznát vehetik majd a mindennapi életben. Van személyes kérése is: „vegyenek nekem két selmeci pipát és két 2–3 deciméter hosszú szarát hozzájuk. Nagyon hálás lennék érte.”²⁴⁵

A ferences atyákat Kmoskó végül is nem várta be, hanem egyedül indult tovább Konstantinápolyból Szíria felé március 7-én.²⁴⁶ A Bagdad-vasút végállomásáról, a Hajdarpasa- (modern török *Haydarpaşa*) állomásról indult vonattal – örömmel állapította meg, hogy német nyelvtudással mindenütt boldogulni lehet. Ebből a megjegyzéséből arra következtetünk, hogy nem bírta elfogadható színvonalon a beszélt török nyelvet.²⁴⁷ Útvonala a következőképp alakult: Konstantinápoly (Hajdarpasa-pályaudvar) – Bozanti (ma: Pozanti) – Adana – Aleppó – Damaszkusz – Jeruzsálem – Haifa – Bejrút – Bozanti – Konstantinápoly (Hajdarpasa-pályaudvar). Az utazás mai szemmel nézve meglehetősen körülményes és fárasztó volt. Konstantinápolytól az utazás Jeruzsálemig – mint indulás előtt írja – „két hétig fog tartani, első fele elég kellemetlennek ígérkezik, de azután jól fogjuk magunkat érezni. Átszállás a következő helyeken lesz: Bozantinál kocsira, Adana előtt vasútra, Aleppó előtt tábori kocsikába, azután a bagdadi vasútra, Aleppóban a keskenyvágányú Hidzsász-vasútra, végül Rajákban Jeruzsálem felé.”²⁴⁸ A Taurusz- és az Amánusz-hegységen keresztül vezető alagutak ekkor még nem készültek el a Bagdad-vasút megfelelő szakaszain, ezért kellett Bozanti és Adana között, illetőleg Aleppó előtt egy-egy szakaszt más módon megtennie.²⁴⁹ Eredeti célja az volt, hogy 4–5 hónapot Jeruzsálemben töltsön, hogy ott begyakorolja „magát az újarabs nyelvbe,

245 Levél Konstantinápolyból (Pera, San Antonio [kolostor]) 1916. február 14-i keltezéssel. A levél címzettje ismeretlen. Egy „Csiszárík” aláírású megjegyzés szerint a levelet Csiszárík Breyer István irodaigazgatótól (VKM) magánúton kapta. ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A.I 762. Generalia X/41. (Generalia X/). Vö. az életrajz 259. jegyzetét.

246 Pallavicini János őrgrof osztrák–magyar nagykövet 1916. március 10-én kelt levelében azt írja Burián Istvánnak, a cs. és kir. ház valamint a külügyek miniszterének, hogy Kmoskó három nappal korábban elutazott Jeruzsálembe. ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A.I 762. Generalia X/41. Kmoskó és a magyar ferencesek kiutazását említi röviden a korabeli német szaksajtó is. SCHMIDLIN: Die Missionen..., 6 (1916) 149–150. Isztambulból Kmoskó képeslapon tudatja Goldziher Ignáccal, hogy március 1-jén végre sikerül továbbindulnia Szíria felé. A képeslapot az MTA Könyvtárának Keleti Gyűjteménye őrzi. (Goldziher-levelezés; „Kmoskó Mihály” neve alatt).

247 Ez a körülmény természetesen nem befolyásolja a *filológus* Kmoskó megítélését. Egy nyelv tudományos, filológiai szintű ismeretétől független körülmény, hogy valaki tud-e *beszélni* az adott nyelven vagy sem. – A Hajdarpasa-vasútállomás ma is álló épületét két német építész, Otto von Kühlmann és Hellmuth Cuno tervezte. Érdekességgént megjegyezzük, hogy egy Párizsban tanult magyar építész, Lengyel Gyula (Jules Lengyel) – Jean-Louis Pascal (1837–1920) „brillians tanítványa” és műtermének munkatársa – is részt vett a versenypályázaton egy, a környezetbe jobban illő, sokkal modernebb, könnyed és elegáns, az arab-iszlám hagyományokban gyökerező magrebi fogantatású tervvel (1906). Marie-Laure CROSNIER LECONTE: Oriental ou colonial? Questions de styles dans les concours de l'École des beaux-arts au XIXe siècle. In: *L'orientalisme architectural entre imaginaires et savoirs*. Szerk. Nabila OULEBSIR, Mercedes VOLAIT. Párizs 2009, 62.

248 Levél Konstantinápolyból 1916. február 14-i keltezéssel. A levél címzettje nincs megnevezve. Egy „Csiszárík” aláírású megjegyzés szerint a levelet Csiszárík Breyer István irodaigazgatótól (VKM) magánúton kapta. ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A.I 762. Generalia X/41. (Generalia X/). Vö. az életrajz 259. jegyzetét. A Hidzsász-vasútról ld. a IV. Exkurzust. Csiszárík Jánosról ld. az életrajz 232. jegyzetét feljebb. Rajákról ld. alább a *Jelentés* 258. jegyzetét. Kmoskó itt téved: a rendelkezésünkre álló források egybehangzóan azt állítják, hogy Aleppótól Rajáig a vasút normál sítávolságú volt, míg Rajáktól délre volt csak keskenyvágányú. Ld. pl. LARCHER: *La guerre...*, 75.

249 JUNG: *Der k.u.k. Wüstenkrieg...*, 54. Ld. továbbá a IV. Exkurzust alább.

hogy azután idehaza a kimenő missionáriusoknak nyelvkurzusokat tudjon tartani”.²⁵⁰ Jeruzsálemben már készültek a fogadására: 1916. március 28-án jelenti Fellingner rektor Dr. Hermann Zschokkénak (osztályvezető a cs. kir. Vallás- és Közoktatási Minisztériumban / *Sektionschef im k.k. Ministerium für Kultus und Unterricht*) Bécsbe, hogy „Dr. Kmoskó Mihály professzor úr április elejére van bejelentkezve a vendégházba. Négy magyar ferences utazik vele, akik a Terra Sancta szolgálatába fognak belépni.”²⁵¹ Ám a jelek szerint Kmoskó már aznap betoppant – egyedül –, mert a vendégekönyvben olvasható bejegyzés szerint március 28-án érkezett meg a jeruzsálemi Osztrák-Magyar Zarándokháza és április 27-én utazott tovább, azaz egy hónapot töltött Jeruzsálemben. Ő maga 1916. április 26-án öröközte meg látogatását a vendégekönyvben: *26/IV Michael Kmoskó, Prof. a.d. Universität Budapest.*²⁵² A Szent Városban Kmoskó „gyanakvó érdeklődést” keltett, ezért inkább *hosszabb* tartózkodás céljából Haifába ment – 3 hónapot tölt ott. Ez a meglepő állítás Várady kalocsai érseknek Kmoskó jelentéseiből készített összefoglalójában olvasható. A közelmúltban előkerült és alább közölt hosszabb *Jelentésben* erről nincs szó, arra kell gondolnunk tehát, hogy a még lappangó vagy elkallódott/megsemmisült rövidebb jelentésből származik ez az információ. Mindenesetre érdekes lenne megtudnunk: vajon mi volt, mit takart a „gyanakvó érdeklődés?”²⁵³ Esetleg arra gondolhatunk, hogy ez összefügghetett az ekkoriban már Törökország-szerte fokozatosan eluralkodó német- és osztrák-magyar-, valamint általában véve is keresztényellenes hangulattal, ami a háborúban addig elszenvedett kudarcok, a rossz ellátás, valamint a „szent háborúra” való felhívás következménye volt – a *dzsihadot* V. Mehmed szultán (uralk. 1909–1918) hivatalosan 1914. november 11-én hirdette meg, míg ezt vallási vezetőként a *sajh al-iszlám* (törökül *sejhülszlám*) 14-én erősítette meg, midőn a Fátih-mecsetben átnyújtotta a szultánnak a Próféta kardját. A török hadsereg az elszenvedett kudarcokért minden szinten a németeket okolta, akik őket akarattuk ellenére mintegy belevitték a háborúba. A rossz ellátásért is a németeket tette felelőssé a lakosság azzal az indoklással, hogy Németországba szállítják az élelmiszereket. Midőn az Oszmán Birodalom háborút viselt keresztény államokkal szemben, azt hagyományosan *dzsihad*, azaz „szent háború” keretén belül tette, ily módon a háborúba való belépés kapcsán mindenképp számítani lehetett *dzsihad* kihirdetésére Isztambulban.²⁵⁴ Ugyanakkor az oszmán-török vezetést mintegy megelőzve, tőle függetlenül is erősen foglalkoztatta a „szent háború” ötlete Vilmos császárt és környezetét: a német politikusok és diplomaták az Antant muszlim alattvalóit szerették volna fölláztatni mindenekelőtt India, Egyiptom, Tunézia, Algéria, Oroszország területén az őket uralmuk alatt tartó ellenséges nagyhatalmak ellen (Anglia, Francia- és Oroszország). Ámde már a kezdet kezdetén óva intettek egyes német és

250 Várady Lipót Árpád kalocsai érsek 1916. február 23-án kelt levele Burián István közös külügyminiszterhez. ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A.I 762. Generalia X/41.

251 ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A.XII 208 Türkei Weisungen Varia 1914–1917. Hermann Zschokke (1838–1920) 1864 és 1866 között a röviddel azelőtt alapított jeruzsálemi Osztrák-Magyar Zarándokház rektora, majd többek között Bécsben udvari káplán, egyetemi tanár (Öszövétség), a teológiai kar dékánja, az egyetem rektora és segédpüspök volt. Köszönöm Sajó Györgynek (Koppenhága), hogy fölhívta a figyelmemet ezekre az adatokra.

252 Sajó György (Koppenhága) és Norbert Schwake (Názáret) szíves közlése.

253 Várady Lipót Árpád említett összefoglalója megtalálható a Kalocsai Főegyházmegyei Levéltárban: „Keleti missiók” című, aláírás, dátum és iktatószám nélküli ötoldalas gépírást dokumentum „KFL.I.1.a Missiones” alatt egy „Missiones 1, 1901–1918” címmel ellátott iratköteggel.

254 VELTZKE: *Unter Wüstensöhnen...*, 32–34; továbbvezető szakirodalommal.

osztrák–magyar politikusok: felettebb kétséges, hogy az egyszerű, gyakorta tanulatlan oszmán–török alattvalók képesek lesznek-e majd finom distinkciót tenni példának okáért a francia és olasz katolikusok, valamint német és osztrák–magyar hittestvéreik között, midőn a „szent háborúra” felhívó híres Korán-idézzel buzdítják őket a hitetlenek ellen: „Fogjátok meg és öljétek meg őket, ahol csak rájuk leltek! (4,89)” A hivatalos felhívás szerint ugyanis a francia és olasz katolikusokra érvényes volt ez az idézet, míg a német, osztrák és magyar katolikusokra nem. Továbbá az is félő volt – figyelmeztettek jóelőre német és osztrák–magyar politikusok –, hogy nem fordulnak-e majd az ily módon fölkorbaélt indulatok a Birodalom saját, többnyire keresztény kisebbségei ellen. Jól illusztrálja az időközben felfokozódott közhangulatot Wolff-Metternich gróf német követnek 1916. január 30-án Bethmann Hollweg német kancellárhoz intézett jelentése, melyben azt javasolja, hogy az elkövetkező időkben német állampolgárokat „le kell beszélni arról, hogy az Oszmán Birodalomba utazzanak”. Példának okáért utalhatunk arra is, hogy 1916 januárjában Bagdadban a hatóságok jóváhagyásával a tömeg kifosztotta az osztrák–magyar tulajdonban lévő boltokat. 1916 júniusában 22 oszmán–török katonatisztet állítottak hadbíróság elé németellenes incidensek kapcsán. A *dzsihád*-propaganda által keltett általános keresztényellenes hangulatnak jelentős szerepe volt az örmények sorsának alakulásában is.²⁵⁵

Kaizer és Lombos feladatuk kapja, hogy Jeruzsálemben, illetve a környékén végezzen pasztorációt. Ezen túlmenően Kaizernek az még a feladata, hogy az ottani ifjúságot, helyesebben annak válogatott tagjait alkalmasint missziós szolgálatra készítse elő oly módon, hogy felsőfokú tanulmányok végzése céljából majd Magyarországra hozza őket.²⁵⁶

1916. május közepén Kmoskó a kármeliták híres haifai kolostorában tartózkodott, mert május 15-i dátummal innen ír kondoleáló levelet a karnak tanártársa, Dudek János elhunytá alkalmából.²⁵⁷ Innen kéthónapos kirándulást tesz, melynek célja Bejrút, s útközben meglátogatja Türoszt és Szidónt is; július 11-én Akkóban találjuk.²⁵⁸

255 Sean McMEEKIN: *The Berlin-Baghdad express. The Ottoman Empire and Germany's bid for world power.* Cambridge, Massachusetts 2010, 85–99, 123–137, 301–317. Uő: *Endgame...*, 307–310, 365–366.

256 Csiszárík megjegyzéseit tartalmazó hajtott borító. ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A.I 762. Generalia X/41.

257 PPKE. HKK. HKI. Dékáni Hivatal Iratai. 1/b. 1915/1916. 37. sz. doboz. 661/1915/16. sz. irat. Vö. HERMANN – ARTNER: *A hittudományi kar története...*, 506–508. Dudek János. In: *Magyar katolikus lexikon...*, II. 718. Ld. még HORVÁTH Pál: Anti-modernizmus Magyarországon. Dudek János konzervativizmusáról. *Prohászka ébresztése.* Szerk. SZABÓ Ferenc. Budapest 1996, 289–301.

258 Az ókori Türosz (Tyros) mai arab neve *Szúr*, Szidóné *Szaida* – mindkettő a mai Libanonban fekszik. Ld. a *Jelentés* 4, 198. és 355. jegyzetét. Július 11-én Akkóban kelt az a kérelem, amelyet az akkói illetőségű, Akkóban élő Johann Knezevich, az *acri-caiffa*-i Cs. és kir. Osztrák–Magyar Konzulátus tiszteletbeli dragománja („*Honorardragoman*”) nyújtott be a cs. és kir. ház körüli és külügyminiszternek 3 gyermeke államköltségen való taníttatása ügyében. Ez a kérelem Kmoskó kézírásával készült, ám Kmoskó neve nem szerepel rajta. Pallavicini őrgrof követ a kérelmet december 22-én (!) támogatólag terjesztette fel Bécsbe. ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A. XII, Kt. 210 Türkei, Berichte 1916. Acri és Caiffa Akkó és Haifa olasz neve. Az osztrák–magyar diplomácia csakúgy, mint például a kairói osztrák–magyar kórház is az olasz nyelvet használta hivatalos nyelvként a Közel-Keleten. Ebben nyilvánvalóan fontos szerepet játszott, hogy az osztrák haditengerészet bölcsője Velence, s a tengerészek többsége olasz, majd később olasz kultúrájú dalmát volt. Emellett a Habsburg birodalom közel-keleti kapcsolatainak létrehozásában, majd további alakításában alapvető szerepet játszottak az ebben az időben a Levantében mindenütt nagy számban élő és jelentős tevékenységet kifejtő olaszok. Vö. Renate BASCH-ITTER: *Österreich auf allen Meeren. Geschichte der k.(u.)k. Kriegsmarine von 1832 bis 1918.*

Kmoskó akciója kapcsán szóba kerül egy magyar bibliai és régészeti intézet felállítása is Jeruzsálemben, amely zarándokházként is működhetne. Ebben számos európai nemzet példáját követnénk. Kmoskó értesülései szerint jó lehetőség van arra, hogy a török kormánytól megszerezzük a Szent Anna-templomot és kollégiumot (47–48. ill.), „ahol a fehér atyák semináriuma volt a háború előtt. ... Van benne több mint száz szoba, úgy, hogy a zarándokház és a tudományos intézet kérdése meg volna oldva.”²⁵⁹ Csernoch hangsúlyozza, hogy természetesen nem szabad lemondanunk a már meglévő, az Óváros kiemelt részén álló és 1863 óta sikeresen tevékenykedő Osztrák-Magyar Zarándokházban (hospícium; ekkori hivatalos nevén: *Österreich-Ungarisches Pilgerhaus zur Heiligen Familie*) élvezett részünkről sem. Egyébiránt úgy véli, a biblikus intézet előljárója Kmoskó legyen, aki majd szabadságoltatja magát az egyetemen.²⁶⁰ Felmerült egy magyar intézmény alapítása Konstantinápolyban is, amely a különböző dokumentumokban hol ferencrendi házként, hol tudományos központként, hol pedig zarándokházként szerepel. Ennek a profiljában kiemelt szerep jutna „magyar részről az archivális projekteknek”, tekintettel a konstantinápolyi levéltárak gazdag magyarvonatkozású anyagaira, ám fontos feladata lenne a Magyarországról idevetődött hívek pasztorációja is. Az intézetek kapcsán szóba kerül ásatások, illetőleg expedíciók szervezése, valamint magyar iskola megalapítása is a magyar nyelv terjesztése céljából.

Az esetleges iskolaalapítások, az oktatás kapcsán állandóan jelentkezik a nyelv/nyelvek kérdése. Fölmerül az arab és a török, bizonyos esetekben a német, esetleg a magyar nyelv alkalmazása, de elhangzik olyan vélemény is, hogy elterjedtsége okán nem lehetséges elzárkózni a francia nyelv bizonyos korlátok között történő használatától sem.

-
- Graz–Bécs–Köln [1987; reprint:] 1992, 44–45, 51. Alvise ZORZI: *Österreichs Venedig. Das letzte Kapitel der Fremdenherrschaft 1798–1866*. Ford. Heinz-Georg HELD, Claudia PIRAS. Düsseldorf 1990, 220–234. Angelo SAMMARCO: *Gli Italiani in Egitto. Il contributo italiano nella formazione dell'Egitto moderno*. Alexandria 1937, 147–148. Akkónak és Haifának közös konzulátusa volt: Acri-Caiffa. MALFATTI: *Handbuch...*, 39. Az ügyben figyelemre méltó, hogy a dragománok általában helybéliek voltak, ám neve alapján ítélve ez a férfiú délszláv (szlovén vagy horvát/dalmát?) lehetett, akit a sors Akkóba vetett.
- 259 Kmoskó 1916. február 14-én a konstantinápolyi (Pera) San Antonio-kolostorban kelt levele Dr. Breyer kultuszminiszteriumi tanácsosnak Budapestre. ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A.I 762. Generalia X/41. (Ez a magyarnyelvű gépirásos szöveg, amely nincs sajátkezűleg aláírva, hanem csupán géppel szerepel Kmoskó neve az aláírás helyén, nyilvánvalóan a minisztériumban készült másolat, mert olyan helyesírási hibák vannak benne, amelyeket Kmoskó nem követhetett el: „Szedsan vasut”, „hedsan-vasut” „Hedsaz-vasút” helyett, valamint „Rajag” áll „Rajaq” helyett. A levél címzettje nincs megnevezve. Az, hogy Dr. Breyernek írta Kmoskó, a levelet tartalmazó összehajtott lapra van ráírva német nyelven.) Szóserint bemásolva Várady Lipót Árpád kalocsai érsek 1916. február 23-án kelt levelébe Burián Istvánhoz, a császári és királyi ház melletti és közös külügyminiszterhez. ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A.I 762. Generalia X/41. – Az afrikai missziós munkát életcélul vállaló „fehér atyák (*pères blancs*)” kongregációját 1868-ban alapította Charles-Martial-Allemand Lavigerie (1825–1892, 78. ill.). A kongregáció hivatalos neve (latin) *Societas Missionariorum Africae / Missionarii Africae*, illetőleg (francia) *Société des missionnaires d'Afrique*. Ld. *Magyar katolikus lexikon...*, III, 526. KILDANI: *Modern Christianity...*, 360–363. A Szent Anna-templomról ld. alább az életrajz 266. jegyzetéhez kapcsolódó szövegrészt a főszövegben.
- 260 Csernoch János 1916. január 19-én kelt levele Jankovich Béla vallás- és közoktatásügyi miniszterhez. ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A.I 762. Generalia X/41. Az Osztrák Zarándokház (*Österreichisches Hospiz zur Heiligen Familie*) néven ma is működő intézményt 1857-ben alapították; hivatalos megnyitására 1863-ban került sor. Ld. Helmut WOHNOUT: *Das österreichische Hospiz*. In: *Mit Szepter und Pilgerstab...*, 75–88. Uő: *Das österreichische Hospiz in Jerusalem...*, . BEN-ARIEH: *Jerusalem...Old City...*, 177–178. DEUSCH: *Das österreichische Kultusprotektorat...*, 15–19.

Pallavicini János konstantinápolyi osztrák–magyar követ nem tartja szükségesnek magyar zarándokház alapítását Konstantinápolyban, mert szerinte ezt az ott élő magyarországiak, illetve a Konstantinápolyt útbaejtő szentföldi zarándokok száma nem indokolja. Megkérdőjelezi egy magyar tannyelvű iskola működtetésének célszerűségét is. Mindenesetre ezeket a kérdéseket is tanulmányozza a helyszínen Schrotty Pál ferencrendi szerzetes, akinek az eredeti tervek szerint Kmoskóval együtt kellett volna Keletre utaznia, ám indulása késedelmet szenvedett.²⁶¹ Csernoch János hercegprímás azt említette, hogy Konstantinápolyban magyar iskola alapítása várható, míg Jeruzsálemben fel akarják újítani Szent István magyar hospíciumát, valamint magyar biblikus intézetet kívánnak létrehozni. Amint látjuk, léteztek bizonyos tervek és elképzelések, ezek azonban folyamatosan változtak s nem öltöttek végleges formát. Egyedül a Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet alakult meg 1916-ban, ám a háború miatt működését 1918 második felében kénytelen volt fokozatosan beszüntetni, s 1919. január 5-én az utolsó munkatárs is elhagyta Törökországot.²⁶²

A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet megalapítása egyik láncszeme volt annak a Törökország iránt nagymértékben megnőtt érdeklődésnek, amely a világháborúbeli szövetségesi viszony egyik kísérőjelensége volt. Az Intézet létrehozásának körülményeiről néhány szóban megemlékezik *Naplójában* Goldziher Ignác is 1916 nyarán kelt bejegyzéseiben (augusztus 18, szeptember 10). Eme bejegyzések értelmezése során azonban elengedhetetlen, hogy figyelembe vegyük a *Naplónak* Goldziher lelki életében játszott különleges szerepét és ebből adódó sajátosságait. A túlérzékenységet emberi kapcsolataiban sikerrel palástoló tudós bizalmas *Naplójában* fogalmazta meg és ily módon oldotta fel – mintegy saját magán végzett „kis pszichoterápiaként” – a mindennapok feszültségeit. Ezért azután helyenként a markáns, sőt akár szélsőséges megfogalmazástól sem riadt vissza ebben az első megközelítésben pusztán saját maga használatára készült, bizalmas jellegű műben. Ámde miután első mérge elpárolgott, rendszerint ő is higgadtabban, megértőbben szemlélte az eseményeket.²⁶³ Ha mindezt szem előtt tartjuk, értékes adattal leszünk gazdagabbak a korabeli történetek, a korabeli közhangulat felidézése során. Ezek a bejegyzések azt mindenképp bizonyítják, hogy sokan milyen

261 Pallavicini János osztrák–magyar nagykövet 1916. január 22-én kelt levele Burián István közös külügyminiszterhez. Várady Lipót Árpád kalocsai érsek 1916. január 23-án kelt feljegyzése. ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A.I 762. Generalia X/41.

262 Főmagasságú..., 337. A[ntoine] HEKLER: L'Institut Scientifique Hongrois de Constantinople. *Kőrösi Csoma-Archivum* 1 (1921) 2. szám (1921. december 10) 101–106. TóTH Gábor: Az első külföldi magyar tudományos intézet. *Századok* 129 (1995) 1380–1394. NAGY Norbert: *A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet története (1916–1918)*. (Balkán Füzetek, 7). Pécs 2010. (2012. szeptember 28-án olvastam az interneten.) Heklerről ld. még számos további utalással NAGY Árpád Miklós: *Classica Hungarica* (I). A Szépművészeti Múzeum Antik Gyűjteményének története a kezdetektől 1929-ig. *Holmi* 19 (2007), 4. szám (2007. április) 469–485. E cikk szerzője utal arra (470, 481. o.), hogy dokumentumgyűjtemény található az MTA Művészettörténeti Kutatóintézetének Adattárában Hekler konstantinápolyi tevékenységére vonatkozóan (MDK–C–1–076). Úgy tűnik, hogy Nagy Norbert nem tudott erről az anyagról. Gazdag levelezés található továbbá az Intézetről az Osztrák Állami Levéltárban is: ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A.XII 467 Türkei Liasse LIII–LVI Beteiligung Österreich-Ungarns... A jelek szerint Nagy Norbert ezt az anyagot sem használta.

263 Erről a kérdésről röviden ld. a „Szerkesztő” [=O.I.] megjegyzését az alábbi cikkhez: HÍDVÉGI Máté: Immanuel Löw's reflections on „The essence and evolution of Judaism” in his letters to Ignaz Goldziher in 1888. *Goldziher Memorial Conference*. Szerk. APOR Éva, ORMOS István. (Keleti Tanulmányok / Oriental Studies, 12). Budapest 2005, 79–81.

nagy aktivitást fejtettek ki ennek az ügynek az érdekében. Ez teljes mértékben reálisnak tűnik, hiszen az adott háborús viszonyok között másképp aligha valósulhatott volna meg ilyen gyorsan ez a vállalkozás. „Itt most még a csapból is a Kelet iránti érdeklődés folyik. Azt remélve és azt várva, hogy a világháború után gazdaságilag és politikailag is egyre szorosabban kötődünk török szövetségesünkhöz, számos olyan egyesület alakul itt, természetesen terv és rendszer nélkül, amely ezt a kapcsolatot óhajtja gazdaságilag és tudományosan előkészíteni. Megalakítottak egy Keleti *Gazdasági* Központot; továbbá Keleti Kulturális Központot is. Mindezeket a vállalkozásokat persze ugyanúgy elő kellett volna készíteni és megalapozni, mint ahogy azt például Németországban tették. Ezt elmulasztották, sőt gúnyolódtak rajta (Hatala! és a hozzá hasonlók). Most dilettáns módon rögtönöznek. Gróf Teleki Pál buzdítására, aki lakásomon meglátogatott, hagytam magam rábeszélni arra, hogy részt vállaljak a Kulturális Centrumban. Egyik szekciója, a nyelvtudományi, elnökévé választott. Ezt a méltóságot azonban csak rövid ideig bírtam ki. A tagok szakadatlan dilettáns és nagyképű fecsegése két ülés után elviselhetetlenné vált számomra, s nem tehettem mást, mint bejelentettem lemondásomat. Ezt készségesen el is fogadták. Szemmel láthatólag jólesik az embereknek, hogy megszabadultak tőlem. Jobb is, ha nélkülem játszanak kultúrcentrumosdit.”²⁶⁴

Hamarosan kiderült, hogy a Szent Anna-templom és kollégium megszerzése teljesen reménytelen. Csakúgy mint a Törökországgal hadiállapotba került államok (Anglia, Francia- és Oroszország) valamennyi iskoláját, a fehér atyák által működtetett intézményt is rögtön a háború kitörését követően elkobozta a Szíriában állomásozó IV. hadsereg főparancsnoka, az ifjútörök triumvirek egyik tagja, Dzsemál pasa azzal az indokkal, hogy az propagandacélokat szolgált. A diplomáciai kapcsolatok október 30-án szakadtak meg az Oszmán Birodalom és a szövetséges államok között, míg a *dzsihád* kihirdetésére november 11-én, megerősítésére 14-én került sor. Egyes korabeli források az Oszmán Birodalom hadbalépésének dátumaként november 1-jét jelölik meg, míg mások a november 11-i időpontot tekintik a háború kezdetének a birodalom szemszögéből. A Szent Anna-komplexum atyái mindenesetre október 31-én értesültek a háború kitöréséről, s november 3-án reggel már hivatalos utasítást kaptak arra vonatkozóan, hogy rövid időn belül át kell adniuk épületüket a katonaságnak. Ez november 8-án történt meg. A helyi muszlim lakosság és a vallási vezetők azt követelték Dzsemál pasától, hogy alakítsa „vissza” mecsetté a templomot. Úgy gondolták ugyanis, hogy annak idején a keresztesek egy korábbi mecsetben rendezték be új templomukat. Ám a fehér atyáknak sikerült meggyőzniük Dzsemál pasát arról, hogy a templomban ugyan Szaladin szultán (1138–1193) mohamedán vallási főiskolát hozott létre, ámde a templom sohasem volt mecset. Így azután 1915. január 15-én Dzsemál pasa átadta a templomot a görög-katolikus melkita pátriárkátusnak, míg a kollégium épületében egy Szaladin szultánról (arabul *SZALÁH ad-Dín*) elnevezett muzulmán főiskolát, illetőleg egyetemet (*Al-Kullijja asz-SZALÁHijja*) hozott létre (48–50. ill.). Forrásaink az arab *kullijja* szót hol a „főiskola”, hol az „egyetem” kifejezéssel adják vissza. A két intézményt két fal választotta el. A templom és a

264 [Goldziher Ignác:] Ignaz GOLDZIHÉR: *Tagebuch*. Kiad. Alexander Scheiber [=Scheiber Sándor]. Leiden 1978, 292–293. GOLDZIHÉR Ignác: *Napló*. Válogatta Scheiber Sándor. Ford. Scheiber Sándorné Bernáth Livia. Budapest 1984, 346–347. A magyar fordítást kissé módosítottam. – O.I. Teleki Pál több levelet is intézett Goldziher Ignáchoz ebben az ügyben. Goldziher-levelezés, 43. doboz. MTA Könyvtára Keleti Gyűjtemény. [Teleki Pál neve alatt]. Ld. még ORMOS: Adalékok Pröhle Vilmos alakjához..., 46–48.

főiskola ünnepélyes megnyitására egyaránt 1915. január 28-án került sor: ez tehát még jóval Kmoskó indulása *előtt* volt! A főiskola – amint Burián közös külügyminiszter írja – rövid idő alatt igen nagy elismertségre tett szert az arabok körében. A helybéli lakosság számára az elnevezés nyilvánvaló politikai üzenettel bírt. E tájon Szaladin szultán az európai betolakodók, a keresztények elleni harc szimbóluma mind a mai napig: benne a muszlimok a keresztések felett győzedelmeskedő muszlim hadvezért tisztelik elsősorban, aki számos kiemelkedő tette mellett 1187-ben az iszlám harmadik legszentebb helyét, Jeruzsálemet is visszahódította a kereszténységtől az iszlámnak. Egyébiránt már a névválasztás is programmatikus volt, hiszen az intézmény szorosan kötődött Szaladin szultánhoz. A templomot eredetileg a keresztések alapították a 12. század első felében azon a helyen, ahol a kegyes hagyomány szerint Szűz Mária édesapjának, Joáchimnak sziklába vájta lakóháza állott s Szent Anna világra hozta Szűz Máriát. Jeruzsálem bevételét (1187) követően azután Szaladin szultán a templomot sáfita főiskolává alakíttatta át. Ez az állapot csak a Krími háború (1853–1856) befejeztével változott meg, midőn francia nyomásra Abd al-Madzsíd (törökül Abdülmedzsíd; uralk. 1839–1861) szultán az intézményt 1856-ban III. Napóleon francia császárnak ajándékozta hálából a háború során nyújtott segítségével. A franciák ezután a templomot a fehér atyákra bízták, akik azt francia nemzeti templommá alakították, míg mellette hatalmas épületet emeltek a Lavigerie atya (78. ill.) által alapított görög-katolikus (melkita) papi szeminárium céljára.²⁶⁵ (Ezt szerette volna megszerezni Kmoskó a magyar katolikus egyház számára.) A helybéli muzulmánok tehát csupán a régi állapot helyreállítását látták Dzsemál pasa lépésében, aki Szaladin szultán szellemében sikerrel szembeszállt a keresztényekkel és – úgymond – újra megnyitotta az egykoron Szaladin által alapított főiskolát. A helybéli muszlimok egyébként az intézményt a templommal együtt 1856 után továbbra is a régi nevén csak *Szaláhijjénak* hívták. A korabeli események szemtanúja, Ballobar gróf spanyol konzul úgy vélte, nagyon ügyesen járt el Dzsemál pasa, midőn a templomot a görög-katolikusoknak ajándékozta, mert így sikerült elkerülnie, hogy a muszlimoknak kelljen átadnia, akik minden kétséget kizáróan azon nyomban hozzáláttak volna, hogy mecsetté alakítsák át. Ám azt is hozzáfűzi, hogy szerinte maga az ajándékozás nyilvánvalóan semmis, minthogy a templom nem a „minisztérium” tulajdona – itt bizonyára a török kormányhivatalokra gondol –, s az ember olyasmit nem ajándékozhat el, aminek ő maga nem a birtokosa. Az intézmény megalapításának fő célja egy az Oszmán Birodalomhoz hű arab értelmiségi réteg, valamint egy oszmán-török égisz alatt működő pániszlám mozgalom elindítása volt, amelyhez Dzsemál pasa reményei szerint Indiából és Indonéziából is csatlakoztak volna diákok. A főiskola 12-éves kurzust kínált két lép-

265 A „fehér atyákról” ld. az életrajz 259. jegyzetét. Az alexandriai, antiókhiai és jeruzsálemi pátriárkátusban monofizita (szír-jakobita és kopt) ellenfeleik *melkitáknak* („császáriaknak” [„a császár embereinek,” „a császár követőinek”]) nevezték a bizánci császár által messzemenően támogatott khalkédóni zsinat (451) határozatainak elfogadói, ők ugyanis csakis a császár (szírül *malká* „király” > „császár”) egyenes parancsára ismerték el azokat. Ez eredetileg gúnynév volt, később azonban maguk is használni kezdték. Egy részük később egyesült Rómával. Ma a *melkita* név leginkább az utóbbi csoport, az *egyesültek* jelölésére használatos; Kmoskó is ebben az értelemben használja a *melkita* elnevezést, amelynek nála a „görög-katolikus” a szinonimája. (Ld. a *Jelentés* 130. jegyzetét és a kapcsolódó részt a főszovegben.). Ők magukat a *róm-katolík* (arab „bizánci [=görög] katolikus”) elnevezéssel illetik. Liturgiájuk ma görög és arab nyelven folyik. Forrásaink nem hagynak kétséget afelől, hogy Dzsemál pasa a görög-katolikus egyesült melkitáknak adta át a szeminárium épületét. Vö. Sebastian BROCK: *An introduction to Syriac studies*. (Gorgias Handbooks, 4). Piscataway, New Jersey 2006, 75–76.

csőfokon, és tananyaga a hagyományos vallási tárgyak mellett a legmodernebb világi tudományokra is kiterjedt. Az iskola megalapításának egyik célja az volt, hogy megtörje a kairói Azhar egyetem és az aligarhi (India) muszlim főiskola presztízsét a világ muszlimjai között, nemutolsósorban tekintettel arra a körülményre, hogy mindkét említett oktatási intézmény angol fennhatóság alatt álló területen működött ez idő tájt. Ám a főiskolának nem adatott meg e célok megvalósítása: a front közeledtével 1917-ben Dzsemál pasa kénytelen volt Damaszkuszba evakuálni az intézményt.²⁶⁶ Ronald Storrs, Jeruzsálem későbbi angol katonai kormányzója arról számol be visszaemlékezéseiben, hogy a „Muszlim Propaganda Főiskola” – ez természetesen a *Kullijja asz-Szaláhijja* – megalapításakor az oszmán-török hatóságok a berendezés kialakításához keresztény intézményektől koboztak el mindenféle tárgyakat, eszközöket, ám az elkobzást elrendelő hivatalos iratokban csak általánosságban, fölöttébb pontatlanul adták meg leírásukat. Minthogy a főiskola számára sem biztosították a szükséges anyagi hátteret, a súlyos pénzszűkében szenvedő intézmény ezen tárgyak nagyrésztét eladta, hogy így jusson hozzá a működéséhez elengedhetetlenül szükséges pénzüsszegekhez. A háború befejeztét követően az eredeti tulajdonosok rögtön visszakövetelték elkobzott javaikat, ámde azok szerteszét szórva voltak találhatók az egész városban. Az angol bevonulás utáni első hetek azzal teltek, hogy az angol szervek megpróbálták igazságot tenni a vitatkozó felek között, de ez többnyire alig volt lehetséges: „Amikor megjelent egy izgatott ferences szerzetes és tíz ágyat, egy tucat szekrényt és kések, villák, valamint kanalak tucatjait követelte, amelyek ekkor már szerteszét voltak szórva az egész városban anélkül, hogy bármelyiknek pontosan meg lett volna jelölve az eredete, ugyan ki tudta volna megmondani, mi kié is valójában?”²⁶⁷

Kmoskónak nem volt alkalma arra, hogy előzetes elképzelései szerint kiterjedt utazások során tájékozódjon a Közel-Keleten uralkodó állapotokról: mindössze egy nagyobb utat tudott tenni, mégpedig „Haifától Bejrútig a tengerpart mentén, hol lovon, hol tengelyen”.²⁶⁸

Kmoszó közel-keleti utazása tulajdonképpen kudarcra végződött. Azt tapasztalta, hogy a háború ideje alatt nincs lehetőség bármit is tenni a helyszínen. „Várnunk kell tehát, míg a horizont kitisztul. Addig a mi részünkről semmiféle missziós tevékenységről szó sem lehet, annál kevésbé, mert bizony saját helyzetünk sem nagyon biztató.”²⁶⁹ Lé-

266 A Szent Anna-templomról és a Kullijja asz-Szaláhijjáról ld. MEISTERMANN, HUBER: *Durch's Heilige Land...*, 194–196. ERHARD GORYS: *Das Heilige Land*. (DuMont Kunst-Reiseführer). Köln 1984, 72–73. BEN-ARIEH: *Jerusalem...Old City...*, 171–173. MARTIN STROHMEIER: *Al-Kullijja asz-Szaláhijja in Jerusalem. Arabismus, Osmanismus und Panislamismus im Ersten Weltkrieg*. (Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes, 49/4). Stuttgart 1991, 1–4. Uő: Al-Kullijya al-Salahiyya, a late Ottoman university in Jerusalem. In: *Ottoman Jerusalem. The living city: 1517–1917*. Szerk. SYLVIA AULD, ROBERT HILLENBRAND. London 2000, I, 57–62. TAMÁRI: *Am al-dzsarád...*, 40–43, 68–69, 200, 2. jegyzet; 301, 5. jegyzet. Uő: The short life of private Ihsan – Jerusalem 1915. *Jerusalem Quarterly* 30 (2007) 43–45. ÇIÇEK: *War...*, 182–184. BURIÁN István közös külügyminiszter 1916. április 5-én kelt magánlevele Várady Lipót Árpád kalocsai érsekhez. ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A.I 762. Generalia X/41. BAEDEKER: *Palästina...*, 7. kiad. (1910), 45. SCHMIDLIN: Die Missionen... 5 (1915) 66, 154–156. BALLOBAR: *Diario...*, 84. PHILIPPE GORRA: *Sainte-Anne de Jérusalem. Séminaire grec melkite dirigé par les Pères Blancs. À l'occasion de son cinquantenaire (1882–1932)*, Harissa é.n. [1932], 105–117.

267 STORRS: *Orientations...*, 294.

268 Ld. a *Jelentés* 3–4. jegyzetéhez kapcsolódó bekezdést a főszövegben.

269 Vö. a *Jelentés* 186. jegyzetéhez tartozó eszmefuttatásokat a főszövegben.

nyegében azonos következtetésekre jut majd a német kormány kiküldötte, Straubinger is 1917 januárjának végén.²⁷⁰ A világháború következtében a keresztény intézmények java-részt tönkrementek. „A török kormány soveniszta jelszó alatt majd minden idegen, tehát keresztény iskola működését beszüntette s részben török iskolákkal pótolja.”²⁷¹ A bezárt keresztény iskolák egy része elpusztult, ami pedig megmaradt, azt az állam lefoglalta: részben katonai célokra, részben pedig állami iskolákat helyezett el bennük. Ugyanakkor azt is leszögezi Kmoskó, hogy a Monarchiában és Németországban általánosan elterjedt nézettel ellentétben, amely egyúttal az ő utazásának is a legfőbb oka volt, a hittérítők között legnagyobb számban képviselt és döntő szerepet játszó olaszok egyáltalán nem távoztak el a Szentföldről, hanem „szépen ott maradtak, [és] minden fontos pozíció az ő kezükben van”. A hadiállapot beálltát követően sok olasz elhagyta ugyan Törökországot, ámde némi bizonytalanság után, egymásnak ellentmondó döntéseket követően az olasz illetőségű katolikus papokat és szerzeteseket végül is nem kényszerítette távozásra az államhatalom. Nincs tehát szükség a helyettesítésükre, sőt teljesen értelmetlen próbálkozás lenne versenyre kelní velük. Inkább az látszik célszerűnek, hogy kellő képzettségben részesült monarchia-beli papok a háború után majd velük együtt tevékenykedve egyúttal ellenőrizzék, illetőleg helyes irányba tereljék az ő működésüket, minthogy ők alapvetően nemzeti propagandát üznek, amit persze ekkortájt a háborús viszonyokra való tekintettel visszafognak.²⁷²

Ami az oktatást illeti, Kmoskó rendkívül rossz véleménnyel van az európai, elsősorban katolikus iskolák korábbi tevékenységéről. Straubingerre és Briemlére hivatkozva arról számol be, hogy ezek az iskolák környezetüktől és gyökereiktől teljesen elidegenítették a helybélieket. Ezzel a nacionalista ifjútörökök teljesen tisztában vannak, ezért is zárták be ezeket az iskolákat, helyesebben török állami iskolákká alakították át őket. A jövőben a katolikusok legfeljebb internátusokat működtethetnek a török állam által megszabott felettébb szűk keretek között, iskolákról szó sem lehet. Kmoskó ugyan *expressis verbis* nem mondja ki, ámde fejtegetéseiből az a következtetés adódik, hogy véleménye szerint az ifjútörökök jogosan jártak el. Így ír: „A német-katolikus missziós ügyek itteni vezetői, Dr. Johann Straubinger és P[áter] Theodosius Briemle azt a nézetet képviselik, hogy a régi missziós iskolák újraélesztése nem kívánatos és nem is lehetséges. Azért nem kívánatos, mert a korábbi francia és olasz iskolák diákjainak jelentős részét nem keresztények, hanem muszlimok tették ki, következésképpen nem a kereszténység, hanem az iskolákat fenntartó nemzetek politikai érdekeit szolgálták ezek az iskolák. A franciák és olaszok majdnem teljességgel megfosztották népi sajátosságától a török nemzetet; Konstantinápoly művelt török lakosai és a levantinus keresztények nem ismerik az anyanyelv fogalmát; gyermekkoruk óta 4–5 idegen nyelvet beszélnek, természetesen rosszul; egy magát tanulnak mutató felületességhez szoktak hozzá, és határozott nemzeti jelleg hiányában maguk is jelleg- és jellemtelenné lettek. A törökök ezt hamar észrevették, és most teljes erővel nemzeti ideáljaik megvalósításáért harcolnak. Talaat bej titkáranak egyik megnyilatkozása szerint az elmúlt évben 5.000 új iskolát nyitottak és el vannak tökél-

270 SCHMIDLIN: Die Missionen..., 7 (1917) 215–(216), 5. jegyzet.

271 Az idézet Várady Lipót Árpád kalocsai érseknek Kmoskó jelentéseiből készített összefoglalójából származik. Ez megtalálható a Kalocsai Főegyházmegyei Levéltárban: „Keleti missziók” című, aláírás, dátum és iktatószám nélküli ötoldalas gépirásos dokumentum „KFL.I.1.a Missiones” alatt egy „Missiones I, 1901–1918” címmel ellátott iratköteggben.

272 Ld. a *Jelentés* 389. jegyzetéhez kapcsolódó bekezdést a főszövegben.

ve arra, hogy mindent megtesznek iskolarendszerük érdekében. Ily módon nyilvánvaló, hogy az ifjútörökök sohasem fognak beleegyezni a régi török állapotok, illetőleg a kongregációs iskolák újjáélesztésébe. A jelenlegi körülmények között erre még csak gondolni sem lehet.” Hasonlóan ír Schrotty Pál egy kis népszerű füzetkében az ekkortájt hozott török iskolatörvényről: „Finom történelmi és lélektani érzékkel felismerték a törökök, hogy nemzeti ébredésük fönntartásának az alapja, központja és koronája egy erőteljes, öntudatos iskolapolitika. Ezt megkísérelték; némi eredményt el is értek. Munkájuk közben meglepte őket az új világfordulat, amelyről senki sem tudja, milyen eshetőségeket nyújt a török népnek *nagyszerűen elgondolt iskolapolitikájának* sikeres keresztülviteléhez.”²⁷³

A háború befejezése után számítani lehet arra, hogy az olaszok (és lehetőségeik szerint bizonyára a franciák is) mindent megtesznek majd egykori befolyásuk visszaszerzésért s ebben kemény ellenfeleink lesznek. Számunkra azonban az olaszoknál és franciáknál sokkal veszedelmesebbek lesznek ebben a tekintetben a németek.²⁷⁴

Általánosságban megállapítható, hogy az egész német–osztrák–magyar akció során, amely hivatalosan az ellenség táborához tartozó franciák és olaszok ellen irányult, az osztrák–magyar fél legfőbb ellenfelének a szövetséges *németeket* tekintette és tőlük tartott leginkább. Egyúttal utalunk arra a körülményre is, hogy noha maguk a törökök messzemenően igénybe vették a németek segítségét számos területen, ám roppant bizalmatlanok voltak velük szemben, mert általában véve „nagyon éles gyanakvás” élt bennük a németek háború utáni szándékait illetően. A németek ezzel tisztában voltak, és többnyire igyekeztek visszafogottan föllépni. Az már a körülmények szinte törvényszerű következménye volt, hogy a törökök előszeretettel okolták a németeket minden nehézséért. Talán nem tévedünk, amikor azt föltételezzük, hogy – ha kisebb mértékben is – hasonló gyanakvás kísérhette az osztrák–magyar törekvéseket is.²⁷⁵

A közeljövőben várható, nacionalista alapon nyugvó közoktatási törvény tervezete már ismeretes, és abból egyértelműen kiderül, hogy a bezárt európai iskolák újonnan megnyitása szóba sem jöhet; csak török nemzeti iskolák működhetnek a jövőben. Az oszmán–török kormányzat ugyanis külső – leginkább francia – nagyhatalmi behatolás eszközeit látta a felekezeti, mindenekelőtt katolikus iskolákban, s ennek az állapotnak mindenképpen véget kíván vetni. A célja ugyanis egy messzemenően centralizált oszmán államban öntudatos oszmán-tudatú állampolgárok kinevelése. Ettől a megfontolástól

273 SCHROTTY: *A kis José szeme...*, 36. Kiemelés tőlem. – O.I. Vö. a *Jelentés* 189. jegyzetéhez kapcsolódó részt a főszövegben. Talat pasa (1874–1921), az Egység és Haladás Társaság egyik vezetője. Belügyminiszter (1913–1917), majd nagyvezír (1917–1918). Kmoskó a név arab formáját használja ([Muhammad] Talaat, ez tudományos átirással [Muhhammad] Tal'at). Török alak: Mehmed Talat.

274 Kmoskó 1916. február 18-án Konstantinápolyban kelt levele Breyer Istvánhoz. Német fordítás. (Az eredeti magyar szöveget tartalmazó dokumentum nincs meg.) ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A.I 762. Generalia X/41. (Generalia X/6). A magyar fordítást a német fordításból készítettem. – O.I. Breyer Istvánról ld. az életrajz 231. jegyzetét.

275 Ld. még lejjebb az életrajz 323. sz. jegyzetéhez kapcsolódó szövegrészt, továbbá WILL: *Kein Griff nach der Weltmacht...*, 101–111. EMIN: *Turkey...*, 113–114. Ez a szerző általános jelleggel szó szerint így ír: „A very acute suspicion of German post-war designs was dominant in all minds.” Vö. LARCHER: *La guerre...*, 109–111. A német–osztrák–magyar és német–török ellentétéről ír ismételtlen a Jeruzsálemben szolgáló Eugen Hoeflich osztrák katona is. Ld. pl. Mosche Ya'akov BEN-GAVRIËL (Eugen HOEFLICH): *Jerusalem wird verkauft oder Gold auf der Strasse. Ein Tatsachenroman (Tagebuch 1917)*. Kiad. Sebastian SCHIRRMEISTER. Wuppertal 2016, 45–46, 112–113, 115–118, 212.

vezetettvén az oszmán-török állam keményen föllép politikai szövetségesei, Németország és Ausztria-Magyarország ilyen irányú törekvéseivel szemben is.²⁷⁶ Ez azonban Közép-Európából eleinte nem volt annyira látható, illetőleg a két szövetséges kis lépésekkel igyekezett kis előnyökre szert tenni. Német ismerősei fölvetették Kmoskónak, hogy „nekünk egyfajta turáni gimnáziumot kellene alapítanunk, aminek jó kilátásai lennének, tekintettel a jelenlegi török-magyar barátságra”. Ám Kmoskó szkeptikus: „A terv ugyan szép, ám drága; ezen túlmenően ebben a turáni gimnáziumban, vagy legföljebb egy turáni főiskolában a zsidók játszanák a főszerepet, ami katolikus szempontból a legkevésbé sem kívánatos.”²⁷⁷ Egyébként megállapítja: „Itt mi nem érünk el semmit a turáni rokonságunkkal. A törökség – már amennyire a politikával foglalkozik – éppen olyan ravasz és számító, mint minden keleti ember, és attól a bajtól szenved, hogy vezetői szabadkőművesek, akik az örmények eddig fennállott gazdasági szupremáciáját a zsidók, a szintén szabadkőműves lelkületű zsidók kezére szeretnék és fogják is juttatni. Minden zsák megtalálja a maga foltját. Erre vezethető vissza az a lelkesedés, amely a szabadkőműves lelkületű ifjútörökök iránt jelentkezik a mi lapjainkban. Egyházi szempontból ezektől semmit sem remélhetünk. Saját erőnkre kell hagyatkoznunk és össze kell szedni a bátorságunkat, hogy képviselhessük jogos érdekeinket.”²⁷⁸ Ugyanez idő tájt, 1916 júliusában Konstantinápolyban tett látogatása során a Függetlenségi Párt vezére, gróf Károlyi Mihály is arra a következtetésre jutott, hogy a „magyar-török barátság és rokonság semmiféle gyakorlati haszonnal nem bír”.²⁷⁹

A turanizmus számos nem-indoeurópai, mindenekelőtt Ázsiához köthető nyelv, illetőleg nép rokonságát hirdeti s alapvetően Max Müller (1823–1900; magyaros névalak: Müller Miksa) német születésű angol nyelvész, majd Vámbéry Ármin nevéhez kapcsolódik, noha első kezdeményei már az 1830-as években jelentkeztek nálunk. Számos változata volt attól függően, hogy épp miképpen határozták meg Turán fogalmát, és milyen nyelveket/népeket rendelték alá. A fogalom az Avesztában is előfordul, majd a Sáhnamében Turán, a török népek által lakott régiók összessége, már Irán ellenfeleként szerepel s a felvázolt világkép szerint a világtörténelem későbbi folyamata valójában Irán (a jó) és Turán (a gonosz) küzdelme. Egyesek nyelvcsaládnak tekintették; mások inkább földrajzi fogalmat láttak benne. „Turáni népekről inkább a területen való együttélésöknek, mint fajuknak közössége szempontjából lehet beszélni” – vélte Márki Sándor. Paikert Alajos meggyőződéssel vallotta, hogy a kínai, japán, török, magyar, finn kultúrán túlmenően a „minden valószínűség szerint” turáni eredetű „sumirokon” keresztül az egyiptomi, babilóni és föníciai kultúra, továbbá a pelazgokon keresztül a görög,

276 ÇİÇEK: *War...*, 142–167.

277 Kmoskó 1916. február 18-án Konstantinápolyban kelt levele Breyer Istvánhoz. Német fordítás. (Az eredeti magyar nyelvű dokumentum nem maradt fenn.) ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A.I 762. Generalia X/41. (Generalia X/.)

278 Kmoskó 1916. február 25-én ismeretlen címzetthez intézett levelének német fordítása. Az eredeti szöveget tartalmazó dokumentum nincs meg. ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A.I 762. Generalia X/41. (Generalia X/.) A megszólítás: *Euer Hochwohlgeboren!* Ez a megszólítás a nemesség alsó rétegeihez tartozó személyeket illette eredetileg, ám a 19. században egyre inkább használatos volt (jogi) doktorok esetében is. Pallavicini János örgróf, osztrák–magyar nagykövet 1916. március 10-én kelt levelében azt írja báró Burián István közös külügyminiszternek, hogy Kmoskó három nappal korábban elutazott Jeruzsálembé. ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A.I 762. Generalia X/41.

279 BIHL: *Die Kaukasus-Politik der Mittelmächte. I...*, 126.

valamint a valószínűleg szintén turáni eredetű etruszkokon keresztül a római műveltség is turáni gyökerekből sarjadt ki. Ez a felettebb tág meghatározás nem volt általánosan elfogadott, ám a magyarok, törökök és esetenként a japánok rokonságát sokan vallották a 19. század végén és a 20. század első felében. Nyomai valamilyen mértékben számos kiemelkedő személyiség gondolkodásában föllelhetők Magyarországon; példának okáért megemlíthetjük Bánffy Miklóst és Teleki Pált. Turán fogalma mind a mai napig fontos eleme a török közgondolkodásnak is. A keleti kapcsolatok hangsúlyozása révén a turanizmusnak bizonyos mértékig mindig volt bizonyos Nyugat-ellenes éle, amely politikai szerephez is jutott mindkét világháborúban. Az I. világháború alatt szerepet játszott a Monarchia egyik fő szövetségeséhez, Törökországhoz fűződő különleges magyar kapcsolatok ápolására és megerősítésére irányuló fáradozások eszmái alapvetésében, míg a II. világháború során (ebben Törökország nem vett részt) azzal szolgálta a magyar külpolitika céljait, hogy a magyar-japán kapcsolatok meghatározó voltát, sőt esetenként a „magyar-japán rokonság” eszméjét hirdette.²⁸⁰ Az ifjútörökök török nacionalizmusa magában foglalta a pánturkizmust, illetőleg a pánturanizmust is.²⁸¹

Ami a jövőt illeti, Kmoskó kiemeli, hogy a részletek még nem ismeretesek, a jövő fejleményei kiszámíthatatlanok, ezért az adott helyzetben csak egy lehetőség van: kívánni a körülmények alakulását.

Kmoskó kitér a lakosság különböző rétegei között tapasztalható feszültségekre, törökellenességre. Úgy véli, az adott pillanatban, a háború során nem lehet semmit sem tenni, mert bármilyen beavatkozás félreértésekre adna okot és gyöngítené a török vezetés befolyását. Ámde Törökország a mi egyik legfontosabb szövetségesünk, érdekeink azonosak, tehát arra kell fölkészülnünk, hogy miképpen folytathatunk majd a háború befejezése után olyan missziós tevékenységet, amely Törökországnak is messzemenően a javára válik. A legfontosabb a török államhatalom és a keresztény elem kibékítése, s ezzel párhuzamosan a törököket rá kell ébreszteni, mennyire fontos számukra a birodalom keresztény népessége. Eléggé pesszimista ebben a tekintetben: „Magától értetődik, hogy a jövőben kifejtendő missziós törekvéseink ilyen iránya a törökök részéről bizonyos fokú belátást és magabizalmat tételez fel. Itt a dolog bibéje! A török hivatalnoki kar csontig romlott banda, amely nem az állam javát, hanem saját érdekeit tartja szem előtt. Hiába van a vezetőkben jóakarát, ha terveiket megvalósítani nem tudják. ... Lehetséges, hogy diplomáciánk jóindulatú, tapintatos figyelmeztetései, a vezetőkkel folytatott eszmecsere stb. igen jó hatással volnának a török államférfiúkra és talán megértetnék velők, hogy túlhajtott centralizmusuk és sovíniszta politikájuk a birodalom érdekeivel homlokegyenest ellenkeznek.”²⁸² Röviden elemzi, milyen feladatok várnak a központi hatalmakra Törökországban a háború sikeres kimenetele esetén. Úgy véli, „ha a háború reánkénázva tűrhető befejezést nyer, az ipar és a mezőgazdaság terén Törökországban nagyszerű munkaalkalmak nyílnak meg (bányák, csatornázás, telepítés stb.), melyeket Monarchiánknak teljes erővel meg kellene ragadnia. Először is kereskedelmi politikánkat már maga

280 A kérdésről továbbvezető bibliográfiával ld. röviden ORMOS István: Adalékok Pröhle Vilmos alakjához. *Keletkutatás* 2012. tavasz, 45–49; kül. 46, 42. jegyzet. Az ott felsorolt bibliográfiai tételeken túl ld. még: GYURGYÁK János: *Magyar fajvédők. Eszmetörténeti tanulmány*. Budapest 2012, 30, 67. OLÁH Péter: A török és a magyar turanizmus kapcsolata a 20. század első felében. *Keletkutatás* 2012. tavasz, 67–86. Igor M. DIAKONOFF: *The paths of history*. Cambridge 1999, 100.

281 VELTZKE: *Unter Wüstensöhnen...*, 19. *The storyteller of Jerusalem...*, XXXVI.

282 Ld. a *Jelentés* 389–390. jegyzetéhez kapcsolódó szövegrészt.

a földrajzi helyzet is a Balkánra és Törökországra utalja, másodsor pedig Törökország nem Amerika, ahol véreink a pénzkirályok nyomorult rabszolgáivá lettek és rövid idő alatt nemzeti öntudatukat elvesztették, hanem olyan ország, ahol egy kis szorgalommal a magasabb műveltséggel bíró európai ember igen könnyen boldogulhat, amellet pedig a vallásemelte válaszfalak következtében nemzeti öntudatát a beolvadás veszedelme egyáltalán nem fenyegeti. Sajnos, a „Keletre magyar” sokszor hangoztatott szállóige dacára magyar népünk Törökország iránt alig érdeklődik. Ebben természetesen óriási része van a hazai társadalom hihetetlenül szűk látókörének és tunyaságának.” Ezen változtatni kell, mindenekelőtt szervezéssel és agitációval.²⁸³ Ez természetesen csak egy kísérő aspektusa lehet a misszióknak. Addig is szükségesnek tartja megfelelő nyelvtudással (olasz, francia és arab) felvértezett szakemberek kiképzését. Ezért különórákat fog adni a budapesti tudományegyetemen „a vulgaris arabs nyelvből és külön órákat [*sic*] Palesztina ismertetéséről” s javasolja, írássanak be néhány ferencrendi szerzetest a nyelvórákra. Azért esik a választása erre a rendre, mert a ferences rendtartomány (*Custodia Terrae Sanctae*) különösen fontos szerepet játszik a Szentföldön – ezzel már elutazása előtt készített memorandumában és mostani beszámolóiban is részletesen foglalkozik. A Törökországba, illetőleg a Közel-Keletre irányuló gazdasági és kereskedelmi behatolás vagy akár terjeszkedés eszmei hátterének, kontextusának kereséskor utalhatunk a magyar birodalmi gondolatnak, a magyar nagyhatalmi aspirációknak, illetőleg illúzióknak a világháború kitörése kapcsán történt előtérbe való kerülésére, amelyek elsősorban a Balkánra irányultak, ám távolabbra tekintve Törökországot és a Közel-Keletet is célba vették.²⁸⁴

Javasolja Kmoskó továbbá – Csernoch János hercegprímás gondolatát felkarolva – egy magyar archeológiai intézet megalapítását Jeruzsálemben, amely egyúttal zarándokházként is szolgálhat a Szentföldre látogatók számára a jövőben. Egyhelyütt azt is említi, hogy a jeruzsálemi intézetet akár bérházban is el lehetne helyezni – nyilvánvalóan bérlakásra gondol. Ez a megoldás ugyanakkor nyilvánvalóan kizárná, hogy ugyanez az intézmény egyben zarándokházként is működjön.²⁸⁵ Megjegyzendő, hogy az akció során több különböző ötlet merült föl azzal kapcsolatban, hogy hol, illetőleg mit (zarándokházat és/vagy bibliai/régészeti tudományos intézetet Konstantinápolyban és/vagy Jeruzsálemben; katonaothont, esetleg középiskolát Konstantinápolyban) lenne célszerű alapítania Magyarországnak. Végül is egyetlenegy intézmény jött létre ezek közül: a magyar állam Konstantinápolyban létesített tudományos intézetet.²⁸⁶

A török kormány helyzete fölött érzett aggodalom tapintható ki abban is, ahogyan az örmények sorsáról beszámol, ami „véres drámává alakult”. Az *örmények által* a törökök között véghezvitt mészárlásoknak 30.000 áldozatát említi török forrás alapján, hozzátéve, hogy az örmények 4.000-et ismertek be. „A megtorlás nem maradt el, ami öldöklésben, de főképp az örménység deportálásában nyilatkozott [meg]. Az elhurcolt örmények

283 Ld. a *Jelentés* 391. jegyzetét követő szövegrészt.

284 Erről a kérdésről ld. ROMSICS Ignác: A magyar birodalmi gondolat. In: uő: *Múltról a mának. Tanulmányok és esszék a magyar történelemről*. Budapest 2004, 121–158, kül. 146–148.

285 Ezek a megállapítások részben Várady Lipót Árpád kalocsai érseknek Kmoskó jelentéseiből készített összefoglalójában állnak. Ez megtalálható a Kalocsai Főegyházmegyei Levéltárban: „Keleti missziók” című, aláírás, dátum és iktatószám nélküli ötoldalas gépirásos dokumentum „KFL.I.I.a Missiones” alatt egy „Missiones I, 1901–1918” címmel ellátott iratköteggben. Ld. még az életrajz 211, 259–262, 285–286, valamint a *Jelentés* 401. jegyzetéhez kapcsolódó szövegrészeket.

286 A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézetéről ld. feljebb.

ezerszámba hullottak el éhség, betegség következtében.”²⁸⁷ Úgy véli, a török hatóságok „örült gaztettet” követtek el az örményekkel szemben, ami ráadásul ostobaság is volt, minthogy „birodalmuk legintelligensebb, legszorgalmasabb elemeit, legügyesebb iparosait és kézműveseit, legagilisabb kereskedőit” dobták oda „politikai és vallási fanatizmusuknak áldozatul”. Ám nincs értelme, sőt káros is lenne közbelépni, mert a törökök ezt nem hajlandók tudomásul venni, illetve egy ilyen lépés érdekeinket veszélyeztetné. „Ebbe a kérdésbe senkit beavatkozni nem engednek. Ha tehát diplomáciánk ezt a gyászos ügyet bolygatná, anélkül, hogy célt érne, csakis rontaná szövetséges jó viszonyunkat, amelyre pedig a jelen pillanatban jobban rászorulunk, mint valaha. Ép ezért nem tudom eléggé elítélni egy izgága ellenzéki honatya ostoba nagyképűsködését, aki állítólag a nyáron interpellálni akart az örmények ügyében. Szándékáról – úgy mondják – az itteni török konzul útján tudomást szerzett a bécsi török nagykövet is és minden befolyását vetette latba, hogy ez az odiozus interpelláció elmaradjon. Mindenki elismeri, hogy a törökök örménypolitikája véték a józan ész s az erkölcsi törvény ellen, de ha valaki egy ügynek használni nem tud és ha beavatkozik, saját érdekeinek árt, akkor, az istenért, maradjon vesztég és ne csináljon ostobaságokat.”²⁸⁸ Különösen szembeszökő az ellentét Kmoskó feltűnő óvatossága és a magyar állam konstantinápolyi kiküldöttjének, Mosony Lipótnak a hozzáállása között.²⁸⁹ Mosony 1916. április 17-i keltezéssel Csernoch János hercegprímáshoz intézett levelet – ennek másolata ugyanebben az aktacsomóban lelhető fel – és „a világtörténelem egyik legborzasztóbb emberpusztításával” kapcsolatban a magyar katolikus egyház azonnali közbelépését sürgeti. A hercegprímás a levelet a kalocsai érseknek továbbítja, hogy az értesítse a külügyminisztert, míg maga a miniszterelnökkel

287 Ezek a megállapítások Várady Lipót Árpád kalocsai érseknek Kmoskó jelentéseiből készített összefoglalójában állnak. Ez megtalálható a Kalocsai Főegyházmegyei Levéltárban: „Keleti missziók” című, aláírás, dátum és iktatószám nélküli ötoldalas gépirásos dokumentum „KFL.I.1.a Missiones” alatt egy „Missiones 1, 1901–1918” címmel ellátott iratköteggben.

288 Ld. a *Jelentés* 186. jegyzetéhez kapcsolódó részt a főszövegben.

289 Mosony Lipót (1886–1940) teológus, esztergom-egyházmegyei katolikus pap – a neve „Mosonyi” alakban is előfordul. Még „Dangelmayer Lipót” néven Kmoskó tehetséges tanítványa volt a hittudományi karon, s példaszerű előrehaladását jelentős mértékben tanára gondoskodásának köszönhetette, amiképpen ezt a kar történetének krónikásai külön kiemelik. A Szentírás tanára Esztergomban, a magyar kormány kiküldöttje Isztambulban, hittanár Budapesten, majd plébános az Egyesült Államokban. 1915 táján a magyar kormány megbízásából török levéltárakban végzett kutatómunkát. Jegyzőkönyv felvétel 1915. november 26-án Budapesten a Szent István társulat dísztermében tartott bizalmas értekezleten a keleti katolikus missziók ügyében. ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A. I 762. Generalia X/41. HERMANN – ARTNER: *A hittudományi kar története...*, 512, 523. *Magyar katolikus lexikon...*, IX. 355. ARBANÁSZ Ildikó, CSORBA György: Magyar kutatók az isztambuli levél- és könyvtárakban a második világháború előtt. In: *A kísérlet folytatódik. II. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*. Szerk. DOBROVITS Mihály. (VT Vámbéry Tanulmányok). Dunaszerdahely 2005, 31–34. Talán rokonságban állott Danglmayer Rafael antikváriussal, akitől az MTAK Keleti Gyűjteményében őrzött arab kéziratok tekintélyes része, 78 kézirat származik: a Gyűjtemény arab kéziratállománya összesen 179 darabból (kötetből), egyúttal 306 műből áll. Danglmajertől 1950-ben vásárolta meg a Könyvtár ezeket a kéziratokat, amelyek a budapesti muszlim közösség tulajdonában voltak egészen 1949-ig, midőn bezárni kényszerültek imahelyeiket. DÉVÉNYI Kinga: *Catalogue of the Arabic manuscripts in the Library of the Hungarian Academy of Sciences*. (Islamic manuscripts and Books, 9). Budapest–Leiden–Boston 2016, 7, 538. Dangelmayer Rafael póttagként szerepel Esztergom legtöbb adót fizető (virilis) képviselői között 1939-ben. *Esztergom és vidéke* 60 (1939), 1. szám (1939. január 1) 4. http://library.hungaricana.hu/hu/view/Esztergom_es_Videke_1939/?pg=3&layout=s (2016. február 18-án olvastam.)

láp kapcsolatba.²⁹⁰ A nyilvánosság előtt Mosony visszafogottabban fogalmaz, midőn arról ír, hogy „az örmények részben nyugtalanságuk, részben a kaukázusi hadszíntér által szükségessé vált internálás folyamán legnagyobb részt áldozatul estek a fáradalmaknak, inségnek és a kurd rablócsapatok mészárlásának. Az örménységgel együtt elpusztult az örmény katolikus egyháznak is legnagyobb része.”²⁹¹ Várady Lipót Árpád kalocsai érsek Burián István közös külügyminiszterhez fordul ebben az ügyben, és 1916. március 14-én kelt levelében az örmények közötti „irtózatós mészárlásról” ír Erzberger jelentése alapján.²⁹² Az örmények sorsát már 1915. november 27-én érintette tágabb összefüggésekben Csernoch János bíboros hercegprímás a november 26-án „a Törökországban elárvult katolikus missziók ügyében” tartott bizalmas természetű értekezletéről Burián István közös külügyminiszter számára készített rövid beszámolójában: „Az örmény keresztények között – úgy tetszik – sikerült az orosz befolyásnak nyugtalanságot szítania, ami maga után vonta az örmény hitközségek elpusztítását. Igen komoly a veszedelem, hogy a szíriai és libanoni katolikusokra hasonló sors vár. Félő ugyanis, hogy a francia és olasz papok által nevelt katolikusok meggondolatlanságból nem fognak eléggé lojálisan viselkedni. Azért a központi hatalmak katolikusai minden rendelkezésre álló eszközzel figyelmeztetik a szíriai katolikusokat, hogy a török állam iránt feltétlen lojalitást tanúsítsanak. Reméljük akciónk sikerét.”²⁹³ Az események egyik szemtanúja, az Oszmán Birodalomban küldetésen lévő német katonatiszt, Fritz Klein is „gyakorlati végrehajtását tekintve” „abszolút gyilkosságnak” nevezi 1917-ben írott visszaemlékezéseiben az örmények deportálását, jóllehet több szempontból elfogadja a hivatalos oszmán-török álláspontot az örményeknek tulajdonított árulásra, hűtlenségre stb. vonatkozóan.²⁹⁴

Kmoskó részletes *Jelentése* azzal az általános végkövetkeztetéssel zárul, hogy „a mostani viszonyok között a legnagyobb szolgálat, amelyet a keleti papságnak tehetnénk, az volna, ha megbízható bizalmi férfiak közvetítésével, lehetőleg közvetlenül, legalább 2 koronás misestipendiumokat juttatnánk kezükhöz”.²⁹⁵ Várady Lipót Árpád kalocsai érsek szarkasztikus lapszéli megjegyzésben kommentálja Kmoskó végkövetkeztetését: *Parturiunt montes!* Azaz: „Vajúdnak a hegyek [és nevetséges egér születik].”²⁹⁶ „Bizalmi férfiak gyanánt megnevezem Kandler János hazánkfiát Haifában és Szbat Pál szír katolikus papot Aleppóban. A szegény keleti papság a francia segítség elmaradása folytán éhhalálra van kárhoztatva. Igazán emberbaráti cselekedet volna e szerencsétlenek nyomorát legalább némileg enyhíteni.”²⁹⁷ Lapszéli jegyzetében Várady ellentmond:

290 KFL.I.1.a Missiones. Missiones 1, 1901–1918.

291 MOSONY Lipót: A konstantinápolyi patriarchátus helyzete a világháborúban. *Katolikus Szemle* 30 (1916) 358. A cikk a latin pátriárkátussal foglalkozik.

292 ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A. I 762. Generalia X/41. (a. Allgemeines 1915–1918).

293 ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A. I 762. Generalia X/41. (a. Allgemeines 1915–1918). 6183. szám.

294 VELTZKE: *Unter Wüstensöhnen...*, 240–243, kül. 241.

295 *Stipendium*, miseadomány vagy misepénz: a szentmisét bemutató papnak adott rendszerint pénzbeli adomány annak érdekében, hogy a misét egy adott célra ajánlja fel. *Magyar katolikus lexikon...*, IX, 204–205.

296 A mondásról ld. a *Jelentés* 410. jegyzetét.

297 Ld. a *Jelentés* legvégét. Kandler János (Csonoplya, Bácsmegye [ma Čonoplja, Szerbia] 1864. július 31 – Haifa 1920. május 28) a Kalocsai Főegyházmegyéhez tartozó pap (spirituális) volt Haifában. KFL.I.1.c. Perszonális iratok. SZINNYEI: *Magyar írók...* V, 914. Szbat Pálról ld. a *Névmutatót*.

„Még hogy aztán a háború elmúltával újból az entente politikai szolgálatába szegődjenek!” Összefoglalójában Várady mindenesetre Kmoskó intencióit követi: „Az örmények irtózatoss helyzetén segitendő, ajánlja, hogy az örményeknek és általában a szűkölködő keleti papságnak juttassanak a központi hatalmak mise-stipendiumokat, s amennyire lehetséges, pénzadományokat az árvák istápolására, de óvatos módon.”²⁹⁸ A központi hatalmaknak az örmény tragédiához való hozzáállására az volt jellemző egyébként, hogy politikai megfontolásokból nyilvánosan nagyfokú visszafogottságot mutattak katonai szövetségeseikkel szemben, ámde a színpad mögött az újabb szakirodalom szerint egyes képviselők sokkal nagyobb erőfeszítéseket tettek, mint amilyeneket korábban föltételezett a kutatás.²⁹⁹

Kmoskó mindezekről a tapasztalatairól két részletes jelentésben számolt be kiküldöinek, illetőleg felettes hatóságainak, s ezek alapján ismertette az út részleteit Várady Lipót Árpád kalocsai érsek az 1916. november 14–15-én tartott püspökkari konferencián.³⁰⁰ Még távolléte alatt írt egy rövidebb „előzetes” jelentést, amelyet 1916. május elején küldött el kiküldöinek. Ez a jelentés mindezidáig nem került elő.³⁰¹ Másutt tett utalásából következtetve részletesen foglalkozott benne egyebek között az örmények deportálásának módozataival, a szíriai és szentföldi missziók állapotával, a szerzetesek által működtetett (kongregációs) iskolák problémáival, valamint a szíriai keresztények alacsony erkölcsi színvonalával. Részletesen bemutatta az általa szíriai „pénzháborúnak”, az „aprópénzmizériának” nevezett jelenséget is.³⁰²

A második beszámolóra a közelmúltban rábukkant Fazekas István. Pontos címe: *Jelentés a szíriai katolikus missziók jelen állapotáról. Az 1915/16 tanév második felében végzett tanulmányútja alapján benyújtja Dr. Kmoskó Mihály egyetemi tanár.*³⁰³ Hazautazását követően vetette papírra – alaposan átgondolva és újraértékelve közel-keleti tapasztalatait, egyúttal áttanulmányozva és figyelembe véve a szakirodalom idevágó megállapításait is, amint írja.³⁰⁴ Erről a magyarnyelvű dokumentumról fennmaradt ugyanabban a kartondobozban egy házilag kinyomtatott hivatalos németnyelvű kivonat, amiképpen

298 Ezt a megállapítást ebben a formában Várady Lipót Árpád kalocsai érseknek Kmoskó jelentéseiből készített összefoglalója tartalmazza. Ez megtalálható a Kalocsai Főegyházmegyei Levéltárban: „Keleti missziók” című, aláírás, dátum és iktatószám nélküli ötoldalas gépirásos dokumentum „KFL.I.1.a Missiones” alatt egy „Missiones 1, 1901–1918” címmel ellátott iratköteggben.

299 BIHL: *Die Kaukasus-Politik...*, 175–181. GARDOS: *Österreich-Ungarn und die Türken...*, 125–140.

300 A kalocsai érsek ismertetője megtalálható a Kalocsai Főegyházmegyei Levéltárban: „Keleti missziók” című, aláírás, dátum és iktatószám nélküli ötoldalas gépirásos dokumentum „KFL.I.1.a Missiones” alatt egy „Missiones 1, 1901–1918” címmel ellátott iratköteggben. Ennek rövid kivonata olvasható az 1916. novemberi püspökkari gyűlés nyomtatott jegyzőkönyvének 14. oldalán. Szfv. PL. No. 80A.

301 A külügyminiszter és a vallás- és közoktatásügyi miniszter között levelezés folyt az örmények és a maroniták ügyében, melyben Kmoskó beszámolója is szerepeltek mellékletként. PLE. Csernoch János hercegprímás iratai 5148/1916 (1916. október 10). Minthogy a kalocsai érsek mellett a másik kiküldője gróf Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatási államtitkár volt, föltételezhetjük, hogy a szóban forgó jelentés esetleg a vallás- és közoktatási minisztériumba (VKM) került. Sajnos a VKM ebből az időből származó iratanyaga a Magyar Országos Levéltárban 1956-ban túlnyomórészt elpusztult. Csak remélhetjük, hogy a jelentés valahol másutt lappang és valamikor majd felbukkan.

302 Ld. a *Jelentés* 52. és 121. jegyzetéhez kapcsolódó szövegrészeket, valamint a VIII. Exkuzust.

303 Ld. a jelen kiadvány *Függelékét*.

304 Ld. a *Jelentés* lelegejét.

már említettük, s bizonyára ez alapján utalt a közelmúltban Robert-Tarek Fischer – nevek említése nélkül – Kmoskó és társai kiküldetésére is.³⁰⁵

Figyelemre méltó *Paul Sbath*nak (magyar írásmód szerint Paul Szbát; 1887–1945) mint a magyar katolikus egyház bizalmi emberének a szereplése Kmoskó *Jelentésében*.³⁰⁶ Arra kell gondolnunk, hogy Kmoskó Aleppóban került vele kapcsolatba. Noha *expressis verbis* nem említi, hogy személyesen találkozott volna vele, ámde az a körülmény, hogy a Monarchia bizalmi emberének javasolja, azt sugallja, hogy nem csupán felületes ismeretség kapcsolja hozzá. Szbát szír katolikus pap volt Aleppóban, aki nagy érdemeket szerzett az arab-izlám tudománytörténet kutatása terén. Később Kairóban tartózkodott huzamosabban, s ott is hunyt el.³⁰⁷ A személye másutt is előfordul a keleti missziókkal kapcsolatos levéltári iratanyagban. Ugyanis 1917-ben a Monarchia aleppói konzulja meleg ajánlólevél kíséretében továbbította a Monarchia konstantinápolyi nagykövetségének Paul Sbath fényképpel (76–77, 81. ill.) ellátott bemutatkozó levelét. Kiemeli „Asbath” atya kiváló tulajdonságait, akit három éve ismer, majd így folytatja: „Arra irányuló törekvései, hogy itt saját erejéből változást és javulást érjen el, nem jártak sikerrel, sőt éles ellenségeskedést szereztek neki, különösen a felső papság körében. A kilátástalanság, hogy [törekvéseit] itt keresztülvigye, lényegesen hozzájárulhatott ahhoz a döntéséhez, hogy új tevékenységi területet keressen magának a Monarchiában.” Az aleppói pap levelét Karl Trauttmannsdorff[-Weinsberg] ügyvivő támogatólag továbbította Czernin Ottokár külügyminiszternek azzal a javaslattal, hogy íróját talán be lehetne vonni a keleti liturgiával foglalkozó tanszék(ek) tervezett megalapításába. Amint az ekkor 30 éves Szbát nagyon szép kézírással papírra vetett soraiból kitűnik, állást szeretne találni a Monarchia valamelyik egyetemén vagy pedig olyan könyvtárában, amely keleti (arab, szír) kéziratokat gyűjt. Az Alois Musil prelátus vezetése alatt álló, 1874-ben alapított *Österreichisches Handelsmuseumból* újjáalakított *Orient- und Überseegesellschaft* kezdeményezésére 1916-ban a bécsi egyetem római katolikus teológiai kara elhatározta egy egyesült görög és görögkeleti liturgiával, valamint egyházjoggal foglalkozó tanszék (*Lehrkanzel für Liturgie und Verfassung der griechisch-unirten und der griechisch-orientalischen Kirche*) felállítását. Eredetileg szó volt ugyanilyen tanszék felállításáról a szláv egyházak számára is, ámde ezt az elképzelést – bizonyára anyagi okokból – egyelőre félretette a kar: *eine Lehrkanzel für die Liturgie, Verfassung und das religiöse Leben der orientalischen Kirche und eine Lehrkanzel für die Liturgie, Verfassung und das religiöse Leben der griechisch-slavischen Kirche*. Legelső formájában a javaslat tartalmazta egy-egy konviktus felállítását is Bécsben a Balkánról és a Keletről származó egyesült és „szimatikus” teológushallgatók számára is. (A beadvány készítője megjegy-

305 FISCHER: *Österreich im Nahen Osten...*, 268–269. Fischer ezen a helyen Gardos egyik publikációjára hivatkozik, ám a megjelölt helyen Gardos nem említi ezt a kiküldetést. Szerepel viszont Gardos lábjegyzetében annak a levéltári anyagnak a jelzete, ahol az ezt a kiküldetést leíró kivonat megtalálható. Ezért arra következtettek, hogy Fischer valójában továbblépett és megnézte a Gardosnál megadott levéltári tételt. Gardos említett cikke valójában általam is idézett doktori disszertációjának egyik fejezete. Köszönettel tartozom Sájó Györgynek (Koppenhága), aki hozzám intézett kérdésével fölhívta a figyelmemet arra, hogy ezt az állítástomat részletesen ki kell fejtenem.

306 Paul Sbath nevéről ld. a XV. Exkurzust.

307 Rövid nekrológia olvasható: *Isis* 36 (1945–1946) 250. Ld. még Zaki Muhammad MUDZSÁHID [Zakī Muḥammad Muğāhid]: *Al-Aalām as-sarkijja fi l-mia ar-rābia asrata al-hidzsrija* [*Al-A'lām aš-šarqīyya fī l-mī'a ar-rābi'a 'ašrata al-ḥiğriyya*]. 2. kiad. Bejrút 1994, 615–616 (732. sz.).

zi, hogy már meg is érkezett Bulgáriából 4 teológushallgató a bajorországi Eichstättbe.) Az akciót némi fogalmi tisztázatlanság lengi körül: egy másik, Bécsben 1917. március 8-án kelt, az *Orient- und Überseegesellschaft* elöljárójától (*Vorstand*) származó előterjesztés szerint az egyik konviktus latin, míg a másik egyesült teológushallgatókat fogadna.³⁰⁸ Ez az akció a Monarchia keleti befolyásának növelését célozta, ugyanis ennek keretén belül Musil egyik célja az volt, hogy Ausztriát a keleti egyházakkal foglalkozó tudományos stúdiumok központjává tegye.³⁰⁹ A tanszék felállítására végül nem került sor – minden bizonnyal a háborús vereség következtében. Ezek a próbálkozások mintegy fél évszázaddal később vezettek azután csak eredményre, midőn az 1975–1976. tanévre kinevezést kapott a patológia és a keleti egyháztan (*Ostkirchenkunde*) professzora.³¹⁰ Minthogy Sbath iratanyaga a felállítandó tanszékkel kapcsolatos dokumentumokat tartalmazó mappába került, arra kell gondolnunk, hogy a tanszék létrehozására irányuló próbálkozások során számolhattak a személyével.³¹¹ Arra nincs adatunk, hogy Sbath végül is eljutott volna Ausztriába; bizonyára az első világháború kedvezőtlen kimenetele hiúsította meg ezt az elképzelést. Kmoskó egyébként még Szíriába való érkezése előtt – tehát azelőtt, hogy személyesen kapcsolatba került volna Sbath-tal – fölveti egyik Konstantinápolyból írott levelében, hogy értesülései szerint Aleppóban jutányos áron meg lehetne venni egy kiváló kéziratgyűjteményt, amely arab és szír nyelvű művekből áll és egy „Asbath” nevű szír pap tulajdona, aki, mint minden keleti ember, nélkülözéseknek van kitéve és ezért „úgy gondolom – írja Kmoskó –, olcsó áron megkaphatnám a cuccot [*Kram*]”. Kmoskó szerint a vallás- és közoktatásügyi minisztériumnak kellene megvennie ezt a becses gyűjteményt, amely azután Jeruzsálemben létesítendő „bibliai intézetünk támaszául szolgálhatna”.³¹² Paul Sbath híres kéziratgyűjteményéről van szó, amelyről Kmoskó akár pontos ismeretekkel is rendelkezhetett (bár megfogalmazása nem utal erre), minthogy tulajdonosa részletes felsorolást tett közzé róla 1912–1913-ban, röviddel a világháború kitörése előtt egy olyan folyóiratban, amelyet

308 ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A.I 762. Generalia X/41 (Generalia X/41^d). Olvashatatlan aláírás.

309 *Ministerium für Kultus und Unterricht an das k. u. k. Ministerium des kaiserlichen und königlichen Hauses und des Äußern. Besetzungsvorschlag für die zu errichtende ordentl. Lehrkanzel für Liturgie, Verfassung und das religiöse Leben der oriental. Kirche an der theol. Fak. der Univ. in Wien.* (12. Oktober 1916). ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A.I 762. Generalia X/41 (Generalia X/41^d – *Errichtung einer Lehrkanzel für Liturgie und Verfassung der griechisch-unirten u. der griech-orientalischen Kirche*). Franz Seraph GRIESMAYR: *Das österreichische Handelsmuseum in Wien 1874–1918. Eine Darstellung zur Förderung von Österreichs Handel und handelspolitischem Einfluß zwischen 1874 und 1918.* Diss. Univ. Wien, 1968, *passim*. BAUER: *Alois Musil. Wahrheitssucher...*, 272. Griesmayr disszertációja részletesen tárgyalja az *Österreichisches Handelsmuseum*, valamint az átalakítás után belőle létrejött *Orient- und Überseegesellschaft* történetét és tevékenységét.

310 Ernst Chr[istoph] SUTTNER – M. Kristin ARAT: *Patrologie und Ostkirchenkunde*. In: *Die Kath.-Theologische Fakultät der Universität Wien 1884–1984...*, 119–123.

311 ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A.I 762. Generalia X/41 (Generalia X/41^d – *Errichtung einer Lehrkanzel für Liturgie und Verfassung der griechisch-unirten u. der griech-orientalischen Kirche*). BAUER: *Alois Musil. Wahrheitssucher...*, 272.

312 Kmoskó 1916. február 18-án Konstantinápolyban kelt levele Breyer Istvánhoz. Német fordítás. Az eredeti magyar szövegű dokumentum nincs meg. A fenti magyar változatot a német fordítás alapján készítettem. – O.I. ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A.I 762. Generalia X/41. (Generalia X/e). A német fordítás adott helyén eredetileg *Artikel* állt. Ezt valaki áthúzta és *Kram*-ra javította. Ezt adtam vissza én a az alacsony köznyelvi stílusértékű „cucc” szóval.

Kmoskó bizonyosan gyakran forgatott.³¹³ Majd a háború után Sbath részletes leírásban ismertette gyűjteményét: a katalógust 1928-ban és 1934-ben három részben, két kötetben publikálta Kairóban.³¹⁴ Amint a bevezetésben leírja, „15 éve”, tehát 1913 óta gyűjt kéziratokat. A katalógus 1.125 tétel leírását tartalmazza. A kéziratok legnagyobb részét szülővárosában, Aleppóban, míg a maradék részt Egyiptomban, Szíriában és Palesztinában sikerült megszereznie. A kéziratok túlnyomórészt arab nyelvűek. Külön kiemeli, milyen nehézségeket kellett leküzdenie, milyen gyötrelmeken kellett keresztül mennie ahhoz, hogy hön vágyott célját megvalósíthassa.³¹⁵ Sbath 1945-ben hunyt el Kairóban. Kéziratainak egy része a Vatikánban van, másik része még a közelmúltban is Aleppóban volt, néhány tétel pedig elveszett, illetőleg lappang.³¹⁶ Ő maga is említi, hogy a kéziratok egy része a világháború alatt bukkant föl, éspedig a Kmoskó által is mérlegelt körülmények között. Úgy tűnik, Sbath is élt az így kínálkozó lehetőségekkel: „*Vint la conflagration des peuples, le dernier bouleversement mondial. Les quelques vestiges de la pensée orientale, réfugiés dans des recoins obscurs presque inaccessibles, reparurent à la lumière du jour: la faim, exigeante conseillère, fit troquer les uns contre un morceau de pain; la main de l'opresseur barbare livra les autres aux flammes.* [Eljött a népek

313 A 3 részből álló cikk már a háború kitörése előtt elkészült, s az első 2 rész meg is jelent 1912–1913-ban – ezt a 100 tételt felsoroló 2 részt ismerhette Kmoskó. A befejező rész, amely további 16 kézirat leírását tartalmazza, 1917-ben jelent meg; mindenesetre a bizonyára Párizsban élő szerkesztők ekkor már nem tudtak kapcsolatba lépni a Szíriában (Palesztinában?) élő szerzővel s ezért korrektúrára sem került sor. A cikk végén az *A suivre* („folytatás következik”) megjegyzés áll. Catalogue sommaire des manuscrits du Père Paul A. Sbath. *Revue de l'Orient Chrétien* 2. f. 7 (17) (1912) 280–285. Catalogue sommaire des manuscrits du Père Paul Asbath (suite). *Revue de l'Orient Chrétien* 2. f. 8 (18) (1912) 241–251. Catalogue sommaire des manuscrits du P. Paul Asbath professeur des langues syriaque et arabe au Séminaire Syrien dirigé par les Pères Bénédictins français au Mont des Oliviers, Jérusalem. *Revue de l'Orient Chrétien* 2. f. 10 (20) (1915–1917) 276–279. Az az állítás további vizsgálatot igényel, hogy Sbath valóban az említett szemináriumban tanított volna. A szemináriumhoz vö. alább a *Jelentés* 266. és 284. jegyzetét a kapcsolódó résszel a főszövegben. Talán a háború előtt tanított itt?

314 Paul SBATH: *Bibliothèque de Manuscrits Paul Sbath, Prêtre Syrien à Alep. Catalogue*. Kairó 1928–1934. Vö. uő: 1500 manuscrits scientifiques et littéraires, très anciens, en arabe et en syriaque découverts par le R. P. Paul Sbath. *Bulletin d'Institut d'Égypte* 8 (1925–1926) 21–43. Ez az utóbbi cikk egy 1925. december 7-én az *Institut d'Égypte*-ben tartott előadás szövege. Paul Sbath gyűjteménye – amint erről érthető büszkeséggel beszámol – ekkor 1.500 kéziratból állott. Lehetséges, hogy 3 év – esetleg 2 év – alatt kéziratának száma 375-tel csökkent? Ez nem lehetetlen, ámde mindenképp meglepő körülmény lenne.

315 *Dieu seul connaît les difficultés que j'ai vaincues et les peines que j'ai endurées pour former ma Bibliothèque que n'ayant en cela d'autre but que celui de servir la religion et la science*. Sbath: *Bibliothèque...*, I, 1–2.

316 A közelmúltban élénk vita zajlott az interneten Sbath kéziratgyűjteményével, illetőleg egy általa publikált katalógus anyagával kapcsolatban, amelynek során bizonyos vádak is elhangzottak reá vonatkozóan. John C. Lamoreaux, Department of Religious Studies, Southern Methodist University e-mail üzenete Roger Pearse-nak (2008. szeptember 9). <http://groups.yahoo.com/group/hugoye-list/message/2945>. A kérdéshez lásd még a következő weboldalon olvasható levélváltásokat: <http://www.roger-pearse.com/weblog/?p=89> (Mindkettőt 2012. december 20-án olvastam utoljára. – O.I.). A vita egy Paul Sbath által kiadott katalógusban található kéziratokról szólt: Paul SBATH: *Al-Fihris. (Catalogue de manuscrits arabes)*. Kairó 1938–1940 [3 rész és *Supplément* összesen 3 db-ban]. Ebben a katalógusban, amely természetesen nem azonos *saját* kéziratgyűjteményének katalógusával (sokan összekeverik a kettőt!), Sbath nagyszámú olyan magánkézben lévő kéziratot sorol föl, amelyet ő maga látott és tanulmányozott, elsősorban – de nem kizárólag – Aleppóban. Többen kétségbe vonják, hogy léteztek-e valaha is ezek a kéziratok. Őszinte köszönetemet fejezem ki Emilio Platti o.p. professzornak (Leuven–Kairó), aki megajándékozott ennek a szerző magánkiadásában megjelent, rendkívül ritka műnek egy teljes példányával.

lángaborulása, a „közel múlt” nagy világrendje. A keleti művelődés egyes emlékei, amelyek eddig sötét, alig hozzáférhető rejtékhelyeken letek menedékre, újra napfényre kerültek: *a követelődző tanácsadó, az éhség egy részüket kenyérmorzsára cseréltette*, míg a többi a barbár zsarnok adta át a lángoknak.]”³¹⁷ Levelében Kmoskó egyébként megemlíti Rahmáni pátriárka szír kéziratgyűjteményét is, ami szerint „a mostani drága időkben” valószínűleg szintén megszerezhető „biblikus intézetünk” számára „ettől a vén Harpagontól”.³¹⁸

Az *Orient- und Überseegesellschaft* más téren is igyekezett elősegíteni a keleti kapcsolatok fejlesztését. Így 1917-ben a Keleti Nyelvi Tanintézet (*Lehranstalt für orientalische Sprachen*) működését helyezte teljesen új alapokra a bécsi kultuszminisztérium az *Orient- und Überseegesellschaft* kezdeményezésére.³¹⁹

Kmoskó az 1916. szeptember 16-án kezdődő félévben már újra előadásokat hirdet meg, s a szeptember 28-án tartott kari ülésen is jelen van.³²⁰ Ezzel összhangban áll az az általa megadott önéletrajzi adat, mely szerint „több mint félévig időzött” Keleten, s *Jelentésének* bevezetésében is 6 hónapot említ ebben a kontextusban.³²¹

Ezt követően a Monarchia részéről még két jelentősebb, ám végső soron hiábavaló próbálkozás történt arra nézve, hogy – legalábbis részben a német szövetséges *ellenében* is – biztosítsa az osztrák–magyar befolyást, egyben a Habsburg-háznak a keresztényeket védő szerepét a Közel-Keleten. Az egyik egy 1917 augusztusa és novembere között lezajlott misszió volt. Ennek során az osztrák hadügyminisztérium úgynevezett „Keleti Missziót” (*Orientmission*) küldött az Oszmán Birodalomba, amelynek hivatalos célja az volt, hogy erősítse a kétoldalú kapcsolatokat, valamint gondoskodásáról biztosítsa az Oszmán Birodalom területén, elsősorban a gázai fronton harcoló csapattesteit.³²²

317 SBATH: 1500 manuscripts..., 21. Kiemelés tőlem. – O.I.

318 Kmoskó 1916. február 18-án Konstantinápolyban kelt levele Breyer Istvánhoz. Német fordítás. (Az eredeti magyar nyelvű dokumentum nem lelhető föl.) ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A.I 762. Generalia X/41. (Generalia X/e). Vö. az életrajz 231. jegyzetét. Rahmáni pátriárkáról még számos helyen esik szó kiadványunkban; ld. a Névmutatót.

319 GRIESMAYR: *Das österreichische Handelsmuseum...*, 345–346.

320 Jegyzőkönyv a Hittudományi Kar 1916. szeptember 28-án tartott I. rendes üléséről. PPKE. HKK. HKI. a). Tanácsülési Jegyzőkönyvek. 6. doboz (1910/11–1924/25).

321 Bernicei Kmoskó Mihály egyetemi ny. r. tanár életrajzi adatai. (Autográf). ELTE. L. BTK 1545/1930–1931.

322 1917 folyamán három nagy csata folyt az angolok által „Palesztina kapujának” nevezett Gáza birtoklásáért márciusban (március 26), áprilisban (április 17–20), majd október–novemberben (október 31–november 7). Csak a harmadik csatát követően, november 7-én sikerült birtokukba venniük az angoloknak, miután az oszmán–török hadsereg evakuálta maradék erőit. Az angolok december 9-én foglalták el Jeruzsálemet, míg Allenby tábornok ünnepélyes bevonulására december 11-én került sor. Az áprilisi csata során a gázai nagymecset gyakorlatilag megsemmisült. BALLOBAR: *Diario...*, 203. DANE: *British campaigns...*, II, 68–97. EDWARD J. ERICKSON: *Ordered to die. A history of the Ottoman army in the First World War*. (Contributions in Military Studies, 201). Westport, Connecticut–London 2001, 161, 163, 172–173. Uő: *Ottoman army effectiveness in World War I. A comparative study*. (Cass Series: Military History and Policy, 26). London–New York 2007, 123. Bizonyára a mecset romjai között (92–94, 96. ill. a jelen műben) találta Lombos László osztrák–magyar tábori lelkész azt a 17. században (1034 A.H. / 1624–1625 A.D.) írott arab kéziratröredéket, amelyet hazahozott és a Margit-körúti ferences kolostor könyvtárának adományozott. A dokumentációban az áll, hogy Lombos László hozta 1918-ban a gázai nagymecsetből. Az évszám bizonyára hazaérkezésének dátuma. Minthogy Lombost 1917. június 8-án nevezték ki tábori lelkésznek, Lombos csak a 3. gázai csatánál (október 31–november 7) lehetett jelen, ám az első kettőnél nem. Sajó György (Koppenhága) úgy véli, hogy „Lombos 1917 nyarának viszonylagosan tücsendesebb

Ezen túlmenően azonban további céljai is voltak a demonstratív utazásnak. A látogatás arra is irányult ugyanis, hogy növelje a Monarchia presztízsét és törökországi jelenlétét, egyben az Oszmán Birodalom területén élő, a Monarchiából származó kolóniákban tudatosítsa gyökereiket, erősítve a Monarchiához fűződő kapcsolataikat, s mindennek előtt megakadályozza, hogy a német szövetséges monopolhelyzetet biztosítson magának katonai és gazdasági téren az Oszmán Birodalomban, amire az – különös tekintettel a háború után kialakuló helyzetre – szemmel láthatóan törekedett. A szövetségesi együttműködés mellett egyfajta Németország és a Monarchia közötti rivalizálás, illetőleg versenyfutás az Oszmán Birodalomra gyakorolt politikai és gazdasági befolyás érdekében az egész korszakon végigvonult. A Monarchia vezető körői ugyanis állandó félelemben éltek, hogy Németország egyoldalú előnyökre akar szert tenni a Monarchiával szemben ezeken a jövő szempontjából létfontosságúnak tekintett területeken, s ezt mindenképp meg akarták akadályozni.³²³ A Misszió fölkereste Konstantinápolyt, Izmit, Aleppót, Damaszkuszt, Haifát, Jeruzsálemet és a gázai frontvonalat, majd Konstantinápolyon keresztül tért vissza Bécsbe. A Missziót névleg az igen fiatal, alig 22 éves Hubert Szalvátor főherceg (1894–1971; 28. ill.), Mária Valéria főhercegnőnek (1868–1924), Ferenc József és Erzsébet legkisebb leányának a fia vezette főhadnagyi rangban, míg a gyakorlati teendők irányítása a kiemelkedő arabista-felfedező, Alois Musil prelátus (1868–1944) kezében összpontosult, aki ez idő tájt a Közel-Kelet, illetve az arab világ egyik legkiválóbb szakértőjének számított szerte az egész világon.³²⁴ A Missziótól, különösen pedig a császárral és királlyal, valamint családjával is bensőséges kapcsolatokat ápoló Musil prelátustól a legfelsőbb uralkodóház, személy szerint pedig a mélyen vallásos Károly császár és király elsősorban azt várta, hogy a Monarchia, illetve a katolikus császári ház érdekében Szíriában – Palesztinát, azaz a Szentföldet is beleértve – végzett egyházi propaganda mellett sikerül kieszközölnie a szultántól, hogy a jövőben a szentföldi Szent Helyek védelmét Franciaország helyett a Monarchia láthassa el, egyben befolyásos nagyhatalomként a közel-keleti katolikusok védelmét is biztosítsa a már feljebb említett „vallási avagy kultuszprotektorátus” intézményének keretén belül.³²⁵ Ezt a célt azonban mindenképpen titokban kellett tartani, nehogy ellenérzést, sőt haragot keltsen az ország életébe történő bármiféle külső beavatkozást kategorikusan elutasító és minden erővel

---

időszakában kutakodott a gázai romok közt, ekkor találhatta ott meg az arab kéziratot, amelyet aztán a visszavonulás során mindvégig magánál tartott, s így jutott el vele együtt valamikor Magyarországra. ... A végső, 1918. szeptember-októberi visszavonulást elesés és hadifogságba esés nélkül végigvivő osztrák–magyar katona ... csak 1919 januárjában hagyhatta el Konstantinápolyt hajón, az októberi török kapituláció óta ugyanis mindannyian Konstantinápolyban voltak internálva anélkül, hogy az országot elhagyhatták volna. Ha Lombos már valóban 1918-ban visszakerült Magyarországra, annak különleges (de nem feltétlenül rendkívüli) oka kellett, hogy legyen, például az, hogy valamilyen okból felfüggesztették katonai lelkései kinevezését, és korábban hazahívták.” A kéziratra vonatkozó információért Fr. Kálmán Peregrinnek tartozom köszönettel. Lombos László (1887–1963) ferencesrendi szerzetes, misszionárius. Jeruzsálemben, Amerikában, majd hosszabb ideig (1934–1948) Kínában működött. 1950-ben egyik kezdeményezője volt a papi békemozgalomnak. A budai rendház vikáriusaként halt meg. *Magyar katolikus lexikon...*, VII, 925. Musilnak ebben és egy korábbi (1914) expedícióban játszott szerepéről ld. WILL: *Kein Griff nach der Weltmacht...*, 242–246.

323 Ld. följebb az életrajz 200, valamint 274–275. jegyzetét és a kapcsolódó részt a főszövegben.

324 Musilhoz, különös tekintettel 1914 végén tett arabiai útjához vö. még McMEekin: *The Baghdad-Berlin express...*, 153–165.

325 JUNG: *Der k.u.k. Wüstenkrieg...*, 125–127. WILL: *Kein Griff nach der Weltmacht...*, 173. A Habsburgok szentföldi aspirációiról ld. feljebb az életrajz 185–192. jegyzetéhez kapcsolódó részt a főszövegben.

kiküszöbölni törekvő nacionalista és egyre inkább világi irányultságú török kormányzatban, ily módon esetleg elidegenítve a Monarchia egyik fő katonai szövetségését. Musil és Sixtus bourbon-pármái herceg, Zita főhercegné – a későbbi császárné és királyné – bátyja között egy 1912-ben közösen tett közel-keleti utazás során szoros barátság alakult ki, és már ekkor mindkettőjüket rabul ejtette az „osztrák kultuszprotektorátus” eszméje. Innen eredt egyébként Musil és a királyi pár bensőséges kapcsolata – egyes kortársak már-már az uralkodó családjába beférkőzött Raszputyin-szerű figurát láttak a kiváló orientalistában. A Bourbonokat azért is foglalkoztatta a szentföldi „osztrák kultuszprotektorátus” kérdése, mert őseik között tartottak számon jeruzsálemi királyokat.³²⁶

Azt tartották tehát kíváncsnak Bécsben, hogy Musil prelátusi rangja, illetve egyáltalán egyházi kötődése rejtve maradjon, ezért a császár és király ebből az alkalomból vezérőrnaggyá (*Generalmajor*) léptette elő, hogy az utazás során magasrangú katonatisztként léphessen föl. A Monarchia fölöttébb józan két fő törökországi képviselője, Pallavicini János követ és a kiemelkedő intellektusú, egyben kiváló helyismerettel rendelkező József Pomiankowski altábornagy, katonai megbízott rendkívül rossz véleménnyel volt a Misszió ötletéről, Musil tábornoki kinevezéséről pedig még inkább, és mindketten mindent megtettek annak érdekében, hogy egyáltalán ne kerüljön sor az utazásra.³²⁷ Musil kiválasztását azért is teljesen elhibázottnak tartották, mert a prelátus sohasem titkolta az ifjútörökök iránt érzett ellenszenvét. Annyit sikerült elérniük, hogy az udvarban – úgy tűnik – időközben rájöttek, hogy túlságosan is Musil extravagáns ötleteinek a hatása alá kerültek. Ezért némiképp módosítottak az eredeti elképzelésen. Midőn a küldöttség már épp a vonat indulására várt a bécsi pályaudvaron, megjelent a császár és király egyik szárnysegédje és közölte, hogy Musilt valójában nem vezérőrnaggyá, hanem csupán hadügyi tábornok-főtanácsossá (*General-Oberkriegsrat*) nevezte ki az uralkodó. Egyben a szárnysegéd elvette Musiltól kardbojtját és gallérjáról ollóval levágta a csillagokat, s helyettük sebtében fölvarrta a magával hozott rozettákat. Musil tajtékozott a „lefokozás” miatt, de azért mégis csak elutazott. A Misszió végül is nem érte el legfőbb, mindvégig titokban tartott célját, azonban minden várakozással ellentétben általánosságban sikeresen zajlott le és a török szövetségében felettébb jó benyomást keltett, ami minden résztvevő és érintett egybehangzó véleménye szerint elsősorban a fiatal főherceg megnyerő egyéniségének, kedvességének, megfontolt, korához képest fölöttébb bölcs fellépésének és szereplésének volt köszönhető.³²⁸ A Monarchia szerencséjére végül is az sem okozott bonyodalmat, hogy minden diplomáciai szabályt felrúgva Bécs csak a legeslegutolsó

326 BAUER: Alois Musil. *Wahrheitssucher...*, 9, 170–194, 250, 261–289. Vö. még Reinhold LORENZ: *Kaiser Karl und der Untergang der Donaumonarchie*. Graz–Bécs–Köln 1959, 461–465. Erich FEIGL: *Kaiserin Zita. Von Österreich nach Österreich*. Bécs–München 1982, 147–153, 320, 323, 365–368.

327 Pomiankowskirol ld. Alexander WILL: *Der Gegenspieler im Hintergrund: Josef Pomiankowski und die antideutsche Orientpolitik Österreich-Ungarns 1914–1918*. In: *Erster Weltkrieg und Dschihad. Die Deutschen und die Revolutionierung des Orients*. Szerk. Wilfried LOTH, Marc HANISCH, München, 2014, 193–214.

328 A főherceg naplót vezetett az utazás során, amelyet fia, Dr. Michael Salvator őrzött Bauer disszertációja megszületésének idején; sajnos nem bocsájtotta a doktorjelölt rendelkezésére. Karl Johannes BAUER: *Alois Musil. Theologe, Forscher, Gelehrter und Stammesheim. Eine Darstellung seines Lebens im Dienste der österreichischen Forschung und der Verbindung der Monarchie mit dem türkisch-arabischen Orient*. Diss. Univ. Wien 1984, 240, 2. jegyzet. Az út lefolyásához ld. még *uo.* 234–250. GRIESMAYR: *Das österreichische Handelsmuseum...*, 337–348. WOHNOUT: *Das österreichische Hospiz in Jerusalem...*, 115–118. BEN-GAVRIËL: *Jerusalem wird verkauft...*, 142–155, 229.

pillanatban értesítette a török kormányt a Misszió útrakeléséről. Általános döbbenetet keltett viszont a török vendéglátókban Musil prelátusnak a bécsi hadügyminisztérium által „álruhának” szánt látványos tábornoki uniformisa, hiszen számos korábbi utazásáról mindenki katolikus papként ismerte, aki az országot szelvényben-hosszában járva mindenütt rendszeresen misézett – semmi jele nem volt tehát korábban annak, hogy katona lenne. Az a látszat alakult ki, hogy a bécsi kormány valamilyen okból rendkívül ügyetlen és otromba módon el akarja titkolni Musil papi mivoltát, s ez a körülmény rögtön föltételezett gyanússá tette őt a törökök szemében. A Misszió hazatértét követően a császárt és királyt csalódással töltötte el, hogy Musilnak nem sikerült elérnie az általa óhajtott legfőbb célt.³²⁹ A legutolsó magasszintű kapcsolatfölvételre azután 1918 májusában került sor, midőn Károly király és Zita királyné hivatalos látogatásra Konstantinápolyba érkezett (május 18–21). A látogatás szervezőinek külön tanácsára a király magyar tábornagi egyenruhát viselt, s ily módon színpompás megjelenésével mindenütt elbűvölte vendéglátóit; látogatása éles kontrasztot képezett II. Vilmos német császár nem sokkal korábbi látogatásához viszonyítva, amelyet a zord háborús viszonyokra való tekintettel a tábori avagy csukaszürke szín (*feldgrau*) uralt. Egyébként a királyi pár konstantinápolyi látogatásában is központi szerepet játszott Alois Musil.³³⁰

Megállapíthatjuk, hogy a Kmoskó Mihály nevéhez kapcsolódó akció végül is alig hozott kézzelfogható eredményt. Az eredetileg tervbe vett 10 ferences páter helyett mindössze ketten vagy hárman utaztak el Konstantinápolyba, illetőleg Szíriába, s a világháború vége előtt már elhagyták az Oszmán Birodalmat. Lombos László mindenesetre még részt vett 1917 őszén a 3. gázai csatában (október 31–november 7), ahol az osztrák–magyar tüzegegységek mellett 1917. június 8-a óta szolgált katolikus tábori lelkészként.³³¹ Fontos eredménynek tekinthetnénk a konstantinápolyi magyar tudományos intézet megalapítását, ámde a világháború végét ez sem érte meg. Néhány osztrák illetőségű pap illetőleg szerzetes kiutazására is sor került ugyan, ámde jelentős eredményekkel az ő tevékenységük sem járt.³³²

329 POMIANKOWSKI: *Der Zusammenbruch...*, 303–309. JUNG: *Der k.u.k. Wüstenkrieg...*, 125–127. HAIDER: *Zwischen Anspruch und Wirklichkeit...*, 72. Sibylle WENTKER: *Österreichische Forschungsreise in das Heilige Land. In: Mit Szepter und Pilgerstab...*, 313–314. Peter JUNG: *Die Präsenz Österreich-Ungarns „Bewaffneter Macht” im Heiligen Land bis 1918. In: Mit Szepter und Pilgerstab...*, 332–333. FISCHER: *Österreich im Nahen Osten...*, 274–278. Uő: *Österreich-Ungarns Kampf um das Heilige Land. Kaiserliche Palästinalpolitik im Ersten Weltkrieg*. Frankfurt am Main 2004, 121–132. BAUER: *Alois Musil. Wahrheitssucher...*, 290–320. Michael Salvator HABSBURG-LOTHRINGEN: *Auf den Spuren...*, 75–76.

330 Alois MUSIL: *Unser Kaiserpaar in Sofia und Konstantinopel. Österreichische Monatsschrift für den Orient* 44 (1918) 97–111. FEIGL: *Kaiserin Zita...*, 326–333. JUNG: *Der k.u.k. Wüstenkrieg...*, 160. WILL: *Kein Griff nach der Weltmacht...*, 183–186.

331 KFL.I.1.a Missiones. *Missiones* 1, 1901–1918. 2457/1916 (1916. április 17). Az adatok pontosításáért Sajó Györgynek (Koppenhága) tartozom köszönettel. – O.I.

332 Az osztrák papok, illetőleg szerzetesek kiküldésére és tevékenységére vonatkozóan lásd Pallavicini ögróf konstantinápolyi nagykövet 1917. március 24-én „*Unsere kulturelle Aktion im nahen Orient*” tárgyában írott jelentését. A jelentés címetette Czernin Ottokár, a cs. és kir. ház melletti és külügyminiszter. ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A.I 762. Generalia X/41. A mai szóhasználattól eltérően a német *kulturell* melléknevet dokumentumaink rendszeresen használják „a kultusszal kapcsolatos” jelentésben. Tapasztalataim szerint ez a szóhasználat ma már még művelt mai németek számára is idegen: nem ismerik.

A KÖZEL-KELETI TAPASZTALATOK UTÓÉLETE

Ami Kmoskót illeti, 1916-ban tett utazása fölöttébb kiábrándító, már-már sokkoló hatással volt rá. Nem először járt ezen a tájon: mint láttuk, tizenöt évvel korábban majdnem egy évet töltött az akkori Szíriában – a mai Libanon, Izrael, illetve Palesztina, valamint Jordánia területén. Nem tudjuk, milyen emlékekkel tért vissza első útjáról, ekkor azonban kifejezetten kiábrándító élményekben volt része. Azon túlmenően, hogy útja teljes kudarccal végződött, ebben mindenképp szerepet játszhattak a háborús viszonyokkal kapcsolatos problémák, az ellátási nehézségek, ezeknek a hatása a lakosság hangulatára, a nemzeti és vallási ellentétek és aspirációk okozta egyre fokozódó feszültségek a lakosság különböző csoportjai, illetve rétegei között. Tudjuk, hogy az arabok ekkor már függetlenségre törekednek az Oszmán Birodalomtól, míg a keresztények a nyugati hatalmaktól, illetve Oroszországtól remélik mielőbbi felszabadításukat. A jeruzsálemi zsidók pedig – amint Kmoskó írja – az angolokat várják, hogy majd nekik adják Palesztinát. Mindeme többé-kevésbé szemmel látható törekvésekre a török államhatalom fokozott idegességgel és elnyomással reagál. Ezeket a kérdéseket Kmoskó is tárgyalja jelentéseiben. Tudjuk például, hogy noha fontosnak tartja a török szövetséges támogatását, „ez a kedves ember alaposan kiábrándult a török testvériség phantasmagóriájából, és meg vagyok győződve, hogy tapasztalatait és meggyőződését írásban és szóban ki fogja mondani .Kmoskó tanár úr módjára’ mindazokon a helyeken és mindazok előtt, kiknek ezt tudniuk kell. És én bizony nem tudok egyebet, mint szekundálni neki lelkesen és meggyőződésből. A Laci is a lehető legbiztosabb meggyőződésből ír horribilis dolgokat” – számol be Kmoskó tapasztalatairól Schrotty Pál ferences szerzetes Unghváry Antal tartományfőnöknék 1916. szeptember 30-án Konstantinápolyból írott levelében.³³³ Az említett Laci, azaz Lombos László, a jeruzsálemi Szent Sír-templomban szolgálatot teljesítő ferences szerzetes, szintén említi a tartományfőnöknék július 9-én írott levelében Kmoskóval való találkozását: „Dr. Kmoskó azt hiszem már odahaza lesz, midőn Főtisztelendő Szeretett Atyám e sorokat olvassa. Azt hiszem, a legpesszimiztikusabb nézettel távozott haza.”³³⁴

Ez a fölöttébb rossz általános élmény nagyon elkeserítette Kmoskót. A törökökből is teljesen kiábrándult, ámde ezt politikai okokból nem fejthette ki. Hozzáadódva az itthoni, a háborús évek okozta ellátási, társadalmi és politikai problémákhoz, mindeme feszültségek egyre csak nőttek benne, aki – mint említettem – fölöttébb szenvedélyes és szélsőségekre hajlamos ember volt, s már csak gyúanyagra vártak, hogy egy pont körül kikristályosodva azután lángra lobbanjanak. Ilyen körülmények között, mostani utazását

333 KFL.I.1.a Missiones. Missiones I, 1901–1918. 2457/1916 (1916. április 17).

334 KFL.I.1.a Missiones. Missiones I, 1901–1918. Lombos egyébként arról is beszámol, hogy nagyon rosszul érzi magát szolgálati helyén. A levél aláírása: „László”. Az az én következtetésem, hogy Lombos Lászlóról van szó. – O.I.

követően került a kezébe Ágoston Péter nagyváradai jogakadémiai tanár „A zsidók útja” című könyve – a mű 1917 télutóján jelent meg – és saját elbeszélése szerint közel-keleti útja és e könyv együttes hatására elkezdett behatóan foglalkozni a zsidókérdéssel.³³⁵ A műről hosszú ismertetésben számol be a *Katholikus Szemle* hasábjain. A mű nézőpontját alapvetően elhibázottnak tartja. Szerinte ugyanis a *πρῶτον ψεῦδος*,³³⁶ az „alapvető tévedés” – amelyből azután minden további hiba ered – a szerző történelmi materializmusa, amelyből kiindulva az antiszemitizmust gazdasági és ebből eredő társadalmi tényezőkre vezeti vissza. Ezzel szemben Kmoskó meggyőződéssel vallja, hogy a végok a zsidó vallásban, illetőleg az ebből eredő önkéntes elkülönülésben keresendő. Ugyanakkor a művet számos tárgyi tévedése és a kereszténységtől való távolsága ellenére figyelemreméltónak tartja, mert „szerzője helyesen, éles elmével figyelte meg a zsidóság jelenét, és nem egy állításával fejtén találta a szeget”. Mindent összevetve – történelmi materialista megközelítése ellenére – érdekes, igen tanulságos olvasmánynak tartja.³³⁷

Meglátásait, újkeletű nézeteit újságcikkekben teszi közzé. A legfontosabb ezek között a „Zsidó lélek – sémi lélek” című „közfeltűnést keltő”, majd a nyomdászszakszervezet közbelépésére betiltott cikksorozata volt, amely 1918-ban jelent meg.³³⁸ Így azután ez a cikksorozat végül is befejezetlenül maradt. Az utolsó, még publikált rész végén Kmoskó megállapítja: arra is gondolhatna valaki, hogy mindaz, amit ő a zsidó lélekről, erkölcsről ír, nyilvánvalóan a zsidók vallására is vonatkozik. Márpedig a kereszténység is az Ószövetségen alapul, ami egyúttal a zsidó vallás legfőbb forrása is, mindenképp vizsgálandó tehát a zsidóság és a kereszténység kapcsolata. „Ez a kérdés oly közelfekvő, hogy vétkes mulasztást követnék el, ha vele röviden nem foglalkoznám...” – írja. Nincs ugyan hozzá semmi kedve, mert ehhez teológiai fejtegetésekbe kellene bocsátkoznia. Korának közönységét azonban ilyen kérdések nem érdeklik, neki meg semmi kedve gyöngyöket szórni disznók elé.³³⁹ Legközelebb 1921 elején publikált ebben a folyóiratban, ám a megígért befejezést hiába keressük. Minden bizonnyal az időközben lejátszódott viharos események is szerepet játszottak abban, hogy nem váltotta be ígéretét: a Tanácsköztársaság

335 Erről a hittudományi kar elé terjesztett *Igazoló jelentésében* (a továbbiakban Kmoskó: *Igazoló jelentés*) ír, amelyben Kmoskó megindokolja Budapestről való elmenekülését, valamint beszámol arról, merre járt és mit csinált távolléte alatt. ELTE. L. Rectori Hivatal 526/1919–1920. ÁGOSTON Péter: *A zsidók útja*. (A jövő kérdései, 2). Nagyvárad 1917. Ez a mű 1917 telének végén jelent meg. Szerzője Ágoston Péter (1874–1925) nagyváradai jogakadémiai tanár, majd radikális politikus, miniszter, a Tanácsköztársaság alatt népbiztoshelyettes. A népbiztosok perében halálra ítélték, a Szovjetunió kiváltotta, majd Párizsban halt meg. Ágoston művének szakszerűségét megjelenésekor is súlyos kritikával illették, s a modern kutatás is osztja ezeket a fenntartásokat. GYURGYÁK: *A zsidókérdés Magyarországon...*, 233, 478–482. VÖRÖS Kati: The ‘Jewish question’, Hungarian sociology and the normalization of antisemitism. *Patterns of Prejudice* 44 (2010) 149–160, kül. 149–153. ORMOS Mária: Egy halálra ítélt szocialista „bolsevik” népbiztos. Ágoston Péter, 1874–1925. In: *Megértő történelem. Tanulmányok a hatvanéves Gyarmati György tiszteletére*. Szerk. BARÁTH Magdolna, BÁNKUTI Gábor, RAINER M. János. Budapest 2011, 233–243. Uő: *A katedrától a halálorig. Ágoston Péter 1874–1925*. Budapest 2011, 81–82, 110–120. Vö. még uo., 53–55, 72–74.

336 Görög „első hazugság”, „első tévedés” (Arisztotelész: *Analyt. Prot. II*, 18. 66^a16) – alapvető tévedés, téves előfeltételezés, amelyből azután további tévedések, téves következtetések születnek. Friedrich KIRCHNER – Carl MICHAËLIS: *Wörterbuch der philosophischen Grundbegriffe*. 5. kiad. Lipcse 1907, 465.

337 *Katholikus Szemle* 31 (1917) 463–469.

338 Gyurgyák János szerint a nyomdászok között magas volt a zsidó származásúak aránya. GYURGYÁK: *A zsidókérdés Magyarországon...*, 474.

339 Kmoskó Mihály (Syrianus): Zsidó lélek – sémi lélek. *A Cél* 9 (1918) 12–21, 199–212, 259–265, 338–343, 393–411, 471–479, 521–531, 583–601; 10 (1919) 239–255. A mondas az Újszövetségből ered (Máté 7,6).

megalakulását követően 1919 áprilisától egészen 1920 decemberéig szünetelt a folyóirat megjelenése.

Minden európainak életreszóló élményt jelent az eltérő kultúrájú Közel-Keletre történő megérkezés. Az idegen arcok, a mérhetetlen nyüzsgés, a szokatlan környezet, a titokzatos, nehéz illatok hirtelen zúdulnak a jövevényre, s együttes hatásuk igen eltérő lehet az emberekre. Minden érkezés hirtelen átlépést jelent egy új világba, ám mindez legintenzívebben természetesen a legelső alkalommal jelentkezik. Az Egyiptom emlékei, az arab nyelv és kultúra kincsei iránt érdeklődő utas felfokozott várakozásait legszebben talán Edward William Lane, a neves szótáríró és az egyiptomi szokások hű krónikása fejezte ki, midőn 1825-ben hajóval Alexandria kikötője felé közeledett: úgy érezte magát, írja, mint egy keleti vőlegény, aki épp fellebbenteni készül fiatal menyasszonya arcáról a fátylat.³⁴⁰ Lane itt arra az arab szokásra utalt, hogy a házasság előtt a jegyesek nem találkozhattak egymással, s így nem is láthatták egymást – a párválasztás csakúgy, mint a házasság megszervezése, családi ügy volt, amit a szülők intéztek, minthogy a házasság nem két magánember, hanem két nagycsalád közötti kapcsolat létrehozását jelentette. Az esküvőt követően azután az ifjú pár visszavonult, és az ifjú férj ekkor lebbentette föl a fátylat felesége arcáról, és ekkor pillantották meg először egymást. Ez mindkettejük életének talán legfontosabb pillanata volt, hisz ekkor dőlt el, hogy várakozásaik, reményeik beteljesülnek-e, s házasságuk, sőt egész életük harmonikus, boldog kapcsolat lesz, vagy pedig kellemetlen kötelesség, akár nyűg, békétlenség, sőt folytonos harc, egymással vívott küzdelem.³⁴¹

Lane várakozásai beteljesültek, több alkalommal töltött hosszabb időt Egyiptomban, a helybélieliek között élt, megkedvelte őket, köztük munkálkodott, terveit többé-kevésbé sikerült megvalósítania. Az Egyiptommal, mindenekelőtt pedig az egyiptomiak szokásaival foglalkozó művei a szabatos leírásokon, megfigyeléseken túlmenően kitűnnek tárgyilagos, kiegyensúlyozott hangnemükkel is.³⁴²

Kmoskóra viszont épp ellenkező hatással volt a Kelet világával való személyes találkozás: úgy érezte, visszataszító, undorító világba csöppent, ahol csak negatív élmények érik. Különösen kiábrándítónak, végtelenül ellenszenvesnek találta az embereket: „S az első csalódást nyomon követi a folytonos kiábrándulások keserves sorozata. ... A keleti ember, amilyen szegény, épp oly fősvény; s amilyen bizalmatlan, épp oly megbízhatatlan. Szíriában aligha furdal valakit a lelkiismerete, ha jó nagyot hazudik, de alkalmasint akkor érez lelki furdalásokat, ha hébe-hóba igazat talál mondani.” Ezzel kapcsolatban utal egy levantei legendára, amely arra szolgál magyarázattal, hogy miért „hazudnak kétannyit Szíriában, mint az egész világon együttvéve”. Ezt a legendát később részleteiben is elmeséli: „Mikor az Úristen az ördögöt a paradicsomból kiűzte, meghagyta neki, hogy

340 Stanley LANE-POOLE: *Edward William Lane. [A memoir]*. In: Lane: *Lexicon*, I/5, VII. Jason THOMPSON: *Edward William Lane 1801–1876. The life of the pioneering Egyptologist and Orientalist*. London 2010, 26. Ez utóbbi műhöz vö. ORMOS István: Jason Thompson, Edward William Lane 1801–1876. The life of the pioneering Egyptologist and Orientalist, London 2010 [review article]. *The Arabist. Budapest Studies in Arabic (Papers presented to Alexander Fodor on his seventieth birthday)* 31 (2012) 111–117.

341 Egy ilyen esemény szép leírását ld. Chafika Soliman HAMAMSY: *Zamalek. The changing life of a Cairo elite, 1850–1945*. Kairó–New York 2005, 56–63.

342 Edward William LANE: *Description of Egypt*. Kiad. Jason THOMPSON. Kairó–New York, 2000. Edward William LANE: *An account of the manners and customs of the modern Egyptians*. The definitive 1860 edition. Kiad. Jason THOMPSON. Kairó–New York 2003.

ott szétszórta hazugságait szedje össze és vigye magával. Az ördög három zsákot töltött meg velük és azután útra kelt. Szíriába érve két zsák kioldódott, mire a bennük felhalmozódott hazugságok szétrebbentek. Innen van, hogy Szíriában kétannyit hazudnak az emberek, mint az egész világon együttvéve.”³⁴³ Rövid jellemzéssel is szolgál, milyennek látja a keleti embereket: „A hűség, becsület, tisztesség ismeretlen fogalmak Kelet országaiban. A legtöbb ember iskarióti Júdásba oltott Shylock, pénzsóvár, áruló, alattomos gazember.”³⁴⁴ Még a sémi nyelvek tudós professzorát is érik kellemetlen élmények: „Az idegent megőrjítik az arabok erős tüdeiből előtörő furcsa torokhangok, amelyek veszedelmesen hasonlítanak ahhoz a sztakatóhoz, amelyet a számár ordításának fortisszimója előtt hangoztat próbaképen...” Figyelemreméltó, hogy mindezeket a teljesen új, friss élmény elevenségével adja elő röviddel 1916-ban tett szíriai útja után. Ez azért meglepő, mert nem most jár először a világnak ezen a részén! Amint feljebb láttuk, diákkorában már hosszabb időt töltött a történelmi Szíriában a mai Libanon területén. Már akkor is érték felettébb kellemetlen benyomások. Tudjuk például, hogy az eredeti úticéljául kijelölt sarfei szemináriumából két hét után pánikszerűen elmenekült. Ez a mostani utazás pedig kifejezetten elementáris, sokkoló hatással volt rá. Ágoston Péter könyvének hatása alatt azután megvilágosodnak az eddig homályban maradt összefüggések. Ha a Magyarországról idevetőtött látogató „az utcai zajhoz valamennyire hozzászokott, önkénytelenül azt kérdi magától: hol is láttam ilyen életet, ilyen zajt, ilyen erkölcsöket? S akkor eszébe jut Munkács, Beregszász, Ungvár, Máramarossziget, a pesti Király-, Rombach- [*sic*] és Dob-utca, a zsidótelepek Teleki-tere stb.”³⁴⁵ Minthogy pedig a zsidók még ilyen hosszú idő után is ugyanúgy élnek és viselkednek, mint ahogyan egykoron a Közel-Keleten tették, s valamennyi régi tulajdonságukat változatlanul megtartották, ez szerinte egyértelműen bizonyítja, hogy valójában önálló népet alkotnak, amely – a többi sémi néphez hasonlóan – a pusztaság nomádjaitól származik, s a többi sémi néppel egyetemben azok valamennyi tulajdonságát változatlanul megőrizte. Kmoskó az összes sémi népet egy egységes, időben változatlan entitásként tételezi, s ezért is állhat egyik alapvető cikke címeként „Zsidó lélek – sémi lélek”, minthogy szerinte a kettő egy és ugyanaz. Nem tekinti fájnak a sémi népeket, mert – amiképpen megállapítja – a természettudósoknak minden arra irányuló igyekezete, hogy ezt a fogalmat szabatosan meghatározzák, teljesen hiábavalónak bizonyult, haszontalan dolog tehát fajról beszélni a sémi népek esetében. (Ezt egyébként már egy 1913-ban írott cikkében is kifejti a zsidók kapcsán.)³⁴⁶ Úgy véli, a sémi népeket valójában a közös „néplélek”, a közös lelki jegyek határozzák meg, amelyek minden környezetben változatlanul megmaradnak, tehát nyilvánvalóan valamilyen módon átöröklődnek a történelem folyamán. A „néplélekre” vonatkozó, ez idő tájt

343 Vö. alább a *Jelentés* 195. jegyzetéhez tartozó szövegrészt.

344 Ilyen nézetekkel nem ritkán találkozunk európaiaknál, különösen a 19. században, de korábban is. Idézhetjük például Jean de Thévenot (1633–1667) francia utazónak az egyiptomiakról adott leírását: „Az ország lakói – a muzulmánok csakúgy mint a keresztények – általában barnabőrűek, fölöttébb gonoszak, nagy csirkefogók, hitványak, lusták, képmutatók, nagy pederaszták, gazemberek, árulók, nagyon pénzsóvárok, sőt képesek akár egy *medin*-ért bárkit megölni; szóval minden bűnben tökéletesek, a legnagyobb fokban gyávák...” *Voyages de M^r. de Thevenot tant en Europe qu'en Asie & en Afrique*. Párizs 1689, I, 792. A *medin* (< *mu'ayyadī*) ezüstpénz a korabeli Egyiptomban. Ld. *The travels of Monsieur de Thevenot into the Levant in three parts*. Newly done out of French. London 1687, I, 262. Reinhart P. Dozy: *Supplément aux dictionnaires arabes*. [Leiden 1881; reprint:] Bejrút 1991, I, 46.

345 Kmoskó Mihály (Syrianus): Zsidó lélek – sémi lélek. *A Cél* 9 (1918) 13.

346 Kmoskó Mihály: Sémi tanulmányok. 1. A zsidóság mint népfaj. *Religio* 72 (1913) 654–656.

elterjedt elképzeléseket nagy hatással képviselte ekkoriban az arab civilizációval is behatóan foglalkozó *Gustave Le Bon* (1841–1931), eredetileg orvosi végzettségű francia társadalomtudós, aki figyelemreméltó elképzeléseket fejtett ki a tömegek lélektanával kapcsolatban.³⁴⁷ Bizonyíthatóan hatottak még Kmoskóra a nomádok jellemzése terén Henri Lammens francia jezsuita arabista nézetei is, amelyeket *Le berceau de l'Islam. L'Arabie occidentale à la veille de l'Hégire* című művében foglalt össze.³⁴⁸ A nehéz háborús viszonyok dacára Lammens 1914-ben megjelent művét Kmoskó hamarosan elolvasta, mert már egy 1915-ben publikált cikkében rövid, lelkes hangnemű ismertetőt közöl róla.³⁴⁹ Ebben a kontextusban Kmoskó hivatkozik még Franz von Schwarz német orvosnak a turkesztáni városokba telepedett türkökről alkotott véleményére is – ő tizenöt éven át volt a taskenti csillagvizsgáló asztronómusa.³⁵⁰ Így válik azután lehetővé Kmoskó számára, hogy a zsidók valódi, ősi jegyeit, lelki, erkölcsi stb. jellemzőit – amelyek ily módon természetesen a modern európai, így magyarországi zsidókat is jellemzik – a pusztaságban lakó arab beduinokat alapul véve írja le részletesen, mégpedig messzeemenően a *Mukaddimára*, Ibn Khaldún (megh. 1378 k.) méltán híres *Bevezetőjére* támaszkodva, amelyet az illusztris szerző átfogó történeti munkája elé bocsájtott.³⁵¹

Az az elképzelés, hogy a sémi népek lényegi tulajdonságait alapvetően a pusztaságban lakó, anarchiára hajlamos beduin arabok reprezentálják, nem volt ismeretlen ez idő tájt. Egyik jelentős képviselője Ernest Renan (1823–1892) nagyhatású francia gondolko-

347 Legfontosabb művei: *La civilisation des arabes* (1884), *Les premières civilisations de l'Orient* (1889), *Lois psychologiques de l'évolution des peuples* (1894), *Psychologie des foules* (1895). Vö. Timothy MITCHELL: *Colonising Egypt*. Cambridge 1988, 122–127. Graham RICHARDS: 'Race,' racism and psychology. *Towards a reflexive history*. 2. kiadás. London–New York 2012, 29–31. Le Bon megítélése ellentmondásos. Egy történész csodálója mindenestre így jellemzi: „zseniális vulgarizátor, ... eredeti szellem, aki mellbevágó szintéziseket dolgoz ki, korával összhangban, ám az elfogadott szellemi rendszerek határán.” Mercedes VOLAIT: *Fous du Caire. Excentriques, architectes et amateurs d'art en Égypte 1863–1914*. Párizs 2009, 80–89, 124. Vö. még Benoît MARPEAU: *Gustave Le Bon (1841–1931), parcours d'un intellectuel*. Párizs 2000 [nem láttam – O.I.].

348 (Scripta Pontificii Institutii Biblici). Róma 1914, 185–334, kül. 185–267. Ennek a résznek az egyik fő forrása egyébként GOLDZIHER Ignác *Muhammedanische Studien* (Halle an der Saale 1888–1890) című művének első fejezete (I, 1–146) volt.

349 Hol volt a paradicsom? *Religio* 74 (1915) 173–176.

350 Jelentés az elmúlt év lelkipásztori életéről. Pusttazámor, 1925. január 2. *Lelkipásztori jelentések, 1924–1926...*, 346. Vö. Franz von SCHWARZ: *Turkestan, die Wiege der indogermanischen Völker*. Freiburg 1900.

351 Ld. pl. Abd ar-Rahmán ibn Muhammad IBN HALDÚN [‘Abd ar-Rahmān ibn Muḥammad Ibn Ḥaldūn]: *Mukaddima [Muqaddima]*. Kiad. Ali Abd al-Vāhid WĀFĪ [‘Alī ‘Abd al-Wāḥid Wāfī]. Kairó 2004, 508–512. Ld. még *uo.*, 1378–1379 (Index: *Al-Arab [Al-‘Arab]*, *Al-Arab bi-maanā l-badu [Al-‘Arab bi-mā’nā l-badw]*). IBN KHALDÚN: *The Muqaddimah. An introduction to history*. Ford. Franz ROSENTHAL. (Bollingen Series, 43). 2. kiad., 2. lenyomat. Princeton 1980, I, 303–308. Ld. még *uo.*, III, 541–542 [Index: *Arab(s)*]; 545 [Index: *Bedouins*]. A „beduin” kifejezés használatához Ibn Khaldúnnál ld. Franz Rosenthal előszavát: IBN KHALDÚN: *The muqaddimah...*, I, LXXVII. Stefan LEDER: *The Arabs of Ibn Khaldūn. Al-Abhath* (Bejrút) 57 (2009) 62–63. A Mukaddima-részlet magyar fordítása: IBN KHALDÚN: *Bevezetés a történelembe (Al-Muqaddima)*. Vál., bev., ford., komm. SIMON Róbert. Budapest 1995, 162–167. Érdekeséggé vált megemlítnünk, hogy a 19. század első felében Egyiptomot modernizáló Muḥammad Ali kedvenc történetfilozófiai olvasmánya volt a Mukaddima, amelyet török fordításban olvasott. Muḥammad Ali nem bírt más nyelvet. Kedvenc fia, a kiemelkedő tehetségű Ibráhīm pasa is nagy becsben tartotta a Mukaddimát, és a mű szeretetét gyermekeibe is beléoltotta. A mű török fordítását nyomtatásban kétszer is megjelentette az egyiptomi állami nyomda Bulákban. Ekmeleddin İHSAÑOĞLU: *The Turks in Egypt and their cultural legacy*. Ford. Salih SADAWI, Humphrey DAVIES. Kairó–New York 2012, 39, 43, 81, 152, 205, 337. Vö. LEWIS: *The Muslim discovery...*, 116.

dó volt, aki úgy vélte, szoros kapcsolat áll fenn egy-egy nép nyelve, lelkilete, vallása és kultúrája között, és mindez fajilag determinált.³⁵² Ez a nézet ugyanakkor még korábbi múltra tekint vissza: Renan mögött Franz Bopp (1791–1867) és Wilhelm von Humboldt (1767–1835) alakja sejlik föl kutató szemünk előtt a távolban.³⁵³ Továbbá arra a következtetésre jutott Renan, hogy az egyes népfajokhoz tartozó népek hasonló lelkiséggel bírnak (*une profonde similitude d'esprit*). Úgy gondolta, a sémi népek eredeti tulajdonságait, szellemiségét alapvetően a pusztaságban lakó beduin arabok testesítik meg. „Összehasonlító néppszichológiai elmélkedés” alapján arra a következtetésre jutott továbbá, hogy az „indoeurópai fajjal” összehasonlítva „a sémi faj valójában az emberi természet alacsonyabbrendű kombinációját” képviseli. Nem rendelkezik a lelkiségnek ama fennköltiséggel, amelyet csak India és Germánia ismer, sem a mérték és a tökéletes szépség érzékével, amelyet Görögország hagyott örökölni az újlatin nemzeteknek, sem azzal a finom és mély érzékenységgel, amely a kelta népek legfőbb vonása. Az úgynevezett árja népek legfőbb jellemzője, hogy sokféleségében, számtalan szétágazó aspektusában képesek megragadni a környező világot, s ez az adottság teszi őket alkalmassá további határtalan fejlődésre, minthogy ez a képesség a feltétele a sokistenhit, a mitológia, a filozófia és a tudomány kifejlődésének is. Ezzel szemben áll szerinte a „sémi szellem (*l'esprit sémitique*)”, amit ebben az időben az iszlám reprezentál. Kijelenti: „a muzulmán és az európai egymás jelenlétében egy faj két létezőjét személyesítik meg, akikben semmi közös nincs a gondolkodás és az érzés módja tekintetében.” A sémi népeket leginkább a mindenség *egységének* érzete hatja át, s ily módon legfőbb jellemzőjük az *egységre* való törekvés, a „monotheismus ösztöne”,³⁵⁴ amelynek egyik megjelenési formája az egyistenhit is, amelyet azután tőlük vett át valamennyi nép. Ez egyben azt is jelenti, hogy „a sémi népek helyezték el az emberiség egységének és haladásának alapkövét”. Ehhez szorosan kapcsolódik a próféta-ság, valamint a kinyilatkoztatás intézménye, amely szintén a sémi népek alapvető tulajdona, sajátossága. Ugyanakkor idegen tőlük a filozófia és a tudomány. Mindezeket Renan a sémi népek ősi, eredeti tulajdonságainak tekinti, ezeket azonban jelentősen, sőt döntően módosíthatják a környezeti hatások. Hangsúlyozza, hogy ettől az „eredeti sémi szellemiségtől”, amelyet a „vér” határoz meg, a környezeti hatások következményeként már messzire eltávolodtak mindazok a sémi népek, amelyek már nem a pusztaságban élnek, hanem történelmük során más környezetbe kerültek. Így például megállapítja, hogy „napjaink izraelitái, akik egyenes vonalban Palesztina régi lakóitól származnak, már semmiféle sémi jelleggel nem bírnak, hanem egészen egyszerűen modern emberek, akiket magával ragadott és a maga képére alakított ama nagy, a fajok feletti, valamint az eredet által meghatározott helyi adottságokat megsemmisítő erő, amelyet

352 Ernest RENAN: *Histoire générale et système comparé des langues sémitiques*. 5. bőv. kiad. Párizs 1873, 14. GOLDZIHNER Ignác: Renan és Berthelot levelezése. *Budapesti Szemle* 96 (1898) 172. Vö. LEDER: *The Arabs...*, 51.

353 Lawrence I. CONRAD: Ignaz Goldziher on Ernest Renan: From Orientalist philology to the study of Islam. In: *The Jewish discovery of Islam. Studies in honor of Bernard Lewis*. Szerk. Martin KRAMER. Tel Aviv 1999, 141.

354 Ezt a kifejezést Goldziher használja Renan vonatkozó nézeteinek összefoglalására. GOLDZIHNER Ignác: *Renan mint orientalista. Emlékbeszéd*. (A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagja fölött tartott emlékbeszédek, VIII/2). Budapest 1894, 29.

civilizációnak nevezünk!”³⁵⁵ Renan egyébként lenyűgöző és nagyhatású, kitűnő stílusban megírt, korszakos jelentőségű művének épp ezen aspektusáról már 1893-ban azt jelenthette ki Goldziher Ignác, hogy „e néppszichológiai schéma ... helyreigazítása, cáfolata, módosítása egy egész irodalmat teremtett”, s az „alaposabb vizsgálat után elhibázottnak bizonyult”.³⁵⁶ Teljességgel téves Renannak az az állítása példának okáért – mutat rá Goldziher –, mely szerint a zsidóknak és a pusztaság arabjainak az egyistenhite a sémi népek lelkiüldéből származna, hiszen mindkét nép eredetileg többistenhitű volt, s csak a későbbi történelmi fejlődés során, különleges történelmi körülmények között jelent meg náluk az egyistenhit. Ráadásul ez csakis a zsidókra és az arabokra vonatkozik egyáltalán, a többi sémi nép körében eredetileg semmi nyoma az egyistenhitnek. Nem létezik tehát egy adott népre, fajra jellemző, veleszületett lelkiület. Egy nép mitológiája nem ezt tükrözi tehát, hanem az a változó környezeti, politikai, gazdasági és szociális viszonyokra adott reakció valójában. Alapos vizsgálatok során kiderül, hogy hasonló körülmények között élő népek hasonlóan reagálnak ugyanazon körülményekre. Teljességgel tévesnek tartották már ez idő tájt is Renannak azt a törekvését, hogy például Izrael történetéről szóló nagyhatású művében mindenáron párhuzamokat – gyakorta felettébb erőltetetteket – igyekszik felfedezni a modern történelemmel, így példának okáért XIV. Lajosban Salamon királyra, míg Heinrich Heinében az ószövegségi Prédikátorra (*Qohelet*) ismer rá.³⁵⁷ Renan gondolkodásmódját, s nála még sokkal inkább Kmoskó ezirányú fejtegetéseit a *történelmi szemlélet hiánya (ahistoricitás)* jellemzi messzemenően.³⁵⁸ Figyelman kívül hagyják azt a körülményt, hogy a történelem során az egyes aktorok maguk is változnak, átalakulnak, ily módon nem lehet minden további nélkül párhuzamokat vonni és azonosságokat megállapítani egymástól távoleső korok szereplői és eseményei között. Amiképpen a régi mondás is velősen összegzi: *Tempora mutantur et nos mutamur in illis*. „Változnak az idők és mi is változunk bennük.”³⁵⁹

A szakirodalom bőségesen foglalkozik Ibn Khaldúnna a beduinokról alkotott nézeteivel. Noha a részletekben gyakorta nem is, abban mindenesetre egyetért, hogy Ibn Khaldún különböző helyeken kifejtett nézetei nem föltétlenül hozhatók minden esetben közös nevezőre. Arra is utal a szakirodalom, hogy elméleti konstrukcióiból kiindulva Ibn Khaldún helyenként túlzó, megalapozatlanul negatív képet fest a beduinokról.³⁶⁰ Mindenesetre az Ibn Khaldúnna olvasottakat alkalmazta azután Ágoston Péter fejtegetéseire Kmoskó.

355 Idevágó nézeteit Renan többször is kifejtette, miközben azokat folyamatosan módosította, ám lényegi elképzelései mellett alapvetően kitartott. Mi ezeket itt az alábbi két mű alapján vázoljuk, figyelembe véve Goldziher fejtegetéseit: *Histoire générale et système comparé des langues sémitiques. Première partie. Histoire générale des langues sémitiques* [1847/1855]. 4. kiad. Párizs 1863, XV–XVI, 1–17, kül. XV–XVI, 14. De la part des peuples sémitiques dans l’histoire de la civilisation [1862]. In: *Oeuvres complètes de Ernest Renan*. Szerk. Henriette PSICHARI. Párizs, 1947–1960, II, 317–335.

356 GOLDZIHÉR: *Renan...*, [1894] 28–29. Vö. Theodor NÖLDEKE: *Orientalische Skizzen*. Berlin 1892, 1–20 [„Die Charakteristik der Semiten”]. Nöldeke írása vitáit Hvolszón [Chwolson] *Die semitischen Völker* című publikációjára [Berlin 1872], amely már maga is valójában vitáirnak íródott Renan nézetei ellen. A vitáról ld. Friedrich NIEWÖHNER: Kritik und Liebe. Einleitung. In: Ignaz GOLDZIHÉR: *Renan als Orientalist. Gedenkrede am 27. November 1893*. Ford. ZALÁN Péter. Zürich 2000, 10, 24. jegyzet; 18.

357 GOLDZIHÉR: *Renan...*, [1894] 23–33, 68–75. Vö. NIEWÖHNER: Kritik..., 7–18, kül. 9–11. CONRAD: Ignaz Goldziher on Ernest Renan..., 137–180.

358 Vö. MANGOLD: *Vision*.

359 A mondás történetéről ld. Georg BÜCHMANN: *Geflügelte Worte. Der Zitatenschatz des deutschen Volkes*. Szerk. Walter ROBERT-TORNOW [sic], Eduard IPPEL, Bogdan KRIEGER. 24. kiad. Berlin 1910, 521.

360 Lásd pl. (további irodalommal) LEDER: *The Arabs of Ibn Khaldūn...*, 47–64, kül. 49.

Természetesen az arabokon és zsidókon kívül az említett jegyek az arámiakat, így a szíreket, valamint az akkádot (asszír-babilóniaiakat) is jellemzik szerinte – bizonyára az etiópokat is, ám ők kívül maradnak a látószögén. „Mert jegyezzük meg jól, hogy a zsidó a maga sajátos psychejével nem magában álló izolált jelenség, hanem a subtropicus klímájának normális típusa, amelynek a zsidók nem egyedüli képviselői, hanem azokat a bizonyos tulajdonságokat más sémi népekkel – a szírekkel és arabokkal – egyaránt osztják. E tulajdonságok Ágoston Péter szerint: önzés, kizsákmányolás, aszociális hajlamok, szívtelenység, megfélemlítettség, nagymérvű mozgékonyosság és kereskedői hajlamok. Ezeket éppen megtalálni az arab és arámi szemitáknál, aminthogy megvannak az európai zsidókban is.”³⁶¹ „Előbb láttuk, hogy a zsidóság ősi beduintermészetét mai napig hűen, alapjában változatlanul megőrizte.”³⁶² A közel-keleti népek közül egyedül a sumerokról nyilatkozik Kmoskó kedvezően, ők azonban nem sémiak, hanem – szerinte – turániak, s pozitív megítélésükben bizonyára szerepet játszott az a körülmény is, hogy ily módon ők valójában a magyarság rokonai.³⁶³ Ezzel az utóbbi megállapítással nem találkoztam ugyan a cikk-sorozatóban, ámde a turanizmus híveként Kmoskó nyilvánvalóan ezt a nézetet vallotta.³⁶⁴ A melkiták (és talán a maroniták) kivételével a keresztényekről sincs jó véleménnyel: különösen áll ez „a szírek jelentéktelen zugegyházára”, ahol „nem a jóra való, tanult, becsületes emberek érvényesülnek, hanem az analfabéták, az intrikus latrok, a hízog, csúszó-mászó alattomos gazemberek”³⁶⁵ „A szírek jelentéktelen zugegyháza” nála a szír-katolikusokra vonatkozik, ámde nem lehetett jobb véleménnyel a többi szír egyházzal sem. A melkitákról (és talán a maronitákról) viszonylag jó a véleménye – a melkiták nem szírek, a maroniták sem igazán. Ne feledjük: Kmoskó ez idő tájt a szír egyházi irodalommal foglalkozik elsősorban, amivel azután nemzetközi ismertségre is szert tesz. Amint láttuk, a sémi lélek nem változik a történelem folyamán: „A zsidóság voltaképpen ma is csak az, ami az ókori kultúrvidéket pusztító beduinok voltak: az európai népek anyagi, szellemi, erkölcsi kultúrjait fölélő, elprédáló vagy legalábbis erősen veszélyeztető nomádok, azzal a különbséggel, hogy a XX. században nem tevék és lovak hátáról intézik támadásaikat a gojok ellen, hanem kényelmes vasúti kocsik első osztályú kupéiban [sic] szövik nagyszabású, világot átfogó és tényleg uraló terveiket.”³⁶⁶ A magyarországi zsidók és a sivatagi arab beduinok azonosításának gondolata Ágoston művében is szerepel, arra gondolunk tehát, hogy Kmoskó ezt onnan meríthette.³⁶⁷ Maga az a gondolat, hogy a sémi népek valaha zárt, egységes csoportot alkottak, s így gyakorlatilag közös tulajdonságokkal bírtak, nem volt ismeretlen nézet ez idő tájt. Ebből következő azután az a kézenfekvő fölvetés is, hogy az évszázados, sőt évezredes változatlanosság okán a sivataglakó arabok, a beduinok megőrizték egykori jegyeiket s így bennük ráismerhetünk a bibliai pátriárkákra, sőt egyes újszövetségi alakokra is, s ily módon a valaha élt, valamint modern beduinok életmódjának, szokásainak, hiedelmeinek a vizsgálata közelebb vihet bennünket az Ó- és Újszövetség világának minél alaposabb megismeréséhez. Ennek a nézetnek legmarkánsabb képviselője és kidolgozója a Kmoskó színrelépését megelőző korban William Robertson Smith (1846–

361 Kmoskó Mihály: A cionizmus s a zsidó-kérdés. *Alkotmány* 22 (1917) 128. szám (1917. május 19) 11.

362 Kmoskó Mihály: Zsidó lélek – sémi lélek. *A Cél* 10 (1919) 240.

363 Kmoskó Mihály: Zsidó lélek – sémi lélek. *A Cél* 9 (1918) 471–474.

364 A turanizmusról ld. feljebb az életrajz 280–281. jegyzetéhez kapcsolódó szövegrészt a főszövegben.

365 Ld. a *Jelentés* 405. jegyzetéhez kapcsolódó bekezdést. A melkitákról ld. az életrajz 265. jegyzetét.

366 Kmoskó Mihály (Syrianus): Zsidó lélek – sémi lélek. *A Cél* 9 (1918) 584.

367 Ágoston: *A zsidók útja...*, 169.

1894) kiemelkedő skót pap (*Free Church of Scotland*), teológus, hebraista és arabista volt, aki az Ószövetségnek mint a keresztény vallás alapjának minél alaposabb megismerésének vágyától hajtva szociológiai módszereket alkalmazott az Ószövetség és az arab társadalom kutatásában.³⁶⁸ Ő azonban nem állította azt, hogy a szétválásukat követően a történelem folyamán időtől és tértől függetlenül valamennyi sémi nép változatlanul megőrizte volna egykori jegyeit, amiképpen ezt szemmel láthatólag Kmoskó föltételezte. Közeli, mintegy „tipológiai” kapcsolatot látott a korabeli arab beduinok és az ószövetségi kor pátriárái, a sivatagban vándorló zsidók, valamint a Mohamed próféta korabeli beduin arabok között Kmoskó fiatalabb kortársa, a morva Alois Musil is. Ámde ő ezt az azonos környezetet következményének, s nem „öröklött” jegyeknek tulajdonította.³⁶⁹

Ami az arabokat illeti, Goldzihernél azt olvashatjuk, hogy „a szellem, mely az arab sivatagban uralkodik, ma is ugyanaz, amely Muhammed korában volt”.³⁷⁰ Goldziher már zsenge tizenéves korában is úgy vélte, hogy a beduinok életmódjának ismerete közelebb vihet bennünket az ószövetségi pátriárák világának megismeréséhez. Ezt azonban nézete szerint a közös környezet, a közös életmód által meghatározott közös vonások, nem pedig valamely veleszületett vagy öröklött tulajdonságok teszik lehetővé.³⁷¹

Ebben a korban egyébként sokan osztották azt az ekkortájt elterjedt nézetet, mely szerint alapvető ellentét figyelhető meg az árja és a sémi népek között abban a tekintetben, hogy míg az előbbieket dinamikusan fejlődtek a történelem folyamán, addig az utóbbiak legfőbb jellemzője a változatlanság, a mozdulatlanság, amely a Kelet, eminensen a Közel-Kelet tespedésében testesül meg leginkább. Ebben a felosztásban azután a valójában a Közel-Keleten megfogant és onnan eredő kereszténység végül is az árja népek osztályrésze lett, míg a szintén a Közel-Kelethez kötődő zsidó vallás csakúgy, mint az iszlám, az arabokkal és a zsidókkal együtt, bárhol éljenek is azok a nagyvilágban, megmaradt a mozdulatlan Közel-Kelet alkotórészének.³⁷²

368 Smith működése az utóbbi időben egyre inkább az érdeklődés homlokterébe kerül. A bőséges irodalomból csak néhány, a témánk szempontjából fontos, újabban napvilágot látott művet említünk: *William Robertson Smith. Essays in reassessment.* Szerk. William JOHNSTONE. (Journal for the Study of the Old Testament. Supplement Series, 189). Sheffield 1995. Gillian M. BEDIAKO: *Primal religion and the Bible. William Robertson Smith and his heritage.* (Journal for the Study of the Old Testament. Supplement Series, 246). Sheffield 1997. Bernhard MAIER: *William Robertson Smith. His life, his work and his times.* (Forschungen zum Alten Testament, 67). Tübingen 2009.

369 BAUER: *Alois Musil. Wahrheitssucher...*, 88–89. – A „tipológia” szakkifejezés azt a főleg a középkorban elterjedt szemléletmódot jelöli, mely egyes ószövetségi alakokban, illetőleg eseményekben újszövetségi alakok, illetőleg események előképét látja. Gyakran találkozhatunk vele középkori székesegyházak díszítőprogramjában, mindenekelőtt színes üvegablakaik témaválasztásában. Így például Istennek az égő csipkebokorban történő megjelenése a saruját levévő Mózes előtt gyakran szerepel Krisztus születésének, a háromkirályoknak vagy Krisztus megkeresztelésének előképeként, minthogy ezek az újszövetségi események az *epifániának*, Isten megjelenésének esetei. Izsák feláldozása ugyanakkor Krisztus keresztfeszítésének ószövetségi előképe, minthogy mindkét esetben az atya feláldozza fiát. Erről a kérdésről ld. Floridus RÖHRIG: *Der Verduner Altar.* 8., átdolg. kiad. Klosterneuburg 2004, 49–89.

370 GOLDZIHÉR: *Az iszlám...*, 34.

371 Ezt szép ószövetségi példán keresztül mutatja be (Bálám/Bileám története; 4 Móz 22,2–24,25). GOLDZIHÉR Ignác: Mít nyertünk a beduin élet ismerete által az ó testamentum megértésére nézve? *Protestans Tudományos Szemle* 1 (1869) 353–357.

372 Barbara KIRSHENBLATT-GIMBLETT: A place in the world: Jews and the Holy Land at world's fairs. In: *Encounters with the “Holy Land”. Place, past and future in American Jewish culture.* Szerk. Jeffrey SHANDLER, Beth S. WENGER. [Philadelphia], National Museum of American Jewish History; Center for Judaic Studies, University of Pennsylvania; University of Pennsylvania Library 1997, 64.

Európában már a középkorban is gyakorta úgy tekintettek távoli vidékek lakóira, hogy – alapvetően tudatlanságból – teljesen figyelmen kívül hagytak bárminemű változást az életükben és a történelmükben. Így magyarázható példának okáért az arab írás alkalmazása bibliai témák képzőművészeti ábrázolásában: azt hitték ugyanis, hogy az újszövetségi korban is már arabok éltek a Szentföldön. Hasonlóképpen korabeli bizánci mintákat követtek adott esetben ókori görög alakok ábrázolása során.³⁷³

Az az elképzelés egyébként, hogy a földrajzi, illetőleg éghajlati (klímatis) környezet alapvetően meghatározza egy nép külsejét, valamint lelkületét, kultúráját, amiképpen erre Kmoskó is utal, központi szerepet játszik a felvilágosodás kiemelkedő képviselőjének, Montesquieu-nek (1689–1755) *A törvények szelleme* című nagyhatású művében, majd pedig követőjének, a pozitivista Hippolyte A. Taine (1828–1892) *milieu*-elméletében, s meghatározó jelentőséggel bír például a romantikus Johann Gottfried Herdernek (1744–1803) a gondolkodásában is („Gondolatok az emberiség történetének filozófiájáról” / *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* 1784–1791), ám feltűnik már a reneszánszban Jean Bodinnál (1530–1596), sőt már a Kr. e. 2. században élt Polübiosznál is – e nézet gyökerei valójában egészen Arisztotelészig nyúlnak vissza. Maszúdi arab történet- és földrajzíró (10. sz.) szól arról, hogy a törökök külső megjelenése, különösen kis szemük annak a klímának köszönhető, amelyben élnek. Egyébiránt az Észak-Afrikában és a Közel-Keleten sokat utazott Pierre Trémaux (1818–1895) francia építész és amatőr természettudós 1865 táján alakította ki a környezetnek az emberekre gyakorolt hatását extrém mértékben föltételező (*environmentalista*) nézeteit, amelyek a *földtani* (*geológiai*), illetőleg *talajtani* tényezők meghatározó szerepét emelik ki az egyes „fajok” közötti eltérések létrejöttében. Nézetei mély benyomást gyakoroltak Marxra, míg Engels elvetette őket.³⁷⁴

Kmoskó ezekkel a kérdésekkel már korábban is foglalkozott egyetemi előadásaiban, majd az előadássorozat szövegét „Sémi tanulmányok” címmel 1913-ban megjelentette a *Religio* című katolikus hetilapban. Ekkor még nem egy tekintetben eltérő nézeteket vallott.³⁷⁵ Így például nincs még szó a zsidók és a beduinok azonosításáról, illetve különbséget tesz az egyes sémi népek között tulajdonságjegyeik tekintetében. Azt is kifejti, hogy „a zsidóság faji jellegének testi jelei ... nem átöröklés, hanem a zsidók régebbi életviszonyainak a következményei”, amelyek a körülmények megváltozásával maguk is érzékelhetően megváltoznak, akár viszonylag rövid idő alatt is. Fajokról biológiai ér-

373 Rosamond E. MACK: *Bazaar to piazza. Islamic trade and Italian art, 1300–1600*. Berkeley–Los Angeles–London 2002, 51–71, 153–154.

374 Pierre TRÉMAUX: *Origine et transformations de l'homme et des autres êtres*. Párizs 1865. Diane Paul: “In the interests of civilization”: Marxist views of race and culture in the nineteenth century. *Journal of the History of Ideas* 42 (1981) 1. szám (1981. január–március) 120–125. Christian GEULEN: *Geschichte des Rassismus*. 2., jav. kiad. (C.H.Beck Wissen, bw 2424). München 2014, 20–21, 59.

375 Kmoskó Mihály: Sémi tanulmányok. 1. A zsidóság mint népfaj. *Religio* 72 (1913) 654–656. A további részek alcímei: 2. A zsidóság mint sémi néptörzs (672–675); 3. A sémi ősnyelv; a sémi dialektusok eredete (695–698); 4. Arabia, a sémi népek bölcsője (715–716); 5. A sémi nomádok jelleme, életviszonyai, társadalmi szervezete (717–718); 6. A sémi nomádok társadalmának szervezete (734–739). Az előadás-, illetőleg cikksorozat kézirata is megvan: Dr. Kmoskó Mihály arab egyetemi előadásai. Szfv. PL. Ms. 382. Az egyébként pontatlan cím nem Kmoskótól származik, hanem utólag írta rá valaki az írásokat tartalmazó füzetre. A kézirat a sémi népekkel, a sémi „faj” kérdésével, a sémi népek őshazájával stb. foglalkozik. Amint az első előadás elején elmondja, ez úgynevezett „publicumnak”, azaz a legszélesebb egyetemi közönség számára tartott általános ismereteket közlő előadásnak a szövege. A kézirat és a publikált szöveg között vannak eltérések.

telemben nem lehet beszélni az emberiségen belül.³⁷⁶ Ekkor még úgy véli, igazából nem is lehet meghatározni, illetve megadni olyan jegyeket, amelyekkel egyértelműen lehetne leírni a zsidókat.³⁷⁷ Elutasítja Houston Stewart Chamberlain (1855–1927) és mások ama meggyőződését a zsidókkal kapcsolatban, mely szerint „a testi és lelki sajátságai, hajlamaik, szenvedélyeik soha meg nem szűnő átöröklés következményei” volnának.³⁷⁸ A szerzett tulajdonságok átöröklését valló tant egyébként Jean-Baptiste Lamarck (1744–1829) francia természettudós nevéhez kapcsolja a tudományos közvélekedés. Kmoskó azt is megállapítja, hogy „a szemiták általános jellemzését adni nehéz, sőt szinte lehetetlennek látszó feladat”. Majd egy bekezdéssel lejjebb ugyanilyen értelemben nyilatkozik „a szemiták lelki tulajdonságait” illetően.³⁷⁹ Ugyanakkor teológiai megfontolásokból kiindulva is elutasítja Chamberlain faji alapokon nyugvó antiszemitizmusát: az „a keresztény tannal már csak azért sem egyeztethető meg, mert végeredményben vagy az emberi nem egységének tagadására vezet, vagy arra a feltevésre, hogy a zsidó természet a legrégibb idők óta javíthatatlanul romlott volt, ami tekintve e nép kiválasztott voltát, az isteni gondviselés bölcsességével szemben nagyon furcsa inszINUÁCIÓ volna. Azonfelül ne feledjük, hogy a monotheisztikus, erkölcsi vallás a zsidó nép kiváltsága volt; márpedig ugyancsak különös feltevés volna, hogy ezen nagyszerű, világot átalakító vallás birtokában is a zsidó faj volna a legromlottabb.”³⁸⁰

Nincsen módunk itt arra, hogy részletes elemzésnek vessük alá Kmoskó idevonatkozó nézeteit. Megjegyezzük azonban, hogy zavaró következtelenségekre, belső ellentmondásokra bukkan úton-útfélen a műveit tanulmányozó olvasó, és nem csupán későbbi, hanem nézeteinek korábbi rendszerében is, de az a fogalmi zűrzavar is kiábrándító, amely ezekben az írásaiban tettenérhető.³⁸¹ Így például először kifejti, hogy „zoológiai értelemben” nem lehet fajokról beszélni az emberiség esetében, később viszont már ő is használja ezt a fogalmat, anélkül, hogy tisztázná, mit ért rajta. Azt is megállapítja, hogy gyakorlatilag lehetetlen általánosan érvényes fizikai és lelki jellemzőket meghatározni egy népcsoport esetében, mert azok teljességgel megváltozhatnak a körülmények és a környezet hatására, ám nem sokkal később ő maga is megad ilyeneket.

Ebben a kontextusban is folyamatosan ellentmondásokra lel az olvasó: „Hiábavaló volna tagadni, hogy a *látszat* a zsidóság faji jellege mellett szól. A zsidó arca, orra, szeme, lábai, mozdulatai oly jellegzetesek, hogy az ember csakugyan azt hiszi, hogy ezekről a zsidót csálhatatlanul fel lehet ismerni. Az igazság azonban az, hogy a zsidóság faji jellegének testi jelei nem csálhatatlanok, nem állandók, nem átöröklés, hanem a zsidók régibb életviszonyainak következményei. [...] Annyi tény, hogy húsz esztendővel ezelőtt ebben az országban is jóval több tipikus zsidó arcot lehetett látni, mint mai napság, amikor jellegzetes sajátságait már csak az Oroszországból frissében idevetődött bevándorlók

376 Kmoskó Mihály: Sémi tanulmányok. 1. A zsidóság mint népfaj. *Religio* 72 (1913) 655.

377 *Uo.*, 654–656.

378 *Uo.*, 656.

379 Kmoskó Mihály: Sémi tanulmányok. 5. A sémi nomádok jellege, életviszonyai, társadalmi szervezete. *Religio* 72 (1913) 717.

380 Kmoskó Mihály: Sémi tanulmányok. 1. A zsidóság mint népfaj. *Religio* 72 (1913) 656.

381 Ez a zűrzavar általában jellemző a fajjal kapcsolatos magyar irodalomra. GYURGYÁK: *Magyar fajvédők...*, 17–34, kül. 29–30. Vö. uő: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszméletörténet*. Budapest 2001, *passim*. A szerző mindkét műben sorra összefoglalja valamennyi fontosabb tárgyalat személynek a fajjal kapcsolatos nézeteit.

dorlók képviselik. És azok zsidó voltát nem is annyira arcuk, orruk, egyszóval testük árulja el, mint inkább feltűnő, szokatlan ruhájuk, szakálluk, pájeszük és így tovább. A Magyarországon született nemzedék áthasonulása oly feltűnő, hogy azt letagadni hiábavaló volna.” Most akkor végül is vannak feltűnő, jellegzetes jegyeik, vagy nincsenek? Az igazság kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy ez a következtetés nem volt ritka ebben a korban. Így például az Amerikában megrendezett világiállítások kapcsán, ahol a népek és fajok kérdésének nagy teret szenteltek és ezeket a kérdéseket a kor tudományos színvonalán igyekeztek tárgyalni, gyakran elhangzott egyrészt az, hogy a zsidók jellegzetességei rendkívül állandók és évezredekken át változatlanul öröklődnek nemzedékről nemzedékre, másrészt az érdekelt megfigyelők rendszeresen megállapították azt is, hogy a zsidókat többnyire lehetetlen megkülönböztetni környezetüktől.³⁸² Ez azonban sovány vigasz a számunkra: a szellem emberétől, a tudós Kmoskótól nagyobb következetességet várnánk.

Az emberiség egyes csoportjai között megfigyelhető eltérések, különbségek értelmezése és magyarázata régóta foglalkoztatja az embereket. Mai ismereteink szerint az ezzel kapcsolatos „faj (rassz)” fogalom a 15. században tesz először szert jelentőségre Spanyolországban, éspedig alapvetően két kontextusban: egyrészt jelentős hatalommal bíró nemesi családok, uralkodóházak leírásában, valamint a lótenyésztésben. (Maga a „rassz” szó az arab *raasz* [*ra's*] [=fej] és a latin *radix* [=gyökér] vagy – más, kevésbé valószínű nézet szerint a *ratio* [=értelme][?] – szó kontaminációjából származik.) A későbbiekben ez a fogalom egyre kiterjedtebb és változatosabb értelmezéseket nyert, ily módon egy nehezen megfogható, homályos, számos különböző jelentéssel bíró fogalomná nővén ki magát, amelyet a különböző korokban a legeltérőbb jelentésekben használtak (és használnak) mind a mai napig, illetőleg alkalmaztak messzemenően eltérő célokra a legkülönbözőbb aktorok, köztük történészek és politikusok, földrajz- és néprajztudósok, utazók és újságírók, reformerek és hagyományörzők, az élet- és a bonctan művelői, orvosok és biológusok, antropológusok és gyarmati tisztviselők, valamint jogászok, társadalomkutatók és filozófusok. (Darwin említi, hogy az ő korában 1-től 63-ig terjedt az emberfajok száma az egyes kutatók véleménye szerint. Már ez a körülmény is teljességgel kizárja, hogy ez a fogalom szabatos tudományos színvonalat képviselne.) Ám azt mindeztől senkinek sem sikerült bizonyítania – noha számtalan ilyenirányú próbálkozás történt – hogy ez a fogalom, amelyet a biológiai rendszertan is előszeretettel használ, a természetben is ténylegesen meglévő releváns eltéréseket tükrözne az emberek esetében, s nem csupán a klasszifikáció célját szolgáló külsődleges kritériumnak a természetre való vetítésével állunk szemben valójában. Azt is le kell ugyanakkor szögeznünk, hogy ennek az ellenkezőjét sem sikerült mindeddig bizonyítani. Önmagában véve a „faj” fogalma nem tekinthető kártékonynak. Ámde számtalan elmélet él ezzel a fogalommal, alkalmazza levezetéseiben, hivatkozik rá, s közöttük találhatók felettebb káros irányzatok is, így például az imperializmus és kolonializmus, sőt a náciizmus vagy a sztálinizmus, amelyeknek látszólag a természettudományok hitelességét kölcsönzi ez a szó, amivel ezek valójában nem rendelkeznek. Gyakorta bizonyos társadalmi csoportok között fellépő gazdaságsszociológiai feszültségek értelmezésére szolgál valójában kontextusként a rasszizmus. Ilyen feszültséget okozhat példának okáért az életszínvonal hanyatlása, félelem a munkahely

382 Kmoskó Mihály: Sémi tanulmányok. 1. A zsidóság mint népfaj. *Religio* 72 (1913) 655–656. Vö. KIRSHENBLATT-GIMBLETT: A place in the world..., 60–82, kül. 70–71.

elvesztésétől, létbizonytalanság, bizonyos csoportok gyors gazdasági vagy/és társadalmi felemelkedése következtében érzett bosszúság, egzisztenciális írgység, küzdelem ugyanazokért az állásokért, stb. A rasszizmus kontextusában egy adott társadalmi csoport látszólag természettudományos alapon tudja megindokolni, miért van joga alávétetni, elnyomni, kizsákmányolni, sőt akár ki is irtania egy másik csoportot – annak alacsonyrendűsége okán. Gyakorta tehát a rasszizmus valójában olyan nagy társadalmi csoportok közötti szociális küzdelem álcázására szolgál, amelyek vallási, nemzeti vagy etnikai alapon definiálják magukat. Tudásunk jelen szintjén azt állíthatjuk bizonyossággal, hogy az egyes embercsoportok között valóban fennálló külsődleges eltéréseknek nem felelnek meg eltérések ezen csoportok szellemi és erkölcsi kvalitásai között, amelyeknek megfelelően értékelt, alá- és fölérendelő sorrendet állapíthatnánk meg közöttük, mert ebben a tekintetben az egész emberiség egységes. A rassz (faj) valamint a belőle képzett szavak csakúgy, mint idegennyelvi megfelelőik eredetileg semleges fogalmak voltak, bármilyen negatív melléközöngye nélkül, ámde mára már érzelmileg felettébb töltött, negatív konnotációjú szóvá vált a rasszizmus, s ily módon nemritkán szitokszóként használják az ellenfél hiteltelenítésének céljából.³⁸³

Kmoskó nézetei időközben szemmel láthatóan változnak is, ámde ettől a rendszer nem lesz koherensebb. Terjedelmes írásaiból találmra kiragadunk néhány problematikus helyet, belső ellentmondást. Így például feltehetjük a kérdést: ha a „néplelek”, illetve „erkölcs” olyan szilárdan, megváltoztathatatlanul, bármiféle környezeti hatástól mentesen öröklődik évezredek át a sémi népek között – és bizonyára más népek között is – amiként állítja, akkor hogyan lehetséges, hogy hosszú korai történetük egyik fázisában a sémi népek egyszerre csak tökéletesen alkalmazkodtak a pusztaságban való élet követelményeihez? *Abban a korban* miért nem őrizték meg változatlanul *korábról* megöröklött „néplelküket”, „erkölcsüket”? Továbbá egyhelyütt leírja, hogy a zsidókra is érvényes Ibn Khaldúnna a beduinokról tett megállapítása, mely szerint hamarosan menthetetlenül elpuhulnak, degenerálódnak és kihálnak, amint kulturált környezetbe kerülnek és jólétre jutnak. Ezzel pedig a közeljövőben bizton számolhatunk.³⁸⁴ Föltehetjük a kérdést: ha belátható időn belül úgys várható a zsidóság kihalása, amiképpen írja, akkor érdemes-e ennyit foglalkozni vele? Azt is fölvetjük: ha így megbízik Ibn Khaldún ítéletében és ily messzemenően támaszkodik a zsidók jellemzése kapcsán mindarra, amit a nagy arab történettudós az arab beduinokról írt, akkor talán azt is érdemes lett volna megnéznie, hogyan vélekedett Ibn Khaldún magukról a zsidókról. Mert velük is sokhelyütt foglalkozott Kmoskó által forgatott művében, és meg kell állapítanunk, hogy több mint fél évezreddel később élt utódjánál összehasonlíthatatlanul fölvilágosultabb, „modernebb”

383 Imanuel GEISS: *Geschichte des Rassismus*. (Neue Historische Bibliothek. edition suhrkamp, 1530. Neue Folge Band 530). Frankfurt am Main, 1988, 9–27, 315, 323. GEULEN: *Geschichte...*, 13–14 és *passim*. Vö. még Ali RATTANSI: *Racism*. Oxford 2007, 38–46, 92–93, 123–130, 163. RICHARDS: *'Race,' racism and psychology...*, XIII–XVI, 1–46, 341–376, 417–423. Charles DARWIN: *The descent of man, and selection in relation to sex*. London 1871, I, 226. A „faj” fogalmával, a különböző meghatározásokkal, illetőleg ilyenirányú próbálkozásokkal, valamint a kérdés történetével hatalmas terjedelmű szakirodalom foglalkozik. Rövid áttekintést ad róla GYURGYÁK: *Magyar fajvédők...*, 229–240. Vö. még a GEISS: *Geschichte...*, 11. oldalának 3. jegyzetében felsorolt műveket. A „rassz”, „rasszizmus” stb. szócsalád etimológiájáról ld. GEULEN: *Geschichte...*, 14. Friedrich KLUGE: *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. 24., átdolgoz. és bőv. kiad. Szerk. Elmar SEEBOLD. Berlin – New York 2002, 744–745. Vö. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára...*, III, 349.

384 Kmoskó Mihály: A cionizmus s a zsidó-kérdés. *Alkotmány* 22 (1917) 135. szám (1917. május 27) 8.

szemléletmódot követve. Ibn Khaldún azt írja, minden olyan népnek, amely nem ura a maga ügyeinek, hanem igazságtalanság és elnyomás alatt él, torzulnak a szokásai: tagjai félnek attól, hogy erőszak éri őket, ha nyíltan kimondják azt, ami a szívükben van. Így végül is olyan viselkedésmódra kényszerülnek, amelyben lelkük nem tud kiteljesedni és kiterjedni a lelkük emberi minősége által lehetővé tett határokig. Ez figyelhető meg a zsidóknál is, írja.³⁸⁵ Tehát Ibn Khaldún szerint a zsidók negatív tulajdonságai valójában a körülményeikből erednek és semmiben nem különböznek más, hasonló körülmények között élő népcsoportok azonos jegyeitől, s a kedvezőtlen körülmények megszűntével nyilván maguk is eltűnnek.

Az említett nomád-hasonlat teljesen rabul ejtette Kmoskót, mert később, 1925-ben, ha visszafogottabban is, ámde a magyarságról is végeredményben hasonló értelemben nyilatkozik, midőn így ír: „Pusztazámor népének szokásai erősen emlékeztetnek arra a jellemzésre, amelyet P. Lammens S.J. ad az arab nomádokról *Le berceau de l'Islam* című munkájában, vagy ahogy Schwarz, a taskendi observatorium 15 éven át igazgatója ecseteli a turkesztáni városokba telepedett törököket, a szártokat.³⁸⁶ Mondjuk meg őszintén, kertelés nélkül: nemcsak Pusztazámor népe, hanem Csonkamagyarország lakosságának nagy része még ma sem igazi paraszt, hanem a legjobb esetben félnomád. A cigány életmóddal [szakítva], a körülmények kényszerítő hatása alatt a magyar Alföld lakossága a telepes életmódra fanyalodott ugyan, de igazi paraszttá sohasem lett.” Itt azonban még tágabbra kell vonnia hasonlatának érvényességi körét, hiszen pusztazámori híveiről egyúttal azt is megállapítja, hogy ők valójában nem is magyarok, hanem „elmagyarosodott tótok [...], márpedig közismert dolog, hogy a tót sokkal vallásosabb és sokkal könnyebben vezethető, mint a pusztazámoriak.” Ezt alátámasztja Jehlicska Ferencnek, Kmoskó legjobb barátjának a közlése, aki azt írja nekrológiájában, hogy Kmoskó Zámoron szlovákul prédikált híveinek.³⁸⁷ Ugyanakkor itt megint belső ellentmondásra,

385 Ld. IBN HALDÚN: *Mukaddima...*, 1119. Ld. még *uo.*, 1341 (Index: *Iszráil [Isrā'īl], Banu Iszráil [Banū Isrā'īl]*); 1407 (Index: *al-jahūd [al-yahūd]*). IBN KHALDÚN: *The muqaddimah...*, III, 305–306. Ld. még *uo.*, III, 570–572 (Index: *Israelites, Jews*). Ezt a passzust Simon Róbert is bevette *Mukaddima*-válogatásába. IBN KHALDÚN: *Bevezetés...*, 530.

386 A „szárt” (*sārt*) Közép-Ázsiában elterjedt indiai eredetű kifejezés, amely különböző korokban és társadalmakban különböző jelentésekkel bírt: „kereskedő”, „perzsa”, „muszlim”, „városlakó”, „török”, stb. Ezek között megtalálható a Kmoskó által idézett jelentés is, amely általánosan elfogadott volt az európai tudományos körökben a 19. század második felében. Ld. Wilhelm BARTHOLD: *Sart*. In: *E.J.Brill's First Encyclopaedia of Islam 1913–1936*. Reprint. Leiden 1993, VII, 175–176.

387 Jelentés az elmúlt év lelkipásztori életéről. Pusztazámor, 1925. január 2. *Lelkipásztori jelentések, 1924–1926...*, 346. Lammens művéről és Schwarz orvoslól ld. feljebb az életrajz 348. és 350. jegyzetét a kapcsolódó résszel a főszövegben. A török hódoltság alatt elnéptelenedett Pusztazámoron a földbirtokos Mentler család az 1700-as években Pozsony és Trencsén vármegyéből, valamint a Csallóközből származó zselléreket telepített le. Ld. még Helytörténet, címer. In: *Pusztazámor online. Pusztazámor Község Önkormányzatának hivatalos honlapja*. Ld. továbbá [Dr. František JEHLIČKA:] *Umrel nám veľký učeneľ. Samostatnosť 3* (1931) 20. szám (május 16) 3. Azt, hogy ennek a Jehlicskát egyes szám harmadik személyben említő anoním nekrológnak a szerzője valójában maga Jehlicska, abból a rövid összefoglalóból tudhatjuk, amelyet a magyar külügyminisztériumnak írt egyik jelentésében olvashatunk. Ld. Dr. Jehlicska Ferenc bizalmas jelentése. Bécs, 1931. május 16. MOL. K 64 – 49. csomó – 1932 – 7/a. tétel – 421. res. pol. Jehlicska több más helyen, levelekben, jelentésekben és cikkekben is ír magáról egyes szám harmadik személyben. A szinte hozzáférhetetlen nekrológ másolatáért Livia Zvedelovánának, a Szlovák Nemzeti Könyvtár munkatársának, Käfer István professzornak és Zombori István barátomnak tartozom köszönettel. – O.I.
http://www.pusztazamor.hu/index.php/hu/helytortenet-cimer (letöltve 2014. március 23).

sőt ellentmondás-bokorra bukkanunk. Ha ugyanis a pusztazámoriak valójában tótok, akkor nem érvényesek rájuk a magyarokról mondottak, ha viszont magyarok, akkor teljes-séggel irreleváns, hogy milyen jellemző jegyekkel bírnak a tótok. A magyar Alföld lakosságáról előadottak alapján arra következtetünk, hogy igenis (genetikusan) öröklődnek az ősi tulajdonságok, ám ennek rögtön ellentmondanak a pusztazámoriak jegyei, amelyek gyökeresen eltérnek a tótok őseredeti jellemzőitől. Ugyanakkor az is teljességgel érthetetlen, hogy az eredetileg tót pusztazámoriak miképpen vették fel a magyarok őseredeti tulajdonságait, amelyek egyébként nem felelnek meg a környezetnek sem. Tökéletes a zűrzavar: oda lyukadunk ki, hogy zsidók, magyarok, tótok – egyaránt mind nomád arab beduinok valójában.

Egyhelyütt a következő kijelentést teszi Kmoskó a Libanon-hegység vidékén élő maronita keresztények kapcsán: „ezek a szíriai maroniták talán még fajtisztább szemíták, mint a zsidók, akiknek jelentékeny része, az oroszországiak és a lengyel zsidók tekintélyes hányada, nem is sémi, hanem chazár (török-tatár, illetve turáni) eredetű.”³⁸⁸ Először is meglepetéssel olvassuk, hogy itt fajról beszél, jöllehet korábban már megállapította, hogy ez teljességgel hasznavehetetlen fogalom, mert még soha senkinek sem sikerült szabatosan meghatároznia. Ami pedig kijelentésének érdemi részét illeti, azzal valójában teljes korábbi gondolatmenetét érvényteleníti, hiszen akkor mindaz, amit a sémi lélekről, a sémi népekről írt, egyáltalán nem is vonatkozik a zsidóság jelentékeny részére, főként pedig nem a kelet- és közép-európai zsidóságra. Sőt még további következtetések is önkéntelenül adódnak, hisz mindazok, akik az ez idő tájt különösen népszerű turanizmus eszmerendszerét vallották, a magyarságot is a turáni népek között tartották számon. Márpedig Kmoskó nyilvánvalóan közéjük tartozott, hisz ezt a fogalmat használja. Ha tehát végigkövetjük gondolatmenetét, akkor azt a következtetést kell levonnunk, hogy a magyarországi zsidóság túlnyomó része valójában a magyarság rokona és semmi köze a sémi népekhez, többek között a beduinokhoz sem!

Kmoskó nézeteinek feltűnő zavarossága és érvelésmódjának inkoherenciája ezen a területen kiábrándítólag hat az olvasóra, és egy idő után önkéntelenül is fölmerül benne a kérdés: vajon tudományos tevékenységében is hasonló módon jár-e el Kmoskó? Hiszen egy adott személy gondolkodását egyféle szabályrendszer jellemzi valamennyi területen! Ez mindenesetre óvatosságra inti tudományos műveinek használóit is.³⁸⁹

Kmoskó egyébiránt nem áll egyedül ebben a korban a fajra vonatkozó nézeteinek zavarosságával. Az újabb kutatás alapvető jelleggel kimutatta, hogy noha a 19. század végétől mintegy a II. világháború végéig a faj fogalma igen fontos szerepet játszott a magyar eszmetörténetben valamint politikai gondolkodásban és nagyon sokan foglalkoztak

388 Kmoskó Mihály: A zsidó vallás nevelő hatása a zsidóságra! [sic] *A Cél* 11 (1921) 21. Arra a kérdésre vonatkozóan, hogy milyen kapcsolat van a kazárok a kelet-európai zsidóság között, a legeltérőbb véleményekkel találkozunk: egyesek szerint a kelet-európai zsidóság alapvetően a kazároktól származik, míg mások bármiféle kapcsolatot tagadnak és merő fikciónak tekintenek. Ebben a népszerű és sokak fantáziáját megmozgató kérdésben nemritkán születnek kellő tudományos megalapozottnak híján lévő művek. Valójában igen kevés egyértelmű történelmi adattal rendelkezünk ezen a területen. Ld. Peter B. GOLDEN: *Khazar studies: achievements and perspectives*. In: *The world of the Khazars. New perspectives*. Szerk. Peter B. GOLDEN, Haggai BEN-SHAMMAI, RÓNA-TAS András. (Handbook of Oriental Studies/Handbuch der Orientalistik, VIII, 17). Leiden–Boston 2007, 55–56.

389 Lásd például a „Leásott föld” témakörének problematikáját az életrajz 100. és 698. jegyzetéhez kapcsolódó szövegrészben.

vele, a politikusok, írók, történészek stb. egyáltalán nem voltak képesek egyezségre jutni egymással a faj meghatározását, pontos mibenlétét illetően, s többnyire nagyfokú belső ellentmondások jellemzik az egyes személyek gyakran változó nézeteit, nézetrendszeit is.³⁹⁰ Még olyan kiemelkedő intellektusú tudós is, mint Teleki Pál, következetlenül, rendre eltérő értelemben használja ezt a fogalmat.³⁹¹ Így állhat elő azután példának okáért olyan helyzet, hogy míg Tormay Cécile és Kmoskó Mihály a zsidóságtól, addig Szabó Dezső a magukat magyarrá maszkírozó sváb és szláv fajvédőktől félti a magyarságot, és az ilyen jellegű „fajvédelem” szerinte lehangosabb képviselői között rá is lelünk példának okáért a Krenmüller vagy a Zsilinszky névre – az előbbi Tormay Cécile édesapjának volt az eredeti családneve.³⁹² Szabó Dezső rá is ront „Krenmüller Szélszilre:” „Közben Ön szelíd bátorsággal analizálja műveinket a *magyar psziché* szempontjából és zsenge megjegyzéseket tesz: hogy ilyen magyar nincs, magyar ember ezt nem teszi, stb. Teszi ezt Ön, akinek a pszichéje minden csücskében abszolúte német, Ön, akinek az írásaihoz képest az *Oh, du lieber Augustin* nyers östuráni káromkodás. Teszi ezt Ön, akinek annyi fogalma sincs és nem is lehet a magyar lélekről, mint nekem a hottentotta nőegyletek mai finansiális viszonyáról.”³⁹³ Szabó úgy véli, „útszéli antiszemitizmusukkal” a magukat magyarrá maszkírozó sváb és szláv fajvédők csak azt akarják elérni – s ez sikerült is nekik –, hogy a magyarok háttérbe szorításával párhuzamosan ők vehessék át a zsidóság pozícióit. Mozgalmuk valójában *fehér bolsevizmus*, amely semmivel sem veszélyeselebb a magyarságra, mint a *vörös borsevizmus*. Úgy véli, az ellenforradalmi rendszer első évei nem a magyar, hanem a sváb fajvédelem évei voltak. Ebben az „ál-ellenforradalomban” az „abban vezető szerepet játszó németek és – kisebb mértékben – szlávok az ellenforradalom ideológiáját „egy szerencsétlen faj végső kirablására és kiszorítására” használták”. Egyhelyütt már azt veti a hazai német származásúak szemére, hogy „zajos, tartalmatlan, szemetes antiszemitizmusukkal izolálják a magyarságot a zsidósággal szemben”.³⁹⁴ Azt is megjegyzi, hogy hozzá hasonlóan szerénytehetségű sváb-tót kollégáival egyetemben Tormay kiszorítja a magyar tehetségeket az irodalomból: „Önök a keresztények, Önök a hazafiak, Önök a finomak és előkelők ezen a téren destruktívebbek a magyar lélekre, mint a hódító zsidó.”³⁹⁵ Közismert, hogy Szabó Dezső prófétai szóhasználatával megfogalmazott meglátásai esetenként nem könnyűen értelmezhetők s az sem ismeretlen, hogy nagyhatású nézetei változtak is, módosultak az idők folyamán. Mindazonáltal nem fér hozzá kétség, hogy sokak véleményének adott hangot látnoki erejű

390 Ld. az életrajz 376. és 381. jegyzetét.

391 GYURGYÁK: *A zsidókérdés Magyarországon...*, 310–313, kül. 311, 178. jegyzet.

392 A szellemes névmagyarosítás alapjául az szolgálhatott, hogy a német *Kren* szó magyarul „tormát” jelent.

393 SZABÓ Dezső: Levél Tormay Szélszilnek. In: uő: *Egyenes úton. Tanulmányok és jegyzetek*. Budapest 2003, I, 323–324. Az *Oh, du lieber Augustin* ma is népszerű, együgyű osztrák műdal, amelyet a hagyomány szerint 1679-ben írt Marx Augustin (1643–1685) népi énekes és dudás Bécsben egy konkrét eset alkalmából. A 19. és 20. században külföldön is jól ismerték és tipikus német dalnak tekintették, különös tekintettel szövegére, amely történelmi környezetéből kiragadva még együgyűbb, primitívebb benyomást kelt, mint eredeti környezetében. Ld. Rudolf FLOTZINGER: Augustin, Lieber. In: *Oesterreichisches Musiklexikon*. Bécs 2002–2006, I, [s.v.]. Online olvastam 2016. június 24-én. – O.I.

394 GYURGYÁK: *Magyar fajvédők...*, 60, 65–66, 71. Vö. uo., 125. UNGVÁRY Krisztián: *A Horthy-rendszer mérése. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1919–1944*. Pécs–Budapest 2012, 263. Tormay Cécile-re vonatkozóan vö. Kovács M. Mária: Ambiguities of emancipation: women and the ethnic question in Hungary. *Women's History Review* 5 (1996) 493–494.

395 SZABÓ: Levél Tormay Szélszilnek..., 323–327.

kijelentéseivel, s esetenként olyan tendenciákat is felismert, amelyek az átlagember előtt sokáig rejtve maradtak. Létezett egyébiránt olyan nézet is (Csécsy Imre [1893–1961] volt egyik markáns képviselője), mely szerint az 1920-as évek virulens antiszemitizmusát, amely egyébként elsősorban a középosztályra volt jellemző s a magyarságtól valójában idegen volt, az asszimilált szászok, svábok, szlovákok és horvátok találták ki, hogy ily módon a Trianon-utáni megváltozott körülmények között szükségszerűen felerősödő *magyar/nem-magyar* ellentét által meghatározott közhangulatban eltereljék a figyelmet saját idegen származásukról. Ne feledjük, ebben a korban sokan úgy tekintettek a nemzetiségekre, köztük természetesen a szlovákokra is, mint akik – annyi jótétemény dacára – „hálátlanul hábadófték” a magyarságot, megcsónkítván közös hazájukat azáltal, hogy rablóként kiszakították a Felvidéket Szent István Magyarországból.³⁹⁶ A „törzsökös magyarság” képviselői elutasították a Magyarországon érvényesülő, általuk „keresztény árja” avagy „jobboldali árja fajvédelemnek” nevezett irányzatot, amely szerintük elsősorban a (többé-kevésbé) asszimilált szászok, svábok, szlovákok és horvátok aspirációit szolgálta.³⁹⁷ Úgy vélem, Kmoskónál ez a tényező bizonyosan jelen volt, s szerepét még inkább növelte akár nemzetárulásnak is minősíthető saját „kisiklása”, Pozsonyba történt távozása 1919 áprilisában. Abban, hogy hazatértét (augusztus 26) követően *rögtön* a zsidókra támadt az Egyetemi Tanács augusztus 27-i ülésén, bizonyosan döntő szerepet játszott – akár csak tudat alatt is – ez a körülmény.³⁹⁸

Egy találmomra kiragadott példával szemléltetjük még Kmoskó elfogadhatatlan stílusát és ismereteinek esetenkénti megbízhatatlanságát. Így ír: „A szaszanidák korában (227–535) Babylonia a föld okszerű csatornázása mellett még valóságos paradicsom volt. Alig tették területére a hódító arabok szurtos lábaikat, az egész ország hamarosan tönkrement. E hitvány banditáknak ugyan nem jutott eszükbe, hogy a fáradságosan emelt gátakat gondozni is kellene!”³⁹⁹ Először is meg kell állapítanunk, hogy a szászánidák uralma 642-ben vagy – más számítás szerint – 651-ben ért véget. A Kmoskónál olvasható évszám teljességgel légbőlkapott, minden alapot nélkülöz. Ez azért is érthetetlen, mert a szászánidák uralmának éppenséggel az arab hódítás vetett véget, amely 633 táján vette kezdetét – ezt tudnia illenék, ám itt egy teljes évszázadot téved. Nem tudom elképzelni, hogy Kmoskó mindezt ne tudta volna. Sokkal inkább arról lehet szó, hogy gyorsan és figyelmetlenül írt. A továbbiakban tett megállapítása pedig szakmailag egyáltalán nem állja meg a helyét – sőt épp az ellenkezője igaz. Arról van szó, hogy Mezopotámia meg-

396 MIROSLAV MICHELA: Plans for Slovak autonomy in the policy of Hungary, 1918–1920. *Historický časopis* 58 (2010) Supplement, 66.

397 GYURGYÁK: *A zsidókérdés Magyarországon...*, 544–545, 660–661. Uő: *Magyar fajvédők...*, 148–149, 159–160, 219–221. A fentemlített megközelítés mindenesetre alkalmazhatónak látszik például a magyar nacionalista, szélsőségesen jobboldali és antiszemita Pröhle Vilmosra. Az ő édesapja jó álláslehetőség miatt jött Poroszországból Magyarországra, ámde a porosz-osztrák háború kitörésekor (1866) öntudatos porosz hazafiként visszament Poroszországba, hogy fegyverrel harcolhasson a Habsburg birodalom – és benne Magyarország – ellen. A háború után azután saját maga számára is váratlanul visszatért Magyarországra. Édesapja életének ezt a periódusát Pröhle Vilmos rendre kihagyta önéletrajzaiból. Ld. ORMOS: Adalékok Pröhle Vilmos alakjához..., 34–36, kül. 8. jegyzet.

398 Ő maga arról ír, hogy „ápril hó 5-től augusztus 26-ig hivatalom székhelyétől távol voltam”. Kmoskó: *Igazoló jelentés*. Tehát 26-án vagy 27-én érkezett vissza Budapestre. Úgy vélem, a 26-i dátum a valószínűbb, mert 27-én már aktívan részt vett az Egyetemi Tanács ülésén. Beadmányában Wolkenberg Alajos azt említi, hogy Kmoskó augusztus 27-ig volt távol. Vö. még az életrajz 398, 528. és 540. jegyzetét alább.

399 Kmoskó Mihály (Syrianus): Zsidó lélek – sémi lélek. *A Cél* 9 (1918) 409.

hódítását (637) követően az arabok igenis nagy gondot fordítottak a csatornarendszer gondozására, sőt még tovább fejlesztették is, új csatornákat ástak, s a jólműködő központosított államszervezetnek köszönhetően a szászánida birodalom késői, hanyatló korszakában elhanyagolt és tönkrement csatornákat is rendbehozták. Arab forrásaink gyakran említik „Irak csodálatos termékenységet”, amely annak köszönhető, hogy a csatornák „a korábbi kalifák alatt Irakot valóságos Édenkertté tették termékenység tekintetében”.⁴⁰⁰ Le kell szögeznünk, hogy ez nem valamely lényegtelen részletkérdés, hanem az iszlám történelmének fontos ténye, amely a 19. és a 20. század fordulóján is közismert volt.⁴⁰¹ A csatornarendszer állapota majd az abbászida birodalom dezintegrációjával párhuzamosan, a 9. század végétől, illetve a 10. század elejétől indul hanyatlásnak.⁴⁰² Ily módon újfent megerősítést nyer az olvasó abban a korábbi tapasztalásában, hogy Kmoskó tudományos felkészültsége egyenetlen, ám ennek szemmel láthatóan nincs tudatában, hisz rendre elmulasztja, hogy ellenőrizze adatait. Így azután ezzel a minősíthetetlen hangú kijelentéssel végül is saját magáról állít ki súlyosan elmarasztaló ítéletet.

Nem férhet kétség ahhoz, hogy ha Edward Said, az *orientalizmus* roppant nagy (pozitív és negatív) visszhangot kiváltó elméletének (1978) megalkotója olvasott volna magyarul, bizonyára Kmoskó lett volna egyik leggyakrabban idézett szerzője!⁴⁰³

400 G[uy] LE STRANGE: *The lands of the Eastern Caliphate*. Cambridge 1905, 25–26, 30. Ld. még uő: *Baghdad during the Abbasid Caliphate*. Oxford 1900, 47–56, 69–80, 174–186.

401 Az előbbi lábjegyzetben említett művek mellett ld. még pl. August MÜLLER: *Der Islam im Morgen- und Abendland*. (Allgemeine Geschichte in Einzeldarstellungen, II/4. Szerk. Wilhelm ONCKEN). Berlin 1885–1887, I, 467.

402 Ld. pl. E[liyahu] ASHTOR: *A social and economic history of the Near East in the Middle Ages*. London 1976, 45–48. Ira M. LAPIDUS: *A history of Islamic societies*. Cambridge 1988, 46–47, 133–136.

403 Ezen elmélet szerint az európai (angol és francia) tudományos élet képviselői kizárólag azért tanulmányozták és tanulmányozzák a keleti (közel-keleti) kultúrákat, beleértve a vallásokat is, hogy az így nyert ismereteket felhasználva leigázhassák, uralmuk alatt tarthassák és kizsákmányolhassák ezeket az általuk egyébiránt lenézett és megvetett népeket az imperializmus és kolonializmus keretei között. Ld. Edward William SAID: *Orientalizmus*. Ford. PÉRI Benedek. Budapest 2000. Vö. *Orientalism. A reader*. Szerk. A[lexander] L[yon] MACFIE. Edinburgh 2000. Az ellentétes álláspontok szélsőségeit, egyben a kialakult széleskörű – és gyakorlatilag mind a mai napig zajló – vita hevesességét jól jellemzi az alábbi viszonylag korai, kritikus hangvételű cikk, illetőleg Edward Saidnak és Oleg Grabarnak a reá adott válasza: Bernard LEWIS: The question of Orientalism. *New York Review of Books* 29 (1982), 11. szám (1982. június 24). Edward W[illiam] SAID – Oleg GRABAR: Orientalism: An exchange. *New York Review of Books* 29 (1982), 13. szám (1982. augusztus 12). Vö. Fred HALLIDAY: 'Orientalism' and its critics. *British Journal of Middle Eastern Studies* 20 (1993) 145–163.

A FORRADALMAK KORA

Az 1918–1919-es tanévben a hittudományi kar dékánjának választják meg Kmoskót. Véget ért a háború, a forradalmak kora köszönt be, olyan események történnek, amelyek korábban elképzelhetetlenek voltak. A háború nagymértékben kiélezte a társadalmi feszültségeket, s a fronton harcoló katonák s a hátszországban élő civil lakosság egyaránt nagyfokú nélkülözésnek volt kitéve valamennyi hadviselő országban. A frontszolgálattal járó leírhatatlan szenvedések, a gyorsan rosszra forduló ellátás okozta nehézségek fokozatosan egyre elkeseredettebbé tették a katonákat, s egy idő után forradalmi hangulat jött létre szerte Európában. Egymás után törtek ki forradalmak, elsősorban a vesztes országokban, ám a legnagyobb hatású forradalom a majdani győztes oldalon álló Oroszországban robbant ki, jóllehet még jóval a háború befejezése előtt. Ebbe a sorba illeszkedtek a magyarországi politikai változások is.⁴⁰⁴

A Tanácsköztársaság kikiáltását követően Kmoskó hirtelen ismeretlen helyre távozik Budapestről anélkül, hogy az ügyeket átadná, illetve helyettesről gondoskodna, s csak a kommun bukása után tér vissza. Igazolási eljárás alá vonják, s végül fölmentik. Állítása szerint, ami azután az események általánosan elfogadott narratívája marad, erre a lépésre azért kényszerült, mert félt, hogy – mint ekkor már „közismert antiszemita” – bosszút áll rajta az új rezsim. Az igazolási eljárás iratanyagából azonban egyértelműen kiviláglik, hogy távozásának alapvetően más oka volt. Mi történt valójában?

Kulcsszerepet játszik Kmoskó életének ebben a periódusában „legjobb barátja” és tanártársa, a szintén szlovák nemzetiségű, „démoni” Jehlicska Ferenc (1879–1939).⁴⁰⁵ A

404 Eric HOBBSBAWM: *The age of extremes. A history of the world, 1914–1991*. New York 1996, 65–71.

405 Jehlicska Ferenc 1879. január 20-án született *Kutti* szlovák faluban Nyitra vármegyében. (Nagyszombat vonzáskörében, Szenicétől 27 km-re délnyugatra. A falu neve más helyesírással *Kutty*, szlovákul *Kúty*. A falu magyar nevét 1899-ben hatóságilag *Jókútra* változtatták meg. Az általam látott dokumentumokban mindenütt csak a régi alak fordul elő.) Kmoskó Jehlicskát 1928 februárjában kelt s a székesfehérvári püspök számára készített igazoló jelentésében „legjobb barátjának” nevezi. Szfv. PL. No. 4561A. Pusttazámor 255/1928. Jehlicskáról ld. HERMANN – ARTNER: *A hittudományi kar története...*, 482, 491, 493, 516–517, 525. Fontos önéletrajzi adatokat tartalmaz – főleg ifjúkoráról – egy minden bizonnyal saját maga írta brosúra: Dr. F[rantišek] JEHLIČKA: *Kto on je a čo chce*. Cleveland, Ohio 1920. (A katekizmus-szerű, kérdés-felelet módjára fölépített irat egyes szám harmadik személyben beszél Jehlicskáról, ámde ez egyáltalán nem zárja ki, hogy ő maga írta volna: erre a stílusesszókra rálelünk számos más, saját kézzel írott írásában is. Ugyanakkor előfordul ebben az írásban olyan állítás is, amelynek saját maga Jehlicska mond másutt ellent.) ANGYAL Béla: Magyar szervezetek és mozgalmak Csehszlovákiában 1918–1921. (I. rész). *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 2 (2000) 1. szám, 3–28. Uő: *Érdekvédelem és önszerveződés. Fejezetek a csehszlovákiai magyar pártpolitika történetéből 1918–1938*. (Nostra tempora, 6). Galánta–Dunaszerdahely 2002, 46, 316. MIROSLAV MICHELA: František Jehlička politikai pályafutálatai 1918–1920-ban. *Pro Minoritate* 2005 tél, 32–44. Erre a cikkre Ablonczy Balázs hívta föl figyelmemet. MIROSLAV MICHELA: *Pod heslom integrity. Slovenská otázka v politike Maďarska 1918–1921*. Pozsony 2009, 46–55, 110–118, 223–225. *Magyar katolikus lexikon...*, V, 715. BEKE: *Az Esztergomi...*

rendkívül tehetséges fiatalembert 1902-ben szentelték pappá, majd 1905-ben kitüntetéssel (*sub auspiciis Imperatoris ac Regis Francisci Josephi I*) avatták a teológia doktorává a bécsi egyetemen.⁴⁰⁶ Egyik aláírója volt a Szlovák Néppártot megalapító zsolnai manifestumnak (1905. december 14), majd a párt bazini képviselőjeként szlovák nemzetiségi programmal népe nagy reménységeként, a párt hirtelen legnagyobb népszerűsége szert tett tagjaként, „sebesen emelkedő csillagaként” 1906-ban bekerült a magyar országgyűlésbe az 1911-ig terjedő ciklus idejére, ám hamarosan visszaadta mandátumát.⁴⁰⁷

Nem könnyű rekonstruálni minden részletében, hogy mi is történt valójában. Az azonban bizonyosnak látszik, hogy nem minden későbbi visszaemlékezés felel meg teljes mértékben a korabeli dokumentumokból élénk tároló tényeknek, másfelől ahhoz sem férhet kétség, hogy sokminden történt a színpalak mögött is, aminek nem maradt nyoma a dokumentumokban, s ami ily módon ma már alig rekonstruálható. Közvetlen egyházi előjárója, Rajner Lajos esztergomi általános érseki helynök (*vicarius generalis*) már a választásokat megelőzően rossz szemmel nézte és szigorú bírálattal illette Jehlicska ténykedését a *Katolicke noviny* című újságban. A lap irányvonalát ugyanis egyrészt egyházellenesnek, másrészt a „fajgyűlölség szellemének szítására” irányulónak tartotta, és megígértette Jehlicskával, hogy a szerkesztőségben mérséklőleg fog fellépni ezen irányzatokkal szemben. Ámde ez nem következett be. Mindezek után az ekkor 27 éves pozsonyi káplán elindult a választásokon a Szlovák Néppárt színeiben anélkül, hogy ezt a lépését egyeztetette volna egyházi előjáróival. Az a vád, hogy a bíboros hercegprímás határozott tiltásával szembeszegülve tette volna ezt, a későbbiekben nem igazolódott be. Rajner érseki helynök megpróbálja lemondadni a mandátumáról, ám Jehlicska többé-kevésbé udvariasan ugyan, de folyamatosan és határozottan ellenszegül közvetlen előjárója utasításainak. A helynök áthelyezi Pozsonyból Hidaskürtre, ámde ezt Jehlicska nem fogadja el, hivatkozván képviselői teendőire. A reá nehezedő egyházi nyomás egyre nő, olyannyira, hogy Jehlicska hamarosan teljesen elveszíti lelki egyensúlyát. Hazamegy szüleihez, a halálra készül. Nem tudja, mit tegyen. Azt látja, hogy a mozgalom, amelyhez csatlakozott – nyilvánvalóan a Szlovák Néppártra utal – egyházellenes irányt vett, amivel ő nem ért egyet s ami miatt egyházi feljebbvalói is súlyosan neheztelnek rá. Ha viszont lemond mandátumáról, választói fogják árulónak tartani. Már-már hajlana a le-

314–315. † Jehlicska Ferenc 1879–1939. *Nemzeti Újság* 21. évf., 3. szám (1939. január 4) 4. ABLONCZY Balázs: Renegátok. A magyar revíziós politika szlovák ágensei a két világháború között. In: Uő: *Nyombiztosítás...*, 72–78, 85–87. *Biografický lexikón Slovenska*. Turócszentmárton 2002–, IV [2010], 240–241. Fraňo RUTTKAY: *Slovenskí kolaboranti v službách maďarskej iredenoty (1920–1938)*. H.n. [Pozsony] 1998, 8–13 és *passim*. *Slovak biographical dictionary*. Szerk. Augustín Maňovčík. Turócszentmárton-Wanconda, Illinois 2002, 155. Marián HERTEL: František Jehlička. Nočná mora politického života. In: *Do pamäti národa. Osobnosti slovenských dejín prvej polovice 20. storočia*. Szerk. Slavomír MICHÁLEK, Natália KRAJČOVIČOVÁ. Pozsony 2003, 263–266. JÁNEK István: František Jehlička tevékenysége Szlovákia Magyarországhoz csatlakozása érdekében 1919–1925 között. In: *Megértő történelem...*, 277–289. A „démoni” jelzöt – így, idézőjellel – egy fontos szlovák mű használja Jehlicska Ferencre: Juraj KRAMER: *Slovenské autonomistické hnutie v rokoch 1918–1929*. Pozsony 1962, 8.

406 PLE. Acta Protocollaria No. 648. FAZEKAS: *A bécsi Pazmaneum...*, 419 [3709].

407 Konštantín ČULEN: *Slovenské študentské tragédie*, II. Pozsony 1935, 147–148. *Slovensko v 20. storočí, I. Na začiatku storočia 1901–1914*. Szerk. Dušan KOVÁČ. Pozsony 2004, 160. Emília HRABOVEC: *Der Heilige Stuhl und die Slowakei 1918–1922 im Kontext internationaler Beziehungen*. (Wiener Osteuropa Studien, 15). Frankfurt am Main 2002, 301. Bazin (szlovák *Pezinok*, német *Böding*) kisváros Pozsony mellett.

mondásra, ugyanakkor szüksége van a képviselői fizetésre, amelyből részben adósságait akarja törleszteni. Ekkor labilis idegállapota okán orvosi tanácsra vízkúrának veti alá magát Németországban, ugyanakkor orvosa a képviselőségtől is egyszer s mindenkorra eltiltja a velejáró lelki megerőltetés és teher okán. Majd 1907-ben bűnvádi eljárás indul ellene az egy évvel korábbi választások során elhangzott kijelentései miatt. Ám felettébb meglepő, hogy a rendelkezésünkre álló dokumentumokban korábban még csak utalás sem fordul elő az állítólag 1906. május 17-én a nagy nyilvánosság előtt tett súlyos kijelentéseire. Végül visszaadja mandátumát. Nézzük az általunk ismert, részben egymásnak ellentmondó információkat, amelyeket összerakva próbálunk képet alkotni az események alakulásáról.

A Pöstyén mellett fekvő Verbó (*Virbové*) főleg szlovák lakosságú kisvárosban 1906. május 17-én megtartott választás során a szomszédos Osztró (*Ostrov*) községből a csendőrök Verbóra vitték Jehlicskát, és a szolgabíró felszólította, hogy hagyja el a választás helyszínét. Jehlicska ekkor Bazinban volt jelölt, ámde miután befejezte saját választási kampányát, Verbóra sietett, hogy segítséget nyújtson ottani kollégája kampányában. Jehlicska alaposan megindokolt panasszal élt mentelmi jogának megsértése miatt a képviselőházban 1906. május 30-án. 1907 elején a nyitrai ügyész bűnvádi eljárás megindítását javasolta ellene, mert a választás során mintegy 200–300 választó előtt Krisán Ernő helybéli tanító magyarellenés beszédéhez a Verbón tartózkodó Jehlicska a következő kiegészítést fűzte: „Ne féljete a tolvaj magyaroktól, megérjük, hogy tüzes fejszékkel fogunk reájok törni, mi volna az, ez még kevés, csak húsdarabokat és szíjakat kell vágnunk a tolvaj magyarokból.” A képviselőház mentelmi bizottsága Jehlicska mentelmi jogának felfüggesztését javasolta, s ezt a képviselőház 1907. február 4-i ülésén meg is tette. Jehlicska a választást követően ilyesmivel egyáltalán nem számolt, ugyanis még 1906. június 6-án magabiztosan jelentette ki az országgyűlésben: „Ha a mi beszédeinkben, fellépésünkben a kerületek izgatásának csak árnyékát is látták vagy észrevették volna a hatóságok, máris feljelentettek volna, és biztos vagyok benne, hogy mandátumainkat is panasszal megtámadták volna. Ez nem történt, ami nyilvános bizonyítéka annak, hogy mi a kerületekben nem izgattunk.” Mindenesetre röviddel mentelmi jogának felfüggesztése után püspöke egyenes parancsára Jehlicska lemondott mandátumáról s teljesen elhagyta a politika színterét: püspöke megfenyegette, felfüggesztik hivatalából, ha nem hagy föl az aktív politizálással. Rajner Lajos esztergomi segédpüspökről, általános érseki helynökről (*vicarius generalis*) van szó. Püspöke határozott föllépésében nyilvánvalóan szerepet játszott az a megfontolás is, hogy ily módon a bűnvádi eljárás körülményei lényegesen módosultak, s ő mindenképp el akarta kerülni, hogy Jehlicskát megfosszák mandátumától. Jehlicska 1929-ben úgy emlékszik vissza, hogy a lemondás *püspöke* egyenes parancsára történt. Ezt megelőzően viszont 1920-ban még arról ír, hogy noha „zsarnoki” püspöke, Rajner Lajos mindenáron le akarta mondani mandátumáról, ő erre *nem* volt hajlandó. Ámde oly sok üldöztetésben lett része püspökétől, hogy emiatt orvosi kezelésre szorult egy szanatóriumban, s betegsége kiújulását elkerülendő, orvosai tanácsára végül is „vérző szívvel” mégiscsak lemondott mandátumáról.⁴⁰⁸ Jehlicska és Rajner levelezése ezt az utóbbi, 1920-ban papírra vetett verziót támasztja alá. Feszült le-

408 Dr. Jehlicska jelentése. Bécs, 1929. február 15. MOL. K 64 – 34. csomó – 1929 – 7/a tétel – III – 168. JEHLIČKA: *Kto on...*, 6. Rajner Lajosról ld. *Magyar katolikus lexikon...*, XI, 443. BEKE: A Pázmáneum története..., 328.

vélváltások sorát olvashatjuk Jehlicska és püspöke között. Jehlicska bátyja, János, pozsony-virágvolgyi plébános, valamint Jehlicska szülővárosának, Kuttinak a plébánosa is megpróbál közbenjárni a megtévedt, ámde jószándékú fiatalember érdekében. Jehlicska ellen az a vád, hogy felettesei engedélye nélkül indult jelöltként a választáson, illetve hogy ezt egyházi feletteseinek még csak be sem jelentette. Sőt, mindezt a bíboros hercegprímás határozott tiltása ellenére tette meg. Jehlicska ezeket a vádakát visszautasítja. Ami a tiltást illeti, az ezt közlő ajánlott levelet, amiképpen állítja, ő csak utólag kapta meg. Ezt a pozsonyi postahivatal adatai eleinte cáfolni látszanak, ámde egy vizsgálatot követően kiderül, hogy valóban ez történt, ugyanis a posta tévesen regisztrálta a kézbesítés időpontját. Az érseki helynök, Rajner Lajos azonnali hatállyal Pozsonyból Hidaskürtre helyezi át káplánnak. A már említett körülményeken túl azt is felrója neki, hogy nem teljesítette korábbi ígéretét, mely szerint „mérséklőleg hatva a *Katolicke noviny* irányzatára meg fogja akadályozni e lap hasábjában a papságnak pellengérré állítását és a fegyülőség szellemének szítását”.⁴⁰⁹ Jehlicska nem megy el Hidaskürtre, minthogy onnan nem tudja ellátni képviselői feladatait. Arról is értesül, hogy az ő áthelyezése csak úgy vált lehetségessé, hogy a falu népszerű káplánját máshová helyezték. Emiatt viszont a falu fel van bősülve és „agyon akarja ütni a tót nacionalistát”. A jelek szerint már röviddel korábban is fölmerült Jehlicska Pozsonyból való eltávolításának gondolata. 1906 február 5-én a pozsonyi Katolikus Munkásegylet alapítója azzal a kéréssel fordul ugyanis a hercegprímáshoz, hogy ne helyezze el az egylet elnökét, Jehlicska Ferenc káplánt, mert ez a keresztényszocialista mozgalom végét és a szocialisták győelmét jelentené a városban. Jehlicska roppant lelkes és bírja a városban beszélt mindhárom nyelvet. Ha elmegy, a 800 kath. munkás szétszéled, illetőleg átmegy a szocialistákhoz.⁴¹⁰ Rajner Lajos levelezéséből az tűnik ki, hogy Jehlicska hamarosan elveszíti lelki egyensúlyát. 1906 júliusában az esztergomi általános érseki helynök helyettese, Vezinger Károly így ír: „Jehlicska Ferenczet, Endrefalvára disponált káplánt, ki a tilalom ellenére országgyűlési képviselővé választatta meg magát, kénytelen voltam makacs engedetlensége miatt kanoni monicióban részesíteni.”⁴¹¹ 1906 nyarán, a parlamenti szünet idejében Jehlicska otthon van a szüleinél, Kuttin. A fiatalember a halálra készül, nővérei siránkoznak, az egész család beteggé lett és tragédiától fél. Édesanyja írja nagyobbik fiának, János

409 Rajner Lajos 1906. április 26-án kelt levéltervezete. PLE. 1906/3846 (2016) (21). Hidaskürt (ma: *Mostová*) kis falu Galánta mellett, 1891-ben 1627 magyar lakosa volt. *Pallas-Lexikon...*, IX, 174.

410 PLE 1906/4133 (9). 2. levél.

411 Kísérőlevél, melyben Vezinger utasítja Ott Ádám budapest-újlaki plébánost, hogy maga mellé véve egy józsefvárosi káplánt vagy áldozópapot, menjen el Jehlicska lakására, ott ketten olvassák föl neki a dokumentumot, majd aláírásával ismerje el Jehlicska a dokumentum átvételét. Egyben készítsenek jegyzőkönyvet a történekről. Ez meg is történik július 23-án Jehlicska lakásán a VIII. ker. Tavaszmező utca 19. szám alatt. PLE. 1906/4009 (21). Erre a körülményes átvételre nyilvánvalóan azért volt szükség, nehogy megismétlődjék a korábban említett pozsonyi eset, mely során Jehlicska egy fontos dokumentumot csak késve kapott meg. Egy darabig úgy nézett ki, hogy Jehlicska célzatosan nem vette át a dokumentumot. A lefolytatott vizsgálat során azután tisztázódott, hogy a vád alaptalan volt. Juriga Ferdinánd is ebben az utcában, a 2. szám alatt lakott Budapesten országgyűlési képviselőisége idején (1906–1918). Ma a Józsefvárosi Szlovák Kisebbségi Önkormányzat által 2000-ben elhelyezett emléktábla jelöli ezt az utóbbi házat. Az emléktábla képe látható az interneten (http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Ferdinand_Juriga_plaque_Bp08_Tavaszmez%C5%912.jpg). Láttam 2014. április 19-én. – O.I. A szembenlévő házban szintén emléktábla áll, amely szerint ez az utca jelentős szerepet játszott a pesti szlovákság életében olyannyira, hogy a 18. században a neve *Slowaken Gasse* volt. *Budapest teljes utcanévlexikona*. Szerk. RÁDAY Mihály. Budapest é.n. [2004] 492.

pozsony-virág völgyi plébánosnak, segítségét kérve: „Téged folyton emleget, hogy még az az öröme van neki, hogy *te vagy*, mert őt már elveszítettük, hogy el lehetünk készülve az ő halálára. Négy órakerreggel már rám kiabál. Fölkelek, odaülök hozzá az ágyához és kezd engem ölelni és panaszkodni, hogy mily nagy az ő lelki küzdelme.”⁴¹² A kutti plébános is feletteseihez fordul 1906. augusztus 29-én a fiatal ember érdekében, aki már megbánta, hogy elvállalta a képviselőiséget. Jehlicska mindig ezt mondja neki: „Mit tettem, nagy ballépés volt tőlem országgyűlési képviselőnek fellépni, beleheczeltek engem, egész jövőm el van rontva, mi lesz velem, ha ez így sokáig tart, meg kell bolondulnom...”⁴¹³ Úgy érzi, mások befolyása sodorta bele a politikába, amelytől megundorodott. Egyhelyütt Juriga Nándort nevezi meg ebben a kontextusban. „Situationom most borzasztó”, „rettenetes”. Ugyanis az általa támogatott mozgalom egyházellenes irányt vett. Egyházi hatósága azt kívánja, mondjon le a képviselőiségről. Ha ezt megteszi, „a nép fog szidni és árulónak nevezni”. Ha nem teszi meg, egyházi hatósága „nem lesz megnyugtató”. „Ez a bizonytalanság megöl. Érzem, hogy a fejem nehéz a sok gondolattól, én meg fogok örülni.”⁴¹⁴ Ez idő tájt ő maga is és az érdekében megszólalók is valamely kis, „félreeső tót plébániára” gondolnak megoldásként, ahol Jehlicska nővérével, illetőleg öreg szüleit magához véve letelepedne és élete végéig a világtól elvonulva működhetne. Így például 1906. július 22-én kelt két különböző levélben az érseki helynöktől és az érseki irodát vezető irodaigazgatótól is azt kéri Jehlicska, hogy megkaphassa az épp megüresedett plébániát Berencsfalván, hogy oda visszavonulhasson és élete hátralévő részét ott tölthesse ebben az „egészséges levegővel és környékkel” bíró „elbújt községekében”, eleinte „megrongált egészségi állapotát” ápolva, majd „csendes munkásságban Isten dicsőségére és a keresztény szociális irány megerősítésére azzal a szociáldemokráciával szemben, mely biztosan elborítja az egész Felvidéket, ha mi, papok, kiejtjük kezünkől a védekezés fegyverét”. Emellett az a szándéka, hogy „műveljem magam azon egyházi tudományokban, a melyek kultiválásától a szerencsétlen politika bizonyos időre elterelt”. „Megrongált egészségi állapotom, valamint a politikai viszonyok elmérgesedése arra készítet engem, hogy visszavonuljak attól az áldatlan politikai harcztól, a melybe szerencsétlenül belekeveredtem.”⁴¹⁵ Jehlicska ekkor 27 éves és tele van tetterővel, úgyhogy ezek az utalások azt bizonyítják – különösen akkor, ha figyelembe vesszük későbbi életpályáját – mennyire elveszítette lelki egyensúlyát és realitásérzékét is ez idő tájt. Végülis Jehlicska 1906. december 15-én a bajorországi Wörishofenban kelt levelében jelenti be püspökének, hogy 1907. február 2–3 táján mond *majd* le mandátumáról. Azért nem rögtön, mert esedékes képviselői javadalmaira mindenképp szüksége van adósságainak törlesztésére. Sokba került ugyanis a Kneipp-kúra, s voltak még egyéb adósságai is.⁴¹⁶ Jehlicska lemondólevelét 1907. február 27-én olvasták föl a képviselőházban és egyhangúlag el is fogadták. Képviselőházi felszólalásait olvasva mindenesetre egy kivá-

412 PLE 1906/5008 (21).

413 PLE 1906/5008 (21).

414 Jehlicska János pozsony-virág völgyi plébános levele öccse érdekében Rajner Lajos érseki helynökhöz 1906. október 10-én. PLE 1906/5414 (C 25).

415 PLE 1906/3970 (24). Berencsfalu (szlovákul *Prenčov*) festői fekvésű kis szlovák falu a Selmec patak mellett Selmecbánya közelében, Hontnémeti és Hontszentantal között. 1910-ben 758 szlovák lakosa volt. *Révai nagy Lexikona*. Budapest 1911–1935, III, 143. E két levelet Jehlicska Budapesten írja, ahol a címe: (VIII. kerület) Tavaszmező utca 19. Erről az utcáról ld. feljebb az életrajz 411. jegyzetét.

416 PLE 1906/6937 (21).

ló beszédkészségű szónok, félelmetes debattőr feltűnésének lehetünk tanúi. Még 1906. május 30-án a képviselőházban előadott panaszát a mentelmi bizottság 1907. október 10-én – tehát már jóval lemondása *után* – tárgyalta meg s elutasítását javasolta, mert megalapította, hogy a csendőrök mindössze csak igazoltatni akarták, a szolgabíró felszólítása pedig a nemzetiségi képviselők által teremtetett közhangulatot tekintve „egyenesen célszerű és szükséges volt”. A képviselőházi vitában egyébként Jehlicska és egy csendőr közötti dulakodásra is utaltak: ez Verbón történt a választás alatt.⁴¹⁷ Szlovák részről sok szemrehányás és kritika érte Jehlicskát. Honfitársai úgy látták, cserbenhagyta őket, s a nemzeti ügyért vívott fáradtságos küzdelem helyett a kényelmes és magaspresztízsű egyetemi karriert választotta, azaz gyakorlatilag elárulta népét.⁴¹⁸ Ezt maga Jehlicska is említi mint róla terjesztett alaptalan hazugságot.⁴¹⁹

Az a benyomás alakul ki az emberben, hogy a választási események és Jehlicska lemondása kapcsán sokminden történhetett a színpad mögött. Amint láttuk, Jehlicska sokáig szilárdan meg volt győződve arról, hogy ő és társai egyáltalán nem lázítottak és hogy a hatóságok nem jutottak ilyen következtetésre. Elgondolkodtató, hogy az ügyész csak 7 hónappal az említett esemény után javasolta az eljárás megindítását. Márpedig nehezen képzelhető el, hogy ha Jehlicska valóban megtette a neki tulajdonított kijelentést – s ebben aligha kételkedhetünk –, akkor ott a helyszínen ezt senki sem kifogásolta, s ott rögtön nem tört ki valamiféle – legalábbis kisebbfajta – botrány. Nehezen hihető, hogy maga a kijelentés, illetőleg az egész ügy csak 7 hónappal később jutott a hatóságok tudomására. Az is figyelemre méltó, hogy míg az ügyész kérésével a mentelmi bizottság szinte azonnal foglalkozott, addig Jehlicska panaszának megtárgyalásával egy évet és négy hónapot várt, s azt is csak Jehlicska lemondása után tette meg egyáltalán. Jehlicska mindenesetre később azt állította, hogy olyan kijelentéseket róttak föl neki, amelyeket soha seholsem tett (*za slová, ktoré on nikdy nepovedal*).⁴²⁰ Egy 1907. február 22-én kelt, választóihoz intézett röplapban ugyanerről ír, sőt azt állítja, hogy az adott időpontban nem is volt Verbón, mégis „most, 9 hónap múltán panaszt emelnék ellenem”.⁴²¹

417 *Képviselőházi Napló 1906–1911*. Budapest 1906–1911, VII, 53. Jehlicska esetét említi Seton-Watson is: Scotus VIATOR [Robert William Seton-Watson]: *Racial problems in Hungary*. London 1908, 196, 262. *Az 1906. évi május hó 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai*. Budapest 1906–1909, I, 50; XI, 449; XXXIV, 155. *Képviselőházi Napló...*, I, 50, 138, 244; VI, 259; VII, 53; XXV, 432. A nyomtatott szövegben álló „Osztó” alak nyilvánvalóan sajtóhiba: a gyorsíró félreérthette az általa nem ismert kis felvidéki falu nevét. – Miroslav Michela arra hívja föl a figyelmemet, hogy a Néppárt tagjaitól és képviselőitől általában nem volt idegen a kemény, akár szélsőséges nyelvezet használata, minthogy így tudtak hatni leginkább az egyszerű népből kikerülő hallgatóságukra. Ld. pl. JURIGA Nándor (Ferdiš Juriga) „Faraoniti a Herodianiti” c. cikkét, amely a *Katolícke noviny* 1906. március 9-én kiadott 11. számában jelent meg. A cikk miatt a pozsonyi kir. törvényszék vizsgálóbírája feljelentette Jurigát. A végzés tartalmazza az inkriminált cikk magyar fordítását. PL 1906/2004 (21). Jehlicska máskor is használt szélsőséges nyelvezetet. Látni fogjuk alább, hogy 1923 táján a Szentszék figyelmeztetésben részesíti a Varsóban élő Jehlicskát írásainak durva hangneme miatt, egyben felszólítja, hogy „evangelikusabb irályt használjon” s ne írjon például olyanokat, hogy „a csehek agyon kell ütni”. Ld. alább az életrajz 636. jegyzetét és a hozzátartozó szöveg részt. Seton-Watsonhoz és idézett művéhez vö. pl. Pók Attila: *A magyarság mint európai bűnbak: hiba, bűn, büntetés*. In: uő: *A haladás hitele. Progresszió, bűnbakok, összeesküvők*. Budapest 2010, 122–126.

418 MICHELA: *Plans for Slovak autonomy...*, 68.

419 JEHLIČKA: *Kto on...*, 8.

420 *Uo.*, 6.

421 PL 1906/1834 (C 59) [melléklet]. A szlovák nyelvű röplap 1907-ben készült Platzko Gyula nyomdájában, Nagytapolcsányban (szlovákul *Topoľčany*).

Közvetlenül a választások időszakából több levélváltás maradt fenn a Prímási Levéltárban, amelyek Jehlicska és az általános érseki helynök (*vicarius generalis*), Rajner Lajos között folytak, s ezek kifejezett feszültségre utalnak kettejük között. A helynök többször is szemére veti, hogy feljebbvalói engedélye, akár csak értesítése nélkül lépett föl jelöltként, sőt kifejezett egyházi tiltás ellenére tette meg ezt. Jehlicska különböző indokokkal védekezik; az utolsó vádpont ellen előadja, hogy az csak néhány nappal a jelöltsége előtt vált ismertté, s ő az arról neki hírt adó levelet Pozsonyból való távolléte miatt csak késve kapta meg. Ugyanakkor a verbói esetről egyetlen szó sem esik a levelekben „Jehlicska bűnei között”, amit felettébb furcsának kell tartanunk. Hosszasan magyarázza, hogy képviselőjelöltként Modorban járván miért nem a katolikus, hanem az evangélikus papnál szállt meg, s azt a vádat, miszerint az evangélikus pap leányát szándékozná feleségül venni, mint nevetséges elképzelést, visszautasítja. Azt a vádat, hogy az utcán „czirógatom az asszonynépet”, mint minden alapot nélkülözött, szintén visszautasítja.⁴²² Amint említettük, ezek a levelek meglehetősen feszültségről árulkodnak, és az is kiderül belőlük, hogy egy ideig kötélfűzés zajlik a helynök és Jehlicska között. Így 1906. április 26-án kelt levelében a helynök kategorikusan fogalmaz: „Egyszersmind a képviselőjelöltként való fellépéstől eltiltom. Elvárom, hogy a szent engedelmesség szellemében fogja magát e parancsaimnak alávetni.”⁴²³ Ám május 8-án Jehlicska már arról siet tájékoztatni „Irodaigazgató Urat”, hogy a választás ügyét – egyházi szempontból – „Rajner Lajos Vicarius úrral kedvezően rendbe hoztuk”.⁴²⁴ Június 8-án Moravcsik Ernő Emil egyetemi tanár megvizsgálja Jehlicskát és bizonyítványt állít ki, mely szerint „oly fokú idegességet (neurasthenia) constatáltam nála”, hogy hosszabb, esetleg egyévi „minden szellemi munkától ment nyugalomra, továbbá rendszeres vízcurara van szüksége”.⁴²⁵ Június 13-án a helynök felszólítja Jehlicskát, egészségi állapota miatt kérjen szabadságot a parlamenttől. Ezt július 7-én kelt levelében Jehlicska udvariasan elutasítja arra hivatkozván, hogy egészsége javulóban van és a nyári szünet alatt majd kipiheni magát. Így folytatja: „Alázattal esedezem, hogy rajtam megkönyörülni szíveskedjék. Soha többé aktív politikával foglalkozni nem akarok, tiltja ezt természetem, egészségi állapotom. Természetes, hogy ezt a rövid turnust becsülettel ki kell húznom, de azután kizárólagosan egyházi és keresztény-szociális feladatoknak fogom szentelni minden erőmet, amint ezt nekem Méltóságod egy alkalommal tanácsolta. Bárcsak megfogadtam volna szavait, tanácsát! A nemzetiségi mozgalom, minthogy természetes és így jogosult, haladni fog tovább s mindig lesznek emberek, akik szolgálatába szegődnek, – de én csak most látom, hogy természetemnek az aktív politikai szereplés meg nem felel. Az Égre kérem, kegyeskedjék megbocsátani minden fogyatkozásomat és hibámat s szíveskedjék megkönnyíteni a visszatérést abba a boldog állapotba, amikor kizárólag egyházamnak és a társadalmi kérdéseknek szentelhetem minden erőmet.”⁴²⁶ Időközben így ír Jehlicska június 24-én az érseki helynöknek Pozsonyból, mielőtt Budapestre utazna: „A sok lelki küzdelem, szüleim szorult anyagi helyzete, nővéreim szegénysége, az igazság keresése, az önmagammal való lelki belső harcz, a sok gond okozta azt a nagyfokú idegbajt, amit

422 Modor (szlovákul *Modra*) kisváros a bazini járásban; Jehlicska, aki a választáson bazini képviselőjelöltként indult, választási körúton járt Modorban.

423 PL 1906/2016 (9).

424 PL 1906/2301 (C 9). A levél címzettjét nem sikerült azonosítanom. – O.I.

425 PL 1906/2944 (C 21).

426 PL 1906/2944 (C 21).

az egyetemi tanár konstatált. Amiben esetleg vétettem, azt a legnagyobb készséggel akarom jóvá tenni. Egyet azonban tudok és vallok mindig, mégpedig azt, hogy tót népem nemzetiségi tekintetben igen el van nyomva; hogy ez elnyomatás ellen küzdeni erény, és hogy egyes papok magyarosító törekvései az egyháznak csak ártalmára vannak, mert a tót népben hatalmasan életre kel a faji öntudat a *Katolícke noviny* nélkül is.”⁴²⁷ A *Katolícke noviny* miatt a helynök már többször figyelmeztetésben részesítette Jehlicskát, ámde hiába.⁴²⁸ Majd vízkúrának veti alá magát Jehlicska: 11 hónapon át kezeli Sebastian Kneipp egyik leghűségesebb tanítványa, P. Bonifaz Reile a világhírnévnek örvendő „Kneipp-kúra” anyaintézményében a bajorországi Wörishofenban.⁴²⁹ Elindulása előtt így ír az érseki helynökhöz intézett levelében 1906. november 7-én: „Lelkem mélyéből bánom, hogy egyházi hatóságomat megsértettem. Újból kérek kegyelmet, bocsánatot. Elég büntetés reám nézve, hogy földi jövőmet tönkretettem, szegény szüleimet megszomorítottam, egyházi hatóságomat megbántottam, egészségemet aláástam, és sok más áldozatot hoztam hiába s nagy hibákat követtem el tapasztalatlanságom folytán és mások káros befolyása alatt.”⁴³⁰ Azt más alkalommal is említi, hogy „mások befolyása sodort bele” a politikába, amelytől később megundorodott: „Tiszta szándékkal és mondhatom, önfeláldozással indultam a tót népért való küzdelembe, de most látom csak, hogy ez a küzdelem az ellene támadt reakció miatt mily óriási zavarokat idézett elő az emberek lelkében. Most azon a ponton vagyunk, hogy hideg ésszel kell megfontolni, mit kellene tenni az irányban, hogy a hullámok lecsendesüljenek és hogy a nép meg legyen mentve a további lelki kínoktól.”⁴³¹ A Kneipp-kúra befejezésekor, 1907. február 5-én Reile bizonyítványt állít ki, melyben „szigorúan elrendelte”, hogy egészsége megőrzése érdekében Jehlicska hagyjon föl parlamenti tevékenységével és kerüljön mindenféle izgalmat.⁴³²

Jehlicska alakja reflektorfénybe került egy másik korabeli eset kapcsán is, amely kapcsolatban állott az 1906. év májusában tartott választásokkal, s amely egyben fényt vet Jehlicska korabeli megítélésére is az egyházon belül. 1906 májusának legelején kizártak a Pázmáneumból három szlovák diákot.⁴³³ Gaspercsik János [Ján Gašperčík] szepesmegyei, Pazurik József [Jozef Pazúrik] besztecebányai és Csárszky József [Jozef Čársky; 24. ill.] esztergomi egyházmegyes diák eltávolítására „tót nemzeti eszmék propagálása”, „nemzetiségi agitáció” szolgált indokul: a „három tót hallgató az országgyűlési választások idejében feltűnő és izgatott magatartást tanúsított ... a tót néppárt politikai jelszavait oly módon hangoztatta, hogy ezzel az intézetben uralkodó testvéri szeretetet és együttérzést sajnálatos mértékben megzavarta”, s politikai tartalmú levelezést is folytatott. Ugyanakkor az *Alkotmány* szerint „valótlan a *Reichspost*nak ama állítása, mely szerint azért bocsáttattak el, mert egyik látogatójukkal tótul beszéltek”. Csárszky egyetemi

427 PL 1906/3260 (21).

428 PL 1906/2016 (9).

429 Ebben a korban igen nagy népszerűsége tettek szert a természetgyógyászati módszerek, közöttük is első helyen a vízkúra, amelynek több változata ismert: legtöbb követője a Sebastian Kneipp (1821–1897) bajor katolikus papról elnevezett „Kneipp-kúrának” volt. Ezt Kneipp legelőször magán alkalmazta, majd a kedvező tapasztalatokon és eredményeken felbuzdulva egész rendszerre fejlesztette tovább.

430 PL 1906/6001 (21). A levél kelt a nyitraiudányi (szlovákul *Ludanice*) plébánián.

431 PL 1906/3970 (24).

432 Szlovák nyelvű röplap. PL 1906/1834 (C 59) [melléklet]. Ld. feljebb az életrajz 421. jegyzetét.

433 A *Katolícke noviny* című szlovák nyelvű újság május 6-i száma adott hírt a kizárásokról. Jozefína ZUBKOVÁ: Život a služba biskupa Jozefa Čárského do roku 1939. *Historické Rozhlady* 5 (2009) 82 (az interneten olvastam 2012. augusztus 27-én – O.I.). Az említett újságról ld. alább az életrajz 436. jegyzetét.

pályafutásának legelején tartott: 1905. október 9-én kezdte meg tanulmányait. Az egyik fő vádpont ellenük az volt, hogy „ezen csoport egyik-másik tagja egyenes összeköttetésben állott Jurigával, illetőleg Jehlicskával és ezek révén a tót túlzó táborral, ami elegendő ok volt arra, hogy az egyházas és hazafias papokat nevelni akaró Pázmány-intézet elbocsássa kötelékéből azokat, akik széthúzó törekvéseik folytán az életben csak rombolni tudnának”.⁴³⁴ Rajner Lajos általános érseki helynök már 1906. április 26-án kelt levelében szemrehányást tesz Jehlicskának ezzel az ügygel kapcsolatban: „Főtisztelendőség a növendékpapságra is kivetette hálóját. A bécsi és esztergomi klerikusokhoz körlevélben intézett titkos utasításaival – miként erről egy bécsi theologusnak leveléből meggyőződttem – a nemzetiségi politikát a papnevelő intézetekbe becsempészni, a békét ez intézetekben megzavarni, az elüljárók iránti köteles tiszteletet a növendékek lelkében megrendíteni törekedett.”⁴³⁵ A vezető osztrák konzervatív katolikus napilap, a *Reichspost* szerint Csárszkyt azért bocsájtották el, mert egy szlovák nyelvű levélben tolmácsolta Jehlicska káplán kérését az esztergomi papnevelőben tanuló Mandik István [Štefan Mandík] nevű szlovák diáknak, hogy segítsen terjeszteni a *Katolícke noviny* című szlovák nyelvű katolikus újságot.⁴³⁶ Azt az *Alkotmány* is említi, hogy Csárszky „szenvedélyes” levelet írt Mandiknak, akit vele egyidőben szintén kizártak az esztergomi szemináriumból.⁴³⁷ Mindazonáltal Csárszky József egyházi karrierje nem ért véget a kizárással: Csárszky István és a Bécsben tanult Anton Štefánek (1877–1964) szlovák politikus és szociológus

434 Magyarische Gewaltherrschaft gegen die Slovaken. *Reichspost* 13 (1906) 113. szám (1906. május 18) 7. Zu den Vorgängen im Pazmaneum. *Reichspost* 13 (1906) 115. szám (1906. május 20) 3. Kizárások a Pazmaneumból. *Alkotmány* 11 (1906) 119. szám (1906. május 19) 4. Kizárások a Pazmaneumból. A pazmaniták nyilatkozata. *Alkotmány* 11 (1906) 120. szám (1906. május 20) 6. Scotus VIATOR: *Racial problems...*, 213–214. Juriga Ferdinánd (Nándor) (Ferdinand [Ferdíš] Juriga; 1874–1950) nemzeti érzelmű szlovák katolikus pap, politikus és újságíró, szlovák nemzetiségi képviselő a magyar országgyűlésben. Ő is a kicsi Egbell városában született, akárcsak Csárszky István és József. Izgatásért többször elítélték Magyarországon. A bécsi egyetem hittudományi karának beiratkozási lapjai szerint Juriga is a Pázmáneum hallgatója, egyben éveken keresztül Kmósó évfolyamtársa volt. Nagyon jól kellett ismerniük egymást, ami persze nem jelenti azt, hogy föltétlenül jóban is voltak. Jurigáról ld. *Magyar katolikus lexikon...*, V, 970. Egbellről ld. az életrajz 439. jegyzetét alább.

435 PL 1906/2016 (9).

436 A *Katolícke noviny* (*Katolikus újság*) című újság 1870-től kezdődően jelent meg Szokolcán (szlovákul *Skalica*) a Szent Adalbert-társaság orgánusaként. 1905-ben a Szlovák Néppárt (*Slovenská ľudová strana*) hivatalos lapja lett, s 1906 júniusától *Ludové noviny* (*Népújság*), majd 1910-től *Slovenské ľudové noviny* (*Szlovák népújság*) címen jelent meg. A szerkesztőség ekkor (1910) Pozsonyba tette át székhelyét. Szokolca hagyományosan kiemelkedett a kispap-utánpótlás biztosításában: 1623 és 1761 között 8 növendéket küldött a Pázmáneumba. Megjegyzendő, hogy Csernoch János, aki a kizárások idején (1906) parlamenti képviselő volt, Szokolcán született. A magyar nyelvű Wikipédia „*Katolícke noviny*” és „*Slovenské ľudové noviny*”, valamint a szlovák nyelvű Wikipédia „*Slovenské novínarstvo od vzniku robotníckej tlač do začiatku prvej svetovej vojny* (2. *Noviny a časopisy Slovenskej ľudovej strany*)” címszava alapján. 2013. március 17-én olvastam. – O.I. Ld. még *Slovensko v 20. storočí, I. Na začiatku storočia 1901–1914*. Szerk. Dušan Kováč. Pozsony 2004, 160. FAZEKAS: A Pázmáneum története..., 73.

437 Zu den Vorgängen..., 3. Levéltári dokumentumokra hivatkozva Beke Margit az „engedetlenség bűnéről” ír velük kapcsolatban. Uő: *Fejezetek...*, 126. (Az interneten olvastam 2012. augusztus 22-án. – O.I.) Uő: A Pázmáneum története az újraindítástól napjainkig (1803–2002). In: *A bécsi Pázmáneum*. Szerk. ZOMBORI István. Budapest 2002, 255. Az idézett dokumentumok ma már nem lelhetők föl a Primási Levéltárban (2014. február 25): PL Vaszary Kolos. Egyházkormányzati iratok. Cat. 6. Seminaria e/Pazmaneum. 1906. Nr. 2017, Nr. 4113. Az ügyben további személyek is érintettek voltak, így Vendelín Sahulčík (1887–1972) későbbi neves jezsuita szerzetes és Michal Buzalka (1885–1961) későbbi püspök is. ZUBKOVÁ: *Život...*, 80–81.

közbenjárására sikerült Bécsben – már nem pázmánitaként – befejeznie az első évfolyam második félévét. Szlovák forrás szerint a Pázmáneumból való távoztakor Csárszky kiváló magaviseletét (*pietatem insignem et mores optimos*) igazoló írást kapott Drexler Antal rektortól.⁴³⁸ Majd pedig szintén Csárszky István, valamint mások közbenjárására Fischer-Colbrie Ágost kassai püspök (26. ill.) átvette egyházmegyéjébe és lehetővé tette számára, hogy Innsbruckban elvégezze a teológiát. Később azután Kassa legelső szlovák püspökeként Csárszky József lett Fischer-Colbrie utódja.⁴³⁹

A negyedéves Gaspercsikot néhány hónappal a felszentelés előtt azért zárták ki a Pázmáneumból, mert állandóan a szobájában volt és ily módon nem a magyar szokásokat követte, valamint a refektóriumban az *Alkotmány* olvasását ellenző kijelentést tett, minthogy az támadta a Szlovák Néppártot.⁴⁴⁰ Az ő esetében az történt, hogy április elején Drexler Antal rektor levélben fordult Párvy Sándor szepesi püspökhöz azzal a javaslattal, hogy rendelje haza az egyébként kiváló magaviseletű és szorgalmú hallgatót a húsvéti ünnepekre, és vonja megfigyelés alá, majd fontolja meg, alkalmas-e a papi pályára, minthogy a Pázmáneumban az a gyanú merült föl vele szemben, hogy nem áll tőle távol a *Katolícke noviny* című újság szellemisége. Ezt követően a szepesi püspök törölte Gaspercsikot egyházmegyéje kispapjainak sorából. Egyes források szerint a püspök meg sem hallgatta Gaspercsikot. Ő később Amerikába ment, ahol a clevelandi egyházmegye papja lett, ámde hamarosan elhunyt.⁴⁴¹ Arra kell következtetnünk, hogy – legalábbis formálisan – a többieket sem a rektor távolította el a Pázmáneumból, hanem az őket küldő püspökök hívták vissza kispapjaikat.

Pazurik nagy reménysége volt a szlovák nemzeti mozgalomnak. „Nagy tehetséget mutat föl a politika terén, – írta róla a *Katolícke noviny*. – Fürge szemmel képes követni a politikai küzdelmeket, és ezen a téren már nagy műveltségre tett szert. Alaposan tanulmányozta az újkori bölcseletet és a nemzetgazdaságtant. Őt is el akarták lehetetleníteni

438 ČULEN: *Slovenské...*, 152. Drexler Antal (1865–1949) 1905 és 1906 között, valamint 1908-tól 1915-ig a Pázmáneum spirituálisaként ideiglenesen a rektori feladatokat is ellátta. BEKE: A Pázmáneum története..., 317.

439 Csárszky József (Jozef Čarský; 1886–1962; 24. ill.) líceumi, majd szemináriumi tanár, illetve rektor, majd püspök Kassán, Fischer-Colbrie Ágost utóda. Bizonyára rokonságban állott Csárszky István (1870–1953; 34. ill.) nagypréosttal, esztergomi kanonokkal, minthogy azonos családnévük mellett mindketten ugyanabból a kis Nyitra-vármegyei szlovák kisvárosból (*Egbell*, szlovákul *Gbely*, németül *Egbell*; egykoron a szakolcai járásban) származnak. Ám testvérek nem voltak: tudjuk, hogy Csárszky József szüleinek 14 gyermeke közül a legidősebb volt. Csárszky István a jeruzsálemi osztrák–magyar zarándokház vicerektora (1895–1897), majd rektora (1897–1902), illetőleg a Pázmáneum rektora (1915–1928) volt. Fischer-Colbrie eredetileg azzal a föltétellel vette át Csárszky Józsefet, hogy megváltoztatja a nevét (?); a jelek szerint erre végül is nem került sor. Szakolca mellett Egbell is hagyományosan kiemelkedett a kispap-utánpótlás biztosításában: csekély lélekszámú kisváros létre 14 növendéket küldött a Pázmáneumba 1623 és 1761 között. Itt született Juriga Ferdinánd is. *Magyar katolikus lexikon...*, II, 379–380 [Csárszky István]; II, 380 [Csárszky József]. ANGAL: *Érdekvédelem...*, 302 [Csárszky József]. ZUBKOVÁ: *Život...*, 77–92 (az interneten olvastam 2012. augusztus 27-én – O.I.). *Slovenský biografický slovník (od roku 833 do roku 1990)*. [Matica Slovenská]. Turócszentmárton 1986–1994, I, 407 [Jozef Čarský]. *Biografický lexikon...*, II, 108–109 [Jozef Čarský; mint az előbbi forrásban]. Csárszky Istvánról ld. még BEKE: *Az Esztergomi...*, 126–127. FAZEKAS: A Pázmáneum története..., 72–73. BEKE: A Pázmáneum története..., 312–313.

440 A Katolikus Néppárt által Budapesten kiadott *Alkotmány* (1895–1919) volt a korabeli katolicizmus vezető lapja. *Magyar katolikus lexikon...*, VI, 366–373. [s.v. „katolikus magyar sajtó”].

441 ČULEN: *Slovenské...*, 152.

számunkra, de nem sikerült. Ügyvéd lesz, és a lehető legszabadabban küzd majd szlovák anyanyelvünkért.” Ámde Pazurik nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Fischer-Colbrie püspök felkarolta, kitaníttatta, majd Pazurik a magyar propaganda szolgálatába szegődött. Szorosan együttműködött Jehlicskával, sőt még leánytestvérét, Vilmát is feleségül vette.⁴⁴²

Ebben az ügyben érintett volt Jozef Tiso / Tiszó József, a későbbi szlovák miniszter- és államelnök is, aki 1906-ban, 18 évesen éppen felsőbbéves gimnáziumi tanulmányainak végén járt a nyitrai szemináriumban. Idősebb szeminarista társa, Jozef Kopták átadta neki Jehlicska több levelét, amelyekben Jehlicska a szlovák ügy támogatására buzdított. Tiso feljebbvalói akkor értesültek a levelekről, midőn a Pázmáneumban történetekkel kapcsolatban több szemináriumban is házkutatást tartottak. Tiso a Koptákot és saját magát igazán kompromittáló leveleket állítólag megsemmisítette, míg a többit átadta feljebbvalóinak. Koptákot kizárták a szemináriumból, ám Tisónak nem esett bántódása. Kopták jogot tanult, az első világháború alatt bevonult katonának, majd a csehszlovák légiónak tagjaként tért vissza szülőföldre.⁴⁴³

Kizárását követően Mandik István jogot tanult. 1919. január 22 és szeptember 1 között az új államhatalom kormány megbízottja volt Szakolcán (Skalica), s ebben a minőségében hivatalbalépését követően rögtön leváltotta az addigi polgármestert és felmentett több régi hivatalnokot, valamint kinevezte az új főjegyzőt. Hamarosan tragikus balesetben hunyt el, midőn leszakadt egy korlát.⁴⁴⁴

A fentebb említett rendkívül elitélő véleményt Jehlicskával kapcsolatban egyházi elöljárói szemmel láthatólag nem osztották, mert előrehaladása az egyházban egyáltalán nem tört meg. 1907-ben kinevezték tabáni káplánnak, majd a tudományok szentelte magát: a budapesti tudományegyetem hittudományi karán az erkölcstan magántanára (1909), később nyilvános rendkívüli (1915) tanára lett. Jehlicska később (1920-ban) azt

442 ČULEN: *Slovenské...*, 152–153. 1929-ben Jehlicska két nővére Szakolcán, míg bátyja Kopcsányban élt. Szakolcáról ld. az életrajz 436. jegyzetét. Kopcsányhoz vö. az életrajz 471. jegyzetét. A háború után Pazurik csehszlovák állami szolgálatba lépett, ámde amikor a csehszlovák hatóságok rájöttek, hogy ő Jehlicska sógora, követségi állásából azonnal elbocsájtották. A házaspár 1922-ben Budapesten lakott (I., Márvány utca 31, I. emelet 1.). Jehlicska állást is szeretett volna szerezni sógorának valamelyik budapesti könyvtárban. Gyakran előfordul a neve a Jehlicskával kapcsolatos iratanyagban a Magyar Országos Levéltár K 64 fondjában, a 7, 7/a, ill. 7/b. számú tételek között. Úgy tűnik, Pazurik egy ideig Münchenben volt diplomáciai (?) szolgálatban. Az 1920-as évek elején Pazurik József az 1921 és 1924 között 3 éven át működő Rákóczi Szövetség sajtóosztályán tevékenykedett Budapesten. Dr. Jehlicska Ferenc jelentése. Bécs, 1929. február 2. MOL. K 64 – 1929 – 7/a II. tétel– 106. res. pol. Ld. még Jelentés Dr. Jehlicka Ferenc és Unger Ferenc uraknak olaszországi missiójáról. MOL. K 64 – 13. csomó – 1925 – (1922/7/b. tétel – 155/Res. ANGYAL: Értékvédelem..., 86, 325.

443 WARD: *Priest...*, 20–21. ČULEN: *Slovenské...*, 152. A későbbi elnök nevét – magyar környezetben legalábbis – ekkor még magyar alakban használja (Tiszó József). A szlovák névalakot (Jozef Tiso) kizárólagosan csupán 1918-tól alkalmazza. Valószínűnek látszik azonban, hogy szlovák nyelvi környezetben ő is a szlovák alakot használhatta már ekkor is. Az egységesség követelményéből fakadóan a jelen publikációban végig a szlovák alakot használom. – O.I.

444 JÁN BUCHTA – ZORA VIESTOVÁ: Od prevratu do oslobodenia 1945. In: *Skalica*. Szerk. A[nn]a HORNÁČKOVÁ. Szakolca 1992, 57. VIERA DRAHOŠOVÁ: Sadenie „Lipy slobody” v Skalici. *Záhorie* 18 (2009) 3. szám, 6–11. Az interneten olvastam 2012. szeptember 30-án. – O. I. (<http://www.zahorskemuzeum.sk/index.php?q=page/270>). Čulen: *Slovenské...*, 153. Mandik István (Štefan Mandík) tragikus halálának részleteiért PhDr. Viera Drahošová, a helyi múzeum (*Záhorské múzeum v Skalici*) igazgatójának tartozom köszönettel (2015. november 24-i email üzenet). Szakolcáról ld. feljebb az életrajz 436. jegyzetét.

írta, hogy őt mint pánszlávot „gyűlölte” (*nenávideli*) három professzortársa, Lukesics, Wolkenberg és Zubriczky, és mindenképpen meg akarták akadályozni, hogy a miniszter aláírja a kinevezési okmányt, amire végül is csak Csernoch János hercegeprímás közbenjárására került sor.⁴⁴⁵ Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy az 1916–1917-es tanév elején, azaz nyilvános rendkívüli tanárrá való kinevezését követően hamarosan háromhavi szabadságot kér „ideggyöngeség” miatt.⁴⁴⁶ Személyiségéről és tevékenységéről – a tanácsülési jegyzőkönyvek alapján ítélve – a karnak nagyon jó véleménye van, a kar tagjai még a magyar haza iránti elkötelezettségét is külön kiemelik. Jóval később egy amerikai szlovák újság azt veti majd a szemére, hogy ebben az időben (1907 és 1918 között) „nagy magyarnak adta ki magát”. Nyilvános rendes tanárrá 1918-ban nevezték ki, s az 1917–1918. évi tanév utolsó kari ülésén a dékán ebből az alkalomból „sok új sikert kívánt neki a hazafias magyar papság erkölcstudományi vezetése terén”.⁴⁴⁷ Életének még ebbe a periódusába sorolhatjuk részvételét az 1918. október 18-án megalakult Nemzetvédelmi Szövetség (Nemzeti Demokraták) létrehozásában, amely a keresztény polgárságot akarta maga köré tömöríteni s amelynek magját „A Cél” című folyóirat körül tömörülő radikális jobboldali szerzők alkották. Ez a folyóirat, amely 1916–1917-ig elsősorban nemzetvédelmi orgánumként határozta meg magát, hamarosan a „fajvédők” gyülekezőhelye lett, s ily módon a legfontosabb fajvédelmi és fajelméleti orgánummá vált, s az itt publikáló szerzők között rálelünk Kmoskó Mihály nevére is. Gyurgyák szerint 1919 után „többet csak álnévvel ... mertek publikálni itt, mivel a lap hírhedt volt antiszemita irányáról – s ez a megítélés meg is felelt a valóságnak”.⁴⁴⁸

Időközben felgyorsultak az események. 1918 tavaszától kezdve, midőn egyre inkább nyilvánvalóvá vált, hogy a Monarchia vereséget szenved a világháborúban, a magyarországi szlovákság vezetői fokozatosan radikalizálódtak, s az önállósódás, a Magyarországtól való elszakadás gondolata általánosan elfogadottá vált körükben; többségük ugyanakkor a csehekkel óhajtott közös államot létrehozni. A Szlovák Néppárt vezetői május 24-én titkos találkozót tartottak Turócszentmártonban, mely során már egyetértés alakult ki abban, hogy a szlovákoknak el kell válniuk a magyaroktól. Az új állam gya-

445 JEHLIČKA: *Kto on je...*, 8–9.

446 Amint feljebb láttuk, Jehlicska szanatóriumi kezelésre szorult már 1906-ban is, az országgyűlési mandátumáról való lemondása kapcsán. *Uo.*, 6.

447 Az „ideggyöngeség” miatti szabadságolási kérelmét a kar az 1916. szeptember 28-i ülésén tárgyalja és pártolólág terjeszti föl. HERMANN – ARTNER: *A hittudományi kar története...*, 517. A rendes tanári kinevezésről ld. *uo.*, 518. Az idézett amerikai szlovák újságcikk: *Slovak v Amerike*, 1927. október 29-i szám. A clevelandi magyar konzul bizalmas jelentése a Külügyminisztérium Politikai Osztályának (1927. november 14). Melléklet: Az 1927. évi október havi tót lapszemle. MOL. K 64 – 1927 – 7/b. tétel – 443 (58).

448 GYURGYÁK: *Magyar fajvédők...*, 41–45, kül. 43. Uő: *A zsidókérdés Magyarországon...*, 371–372, 431, 508. jegyzet. A folyóirat alapítói között találjuk ugyanakkor a német nemzetiségű Bleyer Jakab (1874–1933) irodalomtörténész-politikust is. Ungváry Krisztián a majd 1944-ben (?) megalakuló, illetőleg a német megszállás alatt aktív Zsidókutató Intézet szellemi előfutárai között tárgyalja „A Cél” című folyóirat köré tömörülő szerzőket. UNGVÁRY Krisztián: Egy magyar intézmény: A „Zsidókérdéskutató Magyar Intézet” keletkezéséhez. *Évkönyv* [1956-os Intézet] 11 (2003) 147–165. Uő: *A Horthy-rendszer...*, 341–353. Ungváry azt is említi referencia nélkül, hogy ez az intézmény szakértőként alkalmazta Hahn Istvánt, Telegdi Zsigmondot és Turóczi-Trostler Józsefet, s ily módon – akarata ellenére – segített nekik túlélni az üldöztetéseket (158. o. = 350. o.). Az nem derül ki egyértelműen írásaiból, hogy milyen szakértőkre gondol Ungváry: a szövegösszefüggésből arra következtethetünk, hogy zsidó szerzők könyveinek kiválogatásában, illetőleg a közgyűjteményekből való eltávolításában működhetek közre. Vö. még ORMOS: Adalékok Pröhle Vilmos alakjához..., 60–62.

korlatilag 1918. október 28-án alakult meg Prágában a Csehszlovák Nemzeti Bizottság (*Národný výbor československý*) kikiáltásával.⁴⁴⁹

Két nappal az új állam megalakulása után, október 30-án, anélkül, hogy értesültek volna a Prágában történekről, vezető szlovák politikusok, értelmiségiek, valamint munkások és földművesek (összesen 103 fő) megalakították a Szlovák Nemzeti Tanácsot s nyilatkozatot adtak ki Turócszentmártonban, melyben öngazgatást követeltek a szlovák lakosságú területeknek, egyben hitet tettek a csehszlovák egység mellett („Turócszentmártoni nyilatkozat”).⁴⁵⁰ Tárgyalásokat kezdtek Prágával, melyek eredményeképp november 5-én megalakult az ideiglenes csehszlovák kormány, majd 14-én hivatalba lépett az első (tényleges) csehszlovák kormány. Ezekkel a fejleményekkel párhuzamosan Jehlicska is gyökeresen megváltoztatta korábban vallott nézeteit: nyilvánosan bocsánatot kért szlovák honfitársaitól múltbéli tevékenysége miatt, elhatárolódott korábbi „magyaronságtól” s kiállt a közös csehszlovák állam létrehozása mellett.⁴⁵¹ Fontos szerep jutott ebben Andrej Hlinkának, aki 1918. októberében felkereste Jehlicskát Budapesten: „Ferkó, gyere, segíts nekünk, mert megesznek bennünket. Nézd az egyházellenes javaslatokat, amelyeket be akarnak terjesztetni a prágai parlamentnek. Gyere velem, segíts megvédeni az Egyházat és a mi nemzetünket! [*Ferko, pod' nám pomáhať, lebo nás zožerú. Podívaj sa na proticirkevné návrhy, ktoré majú byť pražskému snemu predstreté. Pod' somnou, pomáhať brániť Cirkev a národ náš!*]”⁴⁵² Az eseményeket balladai sűrítéssel ábrázolva valóban az történt, hogy Jehlicska „azonnyomban lemondott professzorságáról és elment Rózsahegyre”. Központi szerepet játszott ugyanis a száztagú szlovák Papi Tanács megalakulásában 1918. november 28-án, Hlinka plébániáján Rózsahegyen, ami egyúttal nyílt állásfoglalást is jelentett, s ekkortájt mondott le a professzúráról is.⁴⁵³

A kar iratai között Jehlicska fordulatainak legelső nyoma az 1918. november 27-én tartott III. rendkívüli tanácsülés jegyzőkönyvében található, ahol megállapítják, hogy Jehlicskának az egyébként saját maga által alapított *Slovenské ľudové noviny* című Pozsonyban megjelenő katolikus néplap, a Szlovák Néppárt hivatalos lapja 1918. november 22-i számában „*My Slováci v republike*” címmel közreadott cikke a Kar szerint „mind magyar nemzeti szempontból, mind pedig az egyetemi tanárok által 1918. nov. 11. a független Magyarországnak tett eskü tekintetében komoly aggodalomra ad okot”, az es-

449 Ladislav LIPSCHER: Klub slovenských poslancov v rokoch 1918–1920. *Historický časopis* 16 (1968) 134, 139, 148. A köztársaság kikiáltása körüli eseményekhez vö. Owen V. JOHNSON: *Slovakia 1918–1938. Education and the making of a nation.* (East European Monographs, Boulder). Boulder, Colorado 1985, 59–60.

450 *A history of the Czechoslovak Republic 1918–1948.* Szerk. Victor S. MAMATEY, Radomír LUŽA. Princeton 1973, 23, 26. WARD: *Priest...*, 40. A Turócszentmártoni nyilatkozat szövegét ld. Marián HRONSKÝ: *Boj o Slovensko a Trianon 1918–1920.* Pozsony 1998, 49.

451 Vö. ROMSICS Ignác: Viták a csehszlovák-magyar határról. *Rubicon* 12 (2001) 8–9. szám, 46–47. A hittudományi karnak a forradalmak alatti történetéről ld. HERMANN – ARTNER: *A hittudományi kar története...*, 524–528. A „magyarón” pejoratív jelentésű szlovák szó (*maďarón*) olyan embereket jelöl, akik származásuk és beszédük szerint szlovákok, míg lelkükben és szívükben magyarok. (Ján Lajčiak [1875–1918] definíciója). *Slovensko v 20. storočí, I. Na začiatku storočia 1901–1914.* Szerk. Dušan KOVÁČ. Pozsony 2004, 269. Ld. még MICHELA: *Pod heslom...*, 52–53. Peter KÁŠA: A *maďarón* fogalom az 1848 utáni szlovák értelmiségi vitákban (Samo Vozár és Ludovít Štúr vitája alapján). In: *Magyar-szlovák terminológiai kérdések. A 2006. június 8-án és december 1-jén Esztergomban rendezett nemzetközi konferenciák anyaga.* Szerk. ÁBRAHÁM Barna. (Pons Strigoniensis, Studia, 9). Pilisecsaba–Esztergom 2008, 137–148.

452 JEHLIČKA: *Kto on...*, 9.

453 *Uo.*, 9.

küben ugyanis ez állott: „Magyarországhoz hű leszek.”⁴⁵⁴ Az eskü szövege így hangzott: „én zárójel név zárójel esküszöm, hogy Magyarországhoz hű leszek teljes függetlenségét megvédem minden erőmmel Magyarország népének javát szabadságát és haladását fogom szolgálni pont Isten engem úgy segéljen pont.”⁴⁵⁵

Ennek a kérdésnek a megítéléséhez tudnunk kell, hogy a forradalmi lázban élő Budapest 1918. október 24-én megalakult a Magyar Nemzeti Tanács, amelyre sorra esküdtek föl a különböző államhatalmi és közigazgatási szervek. Október 31-én győzött az öszirózsás forradalom.⁴⁵⁶ Az új kormány október 31-én még a királynak tett esküt József főherceg *homo regius* (a király megbízottja) előtt a budai Várban, ám egy nappal később már József főherceg révén esküje alól való felmentését kérte a kormány a királytól – a viharos gyorsaságú fejleményeket látva a király teljesítette a kérést. Ezt követően a Nemzeti Tanács elnöke, Hock János kezébe tette le az esküt a kormány, s fiával együtt „mint katona és mint magyar állampolgár” személyesen jelent meg a Nemzeti Tanács előtt maga József főherceg is, hogy letegye a hűségesküt. Egyben kifejezte szándékát, hogy a Habsburg-családnevet Alcsútira vagy Kistapolcsányira magyarosítja; erről végül Károlyi Mihály beszélt le.⁴⁵⁷ A katolikus egyház vezetése (Csernoch János hercegprímás, Szmrecsányi Lajos egri érsek, Prohászka Ottokár székesfehérvári, Glattfelder Gyula csanádi püspök, illetőleg az egész püspöki kar) hűségfogadalmat tett a Nemzeti Tanácsnak. November 16-án kikiáltották a köztársaságot, egészen pontosan a „népköztársaságot”.⁴⁵⁸ Ezt követően folytatódott az állami élet egyes területein működő alkalmazottak

454 Jegyzőkönyv a Hittudományi Kar 1918. november 27-én tartott III. rendkívüli üléséről. PPKE. HKK. HKI. a). Tanácsulési Jegyzőkönyvek. 6. doboz (1910/11–1924/25). Kmoskó dékán által Csernoch Jánosnak megküldött kivonat (1918. november 30). PLE. 6534/1918. Jegyzőkönyv a Hittudományi Kar 1919. november 21-én tartott II. rendes üléséről. 6. [napirendi pont]. PPKE. HKK. HKI. a). Tanácsulési Jegyzőkönyvek. 6. doboz (1910/11–1924/25). A *Slovenské ľudové noviny*-ről ld. feljebb az életrajz 436. jegyzetét.

455 Erdélyi Andrea főosztályvezető (Polgári kori kormánysszervek [1867–1944] főosztálya, Magyar Országos Levéltár) 2012. július 27-én kelt email-üzenete. Ld. az III. Exkurzust a jelen mű végén.

456 Böhm Vilmos (1880–1949) szociáldemokrata politikus, az események aktív résztvevője visszaemlékezésiben arról ír, hogy „a forradalom az október 31-re virradó éjjel robbant ki”. BÖHM Vilmos: *Két forradalom tüzeiben. Októberi forradalom Proletárdiktatura Ellenforradalom*. [München 1923; hasonmás kiad.] Budapest 1990, 49.

457 József főhercegnek a fejér-megyei Alcsúton (ma: Alcsútdoboz) és a felvidéki Kistapolcsányban (ma: Topolčianky, Szlovákia) egyaránt volt kastélya és birtoka. Hock János (1859–1936) katolikus pap, politikus és író, Károlyi Mihály híve. Kiemelkedő szónok volt, küzdött az általános választójog bevezetéséért, valamint Tisza István politikája ellen. 1918-ban a Nemzeti Tanács elnöke lett. A Tanácsköztársaság kikiáltása után emigrált. Külföldön megjelentetett, az ellenforradalmi rendszert támadó cikkei miatt 1933-ban történt hazatérését követően börtönbüntetésre ítélték. *Magyar életrajzi lexikon*. 3. kiad., Budapest 1981, I, 726–727. *Magyar katolikus lexikon*..., IV, 904–905. GRATZ Gusztáv: *A forradalmak kora. Magyarország története 1918–1920*. Budapest [1935; reprint:] 1992, 9, 11, 32.

458 JÁSZI Oszkár: *Magyar Kálvária – Magyar Föltámadás. A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai*. Budapest 1989, 43–77. KÁROLYI Mihály: Egy egész világ ellen, II. Károlyi Mihály 1921–22-ben írt emlékiratainak kéziratban fennmaradt II. kötete. In: uő: *Az új Magyarorszáért. Válogatott írások és beszédek 1908–1919*. Budapest 1968, 323–412, kül. 403–412. BÖHM: *Két forradalom*..., 54, 148–149. JUHÁSZ NAGY Sándor: *A magyar októberi forradalom története*. Budapest 1945, 279–281, 305–317. SIKLÓS András: *Magyarország 1918 / 1919. Események / képek / dokumentumok*. Budapest 1978, 98–117, 201–206. SALAMON Konrád: *Nemzeti önpusztítás 1918–1920. Forradalom – proletárdiktatura – ellenforradalom*. Budapest 2001, 45–52. Juhász Nagy Sándor (1883–1946) polgári demokratikus politikus, országgyűlési képviselő, miniszter, az 1944 decemberében összeült ideiglenes nemzetgyűlés alelnöke volt. [Az 1945. évi november 29-re Budapestre összehívott] Nemzetgyűlés almanachja, 1945. november 29.–1947. július 25. Budapest 1999, 253–255. *Magyar életrajzi lexikon*..., I, 827.

eskütétele: a kormány november 19-én kibocsájtott rendelete előírta, hogy az egyes területeket irányító miniszter feladata ennek megszervezése és az eskü szövegének pontos meghatározása. Az új eskü letételére az államforma megváltozása miatt volt szükség. Az esküből kikerült „a királyság intézményével kapcsolatos rész”, az utasítás szerint ezt „a népköztársaságra és annak alkotmányára való hivatkozással” kellett helyettesíteni, s az így előírt módon kellett új esküt tenni.⁴⁵⁹

Ausztria október 21-én bejelentette elszakadását a birodalomtól, jöllehet a császári kormány formailag tovább létezett. Október 28-án Prágában megalakult a Csehszlovák Köztársaság. Október 29-én Horvátország, Szlavónia, Dalmácia és Fiume mondta ki elszakadását és független állammá alakulását. Október 30-án a Németausztriai Ideiglenes Nemzetgyűlés (*Provisorische Nationalversammlung für Deutschösterreich*) ideiglenes alkotmányt fogadott el, majd november 12-én kikiáltották a köztársaságot Ausztriában. Az Osztrák-Magyar Monarchia tehát már gyakorlatilag az öszirózsás forradalom győzelme előtt felbomlott, és Magyarország is függetlenné vált.⁴⁶⁰

A kormány utasítására az esküt az egyetemi tanároktól kezdve a segédszemélyzetet bezárólag a budapesti tudományegyetem valamennyi alkalmazottjának le kellett tennie, „a fizetéstelen tisztviselőket is ideértve”. Úgy tűnik, a kérdésnek nagy fontosságot tulajdonítottak: a rektor minden kartól részletes kimutatást kért az esküt letevő személyekről.⁴⁶¹

Jehlicska esetében a kar azt kifogásolhatta, hogy jöllehet hűséget esküdött a független, önálló magyar államnak, óminózus cikkében a csehszlovák állam iránti lelkes lojalitásról tesz tanúbizonyságot, ami esküjének ellentmond. Ráadásul a két esemény rendkívül gyorsan követte egymást: az esküt Jehlicska november 11-én tette le, s a cikk már november 22-én meg is jelent. A két esemény időbeni közelsége alapján a kar arra a következtetésre jutott, hogy Jehlicska már esküje letételekor is a cikkben írottak szellemében gondolkodott, ily módon hamisan esküdött. És az is fölöttébb irritálólághathatott,

459 Az igazságügyminiszter 54.725/1918 I. M. rendelete az állam átalakulásával kapcsolatos igazságügyi szervezeti és ügyviteli intézkedések tárgyában. *Budapesti Közlöny* 1918, 264. szám (1918. november 17) 9–10. A magyar minisztériumnak 5.430 M. E. számú rendelete az állami hatóságok, vállalatok és intézetek címének, valamint az új eskü és fogadalom szövegének megváltoztatása tárgyában (1918. november 19). *Budapesti Közlöny* 1918, 266. szám (1918. november 20) 10. A Magyar Népköztársaság kormányának 5.506/1918. M. E. számú rendelete a közjegyzőkre, a közjegyzőhelyettesekre és az ügyvédekre nézve az államforma átalakulásával kapcsolatos intézkedésekről (1918. november 21). *Budapesti Közlöny* 1918, 268. szám (1918. november 22) 7. Az ez idő tájt hivatalos lapként kiadott *Budapesti Közlönyben* az egyetemeken leteendő új esküre vonatkozó rendeletet vagy utasítást nem találtam. Ez a körülmény, valamint az egyes rendeletek időrendjében tettenérhető következetlenség bizonyára a gyors változásokkal, a kor zavaros viszonyaival magyarázható. Vö. a III. Exkurzust.

460 SIKLÓS: *Magyarország 1918 / 1919...*, 80, 164–184, kül. 169. SALAMON: *Nemzeti önpusztítás...*, 53–61. Problémát okoz annak megállapítása, hogy pontosan mikor bomlott föl a Monarchia, illetőleg mikor vált függetlenné Magyarország. Valójában egy folyamattal állunk szemben, amelynek kezdete október 16-ra tehető, míg a befejezése november 16-a, a köztársaság kikiáltása. Ld. KÁROLYI: Egy egész világ ellen, II..., 323–412, kül. 323–342. Ausztriában mind a mai napig problémát okoz annak a meghatározása, hogy pontosan mikor alakult meg az Osztrák Köztársaság. Ez a kérdés gyakorlati jelentőséggel is bír: mely napon ünnepelejk meg ezt a mérvadó eseményt? FIZIKER Róbert: Herr Karl és Herr Kurt. Történelemkép Ausztriában. *BBC History. Világtörténelmi magazin*. 4 (2014) 9. szám (2014. szeptember) 61.

461 Ld. pl. a rektornak 1918. november 9-én a Bölcsészettudományi Karhoz intézett utasításait. ELTE. L. 1. Rektori Hivatal. c/ A Rektori Hivatal iratai. 1913/14–1918/19. tanévek iratai. 2. sz. doboz. A BTK dékáni hivatalának iratai. 2033/1918/1919.

hogy ezt épp az erkölcs tan nem sokkal korábban kinevezett nyilvános rendes tanára cselekedte meg.⁴⁶²

Az ügy kapcsán volt tanártársához, Zubriczky Aladárhoz intézett levelében Jehlicska részletesen beszámol arról, hogyan látja ő ezt a kérdést. Így ír: „Te többi között a tőlünk kivett forradalmi esküvel kapcsolatban azt mondtad rólam, „Vagy hamisan esküdött, vagy rezervációval.” Eszerint feltetted rólam annak lehetőségét, hogy hamis esküt tettem. Nagyon köszönöm ezt a kedvességet! Bármennyire antipatikus vagy nekem, ilyesmit mégsem tennék fel rólad. Tiltakozom is a legerélyesebben ezen feltevés ellen és utólag kikérem magamnak! Mikor az eskühöz mentünk, Hanuy kollégával tartottam, aki azt mondta, hogy rezervációval fog esküdni, minthogy az esküminta nincsen a kezében. Erre én azt mondtam neki, hogy én is rezervációval fogok esküdni. És tényleg szándékom volt eszemben tartani ezt: „amennyiben politikai meggyőződésemmel nem ellenkezik.” Azonban mikor az esküformát hallottam, a rezervációt elejtettem, mert abból csak azt vettem ki, hogy az országnak az osztrákoktól való függetlenségére esküszünk. Ezt pedig bátran megtehettem, mert hiszen, miért nem lehetnének a magyarok az osztrákoktól függetlenek? Legyenek!”⁴⁶³ Azt látjuk tehát, hogy Jehlicska mást tartott fontosnak az esküben, mint tanártársai: ő a „Magyarországhoz hű leszek” mondat fölött egyszerűen átsiklott.

A kifogásolt, teljesen csehszlovák alapon álló cikk a szlovákoknak a boldog jövő előtt álló csehszlovák köztársaságban elfoglalt helyével foglalkozik bizalomteli, lelkesült várakozással. Jehlicska először a köztársasági államformát és annak a királysággal szembeni előnyeit ismerteti, külön kiemelve, hogy a szlovákoknak egyébként sem lehetnek jó emlékeik a monarchikus államformáról: „Mi viszont ugyan miért siránkoznánk a monarchia után? Amikor még csak nem is lélegezhettünk szabadon benne...” S olyan két nagyszerű személyiség, mint Wilson és Masaryk is csak a köztársasági államformának hála kerülhetett az amerikai, illetőleg a „csehszlovák” nép élére: „Ha összehasonlítjuk a királyságot a köztársasággal, el kell ismernünk, hogy a köztársaságnak van egy nagy előnye. Ugyanis a köztársaságban a nép maga választ magának időnként elnököt, és így ki tudja választani a legnagyosb személyt. Ki tud választani egy nagytehetségű, kiváló képességű, tetőtől talpig becsületes embert. Monarchiákban ez nem lehetséges. Amikor egy király meghal, a trónja a fiára, utódjára száll. Ha ez az utód gyöngélméjű vagy szabados erkölcsű, akkor a népnek buta vagy lusta királya lesz. S ezen nem tud segíteni. Milyen boldogok lehetnek az amerikaiak, hogy olyan kiváló, nagy, dicső elnököt választhattak maguknak, mint amilyen Wilson! Boldognak tarthatja magát az egész cseh-szlovák nép is, hogy Tomáš Masaryk lett az első elnöke! Masaryk nemmindennapi

462 Megjegyezzük, hogy Jozef Tiso későbbi szlovák politikus is, aki katolikus pap volt, 1918-tól 1924-ig a nyitrai papnevelőben többek között erkölcs tan (erkölcsológia / *theologia moralis*) tanított. *Magyar katolikus lexikon...*, XIII, 979–980.

463 Budapesten, 1918. november 30-án kelt levél Zubriczky Aladárhoz. PPKE. HKK. HKI. Dékáni Hivatal Iratai. 1/b. 1918/19–1919/20. 41. sz. doboz. 187/1919/1920. sz. irat melléklete. Ezt a levelet a címzett ekkor nem bontja föl; tartalma csak egy évvel később válik ismeretessé. Ld. alább az életrajz 587–590. jegyzetét és a kapcsolódó részt a főszövegben. Zubriczky Aladár (1872–1926) az ökeresztény irodalom-történet magántanára, majd az alapvető és ágazatos hittan tanára a budapesti egyetem hittudományi karán, 2 alkalommal dékán, 1 alkalommal az egyetem rektora. HERMANN – ARTNER: *A hittudományi kar története...*, 510–511. *Magyar katolikus lexikon...*, XV, 612. BEKE: *Az Esztergomi...*, 827–828. Zubriczkyról egyébként 1920-ban Jehlicska azt írja, hogy két másik tanártársával, Lukcsicssal és Wolkenberggel együtt őt mint pánszlávot „gyűlölte”, és hárman mindent megtettek, hogy megakadályozzák egyetemi tanári ki nevezését 1915-ben. JEHLIČKA: *Kto on...*, 8.

tehetség birtokosa, kivételes képzettségű tudós, akit az egész világ elismer. A népe érdekében hatalmas szolgálatokat tett, amelyek arany betűkkel lesznek beírva a nemzeti történelem legfényesebb lapjaira! Midőn a könyveit olvassuk, nagy megértésre találunk bennük a kereszténység irányában, és elfogulatlan igazságosságra minden irányzat és vélemény iránt. Ilyen elnök alatt virágozni és gyarapodni fog a csehszlovák nép.”⁴⁶⁴ El-lentétben az abszolút monarchiával és a köztársasággal, alig 2 évvel korábban Jehlicska még az alkotmányos monarchiát tekintette a „kormányzás legtermészetesebb alakjának”, „hiszen az állati test is így van berendezve, az állati társadalmak is, a naprendszer, sőt az egész mindenség”, – írja a Szent-István-Társulatnál 1916 őszén megjelent könyvében. „Az egységben van az erő, a gyorsaság, a rendszer, a legjobb áttekintés, tehát legtöbb kilátás a sikerre”, – indokolja meg álláspontját. Álláspontja nem pusztán egy álláspont a sok közül, amiképpen ezt műve előszavában leszögezi: a „keresztény etikus” – ez nyilvánvalóan ő saját maga – „vizsgálódásainál a keresztény igazságok, mint álló csillagok ragyognak előtte és nem engedik, hogy eltévedjen”.⁴⁶⁵

A hittudományi kar 1918. november 27-én tartott III. rendkívüli ülésének már feljebb idézett jegyzőkönyvét Kmoskó írja alá mint dékán. Az ülésen egyébként azt is megjegy-zi, hogy Jehlicska a kérdéses cikket „némileg megváltoztatott névalírással (*Jehlička*)” jelentette meg.⁴⁶⁶ A szavából mintha némi rosszallás volna kihallható. Pedig ha vala-

464 Figyelmet érdemel, hogy a „csehszlovák” melléknév egyszer kötőjellel, máskor meg egybeírva áll a szó-vegből. Ezek közül az egyik – valószínűleg az egybeírt – változat bizonyára sajtóhiba. A csehszlovák állam története során problémát okozott az állam nevének a helyesírása: egybe, vagy pedig kötőjellel írandó-e? Eredetileg a kötőjeles változat volt használatos, amely az állam két alkotórészének egyenjogú-ságára s az államberendezkedés föderalista jellegére utalt, s ezt elsősorban természetesen a szlovákok ré-szesítették előnyben, míg az egybeírt változat központosított – természetesen cseh uralom alatt – állam-berendezkedést sugallt. A kötőjeles változat volt érvényben 1918 és 1920, 1938 és 1939, valamint 1990 és 1993 között. A heves érzelmeket kiváltó vita „kötőjel-háború” néven is ismert. Erről a kérdésről ld. az angol, illetőleg német Wikipedia internetes lexikon „Hyphen War” és „Gedankenstrich-Krieg” című szö-cikkét. Ld. még „Czecho-Slovakia or Czechoslovakia.” University of Pittsburgh. Slovak Studies Program (<http://www.pitt.edu/~votruba/qsonhist/spellczechoslovakia.html>). (Mindhárom forrást 2010. március 25-én olvastam.) Érdekességként megemlítjük, hogy a hetilap címlapján a kiadás helyeként *Prešporok* van feltüntetve; az 1837-ben megalkotott *Bratislava* név ugyanis csupán 1919-ben vált hivatalossá. Kiss La-jos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. 4. kiad. Budapest 1988, II, 370. Jehlicska távozásához vö. még BOROS Ferenc: *Magyar-csehszlovák kapcsolatok 1918–1921-ben*. Budapest 1970, 99.

465 JEHLICSKA F[erenc] Rezső: *Erkölcsei és társadalmi jólét. Társadalmi etika*. Budapest 1916, 4, 231. A mű előszavának dátuma 1916. szeptember 1. Az igazsághoz tartozik, hogy könyvében Jehlicska arra is fel-hívja a figyelmet, hogy ez a kérdés a konkrét viszonyoktól is függ, tehát az „egyik népnek ez, a másik-nak amaz a kormányforma lehet kívánatosabb és célszerűbb”. Ámde a könyvében ezen a helyen előadott szempontok között nem szerepelnek a cikkéből fent is idézett megfontolások, amelyek alapján adott eset-ben a szlovákság számára „kívánatosabb és célszerűbb” lehetne a köztársaság az alkotmányos monarchi-ánál mint kormányforma.

466 Jegyzőkönyv a Hittudományi Kar 1918. november 27-én tartott III. rendkívüli üléséről. PPKE. HKK. HKI. a). Tanácsülési Jegyzőkönyvek. 6. doboz (1910/11–1924/25). Kmoskó dékán által Csernoch János-nak megküldött kivonat (1918. november 30). PLE. PL 6534/1918. A nehezen hozzáférhető cikk ren-delkezésre bocsátásáért Miroslav Michelának tartozom köszönettel. A hetilapot Jehlicska alapította Juriga Ferdinánddal közösen, hogy megelőzzék a liberális eszméknek a nép körében való elterjedését. 1915. október 18. A közös hadsereg főparancsnokság átirata gr. Tisza István miniszterelnökhöz „az észak-magyarországi szlovákok törekvései és mozgalma” tárgyában készített összefoglaló jelentéssel. In: KE-MÉNY G. Gábor: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában, VII. 1914–1916*. (Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában 1867–1918). Budapest 1999, 558. Juriga Ferdinándról ld. följebb az életrajz 434. jegyzetét.

kinek, úgy neki tudnia kellett, hogy ez a szlovák helyesírást követő szabályos névalak, amelyet Jehlicska nyilvánvalóan rendszeresen használt szlovák nyelven megfogalmazott írásaiban.⁴⁶⁷ Talán kompenzál itt Kmoskó? Pedig szlovákul írva bizonyára ő maga is a szlovák helyesírás szerint írta a nevét! (Hozzá kell tennem, hogy kutatásaim során sohasem bukkantam egyetlenegy szlovák nyelven írott írásra sem Kmoskótól.) Már magára a cikkekre is ő hívhatta föl a kar figyelmét, hiszen ő tudott szlovákul és neki voltak pozsonyi kapcsolatai.⁴⁶⁸ A jegyzőkönyv arra is utal, hogy a cikk „szerzőségét a dékánnal ez ügyben folytatott megbeszélés során nevezett tanár elismerte”. A cikk megjelenését követően Kmoskó beszélhetett tehát Jehlicskával, talán kérdőre is vonta barátját. Jehlicska említ még egy november 26-án, tehát egy nappal a kari ülés előtt „ellene[m] tartott consilium[ot]”, amelyen Zubriczky Aladár volt a „fővádlo”.⁴⁶⁹ Lehetséges, hogy ez a „consilium” azonos a Kmoskó által említett beszélgetéssel, ám az sem zárható ki, hogy akár többször is sor került beszélgetésre, megbeszélésre ezzel a kérdéssel kapcsolatosan.

Az újonnan megszületett csehszlovák állam elkötelezett, „lángoló lelkű” híveként Jehlicska Ferenc lemond a budapesti egyetem hittudományi karán betöltött tanári állásáról. Elhatározását november 30-án kelt levelében közli Csernoch Jánossal:

Eminentissime ac Reverendissime Domine Cardinalis!

Theologica Facultas consilium abeundi mihi dedit ob quosdam articulos in Sl. Ludové Noviny publicatos, in quibus rem religionis defendere atque firmare volo in novo statu, ad quem nostri Slovaci pertinebunt. Huic consilio satisfacere non essem quidem obligatus, tamen cedo, quia omnes facultates meas populo meo sacrificare volo. Ut hoc facere possim, prius post has inamoenitates quiescendum mihi erit, quamobrem ob Eminentia vestra ferias 5 mensium rogo. Ego quidem iam a crastino die civis status novi, ergo hac facultate opus mihi non esset; tamen ut undequaque legitime procedam, hanc veniam peto.

Uti in Slovacia audivi, Slovaci Eminentiam Vestram amarent, si eis majorem summam daret ad causas religiosas, et inter eos quietem bene promeritam ageret.

Budapestini, 30. Nov. 1918.

Eminentiae Vestrae addictissimus

Dr. Franciscus Jehlicska

*B. Cras proficiscar ad Kopcsány. Num ista Circularia componere potero, valde incertum est.*⁴⁷⁰

467 A rendelkezésemre álló sajátkezü dokumentumaiban Jehlicska a nevét szlovák nyelvi környezetben mindig a szlovák helyesírásnak megfelelő *Jehlička*, míg magyar nyelvű dokumentumokban mindig a magyaros *Jehlicska* alakban használja. Úgy gondolom, hogy ez a használati mód általános lehetett ebben a korban, úgyhogy aligha jelentett meglepetést Kmoskó számára. WARD: *Priest...*, *passim*.

468 Ez a hetilap ezekben a zavaros időkben már az Országos Széchényi Könyvtárba sem jut el; korábbi számai hiánytalanul megvannak.

469 Budapesten, 1918. november 30-án kelt levél Zubriczky Aladárhoz. PPKE. HKK. HKI. Dékáni Hivatal Iratai. 1/b. 1918/19–1919/20. 41. sz. doboz. 187/1919/1920. sz. irat melléklete. Ld. még az életrajz 463. és 587. jegyzetét a kapcsolódó résszel a főszövegben.

470 PLE. 6530/1918.

[Eminenciás és Nagytiszteletű Bíboros Úr!

A *Sl. Ludové Noviny*-ban megjelent bizonyos cikkek miatt, amelyekben a vallás ügyét megvédeni és megszilárdítani próbálom abban az új államban, amelyhez szlovájkaink tartozni fognak, a hittudományi kar azt tanácsolta, hogy távozzam. Jóllehet nem lennék köteles engedelmeskedni ennek a tanácsnak, ám elismerem, hogy minden képességet nemzetemnek akarom áldozni. Ahhoz, hogy ezt megtehessem, először is pihenésre van szükségem mindeme kellemetlenségeket követően, miéртis öt hónap szabadságot kérek Eminenciától. A holnapi naptól én már az új állam polgára vagyok, nem lenne tehát szükségem erre a jóváhagyásra; ámde hogy minden tekintetben törvényesen járjak el, íme megkérem ezt az engedélyt.

Amiként Szlovákiában hallottam, a szlovákok szeretnék, ha Eminenciád nagyobb fontossággal kezelné a vallási ügyeiket és köztük élvezné jól megérdemelt nyugalma-t.

Budapest, 1918. november 30.

Eminenciád legodaadóbb híve
Dr. Jehlicska Ferenc

Ui. Holnap Kopcsányba megyek. Felettébb bizonytalan, meg tudom-e írni azokat a körleveleket.⁴⁷¹

A levélhez mellékelve van Csernoch kézírásával egy tompa ceruzacsonkkal írt, nagyon nehezen olvasható, latinnyelvű választervezet december 2-i dátummal, amelyben Csernoch „fájdalommal értesül” Jehlicska szándékáról, és bár rendkívül visszafogottan, de elítélőleg nyilatkozik róla. Mindenesetre tudomásul veszi és azt tanácsolja: tegye azt, amit jónak lát.⁴⁷²

Az ügyről – a hittudományi kar rendkívüli ülése kapcsán – Kmoskó dékán ugyanazon a napon, november 30-án értesíti Csernoch János bíboros érseket is, „azzal a tiszteletteljes kéréssel, hogy az egész ügyet, melynek kipattanása a mostani viszonyok között úgy karunkra, mint egész egyetemünkre végzetes következményekkel járhat, a legnagyobb

471 Nem világos, mire vonatkozik az utóirat és milyen körlevelekről van szó benne. Kopcsány (szlovákul *Kopčany*) túlnyomórészt katolikus szlovák falu Szokolca közelében. Ez idő tájt itt plébános Jehlicska Ferenc bátyja, Jehlicska János. – Az esztergomi főegyházmegye papjai között szerepel Jehlicska (Jedlicska) János esperes-plébános (1877–1938), aki szintén *Kuttiban* született. Egy másik adat szerint Jehlicska János 1902. májusában lett plébánoshelyettes Schweinsbachon. *Esztergom és vidéke* 7 (1902) 22. szám (1902. május 25) 5. http://library.hungaricana.hu/hu/view/Esztergom_1902/?pg=22&layout=s (2016. május 15-én olvastam. – O.I.). Schweinsbach (korábbi magyar név, valamint német név) mai szlovák neve *Viničné*, korábban *Švajnsbach*, 1899 óta magyar neve Hattyúpaták – régebben és ma is túlnyomórészt szlovák ajkú község a mai Szlovákiában Bazin közelében. Jehlicska János 1906-ban Pozsony-Virágvölgyben volt plébános. Ld. az életrajz 408–409, 412. és 414. jegyzetét a kapcsolódó szövegrészekkel a főszövegben. Pozsony-Virágvölgy ma Pozsony-Újváros (szlovákul *Bratislava–Nové Mesto*) néven Pozsony egyik városrészét alkotja. Jehlicska János 1908-ban Kopcsányban lett plébános. 1914 márciusában Jehlicska János Kopcsányban plébános, midőn feljebbvalói kinevezik a kopcsányi kerület tanfelügyelő főesperesévé. *Esztergom és vidéke* 19 (1914) 13. szám (1914. március 29) 4. http://library.hungaricana.hu/hu/view/Esztergom_1914/?pg=103&layout=s (2016. május 15-én olvastam. – O.I.). 1929-ben itt lakott Jehlicska bátyja, míg két nővére Szokolcán élt. Dr. Jehlicska Ferenc jelentése. Bécs, 1929. február 2. MOL. K 64 – 1929 – 7/a II. tétel – 106. res. pol. BEKE: *Az Esztergomi...*, 315. Szokolcáról ld. feljebb az életrajz 436. jegyzetét.

472 PLE. 6534/1918.

discretioval kezelni méltóztassék”. Ez a reménye nem teljesül: az ügy meglehetősen nagy feltűnést kelt.⁴⁷³ Csernoch válaszában így ír Kmoskónak: „Előzőleg Jehlicska levélben jelezte nekem, hogy tanári állásáról lemondani készül s 5 havi szabadságot kért. A kért szabadságot Jehlicskának mint a főegyházmegye papjának megadtam s figyelmeztettem, hogy egyetemi szabadságát kérje illetékes helyen. Magyarország szörnyű megpróbáltatásának napjaiban egymást érik a mélyen elszomorító meglepetések.”⁴⁷⁴ Ez némileg eltér az előzőleg említett választervezet szövegétől, ott ugyanis nem szerepel, hogy „egyetemi szabadságát kérje illetékes helyen”. Arra gondolunk, hogy végül is Csernoch kissé módosult megfogalmazásban küldhette el válaszlevelét.

Lemondása alkalmából Jehlicska szintén november 30-án Budapesten keltezett levelet intéz tanártársához, Zubriczky Aladárhoz „Tisztelt Volt Kolléga Úr” megszólítással. A dékántól, Kmoskótól értesülvén, hogy „a levél sértő és goromba, elolvasását fölöslegesnek, sőt nem kívánatosnak” tartván, Zubriczky a levelet fölbontatlanul egy másik borítékba helyezi és átadja a dékáni hivatalnak azzal, hogy „esetleg szükségessé válható használata végett” csatolja a Jehlicska-ügy aktáihoz.⁴⁷⁵ Figyelemreméltó körülmény, hogy noha a levél nem volt fölbontva, Kmoskó pontosan tudta, mi áll benne, sőt a hangnemét is jól ismerte. Minden jel arra mutat tehát, hogy olvasta. Vajon hogyan? A levél Zubriczkynek van címezve, tehát Kmoskó csak Jehlicskától kaphatta meg – talán még mielőtt elküldte volna? Vagy valamilyen úton-módon mégiscsak Kmoskóhoz került először, aki kibontotta, elolvasta, majd újra leragasztotta?

Amint feljebb már láttuk, a csehszlovák állam 1918. október 28-án alakult meg Prágában a Csehszlovák Nemzeti Bizottság (*Národný výbor československý*) kikiáltásával. Ez eleinte 39 tagot számlált, közülük egy volt szlovák, Vavro Šrobár. Ez a testület gyakorolta a törvényhozási és végrehajtói hatalmat 1918. november 14-ig, amikor is átalakult Forradalmi Nemzetgyűléssé (*Revolučné národné zhromaždenie*), amelyben 254, közöttük 40 szlovák képviselő foglalt helyet. 1919. március 1-jével az összes tag számát felemelték 270-re, s a 16 újonnan beválasztott tag mind szlovák volt: közéjük tartozott Jehlicska is, aki a Szlovák Néppárt képviselője volt.⁴⁷⁶ Jehlicska beválasztását többen ellenezték azzal az indokkal, hogy árulást követett el a szlovákság ellen, midőn 1906-ban lemondott a magyar országgyűlésben szerzett mandátumáról. Ámde Vavro Šrobár miniszter megvédte, midőn kijelentette, hogy Jehlicska lépése nem árulás volt, hanem betegség okozta balszerencse (*to nebola zrada, lež nešťastie, zapríčinené chorobou*).⁴⁷⁷

Ez idő tájt a szlovák katolikus egyház egyik legsürgősebb feladatának tekinti hittudományi kar megszervezését Pozsonyban a papképzés biztosítása céljából, és erről már megalakulásakor, 1918. november 28-án rögtön döntést is hoz a szlovák Papi Tanács, egyben megbízza a Tanácsban már az elején központi szerepet játszó Jehlicska Ferencet a kar megszervezésével. A kánonjog által el nem ismert, *ad hoc* jellegű, száztagú szlovák Papi Tanács 1918. november 28-án alakult meg Hlinka plébániáján Rózsahegyen, hogy

473 HERMANN – ARTNER: *A hittudományi kar...*, 525.

474 PLE. 6534/1918. Ez a választervezet nem Csernoch János kézírásával készült; bizonyára diktálta valakinek, talán a titkárnak.

475 Zubriczky Aladáról ld. az életrajz 463. jegyzetét.

476 LIPSCHER: Klub slovenských poslancov..., 134, 139, 148.

477 JEHLIČKA: *Kto on...*, 9. Amint láttuk, Jehlicska egy későbbi kijelentése ellentmond ennek az értelmezésnek, midőn ott azt állítja, hogy püspöke egyenes parancsára volt kénytelen lemondania. Ld. az életrajz 408. jegyzetét és a hozzátartozó részt a főszövegben.

addig is képviselje a katolikus egyház érdekeit Szlovákiában, amíg létre nem jön egy legitim szlovák egyházi hierarchia. A rózsahegygyűlés egyik központi alakja Jehlicska Ferenc volt. Ez a gyűlés alakult át 1918. december 19-én a Keresztény Szlovák Néppártá, amely azután 1925-től a Hlinka Szlovák Néppártja nevet viselte és amely döntő szerepet játszott Csehszlovákia, majd Szlovákia politikai életében.⁴⁷⁸

Pozsonyt 1919. január elsején megszállja a csehszlovák légió, s február 4-én – tehát már jóval a békeszerződés aláírása előtt! – Szlovákia közigazgatási központját is ide helyezi az új államhatalom. Először az az elképzelés nyer támogatást, hogy a pozsonyi egyetemet, a Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetemet átveszi az új állam, és megváltozott tanítási nyelvvel, immáron szlovák egyetemként tovább működteti. Az ügyet a csehszlovák kormány teljhatalmú biztosaként Jehlicska Ferenc intézi.⁴⁷⁹ Alapvető fontosságot tulajdonít annak, hogy a hittudományi karral nem rendelkező egyetem Szlovákia papsággal való ellátása céljából szlovák tanítási nyelvű katolikus hittudományi karral bővüljön, ahol értelemszerűen szlovák professzorok tanítanak majd szlovák papnövendékeket. Ám a kezdeti elképzelések lényegesen módosulnak az ügy előrehaladtával. Végül is nem kerül sor a magyar egyetem átvételére, hanem az fokozatosan beszünteti tevékenységét Pozsonyban, majd átmeneti budapesti működés után Pécsre költözik, míg Pozsonyban új, immáron szlovák egyetem alakul (1919. június 27).⁴⁸⁰ A hittudományi kar megalapítását az országgyűlés által hozott törvénynek kell kimondania. Jehlicska elkészíti a törvényjavaslatot, mely szlovák katolikus hittudományi kar létrehozását írja elő a pozsonyi egyetemen. Ámde – amint Jehlicska erről évekkel később beszámol – „önkénteskedő, basáskodó” prágai politikusok (szlovák szóval *mocipáni*) a törvényjavaslatát megváltoztatták oly módon, hogy a kar már nem szlovák, hanem „csehszlovák” lett. A professzori állásokra felerészben csehek is pályázhattak, nemcsak szlovákok, ahogyan Jehlicska eredetileg akarta, illetőleg magától értetődőnek tekintette, s ráadásul akiket rájuk erőltettek, azok nem csupán csehek, hanem úgynevezett „modernisták”, azaz Jehlicska nézete szerint „félhusziták” voltak.⁴⁸¹ Az ily módon létrejövő kar azonban Jehlicska szemében valójában már nem is volt katolikusnak mondható. Végül pedig úgy változtatták meg a törvénytervezetet, hogy a kar nem is az egyetemen lenne, hanem attól függetlenül működne majd, ami Jehlicska szerint csak olyan államokban fordul elő, amelyek ellenségesen viszonyulnak a katolikus egyházhoz.⁴⁸² Végül is az új csehszlovák „Ideiglenes (másnéven Forradalmi) Nemzetgyűlés” tagjaként Jehlicska 1919. július 24-

478 Jörg K. HOENSCH: Slovakia: “One God, one people, one party!” The development, aim, and failure of political Catholicism. In: *Catholics, the state, and the European radical right, 1919–1945*. Ed. Richard J. WOLFF, Jörg K. HOENSCH. (Social Science Monographs, Boulder). Boulder, Colorado 1987, 160. HRABOVEC: *Der Heilige Stuhl...*, 64–65.

479 Jehlicskát Vavro Šrobár nevezte ki erre a posztra. *A history of the Czechoslovak Republic...*, 125. Ez a forrás tévesen a pozsonyi Jogakadémiát említi ebben a kontextusban. Vavro Šrobár (1867–1950) szlovák orvos, politikus, miniszter különböző csehszlovák kormányokban a két világháború között, 1918 és 1920 között teljhatalmú szlovák miniszter.

480 *Slovak history: chronology and lexicon*. Szerk. Dušan ŠKVARNA. Pozsony–Mundelein, Illinois 2002, 126. Más forrás szerint a nemzetgyűlés 1919. június 6-án szavazta meg szlovák egyetem megalapítását Pozsonyban. *A history of the Czechoslovak Republic...*, 79.

481 A „modernizmusról” ld. az életrajz 139.–147. jegyzetéhez kapcsolódó részt a főszövegben.

482 Dr. F[rantišek] JEHLIČKA: Prečo som sa nevrátil? [Miért nem tértem vissza?] *Samostatnosť* 3 (1931) 19. szám (1931. május 9) 2. Ennek a fölöttébb ritka hetilapnak ez a száma megtalálható: MOL. K 64 – 42. csomó – 1931 – 7/a tétel.

én ilyen értelmű törvénytervezetet terjeszt be a pozsonyi római katolikus hittudományi kar megalapításáról, s a nemzetgyűlés el is fogadja a törvényt.⁴⁸³ Az 1919. július 24-én kelt, 441. számú törvénnyel a törvényalkotó létrehoz Pozsonyban egy csehszlovák katolikus teológiai fakultást cseh- és szlovák tanítási nyelvvel (ebben a sorrendben!).⁴⁸⁴ Egyébként rögtön hozzálatnák a tanári kar megalakításához azzal az elképzeléssel, hogy 1919 őszén rögtön megindul az oktatás, s Masaryk elnök hét professzornak át is adja a kinevezési okmányt.

Ugyanígyan értelmű megfogalmazást terjeszt elő egyébként Jehlicska az 1919. július 1-én Nagyszombatban tartott papi gyűlésen is: „Jelentés a hittudományi szakról. Főtisztelendő dr. Jehlicska Ferenc előterjeszti, hogy a kormány beleegyezik abba, hogy Pozsonyban hittudományi szak állíttassék fel. A szakot a kormány tartaná fent, a tanárokat a kormány nevezné ki és fizetné. A tudósító [=jelentéstevő] azt gondolja, hogy a szak már ezen évi szeptemberben megnyitható volna. És pedig mindjárt 5 rendes tanárral.”⁴⁸⁵ Itt tehát állami intézményről van szó, amelyhez az egyháznak szemmel láthatólag nincs köze. Az említett gyűlésre Fischer-Colbrie Ágost kassai megyéspüspök hívta össze „Slovensko püspökeit, illetve vikáriusait”, s a gyűlés memorandumban ismerteti a Szentatyával az egyház helyzetét Szlovenszkóban. A gyűléssel kapcsolatban született dokumentumokban Jehlicska „pozsonyi egyetemi biztосként” [a szlovák szövegben *komisár bratislavskej univerzity*] szerepel.⁴⁸⁶

---

483 Jehlicska 1919 márciusában lett tagja a prágai „Ideiglenes (másnéven Forradalmi) Nemzetgyűlésnek”. Tagságától október 8-án, Hlinkával együtt Párizsba tett utazását követően megfosztották. *A history of the Czechoslovak Republic...*, 84–86.

484 HRABOVEC: *Der Heilige Stuhl...*, 303, 305. A csehszlovák „Ideiglenes (másnéven Forradalmi) Nemzetgyűlés” 1918. november 14-én tartotta meg legelső ülését s 1920. április 15-ig működött. *A history of the Czechoslovak Republic...*, 27, 55, 73.

485 Jegyzőkönyv. Fölvétett Nagyszombatban 1919. évi július 1. napján a Tótság egyházmegyéinek tanácskozásán. PLE. Csernoch János hercegprímás iratai 2975/1919. A dokumentum szlovákul is megvan. A magyar változat „Felvidék”/, „Szlovákia”/, „Szlovenszko” értelemben következetesen a „Tótság” elnevezést használja.

486 A gyűlésen „a kormányreferens úr” – ez a szöveg szerint csak „főtisztelendő Medvecký A. Károly katolikusügyi kormányelőadó” lehet – előterjeszti a katolikus autonómia tervezetét is. Olyan beszámoló is létezik a gyűlésről, mely szerint az autonómia tervezetét is Jehlicska mutatta be. Mindazonáltal a hivatalos Jegyzőkönyv állítását előnyben kell részesítenünk. PLE. Csernoch János hercegprímás iratai 2410/1919 (érk. 1919. szeptember 9). Ld. még a kassai püspök latinnyelvű levelét a Szentatyához, valamint annak magyar fordítását. Uo., 2620/1919 (érk. 1919. október 14). 2636/1919 (érk. 1919. október 16). Jegyzőkönyv. Fölvétett Nagyszombatban 1919. évi július 1. napján a Tótság egyházmegyéinek tanácskozásán. PLE. Csernoch János hercegprímás iratai 2975/1919. A dokumentum szlovákul is megvan. Ld. továbbá HRABOVEC: *Der Heilige Stuhl...*, 302. Fischer-Colbrie Ágostól ld. *Magyar katolikus lexikon...*, III, 682. BEKE: *Az Esztergomi...*, 203–204. Medveczky Károly / Karol Anton Medvecký (1875–1937) szlovák néprajztudós, történész, magas rangú egyházi tisztségviselő, a Csehszlovákia létrehozása mellett szlovák részről hitet tevő „Turócszentmártoni nyilatkozat” (1918. október 30) egyik aláírója. Tagja volt az „Ideiglenes (másnéven Forradalmi) Nemzetgyűlésnek”, illetve 1918 és 1920 között „áldozópaként” „Szlovákország teljhatalmú miniszteriumának egyházi előadója” volt. – A *Bratislava* név, illetőleg származékai kapcsán megemlítendő, hogy szlovák publikációkban többnyire a mai, modern szlovák névalakokat használják a múltba visszavetítve is, ezért nem tudhatjuk, hogy a *Bratislava*, illetőleg *bratislavskej* alak szerepel-e valójában az eredeti, 1919 elején született dokumentumban. Az 1837-ben megalkotott *Bratislava* név 1919 márciusában vált hivatalossá. Szlovákul korábban a *Prešporok* alakot használták, így például 1918. november végén még Prešporok áll a *Slovenské ľudové noviny* című, Pozsonyban megjelenő szlovák katolikus hetilap impresszumában. Ld. még az életrajz 492. és 568. jegyzetét.

Ismeretes, hogy az 1912-ben alapított pozsonyi egyetem megalakulásakor nem rendelkezett hittudományi karral. Csernoch János bíboros-hercegrímás elé 4 pozsonyi közéleti személyiség 1918. április 24-i dátummal beadványt terjesztett római katolikus hittudományi kar megalapítása tárgyában. A vallás- és közoktatásügyi minisztérium 1918. február 16-én kelt rendelete a pozsonyi luteránus hittani intézet növendékeit s ily módon magát az intézetet is félig-meddig bekebelezte az egyetembe. A beadvány előterjesztői fölöttébb nyugtalanítónak tartották a luteránusok ezen sikereit, ugyanis a város és vidéke túlnyomórészt katolikus volt ez idő tájt, és a katolikus jelleget mindenképp megőrzendőnek tekintették. A beadvány aláírói: Koperniczky Ferenc prépost, Dr. Bozók Gyéza, a pozsonyi római katolikus autonóm hitközség elnöke, Holényi István, a pozsonyi katolikus kör elnöke, valamint Tuka Béla egyetemi tanár.⁴⁸⁷ A terv végül is megdőlt. Az egyetem Pécsre való költözését követően azután úgy változott meg a helyzet, hogy 1923-tól az addigi Soproni Evangélikus Teológiai Főiskola a pécsi egyetem karaként folytatta tevékenységét *továbbra is Sopronban*, már egyetemi szintű képzést nyújtva.

A pozsonyi katolikus teológia megalapításának gondolatát a csehszlovák kormányzat is messzemenően támogatja már a legelső időktől kezdve, ámde tervei alapvetően eltérnek Jehlicska elképzeléseitől. A messzemenően katolikus Felvidék – ekkor már Szlovákia – területén nincs egyetemi szintű lelkészképzés, hiszen az addig Budapesten, illetve – különösen ígéretes diákok, mint például Kmoskó vagy Jehlicska esetében – Bécsben történt, márpedig ezt a gyakorlatot az új államhatalom semmiképp nem óhajtja folytatni, sőt kategórikusan meg is tiltja. A Felvidék jelentős része, mintegy egyharmada Pozsonnyal együtt az esztergomi főegyházmegyéhez tartozik, és az esztergomi érsek, az egyébként szlovák nemzetiségű és szlovák anyanyelvű, ugyanakkor szintén kettős kötődésű és a Magyarország iránt maximálisan elkötelezett Csernoch János a leghatározottabban ellenez mindenfajta csehszlovák önállósodási törekvést, beleértve természetesen egy esetleges teológiai fakultás Pozsonyban tervezett megalapítását is, különös tekintettel arra a körülményre, hogy ekkor még nincs eldöntve, hol húzódik majd a végleges határ Magyarország és új északi szomszédja között, minthogy nem került még sor a világháborút lezáró békeszerződés aláírására és annak a részletei sem ismeretesek. A magyar állam egyik legfőbb vezetőjeként Csernoch mindenképpen meg akarja akadályozni, hogy mintegy kész helyzet teremtésével csehszlovák tényezők egyházi téren előre befolyást gyakoroljanak – Magyarország kárára – a békekonferencia döntéseire. (Az új politikai viszonyok elismerésének irányában tett első lépésként a Szentszék 1922 májusában, négy hónappal XV. Benedek pápa halálát követően nevezte ki apostoli adminisztrátort az esztergomi egyházmegye ekkor már Csehszlovákiához tartozó részének élére.) A cseh dominanciájú kormányzat elsődleges célja az állami irányítású, központosított papképzés megvalósítása, amelyet az egyházmegyei szemináriumok fokozatos leépítése és elszorvasztása kísérne. Mindez összhangban lenne a nagymértékben laicizálódott, katolikus-ellenes, protestáns-szimpatiajú, baloldali, liberális eszmék iránt fogékony, szocializmus-barát cseh társadalom szellemiségével – gondoljunk csak a reformáció cseh nemzeti hőseként tisztelt Husz Jánosra! –, ám gyökeresen szemben áll a szlovák társadalom nagyrészt átható, életét-szemléletét alapvetően meghatározó egyszerű, népi fogantatású katolikus vallásossággal. A szlovák lakosságú területeken hagyományosan nagyon nagy presztízzsel és befolyással bírnak a katolikus plébánosok, akik híveik éle-

487 PLE. 2459/1918. Tuka Béláról ld. az életrajz 713. jegyzetéhez kapcsolódó szövegrészt a főszövegben.

tében meghatározó szerepet játszanak.⁴⁸⁸ A csehszlovák kormányzat azt a körülményt sem veszi figyelembe, sőt – úgy tűnik – szántszándékkal ignorálja, hogy római katolikus teológiai fakultás megalapítása és a professzorok kinevezése a kánonjog szerint a Szentszék hatáskörébe tartozik. Abban a meggyőződésben jár el, hogy automatikusan örökölte a korábbi uralkodói főkegyúri jogot. Róma már a háború befejezését követően úgy látja, hogy Közép-Európában földcsuszamlás-szerű változások történtek s a korábbi állapotokhoz nem lehetséges a visszatérés, s ily módon már a kezdet kezdetén meglepően előzékenyen és megértően viszonyul a csehszlovák igényekhez. Mindazonáltal évezredes hagyományainak és tapasztalatainak megfelelően elhamarkodottan sem akar döntenit, s emellett a szomszédos – eminensen katolikus – országok, így Lengyel-, és Németország, de mindenekelőtt Magyarország érdekeire, közvéleményére és érzékenységre is tekintettel kell lennie. A Szentszék álláspontja szerint a Monarchia utódállamainak kormányai nem örökölték a korábbi uralkodó főkegyúri jogát. Ezért nem ismeri el a csehszlovák kormány főkegyúri jogát (a magyarét sem), és a papképzéssel kapcsolatos elképzelései is alapvetően különböznek a prágai kormány szándékaitól. A csehszlovák kormányzat megpróbál nyomást gyakorolni a Szentszékre, ámde reményeiben csalatkoznia kell. A Szentszék válasza gyors, rövid és egyértelmű: „Ez idő tájt nem tartja célszerűnek teológiai kar megalapítását Pozsonyban.”⁴⁸⁹ A már kinevezett professzorok nehéz helyzetbe kerülnek, egy részük anyagi jellegű problémákkal is kénytelen szembenézni. 1921-ben föloszlik a professzori kar és az intézmény székhelyéül kijelölt épületet is más célra veszik igénybe.⁴⁹⁰ A csehszlovák kormányzat – ha időről-időre változó mértékben és változó módon is – tántoríthatatlanul ragaszkodik kitűzött céljaihoz, s a vatikáni-csehszlovák kapcsolatok kezelésében tagadhatatlanul jelen van emellett bizonyos fokú diplomáciai tapasztalatlanság is a cseh fél részéről. Így azután a kar végül is csak hosszas, nemritkán igen feszült tárgyalásokat követően, másfél évtizeddel később, 1936-ban nyithatja meg kapuit.⁴⁹¹

Amint már feljebb láttuk, ebben az időben Pozsonyban központi szerepet játszik a felsőoktatás átalakításában Jehlicska Ferenc. Tevékenységének pontos részleteit talán további levéltári kutatások tárhatják majd fel.⁴⁹² Az egyelőre nem világos, hogy milyen

488 NURMI: *Slovakia...*, 116–123.

489 A Szentszék prágai megbízottja egy darabig nem is nyújtja át a csehszlovák kormányzatnak, hanem titokban tartja a választ.

490 Az egész kérdésről ld. HRABOVEC: *Der Heilige Stuhl...*, 194, 301–326. Hrabovec részletesen foglalkozik az említett anyagi jellegű problémákkal is. Ld. *uo.*, 314–315.

491 HRABOVEC: *Der Heilige Stuhl...*, 194, 301–326. Érdekes körülmény, hogy a Szentszék 1984. évi hivatalos évkönyve az 1919. évet (!) jelöli meg a pozsonyi hittudományi fakultás alapításának időpontjaként. *Annuario pontificio per l'anno 1984...*, 1481.

492 Azt, hogy Jehlicska a „pozsonyi szeminárium rectora” és mellette a „pozsonyi egyetem kormánybiztosa” is volt egyidejűleg, a Jehlicska Ferenc ügyében, Wolkenberg Alajos elnöklete alatt készült igazolóbizottsági jelentés említi. Alapos okunk van föltételezni, hogy ennek a dokumentumnak az összeállítói – valószínűleg magától Kmoskótól – pontos információkkal rendelkeztek Jehlicskának erre az időszakra eső tevékenységére vonatkozóan. PPKE. HKI. Dékáni Hivatal Iratai 1/b. 1918/19–1919/20. 41. sz. doboz. 187/1919/1920. sz. irat. Emília Hrabovec csak arról tud, hogy Jehlicska szervezi a hittudományi fakultást. Az 1919. február 26-án kelt s az 1919. január 20–22-én Zsolnán tartott szlovák katolikus gyűlés nevében a csehszlovák államelnökhöz intézett memorandum a pozsonyi apostoli adminisztrátornak javasolt Jehlicska Ferencet a „pozsonyi egyetem kormánybiztosának” (*vládný komisár univerzity bratislavskej*) nevezi. KRAMER: *Slovenské...*, 29. Meg kell jegyeznünk, hogy mi az utóbbi dokumentumot az említett kiadvány alapján idézzük itt. Tehát egyáltalán nem biztos, hogy az eredeti dokumentumban is így szerepel

lépéseket tett ezen a téren. Az azonban bizonyosnak tűnik, hogy ezt a kérdést egyetlen alkalommal sem hozta szóba a bécsi nunciussal folytatott tárgyalásai során, mert ennek nincs nyoma a nunciatúra iratanyagában. Pedig bőven lett volna rá alkalma, minthogy viszonylag intenzív kapcsolatokat ápolt a Vatikán képviselőjével. S neki mindenképp tudnia kellett, hogy római katolikus hittudományi kar megalapításához a kánonjog értelmében elengedhetetlen a Szentszék előzetes hozzájárulása. 1919 áprilisát követően azután Jehlicska nyomai elvésznek a bécsi nunciatúra dokumentumaiban. Az sem világos, pontosan hogyan folyt a szervező munka, de valószínűnek tűnik, hogy a kor szokásainak és a körülményeknek megfelelően számos kérdést informális beszélgetések, egyeztetések során vitattak meg.⁴⁹³ Ismeretes egyébként, hogy 1919 nyarán Jehlicska a pozsonyi szeminárium (*Emericanum*) épületét „akarta igénybe venni theologiai auditoriumok részére, ámde az ügy elaludt, Jehlicska meg elpárolgott Pozsonyból”.⁴⁹⁴ Az 1919. július 1-én Nagyszombatban tartott papi gyűlés jegyzőkönyvében is az *Emericanum*ot említi Jehlicska ebben a kontextusban.⁴⁹⁵ Korabeli dokumentumok tanúsága szerint ekkoriban püspökjelöltként is számoltak vele az új csehszlovák államban.⁴⁹⁶

Jehlicska ez idő tájt háláját fejezi ki a cseheknek azért, hogy felszabadították a szlovákokat a magyar elnyomás alól. Tanártársai előtt már januárban ismeretes, hogy Kmoskó is a „csehek felé gravitál” s Pozsonyban (vagy talán Prágában) szeretne egyetemi katedrát kapni. Midőn 1919 januárjában, röviddel Pozsony csehszlovák megszállását követően Kmoskó eltűnik Budapestről, tanártársai úgy tudják, hogy már ott egyengeti jövőjét. Ám úgy látszik, az időpont még túlságosan korai, így azután visszatér. Magyarországon egyre sebesebben követik egymást az események. Ezek különösen nehéz és váratlan helyzetek elé állítják, minthogy ebben a tanévben ő tölti be a hittudományi kar dékánjának tisztét. Február elején a rektorral és az orvoskari dékánnal együtt Kmoskó is lemond tiszteről, így tiltakozván az egyetemi autonómia megsértése ellen, midőn a kultuszminiszter kinevezi Jászi Oszkárt a budapesti tudományegyetem kormánybiztosává. Jászi felkéri őket, maradjanak a helyükön ezekben a nehéz időkben. Kinyilvánítja, nem áll szándékában beavatkozni a hittudományi kar autonómiájába, minthogy „még a látszatát is el akarom kerülni annak, hogy a kormány a vallási élettel összefüggő belügyeket érinteni kívánná” – nyilatkozza. A rektor és a két dékán visszavonja lemondását.⁴⁹⁷ 1919. március 1-én a Központi Egyetem kupolatermében gyűlést tart a Galilei-Kör, amelyen a résztvevők elhatározzák, hogy az első előadási napon, március 17-én erőszakosan eltávolítják

---

a pozsonyi egyetem szlovákul, minthogy szlovák publikációkban rendszerint visszamenőlegesen is a későbbi szlovák elnevezéseket alkalmazzák. Ez azért lényeges ebben az esetben, mert a korábban használatos szlovák *Prešporok* alak helyett épp 1919 márciusában vezetik be hivatalosan a *Bratislava* elnevezést. Vö. az életrajz 486. és 568. jegyzetét.

493 HRABOVEC: *Der Heilige Stuhl...*, 302.

494 Levél egy káplántól Csernoch Jánoshoz Pozsonyból 1920. február 14-i dátummal, olvashatatlan aláírással. PLE. 1273/1920. Az 1642-től 1918-ig fennállott szemináriumról (*Emericanum*) van szó, amely az esztergomi főegyházmegyéhez tartozott; nevét az alapító Lósy Imre (névváltozat Lósi; 1580 k.–1642) esztergomi prímás-érsekről kapta. Úgynevezett *kisszeminárium* volt; növendékei a pozsonyi királyi főgimnáziumban tanultak. *Magyar katolikus lexikon...*, III, 91 [s.v. *Emericanum*]; VI, 912. [s.v. *kisszeminárium*]. FAZEKAS: *A Pázmáneum története...*, 65.

495 Jegyzőkönyv. Fölvétetett Nagyszombatban 1919. évi július 1. napján a Tótság egyházmegyéinek tanácskozásán. PLE. Csernoch János hercegprímás iratai 2975/1919. A dokumentum szlovák nyelven is megvan.

496 SZTYAHULA László: *A csehszlovákiai magyar katolikus egyház története 1918–1950*. Kéménd 2013, 34.

497 Az egyetem reformja. Jászi Oszkár nyilatkozata. *Világ* 10 (1919) 33. szám (1919. február 7) 5–6.

az épületből a hittudományi kar hallgatóit, egyúttal követelik a kar kirekesztését is az egyetem kebeléből. A hittudományi kar nevében mint dékán, Kmoskó írásban tiltakozik a rektornál. Ezt követően a Galilei-Kör alelnöke megjelenik a rektori hivatalban „men-tegetődni” a történetek miatt, és eközben „szerencsétlenségemre” – írja később Kmoskó – „heves jelenet”-re kerül sor kettejük között. A Tanácsköztársaság kikiáltását (1919. március 21) követően a kar helyzete különösen nehézé válik: a szeminárium birtokait „elkommunizál[j]ák”, egyúttal kilátásba helyezik az állami támogatásnak a beszüntetését is. Március 23-án körülbelül kétezer főiskolai és egyetemi hallgató, középiskolai tanuló és ifjúmunkás vonul a közoktatásügyi népbiztos elé, és követeléseik között szerepel egyebek mellett a hittudományi kar megszüntetése is.⁴⁹⁸

Kmoskó április 5-én újra eltávozik Budapestről s az ekkor már csehszlovák megszállás alatt álló Felvidékre utazik, hogy az új csehszlovák államhatalom szolgálatába szegődve, legjobb barátja, az alakuló csehszlovák államban már fontos pozícióra szert tett Jehlicska Ferenc segítségével szlovákként egyetemi katedrához jusson Pozsonyban vagy Prágában. Ebben szerepet játszhat a Tanácsköztársasággal március 21-én hatalomra jutott kommunista rendszertől, illetőleg a hittudományi kar várható megszüntetésétől való félelme is, ámde aligha ez lehet a döntő ok: kollégái szerint már januárban is a csehszlovák légio által épphogy megszállt Pozsonyban járt ugyanezzel a céllal, s akkor még híre-hamva sem volt a Tanácsköztársaságnak, a hittudományi kar megszüntetése pedig egyszerűen elképzelhetetlen volt. A pontos részleteket nem ismerjük, ámde a különböző helyeken fellelhető információkból többé-kevésbé átfogó kép áll össze előttünk. Évekkel később, röviddel Kmoskó halálát követően Jehlicska a következőket írja erről a kérdésről: „*Skutočne som bol cirkevnými vrchnosťami poverený sriadiť tú vysokú školu bohoslavia. A na čo som sa podobral, to som aj robil. Bol by som zostavil professorský sbor zo slovenských učencov, a bol by som ziskal aj nedávno v Pánu zosnulého profesora M. Kmošku.* [Valóban megbíztak az egyházi felsőbb hatóságok azzal, hogy megszervezzem azt a hittudományi főiskolát. S amire vállalkoztam, azt meg is csináltam. »Ha valóban sor került volna a főiskola megnyitására,« a professzori kart szlovák tudósokból állítottam volna össze, és megszerzettem volna a nemrég az Úrban megboldogult Kmoskó M. professzort is.]”⁴⁹⁹ Az irreális szerkezet használatát ebben a feltételes mondatban nyilvánvalóan az magyarázza, hogy végül is nem került sor a teológiai fakultás megalapítására – ezt akarjuk érzékletesen demonstrálni a nyilak közé zárt értelmező jellegű kiegészítés betoldásával. Ez a megfogalmazás azt bizonyítja, hogy Jehlicska biztos ténynek tekintette legjobb barátja, Kmoskó pozsonyi professzúráját. Ebbe nyugodtan belefér annak a feltételezése, hogy a szervezés során Jehlicska már magabiztosan Pozsonyba hívta Kmoskót, aki elfogadta „legjobb barátja” meghívását – a távozást nyilvánvalóan megkönnyítette a zűrzavaros magyarországi helyzet, ami csak fokozta „Kmoskó dr. jól ismert idegességét”. Azt egyébként máshonnan is tudjuk, hogy Kmoskó valóban félt a kommunistáktól: az 1917/1918-as tanév utolsó kari ülésén Kmoskó „már felhívta a figyelmet a bolsevista veszélyre s óvatosságra intett az orosz fogságból visszatérőkkel szemben”.⁵⁰⁰ Kmoskó pozsonyi aspirációit egyértelmű-

498 Kivonat a Hittudományi Kar 1919. március 8-án tartott X. rendkívüli ülésének jegyzőkönyvéből. ELTE. L. Rektori Hivatal Iratai 5423/1918–1919. *A Budapesti Tudományegyetem a Tanácsköztársaság idején. Adatgyűjtemény.* Ortutay Gyula rektor előszavával. Budapest 1959, 9–10.

499 JEHLIČKA: Prečo.

500 HERMANN – ARTNER: *A hittudományi kar története...*, 520.

en bizonyítja a Fischer-Colbrie Ágost kassai püspök által összehívott, 1919. július 1-én Nagyszombatban megtartott papi gyűlésnek, a „Tótság egyházmegyéinek tanácskozásának” jegyzőkönyve. Eszerint ugyanis a pozsonyi római katolikus hittudományi „szak” megalapításáról referáló „Főtisztelendő dr. Jehlicska Ferenc” a szak tanárául javasolt 5 személy között első helyen említi „dr. Kmoskó Mihály *volt* budapesti egyetemi tanárt”.⁵⁰¹ Ebből egyértelműen következik, hogy ez idő tájt – július elején – Kmoskó egyáltalán nem gondolt visszatérésre, hanem várta a pozsonyi teológia megalapítását és professzori kinevezését, hiszen Jehlicska tudta, hogy Kmoskó elfogadta a felkínált állást: már csak az ekkor jelentéktelennek tűnő adminisztratív lépések megtétele volt hátra. Ismerve szoros barátságukat nem férhet hozzá kétség, hogy Kmoskó valóban Jehlicska buzdítására ment Pozsonyba, s az is bizonyos, hogy Jehlicska megbízható ismeretekkel rendelkezett legjobb barátja szándékairól és terveiről.

Egyébiránt Jehlicskának csalódnia kellett, mert törvénytervezetét a felsőbb államhatalom – a cseh érdekeket érvényesítendő – lényeges pontokban megváltoztatta, amint feljebb láttuk.⁵⁰² Ezeknek az eseményeknek a pontos kronológiáját nem ismerjük, de valószínűnek kell tartanunk, hogy április 5-e táján ezek a problémák vagy még egyáltalán nem jelentkeztek, vagy pedig az egész folyamat még fölöttébb képlékeny volt, úgyhogy Jehlicska nem kényszerült még belátni, hogy elképzelései dugába dőlnek – az új egyetemet példának okáért június 27-én alapították meg. Az azonban mindenképp biztosnak látszik, hogy április elején Kmoskó semmiképp sem rendelkezhetett olyan negatív információkkal a felvidéki helyzetről, amelyek visszatartották volna a távozástól. Jehlicska sem egyik pillanatról a másikra fordult szembe a csehekkel. Július elsején Nagyszombatban még ő referál a papi gyűlésen a teológiai „szak” megindulásáról, majd július közepén Pozsonyban keres alkalmas helyiségeket a kar előadótermeinek, amint feljebb láttuk, és július 24-én még ő terjeszti be a csehszlovák nemzetgyűlésnek a pozsonyi teológiai kar megalapítását célzó törvénytervezetet.⁵⁰³ Augusztus végén viszont már távozásra buzdítja Kmoskót, illetőleg felszólítja, hogy küzdjön az országnak a cseh elnyomás alóli felszabadításáért, majd Hlinka kíséretében maga is elhagyja Szlovákiát, nem sejtve, hogy örökre mond búcsút hazájának.

Utazását kilenc nap alatt készíti elő Kmoskó, majd anélkül, hogy mint tanár, helyettesről gondoskodna, illetve hivatalosan átadná a dékáni teendőket, csapat-papot hátrahagyva elutazik Budapestről – mindössze Lukcsics prodékánt keresi föl az elutazása előtti este a lakásán, midőn megkéri, hogy helyettesítse a másnap esedékes doktori avatáson. A prodékánnál tett látogatásakor azt nyilatkozta: „vagy visszatérek egy hét alatt – vagy nem is térek vissza”, illetve más verzió szerint ezt mondta: „vagy csak sok idő múlva térek vissza.” Az 1920-ban az Egyetemi Tanács számára lefolytatott „megelőző vizsgálat” során Lukcsics azt mondta, hogy ama kérdésére, hogy mikor fog visszatérni, „Kmoskó vállait vonogatta”. Távozási szándékát még két embernek említette az elutazása előtti napokban.⁵⁰⁴

501 Jegyzőkönyv. Fölvétetett Nagyszombatban 1919. évi július 1. napján a Tótság egyházmegyéinek tanácskozásán. PLE. Csernoch János hercegprímás iratai 2975/1919. (Kiemelés tőlem. – O.I.). A dokumentum szlovákul is megvan.

502 Ld. az életrajz 481. jegyzetét és a kapcsolódó szövegrészt a főszövegben.

503 Ld. az életrajz 483–485, valamint 494. jegyzetét és a megfelelő szövegrészeket a főszövegben.

504 Dr. Fináczy Ernő jelentése a rektornak. 1920. augusztus 15. ELTE. L. Raktári Hivatal 526/1919–1920.

Wolkenberg Alajos szerint a távozás körülményei is egyértelműen bizonyítják: Kmoskó meg van győződve arról, hogy örökre mond búcsút Budapestnek, midőn Bécsen keresztül Pozsonyba megy. „Áprilisi távozásakor is ... azt sejtette mindenki, hogy nem is tér vissza többé, ha sikerül a cseh-szlovák köztársaságban álláshoz jutnia.”⁵⁰⁵ Ámde reményeiben csalatkoznia kell: nem sikerül egyetemi tanári katedrát kapnia sem Prágában, sem Pozsonyban. Ekkor azzal próbálkozik, hogy legalább egy plébániához jusson. A nagyszombati érseki helynök, Oswald Richárd április 7-i dátummal kinevezi a nagykeri plébániára, ám midőn ott megjelenik, hogy hivatalát elfoglalja, kiderül, a helyet az esztergomi érsek már betöltötte. Nyilvánvalóan arról van szó, hogy ekkor már akadozik a kapcsolat Esztergom és a cseh megszállás alatt lévő Nagyszombat között, s számos esetben az érseki helynök önállóan dönt.⁵⁰⁶ Mélységesen elkeseredve Kmoskó hazautazik beteg szüleihez Illavára.

Az teljesen életszerű, hogy ebben a helyzetben Kmoskó hazautazik szüleihez. Ám arra gondolunk, hogy hirtelen hazatérésében más szempont is szerepet játszhatott. Ismeretes, hogy ez idő tájt a Nyitrán élő és működő Jozef Tiso északra menekült, s a Pozsonyban tartózkodó Bangha Béla is nagyon félt, minthogy nem érezte magát biztonságban a pozsonyi jezsuitáknál. Mindkettejük félelmét az váltotta ki, hogy a Tanácsköztársaság Vörös Hadserege 1919. május 30-án hadjáratot indított a Felvidék visszafoglalására, s attól féltek, hogy Pozsony és Nyitra is elesik. Bangha egyébként március 26-án kelt át Véneknél a Dunán Pozsony felé menekülve, miután a budapesti rendházban távollétében

505 Wolkenberg dr. előadmánya Kmoskó Mihály dr. öngigazolása ügyében az 1919. IX. 26-i bizottsági tárgyaláson. A Budapesti kir. m. Tudományegyetem Hittudományi Karának Dékáni Hivatala. 85. szám. 1919/1920. Érkezett: 1919 évi szeptemb. hó 26-án. Ezt a dokumentumot is csatolták az igazolási eljárás dokumentumaihoz, úgyhogy mai lelőhelye: ELTE. L. Rectori Hivatal 526/1919–1920. Wolkenberg Alajosról (1871–1935) ld. HERMANN – ARTNER: *A hittudományi kar története...*, 513–514. *Magyar katolikus lexikon...*, XV, 398–399. Érdekességgént megemlítjük, hogy Böhm Vilmos szociáldemokrata politikus, a Berinkey-kormány (1919. január 19 – március 21) hadügyminisztere visszaemlékezéseiben említi, hogy Wolkenberg Alajost a Tanácsköztársaság kikiáltását közvetlenül megelőző, március 21-én tartott legutolsó minisztertanácson nevezte ki nyilvános rendes egyetemi tanárrá a forradalmi kormány. A *Magyar katolikus lexikon* szócikkében ugyanebben a kontextusban augusztus 22, tehát már a Tanácsköztársaság bukása utáni dátum szerepel. Ugyanezen a minisztertanácson nevezte ki I. osztályú követségi tanácsossá a forradalmi kormány Takách-Tolnay [névváltozatok: Takács-Tolnay, Tolnay-Takács] Józsefet is, aki Hajós Jenő követségi titkárral május 2-án Bécsben végrehajtotta az úgynevezett „Bankgassei rablást/puccsot”. BÖHM: *Két forradalom...*, 252, 365–366. HAJÓS Jenő: *A Bankutcai puccs és a száznegyven millió valódi története*. II. rész: *A puccsot követő bonyodalmak*. Budapest é.n. KERECSENY János: *A vörös 140 millió. A bécsi nagy kaland*. (Nemzeti Könyvtár, 57). Budapest é.n. [1941]. *Országgyűlési Almanach...*, 377–378 [Gróf Takách-Tolnay József, Szentgotthárd, Nemzeti Egység Pártja]. *Nemzetgyűlési napló*. 1920, X. kötet, 294–295 [199. ülés; 1921. június 1]. *Uo.*, 1922, XXXIX. kötet, 226–236 [503. ülés; 1926. február 9]. *Képviselőházi napló*. 1935, II. kötet, 113–115 [22. ülés; 1935. május 28]. Az interneten is: <http://www3.arcanum.hu/onap/opt/al110616.htm?v=pdf&a=spec:start> [Nehéz keresni benne!]

506 Nagyker (Nyitránagyker, szlovákul *Veľký Kýr*) falu Nyitra és Érsekújvár között. Vargha János nyitránagykeri esperes plébános 1918. október 11-én segédlelkészt kér az esztergomi érsektől, mert beteg. Hamarosan meg is hal. Ekkor a falu fiatal, agilis papot kér. A primás 1919. március 10-én kinevezi Nagy Lajost, aki március 28-án leteszi Esztergomban a papi esküt, majd elfoglalja hivatalát. PLE. 5503/1918; 70/1919; 1585/1919. Oswald Richárd Ferenc / František Richard Oswald (1845–1926) katolikus pap, publicista, kiadó, szerkesztő, egyházi tisztségviselő, 1919 és 1922 között nagyszombati általános helynök, a Szent Adalbert Társaság egyik megalapítója. A Társaság 1910-ben őt bízta meg a szlovák bibliafordítás revíziójának megszervezésével; ebben Kmoskó és Hlinka is részt vett. Ld. az életrajz 684. jegyzetét alább.

„vörös terrorfiuk” keresték és földúlták a szobáját.⁵⁰⁷ A „Felvidéki hadjárat” céljai között valóban szerepelt Pozsony és Nyitra visszahódítása és történtek is ilyenirányú próbálkozások, ám nem vezettek eredményre. Bangha mindenekelőtt a kommunista uralomtól félt, míg a korábbi magyar szimpátiáit éles szlovák nacionalizmussal fölcserélő és ekkor már a csehszlovák uralom meghonosítása érdekében buzgólkodó Tiso mindezeken túlmenően az esetleges magyar számonkéréstől rettegett – ne feledjük, ekkor még nem dőlt el, melyik országhoz tartozik majd Nyitra.⁵⁰⁸ Végül is sem Pozsony, sem Nyitra nem került magyar kézre, ámde ezt ekkor még nem lehetett tudni. Az mindenesetre tény, hogy a hadjárat eleinte fényes sikerrel járt, olyannyira, hogy az égisze alatt május 25-én Eperjesen kikiáltották a Szlovák Tanácsköztársaságot. Arra gondolunk tehát, hogy ezek a körülmények is szerepet játszhattak abban, hogy Kmoskó hirtelen szülővárosába, az északon fekvő Illavára utazott Pozsonyból ahelyett, hogy továbbra is állást próbált volna találni Pozsony, Nyitra, Nagyszombat és Kassa vidékén, ahogyan eddig is tette. Ismeretes, hogy Kmoskó valóban rettegett a kommunistáktól, ám az is több mint valószínűnek látszik, hogy – Tisóhoz hasonlóan – félt egy esetleges magyar számonkéréstől is *hazarulás* vádpontjában.⁵⁰⁹

Szülővárosában véletlenül találkozik Kmoskó a szomszéd falu, Kassza plébánosával, aki följajánlja neki, hogy helyettesítse a csehek által bevonultatott káplánját.⁵¹⁰ Végül tehát mindössze egy ideiglenes helyettes kápláni állásra sikerül szert tennie. Kétségbeesett helyzetében megpróbál kivándorolni Amerikába. Egy galgóci születésű „tót” pap, Siska Pál [Kmoskónál Šiška Pál] révén levélben fordul a Kentucky állambeli Milwaukee érsekeéhez, minthogy ott „egymagában öt tót plébánia áll fenn”, ámde választ nem kap.⁵¹¹ Ebben az időben a svájci születésű és Innsbruckban tanult Sebastian Gebhard Messmer (1847–1930) Milwaukee érseke, aki szembekerült lengyel híveinek törekvéseivel, mert azok nagyobb befolyást követelnek maguknak az egyházi hierarchiában. Egyházmegyéjében komoly nemzetiségi feszültségek jelentkeznek ez idő tájt, elsősorban a német és a lengyel hívek között. Valószínűnek tűnik, hogy ilyen körülmények között Messmer nem kívánja még tovább növelni az alá tartozó szláv nemzetiségű papság számát.⁵¹²

507 Hogyan menekült P. Bangha Béla 1919 márciusában Budapestről Pozsonyba. *Nemzeti Újság* (1940. május 12) 9.

508 Kmoskónak a kommunistáktól való félelmére vonatkozóan ld. az életrajz 500. jegyzetét és a kapcsolódó részt a főszövegben.

509 GERGELY Jenő: *A politikai katolicizmus...*, 56–57. WARD: *Priest...*, 60–63.

510 Kassza vagy Kasza (szlovákul *Košeca*) kisközség Illava mellett, az egykori Trencsén vármegyében. A Pallas-lexikon adatai szerint 1891-ben 969 „tót” lakosa volt. Ezt a kis falut egyes dokumentumok összekeverik Kassával.

511 Kmoskó kézírásában a név első betűje nehezen olvasható; magam korábban *Žiškának* olvastam. Megjegyezzük, hogy egy Csernoch Jánoshoz írott levelében (Varsó, 1922. október 19) Jehlicska Ferenc hevesen támad egy dr. *Žiška* Pál nevű papot („*per husitam dr. Paulum Žiška*”), akit Jantausch Pál nagyszombati érseki helynök a nagyszombati szeminárium rektorhelyettesének nevezett ki. PLE. 3431/1922. Szerepel továbbá „dr. Zsizska Pál [*sic*] vallástanár a nagyszombati állami reálgimnáziumban” az 1919. július 1-én Nagyszombatban tartott papi gyűlés résztvevői között. Jegyzőkönyv. Fölvétetett Nagyszombatban 1919. évi július 1. napján a Tótság egyházmegyéinek tanácskozásán. PLE. Csernoch János hercegeprímás iratai 2975/1919. A dokumentum szlovák nyelven is megvan. Jantauschról (1870–1947) ld. BEKE: *Fejezetek...*, 291. Uő: *A Pázmáneum története...*, 330–331. Zsiska Pálról (1879–1947) ld. uő: *Az Esztergomi...*, 830–831.

512 *Dictionary of Wisconsin History*: [s.v. Messmer, Sebastian Gebhard]. Internetes online lexikon; 2009. július 1-én olvastam.

A Kmoskó érdekében Amerikában közbenjáró Siska Pál (Pavol Šiška; 1878–1954) Szombathelyen és Esztergomban tanult teológiát. Szombathelyen belépett a ferences rendbe, majd 1902-ben szentelték ugyanitt pappá. Rendjét 1904-ben elhagyta, majd 1908-ban Amerikába ment és Milwaukee-ben működött a Szent István vértanúról elnevezett szlovák plébániatemplom papjaként.⁵¹³ Közvetlen előljárója Messmer érsek volt. Az I. világháború idején Siska aktívan tevékenykedett az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlasztása érdekében. A csehszlovák állam megalakulását megalapozó, a csehek és a szlovákok által kötött „Pittsburghi egyezmény” (1918. május 31) egyik aláírója, tehát mintegy a csehszlovák állam egyik alapító atyjának tekinthető.⁵¹⁴ Az amerikai szlovákok delegációjával 1919 nyarán a Felvidékre látogatott. Kmoskó ekkor találkozhatott vele, s bizonyára megkérte, levelének átadásakor egyúttal támogassa is kérelmét, minthogy jól ismerte Messmer érseket. Látogatása során egyébként Siska átadta Jehlicskának a Pittsburghi egyezmény „egy kalligrafikus példányát”.⁵¹⁵ Aligha férhet hozzá kétség, hogy Kmoskó is részletes ismereteket szerzett Siskától az említett egyezményről. Siska 1920-ban visszatért szülővárosába, Galgócra, ahol plébános lett; ott halt meg és ott is van eltemetve.⁵¹⁶ Jehlicska egyébként 1928-ban említi, hogy ekkorra már Siska szembekerült a csehszlovák hatalommal. Felszólalt ugyanis a templomában az ellen, hogy a plébániáján cseh tanítók és tanítónők „huszítizálják”, azaz rontják a gyerekeket. Erre üldözni kezdték a rendőrök, majd bíróság elé került az ügy.⁵¹⁷

Minthogy reményeiben csalatkoznia kellett, végül is Kmoskó elhatározza, hogy visszatér Budapestre és újra felveszi elhagyott hivatalát.⁵¹⁸ Viselkedésének megítélését ugyanakkor mindenképp árnyalja az a körülmény, hogy hisztérikus alkat volt, aki nem mindig cselekedett előre megfontoltan, hanem gyakran pillanatnyi érzelmei, hangulatai vezérelték döntéseiben. Ebben az időben, 1919. március végétől augusztusig akár azt is komolyan gondolhatta, hogy a Tanácsköztársaság és a kommunizmus örök időkre rendezkedett be Magyarországon, márpedig meggyőződése szerint, mint „közismert antiszemita”, minden oka megvolt a félelemre. Azt, hogy félelme nem volt teljességgel

513 A templom ma is megvan: *St. Stephen Martyr Parish [Slovak] church*.

514 Az egyezmény fakszimiléjét ld. HRONSKÝ: *Boj o Slovensko...*, 224. Az egyezmény fakszimiléje az interneten is megtalálható: http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/8/83/Bratislava_tabula_Cesko-Slovenska_dohoda.jpg Az egyezmény egyik érdekes aspektusáról ld. *A history of the Czechoslovak Republic...*, 94–95 [139. jegyzet].

515 François JEHLICKA [sic]: *André Hlinka à la conférence de la Paix de Paris. Le véritable Hlinka*. Genf 1938, 6.

516 KRAMER: *Slovenské...*, 64, 66. Mgr. Bystrík Tupý: Pavol Šiška, životopis. In: *referaty.sk* (<http://referaty.atlas.sk/vseobecne-humanitne/dejepis/15141>) (a leírás készült 2004. június 7-én). 2011. február 8-án olvastam. – O.I.

517 Dr. Jehlicska Ferenc bizalmas jelentése. Bécs, 1928. szeptember 21. MOL. K 64–1928 – 7/a. tétel – 552. res. pol. Dr. Jehlicska Ferenc bizalmas jelentése. Bécs, 1928. december 1. MOL. K 64–1928 – 7/a. tétel – 731. res. pol.

518 Egy cseh és szlovák orientalistákat ismertető, „Ki kicsoda?” jellegű kézikönyv úgy tudja, hogy 1919-ben maga Kmoskó tett lépéseket Pozsonyban, hogy katedrához jusson a már csehszlovák uralom alatt szerveződő római katolikus teológiai fakultáson, ám próbálkozásait nem koronázta siker, s így visszatért Budapestre. *Čeští a slovenští orientalisté, afrikanisté a iberoamerikanisté. (Kdo byl kdo)*. Prága, 1999. [s.v.; az internetes változatot olvastam.]. Ugyanez olvasható az Illava város internetes honlapján álló Kmoskó-életrajzban is. [Miroslav TOMAN:] *Osobnosti mesta Ilava. Michal Kmoško* [Illava városának internetes honlapján (www.ilava.sk/historia/osobnosti-mesta-ilava) 2010. november 30-án olvastam.].

alaptalan, alátámasztja, hogy – amiképp röviddel ezelőtt láttuk – távollétében „vörös terrorfiuk” keresték és földúlták a jezsuita Bangha Béla szobáját a budapesti rendházban, mire Bangha március 26-án Pozsonyba menekült.⁵¹⁹ Talán hallott Kmoskó erről az esetről? Mindezekben túlmenően Kmoskó úgy vélhette, nincs jövője Budapesten, minthogy a kommunisták úgyszólamint hamarosan megszüntetik a hittudományi kart.

Távozását utólag azzal is indokolta Kmoskó, hogy azért is ment a Felvidékre, hogy lépéseket tegyen a hittudományi kar megmentése érdekében. Így meg akarta kérni Fischer-Colbrie Ágost kassai püspököt, hogy járjon közbe a bécsi nunciusnál a kar fennmaradása érdekében. A rendkívül visszahúzódozó és óvatos püspök „ezt a kényes ügyet, tekintettel a cseh-szlovák érzékenységre, nem vállalta”. Sikertelen volt az érdeklődés, hogy Batthyány Vilmos gróf száműzött püspök „kéresemet méltányolva a bécsi nuncius öccse előtt szóbahozta. A nuncius állítólag egészen a békekonferenciáig vitte az ügyet, sajnos azonban a benne képviselt zsidó-szabadságkímélő klikk előterjesztésére ügyet sem vetett.”⁵²⁰ Egyébként a jelentésében foglaltak szerint már elutazásának is egyik célja az volt, hogy a bécsi apostoli nuncius révén akciót indítson az egyetem, illetve a kar megmentése érdekében. „Arra is gondoltam – folytatja –, hogy talán mint a kar dékánja, valamelyik nagyhatalom oltalma alá helyezhetem egyetemünket, vagy legalább annak hittudományi karát.” A nuncius közbenjárását egyébként azon az alapon kérte, hogy „egyetemünk alapjában katolikus jellegű magánalapítvány”. Azt, hogy a budapesti egyetem alapjában véve nem az állami költségvetés terhére fenntartott állami főiskola, hanem katolikus alapítványi intézet, Hanuy Ferenc, az egyházjog tanára is hangsúlyozza a tanácskormányhoz intézendő tiltakozás fogalmazványában. Ez az intézmény katolikus egyházi eredetű hatalmas vagyonából fenn tudja tartani magát. Az, hogy az utóbbi időben mégis az állami költségvetés támogatására szorul, kizárólag azért történt, mert „korszerű tudományos kívánalmak, országos és fővárosi egészségügyi és gazdasági érdekek” az egyetem orvosi és bölcsészeti karán hatalmas beruházásokat tettek szükségessé. A hittudományi kar fenntartását ez azonban nem befolyásolta.⁵²¹ Egyébként jóval később, a bíboros-hercegprímás 1928-ban tett római útja során egyaránt szóba kerültek a budapesti szeminárium Szlovákiába került birtokai, a budapesti egyetem alapítványi birtokai, valamint a vallás- és tanulmányi alap.⁵²² A legjelentősebb katolikus alapok és alapítványok közé tartozott az Egyetemi alap, amely a m. kir. Tudományegyetem fenntartását szolgálta s amely Pázmány Péter, Lósy Imre és Lippay György primás alapítványaiból keletkezett. Az alapok jellege vitatott volt: a katolikus egyház ezeket a sajátjának tekintette, míg a liberális értelmezés szerint ezek ugyan valóban egyházi eredetűek voltak, ám időközben

519 Hogyan menekült P. Bangha Béla..., 9.

520 Gróf Batthyány Vilmos (1870–1923) nyitrai megyéspüspök; a csehszlovák hatóságok 1919 elején Magyarországra toloncolták. *Magyar katolikus lexikon...*, I, 663.

521 PLE. 2481/1919. Hanuy Ferenc (1867–1953) egyetemi tanár, a budapesti egyetem hittudományi karán az egyháztörténet (1906), majd az egyházjog (1908–1923) tanára. *Magyar katolikus lexikon...*, IV, 580–581.

522 Gróf Khuen-Héderváry Sándor követ napi jelentése. MOL. K 64 – 1928 – 34. A később Budára, majd Pestre került egyetemet 1635-ben alapította Pázmány Péter Nagyszombatban és a jezsuita rendre bízta. A rend feloszlásával 1773-ban az egyetem állami intézménnyé vált; 1777-ben költözött Budára, majd onnan 1784-ben Pestre. A bölcsészettudományi, a teológiai és a jogi kar egyházi alapítványokból tartotta fenn magát, ám az egyetem 1769-ben már állami forrásokból egészült ki orvosi karral. Kiss József Mihály – Szőgi László – Ujváry Gábor: *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára. Repertórium 1635–1975*. (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből, 10). Budapest 1988, 5.

közalapítványokká váltak.⁵²³ Legkésőbb az 1848-as törvények a „katholikus egyetemi, vallás és tanulmányi alapokat” az egyház iránt közömbös, sőt ellenséges állam kezébe adták. A szabadságharc bukását követően a helytartótanács keretében külön egyházi bizottság *kezeli* az alapok és alapítványok ügyeit; az alkotmányosság visszaállítását követően a kiegyezési korban *kezelésük* a vallás- és közoktatási minisztérium kezébe került. Ez a helyzet az I. világháború végéig változatlanul fennállt.⁵²⁴

Mindez idő alatt Kmoskó semmiféle hivatalos életjelet nem adott magáról a karnak. Ezt utóbb azzal indokolta, hogy őt, mint bolsevik menekültet, gyanúsnak tartották a csehszlovák hatóságok s ennek megfelelően is kezelték – egy időben rendőri felügyelet alatt is tartották –, ezért igyekezett mennél észrevétlenebb maradni. A határ is – írta – többnyire le volt zárva, tehát nem is talált senkit, akivel üzenhetett volna. Utólag azonban kiderült, hogy ez az állítása nem felel meg a valóságnak, minthogy Szalay Jenő pedellussal mégiscsak kapcsolatba lépett. Tanártársai szerint a megszállt Felvidék és Budapest között egyáltalán nem szakadt meg az összeköttetés: sok ember jött onnan Budapestre, illetve utazott innen oda. Ha tehát Kmoskónak szándékában állott volna, semmi akadály nem lett volna, hogy üzenjen a karnak, vagy kollégáinak, ugyanúgy, ahogy kapcsolatot tudott teremteni a pedellussal is. Minthogy Kmoskóról nem volt semmiféle hír, a kar augusztus 12-én azzal a sürgős kérdéssel fordult az Egyetemi Tanácshoz, hogy Kmoskó a kar dékánjának tekinthető-e egyáltalán, illetve választható-e helyette prodékán az 1919–1920-as tanévre. Ez idő tájt ugyanis az volt a szokás, hogy a dékánt egyévi időtartamra választották, s a folyamatosság biztosítása érdekében a mindenkori dékán töltötte be a következő tanévben a prodékáni tisztséget. Az Egyetemi Tanács arra utasította a kart, hogy Kmoskó „személyes jelentkezéséig és ügyének szabályszerű elintézéséig ideiglenes minőségben prodékánt válasszon”. Ennek megfelelően az augusztus 22-i rendkívüli ülésen megválasztották dr. Lukács József professzort ideiglenes prodékánnak az 1919–1920-as tanévre. Visszatértét követően a kar Kmoskót nem tartotta alkalmasnak a prodékáni tisztség betöltésére az 1919–1920-as tanévben. Még ezt megelőzően, az augusztus 11-i rendkívüli kari ülésen Wolkenberg Alajost választották meg dékánnak a következő, 1919–1920-as tanévre.⁵²⁵

Az ismeretes és feljebb is láttuk, hogy 1919 nyarára-őszére Jehlicska összeveszett a csehekkel, miután a csehszlovák nemzetgyűlésnek „közel egy éven át” volt tagja s 1919. július 24-én még ő terjesztette be a pozsonyi római katolikus hittudományi kar megalapításáról szóló törvénytervezetet, amit a nemzetgyűlés el is fogadott.⁵²⁶

Kmoskó augusztus 26-án érkezett vissza Budapestre. Visszatérését megelőzően Pozsonyban találkozott „legjobb barátjával”, Jehlicska Ferencel, aki felszólította, hogy vegyen részt a „csehek által megszállt területek felszabadítása érdekében kifejtett akci-

523 *Magyarországi pártprogramok 1867–1919.* Szerk. MÉREI Gyula, PÖLÖSKEI Ferenc. (Magyarországi pártprogramok I–IV, 1867–1998). Budapest 2003, 165, 8. jegyzet. Lósy Imre (névváltozat Lósi; 1580 k.–1642) 1637-től esztergomi prímás-érsek, a pozsonyi *Americanum* megalapítója. Ld. *Magyar katolikus Lexikon...*, VIII, 107–108. Ld. még az életrajz 494. jegyzetét. Lippay György (1600–1666) esztergomi prímás-érsek 1642-től. Ld. *Magyar katolikus lexikon...*, VII, 873–874.

524 HÓMAN – SZÉKFÜ: *Magyar történet...*, V, 521–524.

525 Kmoskónak a Tanácsköztársaság alatt tett lépéseit *Igazoló jelentése* alapján tárgyaljuk, figyelembe véve Wolkenberg Alajos *beadmányát*, valamint Pataky Arnold *nekrológját*. ELTE. L. Raktori Hivatal 526/1919–1920. PATAKY: *Emlékbeszéd...*, 6–7. Ld. még HERMANN – ARTNER: *A hittudományi kar története...*, 527–528.

526 HRABOVEC: *Der Heilige Stuhl...*, 303, 305.

óban”.⁵²⁷ Ebből arra kell következtetnünk, hogy Jehlicska legkésőbb augusztus közepe táján már szembefordult a csehekkel. Augusztus 17-én mindenesetre részt vett a Szlovák Néppárt gyűlésén Zsolnán – vajon Kmoskó is ott volt? Augusztus 28-án hirtelen Rózsahegyre érkezvén Jehlicska rávette Andrej Hlinkát, hogy a párt lapja, a *Eudové noviny* betiltása és szerkesztőjének letartóztatása miatt utazzanak Párizsba, hogy a békekonferencián Hlinka föllépesen Szlovákia érdekében.⁵²⁸ Egy szeptember 27-én Párizsban kelt dokumentumot még a prágai nemzetgyűlés tagjaként írt alá Jehlicska: *Dr František Jehlička, professor, člen Národného shromaždenia v Prahe*.⁵²⁹ Úgy tűnik, Hlinka célja a Csehszlovákián belül adandó – a Masaryk leendő államelnök által a „Pittsburghi egyezményben” (1918. március 31) megígért – autonómia biztosítása volt. Az egyezmény létezése már 1919 elején ismertté vált a szlovák néppárti politikusok előtt, ám pontos szövegét csak az amerikai szlovákok 1919 nyarán a Felvidékre látogató küldöttségének egyik tagja, egyben az egyezmény egyik aláírója, Siska Pál révén ismerték meg; Hlinkának az egyezmény szövegét Jehlicska mutatta meg augusztus 17-én Zsolnán.⁵³⁰ Láttuk feljebb, hogy Siska volt Kmoskónak az az ismerőse, akinek segítségét kérte amerikai terveinek megvalósításához. Ekkor Hlinka és kísérei, köztük Jehlicska, nagy kerülővel, Varsón, Bukaresten, Jugoszlávián, Milánón, majd Svájcban keresztül utaztak Párizsba, mert útja során Hlinka semmiképp sem akarta érinteni Magyarországot, nehogy elterjedjen róla, hogy a magyar kormány ügynöke. Varsóban szeptember 2-án fogadta a küldöttséget a nuncius, Achille Ratti érsek, a későbbi XI. Pius pápa. Nyelvi, jogi és kulturális ismereteinek, valamint megnyerő föllépésének köszönhetően Jehlicska volt a küldöttség szószólója s ő írta a küldöttség francianyelvű dokumentumait, így az előterjesztett memorandumot is a szlovákság sérelmeiről – sem Hlinka, sem a küldöttség többi tagja nem tudott franciául.⁵³¹ Az ma is vitatott kérdés, hogy ezek a dokumentumok mennyiben Hlinka, illetve mennyiben Jehlicska nézeteit tükrözik. Az utazás során a küldöttség pihenőt tartott Milánóban. Ez idő alatt Jehlicska elutazott Rómába s bemutatta az ekkorra már elkészült memorandumot a Szentatyának. Majd a cseh küldöttségnek ügyes ellenakcióival sikerült Párizsban elszigetelnie és hiteltelenné tennie Hlinkákat, úgyhogy a szlovák politikusok nem érték el fő céljukat. Mindazonáltal föllépésük nem volt hiábavaló: nyilvánvalóvá vált, hogy a leendő államalakulat egyes mérvadó politikusai alapvető kérdésekben elutasítják Masaryk és Benes álláspontját, illetőleg hogy létezik szlovák kérdés.⁵³² Szlovákiá-

527 Kmoskó Mihály beadványa a Hittudományi Karhoz (1919. október 7). PPKE. HKK. HKI. A Dékáni Hivatal Iratai. 1/b. 1918/19–1919/20. 41. sz. doboz. 80/1919/1920. sz. irat. TILKOVSKÝ Loránt: Víták a Területvédő Liga nemzetiségi bizottságában 1920 júliusában. *Baranyai Helytörténetírás* (1987–1988) 438. Kmoskó visszatérésének dátumáról ld. feljebb az életrajz 398. jegyzetét.

528 KRAMER: *Slovenské...*, 64, 72. Janek István úgy véli, hogy Jehlicska már a magyar kormány megbízásából szervezte meg Hlinka párizsi útját is. Jómagam ezt valószínűtlennek tartom; úgy gondolom, Jehlicska és a magyar kormány között csak később, mindenképp a párizsi út után jött létre kapcsolat, éspedig amikor a párizsi utat követően Jehlicska Budapesten tartózkodott. JANEK István: František Jehlička tevékenysége Szlovákia Magyarországhoz csatlakozása érdekében 1919–1925 között. In: *Megértő történelem...*, 280. A párizsi útról ld. *uo.*, 280–282.

529 Jaroslav VALENTA: Polska politika a Slovensko v roce 1919. *Historický časopis* 13 (1965) 422.

530 KRAMER: *Slovenské...*, 63–64. Siska Pálról ld. az életrajz 511–517. jegyzetét és a kapcsolódó szövegrészt a főszövegben.

531 Ezt maga Jehlicska jelenti ki később. Dr. Jehlicska Ferenc jelentése. Bécs, 1928. február 24. MOL. K 64 –1928 – 7/a. tétel. JEHLIČKA: *Kto on...*, 12–13.

532 JANEK: František Jehlička tevékenysége..., 282.

ba való visszaérkezését követően (október elején) a csehszlovák hatóságok letartóztatták, majd két hónapra bebörtönözték Hlinkát.⁵³³ Ezt követően Hlinka és Jehlicska útjai elválnak. Jehlicska először Bécsbe, majd szeptember végén Budapestre megy; többé sohasem tér vissza Szlovákiába, bár ezt ekkor természetesen még nem tudja. Jehlicska később azt írja, hogy Štefan Mnohel'-lel együtt őt Hlinka küldte Budapestre, hogy ott próbálják kieszközölni az autonómiát, mivelhogy a megígért autonómiát a csehek nem akarják megadni.⁵³⁴ Jehlicska a későbbiek folyamán gyakran kritizálja Hlinkát, ámde nagyságát, jelentőségét az általam látott dokumentumokban sehol sem vonja kétségbe. Hlinkának Jehlicskához való viszonyulását leginkább 1926-ban Amerikában tett nyilatkozatával jellemezhetjük, mely szerint Hlinka sok mindenben nem ért egyet Jehlicskával, ámde ahhoz szerinte nem férhet kétség, hogy Jehlicska értékes ember.⁵³⁵ Ugyanebben az évben arról ír Hlinka, hogy hasznosnak ítéli Jehlicska és Unger amerikai tevékenységét, ámde nem tanácsolja Tukának, hogy érintkezzen velük, mert ha kitudódik, nem tudja megvédeni a sok támadástól.⁵³⁶

Amint már említettem, Jehlicska nem tér vissza Szlovákiába. Egy évtizeddel később, 1931-ben erről azt írja, hogy midőn a csehszlovák felsőbb vezetés a szlovákság kárára alapvetően megváltoztatta a pozsonyi hittudományi fakultás megalapítása tárgyában készített törvénytervezetét, számára nyilvánvalóvá vált, hogy a csehszlovák államon belül nem lehetséges elérni a szlovákság céljait, illetve lehetetlen érdemben harcolni a szlovákság érdekeiért. „Ami a tervezetemmel történt, megerősített abban a meggyőződésemben, hogy ebben a köztársaságban csak azt fogjuk birtokolni, amit kiharcolunk magunknak, ámde azt is láttam, hogy semmit sem tudunk magunknak kiharcolni, mert ez a harc egyenlőtlen. Prága támadást indított a mi hitünk és nemzetiségünk ellen az egész vonalon, és láttam, hogy nem tudunk sikerrel harcolni, és le fognak győzni bennünket. Ezt Hlinkának is megmondtam, ő ezt akkor belátta és eljött velem Párizsba. Ez volt az utolsó reménységünk, ámde amikor ez is megghiúsult, nem maradt más, minthogy harcot indítsunk az ellen az állam ellen, ahol még a cseh Hušek szerint is ezt a fölratot látjuk: „Szlovákok, hagyjatok föl minden reménnyel!” Ellenünk van az egész cseh nép, és ellenünk ott van nekik még az egész szlovák evangélikus egyház. És még ha minden szlovák összetartana is, akkor sem tudnák megvédeni magukat a csehek ellenében, mert azok háromszor annyian vannak, nagyon ravaszak, lelkiismeretlenek, rendelkezésükre áll az egész hadsereg, az egész csendőrség, az egész rendőrség, az egész pénzügy, az állami apparátus teljes hatalma. Elmondtam már nem egy alkalommal, hogy ha bezárnak egy ketrecbe tíz juhot harminc farkassal, akkor a juhok még akkor sem tudják megvédeni magukat a farkasoktól, ha mindnyájan összetartanak. Egyetlen menekülésük az

533 KRAMER: *Slovenské...*, 66–88. HRABOVEC: *Der Heilige Stuhl...*, 95–96, 194–208. MICELA: *Pod heslom...*, 48. *Slovak history...*, 126. Minister Benesch über die slowakische Agitation im Auslande. *Neue Freie Presse*. 1919 (október 3) 19.794. szám, 6a–b. BOROS Ferenc: *A magyar–szlovák kérdés történeti kontextusban*. Budapest 2011, 99–100. JEHLIČKA: *Kto on...*, 12–13.

534 [JEHLIČKA:] *Umrel...*, 3.

535 *Jednota* 1926. október 27. MOL. K 64 – 1926 – 7. tétel – 594.

536 Jelentés a szlovenszkói helyzetről. MOL. K 64 – 1926 – 7. tétel – 495. Hlinka és Jehlicska viszonyáról, illetőleg esetleges kapcsolatáról ld. MICELA: *Plans for Slovak autonomy...*, 69–70. Unger Ferenc (1886–1949) szlovák politikus szorosan együttműködött Jehlicskával Szlovákiának a csehszlovák államból való kiszakítása érdekében. 1929-ben Budapestre költözött, majd 1938-ban felhagyott a politikai tevékenységgel. JANEK: *František Jehlička tevékenysége...*, 286 [34. jegyzet].

lehet csak, ha kiszabadulnak a ketrecből. És ily módon a szlovák juhokat széttépik a cseh farkasok, ha azok nem kiáltanak segítségért a világhoz és nem szereznek segítséget kívülről.” Akkor ezt Hlinka is elhitte Jehlicskának, és maga kérte a lengyeleket, hogy teljes hadseregükkel üzzék ki a cseheket Szlovákiából. Midőn azonban a lengyelek azt a feleletet adták, hogy nekik erre nincs lehetőségük, egyben azt tanácsolták, hogy egyezzenek ki a magyarokkal, ezt maga Hlinka is elfogadta és Jehlicskával együtt bizalmasát, Štefan Mnohel’ poprádi plébánost Budapestre küldte egyezkedni. Hlinka később letette a fegyvert a cseh túlerő előtt és ekkor (1931) már nem a szlovák, hanem a cseh érdekeket szolgálja. Jehlicska azonban – amint írja –, a határokon túlról folytatja harcát, amiképpen korábban Masaryk és harcostársai küzdöttek a Monarchia ellen.⁵³⁷

Évekkel később egy amerikai szlovák újság kétszeres árulónak nevezi Jehlicskát. Azt veti a szemére, hogy 1907 és 1918 között nagy magyarnak adta ki magát, majd a „felfordulás” [=fordulat; szlovák *prevrat*] után, amikor szorult körülötte a hurok, egyszeriben tóttá lett, de már a párizsi békekonferencia után újra a magyarokhoz pártolt.⁵³⁸ Érdemes még idéznünk egy véleményt Jehlicskáról, amely egy régi tanítványától származik, aki visszaemlékezik rá, hogy midőn egyszer Jehlicska beszédet tartott Liptószentmiklóson, egy helybéli gyáros megjegyezte: „Arany a szája, de a szíve hamis.”⁵³⁹

Eközben Kmoskó augusztus 26-án visszatért Budapestre.⁵⁴⁰ Súlyosan vétett a kari szabályzat ellen, amely úgy rendelkezik, hogy a dékán esetében 3–8 napos távollétet a rektor, annál hosszabbat pedig csakis a miniszter engedélyezhet, ám ő még egyáltalán engedélyt sem kért. Ezért a kar augusztus 29-én tartott rendkívüli ülésén felszólítja, készítsen igazoló jelentést, egyúttal Wolkenberg Alajos „jövő évi dékán” elnöklete alatt és Székely István, valamint Schütz Antal részvételével vizsgálóbizottságot állít fel. A bizottság leszögezi, hogy az ügy horderejére való tekintettel – minthogy az a dékán személyét érinti – döntést csakis az Egyetemi Tanács hozhat; saját feladatát az ügy részleteinek felderítésében és a Kari Tanács elé történő terjesztésében jelöli ki. Úgy véli, a Kari Tanács által megvitatott és jóváhagyott anyagot továbbítja majd a kar az Egyetemi Tanácsnak.⁵⁴¹ Kmoskó szeptember 1-én nyújtja be igazoló jelentését. A bizottság kollegáiból áll, akik vele együtt résztvevői voltak az elmúlt hónapok történéseinek, s ily módon pontosan ismerik az eseményeket. Súlyosan elmarasztalják tanártársukat abban, hogy dékánként kellő megfontoltság nélkül járt el. Valójában nem volt arra konkrét bizonyíték, hogy a tanácskormány meg akarja szüntetni a kart, erre csak Kmoskó következtetett egy beszélgetésből, amelyet ráadásul nem is Fáber Oszkár teljhatalmú népbiztossal, hanem annak helyettesével folytatott. Az azt közölte vele, hogy a professzorok fizetését június végéig folyósítják, azt azonban döntés hiányában egyelőre nem tudja megmon-

537 JEHLIČKA: Prečo. A szövegben említett Hušekot nem sikerült azonosítanom. Talán Jaromír (Ivanovič) Hušek (1852–1932/1934) cseh újságíróról és politikusról van szó? Mindenesetre a *Samostatnost’* 3 (1931) 20. szám (1931. május 16) 3. oldalán is olvasható egy ellene írott cikk.

538 *Slovak v Amerike*, 1927. október 29-i szám. A clevelandi magyar konzul bizalmas jelentése a Külügyminisztérium Politikai Osztályának (1927. november 14). Melléklet: Az 1927. évi október havi tót lapszemle. MOL. K 64 – 1927 – 7/b. tétel – 443 (58). A dokumentumok rendszeresen „fordulat” értelemben használják a „felfordulás” szót, amely mindig az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlására és a csehszlovák állam megalakulására vonatkozik.

539 *Obrana*, 1928. április 27; idézi: Tót lapszemle Clevelandból. 1928. április. MOL. K 64 – 1928 – 375. res.

540 Ld. feljebb az életrajz 398. jegyzetét.

541 Jegyzőkönyv a Hittudományi Kar 1919. augusztus 29-én tartott XIV. rendkívüli üléséről. PPKE. HKK. HKI. a). Tanácsulési Jegyzőkönyvek. 6. doboz (1910/11–1924/25).

dani, hogy utána mi lesz.⁵⁴² Így Kmoskó „hozzávetőleges informatio és az ott szerzett merőben impressio alapján a hittudományi hallgatókra valósággal reá ijesztett és szinte ő adta nekik az impulzust a más Karokra való átiratkozásra. Amit annak idején maguk a kérdőre vont hallgatók mondtak el és maga Dr. Kmoskó Mihály sem vont kétségbe, sőt nyíltan beismerte [*sic*]”.⁵⁴³ Különösen felróják neki, hogy olyan válságos időben hagyta magára a kart, amelynek a vezetője volt, amikor annak a legnagyobb szüksége lett volna reá, és amikor éppenséggel mindenekelőtt az ő feladata lett volna, hogy megvédje s gondoskodjék róla.⁵⁴⁴ A bizottsági jelentéshez Wolkenberg Alajos elnök külön részletes „beadmányt” csatol, amelyben pontról pontra visszautasítja és cáfolja Kmoskó érveit, aki azt állítja igazoló jelentésében, hogy alapvetően azért menekült el, mert meg volt rémülve a zsidókkal kapcsolatos „kissé éles” írásai miatt. Attól félt Kmoskó, amint írja, hogy elsősorban „A zsidóság Messiása s a kereszténység Megváltója” című „népies füzetke”, „amelyet a Szent István Társulat is csak félve mert közzétenni”, s még az ugyanebben az évben megjelent „Zsidó lélek – sémi lélek” című „közfeltűnést keltő” cikksorozata okán vele „mint tudományosan képzett antiszemitéval kegyetlenül el fognak bánni. E gondolat halálos rettegéssel töltött el. A március 21-ki felfordulás [=fordulat] óta nem volt sem éjjelem sem nappalom. Azt hittem, megbolondulok. Ilyen körülmények között elhatároztam, hogy a legelső alkalommal kerekem oldok” – írja a „Tekintetes Hittudományi Kar” elé terjesztett jelentésében.⁵⁴⁵ Azt is említi, hogy ezt a cikksorozatot a nyomdászszakszervezet közbelépésére betiltották. A megfogalmazása itt egyébként annyira meglepő, hogy nem egyértelmű, valójában mire gondol: lehetséges, hogy midőn „legnagyobb lelkifurdalásról” ír e mű kapcsán, valójában „legnagyobb félelemre” gondol, csak rosszul fejezi ki magát? Ezt olvassuk: „De legnagyobb lelkifurdalást okozott nekem „A Zsidók Messiása s a kereszténység Megváltója” címen írt népies füzetke, amelyet a Sz. István társulat is csak félve mert közzétenni.” Ez a mű egyébként vallási vitákat, amelynek nyelvezetét egy lapon sem lehet említeni az idézett cikksorozattal. Azt azonban valóban leszögezi benne, hogy a zsidók érdekét szolgálja a háború, s ők is a felelősek érte. Egyébként Pataky is csak a cikksorozatot említi ebben az összefüggésben. Mindez azt bizonyítja, hogy távozásában aligha ezek a tényezők játszották a döntő szerepet.⁵⁴⁶

Kmoskó arról is beszámol, hogy az Egyetemi-templomban tartott 1918. évi nagypénteki szentbeszédének hatása alatt botrány tört ki: „A jelenlévő zsidók hangosan kiáltoz-

542 Fáber Oszkár (1879–1945) tanár, piarista szerzetesnövendék; 1902-ben kilépett a rendből. Már szocialistaként több kiadványban bírálta a keresztényszocializmust, illetőleg a katolikus egyházat. Önéletrajzát 1908-ban jelentette meg. A Tanácsköztársaság alatt az egyházi vagyon államosításával foglalkozó Országos Vallásügyi Likvidáló Bizottság vezetője. *Magyar életrajzi lexikon...*, I, 453. GERGELY Jenő: *A keresztényszocializmus Magyarországon 1903–1923*. Budapest 1977, 28–29.

543 Az általam vizsgált dokumentumok azt sugallják, hogy *valamennyi* teológushallgató átiratkozott más karokra. E kérdés tisztázása további kutatásokat igényel.

544 A tanácskormány június 17-én rendeli el a kar megszüntetését augusztus 31-i végrehajtással. Erről június 26-án Lukács György népbiztos – a későbbi neves filozófus – értesíti a prodékánt. A Tanácsköztársaság időközben bekövetkezett bukása okán erre végül is nem kerül sor. PLE. 2481/1919; Kmoskó: *Igazoló jelentés* (kiemelés az eredetiben). PATAKY: *Emlékbeszéd...*, 6–7. Vö. HERMANN – ARTNER: *A hittudományi kar története...*, 527–528. SZABOLCSI Lajos: *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931). Emlékezések, dokumentumok*. (Hungaria Judaica, 5). Budapest 1993, 200.

545 Kmoskó Mihály: *A zsidóság Messiása s a kereszténység Megváltója*. (Keresztény Kiskönyvtár, 26–27). Budapest 1918. Kiemelés az eredetiben. A „felfordulás” szóról ld. feljebb az életrajz 538. jegyzetét.

546 PATAKY: *Emlékbeszéd...*, 6–7.

ták: hol a kir. ügyész, hogy az ilyen beszédek megengedi.” Itt az a legmeglepőbb, hogy Kmoskó úgy véli, zsidók ülnek az Egyetemi-templomban, hogy szentbeszédet hallgassanak, ráadásul épp nagypénteken. Persze az régi szép szokás, hogy egy-egy kiváló szónok hírében álló pap prédikációját másvallású hívek is meghallgatják. Ámde arra is gondolhatunk, hogy a zajongók talán nem is voltak zsidók, csupán Kmoskó föltételezte, hogy az csak zsidó lehet, akinek nem tetszik az ő szentbeszéde. Ez idő tájt szokatlan volt ez a hangnem, hiszen később maga jegyzi meg visszatekintve, hogy ekkor még „antiszemita írásaimat a legtöbb ember monomániakus rosszmájúságnak tekintette”. Vagy ekkorra már tényleg elterjedt antiszemitizmusának a híre, s ezért voltak zsidók is kíváncsiak a prédikációjára?

Igazoló jelentésében arról is beszámol, hogy visszatértét követően megbizonyosodott arról, hogy félelme nem volt alaptalan: „A vörösök egyszer házkutatást tartottak nálam és keleti könyveimet rendkívül gyanusaknak találták. Azután mindenféle zsidó sihederek állandóan kerestek és folyton kérdezték, visszatértem-e már. Ha valaki futásomat elítelné, kérem, vegye figyelembe azt is, hogy én a közzel szemben megtettem kötelességemet már akkor, amikor antiszemita írásaimat a legtöbb ember monomániakus rosszmájúságnak tekintette. Azok, akik e téren exponálták magukat, nem voltak sokan, joggal vehették tehát szaladásra a dolgot. Hogy pedig mi várt volna rájuk, ha otthon maradnak, arra megadta a választ Kunfi-Kohn „elvtárs”, aki megtudván azt, hogy P[ater] Bangha Pozsonyban időzik, meglepődve kérdezte: hát nem akasztották fel? Ezt az elbeszélést *Stomfel* [Stampfel?] könyvkiadótól hallottam, aki a pozsonyi fegyház udvarán személyesen beszélt a szovjetkormány közoktatásügyi miniszterével.”⁵⁴⁷

Az, hogy Kmoskó érdeklődése a zsidókérdés iránt hirtelen feléledt, bizonyára nem volt független a magyar, mindenekelőtt a budapesti társadalom mélyében zajló folyamatoktól, amelyeket azonban ekkor még nem mindenki érzékelt. A legújabb kutatások arra a következtetésre jutottak, hogy bizonyos – már korábban is meglévő, ám még alárendelt szerepet játszó és csak a mélyben érvényesülő – tendenciák felerősödésével az első vi-

---

547 Kiemelés tőlem. – O.I. Bangha Béla (1880–1940) jezsuita szerzetes, író, szerkesztő, aktív közéleti szereplő, szervező, a Mária-kongregációk vezetője. Ld. róla *Magyar katolikus lexikon...*, I, 589–590. GYURGYÁK: *A zsidókérdés Magyarországon...*, 653–654. ÜÖ: *Magyar fajvédők...*, 73–86, 243–244. UNGVÁRY: *A Horthy-rendszer...*, 243–245. Kunfi Zsigmond (1879–1929) szociáldemokrata politikus, a Tanácsköztársaság alatt közoktatásügyi népbiztos. Ausztriába emigrál. Kmoskó kéziratában minden kétséget kizáróan *Stomfel* áll. Ilyen nevű (pozsonyi?) kiadót nem sikerült azonosítanom. Úgy vélem, ez elírás lehet *Stampfel* helyett, s Stampfel Károly (1843 k.–1938) neves pozsonyi könyvkiadóról és könyvesbolt-tulajdonosról, vagy fiáról, Hugóról van szó. A kiadóvállalatot 1904-ben megvásárolták a Révai Testvérek és áttelepítették Budapestre, míg a könyvesboltot Stampfel Károly egy évvel később átadta fiának, Hugónak. Stampfel Károly 1938-ban hunyt el Pozsonyban. SZINNYEI: *Magyar írók...*, XII, 1392. *Révai nagy lexikona...*, XVI [1924], 213. RÉVAY Mór János: *Írók, könyvek, kiadók. Egy magyar könyvkiadó emlékiratai*. Budapest 1920, II, 14–16. Meghalt Jókai Mór első kiadója. *Pesti Hírlap* 60 (1938) 87(19.520). szám (1938. április 20), 10. POGÁNY György: Stampfel Károly könyvkiadó vállalata Pozsonyban (1873–1904). *Limes* 1995, 3. szám, 36–46. kül. 44, 9. jegyzet. *Új magyar életrajzi lexikon*. Budapest 2001–2007, V, 1268. Ha valóban Stampfel Károlyra vagy Hugóra gondol, akkor eléggé meglepő, hogy Kmoskó hibásan ismeri ennek az ő korában országgszerte jól ismert könyvkiadó-tulajdonosnak a nevét. Ő adta ki ugyanis az átütő sikerű, több generáció által is szívesen forgatott *Stampfel-féle Tudományos Zseb-Könyvtár* sorozatot. Gyermekek- és ifjúkoromban még én is nagy élvezettel forgattam ezeket a roppant érdekes kis könyvecskéket, amelyeket még nagyapám vett fiatalemberként. A sorozat egyes darabjai magas színvonalú, ugyanakkor közérthető összefoglalását nyújtották egy-egy tudományos részterületnek az adott terület elismert művelőjének tollából.

lágháború okozta nagyfokú nehézségek, valamint az ily módon előállott súlyos helyzet következtében 1916-tól kezdve már a világháború alatt fokozatosan a közvélemény, leginkább a középosztály érdeklődésének előterébe került a „zsidókérdés”. Ennek több oka volt, amelyek között kiemelkedő szerepet játszott egyrészt a magyarországi kapitalizmus struktúrája okán a hadiszállításokat lebonyolító és azokon meggazdagodó rétegben a zsidók nagy aránya, másrészt pedig a középosztály háború okozta lecsúszása: a háború legnagyobb vesztese a középosztály volt.⁵⁴⁸ Bihari kutatásai szerint ebben a folyamatban szerepet játszott a katolikus egyház is, ami azért fontos a mi szempontunkból, mert Kmoskó katolikus pap volt és ily módon bizonyára érzékelte az egyházon belüli áramlatokat is.⁵⁴⁹ Károlyi Mihály ebben a kontextusban arról ír, hogy a háborúból seregszámba fegyverrel hazatérő, átélt harctéri megpróbáltatásai és itthonmaradt családtagjaik szenvedései okán végsőkéig elkeseredett katonák bosszújától rettegő vezető társadalmi és egyházi rétegek tudatosan törekedtek arra, hogy a zsidókat tegyék meg a háború bűnbakjainak s a felelősséget rájuk hárítva mentseik saját magukat.⁵⁵⁰ Az itthonmaradottak rettegtek: Mi lesz, ha hazatérnek a felfegyverzett katonák és bosszút állnak a történekeért, háborús szenvedéseikért? „A katonákban az a gondolat élt, hogy »vége a háborúnak, – végre!« Az itthonmaradottakban pedig az a gondolat uralkodott, hogy »jaj, mi lesz, ha hazajönnek?« Nem a bűnösök természetes ijedelmé volt ez, – az egész Magyarország remegve gondolt rá 1918. november 1-én és 2-án, hogy a hazaözönlő katonaságtól sikerül-e elszedni a fegyvert? Nemcsak Budapesten, de Magyarország csaknem minden falujában tudnak beszélni erről azok, akiknek emlékezőképessége és becsületessége elegendő ahhoz, hogy visszaemlékezék azokra a puskaropogástól hangos éjszakákra, melyek nagyon sok családnak történetében nevezetes dátumok maradnak.” A hazatérő katonák túlnyomó részét mindazonáltal sikerült lefegyvereznie a kormánynak.⁵⁵¹

Az a probléma, hogy mikor és milyen mértékben foglalkoztatta a közvéleményt – illetőleg annak mely rétegeit – a zsidókérdés, úgy tűnik, differenciált megközelítést igényel. Ama állításnak, hogy a háború során már viszonylag hamar az egész közvélemény érdeklődésének a középpontjába került volna, amiképpen ezt manapság többen állítják, maga Kmoskó is ellentmond ekkor készített *Igazoló jelentésében*, márpedig aligha gyanúsíthatná őt bárki is a zsidók melletti elfogultsággal életének ebben a szakaszában. Azt írja ugyanis

548 BIHARI: *Lövészárkok...*, 15, 137–149, 152 és *passim*. GYURGYÁK: *A zsidókérdés Magyarországon...*, 88–101.

549 BIHARI: *Lövészárkok...*, 215–222.

550 KÁROLYI: *Az új Magyarországról...*, 342–350, kül. 345–347. Vö. BIHARI: *Lövészárkok...*, 215. A „bűnbak” fogalmával és jelenségével kapcsolatos újabb kutatásokra vonatkozóan ld. az életrajz 756. jegyzetét a kapcsolódó résszel a főszövegben.

551 SZABÓ László: *Mi okozta az összeomlást és a forradalmakat? Hadvezérek, államférfiak és diplomaták emlékiratai nyomán*. Budapest 1922, 157. A szerző Tápay-Szabó László (1877–1941) újságíró, író és művelődéstörténész – tanított a kolozsvári és szegedi egyetemen. Az előszóban elmondja, hogy mindenki, aki ismeri, jól tudja, hogy világnézetileg szembenáll a forradalmakkal, ugyanakkor úgy véli, ragaszkodni kell a tényekhez, valamint ki kell mondani az igazságot a világháború elvesztésével és a forradalmak kitérésével kapcsolatban. Ezt a helyet idézi KÁROLYI Mihály: *Az új Magyarországról...*, 342. A hazatérő katonák lefegyverzéséről ld. pl. BÖHM: *Két forradalom...*, 72–78. Messzemenően hasonló volt a helyzet mindenütt a vesztes államokban gazdasági, társadalmi és politikai téren egyaránt. Példának okáért Németországban is forradalmi helyzet jött létre a világháború elvesztését követően. Ld. Gerald D. FELDMAN: *Politik und Gesellschaft im Weltkrieg*. In: Ploetz. *Das deutsche Kaiserreich 1867/71 bis 1918. Bilanz einer Epoche*. Szerk. Dieter LANGEWIESCHE. Freiburg 1984, 215–226. Eberhard KOLB: *Die Revolution 1918/19: Ausbruch, Verlauf, Interpretationen*. Uo., 226–238.

– amiképpen feljebb láttuk –, hogy ő már akkor foglalkozott ezzel a kérdéssel, „amikor antiszemita írásaimat a legtöbb ember monomániakus [*sic*] rosszmájúságnak tekintette”.⁵⁵² Márpedig tudjuk, hogy ő közel-keleti utazásának és Ágoston Péter „A zsidók útja” című könyvének hatására kezdett el behatóan foglalkozni a zsidókérdéssel: ő 1916-ban járt a Közel-Keleten, míg az említett könyv 1917 télutóján jelent meg.⁵⁵³ Amint már korábban láttuk, arról is beszámolt Kmoskó, hogy 1918 nagypéntekén az Egyetemi-templomban tartott szentbeszéde alatt botrány tört ki – arra gondolunk, hogy ekkortájt az ő hangneme még nem volt elfogadott.⁵⁵⁴ Az 1918. év eseményeit a második világháború távlatából roppant részletesen felidéző szemtanú, a polgári demokratikus irányultságú Juhász Nagy János hangsúlyozza, hogy az őszirózsás forradalom (1918. október 31) táján az a kérdés fel sem merült, hogy hány zsidó tagja van a kormánynak, mert „akkor még az ország közvéleménye sem foglalkozott a zsidókérdéssel”.⁵⁵⁵ Úgy tűnik, hogy a háború következtében fokozatosan kiéleződő viszonyok között jelen volt és fokozatosan egyre nagyobb szerepet játszott az antiszemitizmus egyes rétegek, mindenekelőtt a középosztály gondolkodásában, ám ekkor még aligha volt olyan átütő szerepe a közvélemény alakításában, mint azt az említett vélekedések sugallják.⁵⁵⁶ Mindazonáltal arra kell gondolnunk, hogy ebbe a vonulatba illeszkedik Kmoskónak a kérdés iránt hirtelen feltámadt érdeklődése is.

Wolkenberg Alajos visszautasítja Kmoskó védekezését. Úgy véli, annak alapján, amit Kmoskó távozása előtti este a prodékánnak mondott („vagy visszatérek egy hét alatt – vagy nem is térek vissza”, illetve más verzió szerint: „vagy csak sok idő múlva térek vissza”) „fent nem tartható az a vélelem, hogy őt *csak* az iratában naggyá fűjt antiszemitáskodása készítette menekülésre”.⁵⁵⁷ „Mi mindnyáján már január óta tudtuk, Kmoskó dr. maga sem tagadta, sőt állítólag ki is fejezte, hogy ő a csehek felé gravitál, hogy célja a cseh-szlovák köztársaságban, *in specie* Pozsonyban vagy Prágában foglalni el tanári állást.”⁵⁵⁸ Már januárban is eltűnt egy időre, és mindenki úgy vélte: emiatt van távol. „Áprilisi távozásakor is erre gondolt mindenki, azt sejtette mindenki, hogy nem is tér vissza többé, ha sikerül a cseh-szlovák köztársaságban álláshoz jutnia.” Az sem felel meg a valóságnak, hogy hirtelen utazott el és ezért nem tudta megfelelően átadni az ügyeket, amiképpen állítja: már kilenc nappal korábban készült az utazásra és mondogatta, hogy április 5-én elutazik „a tótok vonatán”.⁵⁵⁹ „Aki ilyen tervszerűen mozog, ne higgye [*sic*], hogy ‚megbolondul.’” Fölöttébb aggályosnak tartja Wolkenberg azt is, hogy meglévő egyetemi állása mellett Kmoskó más kinevezéseket próbált kapni, sőt ilyet el is fogadott a nagykeri plébániára – a kinevezést tanúsító okmányt Kmoskó még csatolta is *Igazoló jelentéséhez*.⁵⁶⁰ Wolkenberg leszögezi: ezek a lépések megvalósítják az egyete-

552 Kmoskó: *Igazoló jelentés*.

553 Ld. az életrajz 335. jegyzetét és a hozzátartozó szövegrészt.

554 Az általa adott magyarázatot, miszerint a jelenlévő zsidók csaptak volna botrányt, bizton elvethetjük. Alig hihető ugyanis, hogy zsidók vesznek részt a nagypénteki liturgián az Egyetemi-templomban. Kmoskó: *Igazoló jelentés*. Vö. az életrajz 544–546. jegyzetéhez kapcsolódó tágabb szövegrészt a főszövegben.

555 JUHÁSZ NAGY: *A magyar októberi forradalom...*, 231.

556 Példának okáért lásd a *Husadik Század* című folyóirat 1917-ben közrebocsájtott híres körkérdését és az általa kiváltott visszhangot. Vö. pl. Vörös: *The 'Jewish question'...*, 153–160.

557 Kiemelés az eredetiben. – O.I.

558 Kiemelés tőlem. – O.I.

559 Nem világos, mit rejt a „tótok vonata” kifejezés. Talán a Felvidékre menő vonatot?

560 Mint fentebb említettem, ezt a helyet végül nem foglalhatta el, mert időközben az *esztergomi* érsek más-sal töltötte be. Ld. az életrajz 506. jegyzetét és a kapcsolódó szövegrészt a főszövegben.

mi állásáról való lemondás tényállását. Egész egyszerűen az történt tehát szerinte, hogy készpénznek véve a hittudományi kar megszüntetésére vonatkozó szóbeszédet, saját megélhetését biztosítandó Kmoskó felelőtlenül, kizárólag személyes érdekét szem előtt tartva, rábízott hivatalát és hallgatóit a legnagyobb bajban rútol cserbenhagyva, szándéka szerint örökre eltávozván Budapestről átpártolt az ország egy részét megkaparintó legnagyobb ellenséghez abban a reményben, hogy az állást ad neki. Ámde várakozásaiban csalatkoznia kellett, sőt még csak plébániához sem jutott. Ekkor teljesen pánikba esett, s végső elkeseredésében megpróbált kivándorolni Amerikába. Mikor ez sem sikerült neki, más megoldás számára nem lévén, visszatért Magyarországra, hogy – jobb híján – újból elfoglalja elhagyott állását.⁵⁶¹ Időközben „legjobb barátja”, Jehlicska is csatlósult a csehekhez, s felszólította Pozsonyból Budapestre visszatérő barátját, hogy vegyen részt a „csehek által megszállt területek felszabadítása érdekében kifejtett akcióban”.⁵⁶² Jehlicska korábbi cseh-barátságát ekkorra már-már „cseh-fóbiával” határos cseh-ellenesség váltotta föl, s 1919 novemberétől aktív cseh-ellenes propagandát folytatott Budapestről kiindulva. A cseheket – gúnynevükön *Pepikeket* – Szlovákia rabszolgatartóinak nevezte, disznóknak, tolvajoknak, huszítáknak titulálván őket, „akik a keresztény búzába Husz János konkolyát hintik”.⁵⁶³

Élete vége felé egyes szám harmadik személyben írott vázlatos önéletrajzában erre az időre így emlékezik vissza Kmoskó: „Az 1918/19 tanévben a hittudományi kar dékánjává választott meg. Mivel azonban 1919 elején a kommunistákkal konfliktusba keveredett, a várható retorziók elől a Felvidékre menekült.”⁵⁶⁴

Eközben a Felvidéken sor került több fontos katolikus összejövetelre, amely az egyház jövőjével foglalkozott. Így például 1919. január 21-én Zsolnán a ferences kolostorban ülésezett szlovák papi gyűlés, majd másnap a reálgimnázium épületében rendezték meg a Katolikus Szlovákok Gyűlését, amely életre hívott egy száz tagot számláló előkészítő bizottságot, fontos döntéseket hozott, illetve kiáltványokat fogadott el, egyben megbízta Jehlicska Ferencet fontos szervezeti lépések megtételével. A gyűlés során memorandumot fogalmaztak meg a szlovák katolikusok nevében, amelyben a „veszélyes ellenségként” aposztrofált [magyar] püspökök helyett, akiket „a köztársaság területén tovább tűrni” nem kívánatos, szlovák apostoli adminisztrátorok kinevezését kéri a szlovákiai egyházmegyékbe. Az esztergomi egyházmegye nagyobbik részének élére, Pozsonyba „Jehlicska Ferenc egyetemi tanárt, a pozsonyi egyetem kormánybiztosát” javasolják.⁵⁶⁵ Lehetséges talán, hogy Kmoskó a zsolnai gyűlésre utazott volna el Budapestről? Egy fontos szlovák mű arról is tudósít, hogy minden olyan 1918 végén és 1919 első felében született memorandum, amely a magyar püspökök eltávolítását és helyettük szlovák

561 Beadványában Wolkenberg ezt rövidebben adja elő; én itt levonom a kortársak számára egyértelműen adódó következtetéseket is. Wolkenbergről egyébként 1920-ban Jehlicska azt írja, hogy két másik tanártársával, Lukacsiccsal és Zubriczkyval együtt őt mint pánszlávot „gyűlölte” és hármójuk mindent megtegyt, hogy megakadályozza egyetemi tanári kinevezését 1915-ben. JEHLIČKA: *Kto on...*, 8.

562 Kmoskó Mihály beadványa a Hittudományi Karhoz. (1919. október 7). PPKE. HKK. HKI. A Dékáni Hivatal Iratai. 1/b. 1918/19–1919/20. 41. sz. doboz. 80/1919/1920. sz. irat.

563 MICHELA: František Jehlička politikai pályafutása..., 32–44. A „Pepik” gúnynév a „József” keresztnév becéző cseh alakja. Ld. *uo.*, 32, 35. Uő: *Pod heslom...*, 63. BOROS: *Magyar–csehszlovák...*, 157. A búza és a konkoly újszövetségi példázata: Máté 13:24–30, 36–43.

564 Bernicei Kmoskó Mihály egyetemi ny. r. tanár életrajzi adatai. (Autográf). ELTE. L. BTK 1545/1930–1931.

565 KRAMER: *Slovenské...*, 23, 28–29.

püspökök kinevezését követeli, Jehlicska kezeírásával készült. Egy résztvevő visszaemlékezése szerint „Jehlicska már 1918. november 28-án Hlinkánál Rózsahegyen arcátlanul nekiállt a püspökségek szétosztásának”. A visszaemlékező szerint mindenesetre az ambíciózus Jehlicska végső célja a [felállítandó] nagyszombati püspökség megszerzése volt.⁵⁶⁶ Minden jel arra mutat, hogy Jehlicska leghőbb vágya valamely magas egyházi hivatal betöltésére irányult. Az Autonóm Kongresszusnak is nevezett előkészítő bizottság ezt követően április 8-án Pozsonyban gyűlt össze.⁵⁶⁷ Majd július 1-én Fischer-Colbrie Ágost kassai megyéspüspök elnöklete alatt Nagyszombatban került sor „a Szlovenszko” püspökeinek, illetve vikáriusainak a legégetőbb tennivalókkal foglalkozó konferenciájára, amelyre a püspök meghívott még néhány „jól tájékozott áldozópapot”, köztük „Szlovákország teljhatalmú minisztériumának egyházi előadóját”, valamint Jehlicska Ferencet, a pozsonyi egyetem kormánybiztosát (*komisár bratislavskej univerzity*)⁵⁶⁸ is. A konferencia során legelőször Jehlicska számolt be a Pozsonyban felállítandó hittudományi karról és központi papnövelde-ről, amelynek a tanári karára is javaslatot tett: „a keleti nyelvek tanárává: dr. Kmoskó Mihály *volt* budapesti egyetemi tanárt”, míg saját magát „az erkölcsan tanárává” javasolja. Hrabovec úgy tudja, hogy a létrehozandó intézmény rektorának Jehlicska Ferencet jelölte Osvald Richárd nagyszombati érseki helynök, akinek a joghatósága alá tartozott Pozsony. A tanácskozás jegyzőkönyve erről nem tesz említést, ezzel a kérdéssel nem foglalkozik: abban csak a központi papnövelde eljáróira tesz javaslatot Jehlicska, ám ő maga nem szerepel a három javasolt személy között.⁵⁶⁹ Eddig nem találtunk semmiféle bizonyítékot arra vonatkozóan, hogy Kmoskó valamelyik gyűlésen is részt vett volna – a nagyszombatin legalábbis bizonyosan nem – ámde talán nem lenne érdektelen megvizsgálni ezt a kérdést a jövőben. Azt mindenesetre tudjuk, hogy felvidéki tartózkodása során Kmoskó találkozott Osvalddal, s kapcsolatban állt Fischer-Colbrie Ágosttal is – az nem derül ki egyértelműen a jelentéséből, hogy találkoztak-e személyesen. Kmoskó Fischer-Colbrie-t akarta megkérni arra, hogy a bécsi nunciusnál járjon közben a budapesti egyetem hittudományi karának fennmaradása érdekében, ám a püspök nem vállalta el ezt a feladatot – „tekintettel a cseh-szlovák érzékenységre”. Fischer-Colbrie attól is elzárkózott, hogy bármiféle állást adjon Kmoskónak. Fischer-Colbrie kassai püspökről ismeretes, hogy noha a többi felvidéki püspökhöz hasonlóan ő sem volt szlovák származású, mindazonáltal jól elsajátította a szlovák nyelvet, szlovák híveivel anyanyelvükön érintkezett és egyáltalán nagy megértéssel viszonyult hozzájuk. Ezért azután szlovák hívei körében nagy népszerűségnek örvendett. Általában véve is nagyon visszafogott, körültekintő ember volt; a világháborút követő, a katolikus egyház szempontjából fölöttébb kényes helyzetben is rendkívüli óvatosságról tett tanúbizonyságot. Mindezek eredményeképp ő volt az egyetlen felvidéki székhelyű magyar püspök, akit az új államhatalom nem utasított ki Csehszlovákia területéről.

566 Uo., 70–71. Vö. uo., 31–32.

567 HRABOVEC: *Der Heilige Stuhl...*, 164–168.

568 Ennek a kifejezésnek az értelmezéséhez vö. az életrajz 486. és 492. jegyzetét.

569 HRABOVEC: *Der Heilige Stuhl...*, 302. Jegyzőkönyv. Fölvétetett Nagyszombatban 1919. évi július 1. napján a Tótság egyházmegyéinek tanácskozásán. PLE. 2975/1919. Megvan szlovákul is. Gépirással írott jelentés dátum és aláírás nélkül. PLE. 2410/1919 (érk. szeptember 9). A kassai püspök latinnyelvű levele a Szentatyához magyar fordítással. PLE. 2620/1919 (érk. október 14). PLE. 2636/1919 (érk. október 16). Kiemelés tőlem. – O.I.

Le kell szögeznünk, hogy mi azt csupán saját *Jelentéséből* tudjuk, hogy Kmoskó mit csinált a Felvidéken. Nem zárható ki azonban, hogy később nem érezte szükségét, hogy részletesen beszámoljon minden lépéséről. Lehetséges, hogy elhallgatott bizonyos eseményeket, avagy utólag már az újabb fejlemények figyelembevételével némileg módosítva ábrázolta őket.

A pozsonyi professzúra kapcsán Kmoskó az igazoló eljárás során 1920-ban, utólag azt jelentette ki, hogy nem volt szándékában otthagyni Magyarországot, illetőleg budapesti állását; hiszen Jehlicska „ajánlatára a csehek 20.000 szokol fizetéssel és még azonkívül tetemes pótlékkal megkínálták a pozsonyi egyetemen tanszékkal”, ám ő azt visszautasította: „Inkább Magyarországon akarok koplalni”, mondotta nekik, „de a ti szolgáltatókba nem akarok szegődni.” Az 1920. augusztus 15-én kelt vizsgálati jelentésben ez a kijelentés egyértelműen az 1919 áprilisától augusztusáig tartó távollétére vonatkozik.⁵⁷⁰ Ám jóval később, 1928-ban azt említi Kmoskó, hogy ezt az ajánlatot 1919. szeptemberében, tehát már visszatértét követően kapta – azaz mintegy üzentek volna neki Budapestre a Jehlicska korábbi tanácsát megfogadó (cseh)szlovák hatóságok, míg Jehlicska maga ekkorra már összeveszett a csehekkel és szembefordult a csehszlovák állammal.⁵⁷¹ Elvileg ezt sem zárhatjuk ki, hiszen ismeretes, hogy 1919 őszén intenzív szervező munka folyt Pozsonyban a teológiai fakultás felállítása érdekében és hiány volt megfelelő kvalitású szakemberekben.⁵⁷² Nem zárható ki ugyanakkor az sem, hogy 1928-ban írott levelében az említett időpontot – véletlenül vagy tudatosan – tévesen adja meg. 1919. július 24-én még képviselőként Jehlicska terjesztett be törvényjavaslatot az ideiglenes csehszlovák nemzetgyűlésnek független hittudományi kar létrehozásáról Pozsonyban és azt a nemzetgyűlés el is fogadta. Ezt követően 1919 őszén lázasan szervezni kezdték a tanári kart – különösen intenzív szervezés folyt szeptemberben. Teljesen életszerűnek tűnik, hogy ennek keretében Kmoskónak is üzennek, mivelhogy égető szükség van szlovák nemzetiségű és szlovákul beszélő egyetemi tanárookra. Ámde ő ekkorra már csalódott az új államalakulatban s nem akart csehszlovák uralom alatt élni. Ugyanakkor az is lehetsé-

570 Dr. Finácz Ernő jelentése a Kmoskó-ügyben. 1920. augusztus 15. ELTE. L. Raktori Hivatal 526/1919–1920. A „szokol” ez idő tájt a csehszlovák korona nemhivatalos elnevezése volt. 1919 februárjában és márciusában pénzreformot hajtottak végre az újdonsült Csehszlovákiában, amely során az addig érvényben lévő osztrák–magyar pénzrendszert önálló pénzrendszerrel váltották föl. Az új pénzegység a csehszlovák korona lett. Ám ezt az elnevezést sokan ellenezték azon az alapon, hogy nincs előzménye a cseh történelemben, és helyette többek között a *sokol*, a *říp* vagy a *frank* elnevezést javasolták megfontolásra. A „szokol” szónak a jelentése csehül és szlovákul is „súlyom”. Arra kell gondolnunk, hogy ha valóban elfogadták volna ezt az elnevezést, akkor a pénzt súlyomábrázolás díszítette volna. Ezt a madarat általában nagyon tisztelik és szeretik a szláv népek: létezett például ilyen nevű lengyel tornaegylet is Németországban a 19. század második felében, illetőleg Csehországban is működött ezen a néven nagy népszerűségnek örvendő tornász- és kulturális egyesület. A *Říp* a csehek szent hegye Litoměřice közelében, ahol a csehek legendás ősatya, Cseh (Čech) megtelepedett. Azt már Gelasius (Job Felix) Dobner (1719–1790) kimutatta, hogy a honalapító Cseh legendájának nincs valós történelmi alapja. Juraj KRAMER: *Iredenta a separatizmus v slovenskej politike. (Štúdia o ich vzťahu)*. Pozsony 1957, 67, 94. jegyzet. RING Éva: Nemzet és állam Kelet-Közép-Európa történelmében az első világháború előtt. *Rubicon* 12 (2001) 8–9. szám, 20, 24. „Československá měnová reforma (1919)” és a „Koruna česká” címszó a cseh Wikipédiában (*Wikipedie*). (2013. január 23-án olvastam. – O. I.).

571 Szfv. PL. No. 4694. Szfv. PL. No. 4561A. Pustazámar 255/1928. Az 1928-ban írott levél megszületésének körülményeiről ld. alább az életrajz 878. jegyzetéhez kapcsolódó bekezdést és az azt megelőző részeket.

572 HRABOVEC: *Der Heilige Stuhl...*, 194, 301–326.

ges, hogy az ígéretekkel alátámasztott meghívás korábbra, 1919 tavaszára datálható, és valójában ennek hatására távozott Pozsonyba április elején. Ezt azonban 1928-ban nem ismerheti el, minthogy a visszatértét követően elrendelt igazolási eljárás során annak idején arra hivatkozva igazolta az egyetem, hogy ez a vád nem bizonyítható.

Még később, egy Kmoskó halála kapcsán megjelent újságcikk arról írt 1931-ben, hogy „1919 őszén egy cseh ezredes kereste fel nagy titokban Kmoskó Mihályt s átadta a cseh köztársaság kultuszminiszterének az év október 24-én keltezett ama levelét, amelyben jeles tudósunkat az *olmützi* egyetem katedrájára hívta meg. A cseh ezredes választ kért s Kmoskó Mihály, aki rongyos cipőben járt, mialatt kifestette templomát s istápolta a szegényeket ... ajtót mutatott a cseh miniszter követének ... Nemcsak olmützi egyetemi tanár, de rektor, sőt érsek is lehetett volna, ha otthagyja Magyarországot, de ő úgy határozott, hogy ha meg tudta osztani a magyarokkal a békeidők lágy kalácsát, úgy a trianoni rabság komiszkenyerét is velük kell megennie.”⁵⁷³ Közismert, hogy egy újságcikk megbízhatósága nem áll minden kétségen felül. Az olmützi egyetemet semmilyen más forrás nem említi Kmoskó kapcsán. Ez bizonyára félreértés tehát, hiszen Kmoskóra leginkább a csehszlovák államhatalom által mindenáron megalapítani kívánt önálló pozsonyi teológiai fakultáson lett volna szükség, amelynek a szervezése épp ekkortájt folyt a legnagyobb intenzitással. A Kmoskó templomára való utalás is problematikus. Azt föltételezi ugyanis, hogy Kmoskó ekkor már Pusztázámoron volt. Ez azonban tévedés: 1919-ben Kmoskónak még nem volt saját temploma, minthogy csak 1923-ban került Pusztázámorra. Ily módon ez az állítás évekkel későbbi állapotot föltételez. Ugyanakkor az október 24-i dátum konkrétságával zavarba hozza Kmoskó életének krónikását, aki hajlik arra a föltételezésre, hogy még ha a titokban Kmoskót felkereső csehszlovák ezredessel kapcsolatos történet esetleg a romantikus képzelet szüleménye is, azzal a lehetőséggel mindenképp számolhatunk, hogy Kmoskó meghívásával akár többször is próbálkozott az új csehszlovák államhatalom. Ugyanakkor az sem zárható ki, hogy ez az újságcikk a képzelet szüleménye, bizonyos valós tények alapján keletkezett legenda. Amint látjuk, ezeknek az eseményeknek az időrendje, pontos lefolyása ma már nem tisztázható kellő részletességgel. Lehetséges, hogy Kmoskó később már rosszul emlékezett vissza ezekre az eseményekre, ám az sem zárható ki teljességgel, hogy utólag módosítani akarta életrajzának egyes elemeit.

Valószínűleg az történt tehát, hogy „legjobb barátja”, Jehlicska biztatására már 1919 januárjában, majd áprilisában is álláshoz próbált jutni Pozsonyban, esetleg Prágában. Ezt egyébként egyértelműen bizonyítja Jehlicska idézett előterjesztése a nagyszombati püspöki konferencián, amikor is „dr. Kmoskó Mihály *volt* budapesti egyetemi tanárt” javasolja a keleti nyelvek professzorául a felállítandó pozsonyi hittudományi karra. Jehlicska megfogalmazása, midőn Kmoskót mint „*volt* budapesti egyetemi tanárt” említi, alátámasztja Wolkenberg Alajosnak azt a véleményét, hogy Kmoskó szándéka szerint

---

573 Eltemették Kmoskó Mihályt. *Magyarország* 1931. április 12., 11. ELTE. L. BTK Dékáni Hivatal iktatott iratai. 1525/1930–1931. Kiemelés az eredetiben. A *komiszkenyér* jelentése eredetileg „a katonaságnál sütött kenyér”, majd általában „rossz minőségű kenyér”. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Főszerk. Benkő Loránd. Budapest 1967–1984, II, 536. Érdekességgént megjegyezzük, hogy ugyanez a szó a németben is megvan (*Kommißbrot*) – valószínűleg innen ered ez a magyar szó is –, ámde ott ez a szó nem a kenyér minőségére, hanem a *formájára* vonatkozik, míg a minőségére nem utal: a katonaságnál rendszeresített négyzetletes keresztmetszetű kenyeret jelöli. WAHRIG: *Deutsches Wörterbuch...*, 2094.

valóban örökre távozott el Budapestről.⁵⁷⁴ Jehlicska nagyon jóban volt Kmoskóval: a jelek szerint állandó kapcsolatban voltak egymással. Jehlicska bizonyára nem mondott volna ilyet *július elsején*, ha úgy gondolja, hogy Kmoskó csak átmenetileg tartózkodik a Felvidéken, s valójában vissza akar térni Budapestre. Ámde *szeptemberben* már más lehetett a helyzet, s ekkor már korábbi kudarcai okán Kmoskó nem mert megkockáztatni még egy, hazaárulással is felérő eltávozást. Sőt azt kell föltételeznünk, hogy időközben teljesen meggondolta magát, s legjobb barátjához, Jehlicskához hasonlóan teljesen kiábrándult a csehekből s ekkor már nem óhajtott cseh uralom alatt élni. Mindenesetre jóval később, Kmoskó halála után, 1931-ben írt nekrológjában Jehlicska példaképül állítja őt a szlovákság elé, hogy lám, milyen okos ember volt, hány nyelvet beszélt, az egész világ elismerte a tudását, s ő is a magyar orientáció híve volt! Így ír: „Egyszóval ő is azon a nézeten volt, hogy ha a magyarok elvették a szlovákoktól a nyelvüket, a csehek nemcsak a nyelvüket, hanem az istenadta kenyerüket és a hitüket is el fogják venni tőlük. ... Az volt a meggyőződése, hogy a szlovákok földrajzilag és történelmileg Magyarországhoz tartoznak, ahol mindig volt mit enniük, ahol a hitüket senki sem bántotta és ahol a nyelvüket is meg tudnák őrizni, ha összeszednék magukat. Azt mondogatta, hogy a szlovákok számára extra Hungariam non est vita, hogy Magyarországon kívül nincs élet a mi népünk számára. ... Olvasóink vessék tehát emlékezetükbe, hogy egy olyan nagy szlovák tudós, mint amilyen Kmoskó volt, határozottan ellenezte a csehszlovák államot, mert veszedelemnek tartotta a szlovákok számára. És bár a világ számos egyeteme hívta és magas fizetést ígért neki, ő mégis csak Magyarországon maradt, mert meg volt győződve arról, hogy ez az az ország, ahol a szlovákok jövőjüket kereshetik és ahol azt biztosíthatják is maguknak. Az ő véleményének nagyobb súlya kell hogy legyen, mint holmi félművelt emberek fecsegéseinek, és mégis ők tukmálják rá magukat vezetőként a népre. És ha a népünk ilyen emberek után megy, ugyan hová jut? – A szakadékba! A cseh pokolba!”⁵⁷⁵ Összefoglalva: „Ily tudós embereket kell követni, nem pedig tudatlan agitátorokat.”⁵⁷⁶

Az ügy vizsgálata és elbírálása során döntő jelentőséget tulajdonítottak ama kérdés tisztázásának, vajon megfelel-e az igazságnak Kmoskó azon állítása, hogy olyan útlevelet kapott, amely mindössze egy napig volt érvényes, és ezért kellett oly hirtelen, mindent hátrahagyva távoznia. Itt azonban rögtön problematikus körülményre lelünk a vizsgálatban. Ő ugyanis jelentésében nem ezt állítja, hanem azt, hogy a lezárt határt csak egy napra nyitották meg. Az egyetem mindenesetre felvilágosításért a belügyminisztériumhoz fordult, ahonnan azt az információt kapta, hogy a minisztérium nyilvántartása szerint Kmoskó ekkor nem kapott útlevelet. Sőt, egyáltalán nem is kaphatott, mert ez idő tájt a csehszlovák megszállás alatt álló Felvidékre utazók számára még nem adtak ki útlevelet, hanem az illetékes rendőrhatalóság – Budapesten a rendőrfőkapitányság – bocsájtott ki „igazoló jegyet”. Ekkor az egyetem meg szerette volna kérdezni azt a korábbi „külügyi” népbiztosságon dolgozó ismerőst Kmoskónak, akinek a közbenjárására – mint előadta – Landler népbiztos aláírásával útlevelet kapott. Itt is ellentmondást látunk: ha ekkor való-

574 Jegyzőkönyv. Fölvétetett Nagyszombatban 1919. évi július 1. napján a Tötság egyházmegyéinek tanácskozásán. PLE. 2975/1919. (Megvan szlovák nyelven is.) Kiemelések tőlem. – O.I.

575 [JEHLIČKA:] Umrel..., 3.

576 A rövid összefoglaló forrása: Dr. Jehlicska Ferenc bizalmas jelentése. Bécs, 1931. május 16. MOL. K 64 – 49. csomó – 1932 – 7/a. tétel – 421. res. pol.

ban a rendőrfőkapitányság által kibocsájtott „igazoló jeggyel” lehetett csak a csehszlovák légio által megszállt területre utazni, akkor azt nem állíthatta ki a belügyi vagy a külügyi népbiztosság. Ezt a kérdést azonban nem sikerült tisztázni, mert bármennyire igyekezett is, Kmoskó sajnálatos módon nem tudott visszaemlékezni ismerősének a nevére. Megjegyezzük, hogy igazoló jelentésében Kmoskó, akinek egyébként nyilvánvalóan briliáns memóriája volt, utal arra, hogy az öt hónappal korábbi eseményeket nem tudja már tökéletesen fölidézni. Ugyanez idő tájt, 1920. július 3-án egy vita során egészen más kontextusban azt jelenti ki, legalábbis a jegyzőkönyv szerint, hogy „A kommunizmus elől megszökve, mikor az ellenforradalmi kormány megalakult, útlevéért Pozsonyba mentem.”⁵⁷⁷ Ez a kijelentés több problémát is felvet. Először is, Kmoskó 1919. április 5-én távozott el Budapestről, az első ellenforradalmi kormány viszont csak május 5-én alakult meg, ráadásul *Aradon*, Kmoskó tehát bajosan remélhette, hogy kapcsolatba tud lépni vele *Pozsonyban*. Az Antibolsevista Comité is csak április 12-én, tehát pontosan egy héttel Kmoskó távozása után alakult meg Bécsben. Lehetséges persze, hogy Kmoskó hallott már ekkor a bécsi szervezkedésekről, és tulajdonképpen erre utal pontatlan megfogalmazása. Ebben az esetben viszont az a kérdés merül föl: miért Pozsonyba ment, ha az ellenforradalmárokkal akart kapcsolatba lépni, akik Bécsben tevékenykedtek? Ám ismeretes, hogy Kmoskó valójában Bécsen keresztül ment Pozsonyba. Teljesen zavaros és értelmezhetetlen továbbá, amit az útlevéllal kapcsolatban mond. Útlevéltre neki ahhoz volt szüksége, hogy Budapestről eljusson Bécsbe és/vagy Pozsonyba – amiképpen ez a kérdés fontos szerepet játszott az igazoló eljárásban is. Továbbá azt azért mégsem gondolhatta, hogy Pozsonyban fog útlevelet kapni a magyar ellenforradalmi kormánytól! Pozsonyban ekkor már legfőljebb a csehszlovák szervektől kaphatott volna csehszlovák útlevelet. És miért lett volna szüksége egyáltalán útlevéltre, ha már sikeresen eljutott Pozsonyba? Illetve hová akart volna majd menni a sikeresen megszerzett útlevéllal? Arról nincs szó sehol, hogy ő bárhová tovább akart volna utazni Pozsonyból. Részletes *Igazoló jelentésében*, amely egy évvel korábban, 1919. augusztus végén készült, egy szóval sem említi, hogy Bécsben kapcsolatba lépett volna magyar ellenforradalmárokkal. Önmagában az, hogy ezt nem említi, még nem zárja ki, hogy ilyesmi megtörténhetett, ámde erre nem is nagyon lehetett ideje, mert 6-án már megérkezett Pozsonyba, és még akkor sem, ha tudjuk, hogy Pozsony nagyon közel fekszik Bécshez. Figyelembe véve az igazoló jelentés megszületésének körülményeit, az ellenforradalmárokkal történő kapcsolatfölvétel pozitív téttként mindenképp súlyosan esett volna latba Kmoskó mellett, alig hihetjük tehát, hogy Kmoskó ezt említés nélkül hagyta volna, ha ez valóban megtörtént volna. Azt a megállapítást kell tennünk tehát ez utóbbi kijelentése kapcsán, hogy Kmoskó roppant pontatlanul és zavarosan fogalmaz. Az emberben az a benyomás alakul ki, hogy egész egyszerűen *össze-vissza beszél*, sőt ködösít. Ez az adott szituációban egyáltalán nem tűnik valószínűtlennek.

Azt a körülményt, hogy hirtelen távozásakor nem adta át az ügyeket és – egy doktori avatást kivéve – helyettesről sem gondoskodott, sem dékánként sem tanárként, Kmoskó később azzal indokolta, hogy az útlevél megszerzése oly sok utánjárással járt, hogy erre egyszerűen nem maradt ideje.

---

577 Dr. Finácz Ernő jelentése a Kmoskó-ügyben. 1920. augusztus 15. ELTE. L. Raktori Hivatal 526/1919–1920. Az említett vitára a Területvédő Liga nemzetiségi bizottságának szervezésében került sor. TILKOVSKY: Viták..., 438.

Az igazoló eljárás során gyakran szerepel mentő érvként, magyarázatként „Kmoskó dr. ismert idegessége”, „ismert ideges természete”. Azt még vele szemben legszigorúbb tanártársa, Wolkenberg Alajos sem vonja kétségbe, hogy „említett idegessége” szerepet játszhatott elutazásában. Midőn a kar úgy dönt, hogy az ügyet összes iratával együtt felterjeszti az Egyetemi Tanácshoz, kiemeli: „ez eljárásnál figyelembe vétetni kívánja ... dr. Kmoskó Mihálynak ... ismert ideges természetét, amely távozásának jelentős indokát képezte.”⁵⁷⁸

A hittudományi kar üléseinek szűkszavú jegyzőkönyveit olvasva az ember azt a következtetést vonja le, hogy nem volt egységes Kmoskó megítélése. Így például midőn az elnöklő Lukcsics prodékán az ügyet az 1919. augusztus 29-i rendkívüli kari ülés elé terjesztette, még eltekintett volna igazó eljárás elrendelésétől, amennyiben Kmoskó bemutatott volna valamilyen orvosi bizonyítványt. Ez nyilvánvalóan felettébb jószándékú ajánlat volt a prodékán részéről, amellyel mintegy menekülő utat kínált Kmoskónak, hiszen semmiféle jel nem utal arra, hogy az adott időszakban Kmoskó bármiféle betegségtől szenvedett volna. Ámde az ülés további részében – „dr. Kmoskó eltávozása után” – a tagok „alapos hozzászólása alapján” megvitatták a kérdést, és egyhangúlag az igazoló eljárás lefolytatása mellett döntöttek.⁵⁷⁹ Ismerjük Wolkenberg Alajos igazoló bizottsági elnök véleményét: ő egyáltalán Kmoskó *Igazoló jelentésében* felhozott indokainak elutasítását javasolja, s külön csatolt *nyolcoldalas* „beadmányának / előadmányának” metaszó hangneme is megsemmisítő módon kritikus Kmoskóval szemben.⁵⁸⁰ Ugyanakkor a hittudományi kar üléseinek jegyzőkönyvei még 1919 után is számos pozitív, elismerő megnyilatkozást tartalmaznak vele kapcsolatban.⁵⁸¹

Az igazoló eljárás rendkívüli mértékben elhúzódott, mintegy négy évig (!) tartott, jóllehet a hittudományi kar már 1919. október 10-én tartott ülését követően az ügyet összes iratával együtt felterjesztette az Egyetemi Tanácshoz.⁵⁸² Az Egyetemi Tanács 1919. október 18-án tartott I., valamint december 4-én tartott II. rendes ülésén Doleschall Alfréd, a jogi kar dékánja referál az ügyről.⁵⁸³ A Tanács elrendeli a fegyelmi eljárás lefolytatását.

578 Jegyzőkönyv a Hittudományi Kar 1919. október 10-én tartott I. rendes üléséről. PPKE. HKK. HKI. a). Tanácsülési Jegyzőkönyvek. 6. doboz (1910/11–1924/25).

579 A kari ülésen a személyi ügyek megtárgyalásakor az érintett személyt mindig kiküldték a tereméből.

580 Wolkenberg dr. előadmánya Kmoskó Mihály dr. öngazolása ügyében az 1919. IX. 26-i bizottsági tárgyaláson. A Budapesti kir. m. Tudományegyetem Hittudományi Karának Dékáni Hivatala. 85. szám. 1919/1920. Érkezett: 1919 évi szeptemb. hó 26-án. Ezt a dokumentumot is csatolták az igazolási eljárás dokumentumaihoz, úgyhogy mai lelőhelye: ELTE. L. Rektori Hivatal 526/1919–1920. Az igazolási ügy dokumentumai két iratkötetben találhatók: ELTE. L. Rektori Hivatal 526/1919–1920 és 4803/1922–1923.

581 Az 1910-től, tehát Kmoskó első kinevezésétől 1924-ig, a hittudományi karról való távozásáig terjedő időszak jegyzőkönyveit néztem át. PPKE. HKK. HKI. a). Tanácsülési Jegyzőkönyvek. 6. doboz (1910/11–1924/25).

582 Jegyzőkönyv a Hittudományi Kar 1919. október 10-én tartott I. rendes üléséről. PPKE. HKK. HKI. a). Tanácsülési Jegyzőkönyvek. 6. doboz (1910/11–1924/25).

583 Dr. Doleschall Alfréd előadói jelentései. ELTE. L. 526/1919–1920. Rektori iratok.

KÜZDELEM A FELVIDÉK MEGTARTÁSÁÉRT

Mindeközben Kmoskó roppant lázas politikai tevékenységbe kezdett: 1919 augusztus végétől a magyar állameszme iránt elkötelezett, magyarrá vált szlovákként nagy erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy a Felvidék ne szakadjon el Magyarországtól, hanem nagyfokú autonómiát élvezve továbbra is maradjon meg a magyar állam keretei között. Teljes energiáját ennek az ügynek szentelte: az 1919–1920-as tanév mindkét félévére – októbertől június végéig – szabadságoltatta magát.⁵⁸⁴ Az első félévre vonatkozó kérvényét természetesen az ügyben illetékes vallás- és közoktatási miniszternek címezte, ámde azt véleményezéssel egybekötött továbbítás céljából a karhoz nyújtotta be. Csatolt kísérőlevelében, amely 1919. október 7-én kelt, ugyanakkor „kollegiális őszinteséggel” részletesen feltárja kérelmének valódi indokait a kar előtt, minthogy a hivatalos folyamodványban olyan indokokat ad meg, amelyek „alapján alázatos kérésem teljesítését nem kívánhatom”. A miniszternek címzett hivatalos kérvényében „a Nagyméltóságod által közelebbről ismert hivatalos kiküldetésem” áll. Itt tehát nyilvánvalóan arról van szó, hogy a miniszternek címzett szűkszavú utalás alapján nem várhatja el, hogy a kar teljesítse kérését, ezért tartja szükségesnek, hogy a valós tényeket bizalmas kísérőlevelében ismertesse a kar előtt. A szlovák emigráció cseh-ellenes tevékenységét részletező beadvány lényege, hogy az ő feladata lenne, hogy „mint Jehlicska régi barátja, az ő [=Jehlicska Ferenc] közvetítésével Hlinkával összeköttetésbe lépve kapcsolatot teremtsen a magyar kormány és Hlinka között” azzal a távolabbi céllal, hogy mint befolyásos hivatalos „felsővidéki” politikust, megnyerjék Hlinkát a Nemzetiségi Minisztérium Tót Főosztályának élére. Minthogy azonban értesülései szerint Hlinka és társai Amerikába készülnek, ezért „akciójuk ellensúlyozására, esetleg támogatására” Párizst útbajtva ő is kimenne Amerikába, egészen pontosan Milwaukee-ba, hogy az ottani szlovák emigráció között magyarbarát propagandát folytasson, előkészítvén „az ott megtollasodott kivándorlók visszatérését”. Párizsi megállóját szintén magyarbarát propagandára használná fel. Egyúttal Milwaukee-ban élő trencsénmegyei földijeit között szándékozik pasztorációs tevékenységet folytatni, amit 1919 nyarán eleinte kényszerűségből művelve időközben föltöttebb megkedvelt.⁵⁸⁵ Hivatalosan egyébként tanulmányutat jelöl majd meg az amerikai hatóságok előtt az út céljaként, jóllehet „nem habozom bevallani, hogy utam fő célja nem ez”

584 Jegyzőkönyv a Hittudományi Kar 1919. október 10-én tartott I. rendes üléséről; Jegyzőkönyv a Hittudományi Kar 1920. február 13-án tartott IV. rendes üléséről. PPKE. HKK. HKI. a). Tanácsülési Jegyzőkönyvek. 6. doboz (1910/11–1924/25). PPKE. HKK. HKI. A Dékáni Hivatal Iratai. 1/b. 1918/19–1919/20. 41. sz. doboz. 80/1919/1920. sz. irat. 1919/20. 42. sz. doboz. 334/1919/1920. sz. irat. 369/1919/20. sz. irat; 433/1919/1920. sz. irat. MOL. K 636, 193836/1919. sz. irat.

585 PPKE. HKK. HKI. A Dékáni Hivatal Iratai. 1/b. 1918/19–1919/20. 41. sz. doboz. 80/1919/1920. sz. irat. – Andrej Hlinka (1864–1938) nagyhatású szlovák nacionalista politikusról ld. ANGYAL: *Érdekvédelem...*, 313. ORMOS: A magyar őstörténet..., 764, 160. jegyzet.

– írja. A tanulmányút címe ez lenne: „Az Egyesült Államok katolikus hitközségeinek szervezete és hitélete, tekintettel a Magyarországon rövidesen kiépítendő katolikus autonómiaára.” Egyébként 1920-ban Kmoskó legjobb barátja, Jehlicska is Amerikában van.⁵⁸⁶ Lehetséges, hogy hozzá akar csatlakozni?

Meg kell állapítanunk, hogy meglehetősen furcsán hat a pasztorációra vonatkozó kérdés a kísérőlevélben. Józan ésszel mégsem gondolhatta, hogy komolyan vehető a budapesti egyetem professzorának az a kérése, hogy szabadságot kapjon azért, hogy a tanítás helyett, ami a fő feladata, trencsénmegyei földjei lelkét gondozza Amerikában! Tudnia kellett, hogy egy professzor helyettesítése milyen összetett ügy. Először is találni kellett egy alkalmas tanerőt, ami egyáltalán nem volt könnyű, majd az ügyet fel kellett terjeszteni a vallás- és közoktatási miniszterhez, aki végül döntött a kérdésben. Ezért úgy vélem – s a később történtek csak megerősítenek ebben –, hogy ez a „kollegiális őszinteséggel” megírt levél sem a valódi indokokat tartalmazta, hanem az útra valószínűleg magasabb szinten bizalmasan egyeztetett célok érdekében és azoknak megfelelő intenciók alapján került sor. Egyrészt a tervezett út leírása meglehetősen zavaros, másrészt pedig ismereteim szerint Kmoskó végül is sem Amerikába, sőt még Párizsba sem jutott el, hanem útja Bécsbe, Berlinbe, Varsóba és Krakkóba vitte, akár több alkalommal is. Ámde talán megpróbált egyszerre több vasat is a tűzben tartani: úgy tűnik, rosszul érezte magát a környezetében és mindenáron ki akart vándorolni Amerikába, ezért a korábban elszenvedett kudarc ellenére az első kínálkozó alkalommal újra próbálkozott.

Ez idő tájt a kar hozzálátott, hogy lezárja a Jehlicska-ügyet. A vizsgálati bizottság 1919. október 20-án tartott ülésén fölbontották és fölolvasták Jehlicska 1918. november 30-án professzortársához, Zubriczky Aladárhoz intézett levelét, amelyet az – amint feljebb láttuk – annakidején nem bontott fel. Jehlicska levele elsősorban hivatali esküje „kivételének” (=letételének) körülményeivel foglalkozik: a „legerélyesebben” tiltakozik ama feltevés ellen és kikéri magának, hogy hamisan esküdött volna. A továbbiakban súlyos szemrehányásokkal illeti volt kollégáját, kollégáit. Így ír: „Egy másik kiszólásod volt, hogy én az inkriminált cikkel a „gesztenyémek akartam megsütni” a ti rovástkra. Kikérem magamnak! Nem tartozom a gesztenyesütők közé! A ti rovástokról pedig szó sem lehet, nektek legfeljebb magatok ártotok, mégpedig azzal az undok pogány sovínizmussal, melynek rabjai vagytok s mely a Bokányiak és Jásziak nívjára alá süllyeszt benneteket. Szociáldemokratákban, szabadkőművesekben e kérdésben több kereszténység van, mint benned, aki keresztény vagy, pap, sőt teológiai tanár. Ez az örült sovínizmus vezett téged arra az aljas lépésre is, hogy Dudek által a renegátság bűnére akartál csábítani vagy kényszeríteni. Ha te megtagadod rutén fajodat, azért még nincs jogod másoktól is alávalóságot követelni. Ily kívánsággal csak oly janicsár léphet fel, amilyen te vagy. Kívánom, hogy a jó Isten fordítsa rendes irányba elcsavart fejedet s még inkább a szívedet. Kívánok több kereszténységet, több szeretetet, igazságosságot. És ha valakit vádolni akarsz, kérdezd előbb önmagadat: taníthat-e keresztény teológiát oly ember, kinek ily pogány felfogása és érzülete van?”⁵⁸⁷ Ám ne feledjük: ezt a levelet Jehlicska majdnem egy évvel korábban írta, s azóta súlyos események történtek, amelyek nyomában a levél

586 JEHLIČKA: *Kto on...*, 1.

587 PPKE. HKK. HKI. Dékáni Hivatal Iratai. 1/b. 1918/19–1919/20. 41. sz. doboz. 187/1919/1920. sz. irat melléklete. Dudek Jánosról ld. *Magyar katolikus lexikon...*, II, 718. Az esküvel kapcsolatban ld. feljebb az életrajz 454–459. jegyzetét és a kapcsolódó részt a főszövegben, valamint a III. Exkurzust.

egyes kitételei is másképp hangzottak már ekkor.⁵⁸⁸ Mindenesetre a bizottság úgy vélte, az érdekhajhászó, többszörösen renegát Jehlicska elkövette a hazaárulás és esküszegés bűnét egyaránt, minthogy „ez volt az eskü szövege: „hogyan Magyarországhoz hű leszek.” „Amit a sovinizmusról mond, az fáj mindnyájunknak, – szögezi le a bizottság –, az mindnyájunknak hazafiságát és legszentebb érzéseit sérti, mint akik valamennyien együtt érzünk Zubriczkyval e kérdésben, mint akik többen nem kisebb erővel nyilatkoztunk a hűtlenség, hálátlanság és árulás vétkei ellen, melyeket ez a gőgös és leckéztető levél még pöröbben és oly jellemtelenül tár fel. Csak érdekhajhászó kalandor teheti, amit Jehlicska tett a magyar haza ellen a magyar hazának a jótéteményei után az első pillanatban, mikor másutt az érvényesülés és a magyarság rovására való érvényesülés lehetőségét megsejtette.” A kar leszögezi: „Jehlicska Ferenc volt kari tag hazaárulása és nyilvános esküszegése feletti mély megbotráncozását és megvetését fejezi ki a kar.”⁵⁸⁹ És ezen még az sem változtat semmit, ha közben magyar politikusok is fölhasználják Jehlicskát. „Karunk elutasít magától Jehlicskával való minden közösséget és nem kívánja [a] Jehlicska-aktákat megbotráncozásának erős nyomai nélkül lezárni.”⁵⁹⁰ Mindezt azért tartottuk szükségesnek idézni, mert Kmoskó ugyanez idő tájt – október 7-én kelt beadványában – nevezte Jehlicskát „rég barátjának”, s a jelentés legtöbb minősítő kitétele végeredményben akár Kmoskóra is vonatkozhatott volna.⁵⁹¹ Meggyőződésem, hogy a bizottság elnökének, Wolkenberg Alajosnak ugyanez volt a véleménye Kmoskóról is – ne feledjük, ő egyúttal a Kmoskó ügyét vizsgáló igazoló bizottság elnöke. Jehlicskának a karhoz fűződő viszonya később sem rendeződik. Mindenesetre amikor 1922-ben ki akar menni Amerikába teológiai tanárnak, Csernoch Jánostól kér működési bizonyítványt: „A budapesti theol. kartól bizonyítványt kérni nem akarok, mert ott több ellenségem van.”⁵⁹²

Jehlicska levele kapcsán fölmerül az emberben a kérdés: vajon mivel, milyen módon próbálta őt Dudek és Zubriczky a renegátság bűnére csábítani? És konkrétan mit kellett volna tennie, amit ők ketten már nyilvánvalóan megtettek?

Ekkor Kmoskó már a Friedrich-kormány által létrehozott Nemzetiségi Minisztérium Tót Főosztálya körül csoportosuló és Bleyer Jakab nemzetiségi miniszterrel szorosan együttműködő, nemzetiségi származású, a magyar állameszme iránt elkötelezett személyekből álló kör tagjaként tevékenykedett a szlovák autonómia érdekében. Friedrich István miniszterelnök 1919 októberében biztosította a nála jelentkező Kmoskót, hogy „fehér lapot” ad a szlovák autonómia-kívánságok előterjesztésére, egyúttal Budapestre

588 Bokányi Dezső (1871–1940) kőfaragó, majd író, újságíró, a Szociáldemokrata Párt vezetőségi tagja, a Népszava szerkesztője. A levél megírásának idején a Kommunisták Magyarországi Pártjának (megalakult 1918. november 24-én) központi bizottsági tagja, majd népbiztos, hadtestparancsnok. A Tanácsköztársaság bukása után a népbiztosok perében halálra ítélik, majd fogolycsere révén a Szovjetunióba kerül. Jászi Oszkár (1875–1957) szociológus, író, egyetemi tanár, politikus. A levél megírásakor a Károlyi-kormány nemzetiségi ügyi minisztere (1918. október 31–1919. január 19). A Tanácsköztársaság kikiáltása után elhagyja az országot.

589 Jegyzőkönyv a Hittudományi Kar 1919. november 21-én tartott II. rendes üléséről. 6. [napirendi pont]. PPKE. HKK. HKI. a). Tanácsülési Jegyzőkönyvek. 6. doboz (1910/11–1924/25).

590 PPKE. HKK. HKI. Dékáni Hivatal Iratai. 1/b. 1918/19–1919/20. 41. sz. doboz. 187/1919/20. sz. irat.

591 Később majd „legjobb barátjának” is nevezi írásban. Ld. az életrajz 405. jegyzetét. Ettől függetlenül mindenesetre bizonyára ismeretes volt a hittudományi karon Jehlicska és Kmoskó barátsága, amiben szerepet játszott szlovák nemzetiségük is.

592 Jehlicska Ferenc levele Csernoch Jánoshoz Bécsből 1922. április 25-én. PLE. 1278/1922.

hívatta Jehlicska Ferencet.⁵⁹³ Október 30-án Jehlicska és Kmoskó fölkereste Sir George Russell Clerk angol diplomatát, aki biztosította őket, hogy informálni fogja David Lloyd George angol külügyminisztert a szlovák kérdésről.⁵⁹⁴ Budapesten Jehlicska megalakítja a Magyarbarát Tót Néppártot, majd egy december 31-én kelt levelében arra kéri Andrej Hlinka, a független Szlovákia elkötelezett hívének számító szlovák hazafi egyik Zsolnán élő bizalmasát, hogy „ne vonják meg bizalmukat tőle és Kmoskótól, akik Hlinkát vallják vezérüknek; ne higgyenek a Bulissa-féle strébereknek, akik ellenük intrikálnak, mert ők akarnak urak lenni Szlovenszkon. A Hlinkát és híveit most nagyon nagyra becsülő magyarok *Jehlicska és Kmoskó egyetemi tanároiban olyan szlovák előkelőségeket látnak, akik jelentősége cseh viszonylatban Masarykéhoz és Benešéhez hasonlítható.*”⁵⁹⁵

Az autonómiával kapcsolatos titkos tárgyalások Csernoch János hercegprímás budai palotájában folynak – a primás maga is szlovák nemzetiségű. A Nemzeti Kisebbségek Minisztériuma által elkészített autonómia-tervezetet 1919. november 28-án vitatták meg a résztvevők: Bleyer Jakab kisebbségügyi miniszter, Huszár Károly miniszterelnök, Benitzky Ödön belügyminiszter, Szmracsányi György és Bartos János főkormánybiztos, Jehlicska Ferenc és Kmoskó Mihály, valamint Szviezsényi Zoltán miniszteri tanácsos, a Tót Főosztály vezetője. Az autonómia-tervezetben szó volt az esztergomi főegyházmegye kettéosztásáról egy magyar esztergomi és egy szlovák nagyszombati egyházmegyre, ámde csak a „jelenlegi” primás halála után. A hat szlovák – nyitrai, besztercebányai, szepesi, rozsnyói, kassai és nagyszombati – püspökség élén szlovák püspökök állnak majd.⁵⁹⁶ A nagyszombati püspökség (érsekség) élére Csernoch a szlovákul jól tudó Kmoskót akarta állítani, ő azonban a felajánlott tisztséget visszautasította.⁵⁹⁷ Kmoskó részt vett a magyar politikát támogató, 1919. december 30-i nemzetiségi tüntetés megszervezésében, és Jehlicska mellett ő volt az egyik szónoka a Budapesten és környékén lakó szlovákok által 1920. január 15-én a Gólyavárban tartott nagygyűlésnek is, ahol a résztvevők hitet tettek Magyarország iránti elkötelezett hűségükről – természetesnek tartjuk, hogy a nagygyűlés szlovák nyelven zajlott, s beszédét Kmoskó is szlovákul mondta

593 TILKOVSKÝ Loránt: Területi integritás és területi autonómia. A magyar kormány 1920. évi felvidéki szlovák autonómia-terve. *Századok* 134 (2000) 562–563. Az autonómia kérdéséhez vö. még JANEK: František Jehlička tevékenysége..., 282–287.

594 MICHELA: *Pod heslom...*, 60 [83. jegyzet]. Ennek a brit diplomatának a neve magyar forrásokban gyakran „Sir George Clark” alakban szerepel. Ld. róla Gerald J. PROTHEROE: *Searching for security in a new Europe. The diplomatic career of Sir George Russell Clerk*. Milton Park, [Milton], Abingdon 2006.

595 TILKOVSKÝ: Területi integritás..., 564. Az idézet Tilkovszky cikkéből való, aki összefoglalja a levél tartalmát. Kiemelés tőlem. – O.I. Bulissa Károly (1883–?) Budapesten született, itt is végezte egyetemi tanulmányait, majd Eperjesen nyitott ügyvédi irodát. A világháborút követően a magyar kormány által támogatott mozgalmat vezette a Felvidéken és a szlovákságot igyekezett az új államhatalom ellen hangolni. Később Budapestre költözött és ügyvédként tevékenykedett. Ld. ANGYAL: Magyar szervezetek..., I. rész, 12. Uő: *Érdekvédelem...*, 47, 54–55, 258, 302.

596 Szviezsényi Zoltán 1919. november 28-án Budapesten kelt levele Csernoch Jánoshoz. PLE. 2975/1919. Szviezsényi Zoltán (szlovák névalak: Zlatoň Sviežň) korábban a Selmecbányai Bányászati Akadémia tanára volt.

597 TILKOVSKÝ: Területi integritás..., 566–567, 586. Uő: *Viták...*, 450. MICHELA: *Plans for Slovak autonomy...*, 75–76. Nagyszombatban a Szentszék 1922-ben hozott létre apostoli adminisztrációt, majd 1977-ben alapított érsekséget. *Annuario pontificio per l'anno 1984...*, 614. Csernoch Jánosról ld. BARANYAY Jusztin: Csernoch János emlékezetére. *Magyar Szemle* 1 (1927. szeptember–december) 63–66. LEPOLD Antal: Csernoch János hercegprímás élete. *Magyar Katolikus Almanach* 2 (1928) 437–464.

el.⁵⁹⁸ Ezt követte az összes magyarországi nemzetiség által rendezett hasonló jellegű nagygyűlés január 23-án szintén a Gólyavárban – a gyűlésen szlovák részről ismét Kmoskó szólalt fel. Másnap külön küldöttség vitte el a Magyarországi Magyarbarát Nemzeti Kisebbségek Szövetségének a nagygyűlésen elfogadott deklarációját a főbb külföldi képviselőknek – a küldöttség szóvivője újfent Kmoskó volt.⁵⁹⁹ A küldöttséget együttes kihallgatáson fogadták az angol, francia és olasz misszió vezetői. Egy kortárs írja: „Kmoskó a külföldi miszsiók előtt fényes eredményeket ért el. Ott soha autonómiáról előttük nem beszélt. Minden alkalommal olyan szolgálatot tett a magyarságnak, amelyért csak hálások leszünk.”⁶⁰⁰ Az Apponyi Albert által is „szlovák előkelőségként” említett Jehlicska és Kmoskó 1920 februárjában a magyar kormány megbízásából Ausztriába, majd Németországon keresztül Lengyelországba utazott azzal a céllal, hogy a szlovák emigráció különböző vonulatait egyesítse és a magyar álláspont támogatásának megnyerje. Elutazása előtt Kmoskó végrendeletet készít, mely 1920. február 17-én kelt. Rendelkezéseit később sem változtatja meg, úgyhogy 1931-ben bekövetkezett halálakor e végrendelet alapján járnak majd el.⁶⁰¹

Jehlicska és Kmoskó tevékenységét messzemenően támogatta és bátorította Csernoch János hercegprímás is, aki szintén mindent megtett annak érdekében, hogy a Felvidék ne szakadjon el Magyarországtól. Február 22-én Bécsben a pápai nunciust helyettesítő Ogno Serra ügyvezető prelátust keresték fel, másnap von Rosenberg bécsi német követnél és Piffli bíboros érseknél jártak. Február 26-án és 27-én a német külügyminisztériumban tárgyaltak, majd a Német Centrumpárt vezetősége fogadta őket a Reichstag épületében Berlinben. Mindenütt cáfolni igyekeztek a fehérterrorral kapcsolatos híreket, illetőleg a magyar érdekek előmozdítására törekedtek a nyugatmagyarországi kérdésben is.⁶⁰² Varsóban Jehlicska közreműködött egy Csehszlovákia ellen irányuló közös magyar–lengyel katonai támadás megszervezésében.⁶⁰³ A szervezési munkálatokban Kmoskó is részt vett – nem ismeretes, milyen mértékben. Erre utal mindenesetre Csekonics Iván varsói követ 1920. március 26-án kelt számjeltávirata, amelyben beszámol arról, hogy „Kmoskó bizalmasan közölte, hogy a tót kérdés döntő stádiumba jutott. Lengyelek készek volnának ugyanis itt alakítandó tót nemzeti tanács kérésére felvidéket csehektől felszabadítani és a „független Tótországot” megalapozva vele államszövetségbe lépni. Pestről is lépni kellene. Jehlicska ingadozik, Kmoskó nagyon meg van ijedve.”⁶⁰⁴ A varsói magyar követ-

598 MICHELA: *Pod heslom...*, 69. Uő: Plans for Slovak autonomy..., 76. Más forrás szerint a demonstrációt december 10-én tartották.

599 TILKOVSKY: Területi integritás..., 571–572. MICHELA: *Pod heslom...*, 69.

600 TILKOVSKY: Viták..., 454.

601 ELTE. L. BTK 1545/1930–1931. Ld. az életrajz 913. jegyzetét és a hozzátartozó szövegrészt a főszövegben.

602 Jehlicska és Kmoskó géppel írt tízoldalas beszámolója március 12-én kelt Varsóban. PLE. 732/1920. Ld. még GERGELY Jenő: *A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945*. 2., javított kiadás. Budapest 1999, 48–52. A vatikáni diplomata neve Kmoskónál a téves Onno formában szerepel. A diplomata teljes neve: Giovanni Battista Ogno Serra. Ld. *Annuario pontificio per l'anno 1920*. Róma 1920, 570, 643. Frederic Hans von Rosenbergről ld. *Biographisches Handbuch des deutschen Auswärtigen Dienstes 1871–1945*. Szerk. Maria KEIPERT, Peter GRUPP. Paderborn 2000–2014, III, 726–727.

603 A különböző terveket ismerteti a cikk megírása korának stílusában: GODÓ Ágnes: A Horthy-rendszer kalandor háborús tervei 1919–1921. *Hadtörténelmi Közlemények* 8 (új folyam) (1961) 116–117, 122–137. Vö. még ANGAL: Magyar szervezetek..., I. rész, 11–17. Uő: *Érdekvédelem...*, 51–53. Jehlicska intenzív külföldi tevékenységéről jelentős mennyiségű levéltári iratanyag áll rendelkezésünkre. Ld. ANGAL: Magyar szervezetek..., I. rész, 56. jegyzet.

604 MOL. K 64 – 1920 – 7. tétel.

ségen 1920. április 1-én fontos bizalmas tanácskozásokra került sor a magyar állam és a szlovák nemzet képviselői között – ezeken Kmoskó a szlovák nemzet képviselőjeként vett részt. Jehlicska eredetileg Krakkóban akarta megalakítani a Tót Nemzeti Tanácsot (*Slovenská Národná Rada*), amely vezetői, közöttük Kmoskó aláírásával kiáltványt készült kibocsájtani a szlovák nemzethez. A Szlovák Nemzeti Tanács végül is 1920. májusában alakult meg Varsó székhellyel. Elnökként Jehlicska, első alelnökként Dvorcsák irányította a tanács tevékenységét, amelynek három tagja közül az egyik Kmoskó volt.⁶⁰⁵ Kmoskó állott Dvorcsák Győző, Sáros vármegye korábbi főlevéltárosa mellett a Krakkóban megalakult Tót Nagykomité élén is, amelynek egyik kirendeltsége volt a Bécsi Tót Komité.⁶⁰⁶ Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ezekről a formációkról kevés megbízható információval rendelkezünk, ezért a szakirodalom adatai nemritkán ellentmondások. Az sem zárható ki, hogy ugyanaz az alakulat, esetenként eltérő néven, többször is szerepel az irodalomban.

A szlovák országrész autonómiája kapcsán folytatott tárgyalások egy pontján már úgy nézett ki, hogy két héten belül Magyarország felől lengyel segítséggel megindul Szlovákia megszállása, s ekkor Kmoskó táviratilag arra igyekezett rávenni Jehlicskát és társait, hogy Andrej Hlinkát hozassák azonnal Varsóba, és onnan jöjjenek vele Budapestre. Jehlicskáék nem engedelmeskedtek a felszólításnak. Bleyer Jakab nemzetiségi miniszterrel együtt Kmoskó ekkor képviselői mandátumot ajánlott föl neki, de ő ezt visszautasította.⁶⁰⁷ Kmoskó gyakran utazott, ugyanakkor az 1920. június 1-én tartott III. rendkívüli kari ülésen jelen volt.⁶⁰⁸ Ám augusztusban már megint Krakkóban volt, mert Jehlicska egy ottani kávéházban véletlenül összetalálkozott vele és Margorin Istvánnal, s Kmoskó

605 RUTTKAY: *Slovenskí kolaboranti...*, 31–38.

606 Dvorcsák (Dvortsák) Győző (Viktor Dvorčák; 1878–1943), Sáros megye főlevéltárosa 1918. november elején Eperjesen megalakította a Kelet-Szlovák Nemzeti Tanácsot, amely az október 30-án Turócszentmártonban megalakult Szlovák Nemzeti Tanács riválisaként lépett színre. 1918. december 11-én Kassán kikiáltotta a Független Tót Köztársaságot – másnéven Kelet-Szlovák [sic] Köztársaságot –, amelynek ő lett az elnöke, s székhelyül Eperjest jelölték ki. Ez az alakulat legfőbb két hétig állott fenn és alig van adatunk róla. Egy forrásunk szerint erre a városi közgyűlési teremben került sor és Jehlicska Ferenc is jelen volt az aktusnál. Forrásunk szerint azt is kimondták, hogy a Tót Népköztársaság székhelye Eperjes lesz. Dvorcsák azt az álláspontot képviselte, hogy Kelet-Szlovákia lakosai nem szlovákok, hanem *szlovjácok*, akik önálló népet alkotnak és önálló nyelvet beszélnek, a *szlovjác* nyelvet, amely szerinte közelebb áll a lengyelhez, mint a (nyugat- és középszlovákiai háttérű) szlovák nyelvhez. Ő írásaiban is ezt a nyelvet, illetőleg nyelvjárást használta, amelyet irodalmi nyelvvé óhajtott tenni. Ismeretes, hogy a nyelv és nyelvjárás közötti különbségtétel nem nyelvészeti kérdés, hanem történelmi, vallási, kulturális, valamint politikai tényezők függvénye. Dvorcsák alapvetően Szlovákia Magyarországhoz való csatolása érdekében tevékenykedett. Az 1920-ban tartott nemzetgyűlési választásokon Nyíregyháza képviselőjévé választották. JUHÁSZ NAGY: *A magyar októberi forradalom...*, 371. Peter ŠVORC: Prouhorské integračné snahy na území Slovenska na konci roku 1918. *Historický časopis* 47 (1999) 1. szám, 44–55, kül. 48, kül. 13. jegyz. 51. ANGYAL: Magyar szervezetek..., I. rész..., 4. Uő: *Érdekvédelem...*, 15, 49, 251, 259–260, 306. ABLONCZY: Renegátok..., 79–87. *Slovenský biografický slovník...*, I, 534. *Biografický lexikón...*, II, 403. E két utóbbi tétel szövege azonos. RUTTKAY: *Slovenskí kolaboranti...*, 18–20, 48–49.

607 TILKOVSKÝ: Területi integritás..., 573. BELLÉR Béla: *Az ellenforradalom nemzetiségi politikájának kialakulása*. Budapest 1975, 29–38, 50–79, 165–178, 238–247. (Kmoskó a 69, 70, 71, 72, 76, 77. oldalon szerepel.) MICHELA: *František Jehlička politikai pályafutata...*, 32–44. Vő. még uő: The question of Slovakia in Hungarian politics 1920–1927. In: *The weight of history in Central European societies of the 20th century*. (Central European Studies in Social Sciences). Prága 2005, 125–131.

608 Jegyzőkönyv a Hittudományi Kar 1920. június 1-én tartott III. rendkívüli üléséről. PPKE. HKK. HKI. a). Tanácsulési Jegyzőkönyvek. 6. doboz (1910/11–1924/25). Vő. PATAKY: *Emlékezés...*, 7.

„csak vontatottan nyújtott neki kezét, míg Margorin István köszöntését egyáltalán nem fogadta el”. Ebből Jehlicska arra következtetett, hogy az a módosított autonómia-tervezet, amit korábban Kmoskó vitt Varsóból Budapestre, nem talált kedvező fogadtatásra a magyar kormányköröknél – hivatalos választ egyébként nem kapott rá.⁶⁰⁹ Valószínűleg ez az az autonómia-tervezet, amelyet Jehlicska 1920 júniusa táján küldött Magyarországra.⁶¹⁰ Ennek az elutasító magatartásnak is szerepe lehet abban, hogy Jehlicska hamarosan megváltoztatja álláspontját: szeptember második felében már „önálló Tótország lengyel föderációban” a célja. Ezt az elképzelést azonban a lengyelek elutasítják.⁶¹¹

A lengyel vezérkari főnökkel egyeztetett terv alapján 1920. december 23–24-én egyes felkelő csapatok Lengyelország felől megindulnak Szlovákia és Ruszka Krajna felszabadítására, ámde az akció félbemarad.⁶¹² Később Kmoskó egyszerűen „bolondnak” titulálta Jehlicskát, míg egy röpiratban Jehlicska saját magát és Kmoskót „jó szlovákoknak” (*dobrí Slováci*) nevezi. Erre az időszakra utalhatott évekkel később Kmoskó, midőn arról írt, hogy összeveszett legjobb barátjával, Jehlicskával, amikor az „panszláv vizekre evezett át Lengyelországban”.⁶¹³

Kmoskó halála alkalmából írott nekrológiájában Jehlicska azt említette, hogy kettejük között az okozott feszültséget, hogy Kmoskó szerint Jehlicska túlságosan széles autonómiát kért a szlovákoknak. Attól félt ugyanis, hogy ez mindenféle megegyezést meghiúsít majd, s a szlovákok továbbra is a „cseh járomban” maradnak. Ám hamarosan belátta Jehlicska álláspontjának helyességét, és bocsánatot kért barátjától és kollégájától.⁶¹⁴ Úgy tűnik, itt nem az előbb említett nézeteltérésre utal Jehlicska.

A budapesti Nemzetiségi Minisztérium tevékenységét, így a nemzetiségeknek adandó autonómia terveit egyes magyar körök, mindenekelőtt a Területvédő Liga (TEVÉL) körüli csoportosulások nem nézték jó szemmel, és a szerintük a „nemzetiségi maffia” tagjaiból álló minisztérium megszüntetését igyekeztek elérni. Az álláspontok tisztázása céljából 1920 júliusában tanácskozásokat folytattak a TEVÉL, a minisztérium és a nemzetiségek képviselői, köztük Kmoskó is. Ezek nemegyszer meglehetősen éles hangnemben folytak, olyannyira, hogy azon az utóbbiak tiltakozásul több alkalommal meg sem jelentek.⁶¹⁵ A vita egyik résztvevője egyébként Kmoskót és Dvorcsákot „tót vezéreknak” nevezte.⁶¹⁶

609 Jankovich Emil, a ruszin delegáció titkára a M. Kir. Kormányelnök Ur Öexcellenciájának Budapesten. Jegyzőkönyv, Krakkó 1920. december 2, Unger Ferenc úrral, a tót Nemzeti Rada alelnökével való beszélgetés megörökítése tárgyában. MOL. K 64 – 1. csomó – 1918–1920 – 7. tétel. Margorin Istvánról ld. az életrajz 688. jegyzetét.

610 Jehlicskának valószínűleg Csernoch Jánoshoz írt levele. Varsó, 1920. június 12. (A levélen nem szerepel a címzett neve.) MOL. K 64 – 1. csomó – 1918–1920 – 7. tétel – 4057.

611 Csekonics követségi tanácsos jelentése Varsóból a magyar külügyminiszternek „Jehlicska dr. újabb eszméi” tárgyában (1920. szeptember 20). MOL. K 64 – 1. csomó – 1919–1920 – 7. tétel – 359–369 (376. res.).

612 MOL. K 64 – 13. csomó – 1925 – (1921/7)7/b. tétel – 17/res. Ruszka Krajna volt a Károlyi-kormány alatt megalakult ruszin önkormányzati terület neve, amely 1918. december 10 (1919. január 3) és 1919. április 17 között állott fenn az északkeleti vármegyékben. Itt a ruszinok lakta területet jelöli az ekkori Csehszlovákia keleti részén. Ma Ukrajnához tartozik. Ld. *Magyar Katolikus Lexikon*..., XI, 782–783.

613 KRAMER: *Iredenta*..., 36. TILKOVSKY: Területi integritás..., 572, 50. lábjegyzetében említett röpiratról van szó. TILKOVSKY: Víták..., 443. BOROS: *A magyar-szlovák kérdés*..., 116–138. Kmoskó *igazoló jelentése* 1928. februárjában Shvoy Lajos székesfehérvári püspöknek. Szfv. PL. No. 4561A. Pusztazámor 255/1928.

614 [JEHLIČKA:] Umrel..., 3.

615 TILKOVSKY: Víták..., 435–478. A minisztériumot a Bethlen-kormány szüntette meg 1922-ben. TILKOVSKY: Területi integritás..., 578, 582.

616 Uő: Víták..., 451.

Kmoskó működése végülis semmiféle eredménnyel nem járt, a Felvidék elszakadásának megakadályozása, illetve a Felvidék visszaszerzése nem sikerült. Mindeközben Kmoskót mélyen elkésérítette és fölháborította, hogy a szlovákoknak adandó autonómia kérdése kapcsán még 1920 nyarán is hevesen bírálták és már-már hazaárulónak bélyegezték a TEVÉL képviselőivel folytatott vita során, amikor nemzetiségi politikustársai-val együtt úgy vélte, az adott helyzetben legjobb esetben is csak egy tágterű autonómia ígéretével lehetne rávenni a felvidéki szlovákokat, hogy visszatérjenek Magyarországra kebelébe, és politikustársai-val ennek érdekében tett meg minden tőle telhetőt. Ne feledjük, a Felvidék ekkor már több mint egy éve cseh, illetve csehszlovák uralom alatt állott, és a békeszerződést a magyar kormány 1920. június 4-én már aláírta a Párizs melletti Versailles kastélyparkjában álló Nagy-Trianon kastélyban. Bizonyára a nemzetközi politikai viszonyok kedvezőtlen alakulása, a szétagolt szlovák emigráció körében végzett munka hiábavalósága, valamint egyes magyar körök értetlensége és a Magyarországon elszennvedett támadások is közrejátszottak abban, hogy Kmoskó nemsokára csalódottan fölhagyott politikai tevékenységével és az 1919–1920-as tanév végén visszatért egyetemi katedrájára. Élete vége felé írott vázlatos önéletrajzában visszatekintve ekkori tevékenységét röviden így foglalta össze: „1920-ban élénk részt vett az akkori politikai mozgalmakban, de belátva azt, hogy az adott körülmények között ennek a szereplésnek semmi célja és haszna nincs, a politikától teljesen visszavonult.”⁶¹⁷

Jehlicska 1921. május 25-én Lengyelországban kikiáltja az Önálló Szlovák Köztársaságot. A Szlovákiában kirobbantandó felkelést Jehlicska és Unger szervezi Lengyelországban, míg a belföldi szervezést Duka végzi.⁶¹⁸ Egyben Jehlicska professzori kinevezést kap a Varsói Egyetemre, ahol morálteológiát ad elő. Ám helyzete nem problémamentes, valamint a klímától és a lakásviszonyoktól is szenved új működési helyén.

A „szlovák forradalmi kormány képviselőjében” 1922. május 15-től 30-ig Jehlicska és Unger Ferenc Rómában tartózkodik a genovai konferencia alkalmából. Ám Nemes követ tanácsára Genovába végül is nem utazik el a két politikus, minthogy a konferencia „utolsó napjait éli”. (Mintegy fél évvel korábban Kmoskó ügynöke, Baján Vilmos járt Rómában.)⁶¹⁹ Minden bizonnyal jelen akartak lenni és propagandát akartak kifejteni a konferencia kapcsán, amikor is a világháborút követően első alkalommal találkoztak teljes számban az európai államok vezető képviselői. Május 30-án továbbutaznak Münchenbe azzal a céllal, hogy útközben a Garda-tó partján fekvő Gardonében Nemes követ tanácsára felkeresik Gabriele d’Annunziót.⁶²⁰

Római tartózkodásuk alatt kapcsolatot ápolnak a legkülönbözőbb erőkkel. Felkeresik a „jugoszláv és albán irredentákat” – az előbbi elnevezés egy montenegrói politikust rejt. Kapcsolatra lépnek az olasz pártokkal. A „fascista” párt titkárságán 8 képviselővel találkoznak. Járnak az Olasz Néppárt (*Partito Popolare Italiano*) klubjában, ahol a pártelnök, Luigi Sturzo fogadta őket. Üdvözlük a pártot „a szlovák *partito popolare* nevében, mely-

617 Bernicei Kmoskó Mihály egyetemi ny. r. tanár életrajzi adatai. (Autográf). ELTE. L. BTK 1545/1930–1931.

618 Báró Apor Gábor magyar megbízott jelentése Varsóból Kánya Kálmánnak Budapestre (1921. március 13). MOL. K 64 – 13. csomó – 1925 – (1922/7/b. tétel – 74/Res. Pol.

619 Nemes követ bizalmas levele Bánffy Miklós külügyminiszterhez (1922. május 20) MOL. K 64 – 13. csomó – 1925 – (1922/7/b. tétel – 130. res./1922. Baján Vilmosról, valamint római tartózkodásáról ld. az életrajz 829. jegyzetét és a hozzátartozó részt a főszövegben.

620 Nemes követ jelentése Bánffy Miklós külügyminiszternek Jehlicska és Unger római szerepléséről (1922. május 31). MOL. K 64 – 13. csomó – 1925 – (1922/7/b. tétel – 141. res./1922.

nek dr. Jehlicka [sic] képviselő-tagja, Unger úr pedig főtitkárja volt”. Többször járnak a szocialista párt titkárságánál is, ahol részletesen kifejtik, hogy „Szlovenszko a francia-cseh kapitalizmusnak áldozata”. Több helyen is elmondják, hogy a tót nép forradalomra készül, amely adott esetben véres lesz. Sikeres kapcsolatokat létesítenek befolyásos sajtókörökkel is. Látogatást tesznek fontos egyházi személyiségeknél a Vatikánban, s Jehlicska a Szent-széknél írásbeli tiltakozást terjeszt be „azügyben, hogy a cseh kormány szlovák egyházi ügyekben eljárjon a Szentszéknél”. Nemes követ hozzáteszi, hogy Jehlicskáék mindenütt abszolút autonómnak és tót jellegűnek tüntetik föl mozgalmukat. „Itt-ott a hangsúlyozás talán az evidens magyar érdekek rovására is történt”, olyannyira, hogy tárgyalópartnereik közül többen is külön tanácsolják nekik a magyarokkal való együttműködést.⁶²¹

„Rómában nemcsak az irredenta szervezetek, de olasz politikusok és újságírók is, mikor a tót szabadságharcz szóba került, azt ajánlották, hogy összeköttetést kell keresni az orosz bolsevikiekkal, akik minden forradalmat elvből támogatnak, s akiknek támogatása nagy horderejű.” Ezért május 30-án felkeresik Worobski [Vorovszkij] „bolseviki” követet, „volt kiváló cári diplomatát”, aki „szívesen fogadta őket, de miután tényleg fél óra mulva ment a vonatja, megbízta a követség fő titkárát, Straonjan [Sztraujan] Jánost, hogy folytassa le a tárgyalásokat velük. Elmondták neki, hogy a Felvidék csak a kapitalisták kizsákmányolási gyarmata, hivatkoztak a bolsevikiek [által] hirdetett önrendelkezési jogra stb.” „A csehek kapitalista rendszerére és francia szimpátiáira utalva segítséget kértek az oroszoktól, hozzátéve, hogy amennyiben Tótföldet sikerülne felszabadítani, Prágában azonnal kitörne a kommunista forradalom és a Sovietek Európa szívében tudnák lábukat megvetni. Ez az argumentum nagyon imponált az oroszoknak, és feltétlen titoktartás alatt adtak Jehlickának [sic] egy írást, mely a berlini Soviet-követségnél biztosít nekik szabad bejárást és arra kérték, hogy a berlini követséggel tartsák fenn az összeköttetést, amit ők azonban eddig még nem tettek.” Jehlicskáék közlik tárgyalópartnerükkel, hogy „ezen megállapodásokat quasi ratificatio végett közlik pártjuk egyes tagjaival. S a végleges válasz megadandó rövid időn belül a berlini központi agitációs irodának: Bucharinnak és Radeknek. A varsói soviet követhoz, Karakánhoz [Karahan], aki már közeledni próbált, fel nem mehetnek, mert a lengyelek megfigyelik. ... Nem szabad erre tulságosan fekete szemüvegen tekinteni. A felvidéki munkásság sokat tehet.” Az előzetes megállapodás megkötése során „Straonian [Sztraujan] célzásokat tett anyagi támogatásokra is”. Nem sokkal később azonban valóban találkoznak Berlinben Csicserin külügyi népbiztossal, aki igen szívélyesen fogadja őket.⁶²²

621 Nemes követ jelentése Bánffy Miklós külügyminiszternek Jehlicska és Unger római szerepléséről (1922. május 31). MOL. K 64 – 13. csomó – 1925 – (1922/7/b. tétel – 141. res./1922. Jelentés Dr. Jehlicka Ferenc és Unger Ferenc uraknak olaszországi missiójáról. MOL. K 64 – 13. csomó – 1925 – (1922/7/b. tétel – 155/Res.

622 Apor követségi titkár jelentése Varsóból a külügyminisztériumnak (1922. június 14). MOL. K 64 – 13. csomó – 1925 – (1922/7/b. tétel – 155/Res. Báró Apor Gábor követségi titkár jelentése Varsóból Kánya Kálmánnak (1922. július 22.). MOL. K 64 – 13. csomó – 1925 – (1922/7/b. tétel – 204. MOL. K 64 – 13. csomó – 1925 – (1922/7/b. tétel – 149. res./1922. A szovjet diplomaták: Karahan Lev Mihajlovics (Karahanyan Levon) (1889–1937; a magyar szövegben „Karakán”), Sztraujan Jan Jakovlevics (Straujan Janis) (1884–1938; a magyar szövegben „Straonjan”, „Straonian”), Vorovszkij Vaclav Vaclavovics (1871–1923; a magyar szövegben „Worobski”). *Szprávochnyik po isztorii Kommunyiszticeszkoy partyii i Szovjetszkovo Szozjuza 1898-1991* (<http://www.knowbysight.info/SSS/03959.asp>); (http://www.knowbysight.info/6_MID/00276.asp) (<http://www.knowbysight.info/VVV/01907.asp>); (<http://www.knowbysight.info/KKK/03037.asp>). Utoljára láttam 2016. június 25-én. – O.I.

Jehlicskáék ehhez a kapcsolathoz, illetve az esetleges megállapodás kapcsán „a végleges válasz megadásához kérik Kánya kegyelmes urat, hogy erre vonatkozólag adjanak útbaigazítást”. Kánya Kálmán, ez idő tájt „vezértitkári” beosztásban a külügyminisztérium adminisztratív vezetője, bizonyos feltételekkel meg is adja nekik a hozzájárulását.⁶²³ „Jóváhagyom azon pontok [sic], melyekre nézve Rómában Straonian-nal [Sztraujan], a római sovjet-követség főtítkárával, előzetes megállapodás jött létre, tudniillik hogy: 1) a világ összes kommunista lapokban [sic] izgatni fog a tótok elnyomásáról, 2) a jövő konferencián⁶²⁴ felveti a tót kérdést, 3) utasítani fogja a tót kommunista szervezeteket, hogy támogassák az ügyet. A szovjetkormánynak ezzel szemben támasztott ama követeléséhez, hogy egy bizalmi embere vétessék be az u.n. ellenkormányba, csak annyiban járulok hozzá, amennyiben Ungerék ezen bizalmi embernek ministeri állást nem adnak és bizonyos nagyon bizalmas természetű dolgokat előtte titokban tartanak. A bolsevikiekkel létesítendő összeköttetés egyáltalában titokban tartandó, mert ha nyilvánosságra kerül, úgy növekszik annak a veszélye, hogy a tót kormány Lengyelországból kiutasíttatik.” Kánya ugyanezt Apor Gábor varsói követségi titkárnak is megírja, indokolásként hozzátéve: „a bolsevikiek által nyújtandó támogatást nagyon hathatósan tartom.”⁶²⁵ A Jehlicska és Unger, valamint a szovjet fél közötti tárgyalások hátteréhez tartozik, hogy 1923–1925 táján a Komintern forradalmi akciókkal igyekezett – végül is sikertelenül – magához ragadni a hatalmat különböző európai országokban, így Német- és Észtországbán, valamint Bulgáriában. A németországi akciót Karl Radek szervezte. Ennek során 1923 októberében több nagyvárost is hatalmukba akartak keríteni a kommunisták. Az akciót az utolsó pillanatban lefújták, ám erről már nem sikerült értesíteni Ernst Thälmann Hamburgban, ahol is kitört a fölkelés. 1924 decemberében Észtország fővárosát, Tallinnt próbálták meg – sikertelenül – hatalmukba keríteni a kommunisták. 1925-ben Szófiában próbálkoztak a cári család meggyilkolásával. A Szveta Nedelja székesegyházban elkövetett robbantás során, illetve azt követően több mint kétszáz ember meghalt, ám a cári családnak nem esett baja (1925. április 16). Nem világos, hogyan alakult a továbbiakban ez a kapcsolat. Egyetlenegy erre vonatkozó dokumentumot találtam, amely arról ad hírt, hogy 1922. december közepén Unger látogatást tesz a berlini szovjet követségen, és a követ távolléte miatt Jakubovicssal, a követség első tanácsosával folytat tárgyalásokat, s „Unger elbeszélése szerint a berlini szovjetkövetség a múltkorinál sokkal nagyobb előzékenységet tanúsított”. Jakubovics átveszi Ungertől Hlinka zsolnai memorandumát és ígéretet tesz, hogy megküldi Csicserin népbiztosnak. „Továbbá kilátásba helyezte a kommunista világsajtó támogatását és közvetítését ajánlotta fel arra nézve, hogy Ungerék a tótföldi kommunistákkal valamely neutrális helyen (Berlin vagy Bécs) összejöhessenek.” Egye-

623 Kánya Kálmán (1869–1945) a két világháború közötti időszak magyar külpolitikájának meghatározó alakja: 1920-tól 1925-ig a külügyminisztérium vezértitkára, 1925-től berlini követ, majd 1933 és 1938 között külügyminiszter.

624 Valószínűleg a Kommunista Internacionálé (Komintern) következő világkongresszusára utal – a 3. ilyen összejövetel 1921-ben, a 4. 1922-ben, majd az 5. 1924-ben volt.

625 Gróf Nemes Albert quirináli magyar követ jelentései Bánffy Miklós külügyminiszternek (1922. május 20, 31). Jelentés Dr. Jehlicka [sic] Ferenc és Unger Ferenc uraknak olaszországi missiójáról. MOL. K 64 – 13. csomó – 1925 – (1922/7/b. tétel – 155/Res. A *Quirinale*-palota (*Palazzo Quirinale*) Róma hasonló nevű dombján épült 1583-ban nyári rezidenciaként a pápák számára. Olaszország egyesülését követően (1871) az olasz királyok, majd a köztársaság kikiáltása (1946) óta a mindenkor olasz köztársasági elnök rezidenciája. A korabeli dokumentumokban a római követ rendszeresen a „quirináli követ” elnevezés alatt szerepel.

bek mellett „Jakubovics nagyon érdeklődött a Ruszka Krajna [Kárpátalja], az ott jelenleg uralkodó viszonyok és hangulat iránt.” Unger utazásának költségeit a varsói magyar követség fedezte.⁶²⁶ Ismeretesek más olyan dokumentumok is, amelyek azt bizonyítják, hogy ellenfeleinek destabilizálásának céljától vezettetvén a magyar kormány nem zárkózott el az utódállamok területén folyó kommunista agitáció támogatásától sem.⁶²⁷

A szovjet diplomatákkal folytatott tárgyalásainak sikeréhez minden bizonnyal nagymértékben hozzájárult Jehlicska alapos tájékozottsága a marxizmus terén, hiszen ily módon jól tudott beszélni a szovjet diplomaták „nyelvén”, és szót értett velük. Tudományos szakterülete az erkölcsstan volt, de alapos jártasságra tett szert a szociológiában is, minthogy általában is élénk érdeklődéssel fordult a társadalmi kérdések felé. Behatóan foglalkozott a marxizmus, a szocializmus és a történelmi materializmus elméleti és gyakorlati kérdéseivel is, s a tárgykör nemzetközi szakirodalma mellett hazai reprezentánsainak (Jászi Oszkár, Szabó Ervin) működését is jól ismerte, amiképpen ezt az 1908 és 1914 között a *Katholikus Szemlé*ben megjelent számos cikke, illetőleg könyvismertetése tanúsítja. A *Hittudományi Folyóirat*ban „A marxista vallásbölcselet forrásai és lényege” címmel publikált cikkét önálló kiadványként is megjelentette (1908). Terjedelmes, mintegy 220 oldal terjedelmű monográfiát adott ki „Társadalmi kérdés és etika. A marxista irány és a modern szocialetikai irány bölcseleti alapjainak vizsgálata” címmel 1908-ban, míg 1916 nyárutóján megjelent könyvének egyik fejezetében a marxizmus rövid foglatját nyújtja a „Gazdasági és társadalmi elméletek” között.⁶²⁸

Jehlicska azzal a gondolattal foglalkozik, hogy Lengyelországból máshová teszi át működésének színhelyét. Lehetőséggént legelőször Svájcra gondol. „Evégből kész lemondani varsói katedrájáról, de kéri a magyar államot, vállalja eltartását mindaddig, míg a felszabadított Felvidéken illő állást nem kap. Ezzel szemben ő és Unger úr kész szorosabbra fűzni a kötelekeket, melyek a magyar államhoz fűznek bennünket. Hajlandók vagyunk írásos rezerválist adni, melynek értelmében a Szlovákia függetlenségének kivívása után mindent el fogunk követni, hogy a Felvidék megfelelő autonómia mellett Magyarországhoz visszacsatlakozzék. Dr. Jehlickának [sic] elmenetele Lengyelországból azért is kívánatos, mert politikánkat az új viszonyokhoz alkalmaznunk kell, nagyobb tekintettel kell lenni a németekre és az oroszokra. Nem szabad csak a lengyelekre szorítkoznunk. Külömben a lengyel kapcsolatok fenntartása céljából Unger úr továbbra is Lengyelországban maradna, s dr. Jehlickának [sic] elmenetelét a lengyelek előtt az internacionális diplomáciai kapcsolatok ápolásával lehetne megmagyarázni. Külömben sem ártana kissé éreztetni a lengyelekkel, hogy túl óvatos, sőt hamiskás politikájuk, melytől velünk szemben folytatnak, nem tetszik nekünk. Dr. Jehlicka [sic] Ferenc s.k., Unger Ferenc s.k.”⁶²⁹

626 Bobrik követségi titkár jelentése Varsóból Kánya követ úrnak (1922. december 21). MOL. K 64 – 13. csomó – 1925 – (1922/7/b. tétel – 434. res. pol./1922. Ignatyij Szemjonovics Jakubovics (1881–?) 1922–1928 követségi titkár Berlinben. A forrást ld. a 622. jegyzetben. A Szlovák Néppárt 1922. augusztus 3-án kibocsátott „zsolnai memorandumáról” ld. Robert William SETON-WATSON: *Slovakia then and now*. London 1931, 39. Carile Aylmer MACARTNEY: *Hungary and her successors. The Treaty of Trianon and its consequences 1919–1937*. Oxford 1937, 140.

627 MICHELA: *Plans for Slovak autonomy...*, 66–67.

628 JEHLICSKA: *Erkölcsei és társadalmi jólét. Társadalmi etika...*, 168–187.

629 Melléklet Jehlicka [sic] Ferenc és Unger Ferenc olaszországi missiójáról készült Jelentéshez. MOL. K 64 – 13. csomó – 1925 – (1922/7/b. tétel – 155/Res.

Majd újra szó van egy Szlovákia ellen megindítandó katonai akcióról: 1922. október 22-én és 28-án megbeszélések folynak Varsóban a Szlovákia felszabadítására indítandó katonai akcióról, amellyel egy időben felkelés tör majd ki a Felvidéken.⁶³⁰ 1923 elején Bónis Arkangyal ferencrendi szerzetes társaságában Jehlicska felkeresi Zdraveczt Istvánt is, és támogatását kéri:

„1923. január 4-én P. Bónis jelentkezik nálam Jehlicska volt egyetemi tanár, most tót-vezér társaságában. Jehlicska elmondotta, hogy a tót helyzet nagyon érett arra, hogy magyar hegemonia alatt föderációt kössön és megszabadítsa magát a csehektől. Pilsudski, volt lengyel elnök, most vezérkari főnök, kész fegyveres segítséget adni a csehek megtámadására. Tóciában minden kész a felkelésre. Most jöhet a magyar bekapcsolódás. Ők, a tót-vezérek, a nyugati irredentával nagyon jól tudnának összedolgozni. Csak muníciót és pénzt kell teremteni. Megkérdeztem Jehlicskát, hogy mi a tótok kívánsága a felszabadulás esetén? „Amolyan autonómiaféle” – volt a válasz. Kifejtettem, nem lehetne-e szó a szt. korona és isze alatt, az apostoli király jogara alatt „egyesült államok”-féle megoldásról? Jehlicskának nagyon tetszett e terv. Ezután a pénzre vonatkozó aggodalmait azzal oszlatta [sic], hogy fel fog keresni Hir, hogy Windischgraetzzel együtt már megoldotta a pénzkérdést.”⁶³¹

Am Szlovákiával kapcsolatos közvetlen tervei végül is nem sikerülnek, ezért Jehlicska 1923 és 1924 között az Amerikai Egyesült Államokban működik, mint *associate professor* a washingtoni Katolikus Egyetemen.⁶³² A washingtoni magyar követség vezető diplomatája már a meghívás tényét is „meglepetésszerűnek”, azaz nagy dolognak tartja, mert az „ájrís-ok idegeneket eddig távoltartottak a szóbanforgó intézettől”.⁶³³ Csehszlovák nyomásra a Szentszék ismételten megpróbálja visszafogni Jehlicskát. Így kifejezetten Benes követelésére a Szentszék, illetőleg maga a pápa kifejezi abbéli kívánságát, hogy Jehlicska álljon el a nyilvános propagandától, „de kéz alatt tegye[n] csak mindent meg a csehek ellen. Ugyanis akkor tárgyalásai voltak a Vatikánnak Prágával és Benes csak abban az esetben volt hajlandó bizonyos pontokban engedni, ha Jehlicskát hatalmi szóval leszerelik.” Jehlicska 1923 júliusában – Hamburgon át – utazik Amerikába. Elutazása előtt Lorenzo Lauri püspök, varsói nuncius magához hivatja (1923. július 12) és közli vele, „hogy a pápa szeretné, ha az akciótól visszavonulna”. Egyben „mint személyes tanácsot azt ajánlotta Jechlickának [sic], hogy maradjon Amerikában és ott feltűnés nélkül folytassa munkáját”, ám Jehlicska csak átmenetinek tekinti amerikai tartózkodását. Mindenesetre nem akarván fokozni a feszültséget, Jehlicska „azt ígérte, hogy mérsékelni fogja a lap hangját és megfontolás tárgyává fogja tenni a passzivitást

630 MOL. K 64 – 13. csomó – 1925 – (1922)/7/b. tétel – 345. res.

631 Páter ZADRAVECZ [István] *titkos naplója...*, 188–189. Páter Bónis Arkangyal ferencrendi szerzetes a nyugatmagyarországi felkelő csapatok tábori lelkésze, egyben egyik vezetője, valamint Zdraveczt István gazdasági intézője („ökonómusa”) volt. Az „ökonómus” itt a kolostori életből vett *terminus technicus* (*frater oeconomus*). Hir György (1880–1926) adonyi földbirtokos, nemzetgyűlési képviselő vezető szerepet játszott a nyugatmagyarországi eseményekben, egyben a „Lajtabánság” gazdasági minisztere volt. A frankhamisítási ügy résztvevője. Windischgraetz Lajos herceg (1882–1968) diplomata, miniszter, jobboldali politikus, a frankhamisítási per fővádlottja volt. Tócia: Szlovákia.

632 Az *associate professor* mai megfelelője kb. „docens”.

633 Pelényi követségi tanácsos (Washington, D.C.) jelentése Daruváry Géza külügyminiszternek (1923. október 6). MOL. K 64 – 13. csomó – 1925 – (1923)/7/b. tétel – 580. res. Az „ájrís” [angol *Irish*; „ír”] elnevezés kontextusa itt arra utal, hogy az Egyesült Államokban élő nagyszámú *ír* bevándorló alapvetően a római katolikus vallást követi és az övék a vezető szerep az egyházban.

az ő személyét illetően”.⁶³⁴ Apor követségi tanácsos hozzáfűzi: „Nem hiszem, hogy Jechlicka [*sic*] a passzivitásba belemenne, igen erős benne a csehgyűlölet, de a hiúsága is, mely tetszeleg magának a ‚vezér’ szerepében.”⁶³⁵ Nem világos, a Szentszék közvetlen utasítására cselekedett-e a nuncius, vagy pedig csupán magánakciójáról volt szó – ez a kérdés mindenesetre komolyan foglalkoztatta a magyar kormányt. Arra kell gondolnunk, hogy talán más, számára fontosabb ügyek miatt a magyar kormány semmiképp sem akart szembekerülni a Szentszékkel. Évekkel később érdeklődésére a kormány azt az információt kapta a Vatikánban, hogy a Szentszék nem távolította el Jehlicskát Varsóból, csak figyelmeztette, hogy „evangelikusabb irányt használjon”. Ugyanis „minduntalan olyasmit írt, hogy mind a cseheket agyon kell ütni”, márpedig ez „papi méltóságával nem egyeztethető össze”. A Szentszék melletti magyar követ arra a következtetésre jut, hogy az egész inkább a varsói nuncius iniciatívája lehetett, vagy/és Jehlicska fontoskodott, hogy szerepét felnagyítsa.⁶³⁶ Jehlicska maga nem tekintette hosszú tartamúnak ezt a tiltást. „Mikor azután egy évvel később, maga Lauri nuncius kért, hogy bizonyos ügyben írjak a lengyel lapokba a csehek ellen, ezt a tilalom tényleges megszüntetésének vettem és az így visszanyert szabadsággal mind a mai napig éltem” – írja 1931 végén.⁶³⁷

A felvidéki „tót felkelés” kérdése nem kerül le a napirendről. Midőn Bethlen István 1927 áprilisában hivatalos látogatást tesz Rómában és Mussolinival tárgyal, a magyar fél részéről a tárgyalások egyik legfontosabb kérdéseként bizalmasan fegyvereket kér Magyarország számára április 6-án. A magyar miniszterelnök a fegyvereket a küszöbönálló „tót felkelés” támogatására szánja, amely Lengyelország, nevezetesen Piłsudski lengyel elnök támogatásával fog hamarosan kitörni. A Duce pozitívan viszonyul a kéréshez, s a zsákmányolt első világháborús osztrák–magyar fegyvereket tartalmazó titkos szállítmányokat útnak is indítják. Ám az ügy napvilágra kerül és nagy nemzetközi botrány kerekedik belőle, midőn az egyik titkos szállítmány 1928. január 1-jén Szentgotthárdon fennakad a vámon. Az ügy felelősének a magyar kormány tűnik, s ez különösen kellemetlen, minthogy a magyar kormány ekkorra sikerül valamelyest feledtetnie az 1925-ben kipattant frankhamisítási ügyben játszott szerepét. A magyar kormány értesülései szerint az ügy napvilágra kerülésében az Osztrák Szociáldemokrata Párt játszott főszerepet.⁶³⁸

Jehlicska 1924 június közepén visszatér Európába, egészen pontosan Berlinen át Varsóba, s nem áll szándékában újra Amerikába utazni. A magyar külügyminisztérium sze-

634 Apor báró követségi tanácsos Varsóból Daruváry Géza külügyminiszternek (1923. augusztus 7). MOL. K 64 – 13. csomó – 1925 – (1923/7/b. tétel – 443. res. Ugyanez olvasható Jehlicskának Amerikából egy szerkesztőhöz írott lengyel nyelvű levelében. MOL. K 64 – 1924–1925 – 7/b. tétel. Hasonló értelemben Pelényi követségi tanácsos (Washington, D.C.) a külügyminiszternek. MOL. K 64 – 1923 – 7/b. tétel. Dr. Jehlicska Ferenc bizalmas jelentése. Bécs, 1931. november 21. MOL. K 64 – 42. csomó – 1930–1931 – 7/a. tétel – 836. res. pol.

635 Apor báró követségi tanácsos Varsóból Daruváry Géza külügyminiszternek 1923. augusztus 7. MOL. K 64 – 13. csomó – 1925 – (1923/7/b. tétel – 443. res.

636 Somssich, a Szentszék melletti rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter jelentése (1924. május 10). MOL. K 64 – 13. csomó – 1925 – (1924–1925/7/b. tétel – 213. res.

637 Dr. Jehlicska Ferenc bizalmas jelentése. Bécs, 1931. november 21. MOL. K 64 – 42. csomó – 1930–1931 – 7/a. tétel – 836. res. pol.

638 ORMOS Mária: Bethlen és a Duce. A magyar miniszterelnök találkozói Mussolinival. *Rubicon* 22 (2011) 9–10. szám, 38. Uő: Bethlen koncepciója az olasz–magyar szövetségről (1927–1931). *Történelmi Szemle* 14 (1971) 143–144. A levéltári forrásokhoz vö. *uo.*, 144, 25–26. jegyzetet. Némiképp eltérően ír erről a kérdésről: Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Budapest 1991, 183–185.

rint fontos lenne pótlása Amerikában. Lehetőséggént fölmerül Kmoskó neve oly módon, hogy Jehlicska „játssza át” neki egyetemi tanári állását, ámde némi mérlegelés után elvetik ezt az ötletet. Jehlicska ugyanis szociológus, míg Kmoskó orientalista, s az orientalista tanszékek Amerikában egyébként is „német kezekben” vannak. Továbbá teljességgel valószínűtlen, hogy Kmoskót rá lehetne venni erre, mert jó állása van Budapesten, míg a washingtoni állás „igen szűkös életfenntartást jelent” csak. A magyar kormány ekkor azt szeretné elérni, hogy – aktív működésével azt ellensúlyozandó – Jehlicska legalább Benes júliusban esedékes látogatásáig maradjon Amerikában. Ámde előre elkészített útiterve miatt Jehlicska nem tud eleget tenni a kérésnek.⁶³⁹ 1926-ban lemond varsói egyetemi tanszékéről és átköltözik Bécsbe, hogy onnét, közelebbről irányítsa a Szlovákia függetlenségéért vívott küzdelmét. Döntésében egyéb szempontok is szerepet játszanak. Nem érzi jól magát Varsóban, rossz a klíma is, s nem akar a lengyelekre sem támaszkodni oly nagy mértékben, hanem nyitni kíván az oroszok és a németek felé.⁶⁴⁰ A hivatalos verzió szerint „Jehlicska, aki mint magántudós, archivális s egyéb tudományos feladatokkal kíván Bécsben foglalkozni, szívesen vállalná az ottani magyarok lelki gondozását, ha azzal Piffel bíbornok úr megbízná”.⁶⁴¹ Nincs nyoma, hogy valóban kapott volna ilyen megbízást. Éveken keresztül anyagi juttatásban részesül a magyar kormánytól. Jehlicska 1929 februárjában és márciusában arról számol be egyebek mellett, hogy őt Bécsben meg szokta látogatni Pavelić Antal horvát képviselő, akivel eszmecsere folytatnak. „Pavelić úr kb. 42 éves, igen komoly és művelt ember, tartozik pedig a horvát Jogpárthoz (Starčević).”⁶⁴² A világgazdasági válság során Jehlicska anyagi helyzete is válságossá válik. Bankja, a Creditanstalt bukásával (1931. május 11) „minden megspórolt garasát elvesztette”. „Nagyon ideges; idegei úgy vannak felszórólva, mint a vekeróra rugója.”⁶⁴³ Ismételten beszámol arról, hogy a csehszlovák vezetésnek (Masaryk, Benes) olyannyira kellemetlen az ő tevékenysége, hogy „bármilyen áron” véget akarnak neki vetni. Kapcsolatba próbálnak lépni vele, hazahívják, fölajánlják neki, hogy otthon legalisan folytassa bécsi illegális akcióját, „a prágai egyetem morális tanszékét” is többször is felajánlják neki informálisan, másfelől – Jehlicska szerint – a megölésére is kísérletet tesznek.⁶⁴⁴

Hitler hatalomrajutását követően Jehlicska kapcsolatot létesít vezető berlini körökkel. Londonból jövet 1933. december közepén tíznapos tartózkodásra Berlinbe érkezik. Hitlerrel, Papennel, Hess-szel és Rosenberggel óhajt találkozni, és ajánlóleveleket kér a

639 Levelezés a külügyminisztérium (Budapest), valamint a washingtoni, berlini és varsói magyar követség között. MOL. K 64 – 13. csomó – 1925 – (1924-1925/7/b. tétel – 222, 339/res. pol. K 64 – 10. csomó – 1924 – 7. tétel – 267. res.

640 Apor követségi titkár Varsóból a külügyminisztériumnak (1922. június 14). MOL. K 64 – 1922 – 7/b. tétel – 155.

641 MOL. K 64 – 1926 – 7. tétel – 248.

642 Dr. Jehlicska Ferenc bizalmas jelentése. Bécs, 1929. február 23. MOL. K 64 – 1929 – 7/a. tétel – 194. res. Dr. Jehlicska Ferenc bizalmas jelentése. Bécs, 1929. március 15. MOL. K 64 – 1929 – 7/a. tétel – 259. res. Dr. Jehlicska Ferenc bizalmas jelentése. Bécs, 1929. február 9. MOL. K 64 – 1929 – 7/a. tétel – 140. res. A szövegben előforduló két horvát politikus Ante Pavelić (1889–1959) és Ante Starčević (1823–1896). Az előbbi, aki ekkor 40. életévében járt, később a Független Horvát Állam vezére volt (1941–1945).

643 Kazinczy Kazinczy Géza levele Khuen-Héderváry grófnak Jehlicskáról (1931. június 30). MOL. K 64 – 42. csomó – 1930–1931 – 7/a. tétel – 534. res. pol. Khuen-Héderváry Sándor (1881–1947) rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter címmel 1925 és 1933 között a külügyminiszter állandó helyettese.

644 Ld. pl. MOL. K 64 – 1927 – 7/b. tétel – 443.

magyar követségtől, amire korábban ígéretet kapott. A magyar követség instrukciókat kér Budapesttől. Válaszában Kánya Kálmán azt az utasítást adja, hogy a követség visszafogottan támogassa Jehlicskát, anélkül hogy exponálná magát; arról nem tud, hogy szó lett volna ajánlólevelekről.⁶⁴⁵ Nem sokkal később, 1934 februárjának legelején Jehlicska Berlinben tárgyal. Először von Papen alkancellárnál tesz látogatást, aki kifejti vendégének, hogy Németország ugyan nem akar közeledni Csehszlovákiához, ám még nem elég konszolidált ahhoz, hogy támogassa a tót mozgalmat. A Külügyi Hivatalban Jehlicskát a Kisebbségi Osztály vezetője, Rödiger titkos tanácsos fogadja, aki inkább elutasító magatartást tanúsít.⁶⁴⁶ Ezzel szemben nagyfokú támogatásra talál a nemzetiszocialista pártnál. A párt Külpolitikai Hivatalában folytatott tárgyalásai eredményeképp a párt Jehlicska rendelkezésére bocsátja a német rádiót, hogy azon keresztül beszélhessen a felvidéki tótokhoz. Néhány beszédét grammofoonlemezre is felveszik, amelyeket a német rádió akkor is le fog adni, amikor Jehlicska nem tartózkodik Németországban. Továbbá a párt késznek nyilatkozik, hogy Jehlicska által készítendő tót röpcédulákat, nyomtatványokat stb. saját költségére előállítson és azoknak Csehszlovákiába való becsempészéséről gondoskodjék. A párt kezdeményezésére találkozik továbbá Jehlicska a német vezérkar kémelhárító osztályának egyik tisztjével is, akinek a személyazonossága rejtve maradt előtte. A tiszt kifejti, hogy ők a békés revíziót lehetetlenségnek tekintik és háborúra készülnek. Módot fognak nyújtani tót és magyar ajkú katonáknak, akiket információjuk szerint a csehek az első vonalban akarnak felhasználni, hogy átszökhessenek a németekhez. Végül felkéri Jehlicskát, hogy tót szervezetei révén szerezzen be bizonyos, még közelebbről megjelölendő katonai hírszerzőanyagot, és juttasson el tótjaihoz instrukciókat, hogy milyen objektumok volnának háború esetén felrobbantandók. Hitler egyenes kívánságára Jehlicska találkozik dr. Krebs ismert szudétanémet politikussal, és megállapodást kötnek a csehszlovákiai német és tót kisebbség szoros együttműködéséről.⁶⁴⁷

1934. február 7-én kihallgatáson fogadja Jehlicskát a Vatikánban Pacelli bíboros államtitkár, akinek memorandumot ad át. Célja, hogy ne módosítsák az egyházmegyék határait, hiszen annyira bizonytalan a helyzet, s egyébként is minden forrong.⁶⁴⁸ Ebben a kérdésben Jehlicska már korábban is (1927) fordult a Vatikánhoz.⁶⁴⁹ A Duce február 23-án Rómában, a Palazzo Veneziában fogadja Jehlicskát másfél órás kihallgatáson, amely rendkívül szívélyes hangulatban zajlik: a Duce támogatásáról biztosítja.⁶⁵⁰ Jehlicska 1935 au-

645 Berlinben 1933. december 18-án kelt számjeltávirat Budapestre. Aláírás: Bobrik. MOL. K 64 – 53. csomó – 1933 – 7/a. tétel – 539. res. pol.

646 Conrad Roediger (1887–1973) német jogász, diplomata, 1914 és 1945 között a német külügyminisztérium munkatársa, 1951 és 1956 között a nyugatnémet alkotmánybíróság tagja. *Biographisches Handbuch...*, III, 693–694.

647 Masirevich Szilárd berlini követ titkos jelentése Kánya Kálmán külügyminiszternek Jehlicska Ferenc berlini tárgyalásairól. 1934. február 9. MOL. K 64 – 61. csomó – 1934 – 41. tétel – 57. res. pol. Hans Krebs (1888–1947) újságíró, nemzetiszocialista politikus, *SS-Gruppenführer*, tiszteletbeli *Gauleiter*, 1938–1945 Szudéta-föld Birodalmi Terület kormányelnöke (*Reichsgau Sudetenland, Regierungspräsident*). 1933-tól a Német Nemzetiszocialista Párt sajtóreferense, pártbiztos (Reichshauptstellenleiter). 1947-ben háborús bűnösneként kivégezték Prágában. *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*. Bécs 1957–, IV, 240.

648 Király Lukács György ideiglenes ügyvivő Kánya Kálmán külügyminiszternek. MOL. K 64 – 61. csomó – 1934 – 41. tétel – 58. res. pol.

649 Dr. Jehlicska Ferenc bizalmas jelentése. Bécs, 1927. november 4. MOL. K 64 – 1927 – 7/b. tétel – 541.

650 A római ideiglenes ügyvivő beszámolója báró Apor Gábor követségi tanácsos úrnak, Budapesten. MOL. K 64 – 61. csomó – 1934 – 41. tétel – 79. res. pol.

gusztusában Berlinbe készül és ajánlást szeretne „magához Hitler úrhoz”.⁶⁵¹ 1935. október elején Varsóban, majd a hónap végén Dvorcsákkal együtt Berlinben tárgyal. Az utóbbi helyen fölöttébb sikeres tárgyalásokat folytatnak a vezérkarral. Egy alkalommal szudétanémet képviselőkkel vacsoráznak, s a vacsorán megjelenik Rigele úr, Göring sógora is. Ribbentrop hivatala – ez nyilvánvalóan a külügyminisztériumra vonatkozik – viszont fél fogadni őket, nehogy elterjedjen a híre, hogy a támogatásukat élvezik.⁶⁵² Jehlicska 1936 júniusában Berlinben megállapodást köt, majd szeptember elején Berlinben tárgyalásokat folytat a Párt Külügyi Hivatalában.⁶⁵³ Egy München közelében fekvő fürdőhelyen internacionális antikommunista konferenciát tartanak 1936. november 4-től 10-ig teljesen bizalmas és titkos jelleggel, amelyen Jehlicska szakértőként vesz részt. A konferenciát meglátogatja Goebbels miniszter úr, és maga a Führer elküldi Wagner bajor belügyminisztert, hogy a konferenciát nevében üdvözölje. Elhatározzák egy antikommunista világkongresszus megtartását.⁶⁵⁴ 1937. november 15-én Berlinben tárgyal Jehlicska és Dvorcsák a Tót Tanács nevében, ám a rendelkezésünkre álló dokumentum azt nem említi, hogy kivel.⁶⁵⁵ Egy 1937 decemberéből származó dokumentum szerint Jehlicska támogatást kap Berlinből.⁶⁵⁶ 1938 október közepén Londonból Berlinbe érkezik Jehlicska, „ahol Hitler vagy illetékes faktorokkal [*sic*] kíván megbeszélést folytatni”.⁶⁵⁷

Nem világos, mennyire hatékony a tevékenysége. A magyar külügyminisztériumnak egy időben heti rendszerességgel küldött beszámolóiban mindig kiemeli az írásai által a szlovákságra gyakorolt fölöttébb nagy hatást.⁶⁵⁸ Mindazonáltal nem tudjuk megítélni, a valóságnak megfelelnek-e ezek az ítéletei. Az ember él a gyanúval, hogy nagymértékben túlbecsüli saját befolyását. Ezt azonban természetes törekvésnek kell tekintenünk részéről, minthogy eredményességétől függ támogatóinak jóindulata, akik anyagilag lehetővé teszik számára az önálló Szlovákiáért vívott küzdelmet.

651 A Tót Tanács előterjesztése. Bécs, 1935. augusztus 23. MOL. K 64 – 62. csomó – 1935 – 7. tétel – 385 (572). res. pol.

652 A berlini követség jelentése báró Apor Gábor rendkívüli követ és meghatalmazott miniszternek Budapesten. MOL. K 64 – 70. csomó – 1937 – 7. tétel — 428, 698. res. pol. Fritz Rigele (névváltozat: Friedrich Rigele; 1878–1937) elkötelezett nemzetiszocialista német-osztrák jogász, meggyőződéses antiszemita, kiemelkedő alpinista, Göring nővérének, Olgának a férje. 1937-ben halálos balesetet szenvedett hegmászás során. *Österreichisches Biographisches Lexikon...*, IX, 161. Helmut ZEBHAUSER: *Alpinismus im Hitlerstaat. Gedanken, Erinnerungen, Dokumente*. (Dokumente des Alpinismus, 1). München 1998, 93, 111, 139. Lee Wallace HOLT: *Mountains, mountaineering and modernity: a cultural history of German and Austrian mountaineering, 1900–1945*. Diss. University of Texas at Austin. 2008 [University Microfilms International UMI, Ann Arbor, Mich.], 46–47, 121–122, 129.

653 MOL. K 64 – 70. csomó – 1937 – 7. tétel — 195.

654 Dr. Jehlicska Ferenc sürgős jelentése és proposíciója. Bécs, 1926 [*recte*: 1936] november 19. MOL. K 64 – 70. csomó – 1937 – 7. tétel — 195. Adolf Wagner (1890–1944) német nemzetiszocialista pártfunkcionárius, *Gauleiter*, bajor belügy- és kultuszminiszter, valamint miniszterelnökhelyettes. *Biographisches Lexikon zum Dritten Reich*. Szerk. Hermann WEISS. Frankfurt am Main 1998, 471. Ernst KLEE: *Das Personenlexikon zum Dritten Reich*. Darmstadt 2003, 649.

655 MOL. K 64 – 70. csomó – 1937 – 7. tétel — 195.

656 A prágai német követ javasolja a német külügyminisztériumnak Jehlicska támogatásának beszüntetését. *Documents on German Foreign Policy 1918–1945. From the Archives of the German Foreign Ministry*. Series D (1937–1945). Volume II: *Germany and Czechoslovakia 1937–1938*. Washington 1949, 132–133 (57. szám).

657 A londoni magyar követség (alíírás: Barcza) számjeltávirata a külügyminisztériumnak. 1938. október 11. MOL. K 64 – 79. csomó – 1939 – 7/a. tétel – 1048. res. pol. (49).

658 Ezek az iratok a Magyar Országos Levéltárban találhatók. (K 64 fond).

Jehlicska több lapot is adott ki folyamatosan a magyar külügyminisztérium anyagi támogatásával, ezek közül a legjelentősebb a *Samostatnost' (Independence)* című két-nyelvű (szlovák/angol) hetilap, amelyet Bécsben szerkesztett, és amely Amerikában, McKeesportban (Pennsylvania állam) jelent meg. Magyar szempontból is rendkívül fontos és érdekes forrás *volna*, amely azonban gyakorlatilag elérhetetlen, minthogy alig egy-két könyvtárban van meg az egész világon, és ahol megvan, ott is csupán egyes, hiányos évfolyamai, illetőleg kósza számai lelhetők föl. Ezért is roppant sajnálatosnak kell tekintenünk, hogy az Országos Széchényi Könyvtár az állományában meglévő 2 teljes évfolyamot, ezeket a becses *hungaricum*okat a Hírlaptárban nyert információk szerint 2004 körül helyhiányra hivatkozva kiselejtezte, azaz egész egyszerűen *kidobta*.⁶⁵⁹

Jehlicska még akár véres forradalmat is támogatna Szlovákiában, amint ez kiderül Tuka Bélának a „Polgári engedetlenségről” kiadandó füzeté kapcsán írottakból. Ez a szerző intenciói szerint India vértelen szabadságharcáról szólt volna Gandhi szellemében. A kéziratot átadta Jehlicskának áttekintés végett, aki azután szükségesnek látta a szöveg átdolgozását, éspedig két okból is. Egyrészt „dr. Tukának tót stílusa nagyon tökéletlen”, másrészt „a füzet tartalmát is módosítani kellett, hogy az összeegyeztetkedő legyen a nyugati keresztény népek világnézetével. – Ugyanis Gandhi azt tanácsolta népének, hogy ne csináljanak véres forradalmat, hanem passzív rezisztenciával (nem katonáskodni, adót nem fizetni, hivatalt nem vállalni, stb.) álljanak ellent az angol zsarnoknak. – A passzív rezisztenciát és a véres forradalomnak elítélését Gandhi a szeretetről szóló tannal okolta meg, mely erősen ázsiai ízű és a mi felfogásunktól eltér. – A keresztény felfogás nem ítéli el az erőszakos, véres forradalmat, hanem bizonyos feltételek mellett megengedi azt. Azért dr. Jehlicska úgy módosította a dolgot, hogy Gandhinak a szeretetről szóló elméletét megrövidítette és úgy adta elő a dolgokat, hogy India népe, mikor látta, hogy az angol kormány vérbefojtotta a forradalmakat, a passzív rezisztencia eszközhöz folyamodott.” Ha valaki előtt még nem lenne világos, Jehlicska leszögezi: „az angolokon a cseheket, az indusokon a tótokat kell érteni.”⁶⁶⁰

Nem férhet hozzá kétség, hogy Jehlicska számtalan alkalommal a szlovákság jogos sérelmeinek adott hangot. Az alkalmazott módszerekben nem volt mindig válogatós,

659 Ezt az információt 2011. januárjában kaptam, midőn a cédulakatalógus alapján ki akartam kérni a katalógusban szereplő évfolyamokat. Meggyőződésem, hogy a könyvtár dolgozóinak fogalmuk sem volt arról, hogy jóvátehetetlen kárt okoznak, mert igen becses *hungaricum*ot dobnak ki, minthogy a magyar kül- és nemzetpolitika céljait megvalósítandó, a magyar külügyminisztérium tette lehetővé anyagilag a lap kiadását. Internetes katalógusok áttanulmányozása, illetőleg kiterjedt email-érdeklődések, email-váltások (Pozsony, Turócszentmárton, Prága, Bécs, Pittsburgh, Danville [Pennsylvania], Washington) alapján úgy tűnik, teljes sorozat nem létezik sehol a világon, a pozsonyi egyetemi könyvtár rendelkezik valamennyi anyaggal, de nem világos, mennyivel, s egyes nehezen hozzáférhető, vidéki amerikai könyvtárakban vannak még kósza számok. Magyar szempontból is fontos volna valamennyi megjelent szám átnézése! Bizonyos számú kivágat található belőle Jehlicska Ferencnek a magyar külügyminisztériumba küldött jelentéseiben, amelyek a külügyminisztérium iratanyagában (K 64), a Magyar Országos Levéltárban találhatóak.

660 Dr. Jehlicska Ferenc bizalmas jelentése. Bécs, 1927. november 11. MOL. K 64 –1927 – 7/b. tétel – 556. Dr. Jehlicska Ferenc jelentése. Bécs, 1928. február 17. Magyar Országos Levéltár MOL. K 64 –1928 – 7/a. tétel. Jelentéseiben Jehlicska rendszeresen egyes szám harmadik személyben ír saját magáról. – A katolikus vallásnak a *forradalommal* kapcsolatos álláspontjáról lásd röviden: *Magyar katolikus lexikon...*, III, 749–750. *New Catholic Encyclopedia*. [1. kiad.]. New York 1967, XII, 450–451. *Theologische Realenzyklopädie*. Berlin 1976–2007, XXIX [1998], 109–131. Karl RAHNER – Herbert VORGRIMLER: *Teológiai kisszótár*. 10. kiad. Átdolg. Kuno FÜSSEL. Ford. ENDREFFY Zoltán. Budapest 1980, 230–233.

amiképpen erre utal a következő, tőle származó ismertető egy „Magyar-orientációs cikk” kapcsán: „Mily ügyesen és erősen adja be lapunk az olvasóknak a magyar orientációt, annak iskolapéldája ez a cikk. – Iratjuk egy csehvel (álnév) aki megmagyarázza nekünk, miért nem magyarosították meg a magyarok a tótokat 1000 év alatt – és miért fogják a csehek a tótokat elcsehesíteni rövid pár év alatt? – A magyarok, úgymond, maradoncok, akik a kereszténységet követték és szt. István tanát, hogy az idegenajkúakkal jól kell bántani. – Mi csehek azonban modernek vagyunk, mi Darwinnal tartunk, azért a tótokat, mint gyengébbet és alacsonyabbrangú népet ki fogjuk irtani.”⁶⁶¹ Úgy vélem, már Darwin nevének említése is vörös posztó lehetett az egyszerű, vallásos szlovák olvasók szemében.

Egy német követi jelentés arra utal, hogy 1937 decemberében Milan Hodža csehszlovák miniszterelnököt megrémítették azok a hírek, amelyek szerint Németországban készen áll egy nyilvánvalóan szudétanémet és szlovák együttműködés révén létrejött „valamiféle csehszlovák légio” arra, hogy azon nyomban bevonuljon Csehországba – a szudétanémet-szlovák együttműködés központi alakja természetesen Jehlicska volt.⁶⁶² Amint láttuk, Jehlicska kitartóan törekedett arra, hogy személyesen találkozhassék Hitlerrel, ámde az általam látott dokumentumokban nincs nyoma annak, hogy törekvéseit siker koronázta volna. Egyhelyütt azt olvassuk, hogy Hlinkát fölöttébb nyugtalanították Jehlicska német kapcsolatai, és elítélte miattuk. Ennek pedig az lett volna az oka, hogy Hlinka nagyon rossz véleményrel volt a hitleri Németország valláspolitikájáról. Lehetséges, hogy valóban így volt, ámde a szerző által, állítását alátámasztandó, bizonyítékként hivatkozott helyen nem erről van szó.⁶⁶³ Jehlicska Bécsben hal meg 59 éves korában, 1939. január 3-án a kapucinus atyák kolostorában. Január 7-én helyezik örök nyugalomra a Farkasréti temetőben a székesfőváros által adományozott díszsírhelyen. A sír ma már nincs meg: mint oly sok más fontos sírt is, időközben felszámolták.⁶⁶⁴

Jehlicska élete végéig az Esztergomi Főegyházmegye papja marad és rendszeres kapcsolatban áll Csernoch Jánossal, majd utódjával, Serédi Jusztiniánnal.⁶⁶⁵ A levelek hangneméből ítélve számára ez a kapcsolat alapvető fontosságú; talán ez a legfontosabb igazodási pont számára egész élete során. A levelek latin, magyar, illetve szlovák nyelvűek. Egy 1930-ban írott levelében pénzbeli segítséget kér a hercegprímástól egy amerikai szlovák újság támogatására, egyben beszámol arról, hogy 1926 óta a „budapesti központi Illetékes Körök és boldogult Csernoch Hercegprímás Úrnak jóváhagyásával” tevékenykedik.⁶⁶⁶ 1933-ban Serédi Jusztinián latinnyelvű ajánlólevelet ad neki, valamint egy olasznyelvű kísérőlevelet, amelyben *Il Signor Card. Eugenio Pacelli, Segretario di Stato di Sua Santità* figyelmébe ajánlja Jehlicskát, aki Rómába utazik.⁶⁶⁷ Fölöttébb bizarr az 1935. június 8-án, Pünkösöd vigiliáján Rómában kelt levél Serédi Jusztiniánhoz. Ebben

661 MOL. K 64 – 38. csomó – 1930 – 7/a. tétel – 579. res. pol. A kérdéses cikk a *Samostatnost'* 1930. évi 33. számában, augusztus 15-én jelent meg.

662 *Documents on German Foreign Policy...*, 66–67 (28. szám).

663 James R. FELAK: „At the price of the Republic.” *Hlinka's Slovak People's Party, 1929–1938*. (Pitt Series in Russian and East European Studies, 20). Pittsburgh 1994, 182.

664 Jehlicska Ferenc gyászjelentése. PLE. 93/1939. A Farkasréti temető felszámolt síremlékeinek válogatott jegyzéke. *Budapesti Negyed* 11 (2003) 2. szám (TÓTH Vilmos – ZSIGMOND János: *A Farkasréti temető* – I) 137.

665 Ld. pl. *Magyar Katolikus Almanach* 2 (1928) 73.

666 PLE. 96/1930.

667 PLE. 740/1933.

arról ír Jehlicska, hogy a „Duce Úr” csak június 12-én fogadja, addig tehát van ideje összefoglalni gondolatait. A Vatikán épp ekkor változtatja meg az egyházmegyei határokat a békekötés révén létrejött politikai határoknak megfelelően. Jehlicska ezt megpróbálta megakadályozni, ámde sajnos túl későn érkezett, a dokumentum már a nyomdában volt. Úgy véli, ez oly nagy kegy a csehek irányában, hogy most cserébe a magyar fél is érdemel egy gesztust. Javaslat: a magyar fél kérje, hogy szolgálatai elismeréseképpen Jehlicska Ferenc kítüntetést kapjon. Ő maga erre természetesen nem vágyik, sohasem vágyott, csakis a köz és az ügy érdekében fogadná el. „A praelatúránál kevesebbet azonban nem fogadnék el. ... lehetne proponálni, hogy Jehlicskát Hlinkával egy rangra emeljék. Hlinka apostoli protonotárius...” Mi sem bizonyítja jobban, hogy őt ezek a dolgok egyáltalán nem érdeklik, írja, hogy valójában egyáltalán nem tudja, mi a különbség az apostoli protonotárius és a pápai prelátus között. A levelet *ad acta* teszik. A levél attól igazán bizarr, hogy Jehlicska felváltva hol egyes szám első, hol egyes szám harmadik személyben ír saját magáról: az olvasó a levél írójában egy egyensúlyát veszített személyiség jegyeit véli felfedezni.⁶⁶⁸ Mindenképpen bizarrnak tekinthető Jehlicskának ama 1933-ban tett kijelentése is, mely szerint a tiszta szlovák nyelvet ekkor már csak Magyarországon hallani, minthogy Szlovákiában már teljesen elcsehesítették.⁶⁶⁹ Serédi Jusztiniánhoz írott Budapesten 1938. december 23-án kelt levelében arra kéri a bíbornok-hercegprímást, hogy megkaphassa az épp megüresedett nagyváradi kanonoki stallumot. A válasz: sajnos elkésett, mert a jelölés már megtörtént és kiment Rómába. Mindazonáltal a bíbornok is szeretne valami lehetőséget találni Jehlicska elismerésére. Itt azután egy jegyzet olvasható az aktán: „Időközben Jehlicska Ferenc meghalt. *ad acta*.”⁶⁷⁰

Meg kell állapítanunk, hogy a magyar hivatalos szervek mindig is tisztában voltak Jehlicska öntörvényűségével, ám úgy vélték, tevékenysége mindenképp hasznos a magyar külpolitika számára, ezért több-kevesebb óvatossággal mindvégig támogatták. Ugyanez érvényes egyházi feljebbvalóira, így mindenekelőtt Csernoch Jánosra is.⁶⁷¹ Egy meglepő megállapítással találkoztam Jehlicskára vonatkozóan, amely Kánya Kálmánnak egy 1923-ban a washingtoni magyar követségnek írott üzenetében szerepel – ő ebben az időben a minisztérium vezértitkára, azaz a külügyminiszter állandó helyettese volt.

668 PLE. 2617/1935. Miroslav Michela úgy véli, az említett zavarodottságot, szellemi egyensúlyvesztést Jehlicska előrehaladott szifiliszos megbetegedése okozhatta, amelyre vonatkozó adatokra a cseh külügyminisztérium levéltárában bukkant, a cseh titkosszolgálat ugyanis szoros figyelemmel kísérte Jehlicska minden lépését. Én úgy gondolom, nem szükséges föltétlenül ilyen jellegű magyarázathoz folyamodnunk; ennek a dokumentumnak a nyelvezete szervesen beleillik Jehlicska írásainak sorába s nem jelent olyan minőségi ugrást, amely szükségessé tenné azt, hogy a szifilisz végső stádiumában előforduló súlyos elmekegés tünetek alapján magyarázzuk az írás bizarr hangvételét.

669 JEHLICSKA Ferenc: *A revízió és a szlovákok*. (Az Erdélyi Férfiak Egyesülete Jancsó Benedek Társaságának Kiadványai, 20). Budapest 1933, 23. Ladislav DEÁK: *Hungary's game for Slovakia*. Pozsony 1996, 23.

670 PLE. 5760/1938. Ugyanitt részletes életrajz és műjegyzék is található. Részletes bibliográfia olvasható a *Magyar katolikus lexikon* megfelelő szócikkében is: *Magyar katolikus lexikon...*, V, 715. A *Katolikus Szemlében* megjelent számos cikkének és recenziójának felsorolása olvasható a folyóirat gépirással készült repertóriumában az Országos Széchényi Könyvtár Folyóiratolvasó termének kézikönyvtárában: GALAMBOS Ferenc: *A Katolikus Szemle repertoriuma 1887–1944*. Budapest 1974. Sok műve megtalálható az Országos Széchényi Könyvtár állományában, míg számos pamfletje a Magyar Országos Levéltár K 64 fondjának anyagában lelhető fel. Számos vele kapcsolatos dokumentumot őriz az akkori tudományegyetemi hittudományi fakultás levéltára (ma: PPKE. HKK. HKI).

671 Ld. pl. Csernoch János 1920. június 23-án kelt, gróf Teleki Pál külügyminiszterhez intézett levelét. Magyar Országos Levéltár MOL. K 64 – 1920 – 41. tétel – 179. res.

Eszerint Jehlicska jó szolgálatokat tett, ámde „nem nagyon agilis politikus és azonkívül igen könnyen befolyásolható is”. Bizalmas dolgokat azért se közöljenek vele – folytatja –, mert rokonai vannak Budapesten [húga és sógora], akikkel szoros kapcsolatban van, s akik híján vannak a szükséges *discretion*nak, s egyes kérdésekben a kormányétól némileg eltérő nézeteket vallanak.⁶⁷² Mindabból, amit én láttam és olvastam Jehlicskával kapcsolatosan, egy rendkívül határozott és roppant agilis személyiség képe bontakozik ki, aki nem engedi, hogy bárki is befolyásolja, hanem sokkal inkább ő irányít másokat és próbál minden lehetőséget megragadni, hogy mindenkit és minden elérhető intézményt saját céljainak szolgálatába állítson. Kétségtelenül követ el irányváltásokat („pálfordulásokat”), ám nekem legalábbis úgy tűnik, hogy ezt sohasem külső „befolyásolás” hatására, hanem mindig a körülmények, a lehetőségek megváltozása miatt teszi. Ebben a kontextusban megemlítjük, hogy Csekonics varsói követségi tanácsos 1920 szeptemberében amiatt panaszkodik, hogy Jehlicska állandóan változtatja nézeteit.⁶⁷³

Arra következtetünk, hogy Kmoskót a magyar érdekek szolgálatában kifejtett aktív politikai tevékenységében két tényező motiválta. Egyrészt korábbi dicstelen távozását igyekezett ellensúlyozni, mintegy jóvátenni, hogy ily módon elősegítse az igazoló eljárás pozitív kimenetelét. Nem lehet kétségünk afelől, hogy a vesztes háborút, majd a trianoni békeszerződést közvetlenül követő közhangulatban milyen megítélés alá esett egy olyan felelős közhivatalnok, aki – alighogy a csehszlovák légio megszállta Pozsonyt és elkezdett bevonulni a Felvidékre – a legnagyobb baj közepette, csapat-paport elhagyva, hanyatt-homlok odasietett, hogy a Magyarországot megcsonkító egyik legnagyobb elenségné, a születő csehszlovák államnak ajánlja fel szolgálatait. Ezt kortársai minden további nélkül hazaárulásnak tekinthették. Azzal is tisztában volt, hogy az igazoló eljárás dokumentumai között ott fekszik Wolkenberg Alajos „beadmánya”, amelyben ez a vád egyértelműen meg van fogalmazva, s ismerhette a „régibb barátjával”, Jehlicska Ferencel kapcsolatos véleményeket is. Azt sem feledhetjük, hogy „ismert ideges természete” okán Kmoskó hajlamos volt arra, hogy pánikba essen. Ráadásul erre most minden oka megvolt, hiszen az igazoló eljárás kimenetele igencsak kétségesnek tűnt, amit az egész ügy mértéktelen elhúzódnása is egyértelműen bizonyít. Önmagában egy igazolási eljárás nem számított különleges eseménynek ez idő tájt. Az egyetem, a Magyar Tudományos Akadémia, de más intézmények is, az egész ország a számonkérések, az igazolási eljárások korát élte, amelyek során az embereknek számot kellett adniuk a forradalmak alatti viselkedésükről, „nemzethűségükről”, illetőleg viselt dolgaikról. Sokakat büntettek állásvesztéssel, kizárással, doktori, magántanári cím megvonásával, de akár kisebb botlásért is – márpedig utólag sok minden könnyen annak számított – büntetés járt, gondoljunk csak Babits Mihály, Bartók Béla, Dohnányi Ernő, Fedák Sári, Juhász Gyula, Kodály Zoltán vagy Móricz Zsigmond esetére. Ezekről az eseményekről nyilván Kmoskó is folyamatosan értesült. Úgy érezhette, nagyon is a közelében csapkodnak a villámok, s mindez aggodását, nyugtalanságát csak tovább fokozhatta. Neki ugyan a leggyakoribb vétséget, a forradalmakkal való együttműködést természetesen nem róhatták föl, ámde

672 Kánya Kálmán a washingtoni magyar követségnek. MOL. K 64 – 13. csomó – 1925 – (1923/)/7/b. tétel – 580. res. Kiemelés tőlem. – O.I.

673 Csekonics követségi tanácsos jelentése Varsóból a magyar külügyminiszternek „Jehlicska dr. újabb eszméi” tárgyban (1920. szeptember 20). MOL. K 64 – 1. csomó – 1919–1920 – 7. tétel – 359–369 (376. res.).

a „nemzethűség elleni vétkezés”, a hazaárulás és esküszegés vádja semmivel sem ígért kedvezőbb elbírálást. Lázás politikai tevékenységbe kezdett tehát Magyarország érdekében azzal a céllal, hogy megakadályozza a Felvidék elszakadását, illetve, hogy az visszatérjen magyar uralom alá. S az eredmény nem is maradt el. Hamarosan már magasabb helyről is megpróbálták beavatkozni a fegyelmi eljárás menetébe. Beadmányában („előadmányában”) Wolkenberg Alajos felháborodva számol be arról, hogy 1919. szeptember 19-én magához rendelte Tóth Lajos helyettes államtitkár és átadta Huszár Károly vallás- és közoktatásügyi miniszter személyes üzenetét, „hogy a Kmoskó-ügyet szörmentében tárgyaljuk és intézzük el, mert Kmoskó dr. a magyar kormány megbízottja a Felvidéken és nagy szolgálatokat tesz a kormánynak”.⁶⁷⁴ Wolkenberg ezt tudomásul vette, „de avval a jogos megjegyzéssel, hogy ez az üzenet feltételezi 1. mintha mi különben igazságtalanok tudnánk és akarnánk lenni Kmoskó dr. vagy bárki iránt 2. mintha a ministeri üzenet után ítéletünk másként szólhatna, ami ellen mindkettő ellen [*sic*] tiltakozom. Végül 3. feltételezi, hogy Kmoskó dr. vagy más valaki az ő nevében ettől az ügytől fél. Kifejeztem Tóth h. államtitkárnak azt is, hogy jó elvnek tartom, hogy mikor kulturát csinálunk, ne politizáljunk.” Wolkenberg végül is azt javasolja, hogy „Kmoskó Mihály Dr. igazolását távozása és távolmaradása miatt mint elégtelent a Kar ne fogadja el”, s az ügyet terjessze fel az Egyetemi Tanácshoz. 1919. október 10-i ülését követően a kar ezt meg is teszi, ám az ügy lezárása – amint már említettük – még hosszú évekig várat magára.⁶⁷⁵

Ez idő tájt vált kutatási területet is Kmoskó: ő, aki eddig elsősorban a keresztény szíri irodalommal foglalkozott, ettől kezdve a magyar őstörténetnek szenteli magát. Ismeretes, hogy erre Hóman Bálint buzdította, ám döntésében a menekülésével kapcsolatos, elhúzódo igazolási eljárás, illetőleg szlovák származása-nemzetisége okán érzett bizonytalansága, sőt félelme minden bizonnyal szerepet játszott.⁶⁷⁶

Másrészt afelől sem lehet kétségünk, hogy Kmoskó valóban őszintén meg volt arról győződve, hogy a szlovákság a magyarsággal karöltve boldogulhat majd legjobban a jövőben, s ily módon a Felvidéket mindenképpen meg akarta tartani Magyarországnak kebelén belül.

674 Huszár Károly (1882–1941) 1919. augusztus 15-től november 24-ig volt vallás- és közoktatásügyi miniszter.

675 Wolkenberg dr. előadmánya Kmoskó Mihály dr. öngazolása ügyében az 1919. IX. 26-i bizottsági tárgyaláson. A Budapesti kir. m. Tudományegyetem Hittudományi Karának Dékáni Hivatala. 85. szám. 1919/1920. Érkezett: 1919 évi szeptemb. hó 26-án. Ezt a dokumentumot is csatolták az igazolási eljárás dokumentumaihoz, úgyhogy mai lelőhelye: ELTE. L. Rektori Hivatal 526/1919–1920.

676 Hóman szerepéről maga Kmoskó ír akadémiai székfoglalójában. Kmoskó Mihály: *A magyar őstörténet keleti forrásai* [Helyesbített cím: *Mohamedán írók a steppe népeiről*], MTAK Kéziratár. Történelem 4° 242, I, f. 12a. Valószínűleg azért kötötték valamikor e kézirat elé az akadémiai székfoglaló kézzel írott szövegét, mert az is a magyar őstörténet kérdéseivel foglalkozik. A székfoglaló kézírata egyébként hiányos, az egyes lapok sorrendje is hibás, valamint össze van keverve az Aúfi *Dzsámi al-hikáját* című művéről tartott akadémiai felolvasás kéziratával. Vö. Kmoskó Mihály: Muhammad al-‘Aúfi anekdotagyűjteménye negyedik részének XVI. fejezete. *Történeti Szemle* 14 (1929) 14–54. Kmoskó szírológiai tevékenységét az európai tudományosság mellett maguk a szírek is számon tartják. Ld. Ignátijusz Afrám al-avval BARSZÚM [Ignātijūs Afrām al-awwal Baršūm]; *Al-luulu al-manszúr fi tárih al-ulúm wa-l-ádáb asz-szurjánijja* [*Al-lu’lu’ al-manŭtūr fi tárih al-ulúm wa-l-ádáb as-suryāniyya*]. [Homsz 1943]. 3. lenyomat. (Matbúat Madzsma al-luga asz-szurjánijja, Bagdád [Matbū‘at Maġma‘ al-luġa as-suryāniyya, Bagdād]). Bagdád 1976, 475.

Engem eredetileg alapvetően Kmoskó anyanyelve érdekelt, éspedig azért, mert bizonyos félrefordításai, értelmetlen fogalmazásai, illetve stilisztikai furcsaságai mögött – legalábbis részben – hiányos magyar nyelvtudást sejtettem.⁶⁷⁷ Amint egyébként már fentebb láttuk, habilitációs disszertációjának egyik bírálója Kmoskó bizarr nyelvhasználatában egyszerű „izgágaságot” látott.⁶⁷⁸

Legújabb adataink alapján bizonyossággal kijelenthetjük, hogy Kmoskó anyanyelve a szlovák nyelv volt. Ez egyértelműen a bécsi egyetem beiratkozási lapjaiból derül ki, amelyeket a diákok minden félév elején sajátkezűleg töltöttek ki. Ezek a személyi adatok mellett tartalmazzák azon kurzusok felsorolását, amelyeket az adott hallgató a félév során látogatni óhajtott. A személyi adatok között a diák neve és hazája után harmadik helyen szerepel a diák anyanyelve és kora (*Muttersprache, Alter*), míg a beiratkozási lapon a *nemzetiség* nem szerepel. Kmoskótól 10 beiratkozási lap maradt fenn, s anyanyelvként 8 esetben a szlovákot, míg 2 esetben a magyart adta meg. Figyelemreméltó az adatok sorrendje, illetőleg időbeli eloszlása is. Rögtön beiratkozáskor, 1893 őszén a magyart (*Ungarische* [mármint *Sprache*]) adja meg, míg a tavaszi félév elején a „szláv [nyelv]” (*slavische*) szerepel anyanyelvként. A másodév elején, 1894 őszén újfent a magyar (nyelv) (*Ungarische*) áll, míg a következő félévtől kezdve már mindenütt csak a szlovák nyelv szerepel különböző helyesírású alakokban (*Slowakische/slovakisch/slovakische/Slovakische*).⁶⁷⁹ Úgy vélem, az a tény, hogy tanulmányai elején ingadozik a magyar és a szlovák között, Kmoskó magyar környezetével, a magyar államnyelvi szerepével, valamint alapvetően saját maga, illetőleg családja asszimiláns voltával magyarázható. Ugyanakkor azt is meg kell állapítanunk, hogy családnevét Kmoskó mindenütt a magyar helyesírásnak megfelelően írta (Kmoskó); seholsem szerepel a szlovák helyesírású Kmoško alak (13–23. ill.).

Talán nem érdektelen megjegyeznünk, hogy a ma szlovák nyelvként ismert nyelv megjelölésére németül Kmoskó egyszer a „szláv (*slavische*)”, míg hétszer a „szlovák (*slovakische* stb.)” jelzőt használja. Juriga Ferdinánd beiratkozási lapjain kétszer a „szláv (*slavische*; I, V. szemeszterben)”, míg hatszor a „szlovák (*slovakische* stb.; II–IV, VI–VIII. szemeszterben)” szerepel felváltva. Ő a magyar nyelvet sohasem jelöli meg anyanyelvként. Jehlicska Ferencnek két beiratkozási lapját néztem meg tanulmányainak első és második félévéből (1898–1899 téli szemeszter, 1899 nyári szemeszter), s nála mindkét esetben a „szláv (*slavische*)” nyelv áll anyanyelvként. Ez a körülmény arra utal, hogy a pontos szóhasználat ekkor még nem rögzült, illetőleg a „szlovák” jelző szlovákul „szláv” érte-

677 ORMOS: A magyar őstörténet..., 763–764.

678 Ld. az életrajz 102. és 690–694. jegyzetét.

679 A „beiratkozási lap” német neve *Nationale*, t.sz. *Nationale* vagy *Nationalien*. Ld. feljebb az életrajz 59. jegyzetét. Theologen 1893/94–1899. Univ.-Archiv Wien 86–97. Philosophen Winter-Semester 1897/98. Univ.-Archiv Wien 172 [(Mikro)Film 1063].

lemmel bírt ezeknek a diákoknak a szemében, tehát amikor a „szláv” nyelvet jelölték meg anyanyelvként idegen nyelven, esetünkben németül, valójában az történt, hogy *lefordították* németre a „szlovák” jelzőt. Azon körülmény alapján, hogy a szlovákok egyszerűen szlávoknak nevezik magukat, olyan elképzelés is szolgálhat – jóllehet nem ez az egyetlen értelmezési lehetőség –, hogy ők tulajdonképpen az egységes szláv nemzet tagjai.⁶⁸⁰ Ez a gondolat rejlik a pánszlávizmus eszméje mögött is. Nyilvánvaló, hogy a pánszlávizmus ez idő tájt gyakran elhangzó vádjának alapján az szolgált – legalább is részben –, hogy az eddig magyarul „tót” névvel illetett nép tagjai most hirtelen szlávoknak kezdték nevezni magukat, ami egyben azt is sugallhatta, hogy ők valójában az egységes szláv nemzet tagjai.

Rendelkezésünkre áll ugyanakkor több közvetett adat is ezzel a kérdéssel kapcsolatosan. Most ezek közül tekintünk át néhány fontosabbat, illetőleg érdekesebbet. A Területvédő Ligával (TEVÉL), ezzel a befolyásos társadalmi szervezettel folytatott vitában Kmoskó keményen ostromozta a dualizmus korának oktatáspolitikáját, kijelentve, hogy „a mi egész közművelődési politikánk kultúrszédelgés volt”.⁶⁸¹ A Felvidéken az elmagyarosítást célul kitűző iskolarendszerben a teljesen elhibázott úgynevezett „direkt” módszert alkalmazták, aminek következtében az iskolából kikerülő szlovák diákok „sem tótul, sem magyarul nem tanultak meg”, ha pedig gimnáziumba kerültek, akkor legnagyobb részük lezuлт. Kmoskó hangsúlyozta, hogy pontos ismeretekkel rendelkezett ezen a téren, minthogy apja tanító volt.⁶⁸² Rögtön fölmerül a kérdés: vajon mindezeket magára is értette-e? Szó szerint bizonyára nem, hiszen ő megtanult magyarul, a gimnáziumot is kitűnő eredménnyel végezte el, olyannyira, hogy mint fölöttébb tehetséges és kiváló diákot, Esztergom helyett előjárói egyenesen Bécsbe küldték, hogy ott folytassa tanulmányait. Ugyanakkor elgondolkodtató a „sem tótul, sem magyarul nem tanultak meg” kitétel, amit talán saját magára is vonatkoztatott. Az említett vitában jelentette ki, hogy több kecssegtető ajánlatot is vizsgálta: „Megmaradtam tovább is küzdő félként a tót anyanyelvért.”⁶⁸³ Ez a kissé suta fogalmazású kijelentés érthető úgy, hogy itt a saját anyanyelvről beszél, ámde egy ilyen értelmezés nem föltétlenül kötelező: úgy is érthetjük, hogy nem szlovák anyanyelvként küzd a szlovákok szabad anyanyelv-használatáért. Ám ha figyelembe vesszük mindazokat az ehhez a kérdéshez kapcsolódó adatokat, amelyek kutatásaink során előkerültek, a kérdésre adandó válasz nem lehet kétséges. Kmoskó részt vett egy nagyívű, tizkötetes szlovák bibliafordítás elkészítésében, helyesebben a fordítások ellenőrzésében.⁶⁸⁴ Márpedig ez

680 Vö. BONKÁLO Sándor: *A szláv népek és a szláv kérdés ismertetése*. (Modern könyvtár, 471–476). Budapest é.n. [1915], 11, 31–32. KNEZSA István: *A szlávok őstörténete*. In: *A magyarság és a szlávok*. Szerk. SZEKFÜ Gyula. Budapest 1942, 18. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára...*, III, 771–772 [s.v. szláv, szlovák].

681 Ld. még az életrajz 915. jegyzetét a hozzátartozó bekezdéssel alább. A TEVÉL-ről ld. ABLONCZY Balázs: *Teleki Pál*. Budapest 2005, 130–133. A vitához ld. a soronkövetkező jegyzetet.

682 TILKOVSKY: *Viták...*, 437–438. A „direkt (=közvetlen)” nyelvtanítási módszer a 19. század vége felé terjedt el. Célja az adott idegennyelv beszélt nyelvként történő elsajátítása volt az anyanyelv és bármilyen fordítás kiiktatásával. Azt igyekezett elérni, hogy a nyelvtanulók induktív módon, mintegy saját maguk fedezzék föl a nyelvi szabályszerűségeket, s az elsajátítandó idegennyelven gondolkodjanak. Ez a módszer a nyelvtan, szótanulás és fordítás elsődleges fontosságán alapuló hagyományos „nyelvtani-fordítói” módszer ellenhatásaként jött létre.

683 TILKOVSKY: *Viták...*, 450.

684 *Písmo Sväté Starého a Nového Zákona z latinského typického vydania Vulgaty na slovenský jazyk preložené*. Nagyszombat 1913–1928. A mű címében az egyházi latin *editio typica* „mértékadó kiadás” kifejezés szlovák fordítása szerepel. Vö. gör. ΤΥΠΙΚΟΣ „példaszerű”, „mértékadó”. A fordítás munkálatai

alapos szlovák nyelvtudást feltételez. Az előbbieken vázolt politikai működése, esetleges pozsonyi kinevezése, Csernoch János vele kapcsolatos tervei alapján arra következtetünk, hogy Kmoskónak jól kellett tudnia szlovákul. A pozsonyi kinevezéssel kapcsolatos elvárásokat tükrözte az a korabeli szlovák katolikus újság (*Katolícke noviny*), mely kijelentette, hogy kizárólag „kipróbált szlovák nacionalisták” nyerhetnek kinevezést a megalkítandó hittudományi karra.⁶⁸⁵ Részt vett, sőt beszédet is mondott szlovák gyűléseken. Trencsén vármegyében egyébként, ahol született, a hivatalos magyar adatokat tükröző Pallas-lexikon szerint is a lakosság 93,4%-a szlovák volt, s csak 2%-a magyar, ráadásul a nem magyarajkú lakosság közül mindössze 2,8% beszélt a magyar nyelvet ez idő tájt (1891). Az Augustineumban róla készült jellemzésben nyelvismeretként „szlovák, magyar és német” van megadva ebben a sorrendben, ami talán nem csupán a véletlennek tudható be.⁶⁸⁶ Jó szlovák nyelvtudásra utal az a próbálkozása is 1919 októbere táján, hogy Amerikába menjen trencsénmegyei földije lelki gondozása céljából.⁶⁸⁷ Erre ugyanis jó szlovák nyelvtudás nélkül aligha vállalkozhatott volna. Hasonlóképpen aligha káplánkodhatott volna felvidéki menekülése során 1919-ben Kasszán, ebben a szülővárosa, Illava melletti tisztán szlovák lakosságú kis faluban, ha nem tudott volna jól szlovákul.

Szlovák nyelvtudására vonatkozóan van azonban egy első látásra ellentmondásos adatunk is, amely ráadásul „legjobb barátjától”, a szintén szlovák nemzetiségű, ámde Kmoskóval ellentétben szlovák nacionalista beállítottságú Jehlicska Ferentől származik. Ő így ír egy Csernoch Jánoshoz intézett levelében: „*Miška nemá pravdu, keď ma očerňuje a menuje ma bláznom, paralytikom. Chvála Bohu, som zdravý, a len tú chybu mám, že robím statočnú politiku slovenskú. Títo páni ale robia politiku v prvom rade mad'arskú. Miška nikdy úprimne nemiloval Slovákov; naučil sa po anglicky, francúzsky, nemecky, židovsky, arabsky, sýrsky etc., – len slovensky sa nenaučil. Za svoj národ nikdy sa neexponoval a nikdy ani riadka po slovensky nenapísal.* [Miskának nincs igaza, amikor engem ócsárol és bolondnak, agyalágyultnak nevez. Hála Istennek egészséges vagyok, és csak az a hibám van, hogy becsületes szlovák politikát folytatok. Ezek az urak viszont elsősorban magyar politikát folytatnak. Miska sohasem szerette őszintén a szlovákokat; megtanult angolul, franciául, németül, zsidóul, arabul, szíriul, stb. – *csak szlovákul nem tanult meg.* Sohasem exponálta magát a népéért, és soha egy sort sem írt le szlovákul.]”⁶⁸⁸ Jehlicska természetesen pontosan tisztában volt Kmoskó szlovák tudásával,

1904-ben kezdődtek a nagyszombati Szent Adalbert Társaság (*Spolok Svätého Vojtecha*) megbízásából. Ennek az 1870-ben alapított s ma is fennálló római katolikus társaságnak a célja ez idő tájt a szlovák kultúra és irodalom ápolása volt. A tízkötetes mű 1913 és 1928 között jelent meg Ján Donoval szerkesztésében. Az Őszövetséget többek, így például Jehlicska Ferenc közreműködésével Andrej Hlinka fordította, legalábbis részben a szegedi Csillagbörtönben, ahol 1906 és 1909 között raboskodott magyarellenes tevékenység miatt. A börtönben sokat beszélgetett-vitatkozott Kun Bélával, aki ez idő tájt szintén a Csillagbörtön lakója volt. Jehlicska számos öszövetségi könyv fordításának ellenőrzését is végezte. Én magam ezt a kiadványt nem láttam; az adatok a Cambridge-i Egyetemi Könyvtár internetes katalógusából származnak. Ld. ORMOS: A magyar őstörténet..., 764, 160. jegyzet. JEHLIČKA: *Kto on...*, 7.

685 WARD: *Priest...*, 67.

686 DAW. Frintaneum, Institutsprotokolle, Bd. 5, Fol. 188a. Ezt a dokumentumot Fazekas István (Bécsi Magyar Levéltári Kirendeltség / *Ungarische Archivdelegation beim Österreichischen Staatsarchiv*) bocsájította rendelkezésemre.

687 Ld. feljebb az életrajz 585. jegyzetét, a hozzátartozó, valamint a soronkövetkező bekezdéssel a főszövegben.

688 Jehlicska Ferenc 1920. szeptember 19-én írott levele Csernoch Jánoshoz Varsóból a Szlovák Nemzeti Tanács (*Slovenská Národná Rada, Zakopane*) levélpapírján, 6. oldal. PLE. 2366/1920. Kiemelés tőlem.

ámde arra gondolunk, hogy ezt a kijelentést nem kell szó szerint értenünk, mert ez már az összeveszésük utáni időből származik. Inkább arra utalhat, hogy Kmoskó nem tudott olyan jól szlovákul, ahogyan Jehlicska szerint tudnia kellett volna. Kmoskó magyar gimnáziumba, a trencsényi piaristákhoz járt, majd egyetemi tanulmányait Bécsben németül folytatta, s mindeközben belevetette magát a keleti nyelvek tanulmányozásába. Minden valószínűség szerint tehát szlovák nyelvtudását nem fejlesztette tovább, nem is ápolta, írásban alig, vagy egyáltalán nem is használta, így az megmaradhatott egyfajta „köznap-
pi”, „konyhanyelvi” szinten.

Nehéz helyzetben van az ember, amikor végül is ítéletet kell mondania Kmoskó magyar nyelvtudásáról. Az ugyanis a helyzet, hogy bizzarr fordításai, nyelvhelyességi hibái és a stílusérzék időről-időre szembeötlő durva hiánya mellett gyakran olvas az ember Kmoskó tollából stílus tekintetében fölöttébb választékos írásokat is.⁶⁸⁹

Sohasem találkoztam például olyan Kmoskó által fogalmazott *hivatalos irattal*, amelynek ne lett volna támadhatatlan a stílusa. Ámde ezek mindig rövid terjedelmű írások, s talán az is szerepet játszhatott, hogy hivatali előjáróihoz szólnak, tehát különös gondot fordított megfogalmazásukra. Azt a következtetést vonhatjuk le tehát, hogy ha Kmoskó megerőltette magát és szükségesnek látta, igenis tudott pontosan és szépen írni magyarul. Erre azonban nem mindig volt alkalma, illetve ideje, s a szükségét sem mindig érezte. Emellett jó adag bizonytalanság mindig megmaradt benne a szöválasztás és a stílus tekintetében, különösen akkor, ha gyorsan és sokat írt anélkül, hogy gondosan mérlegelhette volna az egyes stílusrétegek pontos hangulati értékét. Ma már úgy látom, hogy – talán egy mély belső labilitás következményeként – Kmoskóban volt egy nagyfokú „izgágaság”, s mintegy saját bizonytalanságát kompenzálандó, szerette meghökkenteni az embereket, akár megrökönyödést is keltve bennük. Már magántanári disszertációjának egyik bírálója, Berger Ev. János is szóvá tette stílusát, a „szemetszúró s fülsértő pongyola kifejezéseket, s sokszor *keresetten* is használt, majdnem trivial szókimondásokat”.⁶⁹⁰

Ugyanez a stílusrétegek megválasztásában jelentkező bizonytalanság, illetőleg egyfajta lelki labilitásból eredő „izgágaság,” meghökkenteni-vágyás érhető tetten az iszlám keletkezéséről írott és a nagytekintélyű Magyar Szemle Társaság által 1929-ben kiadott könyvében is. Mohamed próféta kedvenc feleségéről, Áisa asszonyról, az Igazhívők Anyjáról például így ír: „Ha a próféta legkedvesebb feleségét, a gyermekasszony Aisát azzal gyanúsítják, hogy a banú Musztalik ellen viselt háború alkalmával urához hűtlen lett és emiatt hetekig sírva hervad, miközben a próféta azon töpreng, felszarvazta-e a kicsike, vagy sem, a kritikus pillanatban előáll a deus ex machina és felvilágosítja, hogy Aisah oly ártatlan, mint a ma született gyermek.”⁶⁹¹ A próféta kapcsán ezt olvassuk az

---

– O.I. Az „ezek az urak” kifejezés Kmoskóra és a Felvidék Magyarországon belül való megmaradása érdekében tevékenykedő magyar, illetve magyarérmű szlovák politikustársaira vonatkozik [*Miška et consortes*], akik között Jehlicska említi többek között Syntinis Gyula bárót, Margorin István hontéméti katolikus plébánost és Szviezsényi Zoltánt, a Selmecbányai Bányászati Akadémia korábbi tanárát, a Nemzetiségi Minisztérium Tót Főosztályának vezetőjét. Jehlicska szerint ők már teljességgel csatlakoztak a „szlovák renegátokhoz, az úgynevezett magyarónokhoz (*slovenské renegáti, takzvaní mad'aróni*)”, akik a legnagyobb gátjai a szlovák-magyar megértésnek. *Uo.*, 1–2. BELLÉR: *Az ellenforradalom...*, 50–79. MICHELA: *Pod heslom...*, 62. A „magyarón” kifejezésről ld. az életrajz 451. jegyzetét. Báró Syntinis Gyula (1892–1922) nagybányai földbirtokos volt.

689 Ld. pl. ORMOS: *A magyar őstörténet...*, 754.

690 Kiemelés tőlem. – O.I. Ld. az életrajz 102. jegyzetét és a kapcsolódó bekezdést a főszövegben.

691 Kmoskó Mihály: *Az iszlám keletkezése*. (Magyar Szemle. Kincsestár, 17). Budapest 1927, 16.

arabokról: „Amint azonban a próféta hazatért, újabb bántalmazásokban és csúfságokban volt része: leköpték, háza előtt rondítottak, szidalmazták, úgy amint azt az arabok oly förtelmesen értik.”⁶⁹² Majd könyve végén az arab-islam történelem talán legjelentősebb dinasztiáját röviden így jellemzi: „Így mutatkozott be az abbászidák „áldott uralkodóháza”, ahogy ezt a képmutató rablóbandát a következő századok hazug és tendenciózus történetírása nevezte.”⁶⁹³ Ez a stílus magyar nyelvű tudományos műben ma is elfogadhatatlan, és 1929-ben még inkább az volt.⁶⁹⁴

Az említett alapvető belső labilitás jelenhetett meg „Kmoskó doktor ismert idegességében” is, amelyre kollégái oly sokszor hivatkoznak, amiképpen korábban már láttuk. „Idegessége” valójában nagyfokú gyávaságának, állandó félelmének a következménye, amelyet „legjobb barátja”, Jehlicska Ferenc emel ki: „*On [=Miška Kmoško] je veľký bojko, a jak veľký memoriu má, tak slabé je jeho iudiciu. Tieto dva dary skúpa príroda nerada dáva človekovi naraz. Preto jeho vyklady vždy treba brat' s veľkou kritikou.*”⁶⁹⁵ [„Ő (=Kmoskó Miska) nagyon félős (=szüntelenül retteg), amilyen jó a memóriája, annyira gyöngye a judíciuma. Ezt a két adományt a fukar természet nem szívesen adja meg egyszerre az embernek. Ezért az ő fejtegetéseit mindig nagy kritikával kell fogadni.”]⁶⁹⁶

Kiadásaiban egyébként Zimonyi hallgatólagosan javította a „zavaró régies nyelvtani formák[at] vagy szórendi problémák[at]”, valamint mindazokat a helyeket, ahol az eredetivel egybevetve a fordításban „kisebb hiányt vagy pontatlanságot” észlelt.⁶⁹⁷ Ez a módszer általában véve nem kifogásolható. Kmoskó szövege nem magyar nyelvemlék, amelynek minden fordulatát, sőt kifejezését féltve kellene megőriznünk eredeti alakjában, hanem tudományos próza, amelyet a benne foglalt ismeretanyag kedvéért olvasunk. Ámde Zimonyi arab tudásának a szintje, illetve a józan paraszti ész nála megfigyelhető hiánya jogos aggálllyal tölti el az olvasót: vajon megbízhat-e javításaiban?

Számunkra különösen érdekes, hogy a Kmoskót nagyon jól ismerő Jehlicska figyelmeztet barátja „gyöngye judíciumára”, valamint arra, hogy „fejtegetéseit mindig nagy kritikával kell fogadni”. Ez ugyanis egybevág az úgynevezett „Leásott földdel” kapcsolatban tett megállapításunkkal, mely szerint Kmoskó rendszerint elmulasztotta átgondolni szellemes ötleteit minden összefüggésükben, illetve elhelyezni őket addigi nézeteinek rendszerében. De korábban már ugyanerre a következtetésre jutott habilitációs disszertációjának egyik opponense is, és például a kelet-európai zsidók turáni eredetéről írottak kapcsán is ugyanezt állapítottuk meg. Mindez arra figyelmeztet bennünket, hogy Kmoskó állításait minden területen óvatosan kell kezelnünk, s nem mulaszthatjuk el annak alapos mérlegelését, vajon valóban megállnak-e rendszerint valóban szellemes és első látásra kiválónak tűnő ötletei.⁶⁹⁸

692 Uo., 10.

693 Uo., 78.

694 ORMOS: A magyar őstörténet..., 764.

695 Jehlicska Ferenc 1920. június 12-én írott levele Varsóból Csernoch Jánoshoz. PLE. 485/1921.

696 A szlovák *bojko* főnév [=gyáva, félős ember] a *bát'sa* „félő” igéből származik, és olyan embert jelöl, aki állandóan / rendszeresen fél. A *veľký bojko* „nagy félős” jelzős szerkezetet fordítottam végül a „nagyon félős” szerkezettel, értelmező magyarázatként zárójelben hozzátéve: „szüntelenül retteg”. – O.I.

697 Kmoskó Mihály: *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom* I/1. Szerk. ZIMONYI István. Budapest 1997, 11.

698 ORMOS István: Kiegészítések..., 1139. Ld. továbbá az életrajz 100. és 389. jegyzetéhez kapcsolódó szövegrészeket a jelen kiadványban.

KMOSKÓ KÖTÖDÉSEI

Amint már feljebb láttuk, Kmoskó anyanyelve egyértelműen a szlovák nyelv volt, ezért nem férhet hozzá kétség, hogy szlovák származású volt. Legjobb barátja, Jehlicska Ferenc egyhelyütt a szlovákságról *expressis verbis* mint Kmoskó népéről ír.⁶⁹⁹ Kmoskó halála alkalmából egy emigráns szlovák újságban megjelentetett nekrológiában Jehlicska hangsúlyozta: „mindenki tudta, hogy Kmoskó szlovák, mert nyilvánosan szlováknak vallotta magát [*každý vedel, že Kmoško je Slováč, lebo sa verejne za Slováka priznával*].”⁷⁰⁰ Politikai szerepléseiből egyértelműen kiviláglik, hogy szlováknak tartotta magát: számos alkalommal nyilatkozott, illetőleg tevékenykedett a magyarországi szlovákság képviselőjeként. Szlováksága mellett szól részletesen tárgyalt pozsonyi meghívása is, ellenkező esetben ugyanis föl sem merülhetett volna, hogy tanárként működjön a megalapítani kívánt cseh és szlovák tannyelvű hittudományi karon, ahová – amint fentebb láttuk – csak „kipróbált szlovák nacionalistákat” hívtak meg. Ugyanakkor az általam ismert műveiben, a kezem ügyébe került *valamennyi* dokumentumban Kmoskó mindenütt *magyarként* nyilatkozik meg, a magyarságról mint „mirólunk”, többes szám első személyben ír, s Magyarországot „szegény hazánknak”, „szeretett hazánknak”, „édes hazánknak” nevezi.⁷⁰¹ Egyetlenegy olyan helyre sem bukkantam kutatásaim során, ahol Kmoskó *expressis verbis* leírta volna, hogy ő szlovák, s a kezéből származó szlovák nyelvű írással, illetőleg dokumentummal sem találkoztam sohasem. Összehasonlítóképpen megemlítem, hogy a szintén szlovák Jehlicska a magyarokról mindig *többes szám harmadik személyben* beszél.⁷⁰² Mindezek alapján azt a következtetést kell levonnunk, hogy Kmoskó teljes mértékben kettős kötődésű ember volt. Korábban, az első világháborút lezáró békekötések, illetve a csehszlovák állam létrejötte előtt ez természetes létforma volt számára, s nem okozott problémát. Ám az új, sok szempontból bizonytalan helyzetben hirtelen választás elé került, s elveszítette lelki egyensúlyát. Személyiségének két kötődési, igazodási pontja ugyanis most szöges ellentétbe került egymással, sőt a Trianont követő kiélezett hangulatban a magyarság és a szlovákság mintegy egymás „ellenségévé” vált azáltal, hogy a szlovákság függetlenné vált, „hálátlanul hátbadöfve” Magyarországot, egyúttal jelentős területet is kiszakítva belőle, ily módon megcsonkítva jötevéjét.⁷⁰³ Kmoskónak választania kellett, és jó választás nem létezett számára. Tisztában volt vele, még ha csak tudat alatt is: bármely oldalhoz csatlakozik, a másik – szívének nem kevésbé kedves –

699 Ld. az életrajz 688. jegyzetét és a kapcsolódó bekezdést a főszövegben.

700 [JEHLIČKA:] Umrel..., 3.

701 Ld pl. Melléklet Kmoskó Mihály szabadságolás iránti kérelméhez. PPKE. HKK. HKI. Dékáni Hivatal Iratai. 1/b. 1919/20. 42. sz. doboz. 334/1919/1920. sz. irat.

702 Ld. például 1918. november 30-án Zubriczky Aladárhoz intézett magyarnyelvű levelét. PPKE. HKK. HKI. Dékáni Hivatal Iratai. 1/b. 1918/19–1919/20. 41. sz. doboz. 187/1919/1920. sz. irat melléklete.

703 Vö. MICHELA: Plans for Slovak autonomy..., 66.

oldal árulónak tartja majd és megvetéssel sújtja. Némi megingást követően végül is Magyarországot választotta, ám nem lehet kétségünk afelől, hogy ez lelkében törést okozott s meg hasonlást jelentett számára. A helyzet tragikus volta abban rejlett, hogy ugyanez lett volna a sorsa akkor is, ha a csehszlovák államot választja. Azért küzdött tehát, hogy a Felvidék térjen vissza szeretett hazájához, Magyarországhoz, és minden maradjon úgy, ahogyan egykoron volt, ily módon azonban sorsa elvált a szlovákságétól. Ez a küzdelem egyúttal a magyarság érdekében kifejtett jelentős szolgálat is volt, amellyel – csakúgy, mint tudományos kutatási területének megváltoztatásával⁷⁰⁴ – mintegy jóvátenni igyekezett átmeneti megingását, ami a Trianon következtében megváltozott körülmények között akár különös súllyal is latba eshetett. Bizonyosnak tűnik, hogy az említett körülmények késztették arra, hogy magyarságát, illetve kettős kötődését most külön is hangsúlyozza. S a Trianon következtében nemzetiségi szempontból hirtelen szinte homogénné vált ország megváltozott közhangulatától való félelem hozzájárulhatott ahhoz, hogy – akár tudat alatt – már-már paroxizmusig fokozott, vad antiszemitizmussal próbálja mintegy elterelni a figyelmet az „idegen”, „hálátlan”, „országcsonkító” szlováksághoz való tartozásáról, sőt minden további nélkül hazaárulásnak is minősíthető felvidéki kalandjáról – ekkortájt folytak épp az igazolási eljárások országszerte, így az egyetemeken is, és az ő igazolási eljárása sem volt még lezárva, sőt minden határon túlmenően elhúzódott.⁷⁰⁵ Ez a körülmény legalábbis *egyik* összetevője lehetett Kmoskó Trianon-utáni antiszemitizmusának, s ahhoz sem férhet kétség, hogy forrásainkban ismételten kiemelt „közismert idegessége”, illetőleg állandó félelme is ennek következménye volt.⁷⁰⁶ Ekkor már egyetemi tanártársai között sem érezte jól magát, s bizonyára ezért is folyamodott vidéki plébániáért, illetve ezért próbált meg mindenképp kimenni Amerikába, hogy ott plébánosként trencsényi földjei lelki gondozásának szentelje magát. A pasztorációs céllal Amerikába történő kiutazás teljesen abszurd ötlet volt egy aktív egyetemi tanár részéről, s arra enged következtetni, hogy Kmoskó oly mértékben el volt keseredve, olyannyira kilátástalannak ítélte helyzetét, hogy tudata is némileg beszűkült, s így még teljesen reménytelen dolgokkal is megpróbálkozott, akár olyan áron is, hogy hírneve csorbát szenved, minthogy esetleg azt is kétségbe vonják, rendelkezik-e még egyáltalán józan belátó képességgel.⁷⁰⁷

Egy lengyel és egy orosz forrás mellett a mai cseh és szlovák források szlovákként, a szlovák tudományosság kiemelkedő alakjaként tartják számon *Michal Kmoško* néven.⁷⁰⁸ Meg kell azonban jegyeznem, hogy noha valóban előfordul, hogy *expressis verbis* em-

704 Amint már említettem, korábban Kmoskó szír egyházatyákkal foglalkozott elsősorban, ám ekkor kutatási területet vált, s élete hátralévő részében nagyrészt a magyar őstörténet keleti forrásait dolgozza fel.

705 A Trianon utáni antiszemitizmusnak ezt a magyarizációt többen képviselték, köztük különösen markánsan Csécsy Imre. Ld. az életrajz 396. jegyzetét és a kapcsolódó bekezdést a főszövegben.

706 Legjobb barátja, Jehlicska Ferenc említi, hogy Kmoskó állandóan fél. Ld. feljebb az életrajz 696. jegyzetét és a kapcsolódó részt a főszövegben.

707 Ld. az életrajz 585. jegyzetét a kapcsolódó, valamint a rákövetkező bekezdéssel a főszövegben.

708 Jan REYCHMAN: *Z zagadnień słowackiej orientalistyki. Przegląd orientalistyczny* 1966 [3(59)] 239–240, 3. jegyzet. Jozef GENZOR: Michal Kmoško (1876–1921). *Vlastivedný časopis* 20 (1971) 4. szám, 188. *Encyklopédia slovenska*. Pozsony 1977–1982, III, 93. *Slovenský biografický slovník...*, III, 118. *Ilava*. Szerk. Anton BAGIN, Valerián BYSTRICKÝ. Illava 1991, 265–266. *Čeští a slovenští orientalisté...*, [s.v.; az internetes változatot olvastam.]. TOMAN: *Osobnosti...*, [Illava városának internetes honlapján (www.ilava.sk/historia/osobnosti-mesta-ilava) 2010. november 30-án olvastam.]. – Kmoskó szlovák származása tágabb körben is ismert lehet, mert neve részben szlovák-helyesírású alakban szerepel például Krackovszkij bibliográfiájában is (Kmoškó), jóllehet az eredeti szövegben az idézett helyen magyar he-

litik a szlovák források Kmoskó szlovák nemzetiségét, gyakrabban találkozunk azzal az esettel, hogy egy-egy szlovák lexikon ezt mintegy magától értetődőnek tekinti anélkül, hogy külön kiemelné – csakúgy, mint minden a Felvidéken élt vagy született személyiség esetében –, akár valóban szlovák az illető akár nem. Szülővárosának, Illavának honlapján a város kiemelkedő szülöttai között első helyen szerepel.⁷⁰⁹

Akadémiai székfoglalójának bevezetőjében is lelkes magyar hazafi szólal meg, aki nem rejt véka alá az új csehszlovák állammal kapcsolatos véleményét: „Tekintetes Akadémia! Mielőtt székfoglalómat megtartanám, legyen szabad legmélyebb hálámat és legőszintébb köszönetemet tolmácsolnom azért, hogy a M. T. A. csekélységemet levelező tagjainak sorába iktatni kegyeskedett. A béke boldog napjaiban e magas tudományos kitüntetés az öröm mámoros érzetével töltött volna el. De most, midőn szegény hazánkat a trianoni béke kínzókamrájában gúzsba kötve látom, amidőn a jóvátételi bizottság kegyetlen Shylockjainak hangos tanakodásait hallok, hol és mikor fogják szipolyaikat⁷¹⁰ a megcsonkított Magyarország testére illeszteni, hogy halódó életerejét dicső szövetségeseik⁷¹¹ javára fordítsák: úgy érzem, hogy az akadémiai tagság szigorú célkitűzést jelent abban az értelemben, hogy annak, aki e magas tudományos testület tagjává lesz, minden önös érdeket, minden személyes becsvágyat félretéve minden erejét és képességét a haza, a hazai tudomány szolgálatába kell állítania. A magam részéről végtelenül boldog volnék, ha már most, bemutatkozásom alkalmával igazolhatnám, hogy itt kifejtett meggyőződésem nem kongó frázis, hanem komoly valóság.”⁷¹²

A Kmoskóéhoz hasonló kettős kötődés nem volt ritka ebben a korban. Felidézhetjük pl. Tuka Béla (Vojtech Tuka; 1880–1946) alakját. Ő is szlovák származású volt, ám magyar nevelést kapott. Jogot végzett, egyetemi tanár lett. A pozsonyi Erzsébet Tudományegyetem távozása után is a városban maradt (valószínűleg Jehlicska javaslatára), és 1920 elejétől a magyar kormány megbízásából meghatározó szerepet játszott a felvi-

---

lyesírású alak áll. Ignatyij Julianovics KRACSKOVSKIJ: *Izbrannije szocsinyenyija*. Moszkva–Leningrád, 1955–1960, IV (*Arabszkaja geograficeszkaja literatura*), 787.

709 Itt azt is olvashatjuk, hogy Kmoskó „jóllehet 1904-től nem szlovák környezetben élt és működött, szlovák származásáról sohasem feledkezett meg. Figyelemmel követte a szlovákok életét, és mások mellett Seton-Watson angol újságíró figyelmét is fölhívta nehéz életükre, amelyet a nemzeti leigázottság jellemezett”. (<http://www.ilava.sk/historia/osobnosti-mesta-ilava>; 2010. november 30-án olvastam. Saját fordításom. – O.I.). Nem tudni, honnan származnak a Seton-Watsonnal kapcsolatos adatok: ilyenekkel én seholsem találkoztam. Kérésre Miroslav Michela kiderítette, hogy a honlap szerzője Mgr. Miroslav Toman (*Oddelenie kultúry – knižnica, Mestské múzeum, Ilava*), aki egy helyi folyóiratból merítette adatait, amelynek a forrása – jóllehet ezt nem adja meg – minden bizonnyal az előző jegyzetben idézett helytörténeti monográfia: *Ilava*. Szerk. Anton BAGIN..., 265–266. Ez rövid életrajzot és méltatást közöl Kmoskóról, melynek forrása a szintén az előző jegyzetben idézett cikk: GENZOR: Michal Kmoško..., 188. Sem a monográfia, sem a cikk Seton-Watsonnal kapcsolatos adatot nem tartalmaz. Genzor hivatkozik továbbá egy szintén az előbbi jegyzetünkben említett lengyel cikkre, ámde ott sem szerepel ilyen adat: REYCHMAN: *Z zagadnień...*, 239, 3. jegyzet. Seton-Watson Scotus Viator álnéven megjelentetett *Racial problems in Hungary* című műve nem említi Kmoskót – utal viszont Jehlicskára. Ld. az életrajz 417. jegyzetét.

710 A kéziratban eredetileg „köpülőgépek” állott, majd Kmoskó áthúzta és kijavította: „szipolyaikat.”

711 A kéziratban eredetileg „a maguk” alak állott, majd Kmoskó áthúzta és kijavította: „dicső szövetségeseik.”

712 Kmoskó Mihály: A magyar őstörténet keleti forrásai [helyesbített cím: Mohamedán írók a steppe népeiről]. MTAK. Kézirattár. Történelem 4° 242, I, f. 1a. Ld. még feljebb az életrajz 676. jegyzetét a kapcsolódó bekezdéssel a főszövegben.

déki magyarbarát szervezkedésekben. Többször letartóztatták mint magyar nacionalistát. Belépett a Hlinka-féle Szlovák Néppártba, annak alelnöke lett, valamint parlamenti képviselővé is megválasztották. Később mint magyar kémét elítélték, majd amnesztiával szabadult. A per során több tanú állította, hogy Tuka 1922-ig nem is beszélt szlovákul. Az élesen magyarellenes irányzatot követő önálló szlovák államban miniszterhelyettesi, majd miniszterelnöki tisztséget vállalt, és különösen az utóbbi pozícióban feltétlen németbarát politikát valósított meg. A pozsonyi magyar követ 1940-ben úgy jellemezte, hogy Tuka valójában „mindig azzal érez és azzal bizalmas, akivel éppen van:” a szlovákokkal szlovák, az oroszokkal nagy szláv, a magyarokkal bensőleg magyar, míg „a németek előtt a leglelkesebb, legrettentetlenebb náci”. A háború befejezését követően 1946-ban kivégezték mint háborús bűnöst.⁷¹³

A Kmoskóéhoz hasonló hátteret és korai életpályát mutatott föl a később háborús bűnössé nyilvánított szlovák miniszterelnök, majd köztársasági elnök, Jozef Tiso is. Szlovák születésű volt, szülei nem tudtak magyarul. A Pázmáneumban folytatott tanulmányait követően katolikus pappá szentelték, s egy időben teológiai tanárként működött a nyitrai papnevelőben, ahol többek között *theologia moralis*t, erkölcssteológiát tanított. Élete korai szakaszában, 1918-ig messzemenően alkalmazkodott az államhatalom elvárásaihoz és elsősorban magyar környezetéhez. Többnyire magyarul beszélt, magyarokkal tartott kapcsolatot, magyarul publikált és magyar környezetben a nevét is magyarosan, *Tiszó József* alakban használta. Az is igaz azonban, hogy szlovák kapcsolatai is voltak, ámde még szlovák honfitársaival is – legalábbis részben – magyarul érintkezett. Később maga is őszintén elismerte, hogy a Zsolnán töltött évek alatt nem rendelkezett szlovák nemzeti öntudattal. Ugyanakkor arról is tudunk, hogy kirándulásokon énekelte a szlovák himnusz, ámde a szlovák nemzeti mozgalmaktól távol tartotta magát. Két szlovák barátja jóval később elmagyarosodott szlovákként emlékezett vissza az ifjú Tisóra. A bécsi Pázmáneumban töltött évek alatt is messzemenően távoltartotta magát mindenféle nemzeti jellegű megnyilvánulástól, s a szlovák nemzeti érzés megnyilatkozásaira felettebb érzékeny feljebbvalói a legcsekélyebb kivetnivalót sem találták viselkedésében magyar szempontból, illetőleg a magyar állam iránti hűség tekintetében. Magyar környezete többnyire magyarnak tartotta, ismerősei fejében meg sem fordult, hogy *Tiszó József* esetleg ne lenne magyar. Tiso azután 1918-ban hirtelen nemzeti öntudatra ébredt és lelkes szlovák hazafi lett. Nevét ettől kezdve kizárólag szlovákosan, *Jozef Tiso* alakban írta. Úgy vélem, ezt megelőzően Tiso gondolkodásában, önmeghatározásában alapvetően a katolikus vallás képezte a sarokpontot, míg a nemzeti hovatartozás másodlagos jelentőséggel bírt. Természetes, egyben alárendelt fontosságú létforma volt számára a szlovák-magyar kettős kötődés, amit ugyanakkor a jó értelemben vett karriervágy is parancsolólag előírt számára. Ez a helyzet azonban megváltozott az első világháború által kiváltott földcsuszamlásszerű változások, az addigi világ összeomlása következtében, s az 1918. évi forradalmi események során a nemzeti érzés került első helyre személyiségében, kiszorítva onnan a katolikus egyház iránti elkötelezett hűséget. Mindazonáltal nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy mértékadó életrajzírója Tiso átállását a csehszlovák oldalra a

713 *A history of the Czechoslovak Republic...*, 125. ANGYAL: Magyar szervezetek..., I. rész..., 16–17, 26. Uő: Magyar szervezetek és mozgalmak Csehszlovákiában 1918–1921. (II. rész). *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 2 (2000) 2. szám, 69–77. Uő: *Érdekvédelem...*, 52–55, 337. JANEK István: Egy fasiszta bábálam. Szlovákia 1938–1945. *Rubicon* 19 (2008) 4. szám, 11. ABLONCZY: Renegátok..., 71–72, 85–87.

forradalomra adott, gondosan kalkulált opportunistá válaszként értékeli. Úgy véli, Tiso szlovák nacionalizmusa azzal párhuzamosan nőtt, ahogyan egyre valószínűbbé vált, hogy Nyitra az új csehszlovák államalakulathoz kerül. Ám a szlovák ügy mellett is csak akkor kötelezte el magát egyértelműen, amikor már Nyitra csehszlovák megszállás alá került s amikor egyházon belüli előrehaladását a magyar hierarchia már nem tudta biztosítani. Tiso egyszer sem vonta kétségbe nyilvánosan a magyar uralom kérdését mindaddig, amíg a csehszlovák csapatok meg nem szállták Nyitrát.⁷¹⁴ 1918 novemberében alapító tagként még részt vett a Magyar Nemzeti Tanács nyitrai bizottságának létrehozásában. Amikor 1918 decemberében a csehszlovák hadsereg megjelent Nyitránál, tárgyalásaival ő érte el, hogy békésen vonuljon be a városba a katonaság. Ezt követően lemondott a Magyar Nemzeti Tanácsban viselt pozíciójáról, megszakította kapcsolatait a (magyar) Katolikus Néppárttal, elvállalta az újonnan megalakult Szlovák Nemzeti Tanács titkári pozícióját, s teljes energiájával nekilátott a város lakosságának szlovákosításához.⁷¹⁵

Az első világháborút követő új helyzetben, midőn nemzetállamok jöttek létre a nemzetekfölötti Osztrák-Magyar Monarchia helyén, mások is olyan választásra kényszerültek, amely korábban még lehetőségként sem merült föl képzeletükben. Tanulságos ebből a szempontból Lehár Antal ezredes (Anton Lehár; 1867–1962) esete, aki a híres zeneszerző, Lehár Ferenc (1870–1948) bátyja volt. Apai ágon a család eredetileg Morvaországból származott, s édesatyjukat, aki katonakarmesterként élete során 22 városban szolgált szerte a Monarchiában s a Monarchia nemzetekfeletti jellegének jellemző reprezentánsa volt, végül is Budapesten érte a halál a Harmadik Bosznia-Hercegovinai Hadsereg katonakarmestereként, s itt is van eltemetve az Új köztemetőben.⁷¹⁶ Felesége, a két fiú édesanyja német eredetű, ámde időközben nyelvi és érzelmi is teljesen elmagyarosodott családban született, így azután a fiúk anyanyelve is a magyar volt.⁷¹⁷ Antal Sopronban, Ferenc Komáromban látta meg a napvilágot. Antal katonai pályára lépett s a Monarchia különböző vidékein, de elsősorban Magyarországon szolgált. Az első világháború befejezését, illetőleg a Monarchia felbomlását követően döntenie kellett, melyik utódállamban folyamiód állampolgárságért. Apja után hivatalosan Csehszlovákia alá tartozott. Elgondolkodott Magyarországon (Sopronban) született, magyar anyja nevelte föl, és Pozsonyban (Magyarországon), Prágában és Bécsben tanult. Bécsi nőt vett feleségül, és a császárváros második szülővárossá vált számára.⁷¹⁸ Alapvetően magyarországi születésű *németnek* tartotta magát.⁷¹⁹ Jóllehet magyar volt az anyanyelve, mégis többnyire németül beszélt addigi élete folyamán, így időközben beroszdásodott magyar tudása. Később elismerte, hogy ekkortájt már nem is tudott tökéletesen magyarul.⁷²⁰ Ámde nagyon szerette öccsét, Ferencet, aki viszont „mindenáron magyar akart

714 WARD: *Priest...*, 14–21, 37–63, kül. 37–38. Walter LUKAN: Jozef Tisos Studienzeit in Wien (1906–1910/11). *Österreichische Osthefte* 35 (1993) 307–310. Tisóhoz vö. még feljebb az életrajz 443. jegyzetét és a kapcsolódó bekezdést a főszövegben.

715 Thomas Anselm LORMAN: The Christian social roots of Jozef Tiso's radicalism 1887–1939. In: *In the shadow of Hitler. Personalities of the right in Central and Eastern Europe*. Szerk. Rebecca HAYNES, Martyn RADY. London 2011, 249.

716 [LEHÁR Antal] Anton Lehár: *Erinnerungen. Gegenrevolution und Restaurationsversuche in Ungarn 1918–1921*. Kiad. Peter BROUCEK. Bécs 1973, 137.

717 *Uo.*, 9.

718 *Uo.*, 59.

719 *Uo.*, 158.

720 „ohne vollkommene Kenntnis der Sprache...”. *Uo.*, 96.

lenni”, ezért végül is Magyarország mellett döntött s magyar katona lett, jóllehet korábban nem volt magyar állampolgár. Egy esetleges osztrák–magyar konfliktus esetén ez a választás természetesen súlyos lelkiismereti, lojalitásbeli konfliktushoz kellett, hogy vezessen, s egy ilyen helyzet bekövetkezte nem is váratott sokáig magára.⁷²¹ Szülővárosában, Sopronban és a környékén népszavazást tartottak 1921. december 14–15-én, hogy a lakosság eldönthesse, a békeszerződés értelmében Ausztriához kerüljön-e a város és környéke, vagy megmaradjon magyar uralom alatt. Ámde miután már döntött, Lehár Antal becsületes katonaemberként tartotta magát esküjéhez és minden tőle telhetőt megtett, hogy magyar katonaként megakadályozza az ekkortájt túlnyomórészt németnyelvű Nyugatmagyarország – Ausztriában ez idő tájt alkotott új nevén *Burgenland* – átadását Ausztriának. Visszaemlékezéseiben Magyarországot rendszeresen „hazájának” nevezi, s egy helyen úgy ír egy Ausztriából Magyarországra tartó utazásról, hogy az a „szent haza felé (*der heiligen Heimat entgegen*)” vezetett.⁷²² A „haza (*Vaterland, Heimat, Mutterland*)” szó többnyire Magyarországot jelöli,⁷²³ bár tágabb értelemben helyenként az Osztrák–Magyar Monarchiára is utal nála.⁷²⁴

Figyelemreméltó párhuzamokat, ugyanakkor ellentéteket is fölfedezhetünk Kmoskó pályájához, illetőleg alakjához viszonyítva, ha szemrevételezzük a kiemelkedő arabista-felfedező, Alois Musil (1868–1944) személyét és életútját. Ő cseh, helyesebben morva születésű katolikus pap volt, akit pályája hamarosan Bécsbe vitt. (Rokona volt Robert Musil neves *osztrák* regényírónak.) Hallatlan tehetsége és korszakalkotó tudományos tevékenysége révén a Monarchia tudományos életének, ezen belül is az osztrák tudományosságának kiemelkedő alakja lett, s a legmagasabb tudományos és állami elismerésekben részesült. Származása mindig is ismeretes volt vele kapcsolatban, rendszeresen publikált cseh nyelven is, s állandó kapcsolatot tartott szűkebb hazájával. Alapvető tudományos műveit ugyanakkor németül jelentette meg, Bécsben őt osztrákként kezelték, és származása sohasem merült föl problémaként, hogy morva származása ellenére ő ne volna valójában osztrák – maga is többször így nyilatkozott. Német nyelvű írásaiban mindig Ausztria érdekeinek előmozdítására buzdított és mint hű osztrák hazafi nyilvánult meg.⁷²⁵ Ugyanakkor szükség esetén és amennyiben módja volt rá, mindig közbenjárt honfitársai érdekében – adott esetben akár háttérbe húzódva is. Egyik ismerője így írt 1916-ban: „Musil tulajdonképpen egy morva cseh, ámde most németként és teljesen előítéletmentes emberként viselkedik.”⁷²⁶ A világháború vége felé nyilvánosan is siker szállt a Monarchia fönntmaradása érdekében.⁷²⁷ Ennek a problémamentes kettős kötődésnek azonban az első világháború befejeztével vége szakadt. Az ideiglenes osztrák nemzetgyűlés kabinettanácsa 1918. november 23-án elrendelte, hogy Ausztria területén valamennyi nem német nemzetiségű állami alkalmazottat állásából haladéktalanul el kell

721 *Uo.*, 59.

722 *Uo.*, 93.

723 *Ld. pl. uo.*, 48, 58 („aus meiner engeren Heimat, Ungarn”), 70, 73, 85, 86, 93, 96 („auf die Gefahr hin, die uns und unserem Deutschwestungarn von steirischer Seite her drohte”), 99, 100, 103, 104, 106, 114, 119, 127, 136, 139, 154 („Meine tiefe Sehnsucht, einmal selbst ein Stück ungarischen Heimatbodens mein Eigen zu nennen...”), 157.

724 *Uo.*, 48.

725 GRIESMAYR: *Das österreichische Handelsmuseum...*, 302–313, kül. 305–306.

726 BAUER: *Alois Musil. Wahrheitssucher...*, 282. FEIGL: *Kaiserin Zita...*, 320.

727 BAUER: *Alois Musil. Theologe...*, 253–254.

bocsájtani. Egy ideig Musil nem vett tudomást erről a rendeletről, s az akadémia csak úgy, mint az egyetem, kiállt mellette, ámde miután az államhatalom újabb ellenséges lépéseket tett vele szemben, Musil nyugdíjazását kérte 1919. január 14-én, majd az újonnan megalakult Csehszlovákia fővárosába, Prágába költözött. Hamarosan elrendeződtek a dolgok, mindenki hívta vissza Bécsbe, ámde – mélyen megbántva – ő ekkor már nem volt hajlandó változtatni elhatározásán.⁷²⁸ Még kiadásra váró műveinek kéziratát visszavette a bécsi akadémiától, amely azokat nagyon szerette volna megjelentetni, és végül is Masaryk elnök amerikai milliomos barátjának hathatós támogatásával sikerült azokat később nagy nehézségek árán Amerikában publikálnia. Prágában élvezte Masaryk elnök, Benes miniszter és sok más magas pozícióban működő honfitársa támogatását, de támadások is érték – katolikus papsága és korábbi szoros Habsburg-kapcsolatai miatt. Várakozásai sem teljesültek maradéktalanul. Így például a prágai Orientalisztikai Intézet megalakulását követően, ami nem az ő elképzeléseinek megfelelően történt, még a lábát sem tette be sohasem ebbe a fontos intézménybe, jóllehet hivatalosan a tagjai, illetőleg munkatársai között tartották számon, s az az ő anyaintézményének is számított a Csehszlovák Köztársaságban. Másfelől az Orientalisztikai Intézetnek is nagy szüksége lett volna a világhíró tudós presztízisére. Musil magas állást kapott Prágában, az akadémia tagja is volt, ámde a munkakörülmények nem voltak megfelelőek, úgyhogy életének ebben a szakaszában már csupán népszerű tudományos műveket írt. Ezek között említhetjük *Pan Amry* (Amra ura) című teljesen fiktív történelmi regényét, amelyben Kuszajr Amra (*Quşayr 'Amra*), az általa fölfedezett és leírt, szenzációszámba menő omajjád-kori sivatagi kastély fölépítését és pompás festményekkel való díszítését Valid ibn Jazid (*Walid ibn Yazīd*) kalifa uralkodása alatt (743–744) Juratának, Szlavibor Délcsehszországban uralkodó herceg fiának tulajdonítja. Fontos szerep jut a regényben Přemysl unokahúgának, Csesztának, aki Haszma néven a még trónörökös Valid herceg környezetének tagja. A fordulatokban gazdag cselekmény során sikerül Musilnak előadnia, miképpen került például a přemyslida dinasztia mítikus ősatyjának unokahúga a Jordán vidékére.⁷²⁹ Úgy tűnik, szűkebb szülőföldjére történt visszatérével Musil teljes fordulatot hajtott végre, s már egyszer meghozott döntése mellett szilárdan kitartott élete hátralévő részében.⁷³⁰ Életrajzírója szerint Musilt, aki élete során „10 nyelvet és 23 arab nyelvjárást többé-kevésbé folyékonyan megtanult”, egész életében mély belső ellenérzés tartotta hatalmában a német nyelvvel szemben. Szerinte Musil azt írja egyhelyütt, hogy sohasem volt képes rendesen megtanulni németül, ezen a nyelven írott munkáit mindig átnézte valakivel, s végül is csak azért foglalkozott egyáltalán ezzel a nyelvvel, mert foglalkozása és professzori állása miatt erre rákényszerült. Sőt, mi több, Bécsben is világeletemben idegenül érezte magát. Sajnos az életrajzíró nem adja meg forrását. Ily módon nem áll módunkban ellenőrizni állításait, s azt sem tudjuk megállapítani, mikor és milyen körülmények között, milyen kontextusban tett (volna) ilyen értelmű kijelentéseket Musil szóban vagy írásban. Amennyiben valóban mondott ilyeneket, akkor arra kell gondolnunk, hogy mindez már Bécsből történt távozása után történhetett, s valójában annak vagyunk tanúi, midőn egy megkeseredett ember utólag átértékeli-átértelmezi életének egyes korábbi aspektusait ezekkel a kijelentésekkel, azok ugyanis nem felelnek meg korábbi viselkedé-

728 *Uo.*, 259–265.

729 BAUER: *Alois Musil. Wahrheitssucher...*, 344–345.

730 *Uo.*, 324–347.

sének, sőt annak teljes mértékben ellentmondanak.⁷³¹ Elképzelhetetlennek tűnik, hogy Musil ne tanult volna meg rendesen németül. Élettörténetét áttekintvén tragikusnak kell tartanunk, hogy a politikai-nemzeti viszonyok gyökeres megváltozásával egy csapásra véget ért ennek a nagyszerű tudósnek a tudományosan termékeny korszaka, pedig éppen hogy csak betöltötte 50. életévét a Monarchia fölbomlásakor, és még 26 évet élt erőben, egészségben! A bölcsészettudományok területén tevékenykedő tudósok ebben az életkorban érnek pályájuk csúcsára, s ezt követően látnak majd neki nagy, összegző műveik megírásának. Musil 1944-ben halt meg.

Hasonló esetek másutt is előfordultak a soknemzetiségű államok felbomlása és nemzetállamok létrejötte kapcsán. Figyelemreméltó párhuzamot kínál ebben a tekintetben a alexandrettai születésű, arab nemzetiségű oszmán-török katonatiszt, Muhammad Lutfi Bej ar-Rifái élete, aki az I. világháborút követően először arab nacionalistaként Szíriában tevékenykedett, ám hamarosan Kemál Atatürk immáron nacionalista Törökországának polgára lett – Mehmet Lütfi Yücel néven, s élete hátralévő részét ott is élte le. Némi következtetést enged levonni a korabeli viszonyokra az a körülmény, hogy ő maga családi körben élete végéig arabul beszélt, ám visszaemlékezéseit törökül vetette papírra.⁷³²

---

731 *Uo.*, 242–243. A „23 arab nyelvjárás elsajátítása” kitétel egyébként tudománytalan megközelítést sugall.

732 M. Talha ÇİÇEK: The three lives of Mehmet Lutfi Bey: Under Ottoman, Syrian, and Turkish states. *Jerusalem Quarterly* 60 (2014) 77–91. Visszaemlékezéseit halála után fiai publikálták.

A KATOLIKUS EGYHÁZ SZLOVÁKIÁBAN

Kmoskó hirtelen visszatértében, „pálfordulásában” szerepet játszott egy másik lényeges körülmény is. A megszállt Felvidéken való tartózkodása során, midőn csatlakoznia kellett a prágai, illetve pozsonyi professzúrával kapcsolatos reményeiben, azt látta, azt tapasztalhatta, hogy az újonnan megalakuló csehszlovák állam szlovák részében minden valamirevaló állást csehek kaparintanak meg maguknak, akik gyakorlatilag meghódítják a megszületőben lévő Szlovákiát. Erre utaló megjegyzést találunk igazoló jelentésében is, ahol a pozsonyi állás elnyerésére irányuló próbálkozásai kapcsán így ír: „A szomszédos papok kérve kértek, ne menjek vissza, vállaljak a tervbe vett pozsonyi teológiai fakultáson állást, és mentsek meg legalább egy helyet a tótok számára.”⁷³³

A megalakulóban lévő Csehszlovák Köztársaságban jelentős feszültségek jelentkeztek a csehek és szlovákok között, akik korábban szorosabb kapcsolatban sohasem voltak egymással. Teljesen eltérő volt a katolikus egyház helyzete is a cseh, illetőleg a szlovák társadalomban, illetőleg országrészben. Történelmi okok következtében a katolikus egyházban a csehek a nemzeti fejlődés ősellenségét látták, amely a nemzeti történelem fő akadályának tekintett Habsburg-ház támasza volt. A csehek nemzetük nagy hőseit tisztelték a katolikus egyház és a Habsburg-ház által eretneknek tekintett Husz Jánosban (máglyahalált halt 1415-ben), s szemükben a nemzeti fejlődést a nevéhez kötődő mozgalom reprezentálta; a huszitizmusban jellemük, ősi demokratizmusuk kifejeződését is látták. Ezt a nézetet különösen nagy hatással képviselte František Palacký (1798–1876) a modern nemzetté válás korszakában. Az időközben alapvetően protestánssá vált Csehországot azután a Harmincéves háború során a Fehérhegyi csatában (1620. november 8) legyőzte a katolikus Ausztria, és ezzel – Csehországban általánosan elterjedt vélekedés szerint – évszázadokra megakasztotta, sőt jelentősen visszavetette a nemzeti fejlődést. Ily módon a katolicizmus, az ellenreformáció, a barokk a csehek szemében a nemzettel ellenségként szembenálló, a nemzeti függetlenséget eltipró idegen uralommal, a Habsburg-házzal fonódott egybe. Midőn a 19. században felvirágzott a nemzeti érzés, szárba szökken a nacionalizmus, a csehek a huszita gyökerű protestantizmusban látták minden értékek megtestesítőjét. Másfelől a nemzeti érzületű mozgalmtól a katolikus egyház távol tartotta magát, abban nem is vett részt.⁷³⁴ A 19. század végén, illetőleg a 20. század elején a csehek már meglehetősen előrehaladtak a polgárosodás terén, és emellett nagymértékben laicizálódott, baloldali, liberális eszmék iránt fogékony, a szocializmus ideáljait sem elutasító társadalmat alkottak, amely ráadásul nagy szimpátiával viszonyult a protestantizmushoz: gondoljunk csak a protestantizmus előhírnökeként számontartott,

733 Kmoskó: *Igazoló jelentés*.

734 Ld. Sabrina P. RAMEY: *Nihil obstat. Religion, politics, and social change in East-Central Europe and Russia*. Durham (North Carolina) 1998, 112–117. GOTTMANN: *Rom...*, 328–329.

együttal cseh nemzeti hősként tisztelt Husz Jánosra! Mindezt egy kifejezetten katolikus-ellenes hangulat kísérte, minthogy – amint láttuk – a katolicizmus a csehek számára a nemzet legfőbb történelmi ellenségét, a Habsburg-császárságot jelképezte. Az új köztársaság vezető rétege alapvetően liberális, sőt szocialista eszmékkel volt átitatva, de a cseh társadalom nagy részét is a katolikus egyház ellen irányuló szellemi áramlat kerítette hatalmába, amely a gyűlölt Habsburg-birodalom széthullásában egyben a katolikus egyház történelmi bukását is látta. Elterjedt jelszó volt ez idő tájt: „Leszámoltunk Béccsel, leszámolunk Rómával is!” Már a világháborút megelőző években is sokan hirdették: „*Los von Rom! Los von Österreich und Habsburg!* [El Rómától! El Ausztriától és a Habsburg-háztól!]” Ez a két követelés szorosan összefonódott és egyenértékűnek számított.⁷³⁵ Az első világháború végét követően mintegy másfél millióan hagyták el a katolikus egyházat. Korábban példátlan módon nyíltan vallásellenes, ateista áramlatok is visszhangra találtak ekkor a cseh társadalomban.⁷³⁶

Ezzel gyökeresen szemben állott a Felvidék, illetve Szlovákia, ahol ez a hozzáállás teljesen ismeretlen, idegen volt, hiszen a szlovákok túlnyomó többsége, mintegy 80%-a katolikus volt. Az alapvetően paraszti jellegű – polgárosodott, illetve értelmiségi réteggel csak csekély mértékben rendelkező –, mély népi vallásos hittel átitatott, elkötelezetten római katolikus szlovákságot sokkolta az a hír, hogy már az egyesülés kezdetén, 1918. november 3-án Prágában ledöntötték a központi fekvésű Óvárosi piactéren álló Szűz Mária-szobrot, amelyet III. Ferdinánd császár jelenlétében szenteltek föl 1652-ben annak emlékére, hogy Szűz Mária segítségével sikerült a Károly-hídon visszaverni a Hradcsin felől támadó svéd csapatokat, és így a cseh főváros jobbparti része, az Óváros megmenekült a svéd megszállástól. A szlovák nép különös szeretettel fordult Szűz Mária felé, akiben a nép, az ország védőszentjét tisztelte. A ledöntött oszlop fényképével találkoztunk majd elrettentő szimbólumként csehellenes, a szlovák függetlenségért harci-
asan szót emelő röplapon is.⁷³⁷ Ugyanakkor a csehek szemében a katolikus szimbolikájú oszlop a gyűlölt Habsburg-uralmat jelképezte, s sokan – egyébként tévesen – azt hitték, hogy azt valójában a cseh államiságnak véget vető és a Habsburgok uralmát, egyben Csehország rekatolizációját és nagyfokú elnémetesítését is eredményező Fehérhegyi csata (1620. november 8) emlékére állították föl, ugyanazon a központi téren, ahol a csatát követően kivégezték a Habsburgokkal szembeszegülő mozgalmat vezető 27 protestáns cseh nemest.⁷³⁸ Egyébként nem sokkal korábban emeltek közadakozásból – célzatosan épp a Mária-oszlop mellett, mintegy „ellenpontként” – monumentális emlékművet Husz János tiszteletére, amelyet a nemzeti hősként tisztelt vallásújító máglyahalálának ötszázadik évfordulóján, 1915. július 6-án avattak föl. Az új köztársaságban hamarosan nemzeti ünnepé tették Husz János máglyahalálának napját. A Mária-oszlop ledöntését, ezt a nagy publicitást kapott eseményt számtalan kisebb katolikus-ellenes megnyilván-

735 Peter HOFRICHTER: Modernismus in Österreich, Böhmen und Mähren. In: *Der Modernismus...*, 175–178.

736 A Pallas-lexikon megfelelő kötetének (1893) adatai szerint Csehország lakosságának 96%-a katolikus, míg 2,17%-a protestáns. Az ország lakosságának 62,38%-a volt cseh ekkor, míg a németek a lakosság 36,94%-át tették ki. *A Pallas nagy lexikona*. Budapest 1893–1900, IV [1893], 651. Ebből nyilvánvaló, hogy a csehek túlnyomó többsége – legalábbis hivatalosan – katolikus volt ez idő tájt.

737 MOL. K 64 – 12. csomó – 1925 – 7. tétel – 544.

738 Érdekességgént megjegyezzük, hogy a kegyes hagyomány szerint a katolikus seregeknek győzelmet hozó csodatévő Mária-képet a Santa Maria della Vittoria-templomban őrzik Rómában, ahol Bernini „Szent Teréz extázisa” című szobra is látható.

ulás követte elsősorban Csehországban, de Morvaországban, valamint Sziléziában is. Összesen több mint ötszáz katolikus templomot és kápolnát szentségtelenítettek meg, ledöntöttek számtalan Szűz Máriának s az ezen a tájon a barokk kor óta nagyon népszerű Nepomuki Szent Jánosnak szentelt szobrot, valamint az egyház más szentjeit ábrázoló emlékeket, de leromboltak sok keresztet, és eltávolítottak iskolákból és középületekből is katolikus – vagy annak vélt – szimbólumokat. Egy – egyébként ellenőrizhetetlen – forrás összesen 1.513 iskoláról tud, ahol eltávolították a keresztet.⁷³⁹ A Felvidékre bevonuló cseh csapatok és a nyomukban érkező polgári személyek is nemritkán ugyanígy viselkedtek, s ily módon a csehekkel való közvetlen találkozást a mélyen hívő katolikus szlovákság gyakorta sokként élte meg. Így például az 1918. december 15-én a Poprád melletti Savnikot (szlovákul *Spišský Štiavnik*) elérő cseh csapat szilveszterkor a helybéli katolikus templomban rendezett vidám évbúcsúztató mulatságot. Papi ornátusba öltözve, füstölővel a kézben profanizálták a liturgiát, harangoztak, csengettek, dohányoztak, táncoltak és zajongtak, míg mindnyájan teljesen be nem rúgtak. Ekkor kifosztották a templomot, illetve a berendezés egy részét, a monstranciát, kelyheket stb. a szemétdombra hajították. A templomot újra kellett szentelni.⁷⁴⁰ A Szlovákiába érkező csehek nemritkán lekezelően viszonyultak a szlovákokhoz, elmaradott népnek tekintve őket, s mélyen valóságos érzületükben az elmaradottság egyik fő megnyilvánulását látták, amit egyébként – úgy vélték – épp az ő feladatuk felszámolni, hogy ily módon társadalmi és kulturális szinten is elősegítsék önhibájukon kívül elmaradott fiatalabb testvéreik felzárkóztatását. A kezdeti forradalmi felbuzdulással együtt járó túlzó jelenségek, kilengések 1920 után alábbhagytak, de a messzemenően központosított állam alapvetően katolikus-ellenes szellemisége mindvégig meghatározó maradt, s hol nyíltan, hol a felszín alatt folyamatosan érvényesült. A kormányzatnak rövid-, majd hosszútávú célja volt az állam és a katolikus egyház szétválasztása, ámde oly módon, hogy ugyanakkor az állam biztosítsa magának az egyház felügyeletének és irányításának jogát, így mintegy államegyházzá alakítva azt. Ezen túlmenően az állam több-kevesebb, a körülményektől függően változó nyíltsággal támogatta az úgynevezett „reformpapi mozgalmat”, amely a népnyelvi misézés mellett a cölibátus eltörléséért és az ortodoxiához való közeledésért szállt síkra, valamint igyekezett ezeket a követeléseit a gyakorlatban is megvalósítani. Támogatta továbbá az állam a keleti ortodox propagandát Szlovákiában és az ekkor Csehszlovákiához tartozó Kárpátalján, valamint az 1920-ban megalapított, nemzeti színezetű úgynevezett Csehszlovák Egyházat (1971 óta: Csehszlovák Huszita Egyház) is, amelynek hívei a katolikus egyházat hagyták el új egyházuk kedvéért. Az állam mindezirányú tevékenysége állandó feszültséget okozott a Vatikánhoz fűződő viszonyban. A szlovákságot annyiban is csalódás érte, hogy az eredetileg két egyenrangú tagból álló államszövetség, illetve az egyebek között a Pittsburghi egyezményben is garantált teljeskörű autonómia megvalósítása helyett egy messzemenően központosított s a csehek által irányított államalakulat jött létre már a kezdet kezdetén. A cseh hatás következtében már 1918–1919 telén jól érzékelhető, gyors szekularizációs folyamat érvényesült Szlovákiában, s ez aggodalommal töltötte el a katolikus egyház híveit.⁷⁴¹ Minderről bizonyára Kmoskó is pontos értesülésekkel rendelkezett, s így arra a következtetésre juthatott, hogy ezzel az állapottal

739 HRABOVEC: *Der Heilige Stuhl...*, 41, 68. jegyzet.

740 *Uo.*, 56.

741 *Uo.*, 199.

szemben mindenképpen előnyben részesítendő egy magyar fennhatóság alatti autonóm szlovák berendezkedés, különös tekintettel arra a körülményre, hogy Magyarországon időközben megbukott a Tanácsköztársaság, és helyette egy, saját meghatározása szerint a keresztény értékeket előtérbe helyező kormányzati rendszer rendezkedett be. Ez az állapot mindenképp előnyt élvezett, még akkor is, ha Kmoskó úgy érezte, hogy a világháborút követő területi változások következtében Magyarországon csökkent a katolikus egyház súlya, míg a református egyházé megnőtt, amit ő ismételten szóvá is tett. Így őszinte meggyőződés is vezette, midőn lázas magyarbarát politikai tevékenységbe kezdett azzal a céllal, hogy az autonóm Felvidéket megtartsa a szentistváni magyar állam keretei között. Amint láttuk, visszatértek erre szólította föl „legjobb barátja”, Jehlicska Ferenc is, akinek bizonyára jelentős szerepe volt kevesebb mint félévvel korábban véglegesnek hitt távozásában is. Jehlicska pálfordulása mögött is részben vallási okokat kell keresnünk: az elkövetkezendő évek során nemegyszer szembeállította a csehek luteránuságát és huszitizmusát a szlovákok katolikus elkötelezettségével, s a lehangoló szlovák valóság ellenében az új, immár felettebb toleráns, keresztény Budapest képét propagálta. Azt hirdette, a csehek által képviselt ateizmussal és bolsevizmussal szemben mindenképp előnyben részesítendő a keresztény magyar rendszer.⁷⁴²

---

742 MICHELA: *Pod heslom...*, 63. Uő: *Plans for Slovak autonomy...*, 69, 73.

RADIKALIZÁLÓDÁS

Alig tért vissza felvidéki meneküléséből Kmoskó, azon nyomban a később a Teleki-kormány alatt 1920-ban elfogadott *numerus clausus*-törvényhez vezető tanácskozások egyik résztvevője lett. Ezek azzal a kérdéssel foglalkoztak, miként lehetne korlátozni az egyetemre bocsátandó diákság számát.⁷⁴³ A *numerus clausus* [=zárt szám] kifejezés alapvetően azt jelenti, hogy az egyetemi tanulmányait megkezdő diákok számát – egy, több, vagy valamennyi szakon – valamilyen okból korlátozzák, azaz számukat meghatározzák, s így nem kezdheti meg tetszése szerint bárki egyetemi tanulmányait pusztán az érettségi bizonyítvány birtokában, amiképpen az ekkor érvényben lévő, 1883-ban hozott törvény ennek a feltételnek megléte esetén mindenkinek biztosította az egyetemre való *szabad beiratkozás* jogát Magyarországon.⁷⁴⁴

Az érintettek közül hivatalos szinten legelőször a budapesti egyetem orvoskara foglalkozott ezzel a kérdéssel. Alapvetően három szempontot velt megfontolandónak. Először is úgy vélte, a túlszűfolttság nem teszi lehetővé a színvonalas képzést. Másodszor – az orvosok és orvostanhallgatók viselkedésével kapcsolatban „a proletárdiktatúra alatt tett megdöbrentő tapasztalatokra” való hivatkozással – azt javasolta, hogy a leendő hallgatókat vizsgálják fölül alkalmasság, rátermettség, valamint nemzeti megbízhatóság szempontjából, s csak olyan egyének tanulását tegyék lehetővé, akiknek az esetében a társadalmi háttér garantálja, hogy rátermetten és felelősségteljesen fogják majd nehéz szakmájukat mások javára gyakorolni, egyben megőrzik az orvosi rend tekintélyét. „Eddig a bordélyosok, kerítők, pálinkamérők, uzsorások, notorius gonosztevők fiai is idejöhettek és magukkal hozhatták otthonuk felfogását, amely szerint a tilos csak az, amit a

---

743 N[agyné] SZEGVÁRI Katalin: *Numerus clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon*. Budapest 1988, 96–98, 100, 116. HALLER István: *Harc a numerus clausus körül*. Budapest é.n. [1926], 37–43. Ld. még GYURGYÁK: *A zsidókérdés Magyarországon...*, 117–123, 707. MONORI Áron: A numerus clausus és a magyar katolikus sajtó 1919–1920. *Médiakutató* 4 (2003) 2. szám. (Az interneten is: http://www.mediakutato.hu/cikk/2003_02_nyar/03_numerus_clausus; 2013. december 8-án olvastam. – O.I.) A Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem csak később, 1921-ben vette föl alapítója, Pázmány Péter nevét. Ezt a nevet 1950-ig viselte, azóta Eötvös Lorándról van elnevezve. Haller István (1880–1964) 1919. november 24-től 1920. december 16-ig vallás- és közoktatásügyi miniszter volt több kormányban, többek között Teleki Pál kormányában is. Ő készítette és terjesztette a nemzetgyűlés elé a *numerus clausus*-ról szóló törvényjavaslatot. *Magyar életrajzi lexikon...*, I, 664. N[agyné] SZEGVÁRI: *Numerus clausus...*, 118. *Magyar katolikus lexikon...*, IV, 539.

744 Így használatos ez a kifejezés a németben is, tehát például a mai Németország esetében *numerus clausus*-ról beszélnek az orvospképzés területén. Az magyar sajátosság, hogy ez a szókapcsolat később kizárólag a zsidó hallgatók számának korlátozásának megjelölésére vált használatossá. Figyelnünk kell a korabeli dokumentumok, illetőleg a szakirodalom tanulmányozása során is: ez a kifejezés hol az eredeti, hol pedig a másik, Magyarországon elterjedt jelentésében szerepel.

büntetőtörvénykönyv kifejezetten annak mond, és az is csak akkor, ha kiderül!”⁷⁴⁵ Harmadszor pedig mindenképpen javasolta a nők számának korlátozását, sőt a felvételük átmeneti szüneteltetését, mégpedig két okból. Egyrészt az orvostanhallgatónőkkel, illetőleg orvosnőkkel szerzett addigi rossz tapasztalatok miatt, másrészt pedig azért, mert a háború alatt – amiképpen a kari tanács tagjai javaslatukban rámutattak – a nők szerintük jogosulatlan előnyökre tettek szert a hadba vonult férfihallgatókkal szemben. A kar 1919. augusztus 22-én kelt s az Egyetemi Tanács elé terjesztett határozata a nőkkel kapcsolatosan leszögezi: „Tény, hogy ezek [*sic*] egyrészt fokozott mértékben fordultak a két utolsó félévben az orvosi pályára, másrészt elfoglalták ott a hadbavonultak helyeit, tanársegédek, gyakornokok lettek, ezzel idősebb férfikollégáik elé kerültek és most megnehezítik éppen azoknak a továbbjutását, akik a háborúban a legtöbbet szenvedtek. A nőknek az orvosi pályára való bocsátása különben általános csalódást eredményezett. Egyrésztük testileg, némelyek morálisan is tönkrementek. Húsz év alatt egy sem vált közülük igazán orvosná. Exponált, önálló és fáradságos munkára nem bizonyultak alkalmasnak. Az orvosi pályában a legtöbb nem hivatást látott, hanem a férjhezmenetelhez segítő utat, amely azonban a családi életre való természetes, a nőies [*sic*] előkészülettől eltérítette. Szükséges tehát egyrészt jótánni azt a visszaszorítást, mely a sokat szenvedett medikusokat az itthon maradó nőhallgatók részéről most érte, másrészt lehetetlenné kell tenni azt, hogy a nők túl zsenge, fejletlen korban térjenek nehéz pályákra és ott összeroskadjanak. E kívánságoknak eleget teszünk, ha egyrészt felfüggesztjük újabb orvostanhallgatónők felvételét mindaddig, amíg a hadbavonult medikusok hátrányai el nem oszlanak, másrészt, ha a később felveendő nőhallgatók minimális életkorául a betöltött huszonkettő évet állapítjuk meg.”⁷⁴⁶

Az orvoskar javaslatait a kar 1919. augusztus 22-én kelt határozata tartalmazza, amelyet az Egyetemi Tanács augusztus 27-én tartott 1918–1919. évi VII. rendes ülésén tárgyal meg. Az ülésen Kmoskó kiegészítő javaslattal él.⁷⁴⁷ Ebben szól „a felsőbb oktatásban részesült szellemi proletariátus túltengésének” veszélyeiről. Az átélt forradalmak tapasztalata alapján írja le azt az állapotot, amelynek újbóli bekövetkeztét véleménye szerint föltétlenül el kell kerülni a jövőben: „az állás nélkül maradt szellemi proletárok fölfelé szállni nem tudva a demagógia terén keresik az érvényesülés lehetőségét és lassacskán közveszélyes anarchistákká lesznek, akiknek egyedüli céljuk a törvényes rend felborítása, hogy a zavarosban annál könnyebben halászhassanak s a forradalom hullámai között felszínre kerülhessenek.” Mindebben nagy szerep jutott a zsidó hallgatóknak, illetőleg a Galilei-körnek, amely utóbbi – szerinte – „tudvalevőleg nem volt egyéb, mint az éhes szellemi proletárok gyűlhelye, akik a tehetségek érvényesülésének ürügye alatt az ország politikai vezetésének megkaparintására törekedtek s a legvadabb izgatást fejtették ki”. Javaslátának egyik, lényegileg új pontja, hogy a majdan bevezetésre kerülő korlátozásokon *belül* ama szempontot is érvényesítendőnek tartja, hogy zsidók csak az

745 HALLER: *Harc...*, 35.

746 *Uo.*, 37–38.

747 Ő maga a „tiszteltteljes megjegyzés” kifejezéssel illeti nagyméretű, sűrűen teleírt lapokon benyújtott több mint háromoldalas elaborátumát. Gyurgyák János Kmoskó *ellenjavaslatáról* ír. Ez félrevezető: Kmoskó nem az orvoskar által felvetett szempontok *helyett*, hanem azok *mellett*, azok *kiegészítéseként* javasolta a zsidó származás figyelembevételét is. GYURGYÁK: *A zsidókérdés Magyarországon...*, 118, 29. jegyzet. Korábban magam is félreérthetően fogalmaztam ebben a tekintetben. ORMOS: Adalékok Kmoskó Mihály alakjához II..., 35.

ország teljes lakosságán belüli számarányban nyerhessenek felvételt. A javaslat ezen a helyen külön nem említi a zsidókat, ámde az ülésen elmondott magyarázatában *expressis verbis* kifejti, hogy erről van szó valójában. A megfelelő rész így szól: „3) állapítsa meg az igazságosságnak megfelelően azt az arányszámot, amelynek kulcsa szerint a hallgatók *felekezetek* szerint be volnának írthatók.” Kmoskó ezt meg is indokolja, alapvetően Josephus Flavius „A zsidó háború” című művére támaszkodva, amelyet azért is behatóan ismer, mert – amint korábban láttuk – habilitációs dolgozata ezzel a művel foglalkozott. Történelmietlen érvelésében az 1. században élt Giszkhulai Jánosban Kun Béla, míg Simon bar Giórában Szamuely Tibor előképét véli fölismereni. Javaslatában Kmoskó a zsidóságról mint *felekezetről* beszél.⁷⁴⁸ Itt egyébként önmagával is újfent ellentmondásba kerül Kmoskó. Habilitációs dolgozatában ugyanis annak idején azt bizonyította be, amiképpen fentebb láttuk, hogy Josephus teljes életműve semmilyen forrásértékkel nem bír, azaz Josephusnak egyetlen szavát sem lehet elhinni.⁷⁴⁹ Ám ha ez így van, akkor saját fejtegetései is nélkülöznek minden alapot! Egy 19 évvel később keletkezett, alapos és felettebb jólétesült, megbízható mű szerint másfelől Kmoskó azt is javasolta, hogy a cionizmus álláspontjára helyezkedve a zsidóságot a bevett és törvényileg szentesített gyakorlattól eltérően ne vallásnak, hanem nemzetiségnek tekintsék.⁷⁵⁰ Ezt a megfontolást azért is figyelembe vették, mert el akarták kerülni, hogy vallásellenes törvény meghozatalára kerüljön sor. Végül is ezt az elképzelést tette magáévá később a törvényhozás is. Annak nincs nyoma, hogy ez a kérdésnek az Egyetemi Tanácsban való megtárgyalása során történt volna; igaz, a releváns dokumentáció nem maradt fenn hiánytalanul.⁷⁵¹ Ez a javaslat bizonyára a kérdésnek a hittudomány karon belül történt valamely vitáján hangzott el; az Egyetemi Tanács és az egyes karok ismételten foglalkoztak ezzel a kérdéssel. Mindenesetre tény, hogy a későbbiekben az egyetemi dokumentumokban már többnyire a felekezet/nemzetiség/faj fogalomhármasság tagjai szerepelnek rendszeresen, különböző kombinációkban. Így például a kérdés előadója, Fináczy Ernő szeptember 17-én kelt s a kultuszminiszternek írandó levél kapcsán az Egyetemi Tanácsnak benyújtott előterjesztésében így fogalmaz: „a kiválasztás a *vallás, nemzetiség, faj*, előmenetel és erkölcs kritériumai szerint történjék.”⁷⁵² Doleschall Alfrédnek, a jogi kar dékánjának az Egyetemi Tanács 1919. október 18-án tartott I. rendes ülésére készített előterjesztésének „Tényállás” részében ez áll: „az egyes tudománykarok *vallás, előmenetel, faj* szerint állapítsák meg azt az arányszámot, melyben a hallgatók való beiratkozás megtörténhe-

748 ELTE. L. 6944/1918–1919. Rektori iratok. Kiemelés tőlem. – O.I. Amint feljebb láttuk, hasonló történelmietlen módszerrel élt korábban példának okáért Renan is, midőn a bibliai Salamon királyban XIV. Lajosra, míg az ószövetségi Prédikátorban (*Qohelet*) Heinrich Heinére vélt ráismerni.

749 Ld. feljebb az életrajz 95–97. jegyzetét a kapcsolódó bekezdéssel a főszövegben.

750 HERMANN – ARTNER: *A hittudományi kar története...*, 529.

751 Fennmaradt Kmoskó kiegészítő javaslata sajátkezűleg írt két nagyméretű lapon, mintegy három sűrűn teleírt oldalon. ELTE. L. 6944/1918–1919. Rektori iratok. Ennek a dátuma augusztus 28, ami azt jelenti, hogy – bizonyára a Tanács kérésére – *utólag* foglalta össze írásban az ülésen *szóban* előadott gondolatait. Az ülés jegyzőkönyve nincs meg: az Egyetemi Tanács üléseinek ebből a korból származó jegyzőkönyvei 1956-ban megsemmisültek az Országos Levéltárban. Székely Hunor levéltáros (ELTE Levéltára) email-üzenete. 2013. január 28. Fennmaradt viszont egy kivonat az ülés jegyzőkönyvéből, amelybe a megfelelő helyen szó szerint bemásolták Kmoskó írásban *utólag* leírt javaslatát. ELTE. L. ad num. 61/1919–1920.D. Rektori iratok.

752 ELTE. L. ad num. 1919–1920. D. 61. Rektori iratok. Kiemelés tőlem. – O.I.

tik.”⁷⁵³ Az orvosi fakultás javaslatát az Egyetemi Tanács „meleg pártolással külön felterjeszti a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez” Kmoskó kiegészítő javaslatával együtt, valamint megküldi a többi karnak, felszólítván őket véleményadásra. Mindezek alapján meg kell állapítanunk, hogy hivatalos szinten legelőször Kmoskó vetette föl javaslatként a zsidó hallgatók számának korlátozását, ami végül is a *numerus clausus*-törvény lényege lett. Nem lehet kétséges, hogy Kmoskót döntő mértékben a félelem készítette arra, hogy a hirtelen megváltozott körülmények közé épphogy visszatérve ily módon próbálja meg elterelni a figyelmet saját súlyos botlásáról, illetőleg a „hálátlan”, az országot „megcsonkítani készülő” szlováksághoz való tartozásáról azáltal, hogy a zsidóságot helyezi a figyelem középpontjába. Kmoskót ama javaslata megtételében, hogy a zsidóságot ne vallásnak, hanem nemzetiségnek tekintsék, döntően motiválhatta, hogy ily módon volt lehetséges a zsidóságra terelni a figyelmet a szintén nemzetiségnek tekintett, „országgrabló” szlovákság helyett, amelyhez jómagam is tartozott. Nem állítjuk, hogy egyesegyedül ez a megfontolás érvényesült nála, hiszen jól tudjuk, ez a kérdéskör már évek óta foglalkoztatta. Ám ahhoz nem férhet kétség, hogy az adott körülmények között ezek a szempontok lényegileg estek latba javaslata megtételekor – akár tudatosan, akár tudatalatti szinten. Ne feledjük: „jól ismert idegességét”, bizonytalanságát, sőt félelmét az is fokozhatta, hogy reményei csalatkoztaival épp az Egyetemi Tanács ülését megelőző napon érkezett vissza Budapestre a már csehszlovák uralom alatt álló Felvidékről, s a lelkiismerete egyáltalán nem volt, nem lehetett tiszta.⁷⁵⁴ S arról is biztosan rögtön értesült, hogy az egyetemi ifjúság ellenforradalmi érületű része a Tanácsköztársaság bukása (augusztus 1), de leginkább augusztus 6-a óta egyre harciasabban követelte a forradalmak során kompromittálódott személyek felelősségre vonását, ami adott esetben őt is komolyan érinthette volna. Másfelől ezeknek a követeléseknek kifejezetten zsidóellenes élük is volt, ami állásfoglalásában szintén befolyásolhatta Kmoskót.⁷⁵⁵

Figyelemreméltó párhuzamként megemlíthetjük a korábban messzemenően a magyarsághoz asszimilálódott, kettős kötődésű, ámde időközben lelkes szlovák nacionalistává vált Jozef Tiso esetét. Amiképpen már fentebb láttuk, ő ekkor már annak érdekében tevékenykedett lelkesen, hogy Nyitrán a csehszlovák államhatalom rendezkedjék be. Így azután rettenetesen megrémült, amidőn 1919 májusának végén a Magyar Tanácsköztársaság Vörös Hadserege támadásba lendült északi irányban, hogy felszabadítsa, illetőleg visszafoglalja a Felvidéket. Ijedtében Tiso hirtelen elhagyta Nyitrát és észak felé menekült. Tiso a Vág mellett, a messzi északon fekvő Nagybiccsén (szlovákul *Bytča*) született, majd Zsolnán járt gimnáziumba, ily módon tulajdonképpen hazafelé vezetett az útja a messzi északra. A fölöttébb sikeres kezdetek után a magyar hadsereg végül is nem jutott el Nyitráig, ám ezt előre nem lehetett tudni: a Felvidék keleti részén át a lengyel határ elérését követően Stromfeld Aurél fővezér valójában Nyitra és Pozsony irányában akarta folytatni az addig minden várakozást felülmúlóan sikeres hadjáratot. Tiso kétségtelenül tartott a kommunistáktól, általában a szocialistáktól, ámde a magyar hadsereg megjelenése esetén leginkább attól volt oka rettegnie, hogy számon kéri rajta „hazaárulását”. Nem is alaptalanul. Magyar katonáknak sikerült elfogniuk Tiso egyik

753 ELTE. L. 500/1919–1920. Rectori iratok. Kiemelés tőlem. – O.I.

754 Kmoskó visszaérkezésének dátumáról ld. feljebb az életrajz 398. jegyzetét.

755 LADÁNYI Andor: *Az egyetemi ifjúság az ellenforradalom első éveiben (1919–1921)*. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat, 88). Budapest 1979, 24–38, és *passim*.

kollégáját, aki vele együtt Nyitrán tagja volt a Szlovák Nemzeti Tanácsnak. A forradalmi törvényszék halálra ítélte kollaboráció vétké miatt, s ki is végezték. A Tiso által egyedül szerkesztett és írt *Nitra* című helyi lap értesült egy „feketelista” elkészültéről, s magyar ismerősei azt tanácsolták neki, hogy azonnal „tűnjön el” a városból. Midőn azután a veszély elmúltával Tiso egy hét múlva visszatért Nyitrára, a közhangulat nyomására úgy érezte, magyarázattal kell szolgálnia menekülésére a *Nitra* következő számában. Ámde ahelyett, hogy lépésére valóban magyarázatot adott volna, heves kirohanást intézett a helybéli zsidók ellen, amiért azok ugyanúgy elmenekültek egy évvel korábban a csehszlovák megszállás elől – egyben követelte azoknak a magyaroknak a letartóztatását is, akik barátilag azt javasolták neki a Vörös Hadsereg közeledtével, hogy „tűnjön el”. Első látásra nehéz közös nevezőt találni Kmoskó és Tiso azonos irányba mutató cselekedete között, ámde leginkább mégiscsak a klasszikus *bűnbakkeresés*, *bűnbakképzés* jelensége látszik alkalmazhatónak mindkét esetre. Arról van szó mindkettőjüknél, hogy egy különleges szituációban bekövetkezett váratlan, adott esetben súlyos elmarasztalással is illethető, minden további nélkül hazaárulásnak tekinthető cselekedetükről kellett elterelniük környezetük figyelmét: szorult helyzetükben, sőt pánikba esve – Kmoskóra ez bizonyosan érvényes! – spontán módon mindketten a „zsidókártya” bevetéséhez folyamodtak. A „lelki ökonómia” szempontjait figyelembe véve afelől sem lehet kétségünk, hogy érveik valós, megalapozott voltáról ők saját maguk is minden kétséget kizáróan meg voltak győződve. Ismeretes, hogy az ószövetségi és a társadalmi bűnbakképzés jelensége között az az alapvető különbség, hogy míg a bibliai rítus esetében mindenki tudja, hogy az áldat, a bak természetesen nem bűnös, addig a társadalmi bűnbakképzés során az egyén vagy a közösség egyaránt meg van győződve a kikiáltott bűnbak bűnösségéről. A *bűnbakkeresés/bűnbakképzés* jelenségének a történelemben, illetőleg a politikában játszott szerepe – közösségi és egyéni szinten egyaránt – újabban egyre inkább a kutatás középpontjába kerül. A szakirodalom kiemeli, hogy egyáltalán nem különleges és ritka jelenséggel, egyéni vagy társadalmi „betegséggel” állunk szemben, hanem a közösség vagy a személyiség integritását megőrizni hivatott, gyakorta előforduló, egyéni szintű vagy társadalomlélektani folyamatról, illetőleg spontán alkalmazott módszerről van szó ebben az esetben, amelynek számos változatát különböztetik meg ma már, és amely szociál- és mentálhigiénés feladatot lát el. A közös bennük az, hogy felettébb összetett, szélsőséges, sőt kritikus válsághelyzetben az egyén vagy a közösség egyszerű magyarázatot igényel, adott esetben a vétkes megjelölésével, sőt gyakorta megbüntetésével egyetemben, ahelyett hogy a valódi, adott esetben fölöttébb összetett okok feltárása történne meg. Így módon azután a valóban vétkesek megszabadulnak bűneik nyomasztó terhétől.⁷⁵⁶

Nem gondolhatjuk tehát, hogy akár Kmoskó, akár Tiso tudatosan cselekedett volna így, hanem szorult helyzetükben mindketten spontán módon folyamodtak ehhez az eszközhöz, s annak jogossága, megalapozott volta kapcsán semmiféle kétség nem merült föl bennük. Ehhez azonban természetesen szükséges volt, hogy személyiségükben bizonyos szinten jelen legyen az antiszemitizmus. Kmoskó esetében ennek a jeleit már korábban láttuk, míg Tisonál a Felvidék egyes szlovák közösségeiben, illetőleg a katolikus alsópapságban ez idő tájt bizonyos szinten megfigyelhető antiszemitizmus meglétével számolhatunk,

756 Pók: *A haladás hitele...*, 7–30, 132, 299. A kérdéssel kapcsolatos gazdag irodalomból ld. még pl. *Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben*. Szerk. GYARMATI György, LENGVÁRI István, Pók Attila, VONYÓ József. Pécs–Budapest 2013.

noha dokumentálható módon nála ez korábban nem jelentkezett. A Tanácsköztársaság bukása utáni időkben, 1919 augusztusában magyar környezetben erre csakúgy megvolt a fogékonyság, amiképpen szlovák környezetben is élni lehetett ezzel az eszközzel. Ismeretes, hogy közvetlenül az első világháború után számos kilengés történt magyarok és zsidók ellen túlnyomórészt szlovák lakossággal bíró városokban és falvakban, minthogy az előbbieket képviselték az ekkorra már meggyűlölt államhatalmat, míg az inséges időkben – kulturális idegenségük mellett a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyüknél fogva – az utóbbiak álltak szemben az áhított árúk birtokosaként (kereskedőként, boltosként) a nélkülöző lakossággal. Tovább egyszerűsödött a képlet azáltal, hogy a zsidók jelentős része ekkorra már elmagyarosodott, és így a szlovák lakosság a magyarsághoz számítottotta őket. Újszülött antiszemitizmusával Tiso sikeresen terelte el a figyelmet korábbi „magyaronságáról”, magyarbarátságáról, sőt már-már asszimilált voltáról is életének egy új szakaszában, amikor már egyértelműen elkötelezte magát a szlovákság oldalán. Kmoskóhoz hasonló a helyzet Tiso esetében abból a szempontból is, hogy korábban, azaz 1918 előtt semmi nyoma, hogy foglalkoztatta volna a zsidókérdés – amint láttuk, Kmoskó esetében ez a határ többé-kevésbé 1916 volt. Úgy véljük, társadalmi, illetőleg aktuálpolitikai okai voltak, hogy Tiso 1918–1919-ben hirtelen élénken kezdett foglalkozni ezzel a kérdéssel, ezt követően érdeklődési köréből ez a kérdés hirtelen eltűnt, majd az önálló szlovák állam kikiáltásával együtt 1938-ban újfent figyelme középpontjába került.⁷⁵⁷

Visszatérve az Egyetemi Tanácsban tárgyalt kérdéshez, megállapíthatjuk, hogy maga a később megszületett *numerus clausus*-törvény egyébként *expressis verbis* nem említi a zsidóságot, a zsidó vallást, ám a kérdéssel kapcsolatos vita résztvevői előtt nem kétséges, hogy a törvény a zsidókról szól: az Egyetemi Tanácsban ezt Kmoskó részletesen ki is fejt. A bölcsészettudományi karhoz benyújtott előterjesztésében Méhely Lajos is nyíltan kimondja: „Még ha nem is mondanám meg, úgy is mindannyian tudnók, hogy a *numerus clausus* egyik legfőbb, ha nem egyetlen célja és jogosultsága az, hogy a zsidó hallgatóknak mértéktelen beözönlését megakadályozzuk!”⁷⁵⁸

Nemsokára megérkeznek a kért vélemények. A hittudományi kar támogatja a javaslatokat Kmoskó kiegészítő javaslatával egyetemben: „A karra [=valamennyi karra] a *numerus clausus*-on belül való felvételnél ügyelni kell arra, hogy egyik hazai nemzetiség, faj, vagy vallásfelekezet se részesüljön jogosulatlan előnyben egy másik felett.” A hittudományi kar azzal is egyetért, hogy az *orvoskaron* drasztikusan korlátozzák a nők felvételét: „Tekintettel azokra a jogosulatlan előnyökre, amelyeket az orvoskari nőhallgatók a hazájukért vérző ifjakkal szemben a háború folyamán elértek, mindaddig, míg ezek a tömeges eltolódások ki nem egyenlítődték, újra nőhallgatók az orvoskarra

757 WARD: *Priest...*, 12–21, 55–56, 60–63, 287. NURMI: *Slovakia...*, 36–62, 170, 186–188. ŠVORC: *Pro-uhorské...*, 45. Tiso életének korábbi korszakához vö. feljebb az életrajz 715. jegyzetét és a hozzátartozó részt a főszövegben. – Mértékadó biográfusa szerint nehéz olyan kiváltó okokat felfedezni Tiso antiszemitizmusa mögött, amelyek ne fentebb említett oportunizmusából fakadnának. Mindazonáltal megpróbálkozik ezzel, és három lehetséges okot említ. Úgy véli, Tiso számára a „zsidókérdés” részét képezte az egész társadalom átalakítását szükségessé tévő, elengedhetetlenül megoldásra váró kérdéskörnek. Továbbá a zsidókat a szabadelvűséggel (liberalizmussal), szocializmussal és radikalizmussal asszociálta. Ezeken túlmenően úgy vélhette, hogy a forradalmi időkben a zsidókat el kell távolítani a politikai élet területéről. WARD: *Priest...*, 63. Különböző történelmi okokból a katolikus egyházban bizonyos szintű zsidóellenesség mindig is jelen volt. GEISS: *Geschichte...*, 136.

758 HALLER: *Harc...*, 39.

egyáltalában ne vétessenek fel, azontúl pedig csak azok, kik a huszonkét éves kort már betöltötték.”⁷⁵⁹ A bölcsészettudományi kar is elismeri, hogy probléma a „túlprodukció”, s „[e]minens nemzeti és állami érdekek tartja a bölcsészeti tudományi kar hallgatóinak korlátozását és megválogatását”, ámde a hatályos törvényi szabályozás keretén belül erre nem lát lehetőséget: a kar által kiküldött bizottság „a felhozott nehézségeket és akadályokat legyőzhetetlennek tartja s azért a hallgatók számának sem általános, sem részleges korlátozását, mint törvénybeütközöt, vagy kivihetetlen, a maga részéről nem ajánlhatja. ... A közeljövőben várható rendkívüli túlprodukció oly veszedelmeket rejt magában, melyeknek elejét venni állami és nemzeti érdek. De a bizottság nézete szerint ez sem történhetik a hallgatók számának korlátozásával.” A kar határozati javaslata leszögezi: „1. A bölcsészettudományi kar általában kívánatosnak tartja a hallgatók számának korlátozását, de ennek megvalósítására vezető oly módozatot, mely törvénybe nem ütközik, a kar tanulmányi rendjével megegyeztethető és gyakorlatilag végrehajtható, nem ismer. 2. Az állami és nemzeti szempontból veszedelmes elemek távoltartására... [és] 3. A tanári pályán várható túltermelés megelőzése végett” más megoldásokat javasol.⁷⁶⁰ A jogi kar egyetért azzal, hogy ezek a problémák léteznek, ám határozata visszafogottan és inkább általánosságokra korlátozódva fogalmaz. Hasonlóképpen azt javasolja a „kiválasztással” kapcsolatosan, hogy az „a magyar nemzeti társadalompolitika szempontjának figyelembevétele alapján megállapítandó arányosítás szerint történjék.”⁷⁶¹

Figyelemre méltó, hogy a hittudományi kar a többi karhoz képest feltűnően radikális és aktivista álláspontot képviselt a zsidó származású és nőhallgatók kérdésében, noha épp ezen a karon aligha jelenthetett problémát e két társadalmi csoport túlzott jelenléte.

Hamarosan megérkezik az egyetemre a vallás- és közoktatásügyi miniszter válasza az orvosi fakultásnak az Egyetemi Tanács által felterjesztett javaslataira: „A leirat indokoltnak tartja a kar aggodalmait, de a reform megvalósítását még nem tartja időszerűnek.” Ezzel azonban a kérdés nem lett lezárva. A különböző fórumokon tovább folyt a vita, ám ez már nem tartozik vizsgálódásunk körébe. Megjegyezzük, hogy a kiterjedt vita során nem sikerült egyértelműen meghatározni a zsidóság mibenlétét: vallásfelekezetről, fajról, nemzetiségről, népről, stb. felváltva szólnak a korabeli dokumentumok. Ugyanakkor a Kúria 1925-ben egyik döntésében leszögezte: a fennálló törvények szerint Magyarországon a zsidóság sem nem nép, sem nem nemzetiség, hanem kizárólag felekezet.⁷⁶²

A követelések között ismételtelen fölmerül, hogy a hallgatóktól „meg kell követelni az intakt jellemet, erkölcsi- és nemzethűség tekintetében az egyetemi hallgatók megrostálását”, illetőleg hogy alapos vizsgálatot követően a *nemzethűség* ellen vétő egyének „az egyetemi hallgatóság köréből kizárassanak”.⁷⁶³ Noha itt hallgatókról van szó, aligha kétséges, hogy Kmoskó találva érezte magát, midőn a korabeli izzó hangulatú viták során ilyeneket hallott, s ez jelentős mértékben hozzájárulhatott „jólismert idegességének” további fokozódásához. Feljebb láttuk, hogy kivégzésre is sor került kollaboráció vádjával csehszlovák kontextusban, s erről akár még Kmoskó is értesülhetett.

⁷⁵⁹ *Uo.*, 39.

⁷⁶⁰ *Uo.*, 40. Kiemelések az eredetiben. – O.I.

⁷⁶¹ *Uo.*, 49–50. Említésre érdemes, hogy a *numerus clausus*-törvény megszületését alapvetően az egyetemi ifjúság ellenforradalmi érületű része kényszerítette ki erőszakos föllépésével az ettől hosszú ideig idegenkedő kormánytól. LADÁNYI: *Az egyetemi ifjúság...*, *passim*.

⁷⁶² HALLER: *Harc...*, 51. Kiemelés az eredetiben. – O.I. GYURGYÁK: *A zsidókérdés...*, 122.

⁷⁶³ HALLER: *Harc...*, 54–55.

A *numerus clausus*-szal kapcsolatos viták során központi jelentőséggel bírt a nők felsőfokú oktatásának problematikája. Miről folyt a vita valójában? Milyen szempontokat vettek figyelembe?

Sokan vélték úgy ez idő tájt, hogy a nők biológiaiailag alapvetően alkalmatlanok egyetemi tanulmányok folytatására, minthogy testileg és szellemileg gyöngék, valamint lel-kileg labilisak. Előttük különben is csak viszonylag rövid idővel korábban – 1895 és 1919 között – nyíltak meg az egyetemek kapui.⁷⁶⁴ Elterjedt nézet volt ekkortájt, hogy a nőknél az észbeli képességek azért szükségszerűen alacsonyabbak mint a férfiaknál, mert a női agyban a homlok- és halántéklebeny kisebb, azaz fejletlenebb: ezt nevezték ekkoriban elterjedt szóhasználattal a nők „fiziológiai gyöngelműségének”. Ezt a nézetet tudományosan is alátámasztotta és nagy hatással képviselte a századforduló táján például Paul Julius Möbius (1853–1907) lipcsei ideggyógyász, aki elsősorban a hisztéria kezelésére szakosodott a felsőbb rétegekből kikerülő nőbetegei körében. 1900-ban jelentette meg rögtön bestsellerré vált művét *Über den physiologischen Schwachsinn des Weibes* („A nő élettani gyöngelműségéről”)⁷⁶⁵ címmel, amely azután 1922-ig csak Németországban összesen 12 kiadásban kelt el – egyébként az elmúlt évek során több faksimile-kiadásban újra napvilágot látott, úgyhogy ma is könnyen hozzáférhető. Möbius természettudományos alapon bizonyítja, hogy a nők „gyöngelműsége” annak a következménye, hogy a női agyban a homlok- és halántéklebeny fejletlenebb, mint a férfínál. Ezt azonban el kell fogadniuk a férfiaknak, ha olyan asszonyokat akarnak, akik betöltik anyai hivatásukat, mert ha esetleg valamilyen módon el lehetne érni, hogy a nők is a férfiakéhoz hasonlóan fejlett aggyal bírjanak, akkor szükségszerűen elsorvadnának az anyasághoz szükséges szerveik. S hogy ilyen nézetek ebben a korban korántsem csupán szélsőségesen konzervatív körökben terjedtek el, mi sem bizonyítja jobban, hogy ezt a művet Magyarországon már megjelenésének évében nem kisebb személyiség ismertette fölöttébb elismerő hangon, mint az új tudományos nézetek iránt nyitott, a pszichoanalízis magyarországi meghonosítójaként tisztelt fiatal Ferenczi Sándor, akire Möbius nagy hatást gyakorolt különböző nézeteivel és aki általában véve is nagy tisztelője volt a lipcsei orvosnak. „Möbiusban sok van a forradalmárból. Fegyvere a kíméletlen igazmondás, és ezzel máris igen sok rést ütött a hagyományokban, jelszavakban, egyéni kultuszban megkövesedő iskolai tudományosság féltékenyen őrzött védőbástyáin. Közleményei élő példák arra, hogyan lehet a minden ember iránt melegen érdeklődő univerzalitást a szaktudás mélységével összeegyeztetni” – írja könyvünk ismertetőjének bevezetőjében a 27 éves Ferenczi, majd így folytatja: „Nem tartjuk valószínűnek, hogy ez a dolgozat ... általános elismerésben fog részesülni. Ám azt még az ellenpárt is el fogja ismerni, hogy ez a füzet elejétől végig érdekes. Főleg öröndetes jelenségnek véljük, hogy Möbiusban Schopenhauernek mély és korát messze megelőző bölcsessége oly hosszú ignoráztatás

764 Erről a kérdéstről ld. NAGYNÉ SZEGVÁRI Katalin – LADÁNYI Andor: *Nők az egyetemeken*, I. *Küzdelmek a nők egyetemi tanulmányaiért*. (Felsőoktatástörténeti kiadványok, 4). Budapest 1976. A nők oktatásának kezdeteit vázlatosan áttekinti a nyugati világban Eric J. HOBBSAWM: *The age of empire, 1875–1914*. New York 1987, 203–204.

765 Ez az első hallásra kissé szokatlan cím arra utal, hogy a szerző szerint a női elme gyengeségének élettani, azaz biológiai okai vannak.

után végre méltó szószólóra akadt.⁷⁶⁶ Nem találom nyomát, hogy ezt a művet lefordították volna magyarra. Mindazonáltal számolhatunk az ismeretével a magyar orvostársadalomban, sőt tágabb körben is, hisz ebben az időben a német nyelv széles rétegekben élt Magyarországon, s az európai kultúra terén hazai értelmiségünk is elsősorban a német nyelvterület, Ausztria és Németország irányában tájékozódott. Másrészt Möbius műve abban a korban általánosan elterjedt nézeteket fogalmaz meg, amiképpen erre Ferenczi is utal ismertetőjének bevezetőjében: „Ami mindnyájunkban mint többé-kevésbé elmosódott sejtelem forrong: azt ő ékesszóló, hibátlan logikájú, tömör gondolatsorokban hozza tiszta tudomásunkra. Az ő lapidáris, hiányt, ugrást nem ismerő következtetései többnyire olyan igazságokat tartalmaznak, amelyek – mint mondani szokás – a ‚levegőben‘ vannak. De ezeknek az ideáknak egy nagy része ki tudja, meddig lógna még ‚a levegőben‘, ha nem jönnének Möbiusok, akik az ingadozó légvárak romjait az egységes és oszthatatlan tudomány építőköveivé változtatják át.”⁷⁶⁷ Hasonló végkövetkeztetésekre jut majd némiképp eltérő megindokolással Magyarországon a konzervatív oldalon Kornis Gyula „Nők az egyetemen” című nagy tudományos apparátust fölvonultató írásában 1925-ben a *Napkelet* hasábjain. Érveléseivel és következtetéseivel Czeke Marianne és Ritoók Emma száll vitába – nagyrészt elutasítva őket – ugyanebben a folyóiratban, amelyet egyébként a konzervatív nőtársadalom vezetőjeként tisztelt Tormay Cécile szerkeszt.⁷⁶⁸ Am azt is meg kell állapítanunk, hogy ez az álláspont nem volt teljesen új: már a korai kereszténységben is, a 3–4. század táján elutasították azt a lehetőséget, hogy a házasságkötéskor maga a menyasszony kötelezze el magát leendő férje mellett, minthogy a női nem állhatatlansága, szeszélyessége és következetlensége eleve érvénytelenített bármiféle hivatalos nyilatkozattételt.⁷⁶⁹

Összehasonlításképp megjegyezzük, hogy míg a 19. századi Amerikában arról vita folyt – nemritkán a „faj-fogalom” kontextusában –, hogy a katolikusok és zsidók, másfelől pedig az írek vagy a nagy számban érkező olaszok „a szabad fehér emberek” közé tartoznak-e egyáltalán, „akik polgárjoggal bírnak”, ám ahhoz már semmi kétség

766 FERENCZI Sándor: Über den physiologischen Schwachsinn des Weibes – Über Entartung (Paul Möbius könyvének ismertetése). *Gyógyászat* 40 (1900) 491–492, ill. új lenyomatban: FERENCZI Sándor: Über den physiologischen Schwachsinn des Weibes – Über Entartung (Paul Möbius könyvének ismertetése). In: FERENCZI Sándor: *A pszichoanalízis felé. Fiatalkori írások 1897–1908*. Budapest 1999, 54–57. Schopenhauer filozófiai megalapozottságú nőellenessége általánosan ismert, már-már közmondásszerű volt ekkortájt. Ld. Konrad PFEIFFER: *Arthur Schopenhauer. Die Persönlichkeit und das Werk – in Worten des Philosophen dargestellt und erläutert. Nebst einem Anhang: Vom mißverstandenen Schopenhauer*. (Kröners Taschenausgabe, 48). 2. kiad. Stuttgart 1939, 262–268.

767 FERENCZI: Über den physiologischen Schwachsinn..., 491–492. Új lenyomatban: uő: *A pszichoanalízis felé...*, 54–57.

768 KORNIS Gyula: Nők az egyetemen. *Napkelet* [3. évfolyam] 5. kötet (1925) 60–69, 149–184. CZEKE Marianne – RITOÓK Emma: Nők az egyetemen. Válasz Kornis Gyula cikkére. *Napkelet* [3. évfolyam] 5. kötet (1925) 496–504. Kornis elutasítja a nők kisebb agyterfogatára alapozott érvelést, s inkább pszichológiai természetű megfigyelésekre hivatkozik, elsősorban Gerardus HEYMANS *Psychologie der Frauen* című, 1910-ben Heidelbergben megjelent művéből merítve. Kornis Gyula (1885–1958) piarista szerzetes, filozófus, egyetemi tanár a budapesti egyetemen (1920–1947), az MTA tagja, államtitkár, országgyűlési képviselő, az országgyűlés elnöke. Czeke Marianne (1873–1942) az első magyar női könyvtáros- és bibliográfus, középiskolai tanár, bölcsészdoktor, ez idő tájt az Egyetemi Könyvtár könyvtárosa. Ritoók Emma (1868–1945) költő, író, műfordító, bölcsészdoktor, a Fővárosi Könyvtár könyvtárosa.

769 Peter BROWN: *The body and society. Men, women and sexual renunciation in early Christianity*. Twentieth-anniversary edition. (Columbia Classics in Religion). New York 2008, 207.

nem fért, hogy a négerek és a nők természetesen *nem* tartoznak bele ebbe a kategóriába, így ez a kérdés problémaként föl sem merült. Ismeretes, hogy Amerikában a bevándorlók első hullámaival érkező fehér angolszász protestánsok (*WASP: White Anglo-Saxon Protestants*), illetőleg utódaik gyanakvással, sőt kifejezett ellenszenvvel tekintettek a későbbi hullámokkal főleg Írországból, majd Dél-, Közép- és Kelet-Európából érkező, alapvetően katolikus és zsidó vallású bevándorlókra. Gyakorta elmosódtak az állandó mozgásban lévő határok a „nép”, „nemzet”, „vallás”, „nem”, valamint a „faj”, illetőleg a „szociális” és „szexuális deviancia” fogalma, valamint területe között a nyilvános diskurzusban. Ezek meglehetősen képlékenyek voltak, használatuk folyamatosan módosult: a faj és más hasonló, rokon fogalmak használatában alapvetően nagymértékű következetlenség és számtalan ellentmondás, sőt kifejezett zűrzavar volt megfigyelhető. Ez mindenekelőtt azzal a körülménnyel kapcsolatos, hogy a társadalomtudományok terén a „fajelmélet” képviselői a „fajban” biológiai fogalmat láttak és ilyen értelemben használták ezt a kifejezést, noha biológiai értelemben ezt a fogalmat még sohasem sikerült egyértelműen meghatározni az ő igényeiknek megfelelően, sőt mára már egyértelműen kiderült, hogy biológiailag ebben az értelemben fajok nem is léteznek.⁷⁷⁰ Így történhetett meg, hogy a harcos munkásmozgalmárokat és a prostituáltakat nemritkán (szociálisan, illetőleg szexuálisan) deviánsoknak tekintették, míg a dolgozó nőkben, akik áthágták a Viktoriánus kor által szigorúan elkülönített privát és közsférát elválasztó határvonalat, a „faji elkorcsosulás” eseteit látták.

Ez idő tájt azonban nemcsak testi és szellemi gyöngeségük, valamint lelki labilitásuk okán tartották aggályosnak a nők továbbtanulását, hanem léteztek más jellegű félelmek is. Az *Egyetemi Lapok* így írt ezekről 1895. december 2-i vezércikkében: „A nőnek menél magasabb a műveltsége, annál szabadabb a gondolkodása, annál tágabb a lelkiismerete és léhább az erkölce. S ha így minden nő tudós lesz, akkor Budapesten nem 30.000 nő, de valamennyi árulni fogja a szerelmet.”⁷⁷¹

Tágabb perspektívában tekintve ezt a kérdést azt kell megállapítanunk, hogy nem arról van szó, hogy egyes mai szemmel nézve túlhaladott, szokatlannak tűnő elméleteket, illetve nézeteket ebben a korban egyesek maradiságból, illetőleg tudatlanságból képviseltek volna. A természettudományoknak, a biológiának az embert mint társadalmi lényt vizsgáló területei oly mértékben összetettek, oly mértékben szerteágazóak és oly mértékben kapcsolódnak az ekkor még igencsak gyerekcipőben járó társadalomtudományokhoz, hogy fejlődésük során az egyes ismeretek s nézetek csupán a legkülönbözőbb álláspontok – leginkább jóhiszemű – ütköztetése révén váltak lépésről-lépésre elfogadottá. S azt is látnunk kell, hogy az egész terület komplexitása, az ember mint biológiai és egyben társadalmi jelenség összetettsége okán számos kérdésben mind a mai napig nem alakult ki egységes, mindenki által elfogadott álláspont.

Így például ez idő tájt állatkertekben rendszeresen szerveztek „népbemutatókat” (németül *Völkerausstellungen*) azzal a céllal, hogy szigorúan tudományos alapon demonstrálják az emberi faj fejlődését. Hasonló bemutatók a rendszeresen megszervezett és nagy

770 Ld. fent az életrajz 346. jegyzetét és a kapcsolódó részt a főszövegben.

771 Idézi N[agyné] SZEGVÁRI: *Numerus clausus...*, 62–63. Ilyen félelmek eléggé elterjedtek lehettek és sokáig hatottak, valamint különösen állottak az orvostanhallgatónőkre. Így pl. csak felnőttkoromban tudtam meg, hogy nagyapám, aki kisiparos volt, ezen az alapon tiltotta meg az édesanyámnak 1942-ben, hogy az érettségét követően orvosi tanulmányokat kezdjen. (Egy évvel később azután már megenyhült.) – O.I.

népszerűségnek örvendő vilákkiállítások legnépszerűbb látnivalói között szerepeltek. Egy megfigyelő így lelkendezett a Chicagói Vilákkiállításon (1893) rendezett „népbe-mutatók” kapcsán, amelyek számos különböző népcsoport képviselőit vonultatták föl a világ különböző fertályairól: „Micsoda lehetőség nyílt itt a tudományos elme előtt arra, hogy alászálljon az emberi evolúció spirálján, visszafelé követve az emberiség haladását legfejlettebb fázisaitól lefelé egészen állati eredetig!”⁷⁷² Különböző szétágazó, ám egyúttal egymással szervesen összefüggő, főleg Thomas Robert Malthus (1766–1834), Charles Darwin (1809–1882), Herbert Spencer (1820–1903) és Francis Galton (1822–1911) nézetein alapuló elméletek szerint ezek a népek a fejlődés alacsonyabb fokát képviselték, ezért ekkoriban széles körben elfogadott vélemény szerint jogosan tekintették őket primitívnek. Jean-Baptiste Lamarck (1744–1829) azon a nézeten volt, hogy a természetes öröklődés keretén belül az élő szervezetek utódaira átörökítik életük során szerzett tulajdonságaikat. A versengés és a természetes kiválasztódás elvét népekre is alkalmazták, s ez az elmélet szociáldarwinizmus néven vált ismertté. Eszerint az egyes népek különböző fejlődési fokokat képviselnek az intellektuális, kulturális és morális jegek terén, amelyek öröklődés révén hagyományozódnak egyik generációról a másikra.

Ez az elmélet hamarosan nagy népszerűségere tett szert, mert látszólag tudományos magyarázatot adott a környező világban megfigyelhető kulturális eltérések okaira. Ezen elképzelések összességét, amelyek öröklött, s ily módon veleszületett eltéréseket tételezett föl eme minőségek területén, *rasszizmus*nak nevezték. Ez a nézet főként el volt terjedve Európában és Amerikában egyaránt. Hobsbawm fölhívja a figyelmet arra, hogy nem lehet eléggé hangsúlyozni a 19. században a biológia központi szerepét a rasszizmus alakulásában, amely az evolúció, valamint Darwin – és hozzátehetjük, Herbert Spencer – nevéhez kapcsolódott. Döntő fontossággal bírt a polgári társadalom számára, amely elméletben az egyenlőséget hirdette, ámde ezt a gyakorlatban nem képviselte. Az emberi társadalmakban megjelent durva egyenlőtlenségekért a természetre hárította a felelősséget: a nyomorultak azért nyomorultak, mert eleve annak születtek.⁷⁷³ A vilákkiállítások roppant hatékonyan járultak hozzá ennek az elméletnek a népszerűsítéséhez és terjesztéséhez, amely másfelől szoros kapcsolatot teremtett a tudományos rasszizmus és a haladás között is.⁷⁷⁴ A biológia arra szolgált, hogy megfelelő indokok felmutatásával megmagyarázza az egyenlőtlenségeket, különös tekintettel azokra, akik magukat jobbnak, kiválóbbnak tekintették: ezek a felsőbb rétegek. Az imperializmus és kolonializmus kontextusában az alsóbb rétegek a nem-európaiak voltak, míg a fejlett országok kontextusában az alsóbb rétegeket tekintették a „tétlen”, „renyhe” rétegeknek.⁷⁷⁵ Ez olyan korszak volt, amikor az emberiség egyenlőtlenségét tételező legkülönbözőbb tudományos elméleteket vitatták szenvedélyesen a természettudományok, különösen a biológia és az orvostudomány keretén belül. Egyesek azt föltételezték, hogy a férfiak és a nők agya között megfigyelhető súlykülönbségből szükségszerűen következett a nők csökkent szellemi képessége, ami őket eleve alkalmatlanná tette felsőfokú tanulmányok folytatására. Alapos méréseknek vetették alá a különböző emberi fajok koponyatérfogatát is, és a különbségeket úgy értel-

772 Through the Looking-Glass. *The Chicago Daily Tribune*. 1 November 1893.

773 HOBBSAWM: *The age of empire...*, 252–255. Uő: *The age of capital*, 1848–1875. London 1998, 311–315.

774 Robert W. RYDELL: *All the world's a fair: Visions of empire at American international expositions, 1876–1916*. Chicago–London 1984, 5–6.

775 HOBBSAWM: *The age of empire...*, 32.

mezték, hogy azok arányosak az adott fajra jellemző veleszületett intelligenciával. Ebben a kontextusban igyekezett cáfolni Németországban Rudolf Virchow (1821–1902), a kor legjelentősebb patológusa Jean Louis Armand de Quatrefages de Bréau (1810–1892) francia biológus és antropológus érveit, aki szerint a poroszok valójában a finnek és észtek, egy sötétbőrű, vad, kulturálatlan, mongoloid faj leszármazottjai.⁷⁷⁶ Ebben a korban nagy jelentőséget tulajdonítottak a tudományos méréseknek az embertanban, úgyhogy például a Chicagói Világkiállításon (1893) az Etnológiai Szekcióban külön kiállításon mutatták be az erre a célra kifejlesztett mérőeszközöket.⁷⁷⁷ A darwinizmus alapján széles körben el volt terjedve az a meggyőződés, hogy az ember származásának megfelelően az emberi fajok is egy felfelé haladó láncolatot alkotnak, amelyben azok előre meghatározott, veleszületett intelligenciájuk és képességeik szerint következnek egymás után, oly módon, hogy az európai fehér ember foglalja el a legfelső helyet. Ez az elképzelés természetesen messzemenő, szerteágazó következmények egész hálózatát vonta maga után a történelem, szociológia és a mindennapi politika terén, amelyek részletei heves viták kereszttüzében állottak.⁷⁷⁸ Ha egyes fajok természetből fogva tehetségesebbek másoknál, akkor az előbbieknél kötelességük irányítaniuk, vezetniük az utóbbiakat, hiszen azok még saját érdekeiket sem képesek fölismerni. Innen már csupán egy lépés volt az imperializmus, a kolonializmus, sőt a rabszolgaság legitimációja. Voltak tudósok, akik azt a nézetet képviselték, mely szerint az evolúció kontextusában a lakosság bűnöző rétegei valójában a primitív típusokhoz való visszalépést képviseltek. Mások (Ernst Haeckel nyomán) azt föl-tételezték, hogy az emberi magzat fejlődése is valójában az emberi faj fejlődését ismétli meg röviden (azaz az ontogenezis a filogenezis rekapitulációja).

Másfelől azonban a darwinizmus határozottan cáfolta a hagyományos rasszizmus alapjait, melyek szerint az egyes fajok tulajdonságai állandóak és változatlanok. Darwin egyik alaptételének, a *természetes kiválogatódás* fogalmának ugyanis az a lényege, hogy a véletlen módosulások létrejötté révén egyes fajoknak a tulajdonságai előnyösen változnak meg, s azoknak a tagjai ily módon másoknál jobban tudnak alkalmazkodni a változó környezethez, s ezért sikeresebben tudnak részt venni az élet lényegét képező küzdelemben, illetőleg versenyben.⁷⁷⁹

Önkéntlenül is adódott a kérdés: ha a bűnözők külsőleg úgy néznek ki mint a vadak, akkor vajon szükségszerűen következik-e ebből, hogy az „alsóbb rétegek” képviselőit természetből fogva bűnözőknek kell tekintenünk? Az a gondolat is szükségszerűen fölmerült, hogy ha ezekre a kérdésekre határozott válasz adható, akkor talán a jövő generációk alakításába is lehetséges lesz majd aktívan beavatkozni (eugenika, „fajjavítás”).⁷⁸⁰ Le

776 Peter BETTHAUSEN: *Georg Dehio. Ein deutscher Kunsthistoriker*. München–Berlin 2004, 52, 387.

777 *A history of the World's Columbian Exposition held in Chicago in 1893*. Szerk. ROSSITER JOHNSON. New York 1897–1898, II, 356–357.

778 Ezekről a kérdésekről ld. pl. Stephen Jay GOULD: *The mismeasure of man*. Átdolg., bőv. kiad. New York 1996. Ali RATTANSI: *Racism*. Oxford 2007, *passim*, kül. 31–35. A korunkban egyre fokozódó intenzitással kutatott és egyre nagyobb figyelemre méltott kérdéskör legkülönbözőbb aspektusait vizsgálják az 1800 és 1930 között tartott nagy kiállítások (világkiállítások, gyarmati kiállítások, „népbemutatók” [*Völkerausstellungen*] stb.) problematikáját átfogó módon tárgyaló, 2011–2012-ben Párizsban tartott nagyszabású kiállításához kapcsolódóan megjelent terjedelmes katalógus kísérőtanulmányai: *Exhibitions. L'invention du sauvage* (musée du quai Branly, 29 novembre 2011 – 3 juin 2012). Szerk. Pascal BLANCHARD, Gilles BOËTSCH, Nanette JACOMIN SNOEP. Párizs 2011, 382 oldal.

779 RATTANSI: *Racism...*, 54.

780 Vö. RYDELL: *All the world's a fair...*, 221–227.

kell szögeznünk, hogy mindezek a gondolatok, fölvetések teljességgel jogos tudományos elméletek alapjául szolgáltak ez idő tájt. Minden ezekre a kérdésekre adott válasznak és velük kapcsolatos elméletnek messzemenő és szétágazó ideológiai, társadalmi, politikai, sőt orvosi vonatkozásai voltak, amelyeknek pontos mibenlétét, hatósugarát még csak nem is sejtették a viták résztvevői. Ugyanakkor ideológiai, politikai és egyéb kapcsolataik okán ezeket a kérdéseket nem csupán tudós körökben tárgyalták, és eldöntésük számos, a tudományos világ határain kívüleső tényezőtől is függött, illetve azokat is érintette.⁷⁸¹ A tudós világot csakúgy, mint a laikus társadalmat, egyrészt túlárado optimizmus kerítette hatalmába, látván a Darwin és társai ekkortájt tett felfedezései által feltáruló, határtalan-nak tűnő tudományos fejlődést, másrészt nagyfokú bizonytalanság és félelem is úrrá lett rajtuk, minthogy hirtelen tovatűnt az Isten által jól elrendezett világegyetem az emberrel a középpontjában. Ily módon történelmietlen és igazságtalan elítélünk a fentebb vázolt nézeteknek a korabeli hirdetőit intellektuális és politikai bűnözőként, akiket kizárólag gonosz célok mozgattak volna. Bizonyára előfordultak ilyenek is, ámde aligha férhet hozzá kétség, hogy túlnyomó többségük megbízható, becsületes tudós volt, akik fokozatosan haladtak előre a tudomány nemritkán buktatókkal teli, rögös útján. Olykor bizonyára tévedtek is, ámde ezt sohasem készakarva, gonosz hátsó megfontolásoktól vezetve tették. Bizonyítást nyert, hogy a tudományos tekintélyek – mintegy körkörös érveléssel – nemegyszer azt bizonyították be valójában, amiről már megelőzőleg meg voltak győződve, ámde ezt nem tudatosan, nem készakarva tették, sőt ezzel valójában maguk sem voltak tisztában. Ma már nyilvánvaló, hogy számos nézetük nem fogadható el, ámde ez akkor nem látszott tisztán. Tudomásul kell vennünk, hogy mai tudásunk hosszú folyamat eredménye, amelynek voltak kevésbé épületes periódusai is, amelyek akkortájt sértették sok ember érzékenységet, talán tragédiákat is okozhattak, s amelyekre nem biztos, hogy büszkék vagyunk manapság. Példaként megemlíthetjük, hogy az antropometria és kranimetria keretén belül a kiemelkedő francia anatómus, Paul Broca (1824–1880) nagyhatású vizsgálatakat folytatott az emberi koponya térfogata és az észbeli képességek közötti esetleges kapcsolatok feltárása céljából. Azzal is foglalkozott, vajon ezeknek a kapcsolatoknak van-e közülük az egyes népek között megfigyelhető eltérésekhez.⁷⁸² Hasonlóképpen szoros kapcsolat meglétét tételezték föl mások az emberi koponya alakja és a szellemi képességek között (frenológia). Möbius már idézett műve kapcsán meg kell említenünk, hogy maga Freud is úgy vélte, „a nő semmit sem nyer az [egyetemi] tanulás révén, és ... a nő sorsa általánosságban nem fog javulni általa. Mi több, a nők nem versenyezhetnek a férfiakkal a szexualitás szublimálásában”.⁷⁸³ Az Amerikában ez idő tájt uralkodó hangulatot mi sem jellemzi jobban, hogy sokan az alkoholt, a maszturbációt és a nők felsőfokú oktatását tekintették az amerikai társadalmat leginkább fenyegető veszélyeknek. 1889 táján nem kevés amerikai orvos véleményét idézte – egyébként elítélőleg! – Ruffin Coleman: „Nők, vigyázzatok! Vigyázzatok!! A pusztulás küszöbén állotok. Eddig csupán derekatok összeroppantásával voltatok elfoglalva; most már elméteket akarjátok művelni! Eddig a bálterem rossz levegőjében táncoltatok egész éjjel; most nappalaitokat akarjátok tanulás-sal tölteni. Szüntelenül izgattátok érzékeiteket hangversenyekkel, operákkal, francia szín-darabokkal és francia regényekkel; most a görög-tanulás érdekében akarjátok megfeszíteni

781 Vö. HOBBSAWM: *The age of empire...*, 252–255.

782 Vö. GOULD: *The mismeasure*.

783 HOBBSAWM: *The age of empire...*, 192.

értelmeiket és eukleidészi tételeket próbáltok megfejteni. Vigyázzatok! Óh, vigyázzatok!! A tudomány nem hagy kétséget: a nő, aki tanul, elveszett.”⁷⁸⁴

A fentebb említett legkülönbözőbb méréseket, a koponya alakjára vonatkozó végeláthatatlan vizsgálatokat azért végezték az orvosok és a természettudósok, mert meg akartak magyarázni bizonyos jelenségeket, fel akarták tárni, mi rejlik bizonyos külsőleges eltérések mögött. Márpedig a természettudományok, illetőleg az orvostudomány adott fejlettségi szintjén csak erre volt lehetőségük, csak erre voltak képesek. Következtetéseik, tapogatózásaik egy része utólag tévesnek bizonyult, ámde ebben a korban ez még nem látszott tisztán. A fajra, fajokra vonatkozó eszmefuttatások és következtetések egy része is beépült a modern tudományosság rendszerébe, ámde ez már más elnevezések alatt történt, minthogy a faj, a fajelmélet fogalma a 2. világháborút követően teljes mértékben diszkreditálódott és vállalhatatlanná vált a náci Németországban történelem okán. A modern szakirodalom kiemeli, hogy egyáltalán nem ritka, sőt gyakori jelenségnek tekinthető, hogy egy-egy tudományág fejlődése során korábbi képviselői vagy eredményei valamely (akár politikai) okból utólag vállalhatatlanná válnak, és ezért az adott diszciplína hivatalos történetéből kiretusálják őket, egyben szigorúan tagadnak bármiféle hozzájuk fűződő kapcsolatot. Az egyes tudományágak története tele van ilyen csontvázakkal, amelyek időnként a legváratlanabb helyzetekben zuhannak ki a szekrényből.⁷⁸⁵

Kmoskó sem látta szívesen a nők egyetemi tanulmányait. Nézeteire egy passzusból következtethetünk, amely saját hetilapjában jelent meg 1902-ben *aláírás nélkül*. A „Nők a német egyetem ellen” cím alatt olvassuk: „Általában a délnémet egyetemeken sokkal kevesebb a női hallgató, mint az északiakon, aminek az az értelme, hogy katolikus lányok – s ez jól van így – nem fanyalodnak olyan könnyen egyetemi tanulmányokra, mint a protestánsok s általában a németországi buzgó katolikus hitélet mellett ez jellegzetes tünet is.”⁷⁸⁶ Németországban már a katolikus egyházon belül is nyugtalanságot okozott, hogy az egyetemek hallgatói között a katolikusok arányszáma lényegesen alacsonyabb a másvallásúakénál: ez a probléma már fölmerült az 1892. évi mainzi katolikus nagygyűlésen (*Katholikentag*), majd a résztvevők határozatban követelték ennek a kérdésnek az alapos tanulmányozását az 1894. évi kölni összefüvetelen.⁷⁸⁷ Kmoskó kapcsán itt érdekes megállapítást kell tennünk: ezek szerint annyira fontosnak tartotta a nőkérdést, hogy másodmagával külön lapot alapított ennek a kérdéskörnek a beható megtárgyalására!

784 Ruffin COLEMAN: [The annual oration]. Woman's relations to the higher education and professions, as viewed from physiological, and other stand-points. *Transactions of the Medical Association of the State of Alabama* 1889, 238.

785 BURKE: *A social history of knowledge...*, II, 64–69, 77–79, 123, 147–149, 154–159.

786 A Keresztj. Jelében. *Társadalmi és szépirodalmi katolikus hetilap a magyar nők védelmére*. Felelős szerkesztő: NÉMETH Mária. Kiadó-tulajdonos: berniczei Kmoskó Mihály és Németh Frigyes. I. évfolyam, 1. szám (1902. július 27) 31. A hetilapból mindössze 5 szám jelent meg 1902. július 27-e és októbere között. Ld. *Magyar katolikus lexikon...*, VI, 561.

787 DACHS: Albert Ehrhard..., 214.

Korábbi írásainak egyes utalásai, kiszólásai arra utalnak, hogy Kmoskó sohasem volt teljesen mentes antiszemita nézetektől, ám ezek nem játszottak oly mértékben meghatározó szerepet megnyilvánulásaiban, mint amiképpen ez 1916 után megfigyelhető.⁷⁸⁸ Ismeretes, hogy ilyen nézetek nem voltak ismeretlenek a korabeli Magyarországon sem, magyar és nemzetiségi körökben egyaránt, és időről időre változó intenzitással előfordultak a katolikus alsópapságban, illetőleg a néptanítók között is. (Kmoskó apja néptanító volt.) Ezek a rétegek nemritkán ily módon próbálták levezetni a kapitalista fejlődéssel való szembenállásukat, a hirtelen, nemkívánt változásokkal szembeni ellenérzéseiket. Megtalálható volt bennük a más társadalmi és kulturális hátterű csoporttal szemben jelentkező idegenség érzése, valamint egyfajta, bárminemű változástól való irracionális félelem is. Általánosságban véve az antiszemitizmus roppant összetett védelmi mechanizmusként szolgált az ellenérzésekkel fogadott változásokkal szemben, illetőleg gyorsítható, általános gyógyírt, panácea ígért gazdasági és társadalmi bajaik okaira egyszerű magyarázatot kereső rétegeknek. Konkrét megjelenési formája ugyanakkor a környezettől, az adott helyzettől függően felettébb változatos lehetett.⁷⁸⁹ Ez a hozzáállás általában jellemezte bizonyos fokig az osztrák, a magyar és a szlovák katolikus szervezkedéseket, katolikus pártokat is: a keresztényszocializmus kapitalizmussal való szembenállása, kapitalizmus-kritikája részben antiszemitizmusként jelentkezett. Ezen jelentős politikai, gazdasági és társadalmi változások során nem egy esetben megkérdőjeleződött, illetőleg új értelmezésre szorult az egyháznak a társadalomban elfoglalt helye is. Mindeme változások nagyfokú bizonytalanságérzetet eredményeztek a magukat védtelennek érző társadalmi rétegek körében, s polarizálódás volt megfigyelhető a társadalom egyes rétegei, csoportjai között is. Meg kell azonban állapítanunk, hogy ezzel párhuzamosan ugyanakkor megnőtt a vallásos tömegek aktivitása a felvilágosodás, illetőleg fokozott elvilágiasodás által fémjelzett 18. századhoz képest; egyes szerzők kifejezett „katolikus újjászületésről” beszélnek a 19. század kapcsán.⁷⁹⁰

Fiatalabb éveiben Kmoskó baráti, szívélyes viszonyban állt Goldziher Ignáccal, a budapesti egyetem arabista professzorával, s ez a kapcsolat is alátámasztja azt a föltételezésünket, hogy 1916 előtt az antiszemitizmus nem lehetett feltűnő összetevője egyéniségének. Aligha képzelhető el ugyanis, hogy Goldziher, aki mélyen vallásos, zsidóságra büszke, ugyanakkor nagyon érzékeny ember volt, olyan barátságos lett volna hozzá, mint amiképp erre Kmoskó hozzá intézett leveleiből, valamint Goldziherről írott lelkesült nekrológiából követhetjük, ha Kmoskó már akkor is olyan fulmináns nézeteket hangoztatott volna, mint amilyenekkel későbbi írásaiban találkozunk. Tudjuk például, hogy 1913-ban Goldzihernek az *Association des Académies* ülésén kellett volna képviselnie a Magyar Tudományos Akadémiát Szentpétervárott. Ő azonban nem fogadta el a megtisz-

788 Ld. pl. Kmoskó Mihály: Az elephantinei zsidó-arámi papyrusok, II. *Religio* 67 (1908) 212–214. Uő: Sém tanulmányok. 1. A zsidóság mint népfaj..., 654–656.

789 KUBINSZKY Judit: *Politikai antiszemitizmus Magyarországon 1875–1890*. Budapest 1976, 84–85. John W. BOYER: *Political radicalism in late imperial Vienna. Origins of the Christian social movement 1848–1897*. Chicago 1981, IX–XI, 40–121, kül. 41, 76–77. Robert NEMES: Hungary’s antisemitic provinces. Violence and ritual murder in the 1880s. *Slavic Review* 66 (2007) 1. szám, 41–42.

790 KRAMER: *Slovenské...*, 116–120. GERGELY: *A keresztényszocializmus...*, 14–15. LORMAN: The Christian social roots..., 255–256. HOENSCH: *Slovakia...*, 163. Christopher CLARK – Wolfram KAISER: Introduction: The European culture wars. In: *Culture wars. Secular-Catholic conflict in nineteenth-century Europe*. Ed. Christopher CLARK, Wolfram KAISER. Cambridge 2003, 1–10.

telő megbízást, mivel – mint zsidó – csak különleges engedéllyel léphetett volna be a cári Oroszország területére, márpedig ő nem akart olyan kivételezett bánásmódban részesülni, amelyet hitsorsosaitól megtagadnak.⁷⁹¹ Indulatosan utasította vissza Lóczy Lajosnak az Akadémia 1919. augusztus 18-i ülésén elmondott hozzászólását is, amelyben Lóczy a zsidóknak a Tanácsköztársaságban játszott szerepével foglalkozott. Ezt követően Lóczy, akit egyébként Goldziherhez mintegy 35 éves szívélyes kapcsolat fűzött, levélben próbálta megmagyarázni beszédét, arra hivatkozva, hogy Goldziher teljességgel félreértette mondanivalóját: ő valójában a zsidóellenes hangulatot akarta tompítani és csak a zsidóság egy részének a viselkedését tette szóvá. Ebbe a csoportba természetesen nem értette bele Goldziher és más feddhetetlen társait, akiket továbbra is nagyra becsül és a magyarság büszkeségei között tart számon. Goldziher nem fogadta el, hogy bármit is félreértett volna, hisz – amint Lóczynak írta – egész életében nehéz idegennyelvű szövegek értelmezésével foglalkozott, tehát hozzá van szokva ilyen jellegű feladatokhoz, ráadásul ez a hozzászólás a jelenlétében az „édes anyanyelvén” hangzott el, így félreértésről szó sem lehet. A leghatározottabban visszautasította „a magyarság zsidó elemeinek az egységes magyar nemzetből való kirekesztését” is, midőn önmagának is ellentmondva Lóczy a zsidóságban nem vallásfelekezetet, hanem fajt lát, hiszen egyik, korábban Goldzihernek megküldött művében maga is vallásfelekezetként határozta meg a zsidóságot.⁷⁹² Goldziher levelezésében egyébként Kmoskótól 3 levelezőlap található.⁷⁹³ Ezek viszonylag rövid, ámde egyre mélyülő kapcsolatra utalnak. Az első (1913. április 14) a megszólítás még formális: „Méltóságos Uram!” A következőn (1914. július 2) a megszólítás: „Drága barátom!”, míg a harmadikon (1916. március 1) a hangnem már egészen bensőséges: „Édes barátom.” Ezek a megszólítások legalábbis szívélyes, baráti viszonyra utalnak, mindazonáltal az „Édes barátom” megszólítást hajlamos vagyok Kmoskó hiányos magyar stílusérzékének és impulzív természetének tulajdonítani – ehhez hasonló bizalmas megszólítással sehol másutt nem találkoztam a Goldziherhez intézett levelek között. A kortársak egybehangzó elbeszélései szerint Goldziher barátságos, kedves, ugyanakkor szemérmes, visszahúzódo ember volt, és semmilyen jel nem mutat arra, hogy bárkivel is ilyen bizalmaskodó hangot ütött volna meg.⁷⁹⁴ Sőt, még legközelebbi családtagjaival szemben is tartózkodó volt. Fennmaradt például egy levelezőlap, amelyet felnőtt fiához, Károlyhoz intézett 1911. július 4-én. Az aláírás így szól: „Ezerszer csókol hű atyád Goldziher.”⁷⁹⁵ Goldziher és

791 GOLDZIHÉR: *Tagebuch...*, 275 [1913. március 6-i bejegyzés].

792 Ld. Lóczy leveleit 1919. augusztus 19-i, december 4-i és 19-i dátummal, valamint Goldziher válaszevél-fogalmazványát 1919. augusztus 19-i dátummal. MTAK. Keleti Gyűjtemény, Goldziher-levelezés [Lóczy Lajos neve alatt]. Ld. még ORMOS István: Goldziher's mother tongue. A contribution to the study of the language situation in Hungary in the nineteenth century. In: *Goldziher Memorial Conference...*, 229.

793 Az MTA Könyvtárának Keleti Gyűjteményében őrzött Goldziher-levelezésről van szó. A dátumok mindhárom esetben a postabélyegző keltét jelentik. Naplójában Goldziher nem említi Kmoskót.

794 Ld. pl. Ballagi Aladár (1853–1928) közlését, aki Ballagi Mór (1815–1891) fiaként 1865, azaz 15 éves kora óta ismerte Goldziher Ignácot. Megemlíti, hogy bár Goldziher általában véve igen közlékeny volt, a családjáról sohasem beszélt: sem „áldottlelkű” feleségéről, akinek Ballagi szerint nagyon sokat köszönhetett, sem tudós fiáról, s jóbarátai is csak a lapokból értesültek róla, hogy jogász fia öngyilkosságot követett el. BALLAGI Aladár: Emlékezés Goldziher Ignácra. *Vasárnapi Újság* 68 (1921) 23. szám (1921. december 4) 268; [újra kiadva:] in: [BALLAGI Aladár:] *Élő tanítások. Ballagi Aladár kisebb munkái*. Életrajzi bevezetéssel ellátta Sárkány József. Cegléd 1934, 269–270.

795 ORMOS István: Photographs from the family album of the Goldziher. In: *Goldziher Memorial Conference...*, 294.

Kmoskó kapcsolata 1916 táján megszakad, s ez aligha lehet a pusztá véletlen műve. Mindazonáltal Kmoskó lelkesült, szeretetteljes nekrológban búcsúzott 1921-ben Goldziherről, akit „felejthetetlen atyai barátomnak” nevezett.⁷⁹⁶

Meneküléséből visszatérve Kmoskó egyre hevesebb antiszemita tevékenységet fejtett ki. Felszólalt az Antiszemita Párt első nagygyűlésén 1919. december 6-án a Vigadóban, és beszédében Károlyi Mihály és Hock János mellett a zsidóságot tette felelőssé a bekövetkezett eseményekért.⁷⁹⁷ 1920. szeptember 7-e és 9-e között tartották meg a fajvédelmet célul kitűző, eminensen antiszemita irányvonulú Ébredő Magyarok Egyesületének (ÉME) II. Országos Konferenciáját, amelyen a megnyitót követően az Országos Közpon-ti Választmány tagjaként Kmoskó „tartott alapos előadást a zsidókérdésről. Ismertette a zsidóság programját, amit egy baseli cionista kongresszus bizalmas jegyzőkönyveiből ismerünk”.⁷⁹⁸ Ez az irat minden valószínűség szerint a „Cion bölcseinek jegyzőkönyve” címen ismert mű volt, ami mai tudásunk szerint valójában hamisítvány. Kmoskó egyébként másutt is utal rá, és részletesen ismerteti egy ez idő tájt kiadott pamfletjében.⁷⁹⁹ 1921. március közepén az ÉME küldöttként Bécsben olvasta föl ugyanezt az előadását egy nemzetközi antiszemita találkozón.⁸⁰⁰ Március 15-én Budapesten a Petőfi-szobornál felszólította az összegyűlt tömeget: „Megalkotjuk a fehér internacionálét és szintén a fehér forradalmat!” Majd a jelenlévők egy csoportja a Dob utca felé indult, hogy szétverje a zsidó kávéházakat.⁸⁰¹

Az ÉME kapcsán megemlíthjük, hogy 1923. február 19-én egy kirakatper kezdődött Bukarestben, amelynek vádlottjai nagyrészt az ÉME vezetői közül kerültek ki. A bíróság szerint a vádlottak meg akarták gyilkolni, illetőleg gyilkoltatni a román királyi párt. A tárgyaláson a huszonegy vádlott közül hét volt jelen, ők nem voltak az ÉME tagjai, ám a vád szerint az ÉME bérelte fel őket. Szerepelt közöttük egy *Kmoskó Miklós* nevezetű nemzetközi szélhámos is, aki több más nevet is használt: Bercsey Miklós, gr. Belmont de Fickelmont vagy Fiquelmont-Belmont, berniczey Berthold Pál és Sándor Miklós. A rendőrség korábban már öt alkalommal tartóztatta le sikkasztás, lopás, okirathamisítás és bigámia büntetével. A perben elítélték, majd szabadulása után Magyarország-ellenes tevékenységet fejtett ki.⁸⁰² Semmi nem utal arra, hogy bármi köze lett volna Kmoskó Mihályhoz; a Kmoskó nevet valószínűleg álnévként használta. Figyelemre méltó körülmény, hogy a szélhámos még a „berniczey” nemesi előnevet is Kmoskó Mihály családjától kölcsönözte.

Kmoskó antiszemita írásai rendkívül kellemetlen olvasmányok, amelyek tárgyukon túlmenően durva, visszataszító nyelvezetükkel is kitűnnek. Az is megfigyelhető, hogy stílusa fokozatosan egyre durvábbá, útszélibbé válik. Ebben bizonyosan szerepet játszott a korabeli közhangulat alakulása, ám alapvetően hozzájárulhatott az igazoló eljárás elhúzódása okán jelentkező bizonytalanságérzete, egyre fokozódó „ismert idegessége” is.

796 Kmoskó Mihály: Goldziher Ignác 1850–1921. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 45 (1921) 124–126.

797 ZINNER: *Az ébredők fénnyora 1919–1923*. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat, 110). Budapest 1989, 46. Hock Jánosról ld. feljebb az életrajz 457. jegyzetét.

798 *Szózat* 2 (1920) 213. szám (1920. szeptember 8) 1–2. Erről a folyóiratról általában ld. GYURGYÁK: *Magyar fajvédők...*, 118, 131. Az Ébredő Magyarok Egyesületéről ld. *uo.*, 206–210.

799 Vö. az életrajz 810. és 828. jegyzetét a kapcsolódó részekkel a főszövegben.

800 ZINNER: *Az ébredők...*, 114.

801 KOMORÓCZY Géza: *A zsidók története Magyarországon*. (Hungaria Judaica, 26–27). Pozsony 2012, II, 417–418.

802 BÁNFFY Miklós: *Huszonöt év (1945)*. Budapest 1993, 32, 196. ZINNER: *Az ébredők...*, 178.

Visszataszító stílusát – részben – tökéletlen magyar tudása, leginkább a stílusérzék hiánya is magyarázhatja. Nem volt idegen tőle egyfajta frivolság, hányavetiség, s egy alapvető belső bizonytalanságérzettel vezetett, azt palástolandó, gyakran élt meghökkentő, szélsőséges megfogalmazásokkal. Nem tudta, talán nem is akarta választékosan megfogalmazni gondolatait, hanem gyakorta úgy írt, ahogyan a piacon beszél vagy kávéházban cseveg az ember, ez azonban írásban közönséges, visszataszító hatást kelt a mai olvasóban, s kétséggel tölti el életének krónikását: akár csak szigorúan tudományos környezetben is, Kmoskó személyiségének jellemzése, illetve a korabeli hangulat illusztrálása céljából idézhet-e ezekből a művekből? Hosszas habozás után végül úgy döntöttem, hogy néhány idézettel szemléltetem Kmoskó ez idő tájt vallott nézeteit és stílusát. Íme: „Országunk feje, szíve és gyomra, Budapest, zsidó. Ez az állapot tűrhetetlen. Ezt az undok zsidófészkét, az erkölcsi és szellemi mételynek ezt a költőtelepét *vagy ki kell füstolni*, vagy, ha a dolog másként nem megy, *az ország politikai és kulturális központja számára más egészségesebb helyet kell keresnünk*. ... Viszont Budapest régi zsidói, ha életük és vagyonuk kedves, tegyenek meg minden lehetőt, hogy a háború alatt idecsődült *galíciai fajrokonai* minél előbb *elpárologjanak*. Mert, ha a magyarságukkal *kérdő félzsidók* eddig követett *hazaáruló politikájukkal nem szakítanak*, ha magukat akár daczból, akár érzékenységből a kommunista *roicech*-ekkel⁸⁰³ és *gazlen*-ekkel⁸⁰⁴ azonosítják, *Isten legyen irgalmas lelkeiknek!* A vidéki parasztság ki fogja rájuk mondani a halálos ítéletet s azt kegyetlenül végre is fogja hajtani.”⁸⁰⁵ – „Valljuk be őszintén, hogy a helyzet a lehető legsivárabb. Ha Európa népei idejekorán eszűkhöz nem kapnak, a zsidó vírus elpusztítja szervezetüket és nemzeti hullákat csinál belőlük. De lehet-e remélni józan ésszel, hogy az európai ember eszéhez kap s a zsidóság uralma alól emancipálja magát? E kérdésre határozott válasszal felelni annyi volna, mint a levelibéka, avagy Bellaaghné asszony⁸⁰⁶ szerepére vállalkozni. Tekintve az árja természetének erőszakos jellegét, éppenséggel nincsen kizárva, hogy esetleg akad egy kemény, de becsületes szándékú zsarnok, aki az egész zsidókérdést forradalmi úton fogja megoldani: megcsinálja az európai nemzetek fehér forradalmát a vörös zsidóság ellen. Ebben az esetben esetleg beteljesedik a lenini [*sic*] szerzetes középkori jóslata: *Israel infandum scelus audebit morte piandum*. [Izrael szörnyű gáztette vetemedik, amely miatt halállal kell lakolnia.]”⁸⁰⁷ Az sincs kizárva, hogy ez a forradalmi láz úgy fog fellépni, amint azt Donnelly apokalyptikus regénye megjósolta s az egész európai civilizáció pusztulását idézi elő.⁸⁰⁸ Egy dolog föltétlenül

803 Gyilkos. [Eredeti lábjegyzet].

804 *jiddis* *gazlen* < *héber* *gazlon* „rabló.”

805 Kmoskó Mihály: *Zsidó–keresztény kérdés*. Budapest é.n. [1919], 15–16. A szöveg alapján megállapítható, hogy valószínűleg röviddel a Tanácsköztársaság bukása után íródott. A kiemelések az eredetiből származnak.

806 Bellaaghné jóslatairól ld. az I. Exkuzust.

807 A lehni jóslatról ld. a II. Exkuzust.

808 Edmund BOISGILBERT [=Ignatius L(oyola) Donnelly]: *Caesar's column. A story of the twentieth century*. Chicago 1890. Ez a mű 1890 és 2004 között mintegy 35 kiadásban jelent meg. Donnelly (1831–1901) hírnévre tett szert egy másik, ezeroldalas művével is, amelyben Shakespeare-kutatásainak eredményeit publikálta: úgy vélte, a tévesen Shakespeare-nek tulajdonított művekben lennie kell egy titokzatos kódnak, amelynek segítségével könnyedén bizonyítható Francis Bacon szerzősége. Majd pedig Francis Bacon lezármazottait igyekezett meggyőzni arról, hogy családi birtokukon ásatásokat végezessen elveszett kéziratok felfedezésének reményében. Igyekezetét nem koronázta siker. Stanley WELLS: *Plotting against the Stratford man*. *The New York Review of Books* 57 (2010) 9. szám (2010. május 27 – június 9) 32.

bizonyos: az, hogy a zsidóság világhatalma nem lesz hosszúéletű, ha tényleg valóra is válnék, mert erkölcsi alapja teljesen hiányzik.”⁸⁰⁹ Ennek a műnek mintegy negyedrésztében Kmoskó egyébként „Cion bölcseinek jegyzőkönyvét” ismerteti, amelyet zavaros, ám autentikus dokumentumnak tart, amelynek hitelességét az „utolsó tíz esztendő” eseményei is fényesen bizonyítják. Úgy véli, olyan zavarosan van megfogalmazva, hogy magyarra nem érdemes lefordítani, ámde érthetően összefoglalja a lényegét, hogy a magyar közönség is megismerhesse.⁸¹⁰

A közelmúlt történéseit így értelmezi Kmoskó: „Minden józaneszű ember tudta, hogy az egész puccs nem a hülye Károlyi Mihály műve, hanem a galileista zsidó *jingliké*,⁸¹¹ akik ezt a félkegyelmű hazardeurt *sábeszgoj*-nak,⁸¹² aranyszájú Hock Jánost,⁸¹³ ezt a lelkiismeretlen fajankót pedig *Auslagegalloch*-nak⁸¹⁴ fogták meg és cégéreknek használták ahhoz a nagyszabású vállalathoz,⁸¹⁵ amely a keresztény Magyarországból amolyan zsidó vegyeskereskedést akart csinálni. Most már a keresztény középosztály is ökölbe szorította markát, de csak a zsebében, mert az uralomra jutott galíciai *Jiddischkeit*⁸¹⁶ a forradalom vívmányainak’, értsd: a zsidóság érdekeinek védelme címén csírájában fojtott el mindennemű antiszemita fészkelődést. Magyarország hadimilliomosok, nagybankosok és zsidó szocialista agitátorok prédájává lőn. E jeles *chevre*⁸¹⁷ sikereit megirigyelték az orosz kommunista vezérek hazai tanítványai, és mestereik példáján felbuzdulva a proletárok élére álltak, hogy az országot a zsidóságnak biztosítsák. Amint ismeretes, ebben maga a nemes gróf volt segítségükre. Borközi állapotában alighanem hízott libának nézte a magyar népköztársaságot és sajátkezűleg tartotta oda nyakát Kun Béla főszakter kése alá, aki azután kegyetlen szabatossgal nyiszogatta több mint négy hónapon át: *hoiluche-havue*, ‘oda-vissza’,⁸¹⁸ amíg jóformán el nem vérzett végképp.”⁸¹⁹

A háború elvesztését s a forradalmakat Kmoskó jelentős mértékben a zsidóságnak tulajdonította, ámde – társadalmi kérdések terén megfigyelhető radikalizálódásának első jeleként – más tényezők súlyos felelősségét is felvetette már 1919-ben. Így írt: „Az állam szervezett akarát. Alapja a közmorál, a közmorál abc-je pedig az, hogy *a közérdek a ma-*

809 Kmoskó Mihály: *A zsidóság világhatalmi törekvései*. Budapest 1921, 55.

810 Kmoskó: *A zsidóság...*, 28–41. A mű terjedelme 52 oldalra rüg. Vö. még az életrajz 799. és 828. jegyzetét a megfelelő szövegrészekkel a főszövegben.

811 *jiddis* „fiú,” „fiatalember.” Vö. *német* „Junge”. Vö. még Jászai: *Magyar Kálvária...*, 135. Hajdu Tibor: Jászai Oszkár naplója 1919–1923. *Buksz* 2002, 181. *A Tanácsok Országos Gyűlésének naplója. 1919. június 14 – 1919. június 23*. Budapest 1919, 185 [1919. június 23].

812 Oly szolgáléle, aki szombaton a zsidó helyett dolgozik. [Eredeti lábjegyzet]. A „félkegyelmű” jelzőt használja Károlyi Mihállyal kapcsolatban Méheli János is. Gyurgyák: *Magyar fajvédők...*, 100.

813 Hock Jánosról ld. feljebb az életrajz 457. jegyzetét.

814 *Galloch* = katolikus pap. [Eredeti lábjegyzet; héber *gallach* „katolikus pap”; német-héber *Auslagegalloch* „díszpap”].

815 A „vállalat” szót ebben a korban gyakorta használták a mai „vállalkozás” értelmében.

816 Zsidóság. [Eredeti lábjegyzet].

817 Társaság. [Eredeti lábjegyzet].

818 Középkori héber *hólácha va-haváa* „a mézszáros késének vágómozgása előre-hátra, ide-oda”; modern héber (*ivrit*) „ide-oda” (*hólácha* „elvitel”; *hóvaaa>haváa* „idehozás”). Marcus JASTROW: *A dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic literature*. [London–New York 1903; reprint:] Brooklyn 1967, I, 339, 328. Feliks LVOVICS SAPIRO: *Ivrit-russzkij szlovar*. Moszkva 1963, 133. Avraham EVEN-SOSAN: *Ha-Millon ha-ivri ha-merukkaz*. 9. kiad. Jeruzsálem 1981, 137. Kmoskónál a kifejezés kelet-európai, úgynevezett *askenázi* héber kiejtést tükröz.

819 Kmoskó: *Zsidó-keresztény...*, 3–4.

gánérdeket megelőzi. A korrupció sem más, mint a közmoral tagadása és megfordítása. Ha az államalkotó tényezők ezt az erkölcsi érzéküket elvesztették, azt később sohasem nyerik vissza. Elpusztulnak, de el is pusztítják azt az állami szervezetet, amelynek fenntartására voltak hivatva. Ez a sors vár középosztályunkra is. Úri osztályunk közismert gyászos tulajdonságai, léhasága, úrhatnámsága, kicsapongása, hihetetlen képmutatása és csökönyös pártoskodása már természetüknél fogva a pusztulás csíráinak hordozói; ha ezekhez hozzávesszük azokat a háborús okokat, amelyekről a 3. fejezetben volt szó,⁸²⁰ mindenki természetes dolognak fogja tartani, ha azt mondom, hogy *középosztályunk kihalásával a közeljövőben a legkomolyabban kell számolnunk.*” Majd röviddel később mindezt lényegileg megismétli: „Rossz a mai „úri moral”, az önzés, lelkiismeretlenség, léhaság, úrhatnámság, naplopás morálja, szerencsétlen középosztályunknak ez a ragályos lelki kórja, amely mindenkit inficiál, aki közelébe kerül. S azért nincs más hátra, minthogy országunk jövő intelligenciáját ettől a mai romlott, halálraítélt középosztálytól hermetice elzárva neveljük munkabíró, szorgalmas, becsületes és vallásos lényekké, akiknek kezébe az ország sorsát nyugodt lelkiismerettel le lehet tenni.”⁸²¹ A keresztény középosztály felelősségének felvételével a katasztrófák bekövetkeztében nem állt egyedül ebben a korban: hasonlóan vélekedett például Gömbös Gyula és Bajcsy-Zsilinszky Endre is.⁸²² Kmoskó fejtegetéseiből az is egyértelműen kiderül, hogy a még romlatlan parasztságban látja a jövő letéteményesét.⁸²³ Talán ez is szerepet játszik abban, hogy hamarosan egy kis faluba kéri magát lelkeseknek. Az 1919 tavaszán-nyarán a trencsényi Kassza településén eleinte kényszerűségből végzett pasztorációt szemmel láthatólag olyannyira megkedvelte, hogy arra is hajlandó lett volna, hogy a hívek lelki gondozásának kedvéért még akár egyetemi állását is földadja. Első próbálkozása nem jár sikerrel, ám hamarosan mégis pasztorációs tevékenységbe kezd.⁸²⁴

Hamarosan azonban alapvető fordulat áll be Kmoskó életében. Két cikk is különös nyomatékkaal említi 1922 nyarán és karácsonyán, hogy ekkorra már Kmoskó felhagyott aktív antiszemita tevékenységével.⁸²⁵ Ehhez kapcsolódik Czeglédy Károly elbeszélése

820 A „Történelmi középosztályunk leromlásának okai” című fejezetben arról ír, hogy ezek részben a világháború jólismert nehézségeivel függnek össze, részben azonban mélyebb és régi eredetű okokra vezethetők vissza. Ezeket röviden össze is foglalja az adott helyen. Kmoskó: *Zsidó-keresztény...*, 8–9.

821 Kmoskó: *Zsidó-keresztény...*, 12, 14–15. Kiemelések az eredetiben. A „középosztály” kérdéséhez vö. JUHÁSZ Gyula: *Uralkodó eszmék Magyarországon 1939–1944.* Budapest 1983, 7–67. A történelmi középosztály bukását jósolta meg Szabó Dezső is 1928-ban Bethlen Istvánhoz intézett levelében. SZABÓ Dezső: Ha az alsóbb társadalmi rétegek tudatára ébrednek... In: uő: *Egyenes úton. Tanulmányok és jegyzetek.* Budapest 2003, I, 377–383.

822 VONYÓ József: Gömbös Gyula. In: *A magyar történelem vitatott személyiségei.* Új, átdolg. kiad. Budapest 2008, 290–291.

823 Ez általánosan elterjedt nézet volt ebben az időben. Ld. pl. Johannes CONRAD: Bauerngut und Bauernstand, II. Statistisch. In: *Handwörterbuch der Staatswissenschaften.* Szerk. Johannes CONRAD, Ludwig ELSTER, Wilhelm HECTOR, Richard Albrecht EDGAR, Edgar LOENING. Jéna 1890–1897, II, 266–267. Ezt a nézetet képviselte többek között Wilhelm Heinrich Riehl (1823–1897) neves német kultúrtörténész is. Martin WÖRNER: *Vergnügung und Belehrung. Volkskultur auf den Weltausstellungen 1851–1900.* Münster 1999, 3. Magyarországon többek között Szabó Dezsőnél, Szekfü Gyulánál, Méhely Lajosnál, Bajcsy-Zsilinszky Endrénél, Milotay Istvánnál találkozunk ezzel a gondolattal. GYURGYÁK: *Magyar fajvédők...*, 56–57, 63–64, 144, 149–153. Uő: *A zsidókérdés Magyarországon...*, 309, 446.

824 Ld. az életrajz 510. és 852. jegyzetét és a kapcsolódó részeket a főszövegben.

825 RÉVAY József: A kmoskók. *Független Szemle* 2 (1922) 7–8. szám (1922. július-augusztus) 177–178. Erre a cikkre Ablonczy Balázs hívta föl a figyelmemet. BARNA István: Az 1920–22. évek antiszemita irodalma. *Független Szemle* 2 (1922) rendkívüli szám (1922 karácsony) 27–28.

is, mely szerint Kmoskó életének későbbi periódusában a korábbi évek szélsőséges antiszemitizmusa lelkes filoszemitizmusba lendült át, olyannyira, hogy 1931-ben a temetésén nagy számban jelentek meg rabbinövendékek és körülvették szeretett tanáruk és jótévőjük sírját. Node mi magyarázhatja Kmoskó és a rabbinövendékek bensőséges viszonyát? Teljességgel kizárható, hogy Kmoskó a Rabbiképző Intézetben is tanított volna. Ugyanakkor valóban kapcsolatban állott rabbiképzős diákokkal, ámde ez a kapcsolat máshonnan eredt. Az akkori tanulmányi rend szerint, amely az intézet megalapításától (1877) egészen a második világháború utáni évekig érvényben volt, a rabbinövendékeknek tanulmányaik befejezésekor egyúttal kötelezően doktorátust is kellett szerezniük a budapesti tudományegyetem bölcsészettudományi karán. Ehhez több éven keresztül látogatniuk kellett a kar előadásait, és onnan ismerhették Kmoskót, a sémi nyelvek professzorát, hiszen gyakran, sőt többnyire az ő tárgyait hallgatták, nála vizsgáztak és nála is doktoráltak.⁸²⁶ Kmoskó és a zsidók, illetve a rabbinövendékek kapcsolatának elemzése során említésre méltó az a körülmény, hogy Kmoskó a bölcsészkarra történt kinevezését követően, tehát 1923-tól kezdve állott tanár-diák kapcsolatban rabbinövendékekkel, míg aktív antiszemita működése életének korábbi periódusára esik. A rabbinövendékek már egy más embert ismertek meg benne, aki sok tekintetben nem úgy látta a világot, mint ahogyan az korábbi írásaiban kifejezésre jutott. Nem tudjuk, mi készítette Kmoskót nézeteinek megváltoztatására. Lehetséges, hogy megint olvasott valamit, ami épp oly elementáris hatással volt rá, mint annakidején Ágoston Péter műve, csak most épp ellenkező előjellel? Szenvedélyes, szélsőségekre is hajlamos természete mindenesetre különösen alkalmassá tette ilyen váratlan „irányváltoztatások” megtételére. Mindezek alapján végül is megállapíthatjuk: Kmoskó mintegy 6 éven át, 1917-től 1922-ig volt aktív antiszemita. Mindenesetre 1923-ban, már Pusztazámoren működő papként megemlíti, hogy volt némi kézzel fogható haszna az Ébredő Magyarok Egyesületében végzett tevékenységének: „A falu zsidaja annyira reszket tőlem, hogy sz[ent] mise és litánia alatt a kocsmát zárva tartja. Legalább ez a hasznom van ébredő múltamból.” Ezt „sajnos” egy keresztény kocsmárosnál aligha tudná elérni, jegyzi meg.⁸²⁷ Mindazonáltal óvatosan kell megítélnünk Kmoskónak Czeglédytől említett „lelkes filoszemitizmusát”. Az sem zárható ki, hogy Kmoskó nézetei alapvetően nem változtak meg a zsidósággal kapcsolatban, hanem arról lehet talán inkább szó, hogy ekkorra már lehiggadt és különbséget tett egyes személyek, illetve társadalmi csoportok között. Az is lehetséges, hogy úgy érezte, főbb követeléseir-

826 Kmoskó unokahúgai úgy emlékeztek, hogy Kmoskó tanított, valamint vizsgáztatott is a Rabbiképző Intézetben. SZÁNTÓ: *Dr. Berniczai Kmoskó Mihály...*[kézirat], 21. Ez félreértés lehet, aminek alapjául a fentebb ismertetett körülmények szolgáltak. Aligha hihető ugyanis, hogy a – korábban legalábbis – felettébb intenzív és lármás antiszemita tevékenységet kifejtő Kmoskót meghívták volna a Rabbiképző Intézetbe, ahol mai ismereteink szerint ebben a korban egyáltalán nem volt tanárhiány. Kmoskó temetéséről ld. az életrajz 912. jegyzetét és a kapcsolódó bekezdést a főszövegben. Czeglédy Károly mesélte annakidején, hogy amikor 1942 őszén a sémi filológia megbízott előadójaként tanítani kezdett a budapesti egyetemen és legelőször bement a tanterembe órát tartani, ott főleg rabbinövendékek ültek nagy számban. Vö. HORVÁTH Judit: The Seminary and the Budapest University. In: *The Rabbinical Seminary of Budapest 1877–1977. A centennial volume*. Szerk. Moshe CARMILLY-WEINBERGER. New York 1986, 106–112. ORMOS István: In memoriam Czeglédy Károly. *Keletkutatás* (1996. ősz – 2002. tavasz) 302. Ld. még ORMOS: *A magyar őstörténet...*, 778, 206. jegyzet.

827 Kmoskó Mihály 1923. július 17-én kelt levele az Egyházmegyei Hivatal irodaigazgatójához. Szfv. PL. No. 4561A. Pusztazámoren 1224/1923. Az irodaigazgatói tisztelet ez idő tájt Potyondi Imre töltötte be. Mózessy Gergely levéltáros szíves szóbeli közlése.

nek legalábbis egy része ekkorra már teljesült. Esetleg arra a következtetésre juthatott, hogy az országnak ez idő tájt nem ez a megoldásra váró legfőbb problémája. Emellett az értelmezés mellett szól mindaz, amit majd alább látunk Kmoskó társadalmi kérdések iránti érdeklődése terén. Ugyanakkor 1925 végén még úgy látta, hogy az ország helyzete egyebek között azért is kilátástalan, mert „Cijón bölcseinek’ receptje úgy beválik, hogy csoda! ... megint csak a nemzetközi pénzzsidók vasmarkában vergődünk.”⁸²⁸

Amint láttuk, 1921–1922 táján Kmoskó felhagyott mind az aktív politizálással, mind antiszemita tevékenységével. Ebben a kontextusban érdekes adalék Kmoskó ez idő tájt vallott nézeteire, illetve tevékenységére vonatkozóan az a jelentés, amelyet gróf Nemes Albert „quirináli”, azaz római követ küldött 1922. április 27-én gróf Bánffy Miklós külügyminiszternek Rómából. Nemes beszámol „egy Baján Vilmos nevű egyén” római tartózkodásáról.⁸²⁹ Baján szlovák hazafiként fellépve sikeres felvilágosító munkát végzett a magyar és cseh kérdésben az olasz főváros köreiben. „Szerepét egészen új oldalról fogta fel: a római szabadkőművesekhez és a római zsidókhoz keresett és talált összeköttetést. A zsidó hitközség vezetőségén kívül különösen Luzzatti volt miniszterelnökkel tárgyalt, aki Genuába való utazása után Bajánt Barzilai volt miniszterhez, mint helyetteséhez utalta. ... Tudomásom szerint Baján Vilmos a Pesti zsidó hitközség vezetőségétől hozott magával ajánló levelet az itteni zsidó hitközség elnökségéhez. Arról is tudomásom van, hogy kiküldetésében része van Kmoskó Mihály budapesti egyetemi tanárnak is, aki vele *Kohn Mózes* aláírással levelez” – írja a követ.⁸³⁰ Figyelembe véve Kmoskónak a nem sokkal

828 Lelkipásztori jelentés 1925-ről. Pusztazámor, 1925. december 29. *Lelkipásztori jelentések, 1924–1926...*, 354–355. Kmoskónak Cion bölcseinek jegyzőkönyvéről alkotott véleményéről ld. az életrajz 798–799. és a 810. jegyzetét a kapcsolódó bekezdésekkel a főszövegben. – Kmoskó első látásra meghökkentő viselkedését az is magyarázhatja, hogy antiszemitizmusa talán a Richard Wagner angol menyééhez, Winifred Wagner asszonyéhoz (1897–1980) volt hasonló. Róla tudjuk, hogy a német nemzetiszocializmus haláláig elkötelezett híveként és meggyőződéses antiszemitaként ideológiai alapon ellenezte a zsidó származású embereknek Németország életében játszott szerepét, ugyanakkor antiszemitizmusa nem irányult egyes személyek ellen. Sokaknak, közöttük gyakorta teljesen ismeretlenül hozzá forduló embereknek is segített, így például csak az ő közbenjárásának köszönhetette a Pringsheim házaspár, Thomas Mann apósa és anyósa, hogy elhagyhatták Németországot, jöllehet valószínűleg még csak nem is ismerte őket személyesen, mindenesetre semmiképp sem kötötte hozzájuk baráti, akár „társasági” kapcsolat. Brigitte HAMANN: *Winifred Wagner oder Hitlers Bayreuth*. München–Zürich 2002, 381, 450–458. Hans Jürgen SYBERBERG: *Winifred Wagner und die Geschichte des Hauses Wahnfried von 1914–1975*. München 1975; Edition 2006: DVD.

829 Baján Vilmos (1896–?) mérnök, újságíró, politikai ügynök. Zsolnán járt gimnáziumba, majd a budapesti Műegyetemen folytatott mérnöki tanulmányokat. Az 1919. május 25-én kikiáltott eperjesi Szlovák Tanácsköztársaság Forradalmi Kormányzótanácsának tagja, egyik pénzügyi népbiztosa, 1920 tavaszától a Bécsi Szlovák Komité vezetője. 1922 decemberében Budapesten magyarellenes tevékenység vádjával letartóztatták, ám az ügyészség megelégedett Magyarországról való kiutasításával. Majd Bécsben, Berlinben, Hamburgban és Londonban dolgozott mérnökként, de többé nem lépett a nyilvánosság elé. *Slovenský biografický slovník...*, I, 106–107. *Biografický lexikón...*, I, 158–159 [Baján, Vilam; ugyanaz, mint az előbbi szócikk]. MICHELA: *Pod heslom...*, 156–162.

830 MOL. K 64 – 5. csomó – 1922 – 7. tétel – 123 res. – 176. (Kiemelés tőlem. – O.I.) A zsidó származású Luigi Luzzatti (1841–1927) olasz miniszterelnök volt 1910 és 1911 között. A jelentésben valószínűleg Salvatore Barzilai (1860–1939) szintén zsidó származású olasz ügyvédrel és politikusról van szó. Az 1922. április 10 és május 19 között megtartott genovai konferencia fő célja Európa gazdasági és pénzügyi rendszerének rendbetétele volt a világháborút követően, elsősorban a győztes államok érdekeinek megfelelően. Az Egyesült Államok kivételével az első világháború valamennyi résztvevője, 34 állam képviseltette magát. A konferencia során bombaként robbant a hír, hogy a nemzetközi politikában ez idő tájt kiközösített Németország és Szovjetunió a Genova mellett fekvő Rapallóban szerződést írt alá április

korábban kifejtett intenzív antiszemita aktivitását ez a dokumentum föltöbb meglepő. Arra kell azonban gondolkunk, hogy Kmoskó nem pusztán játékos kedvében használta az említett álnévet Baján Vilmosmal váltott leveleiben, hanem úgy tűnik, hogy ekkor már zsidó és szabadkőműves körökkel is együttműködött a szlovák ügy érdekében. Baján küldetésének nyilvánvalóan az volt a célja, hogy független szlovák hazafiként Szlovákia önállóságának kivívása érdekében mozgósítson zsidó és szabadkőműves köröket Olaszországban. Ebben mindenképpen segítette az a körülmény, hogy feltehetőleg maga is zsidó származású volt. Ez mindenestre magyarázná feltűnően széleskörű zsidó kapcsolatait és Kmoskónak a levelezésük során használt meglepő álnévét is.⁸³¹ Ahhoz nem férhet kétség, hogy az álnév egyik célja az volt, hogy ha avatatlan kézbe kerülnek a levelek, úgy tűnjék, mintha a pesti zsidó körök kiemelkedő képviselőjével levelezne Baján, és semmiképp se derüljön ki, hogy a magyar revíziós politika olyan közismert jobboldali képviselőjével és olyan nemzetközileg is számontartott antiszemita aktivistával áll szoros kapcsolatban, mint Kmoskó Mihály. Nagy kár, hogy levelezésük nem maradt fenn. Vajon miket írhatott Kmoskó Kohn Mózesként Bajánnak? És vajon milyen feltételezett minőségében levelezett Kmoskó ezen az álnéven? Talán mint a pesti zsidó hitközség egyik vezetője? Ha föltételezésünk megállja a helyét, az a körülmény is más megvilágításba kerül, hogy Kmoskó miért épp ez idő tájt hagy föl aktív antiszemita tevékenységével: ez ugyanis nehezen egyeztethető össze a zsidó és szabadkőműves körökkel való együttműködéssel. Csak találgathatunk, mi minden állhat emögött az eset mögött. Valamilyen szintű együttműködésre Kmoskó és budapesti zsidó körök között mindenképpen utal, ám ilyesmire semmiféle más adattal nem rendelkezünk. Arra gondolunk tehát, hogy Kmoskó hathatós segítséget remélt politikai céljaihoz zsidó köröktől, s talán ezért (is?) hagyott fel addigi antiszemita tevékenységével. Ám az is lehetséges, hogy az érintett körök az együttműködés feltételül szabták, hogy Kmoskó hagyjon föl az antiszemita propagandával. Nem tudjuk. Egyébként az a kérdés is fölmerül az olvasóban: vajon honnan tudta a követ, hogy a Kohn Mózes név valójában Kmoskót rejtje? Illetve honnan ismerhette egyáltalán Baján levelezését? Miután Baján nagy súlyt fektetett arra, hogy semmiképp

---

16-án, amelyben kölcsönösen elismerték egymást és normalizálták kapcsolataikat. Ez ugyanis egyrészt a két ország kiközösítésére épülő nyugati politika csődjét jelentette, másrészt pedig a Szovjetunió mint hatalmas nyersanyagszállító és egyben felvevő piac, illetőleg gazdasági partner által nyújtott lehetőségek Németország által történő kiaknázásának és monopolizálásának rémképét vetítette előre, holott erre titokban minden nyugati hatalom maximálisan törekedett a jövőre nézve. BÁNYFY: *Huszonöt év...*, 119. ÁDÁM Magda: Kísérletek a versailles-i Európa rekonstrukciójára. A genovai konferencia és a közép-kelet-európai államok. In: *Életünk Kelet-Európa. Tanulmányok Niederhauser Emil 80. születésnapjára*. Szerk. KRAUSZ Tamás, SZVÁK Gyula. Budapest 2003, 14–21. Ez a cikk az interneten is hozzáférhető; 2011. február 6-án olvastam. – O.I.

- 831 Erre a lehetőségre többek között azért gondolunk, mert két szlovák életrajzi lexikon szerint is a családneve eredetileg *Bock* volt, amit ő maga változtatott meg (ld. az életrajz 829. jegyzetét). Idegen hangzású családnevek megváltoztatása ebben a korban igen gyakori jelenség volt különböző elmagyarosodó népcsoportokban, így többek között a zsidók körében is. A *Bock* mint családnev lehet német eredetű (= [kecske]bak), és ebben az esetben eredetileg feltűnő tulajdonságra (harciaság, csökönyösség) vagy pedig egy bakkal díszített vagy bakról elnevezett ház lakójára utalhat (mint háznév, ház cégéréből származó név). Ám lehet héber név is, mégpedig úgynevezett „abbreviátúrás”, azaz rövidítésből álló családnev. A mi esetünkben ez a *B[en] k[ádós]* (=szent fia) kifejezés, illetőleg annak a rövidítése: *Bak/Back/Bock*. Ezt a családnevet rendszerint pogromok áldozatainak, vértanúknak az ivadékai vették fel. HANS BAHLOW: *Deutsches Namenlexikon*. Bayreuth 1967, 70. KONRAD KUNZE: *Namenkunde*. (dtv-Atlas). 3. kiad. München 2000, 105 [Häusernamen], 155 [Bock]. *Zsidó lexikon...*, 2–3 [Abbreviátúrás családnevek].

se derüljön ki római tartózkodása során, hogy bárminemű magyar kapcsolatokkal rendelkezne, elképzelhetetlen, hogy Baján a magyar követségen keresztül levelezett volna, ahol – mondjuk – a magyar követ esetleg betekinthesett volna leveleibe.

Baján Vilmos egyébként meglehetősen zavaros alak volt. 1896-ban született a Zsolna, illetőleg Rajecfürdő mellett fekvő *Kőporuba* szlovák faluban (Trencsén vármegye; szlovák neve *Kamenná Poruba*; a falu magyar neve 1899-től *Kővágás*). A magyar szovjeturalom idejében három hétig tót népbiztos volt, valójában azonban „tót nationalis szocialista”. 1920 augusztusában Gratz bécsi követ jelentése szerint ekkortájt a bécsi tót iroda élén áll Baján, ami az úgynevezett tót nagykomiténak egyik expozitúrája – a nagykomitét Jehlicska és Dvorcsák vezeti. Gratz értesülései szerint azonban Baján „a reábízott feladatra csak kevésé alkalmas. Korlátolt, ügyetlen embernek mondják, aki azonban talán felhasználható a tót nationalista mozgalmaknak a tót ipari munkásságába való bevitelére”.⁸³² Egy osztrák újságíró, a „bécsi magyar követség közismert politikai ágense”, Mandl Lipót szerint Baján a háború előtt a *Hamburg-Amerika Linie* hajózási társaság hajóin szolgált élelmezési tisztként (*Proviantoffizier*). „Együgyű, hiszékeny és hasonlóképpen könnyelmű fiatalember, bárminemű szellemi képességek nélkül. (*Ein einfältiger, leichtgläubiger und ebenso leichtlebiger junger Mensch, ohne jede geistliche Kapazitäten*).”⁸³³ Egy beszélgetés során feltették neki a kérdést: „Miért szakított a [tót] comitè előző megbízóival, Dvorcsák–Jehlicska–Szwiezsényivel?” Így válaszolt: „Mivel politikájuk nem megbízható, mert csak egyéni célokért küzdenek s minthogy az úgynevezett ‚fehérterrore’ a Felvidéken is folytatni óhajtják Kmoskóval az élükön.”⁸³⁴ Baján sokáig Bécsben tartózkodott és egyes források szerint híreket szállított a cseheknek.⁸³⁵ Egy 1921. november 10-én rögzített értesülés szerint Baján Vilmos, aki a Strba Milán írói álnevet is használja, „esetleg egy ideig jó szolgálatokat tehetett nekünk, most azonban több mint valószínű, hogy mint *agent provocateur* cseh zsoldba lépett. Jehlicskák vele ezért minden összeköttetést megszüntettek, miért is ő úgy látszik Bécsbe fog visszatérni.”⁸³⁶ 1922 májusában mint kémgyanús magyar állampolgárt rendőri megfigyelés alatt tartották a magyar hatóságok. Ekkor Budapesten lakott (I. kerület, Mészáros utca 16, földszint 2.), és a felesége varrónőként kereste a kenyerét. 1922 decemberében „a magyar állam és magyar nemzet megbecsülése ellen irányuló bűncselekmény miatt” a budapesti királyi ügyészség eljárást folytatott ellene, majd a vádat elejtette, és még december havában kitoloncolták az országból.⁸³⁷ Jehlicska ellentmondásosan ítélte meg Baján Vilmost, ámde úgy tűnik, fenntartásai dacára folyamatosan együttműködött vele. 1927-ben arról számol be, hogy „Baján Vilmos, volt kommunista (Budapesten) sokáig mint ‚tót emigráns’ sokfelé kémkedett, míg végre visszament a csehtót államba”. Ez idő

832 Gratz követ jelentése Teleki külügyminiszternek. 1920. augusztus 19. MOL. K 64 – 1922 – 7. tétel – 205 (4024).

833 Memorandum a bécsi követségtől Bánffy Miklós külügyminiszternek. 1922. július 15. MOL. K 64 – 1922 – 7. tétel – 205. res.

834 Baján Vilmos és Sándor Jenő szóbeli megjegyzései a Komitéval foglalkozó memorandumhoz. MOL. K 64 – 1922 – 7. tétel – 205.

835 Dr. Jehlicska Ferenc bizalmas jelentése. Bécs, 1928. február 10. MOL. K 64 – 1928 – 154. res. pol.

836 Csekonics Iván követ Varsóból a külügyminiszternek. MOL. – K 64 – 13. csomó – 1925 – (1922)/7/b. tétel – 220 – 34 (454. res/1921). Kiemelés tőlem. – O.I.

837 Bp. m. kir. államrendőrség főkapitánya a m. kir. külügyminiszternek. MOL. K 64 – 1922 – 7. tétel – 205 (238/1923).

tájt épp monstre pert készítenek elő ellene a csehszlovák hatóságok, s „a cseh sajtó azt a reményét fejezi ki, hogy Bajánt dr. Jehlicska és Unger is követni fogják, ha látják, hogy Bajánnal kíméletesen jártak el. Moravske Narodni Noviny”. 1929 elején arról ír, hogy Baján Vilmos „több oldalra egyszerre kémkedik”, majd később azt állapítja meg, hogy „kellőleg kezelve jó szolgálatokat tehet és tesz is nem egy esetben”.⁸³⁸ 1928-ban Jehlicska kijelenti: „Baján cseh spicli.”⁸³⁹

Csak érdekességgként említjük meg, hogy a Tanácsköztársaság bukását követő időben többször megkereste a budapesti tudományegyetemet, illetve a hittudományi kart a Fővezérség, illetve a Honvédelmi Minisztérium, hogy fordítsa le bizonyos elfogott levelek, levelezőlapok tartalmát. Úgy tűnik, a hatóságok rendszeresen ellenőrizték a postai levélforgalmat és gyanakvással figyeltek minden olyan levélküldeményt, amit nem tudtak elolvasni. Ez egyébként nem volt egyedi eset. Még az I. világháború alatt, 1915. május 16-án dr. Győrffy Aladár rendőrőrkapitány aláírásával hirdetmények jelentek meg Beregszászon, melyek közhírré tették, hogy a továbbiakban a posta nem továbbít gyorsírással, valamint héber és török írással írott leveleket.⁸⁴⁰ Röviddel a háború kitörését követően Franciaországban is megtiltották a jiddis-nyelvű levelezést.⁸⁴¹

Az átküldött héber/jiddis nyelvű, azaz héber írással írott postai küldeményeket azután Kmoskó Mihálynak továbbította a dékáni hivatal, aki ez idő tájt a keleti nyelvek professzora volt a hittudományi karon. Sajnos az ő szakvéleménye mindössze egy alkalommal maradt fenn, míg az eredeti levelek egyáltalán nem lelhetők föl. Az iktatókönyvből, illetve a kísérő dokumentumokból csak azt tudjuk meg, hogy beérkezett egy-egy ilyen levél, majd azt továbbították neki, illetve hogy elkészítette a fordítást, avagy a szakvéleményt, és azt továbbították az eredeti feladónak. Az egyetlen fennmaradt szakvéleményből egyébként az derül ki, hogy az adott levéllel Kmoskó nem boldogult: egyáltalán nem értette meg. Úgy tűnik, nemcsak héber írással írott leveleket küldtek el így az egyetemre, hanem más olyan leveleket is, amelyekkel a cenzúra nem tudott mit kezdeni. Egy esetben például kiderült, hogy a hébernek nézett levél valójában oroszul volt írva; Kmoskó intézkedett a lefordítása ügyében. Ez arra utal, hogy ő maga nem tudta ezt megtenni.⁸⁴² Az, hogy Kmoskó a jelek szerint nem tudott oroszul, azért elgondolkodtató, mert az egyik fő kutatási területét képező magyar őstörténet szakirodalmának egy felettébb lényeges szegmense ezen a nyelven íródott. Így például Hvoszn bőséges magyarázatokkal ellátott Ibn Ruszta-kiadása (1869) vagy Kunik és Rozen szintén alapvető tanulmányokat is tartalmazó, kommentált Bakri-kötete (1878–1903) mind a mai napig megkerülhetetlen alpművei ennek a szakterületnek. Lehetséges, hogy Kmoskó ezeket nem tudta el-

838 Dr. Jehlicska Ferenc bizalmas jelentése. Bécs, 1927. december 2. MOL. K 64 – 1927 – 7/b. tétel – 620. Dr. Jehlicska Ferenc jelentése. Bécs, 1927. december 9. MOL. K 64 – 1927 – 7/b. tétel – 645. Dr. Jehlicska Ferenc jelentése. Bécs, 1929. január 26. MOL. K 64 – 33. csomó – 1929 – 7/a. II. tétel – 83. res. pol. Dr. Jehlicska Ferenc bizalmas jelentése. Bécs, 1929. október 19. MOL. K 64 – 33. csomó – 1929 – 7/a. II. tétel – 751. res. pol.

839 Dr. Jehlicska Ferenc bizalmas jelentése. Bécs, 1928. december 1. MOL. K 64 – 1928 – 731. res.

840 Plakatsammlung, Österreichische Nationalbibliothek, Bécs. A hirdetményben külön szerepel „stenograph” és „gyorsírás”, holott ez a két szó ugyanazt jelenti. Talán a félreértések elkerülése végett történt ez? Ez a hirdetmény a *Weltuntergang. Jüdisches Leben und Sterben im Ersten Weltkrieg* című kiállításon volt látható a bécsi Zsidó Múzeumban (2014. április 1 – szeptember 14). A kiállításról gazdag, informatív katalógus jelent meg azonos címmel Marcus G. Patka szerkesztésében.

841 RECHTER: Die grosse Katastrophe..., 15.

842 PPKE. HKK. HKI. A Dékáni Hivatal Iratai.

olvasni? Most visszaemlékszem arra, hogy kéziratait forgatván föltűnt, hogy egy orosz nyelvű műnek a csupa *nyomtatott nagybetűvel* (!) lemásolt címében is durva helyesírási hibára bukkantam nála. Bizonyára azért másolta le a címet csupa nagybetűvel, mert az így jelent meg a könyv címoldalán és ő maga valószínűleg nem ismerte az írott betűket. Mindazonáltal azt is le kell szögeznünk, hogy a szlovák anyanyelvű Kmoskó, akinek veleszületett nagy nyelvtelisége vitán felül áll, adott szinten bizonyára képes volt eligazodni egy orosz nyelvű szövegben, tekintettel a szláv nyelvek egymáshoz való nagyfokú közelségére.

A BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KARON

Goldziher Ignác halálával 1921-ben megüresedett a Ségi Filológiai Tanszék a bölcsészettudományi karon. A kar bizottságot állított fel, hogy vizsgálja meg a tanszék betöltésének lehetőségét; eleinte Németh Gyula tartott arab nyelvórákat, majd az arab oktatás szünetelt. A turkológus Németh vezette bizottság arra a következtetésre jutott, hogy Goldzihernek méltó tanítványa nem lévén, Magyarországon kizárólag Kmoskó Mihály jöhet szóba ebben a tekintetben. A kar tehát 1923-ban hozzá fordult, ő pedig a meghívást azon nyomban nagy örömmel elfogadta.⁸⁴³ Úgy gondolom, ehhez az is hozzájárult, hogy ez idő tájt a hittudományi karon minden bizonnyal feszült légkör vette körül – kollégái súlyosan nehezteltek rá 1919-ben tanúsított viselkedése miatt, s ezt még csak tovább fokozta „ismert idegessége”, hisztérikus természete.

Ezzel egy időben lezáródott Kmoskó régóta húzódo igazolási ügye is. Emlékszünk arra, hogy a hittudományi kar az ügyet még 1919. október 10-i ülését követően az Egyetemi Tanács elé terjesztette. Az Egyetemi Tanács hosszan vizsgálódott, majd végül – mintegy négy esztendő múltán! – alapvetően elfogadta Kmoskó indokait. Minthogy olyan hitelt érdemlő írásos dokumentum nem került elő – állapította meg a Tanács –, amely minden kétséget kizáróan bizonyította volna, hogy azért távozott Kmoskó csehszlovák területre, hogy ott a megszálló hatalom szolgálatába lépjen, a Tanács elfogadta, hogy közismert intranzigens antiszemitizmusa miatti jogos félelmében kellett hirtelen elmenekülnie, amiben emellett még „ismert ideges természete” is szerepet játszott. Az Egyetemi Tanács 1923. február 27-én tartott ülése tehát végül is igazolta.⁸⁴⁴ Úgy vélem, az igazoló eljárás minden határon túlmenő elhúzódoása csakis azzal magyarázható, hogy komoly küzdelem folyhatott a színpad mögött. Valószínűleg az elsősorban illetékes hittudományi kar, illetve az egyetem nem akarta igazolni Kmoskót, s csak kormányzati nyomás alatt engedtek, s felsőbb államérdekből tették meg végül is ezt a lépést. Ám mindez hosszú időt vett igénybe, mert ez annak idején a jelek szerint nem volt elfogadott és bevett gyakorlat: *Beadmányaiban* (*előadmányaiban*) Wolkenberg Alajos egyáltalán nem rejti véka alá felháborodását, hogy a vallás- és közoktatásügyi miniszter be akar avatkozni a fegyelmi eljárás menetébe. S az is valószínűnek tűnik, hogy a hittudományi kar azzal a föltétellel egyezett bele Kmoskó igazolásába, hogy eltávozik a karról. Az Egyetemi Tanács ugyanis gyakorla-

843 A bizottság ülését 1922. május 24-én tartotta meg. Megállapította, hogy Goldzihernek egy még ekkor is aktív tanítványa volt, Büchler Sándor keszthelyi rabbi, ám őt szűk kutatási területe és publikációinak szerény színvonala okán nem tartotta alkalmasnak erre a feladatra. ELTE. L. BTK iratai, 2070/1922–23. Büchler Sándorról ld. CZOMA László: Keszthelyi tudós rabbija. Büchler Sándor (1870–1944). In: „Új idea, új cél keresésére szorítanak bennünket.” *Tanulmányok a zsidó történetírásról*. (Mórija könyvek, 4). H.n. [Budapest?] 2005, 9–20.

844 Az igazolási ügy dokumentumai két iratköteggben találhatók: ELTE. L. Rectori Hivatal 526/1919–1920 és 4803/1922–1923.

tilag a hittudományi karról való távozásával egyidőben igazolta: a bölcsészeti karra történt kinevezésének dátuma ugyan 1923. augusztus 21, ám már 1922. május 24-én megszületett a döntés a meghívásáról, amit ő azon nyomban örömmel elfogadott.⁸⁴⁵ Kmoskónak a hittudományi karon való megítéléséhez adaléknak tekinthető az alábbi megfogalmazás, amely a halála után hét évvel, 1938-ban jelent meg, a kar történetét tárgyaló összefoglalásban olvasható. Jőmagam némi ironiát, sőt gúnyt vélek kihallani belőle, ami egy nem sokkal korábban elhunyt kolléga esetében különösen nagy súllyal esik latba: „Mikor karunk elé került a porosz kormánynak a Balkán és Keleteurópa ismertetését [*sic*] célzó terve, az összeomlás előtt pár hónappal Kmoskó még az utópiák egész sorával támogatta e javaslatot. Az utolsó ülésen azonban ugyanő már felhívta a figyelmet a bolsevista veszélyre s óvatosságra intett az orosz fogságból visszatérőkkel szemben.”⁸⁴⁶

A halála után hat évvel megjelent emlékbeszédben, amelyet egykori fiatalabb teológus tanártársa, Pataky Arnold írt, már a „hivatalos” álláspont tükröződik: Kmoskó, mint a „Zsidó lélek – sémi lélek” című 1918-ban megjelentetett cikksorozata okán ekkorra már „közismert antiszemita”, a megtorlástól való félelmében volt kénytelen elmenekülni Budapestről a Tanácsköztársaság kikiáltását követően.⁸⁴⁷

A hittudományi karról való távozása fölidézi bennünk egyik elődjének, Hatala Péternek (1832–1918) az esetét, aki Goldziher előtt töltötte be a tanszék professzori székét. Ő szintén katolikus pap volt, és eredetileg a lelkipásztorkodástan (1866), majd az ószövetség és a héber nyelv (1869) tanára volt a hittudományi karon. 1874-ben került át a bölcsészettudományi karra – egyes források szerint maga kérte az áthelyezését, mások szerint a kormány helyezte át.⁸⁴⁸ Mindenesetre nem saját jószántából távozott: azért kellett mennie, mert teljesen tarthatatlanná vált a helyzete a hittudományi karon. Az I. vatikáni zsinat ugyanis elfogadta a pápai csalatkozhatatlanság (*infallibilitas*) dogmáját (1870), márpedig a zsinatot megelőző, kísérő és követő viták során ő ezt hevesen ellenezte, sőt a legnagyobb nyilvánosság előtt fennen hirdette ezzel kapcsolatos nézeteit *még a zsinatot követően is*. Hatala ezt követően egyházát is elhagyta: áttért az unitárius vallásra és megnősült. 1904-ben vonult nyugalomba.⁸⁴⁹ A sokak által ellenzett dogma elfogadása nagy vihart kavart a közéletben. Ellenzői úgy vélték, ez a hitelv a pápát a katolikus egyház s vele együtt az egyes államok katolikus polgárainak korlátlan urává tette, ami valójában államellenes lépés volt.⁸⁵⁰

Mindazonáltal úgy tűnik, Kmoskónak új helyén sem sikerült elnyernie kollégáinak rokonszenvét, sőt még minden érzelem nélküli szakmai elismerését sem – legalábbis erre következtetek abból a meglepő körülményből, hogy a néhány évvel Kmoskó halála után

845 *A Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem almanachja az MCMXXIV–MCMXXV. tanévre*. Budapest 1925, 39.

846 HERMANN – ARTNER: *A hittudományi kar története...*, 520.

847 Ld. az életrajz 545. jegyzetét és a hozzátartozó részt a főszövegben.

848 Ismeretes, hogy ezt a tanszéket Eötvös József hozta létre a fiatal Goldziher Ignác számára. Eötvös váratlan halálát követően azonban Goldziher helyett Hatalát nevezte ki Eötvös utódja, Trefort Ágoston, hogy ily módon az egyetem eltávolíthassa a problematikussá és a kar számára súlyos teherterhelévé vált teológust a hittudományi karról. Goldziher, akkoriban a világ első számú arabistája és iszlámkutatója, csak Hatala nyugalomba vonulását követően foglalhatta el az Eötvös által eredetileg is számára létrehozott professzúrát.

849 HERMANN: *A katolikus egyház...*, 449–457. *Magyar katolikus lexikon...*, IV, 637. A kérdés háttéréről röviden ld. FRANZEN: *Kirchengeschichte...*, 336–349.

850 ZIMÁNDI P. István: *Péterfy Jenő élete és kora*. (Irodalomtörténeti könyvtár, 28). Budapest 1972, 82.

megjelent, a kar történetét tárgyaló átfogó munka meg sem említi a nevét, még a kar nevesebb veszteségei között sem, jóllehet bármit gondoljunk is személyiségéről, Kmoskó minden vitán felül álló nemzetközi szaktekintélynek számított már a maga korában is.⁸⁵¹

Kmoskót 1923-ban az egyház saját kérésére kinevezte lelkésznek az Érd melletti Pustazámmorra.⁸⁵² Csernoch János hercegprímáshoz intézett kérelmében azzal indokolja lépését, hogy más módon nem tudja előteremteni a kutatásaihoz szükséges anyagi háttér: „*at sorte desperata nullum alium inveni modum ad procuranda media materialia indagacionibus scientificis necessaria, nisi ‚improbum‘ illum ‚laborem‘, antiquo adagio teste ‚omnia vincentem‘*” [ámde kétségbeesett helyzetemben semmilyen más módot nem találtam a tudományos kutatáshoz szükséges anyagi javak megszerzéséhez, mint ama ‚durva munkát‘, amely a régi mondás tanúsága szerint ‚mindent legyőz‘].⁸⁵³ Még ugyanebben az évben kétségbeesetten Csernoch János közbenjárását kéri Klebelsberg miniszternél, akivel a hercegprímás közismerten baráti viszonyban áll, hogy segítsen István öccsén, akit koholt vádak alapján el akarnak bocsájtani a váci süketnéma intézetben betöltött gondnoki állásából. Ha ugyanis öccse négy gyermekével az utcára kerül, neki kell majd eltartania az egész családot. S akkor „[m]inden tervem dugába dől. Mikor a bölcséleti Kar meghívását elfogadtam, az a remény kecsegtetett, hogy a pusztaámmori *curatia* vállalásával további tudományos működéshez az anyagi előfeltételeket megteremtsem.”⁸⁵⁴ Évekkel később pontosabban fogalmaz, midőn megnevezi a magyar őstörténeti kutatásokat ebben a kontextusban: azt írja, azért vállalt papi szolgálatot, hogy a magyar őstörténeti kutatásoknak szentelhesse magát.⁸⁵⁵

Tehát arra gondolunk, hogy a plébánia biztosította anyagi háttér vonzotta ide – másutt szól ugyanis arról, hogy mint egyetemi tanár, jól ismeri a nélkülözéseket. Meg kell val-
lanom, engem némileg meglepnek ezek a kijelentések. Alig tűnik hihetőnek, hogy ebben a korban – épp gróf Klebelsberg Kunó minisztersége alatt! (1922. május–1931. augusztus) – olyan alacsony lett volna Magyarországon egy egyetemi tanár fizetése, hogy abból Kmoskó, akinek katolikus pap lévén családja sem volt, ne tudott volna elfogadható szinten megélni és kutatni. Vagy talán családtagjait kellett támogatnia? Hozzátehetjük még, hogy Pustazámmor kicsi és nagyon szegény falu volt: híveinek száma 694 volt, s Kmoskó maga nevezte új lakóhelyét „Csonkamagyarország legnyomorultabb falujának”.⁸⁵⁶ Pár-

851 A mű végén található táblázatos kimutatásban természetesen szerepel, ámde a részletes leíró részben hiába keressük Kmoskó nevét. SZENTPÉTERY Imre: *A bölcsészettudományi kar története 1635–1935*. (A Királyi Magyar Pázmány Péter-Tudományegyetem története, 4). Budapest 1935. Magyar intézmények és személyiségek mellett részvétét fejezte ki az egyetemnek Kmoskó halála alkalmából a genfi, milánói, müncheni, lipcei, a prágai német, a berlini, bécsi és innsbrucki egyetem rektora. ELTE. L. BTK 1525/1930–1931. Kmoskóról, az MTA levelező tagjáról, az Akadémia sem adott közre hivatalos megemlékezést, emlékbeszédet, gyászbeszédet, vagy nekrológot (életrajzot). Vö. *Magyar Tudományos Akadémiai almanach MCMXXXIII-ra*. Budapest 1933, 240, 258. Az MTA esetében ez gyakorta előfordult.

852 Pustazámmor Tárnok, majd Sós-kút filiájaként működött 1931-ig, amikor is önálló plébánia alakult. A lelkészség, illetve plébánia megalakítását ekkor egy végrendeleti alapítvány tette lehetővé. Ld. Prohászka Ottokár székesfehérvári püspök és Mayer Károly káptalani nagyrépost levele a Forradalmi Kormányzótanács elnökének. *Prohászka Ottokár. Magyarország apostola és tanítója. Tanulmányok Prohászka eszmévilágáról*. Szerk. SZABÓ Ferenc S.J., MÓZESSY Gergely. Szeged 2002, 114.

853 Kmoskó kérelme Csernoch János hercegprímáshoz, hogy bocsássa el az Esztergomi Főegyházmegyéből. Budapest, 1923. május 10. PLE. 1402/1923. Az idézet forrása: VERGILIUS: *Georgica* I, 145–146.

854 PLE. 2918/1923. Csernoch nem avatkozik a zavaros ügybe. A *curatia* önálló lelkészség.

855 Pustazámmor. *Magyar Katolikus Almanach* 2 (1928) 107. Szfv. PL. No. 4561A. Pustazámmor 255/1928.

856 Ld. alább az életrajz 875. jegyzetéhez tartozó szövegrészt.

huzamként fölsejlik előttünk a Kmoskó halálát követően a Séri Filológiai Tanszék oktatási teendőit is ellátó Pröhle Vilmos alakja: ő is szüntelenül súlyos anyagi gondokkal küzdött. Ámde az ő esetében magyarázatul szolgálhat az a körülmény, hogy felesége halálát követően az életidegen és szórakozott tudós nehezen birkózott meg 7 gyermeke nevelésével.⁸⁵⁷ Ami a kutatásokkal járó költségeket illeti, egy konkrét adattal rendelkezünk ebben a tekintetben. Egy Serédi Jusztiniánnak 1929. március 16-án írt levelében arra kéri a bíboros-hercegrómet, hogy segítsen neki az *Orientalia Christiana* című, Rómában megjelenő sorozatban elhelyezni egy írását. Ugyanakkor szeretne még kiadni két arab apokrifot is, ám csak akkor folytatná a munkát, ha biztos lehetne a megjelentetésben, minthogy rotográfiaival készült papírmásolatokat tud beszerezni, s ez csupán az első kézirat esetében mintegy 500 pengőre rúgna.⁸⁵⁸ Ez persze nagy összeg volt ez idő tájt, ám kérdéses, hogy néhány ilyen vállalkozás önmagában indokolhatta-e Kmoskó lépését.

A faluba kerülván súlyos társadalmi feszültségekkel találta szembe magát. A falu földesura Barcza György volt, ám őt a diplomáciai szolgálat külföldre szolgáltatta – Teleki Pál öngyilkosságakor például Londonban képviselte Magyarországot –, ezért helyette testvére, Barcza Imre intézte helyben az ügyeket.⁸⁵⁹ A hívek jobbára a cselédsorból származtak és nagy szegénységben éltek. „Mikor 1923. július elején Zámorra kerültem, a falusiak legnagyobb része bizalmatlanul fogadott. Zámor azok közé a községek közé tartozott, amelyek a kommunizmust kitörő örömmel fogadták. A falu népe izzó gyűlölettel viselkedett az „urak”, de különösen a helybeli uraság iránt”, – írja egyik levelében.⁸⁶⁰ A nemrég még a kommünnel viaskodó Kmoskó most olyan hívek élére került, s így olyan emberek lelki gondozásával, majd hamarosan napi problémáival kellett foglalkoznia, akik alig néhány évvel korábban még – amint Kmoskó írja – „kitörő örömmel fogadták a Tanácsköztársaságot”. „Híveim nagy kommunisták” – olvassuk egyhelyütt, míg másutt így fogalmaz: „Híveim nagy tolvajok.” Megemlíti: „az idősebbek, különösen azok, akik a kommunista időkben szerephez jutottak – ilyenek pedig sokan voltak – a templomot kerülik. ... Az is nagy baj, hogy híveim tekintélyes része mezei tolvaj.”⁸⁶¹ Másutt így fogalmaz: „e szerencsétlen falu tele van kommunista érzelmű izgatókkal...”⁸⁶² Hívei még lelkészüket is meglopják: „Nekem tavaly a szemem felét lassacskán elhordták, elül-hátul megloptak, becsaptak. Hiába próbáltam meg mindent, hogy a tolvajokat kézre kerítsem. Sokszor ordítani szerettem volna dühömben, hogy ezek a rusztikus gazemberek engem, a professort, az akademikust, csúffá tesznek. A tolvajlások végrehajtásában t[isztelt] híve-

857 ORMOS: Adalékok Pröhle Vilmos alakjához..., 61–62.

858 Válaszában a bíboros-hercegrómet megígéri Kmoskónak, hogy teljesíti kérését. PLE. 1655/1929. A mű – úgy tűnik – végülis nem jelent meg, bizonyára Kmoskó időközben bekövetkezett halála miatt. Kmoskó kéziratok hagyatékában találhatók kéziratokról készült másolatok.

859 Barcza Györgyről (1888–1961) ld. röviden ABLONCZY: *Teleki Pál...*, 427, 443–444, 497–500. [UJSZÁSZY István:] *Vallomások a holtak házából. Ujszászy István vezérőrnagynak, a 2. vkf. osztály és az Államvédelmi Központ vezetőjének az ÁVH fogságában írott feljegyzései*. Kiad. HARASZTI György. Budapest [2007], 279.

860 Shvoy Lajos székesfehérvári püspökhöz 1928. augusztus 1-én írott levél. Szfv. PL. No. 4561A. Pusztazámor 1038/1928.

861 Lelkipásztori jelentés 1925-ről. Pusztazámor, 1925. december 29. *Lelkipásztori jelentések, 1924–1926...*, 353.

862 Kmoskó Mihály 1923. július 17-én kelt levele az Egyházmegyei Hivatal irodaigazgatójához. Szfv. PL. No. 4561A. Pusztazámor 1224/1923. Az irodaigazgatói tisztelet ez idő tájt Potyondi Imre töltötte be. Mózesy Gergely levéltáros szíves szóbeli közlése.

im hihetetlenül leleményesek; tetten érve soha zavarba nem jönnek; úgy látszik, a mentseget előre kieszelik, ha valahogy bajba találnak jutni.” A viszony igen feszült. Kmoskó figyelmezteti őket hibáikra, nevelni igyekszik híveit, ámde azok ezt visszautasítják: „Azt hittem, bölcs és jó dolgot cselekszem, ha azt nekik óvatosan megmondom. Sajnos, nem számoltam a falusi emberek egyik legvégzetesebb hibájával: azzal a hihetetlen göggel, azzal az úri pöffeszkedéssel, amely ezeket a szerencsétlen, földhözragadt embereket oly hátrányosan jellemzi. Azt üzenték nekem vissza: varga, maradj a kaptafánál; én talán értek az én dolgomhoz, azonban ők az ő szakmájukban jártasabbak, mint én, s az ő dolgaikba ne ártsam magam.” Elismeri, talán ő sem a kellő körültekintéssel járt el: „Fokozódott ez a kellemetlen hangulat némileg az én hibámból is, amikor erősen szembeötlő hibáikat kissé nyersen felhánytorgattam. Ehhez ők hozzászokva nem voltak.”⁸⁶³ Egy évvel később már néminemű javulásról számol be, egyúttal ő maga is kezd alkalmazkodni a számára új, szokatlan környezethez: „Híveimnek két legnagyobb bűne, a káromkodás és a lopás, mintha valamivel kisebbedett volna. Mikor e hibáikat ostorozni kezdtem, hihetetlenül felbőszültek. Csak az idén tudtam meg, hogy egyesek eleinte annyira dühösök lettek rám, hogy összebeszéltek, hogy ha még rájuk támadok, le akartak dobni a szószékről. Később magam is önkénytelenül lecsendesedtem, mert azt láttam, hogy szókimondással nem megyek semmire.”⁸⁶⁴ A falu bepanaszolja Kmoskót a püspöknél, hogy nagyon durván bánik a néppel.⁸⁶⁵ Egy korabeli szemtanú szerint a falu lakosai sokáig gyűlölték Kmoskót, mert nagyon gorombán bánt velük és lekezelte őket, illetve mert nagyon jóban volt Barcza Imrével, akiben a falu népe fő ellenségét látta. Az összes érintett fél jó ismerője, Griger Miklós sóskúti plébános azt is megjegyzi Shvoy Lajos püspök kérésére 1928. július 10-én kelt bizalmas jelentésében, hogy – főleg durvasággal – Kmoskó teljesen elidegenítette a népet magától és a templomtól.⁸⁶⁶

Saját nehézségeit Kmoskó jelentős mértékben általános jellegűeknek tartja. Úgy véli, ebben a korban „[m]inden lekipásztori ténykedésnek legnagyobb és legfőbb akadályja az a tény, hogy a tömeg hangulata határozottan egyházellenes és hogy ezzel a tömeghangulattal szemben az ember amolyan gerilla-harcot folytat, amelyben itt-ott bizonyos kisebb részleteredményeket ugyan el tud érní, amelyek azonban a tömeg általános hangulatát alig befolyásolják”. Minden általános föltételezéssel szemben leszögezi: „Különös jelenség amellett az is, hogy a nagyvárosi tömegek nagy része az egyház iránt sokkal több megértést és jóindulatot tanúsít, mint a vidék. Én, aki Kegyelmes Uram [=Prohászka Ottokár] főpásztori tevékenységének hatását az Egyetemi-templomban saját szemeim-mel láttam és tágra nyitott szájjal bámultam, épp oly hosszú orral konstatáltam, hogy a vidék ebben a tekintetben sokkal, de sokkal rosszabb, és hogy vidéken a lekipásztori

863 Jelentés az elmúlt év lekipásztori életéről. Pusztazámor, 1925. január 2. *Lelkipásztori jelentések, 1924–1926...*, 344–347.

864 Lelkipásztori jelentés 1925-ről. Pusztazámor, 1925. december 29. *Lelkipásztori jelentések, 1924–1926...*, 353.

865 Az 1927. augusztus 21-én kelt beadvány alján 14 aláírás áll, közülük az első a bírőé. Szfv. PL. No. 4561A. Pusztazámor 1460/1927.

866 Szfv. PL. No. 4561A. Pusztazámor. – Griger Miklós (Körmöcbánya 1880 – Budapest 1938) katolikus pap, országgyűlési képviselő, 1912-től plébános Sós-kúton, Pusztazámor mellett. Ld. *Magyar katolikus lexikon...*, IV, 227–228. Mint már említettem, Pusztazámor 1931-ig Sós-kút leányegyháza, filiája volt. Mózessy Gergely hívta föl a figyelmemet arra, hogy Griger is a Felvidékről származott, akárcsak Kmoskó. Vö. még GERGELY: *A keresztényszocializmus...*, 42.

munka összehasonlíthatatlanabbul nehezebb, keservesebb és hálátlanabb.” Ez jelentős mértékben a közhangulat következménye: „Sajnos, az én híveim egy része is határozottan antiklerikális.”⁸⁶⁷ Általában véve is negatívan ítéli meg a társadalmi helyzetet, s nemcsak Magyarország jövője tekintetében pesszimista, hanem az egész nyugati civilizáció bukását vízionálja Oswald Spenglernek (1880–1936) ez idő tájt gyakran forgatott és idézett *A nyugat alkonya* című művére utalva 1925 januárjában: „Én e művet nem ismerem, tartalmáról csak recenziók révén szereztem tudomást és megállapításait nem osztom; azonban kénytelen vagyok bevallani, hogy a történelem – és különösen az egyháztörténelem – tanúságaiból ugyanazt a következtetést vonom le, hogy ti. a fehér népek szerencsecsillaga leáldozóban van, hogy a *Götterdämmerung* [„Istenek alkonya”] ideje bekövetkezett, és hogy ezzel kapcsolatban Egyházunkra nehéz megpróbáltatások várnak.” Meggyőződése, hogy „a sárgák csak akkor lépnek Isten országába, amikor a fehérek gazdasági hegemoniája és politikai supremáciája a múlté lesz”, márpedig „ez a közeljövőben okvetlenül be fog következni”. Mindezt az európai társadalmak teljes atomizálódásának tulajdonítja, amely „saecularis folyamat” véleménye szerint Keleten vette kezdetét és végső soron Keletről ered, mégpedig a kalifátusból, az arab világbirodalomból. A „*khawārig*”, avagy *hárídzsiták* néven fellépő eretnekeket követően „Keleten találkozunk a modern szabadkőművesség legrégebb előfutárával az *ikhwān as-safā*, a becsületes szándékú testvérek titkos társasága alakjában, amely mindennemű kinyilatkoztatást elvetve ‚bölcseleti vallást’ konstruált az adepteik részére, s egy időben oly politikai zűrzavart csinált, amely a khalifák hatalmát teljesen megrendítette. Keleten találkozunk titokban lappangó manichaeus és más hasonszőrű animista elveket valló szektákkal, amelyek egyes keresztény egyházak keretei között maradvá, félelmetes földalatti propagandát fejtettek ki Isten egyháza ellen.” Az ezzel a métellyel inficiálódott kereszties lovagok hurcolták be azután ezt a lelki vírust Európába: „Az albigenses, cathari, fraticelli, a bogumilek s a patarenusok keleti összeköttetései történetileg kimutatható tények.”⁸⁶⁸ Ez az atomizálást, individualizmust megcélzó tendencia „hamar félelmes segédcsoportokra tesz szert a tudomány emberei között. A humanismus már teljesen a tudományos szabadság, vagyis a tudományos individualismus jelszava alatt végzi a szellemi destructio munkáját.” Reneszánsz, humanizmus, reformáció, macchiavellizmus, liberalizmus és szocializmus ennek a hanyatláshoz vezető folyamatnak a fontosabb mérföldkövei. Az atomjaira bomlott társadalmat csakis egy diktatúra menthetné meg, ellenkező esetben szükségszerűen anarchia következik be. Figyelemreméltó tényként említi, hogy két katolikus államban történt kísérlet a nemzet és az állam ily módon történő megmentésére

867 Jelentés az elmúlt év lelkipásztori életéről. Pusttazámor, 1925. január 2. *Lelkipásztori jelentések, 1924–1926...*, 341–344.

868 A *hárídzsiták* (arab *haváridzs* [*hawāriġ*] vagy *havárig* [*hawārig*] „kivonulók”) a legkorábbi muszlim szekta tagjai (657). Fontos szerepet játszottak a dogma fejlődésében, míg politikai téren komoly zavart okoztak felkeléseikkel az iszlám birodalom keleti provinciáiban. A későbbiekben számos alcsoport vált ki belőlük. Az *Ihwān asz-szafā* (arab *Ihwān as-safā* „A tiszta testvérek”) titkos társaságot alkottak, akik a 10. század 2. felében egy filozófiai megalapozottságú valláson nyugvó eszményi állam létrehozására törekedtek. A manicheizmus iráni eredetű vallás, amely dualista elveket vallott és a kereszténység, valamint az iszlám jelentős ellenfele volt. Tanai Európában is éreztették hatásukat különböző eretnek mozgalmak, így az albigenses, katarok, a bogumilok s a patarénusok között. A *fraticelli* (olasz „testvérvérkék”) elnevezés a ferencrendből kivált, az egyház által 1296-ban eretneknek deklarált irányzat követőit jelöli. A bogumilok egy főleg a Balkánon, valamint Bosznia-Hercegovinában otthonra lelt dualista szekta tagjait alkották, míg a patarénusok egy milánói gyökerű vallási mozgalom tagjai voltak.

a közelmúltban: Olasz- és Spanyolországban, ámbátor nem biztos abban, hogy van még annyi lelkiemelő ebben a két országban, hogy céljait meg is valósítsa. „Európa többi népei a parlamentarismus bálványát imádják, amely pedig föltétlenül romlásba viszi őket, mert alapja, a népföltség elve, hazug; s előbb-utóbb a destructiv elemek felülkerekedését idézi elő.” Az így felvázolt „saecularis lelki folyamat” okozza mindama bajt, amellyel a lelkipásztornak meg kell küzdenie, mert ő az egyház nevében lép föl, amely „a solidarismus elvének csaknem egyedüli komoly képviselője, s a modern ‚szabadságeszmének’ halálos ellensége”. Korábbi elképzeléseit módosítva arra a következtetésre jut, hogy nem az egyház ad okot az egyházellenességre: „Volt idő, amikor én is a *ἐαυτοὺς τιμωρούμενοι* [=saját magukat büntetők] közé tartoztam, akik a modern kor antiklerikális hangulatának okait kutatva a hibát az egyház egyes ‚elavult’ intézményeiben vélték feltalálni. A byzanci egyház történetének tanulmányozása azonban arról győzött meg, hogy ez gyászos tévedés volt. Ehrhard ‚liberális catholicismusa’ ostobaság, limonádé. A byzanci birodalomban a vallási viták, a legszörnyűbb botrányok napirenden voltak, anélkül, hogy a tömeg hangulata az egyház ellen fordult volna. Theophanes byzanci krónikás említi, hogy Justinian császár uralkodása idején Isaias rhodosi püspököt egy thrakiai püspökkel együtt kiheréltette – állítólag sodomia vétsége miatt – a fővárosban meztelenül körülhurcoltatta, miközben egy *κῆρυξ* [=kikiáltó] azt kiáltozta: Püspökök, legyetek tisztességesek! Ezt az adatot azért említem, mert ennek nagy része volt abban, hogy az anticlericalismus okait illetőleg a liberális catholicismus böstörködő megállapításaitól egészen eltérő meggyőződésre tettem szert. Elképzeltem ugyanis, mi történnék mai napság ilyen botrány hatása alatt! Mit írnának az újságok? Hogy üvöltönének? Hány ember hagyná el az Egyházat pusztá restelkedésből, vagy más emberi tekintetekből!”⁸⁶⁹ Teljesen reménytelennek látja a helyzetet: „Reszketve gondolok nemzetünk jövőjére. ‚Minden állam szervezett akarat’, vagyis minden államban kell oly néprétegnek lennie, amely az állam fenntartását komolyan akarja és akaratának érvényt is tud szerezni. ... Hol van hát az a bizonyos államalkotó réteg? A zsidók? A főurak? ... [K]íver a hideg arra a gondolatra, mi lesz ezzel a mi cseppfolyó lelki halmazállapotban leledző népünkkel a közeljövőben, nem fenyeget-e minket a forradalmi átalakulások egész sorozata, ha egy erősebb akarat a hatalmon levő gyöngébbet leteperi, s a nyeregből kiemeli.”⁸⁷⁰

Amint láttuk, Kmoskó és a falu viszonyában alapvető szerepet játszott a földesúrral, illetve folyamatosan a faluban tartózkodó öccsével fennálló jó viszonya. Később megváltozott a helyzet, mert Kmoskó összeveszett Barcza Imrével. Úgy tűnik, feszültséget okozott közöttük egy birtokvásárlási ügy („Borheck-ügy”), amelyben a falu népe szembekeverült a földesúrral. Barcza megfenyegette papját: ha beleártja magát az ügybe, összeköttetései révén eléri, hogy elhelyezzék Pusztazámorról. Az ügy tisztázódott és nem került sor kenyértörésre. Hívei Kmoskó segítségét kérték Barcza Imre ellen, ám ő ezt megtagadta, mert teljesen reménytelennek látta a helyzetet. Többen megnehezítettek Kmoskóra: „e szerencsétlen falu tele van kommunista érzelmű izgatókkal, akik engem azóta utálnak, hogy nem akartam kötélnek állni a Borhek-birtok [*sic*] megvétele alkalmával. Ezek a földosztók azt kívánták, vezessem őket Nagyatádi elé, amit én nem tehet-

869 Jelentés az elmúlt év lelkipásztori életéről. Pusztazámor, 1925. január 2. *Lelkipásztori jelentések, 1924–1926...*, 341–344. Az idézethez vö. feljebb az életrajz 152. jegyzetét.

870 Jelentés az elmúlt év lelkipásztori életéről. Pusztazámor, 1925. január 2. *Lelkipásztori jelentések, 1924–1926...*, 347.

tem meg, mert láttam, hogy a birtokot megvenni nem tudjuk, s az ilyen próbálkozás az egész községet anyagi romlásba döntené.”⁸⁷¹

Cherubina nővér, a falu életének és történelmének jó ismerője világítja meg az óminózus ügy részleteit: „A faluban azidőben 3 kastély állt, a hozzátartozó birtokkal. Az első Mentler Mihály nagyszombati bíróa, kinek családjába benősültek a Barczák, mellé másodiknak megépült a Barcza-kastély, a kettő gyönyörű gesztenyealléval összekötve. A harmadik kastély Borheck Károly osztrák katonatiszté, aki ide nősült, feleségül véve Peőcz Gyula lányát, aki a „kiskastély” tulajdonosa volt. Bécsben 3 nagy háza volt Borhecknek, melyek béréből nagy háztartást vezettek. Nos, a kiskastély birtokkal együtt eladó lett. A falusi nincstelenek arra kérték papjukat, legyen szószólójuk a földművelési miniszter előtt, hogy az állam részükre megvegye a birtok legalább egy részét. Barcza ekkor megfenyegette, ha ez ügybe ártja magát, akkor mély összeköttetéseit igénybe véve mindent elkövet, módját ejti, hogy más papot kapjon, neki tetszőt.”⁸⁷²

Részben ezen ügy miatt fokozatos elhidegülés következett be Kmoskó és Barcza között is, ehhez azonban lényegesen hozzájárultak a szociális problémák megítélésében mutatkozó eltérések kettejük között. Kmoskó úgy vélte, Barczának nincs semmi szociális érzéke, és végül is ezen különböztek össze. Griger Miklós sóskúti plébános is megerősítette Kmoskó abbéli véleményét, hogy Barczának nem volt szociális érzéke. Egy főbírói ebzárlat és ebkiirtás során 1927 nyarán Kmoskó bírálattal illette Barcza „önkényeskedő eljárását”, amit az fölöttébb rossz néven vett. Erre utalhat egyik fő forrásunk, midőn megemlíti, hogy Barcza intézője még Kmoskó három kedvenc kutyáját is egymás után „lelövöldözte”. 1928 februárjában Kmoskó már mindenesetre úgy látta, hogy „Barcza Imre minden áron ki akar innen tuszkolni”. Ez idő tájt – „Barcza Imre biztatására” – a székesfehérvári tanfelügyelő is feljeleníti a plébánost.⁸⁷³ Döntő szerepet játszott végül összeveszésükben egy újságcikk, amely az *Esti Kurír*-ban látott napvilágot, és amelyet Barcza Kmoskónak tulajdonított, míg Kmoskó szerint nyilvánvaló provokációról volt szó. Az nem derül ki, kik követték volna el a provokációt. Maga Kmoskó úgy vélte, hogy a környékbeli zsidók mesterkedésének az eredménye a cikk, míg öccse, a Gyömrőn lakó István, aki 1928. augusztus 27-én Shvoy püspökhöz fordult „felettébb naív” testvére védelmében, titokzatos, sokat sejtető utalásokat tesz levelében. Szerinte valakik, akiknek a személye teljesen

871 Kmoskó Mihály 1923. július 17-én kelt levele az Egyházmegyei Hivatal irodaigazgatójához. Szfv. PL. No. 4561A. Pustazámor 1224/1923. Az irodaigazgatói tisztelet ez idő tájt Potyondi Imre töltötte be. Mózesy Gergely levéltáros szíves szóbeli közlése. Vö. Jelentés az elmúlt év lelkipásztori életéről. Pustazámor, 1925. január 2. *Lelekipásztori jelentések, 1924–1926...*, 347. Nagyatádi Szabó István (1863–1924) kispap, politikus, akinek a nevéhez az 1920. évi földreform-törvény fűződik, 1922 és 1924 között földművelésügyi miniszter volt.

872 SZÁNTÓ: *Dr. Bernicei Kmoskó Mihály...* [kézirat], 22. A „Borheck” és „Peőcz” név forrásainkban több eltérő alakban szerepel: Borheck, Borcheck, Borcheck, Borhek; Peőcz, Pözt. Az interneten elérhető özvegy Borheck Józsefné magyarbéli Peőcz Etelka pustazámori lakos 1906-ban írott végrendeletének közjegyzői másolata, továbbá 1917-ből származó gyászjelentése. A közjegyzői másolat szerint mellékelve volt hozzá a végrendelet eredeti, a végrendeletkező kezével írott példánya is, ám ezt 1923 márciusában egy peres ügy kapcsán kikérték és nyilvánvalóan nem került vissza eredeti helyére, mert ott ma nem található meg. A közjegyzői másolatban többnyire „Borheck” alak szerepel, ámde ott sem mindig, míg a gyászjelentésben mindenütt „Borhek” áll. Arra kell gondolnunk, hogy a peres ügy következtében kerülhetett sor az említett kastély eladására. Budapest Főváros Levéltára HU BFL–VII.151–1906–1211. Hungaricana. Levéltári iratgyűjtemények. Rupp Zsigmond közjegyző iratai. <http://archives.hungaricana.hu/hu/learn/Kozjegyzoi/230209/> (Utoljára láttam 2016. augusztus 2-án. – O.I.).

873 Jelentés a püspöknek (1928. március 16). Szfv. PL. No. 4561A. Pustazámor 10/1928.

nyilvánvaló, bár nem nevezi meg őket, mindenáron egymásnak akarják ugratni bátyját Barczával. Ez annál is sajnálatosabb, írja, mert mindketten igazán kiváló emberek.

Az óminózus cikk valójában egy olvasói levél volt *Reggel négytől este nyolcig egy pengő hatvan fillérért dolgoznak Fejér megyében...* címmel és „Több zamori [sic] szegény zsellérember” aláírással az *Esti Kurír* című, Rassay Károly szerkesztésében megjelenő liberális újság 1928. június 24-i vasárnapi számának *Föllebbezés a nyilvánossághoz – Panaszos levelek az Esti Kurír szerkesztőségéhez* című rovatában. Mintegy pellengérként ez a rovat a korabeli élet fonákjaival foglalkozott olvasói levelek alapján. Sokan olvashatták és nagy hatása lehetett, mert a rovatban gyakran felleljük a kritikával illetett személy vagy intézmény válaszelevelét is, amelyben az ellenvéleményt fogalmaz meg, vagy beszámol a hiányosság kijavításáról. A szerkesztőség bevezetője az aznapi két olvasói levélhez így szól: „Ma két hosszabb terjedelmű „föllebbezést” terjesztünk a nyilvánosság fóruma elé. Mindkettő megérdemli a nagyobb teret, mert olyan lokális panaszokat tár fel, amelyek voltaképpen országos jellegűek s csak véletlen, hogy most éppen ezeken a helyeken s ezeknél a panasztevőknél aktuális. A brutális házmester és a földmunkások nyomora oly csapásai a városi és a vidéki életnek, amelyekkel – természetesen félre nem ismervé az utóbbi nagyobb és végzetesebb jelentőségét – sohasem foglalkozhatik eleget a nyilvánosság.” A levél egyes parlamenti felszólalásokra való reakcióként született, amelyekben ismételten az hangzott el, hogy „a mezőgazdasági munkabérek magasak és a földmunkások túlzottan nagy napszámot követelnek”. A levélírók ezt visszautasítják: „Egy pengő hatvan fillér egy napra – függetlenül az ezért végzett súlyos testi munkától – kenyérre és vízre is kevés! Amellett Fejér megyének ezen a részén többnyire nagy családok élnek és majdnem minden házban 8–10 ember ül az asztalnál. Panasznak, tiltakozásnak nincs helye!” Az elkeseredett zámoriaknak csak egy vigaszuk van: „Be kell vallanunk, hogy szorult, kétségbeejtő helyzetünkben csak a helybeli plébános segít vigasztaló szavaival, sőt néha természetbeni támogatásával is. Persze a plébános működését sem nézik az uraságok jó szemmel, de mi, verítékező munkások, mégis csak hozzá fordulunk mindig panaszunkkal, sérelmeinkkel.” Válaszelevelnek nincs nyoma az újságban.

A cikk felbőszítette Barczát. Beadvánnyal fordul a székesfehérvári püspökhöz, amelyben arra kéri, szüntesse meg a helyi lelkész megbízatását. Kérését alaposan meg is indokolja: „Olyan reverendát viselő lelkípásztortól, aki tudva valótlant mond, aki semminemű tekintélyt nem ismer, aki a magyar himnusz elől tüntetőleg kivonul, aki lázít és izgat, aki a forradalmakban legjobban exponált templomkerülőkkel tart fenn legélénkebb összeköttetést és aki az „Esti Kurír”-ban irat magáról stb. ilyen lelkésztől semmi jót mi hívek nem várhatunk.” Hét vádpontot hoz föl és ezek alapján arra kéri a püspököt, a falu békéje érdekében helyezze el Kmoskót a faluból. A főbb vádpontok a következők: 2. Kmoskó a himnusz éneklésekor *tüntetőleg* kivonul az oltár elől. 3. A szószéken állandóan politikai kérdésekkel foglalkozik, s mint ellenzéki érzelmű ember, a fennálló kormányzati rendszer ellen beszél. A kormányt mint „erdélyi”, illetőleg „református” kormányzatot aposztrofálja beszédeiben. 5. A fennálló kormányzati rendszer miatt forradalom és zendülés bekövetkeztét hirdeti, s ezzel a falu békéjét határozottan veszélyezteti. 6. A hercegprímás (Serédi Jusztinián) kinevezése alkalmából tüntetőleg kiemelte, hogy a kormány határozott ellenkezése dacára lett primássá. 7. Az iskolában a hittanóra előtt megtiltotta a Magyar Hiszekegy elmondását.

A püspök kérésére Kmoskó reagál a vádpontokra. A 2. pontban foglalt vádat, mely szerint a himnusz éneklésekor *tüntetőleg* kivonul az oltár elől, félreértésnek és rosszindulatú belemagyarázásnak tartja. Az 5. pontban foglalt állítást, mely szerint a fennálló

kormányzati rendszer miatt forradalom és zendülés bekövetkeztével számol, elismeri. Kijelenti: „nem tagadom, hogy a mai rendszer összeomlását biztosra veszem, amint azt lelkipásztori jelentésemben meg is írtam, azt sem tagadom, hogy ezt a véleményemet nem rejtem véka alá, de tagadom, hogy én ilyesmiről parasztok előtt, pláne templomban beszélnek, mert hiszen ez volna a butaság netovábbja.”

A 6. pontban foglalt vádról – hogy Serédi Jusztinián hercegprímás hivatalba lépése alkalmából tüntetőleg kiemelte, hogy a kormány határozott ellenkezése dacára nevezte ki őt a Szentszék – elismeri, hogy megfelel az igazságnak, szemtelenül, lázító módon hozzátéve: „miért is a legnagyobb bizalommal és várakozással tekinthetünk működése elé.”⁸⁷⁴ A Magyar Hiszekeggyel kapcsolatban azt írja, hogy az teológiaiilag nem fogadható el, ezért ő maga nem mondatja el, ámde az nem igaz, hogy megtiltotta volna az elmondását. A vádak miatt általában véve is felháborodottan fakad ki: „Szégyen gyalázat, hogy én nekem kell a hazafiatlanság vádjá ellen védekeznem! 1919 szeptember havában a csehek egyetemi kathedrát kínáltak nekem és megüzenték: kérjek akármit, mindent megadnak nekem. Ha én a hívásnak eleget teszek, ma nem volnék Csonkamagyarország legnyomorultabb falujának papja. 1920–21-ben hazafias tevékenységet fejtettem ki Lengyelországban és összevesztem legjobb barátommal, Jehlicska Ferencével, aki panszláv vizekre evezett át Lengyelországban. Nekem sohasem lesz szabad szüleim sírját viszontlátnom, mert a Felvidéken még most is érvényes elfogatóparancs van ellenem. Pusztázámorra azért vonultam vissza, hogy legyen elég anyagi eszközöm hozzá, hogy magyar östörténeti kutatásokat végezzek.”⁸⁷⁵ A Himnusszal és a Magyar Hiszekeggyel kapcsolatos vádpont meggyőződésem szerint azt sugallja, hogy Barcza előtt nem voltak ismeretlenek Kmoskó 1919. áprilisi távozásának részletei. Ebben a kontextusban Barcza, ha diszkrétan is, Kmoskó nemzethűségét vonja kétségbe, ami ez idő tájt súlyos vád volt. Úgy vélem, a Himnusszal kapcsolatos vádat még meg lehet magyarázni valamiféle félreértésre hivatkozva, ámde a Magyar Hiszekeggyel kapcsolatos vádpont már nehezebben védhető ki, különösen ha figyelembe vesszük a korabeli közhangulatot. Ami a csehek általi meghívását, illetve annak időpontját illeti, lehetséges, hogy mindkettő megfelel a valóságnak, ámde az sem zárható ki, hogy az időpontot – feledékenységből vagy tudatosan – tévesen adja meg. 1919. július 24-én még képviselőként Jehlicska terjesztett be törvényjavaslatot az ideiglenes csehszlovák nemzetgyűlésnek független hittudományi kar létrehozásáról Pozsonyban és azt a nemzetgyűlés el is fogadta. Ezt követően 1919 őszén lázasan szervezni kezdték a tanári kart – különösen intenzív szervezés folyt szeptemberben. Teljesen életszerűnek tűnik azt föltételeznünk, hogy ennek keretében Kmoskónak is üzentek, mivelhogy nagy hiány volt megfelelő szakemberekben. Ámde ő ekkorra már csalódott az új államalakulatban, s nem akart csehszlovák uralom alatt élni. Ugyanakkor az is lehetséges, hogy az ígérekkel alátámasztott meghívás korábbra, 1919 tavaszára datálható, és valójában ennek hatására távozott Pozsonyba április elején. Ezt azonban nyilvánvalóan nem ismerhetné el most, minthogy arra hivatkozva igazolta a budapesti egyetem, hogy ez a vád nem bizonyítható.⁸⁷⁶

874 Erről a kérdésről ld. SARNYAI Csaba Máté: Serédi Jusztinián primási kinevezése. Ki gyakorolja a főkegyúri jogot? *Rubicon* 23 (2012) 9–10. szám, 32–35. Vö. LEPOLD Antal: *Csernoch János. Emlékezés Nagymagyarország utolsó hercegprímására*. Bécs 1963, 61.

875 Szfv. PL. No. 4561A. Pusztázámor 255/1928. Jehlicska 1920. szeptember 19-én Varsóból Csernoch Jánosnak írott leveléből az derül ki, hogy ekkorra már megromlott a viszonya Kmoskóval. PLE. 2366/1920.

876 Ld. feljebb „A forradalmak kora” című fejezetet.

Időközben a falu népe teljesen Kmoskó pártjára állt – Griger Miklós szerint azért, mert a falubeliek annyira gyűlölik Barcza Imrét, hogy mindig automatikusan annak a pártját fogják, aki szemben áll vele. Ekkorra már Kmoskó viselkedése is megváltozik: keresi a falu kegyeit. A püspök bizalmas jelentést kér Griger Miklóstól a pusztazámori állapotokról. El akarja távolítani Kmoskót, ámde Grigerrel együtt fél egy esetleges botránytól. Értesülven a püspök határozott kívánságáról, Kmoskó végül is nem ellenkezik, hanem belenyugszik a döntésbe. 1928. október 1-ével megszűnik az állása. Miután a szószékről is bejelenti távozását, hívei 269 aláírással ellátott beadványban kérik a püspököt döntése megváltoztatására, mert ekkor már ragaszkodnak egyetlen jótevőjükhöz: kérik, hagyja meg nekik szeretett plébánosukat, mert ő az első és egyetlen ember, aki valaha is törődött velük – fölöttébb megható látvány nyújt az összesen 269, az írással szemmel láthatólag csak nehezen boldoguló, egyszerű embertől származó aláírás.⁸⁷⁷ Ám hiába: a püspök nem teljesíti kérésüket.⁸⁷⁸

Ezt követően Kmoskó kéri visszavételét az Esztergomi Főegyházmegyébe. Indokul azt hozza föl, hogy Pusztazámoron olyan szóbeszéd terjedt el, mely szerint ő újra plébános akarna lenni. Azért cselekszik így, hogy ennek elejét vegye és „egyben volt híveim lelki nyugalmanak ügyét szolgáljam”. Shvoy Lajos püspök 1929. június 18-án bocsátja el a Székesfehérvári Egyházmegyből, míg Serédi Jusztinián bíboros-hercegeprímás augusztus 27-én veszi át az Esztergomi Főegyházmegyébe. Kmoskó köszönetét fejezi ki a hercegeprímásnak, hogy „ezzel lehetővé tenni kegyeskedett, hogy zaklatástól menten hivatásomnak élhessek”.⁸⁷⁹ A hercegeprímás beleegyezik kérésébe, s megengedi, hogy továbbra is Pusztazámoron lakjon „tekintettel a nehéz pesti lakásviszonyokra és az egyre fokozódó lakászsorára”. Alig tűnik hihetőnek, hogy Kmoskó ne tudott volna megfelelő lakáshoz jutni Budapesten. Inkább arról lehet szó, hogy időközben valóban kölcsönösen megkedvelték egymást híveivel, s ily módon nem költözött el a faluból, pedig ez tudományos tevékenységét és mindenekelőtt hivatalos budapesti kötelezettségeit tekintve kézenfekvő lett volna. Tudjuk, hogy hetente háromszor-négyszer megy be Budapestre órát tartani az egyetemen. Ilyenkor mindig Tárnokig gyalogol, hogy ott vonatra szálljon, s az állomás 9 kilométer távolságnyra van a falutól. Csak időnként adódik alkalmi fuvar, amely rendszerint meglehetősen kényelmetlen is. Mindeme nehézségek dacára ott marad, hogy továbbra is hívei között élhessen, s az is a végakarátának megfelelően történik, hogy Pusztazámoron temetik el, pedig a visszaemlékezések szerint az Akadémia díszsírhelyet ajánl föl számára.

Pusztazámori tapasztalatai is jelentős mértékben közrejátszhattak abban, hogy Kmoskó érdeklődése egyre inkább korának súlyos, megoldásra váró társadalmi problémái felé fordult. Ez kiviláglik egyik élete vége felé publikált figyelemre méltó cikkéből is, amelyben Oláh György *Hárommillió koldus* című, feltűnést keltő művét ismertette megjelenése után nem sokkal a korszak nagytekintélyű reformkonzervatív folyóiratának, az alapvetően kormánypárti, ám minden irányban nyitott s a nemzetpolitikai kérdéseknek kiemelt figyelmet szentelő *Magyar Szemlé*nek a hasábjain – ebből az ismertetőből az is kitűnik, hogy nagy

877 Szfv. PL. No. 4561A. Pusztazámor 1038/1928; Jelentés az elmúlt év lelkipásztori életéről. Pusztazámor, 1925. január 2. *Lelkipásztori jelentések, 1924–1926...*, 347. Szántó faksimilében közli a kérvény szövegét is az aláírásokkal együtt. A faksimile látható azon a kiállításon is, amelyet a pusztazámori temetőkápolnában, az úgynevezett „Remeteségben” – Kmoskó sírjának közvetlen közelében – rendezett be Szántó Katalin (Cherubina nővér). SZÁNTÓ: *Dr. Berniczei Kmoskó Mihály...* [kézirat], 22.

878 Kmoskó pusztazámori ténykedését alapvetően a plébánia gazdag iratanyaga alapján igyekeztünk rekonstruálni. Szfv. PL. No. 4694. Pusztazámor.

879 Szfv. PL. No. 1587B–2209/1929. PLE. 3091/1929.

figyelemmel forgatta az ekkortájt indult folyóirat társadalmi problémákat taglaló számain. A *Magyar Szemlét* Szekfű Gyula szerkeszti, a folyóiratot kiadó *Magyar Szemle Társaság* elnöke Bethlen István, alelnöke Ravasz László, s tagjai között találjuk Hóman Bálint, Imrédy Béla és Kornis Gyula mellett a nagytőke olyan exponenseit is mint Chorin Ferenc és Kornfeld Móric – ők mindnyájan a korabeli *establishment* központi alakjainak számítottak. Ám a folyóirat nem zárkózott el akár a kormányzati politikával élesen szembenálló, radikális fiatalok tollából származó tanulmányok közlésétől sem, sőt például korábbi, másutt megjelent cikkei alapján személyesen Szekfű Gyula kérte föl Kovács Imrét, hogy publikáljon náluk: így született meg azután a cselédség helyzetéről szóló úttörő jelentőségű cikke.⁸⁸⁰ Ebbe a vonulatba illeszkedik Oláh György könyve is, amely a falusi szociográfiai irodalom első jelentős alkotásának tekinthető, s e mű nyomán kezdték a korabeli Magyarországot a „hárommillió koldus országa” kifejezéssel illetni.⁸⁸¹ Ennek a recenzióknak a megjelenését azért is tarthatjuk jelzésértékűnek, mert Oláh műve egyáltalán nem tartozott Kmoskó tudományos érdeklődési körébe, s ily módon semmi sem indokolta, hogy épp ő ismertesse ennek a magas színvonalú folyóiratnak a hasábjain, amely egyébként az egyik fő céljának tekintette a „falusi nép társadalomismeretének elmélyítését” és ilyen témájú cikkeket szívesen közölt; az eset mögött sokkal inkább egy szegény faluban híveivel napi kapcsolatban élő plébános fokozatosan radikalizálódó világlátása sejlik föl. Noha Kmoskó – érezhetően a látszat kedvéért – megállapítja, hogy a szerző „erősen nekieresztett fantáziával bír” és túloz, ámde nyilvánvalóan saját tapasztalataiból is táplálkozó meggyőződését fogalmazza meg, midőn Oláh Györgyöt idézi hosszasan: „A marxista szocializmus sohasem fog uralomra jutni a magyar falun, helyette azonban, ha a viszonyok nem változnak, egy másik, sokkal veszélyesebb forradalmi paraszturalom jöhet el. A falusi szegénység sokáig bírja mozdulatlanul, évekig eljár egyetlenegy széttárgult, rongyos, megkövesedett csizmában, de ha egyszer ledobja, messzire hajítja el. Ha egyszer itt egy parasztmozgalom győzedelmeskedik, az ijesztő lesz. Sokkal ijesztőbb egy szociáldemokrata uralomnál, mert az a saját rétegeitől felfelé kommunizmust fog hirdetni, és nyers kapitalista ösztönökkel, állati egyszerűséggel fog égetni, pusztítani, rabolni mindent, ami nem az ő osztályának tulajdona. Osztályuralom lesz az, de nem céltudatos, nem szervezett. Kiművelt fők nélkül csak az ösztön erejére támaszkodik majd, felgyújtott kazlak, rombadőlt kastélyok, Tiszába dobott műkincsek fogják jelezni uralmát, mint Sztambolijszkiék győzelmét. Csakhogy Sztambolijszkiék országában kevesebb volt a kastély.”⁸⁸² Az utalások megértéséhez tud-

880 Kovács Imre: A gazdasági cselédek kereseti és megélhetési viszonyai. *Magyar Szemle* 25 (1935. szeptember–december) 211–222. Vö. Huszár Tibor: *Találkozások. Beszélgetések a két világháború közötti magyar szellemi-politikai mozgalmakról*. Budapest 2005, 183–185. A bennünket érdeklő megállapítások a Kovács Imrével folytatott beszélgetésben hangzanak el.

881 Kmoskó Mihály: Könyv a falu szegényeiről. *Magyar Szemle* 6 (1929. május–augusztus) 183–187. Oláh György (1902–1981) közgazdász végzettségű újságíró, szerkesztő (*Egyedül Vagyunk*), szépiró és parlamenti képviselő volt. A világháború végén az országgyűléssel együtt eltávozott Magyarországról és kivándorolt Argentínába.

882 *Sztambolijszki, Alekszandar* (1879–1923), radikális parasztpárti politikus és államférfi, 1919 és 1923 között Bulgária miniszterelnöke. (Kmoskónál tévesen „Sztambulinszky”. Javítottam. – O.I.) Ellentmondásos agrárpolitika és drasztikus agrárreform fűződik a nevéhez; 1923. június 14-én meggyilkolták. Akárcsak a többi hadviselő országban, a vesztes háború Bulgáriában is kiélezte az amúgy is meglévő társadalmi feszültségeket, s ez súlyos belpolitikai konfliktusokhoz vezetett, amelyek során a Sztambolijszki vezette Bolgár Népi Földművesövetség alkalomszerűen nemegyszer együttműködött – inkább a körülményekből adódóan és véletlenszerűen, semmint előre megfontoltan – a Bolgár Kommunista Párttal.

nunk kell, hogy a közelmúlt tapasztalatai alapján a korabeli Magyarország közvéleménye élénk figyelemmel kísérte ez idő tájt Bulgária belpolitikai megrázkódtatásait, különösen az 1923. év forradalmi jellegű eseményeit, elsősorban a forradalom-ellenforradalom kérdéskörének szemszögéből elemezve a történéseket. Pártállásuktól függően egyes újságok a magyarországi kisgazdákkal rokon kispolgári demokratikus kormányzatnak tekintették Sztambolijszki kormányát, míg mások a „Károlyi-féle forradalom” megvalósítóját, egy bolsevikbarát, Moszkvával kacérkodó parasztdiktatúra hordozóját, sőt „Leninék és Kun Bélák rezsimjét” látták benne.⁸⁸³ A bulgáriai eseményekre való utalások mellett első látásra meglepőnek tűnhet, hogy Oláh és a nyomában Kmoskó épp a *Tiszába* dobott műkincsekről vizionál. Nos, ez nem a pusztán véletlen műve, s nem valamiféle szörnyű, még talán elkerülhető, jövőbeni lehetőség sejlik föl előttük, hanem egy valós, a közelmúltban megtörtént esemény hagyott bennük kitörölhetetlen nyomot. A világháború befejezését, különösen pedig az őszirózsás forradalmat (1918. október 31) követően az országban egyre fokozódott a földnélküli parasztság körében a földosztás iránti várakozás, sőt követelés. A feszültség 1918. októberétől nőttön-nő, s decemberben már parasztlázadásokra, fosztogatásokra is sor kerül, sőt helyenként a birtokosokat is elűzik.⁸⁸⁴ Az egyébként sikertelen földreform-törvényt 1919. február 16-án hirdette ki a kormány. Ezekben a feszült hangulatú időkben történt, hogy Tiszadobon a falu lakói megrohanták, feldúlták és kifosztották az Andrássy-kastélyt, és annak gazdag műgyűjteményét is nagyrészt széthordták, illetve elpusztították. A bútorokat felhasogatták és otthon eltűzelték, a tapétákból az asszonyok szoknyát varrtak maguknak. Egy szemtanú beszámolójában olvassuk: „Egy megbecsülhetetlen értékű eredeti Van Dyck-kép rámáját az egyik parasztasszonynál találták meg. Mikor megkérdezték, hogy a képet hová tette, ezt felelte: 'Úgyis ócska volt, bedobtam a Tiszába.' A rámába tükröt akart vágatni.” De más módon is sok műtárgy került a Tiszába, illetve a közeli holt Tiszaágra. A fosztogatásokat követően durva megtorlásokra került sor, midőn egyebek között a faluba érkezett különítmény tagjai végigjárták a falu házait és összeszedték a kastélyból elrabolt tárgyakat, s akinél ilyet találtak, kegyetlenül megbüntették. Félelmükben ekkor sokan a folyóba dobták rablott tárgyaikat. Egyes források Van Dyck- mellett Rubens-festményeket is említeneek ebben a kontextusban.⁸⁸⁵ Ez volt az a

883 SZABÓ Ágnes: Az 1923-as antifasiszta felkelés politikai visszhangja Magyarországon. In: *Bulgária 681–1981. (Tanulmányok)*. Szerk. NIEDERHAUSER Emil, PALOTÁS Emil. Budapest 1989, 116. GEORGI GEORGIEV: *Felkelés Bulgáriában 1923*. Budapest 1981. RICHARD J. CRAMPTON: *A short history of modern Bulgaria*. Cambridge 1987, 82–99.

884 JUHÁSZ NAGY: *A magyar októberi forradalom...*, 279–283, 382–383, 390–391, 467–476. SZEMERE Vera: *Az agrárkérdés 1918–1919-ben*. Budapest 1963, 39–40. KÁROLYI Mihály: *Hit, illúziók nélkül*. Ford. LITVÁN György. 2. kiad. Budapest 1977, 442, a 181. oldalhoz kapcsolódó jegyzet. A kérdéshez általában ld. *Földmunkás- és szegényparaszt-mozgalmak Magyarországon 1848–1948*. Szerk. PÖLÖSKÉI Ferenc, SZAKÁCS Kálmán. Budapest 1962, 505–577. MÉSZÁROS Károly: Az 1919 tavaszi parasztmozgalmak. *Történelmi Szemle* 4 (1961) 442–475. SIKLÓS: *Magyarország 1918 / 1919...*, 120–128. Ezeknek az időknek a közhangulatát jól érzékeltetik MÓRICZ Zsigmond korabeli napilapokban ekkoriban megjelent cikkei, illetve egyéb, napi aktualitású írásai is. MÓRICZ Zsigmond: *Új világot teremtsünk. (Gyűjtemény 1918–1919-es írásaiból)*. Budapest 1953. Uő: *A földtörvény kis kátéja, Népszavazás a földreformról, A somogymegyei földműves szövetezeket*. [Hasonmás kiadás]. Budapest 1979. Vö. továbbá BÖHM: *Két forradalom...*, 226–237.

885 A tiszadobi kastély pusztulása. *Képes Néplap (Budapest)* 41 (1919) 4. szám (1919. január 26) 31. (Az interneten is: www.huszadikszazad.hu; 2008. november 25-én olvastam. – O.I.). KÁROLYI: *Hit...*, 442, a 181. oldalhoz kapcsolódó jegyzet. *Tiszadob*. Szerk. BUGYA István. Tiszadob 2006, 229–236. SZEMERE: *Az agrárkérdés...*, 37–38, 228 (további irodalommal). *Földmunkás- és szegényparaszt-mozgalmak...*, 518. A zavargások november 2-án kezdődtek, amikor parasztok, illetőleg katonák elzavarták a falu jegyzőjét,

kastély, ahol a köztársasági elnök, Károlyi Mihály felesége, Andrassy Katinka született és gyermek-, valamint fiatalkorának egy részét töltötte nagybátyja, ifjabb gróf Andrassy Gyula (1860–1929), a kastély akkori tulajdonosa – a Monarchia utolsó külügyminisztere – nevelt lányaként. Az Andrassy-családot nagyon megviselte az esemény; Andrassy Gyula soha többé nem tette be a lábát szeretett kastélyába. Az a tudat is elfogadhatatlan volt számukra, hogy saját parasztjaik fosztották ki őket: a későbbi narratíva már arról szól, hogy a műkincsek a kommunizmus és a román megszállás áldozataivá váltak.⁸⁸⁶

Ami pedig a „felgyújtott kazlakat” illeti, ilyesmit több helyen is megélhetett a korabeli szemlélő, ám valószínűleg az ekkor elhíresült pusztahollói eset lebegett Oláh és Kmoskó szeme előtt. A nagyváradi püspökség pusztahollói intézőjénél megjelent ugyanis egy szegényparaszt-küldöttség és földet követelt. Az intéző figyelmeztette a küldöttség tagjait, hogy legyenek türelemmel és várják meg a hivatalos rendeletek megjelenését. Erre válaszul két napon át sorban egymás után felgyújtották az uradalom szénakazlait, miközben a falu lakói tétlenül szemlélték a tüzet, anélkül hogy akár egyetlenegy ember is az egyházi uradalom segítségére sietett volna.⁸⁸⁷

Mindenképp figyelemre méltó körülmény, hogy Kmoskó ekkor, 1929-ben, tehát alig egy évtizeddel a forradalmak után felgyújtott kazlakat, rombadőlt kastélyokat és a Tiszába dobott műkincseket lát lelki szemei előtt, azaz olyan eseményeket idéz fel, amelyek az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság alatt valóban megtörténtek. Ez több következtetés levonását is lehetővé teszi számunkra. Kmoskó ekkor úgy látja, hogy az 1918–1919 táján forradalmi helyzetet eredményező szociális problémákat a rendszer nem oldotta meg, s ily módon a forradalmakat kiváltó okok – talán a háború közvetlen hatásainak egy részét kivéve – továbbra is fennállnak, ezért a társadalmi viszonyok épp úgy forradalom kirobbanásával fenyegetnek, mint 1918–1919-ben. Tehát szerinte ekkor tájt, azaz 1929-ben ugyanolyan forradalmi helyzet van Magyarországon, mint amilyen 1918 és 1919 fordulóján volt. S az is nyilvánvaló, hogy korábbi nézeteit módosítva ekkor már úgy látja, hogy az I. világháborút követő forradalmak kitörésében a fő szerepet

---

míg a kastélyt november 3-án rohanták meg és fosztották ki. Jelentős mértékű rombolás is zajlott: nagyon sok tárgyat egyszerűen csak tönkretettek, szétzúztak. A pozíciójába visszahelyezett jegyzőt újból elzavarták. A zavargások folyamatosak voltak mintegy november 2 és január 20 között. Ismételt, többszöri fosztogatásokat is említenek a források. Nemcsak falubeliek vettek benne részt, hanem érkeztek a helyszínre a környékről is. A kastély mellett gazdagabb falubeliek, illetőleg más „urak” házat is kifosztották. A történészekben vezető szerepet játszottak a frontról hazatért katonák. Ezek nem elszigetelt események voltak, hanem szervesen illeszkedtek a közelebbi-távolabbi környéken zajló folyamatokba. A faluba érkező és a falut hermetikusan lezáró különítmény kegyetlen bosszút állt a történetkért (1919 első hónapjaiban). Alapvetően ld. HORVÁTH Sándor: A munkás-paraszt szövetség Tiszadobon 1918–19-ben. In: *Negyven éve. A Tanácsköztársaság Szabolcs-Szatmár megyei története*. Szerk. ARATÓ Ferenc. Nyíregyháza 1959, 123–150.

886 A maradék műgyűjtemény árverésre bocsátásakor az aukciós katalógus névtelen szerzője arról írt 1930-ban, hogy a műtárgyak eredetileg az Andrassy-család tőketerebesi (ma: *Trebišov*) kastélyában voltak Kassa közelében, ám a cseh megszállás miatt átszállították őket a tiszadobi kastélyba, „hol a kommunista és a román megszállás alatt jórésztük elpusztult vagy sérüléseket szenvedett”. *A tiszadobi és tőketerebesi gróf Andrassy kastélyok műtárgyai. Budapest – Műcsarnok. Kiállítás, Árverés*. Budapest é.n. [1930], 8. Ez azonban későbbi átértelmezés: amint láttuk, az említett esemény semmiképp sem köthető a „a kommunista és a román megszálláshoz”, minthogy már azokat megelőzően került rá sor. Valójában saját parasztjaik fosztották ki az Andrassyakat.

887 Hollód, vagy Pusztahollód az egykori Bihar vármegyében (ma: Holod, Románia). SZEMERE: *Az agrárkérdés...*, 40. A falu lakossága túlnyomórészt román volt ez idő tájt. A felekezeti megoszlást tekintve a falu közel kétharmada görögkatolikus, míg mintegy egyharmada ortodox volt.

a társadalmi feszültségek játszották, amelyeket a háború viszontagságai nagymértékben kiéleztek és súlyosbítottak.

Kmoskó megoldással is szolgál, ámde kétséges, hogy akár maga is hinne a kivitelezhetőségében: „1848-ban a magyar nemesség, okulva a két esztendővel azelőtt lezajlott galíciai parasztlázadás tanulságain, maga mondott le előjogairól és jobbágyságait felszabadította. Ilyesmit vár ma is a nemzet azoktól, akik az előnyöket megfelelő terhek nélkül élvezik. Ha nincs bennük belátás, akkor az államhatalomnak, a társadalom eleven erejének, a veszedelmes időpontban előbb-utóbb fölbukkanó nagy, nemzetmentő szervezőnek kell őket erre kényszerítenie. Csak az egymásrautaltság, a szolidaritás felismerése menthet meg bennünket, a kölcsönös engedmények, amelyekre elsősorban azok kötelesek, akiknek van miből engedniök.”

Figyelemre méltó, hogy itt Kmoskó épp a galíciai parasztlázadásra utal fejtegetéseiben: a kortársak emlékezetében ekkor még élénken él ez az esemény. Jól tudják, hogy 1846 februárjában és márciusában a jobbági sorban lévő galíciai – többségükben lengyel – parasztok Jakub Szela (1787–1866) vezetésével mintegy ötszáz nemesi kúriát fosztottak ki és pusztítottak el, valamint sok lengyel nemeset mészároltak le különös kegyetlenséggel. Innen ered a felkelés közkeletű lengyel elnevezése is: „Galíciai mészárlás (*Rzeź galicyjska*).” Az áldozatok számát általában 1.000 – 1.200-ra teszik, de egyes becslések akár 3.000 halottal is számolnak. Ezek túlnyomórészt a nemesek, a földbirtokosok közül kerültek ki, de a nem egy helyen „tömeges pogrom” jellegű öldöklések áldozatai között megtalálhatók voltak a nemesek szolgálatában álló, illetve a környezetükben élő és működő gazdatisztek, hivatalnokok és papok is. A minden elképzelést felülmúlóan kegyetlen lázadás 1846. február 18-án tört ki egy ez idő tájt főleg Krakkó Szabad Városban szerveződő, össznemzetinek tervezett nemesi felkelés kapcsán, s kiváltó oka a parasztok elkeseredettsége és „ürgyűlölete”, a rendkívül súlyos társadalmi feszültségek voltak, amelyeket a rossz termés okozta éhezés még csak tovább fokozott. Gyakorta találkozhatunk azzal az állítással, mely szerint a nemes-ellenes felkelés kitörésében döntő szerepet játszott a bécsi udvar aktív felbujtó tevékenysége, amely mindenáron meg akarta hiúsítani, hogy a nemzeti függetlenséget zászlajára tűző lengyel nemesi felkelés elérje célját. Az újabb kutatások cáfolják ezt az állítást. Mindenesetre a lengyel nemesség számára ekkor nyilvánvalóvá vált, hogy a jobbágyságban nem talált visszhangra a nemzeti gondolat, minthogy az a nemzeti nemességgel szemben egyértelműen az azt elutasító és vele szemben ellenséges Habsburgok pártjára állt. Ily módon szertefoszlott a „népi háború” lehetőségébe vetett hit.⁸⁸⁸

A Magyar Szemle szerkesztősége némiképp elhatárolódik Kmoskó cikkétől, midőn egy lábjegyzetben a „fenti cikk érdekes véleményeivel szemben” két másik cikkre is felhívja az olvasó figyelmét, amelyek közül a másodikban a szerkesztőség tompítani igyekszik Kmoskó és Oláh kijelentéseinek élet. A könyv számos megállapítását, így már magát a címadó „hárommillió koldus” kifejezést is túlzásnak, „kissé olcsó általánosításnak” nevezi, „mely éppen jelen számunk ... statisztikai adataiból szállítható le nagyon lényegesen”. Mindezzel együtt a szerkesztőség is elismeri, hogy súlyos problémák várnak megoldásra, és a folyóirat nyitottságát bizonyítja már maga az a tény is, hogy közli

888 SZOKOLAY Katalin: *Lengyelország története*. Budapest 1996, 91–104, kül. 100–102. Ld. még a Wikipédia internetes enciklopédia lengyel változatának „*Rzeź galicyjska*”, valamint angol változatának „*Galician Slaughter*” címszavát. 2010. március 7-én olvastam. – O.I.

Kmoskó és mellette Weis István szintén kritikus hangú, további problémákat is felvető ismertetését Oláh könyvéről.⁸⁸⁹

Az előbb idézett helyen Kmoskó általánosságban fogalmaz, anélkül, hogy meghatározná, pontosan mely körére gondol a gazdagoknak és a nagy vagyonok birtokosainak. Ámde a katolikus egyház vezetői mindenképp találva érezhették magukat, hisz úgy vélhették, hogy a Kmoskó által elengedhetetlennek tartott reformok szükségszerűen kiterjednének az egyházi vagyoni, mindenekelőtt az egyházi nagybirtokra is, még akkor is, ha ő esetleg személyesen nem értette bele a katolikus egyházat azok körébe, „akiknek van miből engedniük”. Ugyanakkor közismert, hogy a földkérdés bárminemű felvetéséhez az egyházi hierarchia felső rétegei rendkívül elutasító módon viszonyultak ebben a korban. Így például Prohászka Ottokár egyik műve esetében ennek a kérdésnek pusztán az érintése is szerepet játszott abban, hogy az – két másik művével egyetemben – indexre került 1911-ben.⁸⁹⁰ A Prohászka mintegy „feljelentő” *consilium a vigilantia* tagja volt Jehlicska Ferenc is, ámde az 1911. február 9-én Esztergomban tartott ülésen, amelyen erről a kérdéstről döntés született, nem vett részt.⁸⁹¹ Ezzel a kérdéssel kapcsolatos, illetve szociális nézetei miatt Prohászka egyébként „vörösnek” tartották a korabeli feudális magyar főurak és főpapok.⁸⁹² A szociális gondolkodás hiánya már az egész kiegyezési korban is általánosan jellemző volt a magyar katolikus egyházra.⁸⁹³ Mindenesetre nem szükséges túlságosan nagy képzelőerő ahhoz, hogy megpróbáljuk magunk elé idézni, milyen hatást kelthetett előjárói körében Kmoskó, ha a reá jellemző szenvedélyességgel és szélsőséges megfogalmazásokat sem kerülő egyéni stílusában kezdte el tárgyalni ezt a kérdéskört az egyházon belül. Hasonlóképpen elítélő visszhangra lelhetek keresztény középosztályunk közeli kihalását, és az általa hordozott, illetve fenntartott államszervezet elkerülhetetlen bukását vízionáló fentebb idézett írásai is. Úgy véljük, nézeteit nem csak írásban fejtette ki egyszer-egyszer, hanem – a változtatás, a jobbitás, az ország és az egyház megmentésének vágyától hajtva – bizonyára fenn is hangoztatta kiméletlen, helyenként arcpirítóan durva stílusában a tőle megszokott átérzéssel és hevességgel. A korabeli hatás földidézése során ugyanakkor arról sem feledkezhetünk meg, hogy az 1920-as éveket írjuk ekkor, midőn a világháborús évek nélkülözéseinek, az összeomlás, a forradalmak, a kommun zűrzavarának az élménye még elevenen él a társadalomban, s az „emberek életmódját hirtelen, váratlanul és ki-

889 A szerk.: A Magyar Szemle faluszáma. *Magyar Szemle* 6 (1929. május–augusztus) 190–191. WEIS István: A falu válsága. *Magyar Szemle* 6 (1929. május–augusztus) 187–190. Ehhez a kérdéshez vö. még OLÁH György: A falu szegénye. *Magyar Szemle* 1 (1927. szeptember–december) 39–43. Ld. továbbá a szerkesztőség lábjegyzetét az utóbbi kötet 407. oldalán. – WEIS István (1889–1973) jogi író, szociológus, közigazgatási szakember, minisztériumi tisztviselő, egyetemi tanár, kiemelkedő társadalomkutató, a *Magyar Szemle* vezető embere volt. Főbb művei: *A mai magyar társadalom* (1930), *A magyar falu* (1931), *Hazánk társadalomrajza* (1942). Ld. róla *Új magyar életrajzi lexikon...*, VI, 1333.

890 Ld. pl. NAGY Tőhötöm: *Jezsuiták és szabdkörművesek*. 2. kiad. Szeged 1990, 119–129, kül. 119–123. SZEKFÜ Gyula: *Forradalom után*. Budapest [é.n. (1947); hasonmás kiad.:] 1983, 94–95. GERGELY: *A katolikus egyház...*, 125, 149–151. HERMANN: *A katolikus egyház...*, 473. Az indexre-tételi eljárás természetesen a Vatikánban folyt le, ámde Magyarországon kezdeményezték és a kifogásokat is itthon állították össze. GERGELY: *Ein Beitrag...*, 449–461.

891 GERGELY: *Ein Beitrag...*, 452. Ezen a helyen „Jedlicska Ferenc” áll. Az idetartozó jegyzetből egyértelműen kiderül, hogy sajtóhibával állunk szemben. Ld. *uo.*, 459 [13. jegyzet]. A „Jehlicska” és „Jedlicska” nevet gyakran összetévesztik. Elvileg szóba jöhetne még Jedlicska Pál (1844–1917) kanonok és történetíró is tagként, ámde ellentmond ennek a keresztnevek eltérése.

892 SZABÓ: *Prohászka eszmévilágának kialakulása...*, 29.

893 HÓMAN – SZEKFÜ: *Magyar történet...*, V, 524–526.

védhetetlenül átalakító változásoknak szinte végeláthatatlan sorozata”, amely három-négy éven át zúdult rájuk, még a mindennapokat meghatározó, elemi erejű tapasztalás ez idő tájt.⁸⁹⁴ A közvélemény, Kmoskó társadalmi környezete általában véve sem volt fogékony a pusztázómori lelkészt foglalkoztató kérdések iránt. Ennek oka részben a falu ismeretének a hiánya volt, s ezért ez a társadalmi réteg a szociográfiai irodalom jelentkezését is érthető megütközéssel fogadta. A „felsőbb osztályokhoz tartozó átlagembernek” – írja Oláh könyvének a Kmoskóhoz kapcsolódó és azt kiegészítő-árnyaló iker-recenziójában Weis István – „teljesen elutasító [a] magatartása a falusi szegényemberrel szemben. Hogyan? El akarják rabolni azt az illúziót, hogy legalább a falu boldog, és alapja nemcsak a társadalmi békének, hanem a dolgok 1918 előtti rendjének? El akarják hitetni vele, hogy a falusi ember küszködik, nyomorog, holott ő látta, milyen jól él, mennyire kiaknázza termelői mivoltát? Neki akarják magyarázni, hogy a falun bajok vannak és a kisemberen segíteni kell, holott falusi rokona vagy barátja – földbirtokos, gazdatiszt vagy tisztviselő – csak rosszat beszélt neki a falu lakosságáról!”⁸⁹⁵ A vezető rétegek egy részénél megfigyelhető „parasztyűlölésre” Weis szerint némi mentséggel szolgál, „hogy viszont a faluban – legalábbis igen sok faluban – évszázados félreértések és bizalmatlanság miatt határozott „úrgyűlölet”-et látnak, olyanokkal szemben is, akik erre igazán nem szolgáltak rá.” Hozzáteszi még, hogy a háború okozta szenvedés és a két forradalom ugyanakkor a falu lakosságában „kitűrülhetetlen nyomot hagyott és élesebben választ el történeti korszakokat egymástól, mint a szatmári béke”. „A helyzet teljes félreismerésére vall azoknak az igyekezete, akik a régi világot, tekintélyek helyreállítása címén az „úrtiszteletet”, a birtokviszonyok rögzítését akarnák a falura kényszeríteni”, – írja a *Magyar Szemle* cikkírója. Ezek szerint tehát nem jártak sikerrel az ellenforradalmi különítményesek törekvései, amelyekről Prónay Pál számol be emlékirataiban: „Előszálláson, de Cecén is több ízben kellett úgy a községben magában, valamint az uradalmi majorokban az izgága cselédek között rendet teremteni néhány alaposan kimért botütéssel. Célom volt, hogy elsősorban az uradalmakban álljon helyre a régi jó viszony az uraság és cselédség között. Mert ilyen agrárállamban, mint Magyarország, úgy a megélhetés, valamint az egzisztenciális szempontokból a mezőgazdasági termelés akadálytalan lefolytatása igen fontos.”⁸⁹⁶ Oláh György, Prónay Pál és Weis István imént idézett írásai néhány vonással fölillantják előttünk azt a társadalmi környezetet, azokat a feszültségeket, problémaköröket és elvárásokat, elfojtott vagy akár nyíltan kifejezésre jutó indulatokat, amelyeknek az erőterében Kmoskó ekkortájt mozgott és amelyek az őt a hivatalos egyházhoz kapcsoló viszonyt is alakították. Ezek talán segítenek megértenünk azt a tulajdonképpen meglehetősen váratlan és meglepő fordulatot, hogy egy alapvetően konzervatív és tekintélytisztelő, néptanító atyja házában a katolikus egyház iránt érzett elkötelezettség, mély tiszteletben nevelkedett hívő ember, aki élethivatásul is a papi szolgálatot választja, végül is ellentétbe kerül egyházi előljáróival.

894 SZEKFÜ: *Forradalom után...*, 5.

895 WEIS: A falu válsága..., 187–190.

896 *A határban a Halál kaszál... Fejezetek Prónay Pál feljegyzéseiből*. Budapest 1963, 113. Két évvel később már visszafogottabban fogalmaz Weis István ugyanezekről a kérdésekről a magyar faluról szóló rövid tanulmányában. WEIS István: *A magyar falu*. (Magyar Szemle Társaság. Kincsestár, 10). Budapest 1931, 24–28, 77–78. A tömeg korábban „csak rendszertelenül kielégülő úrgyűlöletéről” ír másutt. Uő: *A mai magyar társadalom*. (A Magyar Szemle Könyvei, 2) Budapest 1930, 85. Az „úrgyűlölethez”, illetve a súlyos társadalmi ellentétekhez ld. még GESZTELYI NAGY László: Középosztályunk a gazdátársadalom tükrében. *Magyar Szemle* 1 (1927. szeptember–december) 12–24.

Kmoskónak a társadalmi kérdések iránti aránylag korán jelentkező érdeklődését jelzi, hogy egy 1918-ban írott cikkében – már a forradalmak, különösen pedig a Tanácsköztársaság előtt – a burzsoázia kritikája kapcsán Marx és Engels „találó” megállapítását idézi *A kommunista kiáltványból*.⁸⁹⁷ Úgy vélem, ez egyértelműen bizonyítja, hogy a társadalmi kérdések iránt már Pusttazámmorra kerülése előtt is érdeklődött, s ez is szerepet játszhatott abban, hogy egyáltalán lelkészi hivatalt vállalt. Az ő köreibben bizonyára nem sokan forgatták Marx és Engels műveit ez idő tájt, noha a magyar katolikus egyházban egyáltalán nem volt ismeretlen Marx és Engels munkássága. Láttuk, hogy Jehlicska Ferenc sokat foglalkozott a marxizmus tanításaival, s Prohászka Ottokár is már 1897-ben részletes ismertetést jelentetett meg Marx Károly *A tőke* című művéről a *Magyar Sionban*; a tudós püspök alapos tájékozottsággal rendelkezett a marxista szerzők forradalomelméleti nézeteiről is.⁸⁹⁸ Midőn 1905-ben megjelentek magyarul Marx és Engels válogatott művei Szabó Ervin szerkesztésében, a *Katholikus Szemle* hasábjain Prohászka méltatta a kiadványt.⁸⁹⁹ Schütz Antal írta 1936-ban a „látó Prohászkról:” „[M]egkondítja a vészharangot a marxizmus elé, mikor intellektuel-jeink hírért is alig hallották és szaktekintélyeink *ex cathedra* kijelentik, hogy annak nálunk nincsen talaja...”⁹⁰⁰

Ugyanakkor azt is ganggal föltételezhetjük, hogy a mértéktelenül elhúzódó igazolási eljárás kimenetele okán érzett aggodalom, sőt félelem is szerepet játszott abban, hogy hívek közé kérte magát Kmoskó: számolnia kellett az ügy számára kedvezőtlen lezárásával is, és egy ilyen helyzetben mindenképp megoldást jelentett volna egy lelkészi állás.⁹⁰¹

Több adat sugall párhuzamosságokat, esetleges kapcsolódási pontokat Kmoskó és Prohászka Ottokár alakja között.⁹⁰² Tudjuk, hogy mindketten behatóan érdeklődtek szociális kérdések iránt, így már viszonylag korán jól ismerték példának okáért Marx és Engels munkásságát is. Az eredetileg az Esztergomi Főegyházmegye alá tartozó Kmoskó úgy került Pusttazámmorra plébánosnak, hogy Prohászka átvette őt a Székesfehérvári Egyházmegyébe.⁹⁰³ Nem lehetetlen, hogy ebben szerepe volt a püspöknek: megmagyarázná, hogy miért vállalt Kmoskó lelkészi hivatalt ebben a félreeső kis faluban ahelyett, hogy például Budapesten tette volna meg ugyanezt. Ugyanakkor ahhoz sem férhet kétség, hogy sokkal könnyebb lehetett plébániához jutni egy távoli, szegény faluban, mint a fővárosban, Budapesten.⁹⁰⁴ Arra semmi jel nem utal, hogy időközben megromlott volna az esztergomi érsekhez, Csernoch János hercegprímáshoz fűződő viszonya. Utalunk itt esetleges párhuzamként arra, hogy a Prohászka által létrehozott Szociális Missziótársulat

897 Kmoskó Mihály (Syrianus): Zsidó lélek – sémi lélek. *A Cél* 9 (1918) 16.

898 Kmoskó Marx és Engels *Válogatott művei* első kötetének 1905-ben Budapesten megjelent kiadását használta. Ld. még HERMANN: *A katolikus egyház...*, 509. GERGELY Jenő: *Prohászka Ottokár; „A napbaöltözött ember.”* Budapest 1994, 57, 74–75.

899 GERGELY: *A keresztényszocializmus...*, 22.

900 Idézi SZABÓ Ferenc: *Prohászka és a modernizmus...*, 154.

901 1923. február 27-én igazolták és ugyanez év július 1-én került Pusttazámmorra. Mindazonáltal a lelkészi állás elnyerésével kapcsolatos teendőket jóval korábban kellett elindítania.

902 Prohászkról ld. Hermann Egyed rövid méltatását: HERMANN: *A katolikus egyház...*, 508–512. Prohászkról ld. még GYURGYÁK: *A zsidókérdés Magyarországon...*, 295–299. UNGVÁRY: *A Horthy-rendszer...*, 239–243.

903 Csernoch János elbocsátó levele (1923. május 22). Szfv. PL. No1587B–2209–1929. Köszönetemet fejezem ki Mózes Gergelynek, aki rendelkezésemre bocsátotta ezt a dokumentumot. Az egyetemi almanachokban korábban mindig mint „esztergom-főegyházmegyei áldozópap” szerepelt. Prohászka május 29-i dátummal vette át. PLE. 1402/1923.

904 Ezt a lehetőséget Mózes Gergely vetette föl.

kettészakadásakor (1922–1923) a társulat anyaháza Budapestről, amely az esztergomi érsek alá tartozott, a már a Székesfehérvári Egyházmegyébe tartozó, közeli Csobánkára költözött, s így a társulat szellemi inspirálójának, Prohászka Ottokárnak a joghatósága alá került.⁹⁰⁵ Lehetséges, hogy Prohászka is szerepet játszott abban, hogy Kmoskó egyáltalán lelkészséget vállalt: a püspököt is behatóan foglalkoztatták a szociális kérdések, a föld tulajdonviszonyai, a nagybirtok, ezen belül az egyházi nagybirtok problémaköre.⁹⁰⁶ Ismerhették egymást a budapesti egyetem hittudományi karáról, vagy akár az Ébredő Magyarok Egyesületéből is. Mindketten jóban voltak Fischer-Colbrie Ágost kassai püspökkel, aki sokat foglalkozott a keresztényszociális elmélettel és a felvidéki szociális mozgalom egyik pártfogója lett.⁹⁰⁷ Azt unokahúgai említik, hogy Kmoskó hetente 3–4-szer ment be az egyetemre órát tartani. Tárnokról vonattal ment be Budapestre, s ilyenkor gyakran utazott együtt a Székesfehérvárról Budapestre tartó Prohászka Ottokárral, akivel így rendszeresen sokat beszélgettek.⁹⁰⁸ S bizonyára az sem véletlen egybeesés, hogy Kmoskó 1929-ben, nem sokkal Prohászka halála (1927) után mond le lelkészi hivataláról. Az is hozzájárult ehhez a lépéséhez, hogy Prohászka ekkor már nem tudta megvédeni őt.⁹⁰⁹ Azt majd a további kutatásnak kell eldöntenie, hogy mindezek az elszórt adatok véletlen egybeesések csupán, avagy egy esetleges szoros kapcsolat meglétének rendszerré összeálló bizonyítékai. Meg kell azonban jegyezni, hogy a Székesfehérvári Püspöki Levéltár anyagának a szóbajöhető évekre vonatkozó anyagát átnézve nem bukantam olyan dokumentumra, amely bensőségebb kapcsolatra engedne következtetni Prohászka és Kmoskó között.

Kellemesen emlékezik vissza egykori professzorára Patai György / Raphael Patai is, aki az 1920-as években a Rabbiképző Intézet növendékeként a bölcsészettudományi doktorátushoz szükséges kurzusok keretén belül arab és szír nyelvet hallgatott Kmoskónál (vö. 2. ill.). Rőla már ekkor is közismert volt cionista meggyőződése, s az sem volt titok, hogy tanulmányai befejeztével, azaz a doktorátus megszerzését követően ki szándékozik vándorolni Palesztinába, amiként ezt azután meg is tette.⁹¹⁰ Megemlítjük, hogy Kmoskó utódjára, a szélsőségesen jobboldali és antiszemita Pröhle Vilmosra (1871–1946) is jószívvel emlékezik vissza Patai – nála arab, perzsa és Korán-stúdiumokat folytatott és nála is doktorált.⁹¹¹

905 GERGELY: *Prohászka Ottokár...*, 152, 208.

906 Ld. pl. HERMANN: *A katolikus egyház...*, 472–475 GERGELY: *Prohászka Ottokár...*, 109, 126, 135, 146, 158, 190, 195.

907 GERGELY: *Prohászka Ottokár...*, 59.

908 SZÁNTÓ: *Dr. Bernicei Kmoskó Mihály...*[kézirat], 21.

909 Vö. *uo.*, 22.

910 Raphael PATAI: *Apprentice in Budapest. Memories of a world that is no more*. Salt Lake City 1988, 298, 302, 322. Patai még le is rajzolta Kmoskót kedvenc tanárai között: *uo.* 313 [ld. 2. számú illusztrációkat a jelen műben.]. Patai (1910–1996) sokoldalú tudós volt, aki hosszú és termékeny élete során sokmindennel foglalkozott, ám érdeklődése középpontjában elsősorban a folklór állott, és számos jelentős művel gazdagította a szakirodalmat. Egyes, arab témákat érintő művei vitákat váltottak ki.

911 Pröhle Vilmos turkológus 1923-tól kezdődően a keletázsiai nyelvek és irodalmak professzora volt a budapesti egyetemen az ő számára létrehozott Keletázsiai Intézet élén, s Kmoskó halálát követően a Sémii Filológiai Tanszékét is vezette helyettesként megbízással (1931–1942). Pröhléről az a hír járta, hogy 40 nyelven tud. PATAI: *Apprentice...*, 368, 412. Pröhléről általában ld. Johann Adam STUPP: Professor Wilhelm Pröhle. *Südostdeutsche Vierteljahresblätter* 10 (1961) 228–230. *Magyar életrajzi lexikon*. 2. kiad. Budapest 1982, II, 446. *Révai új lexikona*. Szekszárd 1996–2008, XV, 881. ORMOS: Adalékok Pröhle Vilmos alakjához.

KMOSKÓ HALÁLA

Kmoskó Mihály 1931. április 8-án hunyt el. Fölmerül a kérdés: nem volt-e esetleg beteg? Szántó Katalin (Cherubina nővér) ilyesmiről sohasem hallott a falubeliektől, ugyanakkor mindenképp elgondolkodtató, hogy Kmoskó viszonylag fiatalon, 55 éves korában halt meg. Ez természetesen – különösen abban a korban – nem föltétlenül csak súlyos betegség következménye lehetett. Az mindenesetre tudható, hogy nem tragikus hirtelenséggel, például szívinfarktuszban vagy agyvérzésben halt meg, hiszen Pataky arról számol be, hogy maga is érezte a halál közeledtét és fölkészült rá. Feljebb már említettük, hogy Czeglédy Károly beszámolója szerint nagy számban jelentek meg a temetésen a Rabbiképző Intézet diákjai, hogy elbúcsúzhassanak szeretett tanáruktól. Czeglédy 1939-ben tért haza Hollandiából Magyarországra, a temetés részleteit ő tehát a jelenlévők elbeszéléseiből ismerhette, akik azonban ekkor még jól emlékezhetnek erre a 8 évvel korábbi eseményre. Azt is hozzátette még Czeglédy, hogy ugyanakkor a római katolikus egyház – saját papjának és kiemelkedő tudósának a temetésén – visszafogottan képviselte magát, minthogy időközben megromlott Kmoskó viszonya az egyházi felsőbbséggel. Noha nem zárható ki, hogy valóban volt feszültség Kmoskó és egyházi előjárói között, a kezünk között megfordult korabeli források nem támasztják alá Czeglédy sarkos fogalmazását. A temetésről a *Magyarság* hasábjain megjelent beszámoló, amely kiemeli „tót származását” Kmoskónak, „aki magát minden megpróbáltatás és küzködés ellenére magyarnak vallotta”, arról ír, hogy „a gyászszertartás igen nagy részvét mellett folyt le”. Először Pröhle Vilmos búcsúztatta az elhunytat a kartársak és a tanítványok nevében, majd „Pataky Arnold dr. teológiai tanár fényes papi segédlettel elvégezte a beszentelést”. Beszédet mondott még Papp Károly bölcsész-kari dékán az egyetem és az akadémia nevében, és a kerületi esperes. Részt vett a temetésen többek között Ernszt Sándor népjóléti miniszter, Trikál József egyetemi tanár, a hittudományi fakultás dékánja, valamint Griger Miklós országgyűlési képviselő, korábban sósikúti plébános. A budapesti előkelőségek vonattal mentek Tárnokig, majd az egyetem által megrendelt külön autóbusz szállította őket a pusztazámori temetőbe (6–10. ill.). Néhány nappal később Papp Károly bölcsész-kari dékán levélben mondott köszönetet Trikál Józsefnek, a hittudományi kar dékánjának „azért is, hogy Kmoskó Mihály tanártársunk temetését a Főtisztelendő Hittudományi Kar a Megboldogult érdemeihez méltóan oly fényesen és meghatóan méltóztatott rendezni”.⁹¹² Ugyanakkor a kortársak mindenképp érzékelhettek valamiféle feszültséget a temetésen, illetőleg a temetéssel kapcsolatban, mert Czeglédy puritán kálvinista személysége teljességgel kizárja, hogy az említett információkat megfelelő alap nélkül adta volna tovább. S aligha tévedünk, midőn úgy véljük, hogy Kmoskónak élete későbbi fázi-

912 Eltemették Kmoskó Mihályt. *Magyarság* (1931. április 12) 11. Levélmásolat (1931. április 15). ELTE. L. BTK Dékáni Hivatal iktatott iratai. 1525/1930–1931.

sában tett kijelentései, a fennálló rendszer, a keresztény középosztály elkerülhetetlen bukáását vízionáló megnyilatkozásai, amelyeket még a szószékről is hirdetett, mindenképp magyaráznának egy olyasfajta távolságtartást, amilyenre Czeglédy utalt.

Kmoskó még 1920. február 17-én, politikai célok szolgálatában tett utazása előtt készített végrendeletet. Rendelkezéseit később sem változtatja meg, úgyhogy 1931-ben bekövetkezett halálakor e végrendelet alapján járnak el. Könyveit az egyetemre, harmóniumát István öccsére hagyja, ezen túlmenően minden mást házvezetőnője, Luzsa Mária örököl, „aki tüdőgyulladásom idején gondos ápolásával életemet mentette meg”.⁹¹³

Kmoskó színes, szenvedélyes, impulzív, az ellentétes irányú szélsőségekre is hajlamos személyiség volt, aki nem ritkán szélsőséges véleményének köntörfalazás és megalkuvás nélkül minden körülmények között hangot adott. Az ilyen embereket nevezi *összeférhetetlennek* a mindennapi szóhasználat. Úgy vélem, életének furcsa vargabetűiben ez minden bizonnyal szerepet játszott. Ezzel együtt fontos szerepet játszott kora tudományos és politikai életében, úgyhogy részletes életrajza fontos adalékokkal járul hozzá a korszak alaposabb megismeréséhez és megértéséhez.

Amint feljebb láttuk, a fiatal diák Kmoskót előjárói úgy jellemezték, hogy „fölköttebb ártatlan és nagyon szeretetreméltó”, ami egy kedves és a világgal békében élő, nyitott szellemiségű, talán azt is mondhatnánk, hogy jó értelemben véve naív fiatalemberre utal. Felnőtt korában viszont egy végtelenül ideges, állandó félelemben élő embert látunk magunk előtt, aki idegességét hányavetiséggel, izgágasággal igyekszik levezetni, illetőleg palástolni. Akaratlanul is fölmerül a kérdés: mi okozta ezt a nagy változást? Mi törte meg ezt az embert? Ebben bizonyára szerepet játszottak egyes veleszületett, öröklött személyiségjegyek, mint például az érzelmi labilitás, a vegetatív instabilitás, ugyanakkor úgy vélem, talán az alábbi idézet nyomán elindulva lelhetünk rá a magyarázatra. Nos, 1920 júliusában 3 bizalmas jellegű ülést tartottak a nemzetiügyi kérdésről Budapesten a Területvédő Liga szervezésében. Közülük kettőn a szlovákság („tótság”) egyik vezető képviselőjeként Kmoskó is részt vett.⁹¹⁴ Már az első alkalommal heves szóváltás alakult ki a résztvevők között arról, hogy létezik-e nemzetiügyi kérdés egyáltalán, ezt ugyanis többen kétségbevetették. Kmoskó a leghatározottabban kiállt amellett, hogy igenis létezik nemzetiügyi kérdés és megoldásra vár – egyébként, mint megjegyezte, nem is ülnének együtt a vita résztvevői. Az ülés során a múlt egyik legfőbb problémájának nevezte Kmoskó a nemzetiügyi oktatást: „A mi egész közművelődési politikánk kultúrszédelgés volt. ... A gyermekek nem tanultak meg semmit. Az élethez szükséges legkezdetlegesebb ismereteket sem. Sem tótul, sem magyarul nem tanultak meg. Beszélnek egy nagyon kezdetleges paraszti nyelvet. Ha egy ilyen gyermekkel levelet akarunk megíratni, úgy nem képes arra sem magyarul, sem tótul. ... Ha az állami iskolákból felkerültek a gimnáziumokba, a legnagyobb részük lezúllott. Ez természetes is, mert elemi ismereteik tökéletlenek voltak, a gyermek fejében konfúzió keletkezett, a gyermek hozzászokott ahhoz, hogy kevert képzetekkel operáljon, s az ilyen gyermek egész életében szellemileg tönkretett lett. ... A magyarosítás a gyermekeknek oly lelki változást idézett elő, mely a lehető legked-

913 ELTE. L. BTK 1545/1930–1931. Kmoskó halálakor István öccse orgonakészítő, címe: Esztergom, Szent Imre utca 61.

914 A korabeli dokumentumokban a „Tótság” kifejezés gyakorta a Felvidék/Szlovákia/Szlovenszko szinonimájaként szerepel. Ugyanebben az értelemben előfordul még a „Tócia” kifejezés is. Péter ZADRAVEČZ [István] *titikos naplója*..., 188.

vezőtlenebbül hatott jellemük további fejlődésére. Ezek a gyerekek elidegenedtek saját népüktől is, anélkül, hogy magyarokká lettek volna. Ha magyar vidékre kerültek hivatalba, ugyancsak idegennek nézték a magyar népet. Ami kevésbé érezték át a tót népleletet, épp oly lelkiismeretlenül látták el a magyar nép ügyeit. Ez is egy magyarázata a mi közigazgatásunk ázsiai állapotának. Egészen bizonyos, hogy az így nevelt embereknek erkölcsi hátgerincük nem volt. [Elnök:] Az itt hangoztatott súlyos vádak a nem magyar származású intelligenciáról méltóztatik állítani? [Kmoskó:] Igen, de a magyar intelligencia ezzel párhuzamosan vált gerinctelenné. [Elnök:] Nem lehetne ezt az általánosságban hangzó állítást bizonyos statisztikával megalapozni? [Kmoskó:] Ez nevetséges, itt nem kell statisztika, ezt mindenki tudja.” Nos, amint már feljebb utaltunk rá, Kmoskó itt nyilvánvalóan nem egy az egyben magáról beszél, hiszen az elsorolt jellemzők közül több reá egyértelműen nem illik. Mindazonáltal az a benyomásom, hogy a szavai mögött kitapintható elkeseredettség forrása az a körülmény, hogy általánosságban, nagy vonalakban az elmondottakat saját magára is vonatkoztatja.⁹¹⁵ Amint már fent, a *Bevezetés*-ben említettem, azt figyelhettük meg, hogy egy szlovák születésű, ugyanakkor teljesen elmagyarosodott, minden tekintetben kettős kötődésű ember, akinek az éppen említett nehézségek ellenére, nagy lelki erőfeszítéssel végül is szemmel láthatólag sikerült megtalálnia helyét és beilleszkednie a világháború előtti Magyarország társadalmába, hirtelen elveszítette biztonságérzetét és tájékozódási képességét a világháború végét kísérő, illetőleg követő események során.⁹¹⁶ Kmoskóra is illett – az eltérések figyelembevételével – az, amit a közelmúltban a figyelem középpontjába került, a besztercebányai születésű s a két világháború között Sanghajban működött, kiemelkedő építész, Hudec (Hugyecz) László (1893–1958) írt egy magánlevélben nemzeti hovatartozásáról: „Hogy vajon magyar vagy tót vagyok, én nem tudom, nem is keresem, magamat széjjel nem vághatom, mint szétvágták hazámat, mindig az maradok, ami voltam. Nem kérdezte senki tőlem a régi szentistváni Magyarországon, hogy vajon tót vagyok-e vagy magyar? Szerettem mindkettőt ... és én is mind a kettő voltam.”⁹¹⁷ Míg Hudec esetében a kettős kötődés szüleinek eltérő származásából eredt („hiszen anyám magyar, apám tót származású volt”), addig Kmoskónál erre a kérdésre vonatkozóan nem rendelkezünk részletes, pontos adatokkal: nem tudjuk, melyik szülőjének milyen felmenői voltak. Valószínűnek kell azonban tartanunk, hogy mindkét szülője szlovák volt, ám a család asszimilációra törekedett s ebben a folyamatban már jelentős mértékben előre is haladt: családi és iskolai neveltetése révén Kmoskó magyarrá vált, amellettt hogy szlovák kötődéseit is teljes mértékben megtartotta. Hudec esetében érdekes adalék, hogy noha magyarságának számos tanújelét adta, 1920 után ő maga a szlovák helyesírást követő *Hudec* névalakot használja s ezen a néven is válik azután ismert építésszé, noha – úgy tűnik – korábban a magyar helyesírásnak megfelelően *Hugyecz* alakban írja a család a nevét; mindenesetre őt magát *Hugyeczként* anya-

915 TILKOVSKY: Viták..., 437–438. Ld. még feljebb az életrajz 681. jegyzetét a hozzátartozó bekezdéssel.

916 Vö. az életrajz 18. jegyzetéhez kapcsolódó bekezdést a főszövegben.

917 Idézi CSEJNY Júlia: Besztercebányától Sanghajig. Hudec László építész életútja. *Kommentár* 2009, 5. szám, 50. (www.kommentar.info.hu/attachment/0001/406_kommentar0905.pdf) Az interneten olvastam 2013. december 1-én. – O.I.

könyvezték és Budapesten folytatott tanulmányai alatt is *Hugvecz* néven szerepelt.⁹¹⁸ (A *hudec* egyébként szlovák közszó, jelentése: „zenész”).⁹¹⁹

Hasonló, a nemzeti kisebbséghez való tartozáson alapuló feszültség tapintható ki Kmoskó legjobb barátjánál, Jehlicska Ferencnél is, bár az ő esetében az eltérő személyiségjegyek következtében ez másképp, nem a Kmoskónál megfigyelt módon nyilvánult meg. Amint láttuk, ő is szlovák nemzetiségű katolikus pap volt, aki tehetségének és szorgalmának köszönhetően kitüntetéssel végezte el egyetemi tanulmányait. Mint a szlovákság nagy jövő előtt álló reménysége, 1906-ban a Szlovák Néppárt képviselőjeként tagja lett a magyar országgyűlésnek, ám püspöke utasítására hamarosan lemondott mandátumáról. Még az 1906. évi választások során az történt, hogy képviselői immunitásuk dacára két jelölt társával együtt Jehlicskát erőszakkal eltávolították a választások színhelyéről Verbó (*Irbové*) kisvárosában, Pöstyén mellett. Ugyanebben az évben kizárták a Pázmáneumból 3, míg az esztergomi szemináriumból 1 diákot, s a növendékpapság köréből is eltávolították őket. Erre szlovák nemzeti propaganda folytatásának vádjával került sor. Az egyik vádpontban az is szerepelt, hogy kapcsolatot tartottak olyan túlzó személyekkel, mint Jehlicska. Mindebből feljebbvalói számára bizonyítottnak látszott, hogy ezt a csoportot olyan személyek alkották, „akik széthúzó törekvéseik folytán az életben csak rombolni tudnának”. Ezt követően Jehlicska a tudománynak szentelte magát és egyetemi oktatóként folytatta pályáját a budapesti egyetemen. Sikeres volt, sokat publikált, s kollégái a magyarság iránti elkötelezettsége okán is dicsérték. Ám később kiderült, hogy nem volt őszinte, hanem minden bizonnyal a környezet nyomása alatt, illetőleg saját pályája egyengetése céljából mutatta magát meggyőződéses magyarérműnek. A világháború végén, a csehszlovák állam megalakulásakor (1918 végén) ugyanis súlyos kritikával illette a szlovákság magyarországi bánásmódját, egyben hitet tett a csehszlovák állam mellett és Prágába távozott. Ám hamarosan súlyos csalódás érte, így visszajött Magyarországra. Korábbi állásába nem tért vissza – botrányos távozása okán erre bizonyára nem is lett volna lehetősége –, hanem a magyar kormány támogatásával küzdött a csehszlovák állam felbomlásáért és egy önálló szlovák állam megalakulásáért.

Önként adódik a kérdés: vajon hogyan alakult volna Kmoskó élete, ha nem hal meg ilyen fiatalon, hanem megéri a 80 vagy akár 90 éves kort?⁹²⁰ Nem férhet hozzá kétség, hogy érdekes, akár váratlan fejleményekkel, meglepő fordulatokkal is szolgált volna még élete. Gondoljunk csak arra, mennyire eltérő és előre meg nem jósolható módon viszonyultak saját kortársai az elkövetkezendő idők kihívásaihoz! A messzemenően kommunistaellenes Bangha Béla ugyanolyan hévvel utasította el a nyilaskeresztes mozgalmat is, ám léteztek ellenkező példák. A Kmoskó szíriai küldetéséből ismert Lombos László ugyanakkor egyik vezetője, sőt kezdeményezője lett a papi békemozgalomnak a kommunista hatalomátvételt követően.

918 CSEJDI: Besztercebányától Sanghajig..., 48–59. Hudec Lászlóról részletesen ld. Luca PONCELLINI: *Hudec László*. Ford. BÁNKI Vera. (Az építészet mesterei). Budapest 2010. A fenti, zárójelben álló kijelentés („hiszen anyám magyar, apám tót származású volt”) az előbbi lábjegyzetben hivatkozott idézetben pontokkal jelzett helyen áll.

919 MENDRESZÓRA Miklós – ORBÁN Gábor: *Nový slovensko-mad'arský slovník. Új szlovák-magyar szótár*. Pozsony 1933, 157. Úgy tűnik, a szlovák név esetében az eredeti helyesírást választotta.

920 A „mi lett volna, ha...” kérdésről vö. HOBBSAWM: *Interesting times...*, 417–418. Gavriel ROSENFELD: Miért a kérdés, hogy „mi lett volna, ha ...?” (Elmélkedések az alternatív történetírás szerepéről). Ford. SZÉLPÁL Livia. *Aetas* 22 (2007), 1. szám, 147–160.

FÜGGELÉK

JELENTÉS A SZÍRIAI KATOLIKUS MISSZIÓK JELEN ÁLLAPOTÁRÓL

Az 1915–16. tanév második felében végzett tanulmányútja alapján benyújtja

DR. K MOSKÓ MIHÁLY

egyetemi tanár

Folyó év május hó elején beküldött „előzetes” jelentésem a dolog természeténél fogva nagyon hézagos volt.¹ Megfigyelésre és tanulásra szentelt időmmel ugyancsak takarékosan kellett bánnom és így írásra nem értem rá, annál is inkább, mert világosság hiányában éjszaka nem dolgozhattam. Azonfelül „előzetes” jelentésem benyújtása óta sokat láttam és tapasztaltam, az ország politikai, közigazgatási helyzetébe mélyebb bepillantást nyertem, a missziók belső életével alaposabban megismerkedtem. Több mint két hétig tartó hazautazásom alatt ráértem tapasztalataimon gondolkodni, gondolataimat rendezni és következtetni. Jelentésem e szellemi munka szerény eredménye, amelyet hazatérésem után az idevágó szakirodalom óvatos felhasználásával is mélyíteni, alaposabbá tenni igyekeztem.

Mostani jelentésem helyes elbírálása szempontjából előre kell bocsátanom, hogy kitűzött feladatomban megoldása nem volt könnyű. Mennyire szerettem volna a latin pátriárkátus és a *Terra Sancta*,² a ferenciek misszióit sorba megtekinteni! De erről szó sem lehetett. Az ország tele van ragályos nyavalyákkal, a parasztok s a *mukárik* (hajcsárok)³ mindenütt aranypénzt kérnek és papírpénzről hallani sem akarnak, nekem pedig semmiféle aranypénzem nem volt. Ilyen körülmények között egyes gyalogszerrel tett kisebb kirándulásoktól eltekintve mindössze egy nagyobb utat tehettem: Haifától Bejrútig a tengerpart mentén, hol lovon, hol tengelyen. Ez a két napig tartó utazás nagyon tanulságos volt, már csak azért is, mert Türoszban⁴ a maronita püspök papjaival, Szaidában pedig a franciskánus misszió plébánosával ismerkedtem meg, akiktől többrendbeli fontos adatnak jutottam birtokába, de ezt is csak azért, mert egy szerzetes hazánkfia, P. Kaszás Rajmund kármelita társaságában utaztam.⁵

1 Kmoskó előzetes jelentésének eddig nem sikerült nyomára bukkannom. Ez azért is felettébb sajnálatos, mert – amint kevéssel alább, ezen bevezető végén írja – mindazt, amiről benne beszámolt, ismertnek tétellezi föl, és ezért nem ismétli meg részletes beszámolójában.

2 A szentföldi ferences rendtartomány neve, teljes alak: *Custodia Terrae Sanctae*. Ld. feljebb az életrajz 172. jegyzetét és a kapcsolódó bekezdéseket a főszövegben.

3 Arab *mukári* (*mukārin* – a $\sqrt{KRY}$ gyökből). Ld. BAEDEKER: *Palestine...*, 5. kiad. (1912), XXI.

4 Ld. az életrajz 258, valamint a *Jelentés* 4, 198. és 355. jegyzetét.

5 Kaszás Márton Rajmund (1878–1931) 1902-ben lépett be a kármelita rendbe. Teológiai tanár, majd 1912-től tartományfőnök. 1918-ban a veszprémi egyházmegye szolgálatába lépett. Ezek az információk az internetes *Szaleziánus adattár*ból származnak (<http://szalezianum.hu/en/node/24?sid=562>). 2012. augusztus 22-én olvastam. – O.I. A világháború alatt a Haifa melletti híres kármelita kolostorban tevékenykedett, ahonnan 1917 nyarán tért vissza a budapesti anyaházba (Kármelita zárda, Budapest, VI., Huba utca 12). Pallavicini ögróf konstantinápolyi nagykövet jelentése a cs. és kir. ház és a külügyek minisztériumának. ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A. XII 211 Türkei Berichte 1917.

Szíriában tudniillik a hangulat jelenleg olyan, amilyen hazánkban lehetett 1849 telén.⁶ Túlzás nélkül merem állítani, hogy Szíria közigazgatása a jelen pillanatban valóságos rémuralom. Május havában történtek tömeges kivégzések, száműzetések, vagyonelkobzások; a basztonádok⁷ napirenden vannak; az ország kémekkel van tele. Angol, francia és orosz ügynökök működését titkos török kémek tartják szemmel, akik mindenhová befurakodnak és elsősorban a papságot kísérik figyelemmel. Mondanom sem kell, hogy ilyen körülmények között őszinte nyilatkozatokat nemigen lehet az emberektől várni. Az arabok, főleg a papok⁸ szenvedélyesen szeretik a politikai vitákat, de csak akkor nyilatkoznak őszintén, ha nincs mitől tartaniok, máskülönben szinte tüntetnek sovén hazafiságukkal. Csak akkor nem tudják palástolni igaz érzelmeiket, ha az *Agence Milli*⁹ által közzétett hivatalos és félhivatalos politikai hírek kerülnek szóba. A törökök s a központi hatalmak sikereit vagy egyszerűen kétségbe vonják, vagy lehetőleg kisebbitik, és óvatosan elejtett szavaikból nyilvánvaló, hogy az antant végső győzelméről rendületlenül meg vannak győződve. Szerencsémre a haifai kolostorban¹⁰ szintisza keletiek között laktam, akik révén másokkal is megismerkedtem. Ha politikáról volt szó, kerültem minden túlzást és gyűlölködést, szavaimat jól megfontoltam ugyan, de soha meggyőződéselem ellen nem beszéltem. Ezzel bizalmat keltettem magam iránt, ami végre is megoldotta az én bizalmatlan keleti környezetem nyelvét és nem egy értékes értesüléshez juttatott.

Sajnos még így is be kell ismernem értesülesem hézagos és hiányos voltát. Törökországot sokkal nehezebb megérteni és alaposan megismerni, mintsem az ember gondolná. Ehhez nem elég 6 hónap; még 6 esztendő sem sok. Mindazonáltal remélem, hogy kitűzött feladatokat, amennyire a cél megkívánta, jóformán maradék nélkül oldottam meg, amint alábbi jelentésemből ki fog tűnni.

Jelentésem három részből áll. Az elsőben missziós expanziónk politikai premisszáival foglalkozva Szíria belpolitikai helyzetét tárgyalom, a másodikban a missziók állapotáról számolok be, s a harmadikban a szükséges következtetéseket levonva a missziók irányában tartozó kötelességeinket fejtem ki. Jelentésem feltételezi előzetes referádám ismeretét, amelyre csak ott reflektálok, ahol helyreigazításra szorul.

6 Kmoskó itt nyilvánvalóan a szabadságharc leverése utáni időkre, 1849–1850 telére gondol. Hermann Róbert szíves közlése.

7 Francia *bastonnade* „botozás”, különösen a talpra mért ütésekkel.

8 Lapszéli megjegyzés ceruzával: Micsoda papok? [Ezek a lapszéli megjegyzések minden bizonnyal Várady Lipót Árpád kalocsai érsektől erednek.]

9 A hivatalos török hírigyónkség.

10 A Kármel-hegy tengerbe nyúló kiszögellésén 170 m magasságban álló hírneves kármelita kolostorról (Kármel-hegyi Miasszonyunk kolostora vagy Illés-kolostor) van szó Haifa mellett, ahol Kmoskó végülis 3 hónapot töltött szíriai útja során. A hegy legnagyobb magassága 552 m. Az I. világháború előtti években (1910–1912) 18–20 szerzetes élt a kolostorban. Ld. C[laude] R[eignier] CONDER – H[erbert] H[oratio] KITCHENER: *The survey of Western Palestine*. London 1881–1883, I, 283–284. BAEDEKER: *Palästina...*, 7. kiad. (1910), 214–215. Uő: *Palestine...*, 5., átdolg., bőv. kiad. (1912), 232. HOADE: *Guide...*, 641. MEISTERMANN: *Új útmutató...*, 404. MEISTERMANN – HUBER: *Durch's Heilige Land...*, 418. Eberhard Graf von MÜLINEN: Beiträge zur Kenntnis des Karmels. *Zeitschrift des Deutschen Palästina Vereins* 31 (1908) 5–15. Vö. továbbá *Der Karmel im Heiligen Land*.

I. Szíria jelen belpolitikai állapota

Szíria alatt a Török Birodalomnak a Földközi-tenger keleti partja mellett elterülő, kb. 280.000 km² keskeny részét értem, amelyet keletről a Szíriai-sivatag határol.¹¹ E területet csaknem kizárólag arabul beszélő népek lakják. Számuk aligha haladja meg a négymilliót, egy km²-re eszerint 14–15 lélek esnék.

E helyen minket elsősorban a lakosság politikai pártállása érdekel, amelyről nyugodt lelkiismerettel, minden túlzás nélkül azt merem állítani, hogy egész Szíria csekély kivétellel az antanttal rokonszenvez, vagy ha úgy tetszik, még helyesebb, ha e gondolatot úgy fejezem ki: amennyire gyűlöli a törökök uralmát, éppúgy szeretne szabadulni tőle. Ha Szíria lakossága minden tekintetben homogén tömeg volna, a török uralom egy hétig sem tarthatná magát. De mint első jelentésemben bőven kifejtettem, az arab nép aszociális természete a közjó fogalmát, a közjó gyakorlati megvalósítását az egyedek tudatos közreműködése útján teljesen kizárja, ennek következtében az ország apró érdekcsoportokra bomlik, amelyek egymást megérteni, egymásnak segítségére lenni nem akarnak, és így a törököknek nem nehéz a *divide* és *impera* elve alapján az ország politikai egyensúlyát ideig-óráig fenntartani.

A különböző csoportok érdekeinek megfelelően a lakosság antant-szimpátiái erősen megoszlanak. A Libanon keresztény lakossága, amint ismeretes, a franciákért lelkesedik. A *Terra Sancta* olasz többsége, amely a kelet-római birodalom visszaállításáért küzdő olasz imperializmus szolgálatában áll, Palesztinában igyekszik hangulatot csinálni Itália mellett.¹² Az angol világpolitika, amelynek sarkalatos programja a tengerek s a világkereskedelmi utak monopóliuma, Arábia meghódítását s az iszlám megnyerését tűzte ki céljául, s e célból a muszlimok rokonszenvére pályázik. Szíriában különös kegyeltjei a drúzok, akiket teljesen zsoldjába fogadott: szíriai politikája ezeknek a vad harcosoknak rokonszenvére és ragaszkodására támaszkodik.¹³

Újabb időben a francia politikusok is belátták, hogy szíriai aspirációik megvalósítására a keresztény lakosság rokonszenve nem elegendő, s azért politikai propagandájukat a muszlimokra is kiterjesztették, és hogy nem minden eredmény nélkül, mutatják a bejrúti francia konzulnál lefoglalt titkos iratok, amelyekről alább bőven lesz szó.¹⁴

Érdekes, hogy micsoda válaszfalakat emelnek e különböző szimpátiák az ország lakói között. Az olaszbarátok éppúgy gyűlölik a franciák és angolok híveit, mint ahogy utálják a törököt avagy a németet, és megfordítva. A haifai kármelita zárdának Olaszországban nevelkedett és természetesen erősen olaszbarát mostani plébánosa, P. Illés határozottan ellenséges indulattal volt tulajdon testvérbátyja, Efrém testvér iránt, mert ez utóbbi a bagdadi misszió francia atyáinál nevelődött, és így francia érzelmű volt teljes életében. A két testvér emiatt annyira idegenkedett egymástól, hogy én a kettőt három hónap alatt

11 Ez a történelmi értelemben vett Szíria, amely jóval nagyobb a mai hasonnevű államnál – ez utóbbi határait az I. világháborút követően határozták meg. Ld. az életrajz 26. jegyzetéhez tartozó részt a főszövegben.

12 Ld. az életrajz 172–174. jegyzetéhez kapcsolódó részeket a főszövegben.

13 A drúzok egy a 11. században létrejött, az ismailitáktól leágazott iszlám szekta követői, akik zárt közösséget alkotnak és jelentős mértékben elkülönülnek a környező lakosságtól. Arabul beszélnek, és ma Szíriában, Libanonban, valamint Izraelben élnek.

14 Ld. a *Jelentés* 34. jegyzetéhez kapcsolódó tágabb szövegrészt a főszövegben.

alig kétszer láttam beszélni egymással. És ez így van mindenfelé: az antant hívei között is a széthúzás szelleme uralkodik.

Szíria lakóinak antant-rokonszenvét két okra vezethetjük vissza: az egyik a török uralom, a másik az európai hatalmak tülekedése a lakosság rokonszenvéért, amelyet nehéz aranyakkal fizettek túl.

A török közigazgatás bűneiről és számtalan mulasztásairól már első jelentésemben számoltam be. Az ott mondottakhoz csak azt tehetem hozzá, hogy addig, amíg az ifjútörökök a birodalom tökéletes centralizációjának tervéről le nem mondanak, tisztességes közigazgatásról nem gondoskodnak s az ország jólétét nem emelik, szemben találják magukkal az egész arab népet, amelyet megnyerni később egyre nehezebb és nehezebb lesz.

A török politikusok, úgy látszik, még mindig azt hiszik, hogy a *divide és impera* immorálisan zseniális alkalmazásával, miként a múltban, most is célt érnek. Elfelejtik azonban, hogy az idők járása Szíriában is nagyot változott. Szíria ugyanis etnográfiai tekintetben egységes terület, mert hiszen néhány ezer kurdot, cserkeszt, európaiat és vagy 100.000 zsidót leszámlítva az egész ország egy nyelven beszél és ugyanahhoz a fajhoz, az elarabosított szírhoz tartozik. Hogy a nemzetiségi kérdés ebben az országban eddigelé sok port nem vert fel, annak egyedüli oka az, hogy a keleti közfelfogás etnográfiai csoportokat nem ismer, hanem az emberiséget vallása szerint osztályozza. Az uralkodó vallás az iszlám; akik nem vallják Muhammadot prófétának, adófizető (*ahl dzsizja*, vagy *ahl dzimma*),¹⁵ avagy alávetett népek (*raijja*).¹⁶ Minden nem-muszlim felekezet (*táifa*)¹⁷ egy-egy „nemzet” (*milla*); mint ilyen, bizonyos nagyon korlátozott autonómiával felruházott erkölcsi testületet képez, amelyet a török kormány előtt a keresztényeknél a pátriárka s a felekezet püspöki kara képvisel, a zsidóknál a török kultuszminisztériumba beosztott *hahám bási*,¹⁸ a főrabbi. (A latin egyház a kapitulációk megszűnéséig a francia kultuszprotektorátus erejénél fogva ezen államjogi szervezet keretén kívül állott.)¹⁹ E felekezetek kölcsönös agyarkodása és örökös ellenségeskedése következtében a keresztény elem mint politikai tényező Szíriában alig számított. Igen ám, de ez az állapot újabban ugyancsak megváltozott! Az indifferentizmus terjed, a felekezeti kapcsolatok lazulnak, az európai eszmék és velük a nemzetiségi elv egyre jobban és jobban beszűrődnek az arabok köztudatába, és így nem nehéz előrelátni, hogy nincs messze az a pillanat, amikor a *divide et impera*, a törökök politikai bölcsességének ez a kvintesszenciája teljes csütörtököt fog mondani.

Alig lépett életbe az alkotmányosság és ezzel a sajtó szabadsága, legott felmerült Szíria és Mezopotámia etnográfiai egységének gondolata és vele az

arab kérdés,

illetve az a politikai program, amely Törökország arab lakosságának nemzetiségi alapon való tömörülését tűzte ki céljául, akár a Török Birodalom keretén belül, ha kell, akár azon kívül, ha lehet.

15 Arab kifejezés, tudományos átírással (klasszikus arab) *ahl ġizya*, *ahl ġimma*.

16 Arab kifejezés, tudományos átírással (klasszikus arab) *ra'īyya*.

17 Arab kifejezés, tudományos átírással (klasszikus arab) *īā'īfā*.

18 Arab-török hibrid alak, tudományos átírással (arab) *hāḥām bāšī*; török alak *haham başı*.

19 A kapitulációkról ld. az életrajz 178–179. jegyzetéhez tartozó szövegrészt a főszövegben.

Az arabs nemzetiségi mozgalom alapjában véve nem új dolog. A régebbi időkben azonban az arabok szeparatisták törekvései nem tudatosan a nemzetiségi eszmében gyökereztek, hanem abban a gyűlöletben, amelyet 1517, Szíria megszállása óta a török uralommal szemben éreztek. A szorosan vett Arab-félsziget nyugati partján ez a gyűlölet vallási színezetet öltött. Jemen imámjai mint a zajditák felekezetének főnökei szálltak háborúba a hanafita törökök ellen.²⁰ A vahhábita mozgalom, amely a 18. század vége felé Közép-Arábiából kiindulva a Hidzsáz két szent városát is fenyegette (Mekkát és Medinát), vallási színezete dacára voltaképpen a török uralom ellen irányuló politikai mozgalom volt.²¹ Szíriában ilyesmi lehetetlen volt, egyszerűen azért, mert az ország lakói épp oly szunniták voltak, mint a törökök maguk; a kalifátus kérdését illetőleg pedig, dacára a szultán jogcímei bizonytalanságának, megegyezni sohasem tudtak. Ehhez járult a keresztény elem is, amely az ország egységét erősen megbontotta, úgyhogy a szíriai arabok szeparatisták törekvései mindvégig politikai jellegűek maradtak és főleg abban a tényben nyilvánultak meg, hogy egyes kalandorok a lakosság ellenszenvének ügyes felhasználásával a török uralom ellen minduntalan lázadást szítottak és magukat hosszabb-rövidebb ideig a konstantinápolyi központi kormánytól függetlenítették. Ilyen lázadók voltak Dzsánbúlád, Ipsir a 17. században és Dzsazzár pasa a 18. században. Ide sorolható különben a drúz Fahr ad-Dín felkelése is (†1635), aki a lakosság törökellenes hangulata nélkül semmit sem tudott volna elérni.²²

20 A zajditák az iszlám *síta* ágához tartozó mérsékelt szekta követői, akik nevüket Ali (‘*Alī*’; megh. 661), a negyedik kalifa, illetőleg imám dédunokája, Zajd (*Zayd*; megh. 740k) után kapták. A hanafita irányzat az iszlám *szunnita* ágát alkotó négy jogi iskola egyike, amely nevét az iskola megalapítója, Abu Hanífa (*Abū Ḥanīfa*; megh. 767) után kapta. Ez utóbbi jogi iskola volt leginkább elterjedve az Oszmán Birodalomban, míg a zajditák Jemen lakosságának fontos részét teszik ki.

21 Muhammad ibn Abd al-Vahháb (*Muḥammad ibn ‘Abd al-Wahhāb*; megh. 1792) szigorú tanításának követői az iszlám *szunnita* ágán belül. Ma Szaúd-Arábiában ez a hivatalosan is uralkodó vallási irányzat.

22 Dzsánbúlád Ali pasa (*Ġānbūlād ‘Alī*; megh. 1610) Aleppó kurd származású kormányzója, kiemelkedő felkelő a 17. század elején. Ahmad al-Dzsazzár pasa (arab névalak; tudományos átírással: *Aḥmad al-Ġazzār*; török névalak: *Ahmet Cezzar*; 1720 k.–1804) bosnyák keresztény származású, majd az iszlámra áttért katona és politikus, aki évtizedeken át Akkó és a szomszédos területek szinte önálló ura volt. Melléknevét kegyetlenségéről kapta: a *Dzsazzár* arab szó jelentése „mészáros”. A drúz származású II. Fahr ad-Dín emír (arab névalak tudományos átírással: *Faḥr ad-Dīn*; 1572–1635) uralkodása alatt (1590–1633) az Oszmán Birodalomhoz tartozó, ám gyakorlatilag önállóvá vált, alapvetően a mai Libanonnak megfelelő terület a virágkorát élte. Nem világos, kire gondol Kmoskó *Ipsir* említésekor. Kronológiailag megfelelne *Ipsir Musztafa* pasa (török névalak: *İpsir Mustafa*; megh. 1655), aki kaukázusi, abház származású katona volt, s többek között Buda és Aleppó kormányzójaként is működött. Nagyvezír volt 1654–1655-ben, majd kivégezték. Kiemelkedő személyiség volt, sokfelé tevékenykedett, így többek között Szíriában is, jelentős volt katonai vezetőként. Viszonylag önálló politikát folytatott és számos követővel is büszkélkedhetett. Ld. *Encyclopaedia of Islam*. Új [2.] kiad. Leiden–London 1960–2004, III, 1248a [Ipsir Muṣṭafā Pasha]. Ám sokkal inkább illene a Kmoskónál szereplő kontextusba a premodern libanoni történelem talán legjelentősebb alakja, a Siháb-családból származó II. avagy Nagy Basír emír (arab névalak *Basīr as-Sihābi*; tudományos átírással: *Bašīr aš-Sihābī*; élt: 1767–1850; 1788 és 1840 között működött), aki a Magas Portával szembeszállva a mai Libanon jelentős részét gyakorlatilag Isztambultól független területként irányította, ámde ebben az esetben kronológiai problémákkal szembesülünk. Az arab *Basír* név török dokumentumokban előfordul *Ibsir* (*İbsir* > *İpsir*) alakban is. Ez az alak nyilvánvalóan egy dialektális *Bsīr* (*Bšīr*) kiejtésű alak révén keletkezett. Fölmerül a gyanú, hogy Kmoskó összekeverte ezt a két történelmi személyt. Philip K. Hitti: *Lebanon in history*. London 1957, 8–9, 412–421. Abdul-Rahim ABU-HUSAYN: *The view from Istanbul. Ottoman Lebanon and the Druze emirate in the Ottoman chancery documents 1546–1711*. London–Oxford 2004, 65–66, 69, 71, 131–132. As‘ad ABUKHALIL: *Historical dictionary of Lebanon*. (Asian Historical Dictionaries, 30). Lanham 1998, 39–40, 67.

Az arab elem törökellenes hangulatát nem nehéz megérteni. Aleppóban megtekinttem Marcopolinak, egy gazdag olasz levantinusnak tekintélyes régiséggyűjteményét.²³ Az ott felhalmozott belföldi eredetű tárgyak némi fogalmat nyújtanak arról a fém-, agyag-, majolika- és szövőiparról, amely Szíriában még a 16. században virágzott, de amelynek mai napság még csak nyomaival sem találkozunk. A törökök gyarmatnak tekintették Szíriát, gazdagságát kirabolták, fölérték. A helytelen és nyomasztó adózási rendszer tönkretette a földművest, a kisiparost, tápot adott a kivándorlásnak, elősegítette az ország elnéptelenedését, amely a belterjes gazdálkodást s a gyáripár keletkezését teljesen lehetetlenné tette. Igazán botor dolog volna kívánni az araboktól, hogy pusztá idealizmusból kirablóikért és elnyomóikért lelkesedjenek.

Ehhez járulnak bizonyos érzelmi momentumok is. A török hihetetlenül öntelt és gögs, birodalmának meghódított népeivel elbizakodottan bánik, és minduntalan érezteti velük hatalmát. Az arabok sem képeznek kivételt, a török szemében ők is csak amolyan leigázott, értéktelen horda. Márpedig ebben a mi kedves szövetségeseinknek sehogy sincs igazuk. Megengedem, hogy a török köznép az arabnál átlag sokkal becsületesebb és megbízhatóbb, de ezzel körülbelül ki van merítve minden, amit a török előnyére az arabbal szemben elmondhatunk. Lustaság dolgában a két nép körülbelül egyforma, azzal a különbséggel, hogy a török jóval könnyelműbb az arabnál. Az arabs továbbá ősrégi időktől fogva a mai napig született kereskedő, határozott esztétikai érzékkel bír, a tudományok iránt érdeklődik, amit a törökökről legnagyobb csodálók is mernének elmondani. Az igazság érdekében meg kell azonban jegyezni azt is, hogy az arabsok imént elősorolt jó tulajdonságai nagyon egyoldalúak. Az arabs kereskedelme improduktív, mert csakis a kész áru elhelyezésére szorítkozik. Tudományszomjának alapja a vagyonszerzés, azonkívül az egyedüli tudományág, amelyet ambícióval, büszkeséggel és lelkesedéssel művel, nyelve és irodalma. Az arab nyelv azonban óriási szókincse mellett a vele foglalkozókat csakis formai irányban neveli. Az írókból frazeológusokat, az irodalomból dagályos, tartalom nélküli frazeológiát csinál, amelyből egyes kivételektől eltekintve okosat tanulni alig lehet. Az arab irodalom ilyenén való irányozottsága teljesen megfelel az arab nép irreális, fellengző gondolkodásmódjának, üres gögjenek és megbízhatatlanságának.

Abd al-Hamid [modern török alak: II. Abdülhamid; (uralk. 1876–1909)] uralmának megdöntése után az ifjútörök párt júliusi forradalmának mámorában török efendik és arabs urak, muszlimek és keresztények testvéri csókokat váltottak egymással, s egy új, boldogabb óra bekövetkezését várták. Ebből azonban nem lett semmi. Az arabok az új török uralomban ugyancsak csalódtak.

23 Az olasz eredetű, Genovából származó Vincenzo és Nicola Marcopoli 1827, illetőleg 1839 táján érkezett Khiosz szigetéről Aleppóba, s a Marcopoli-család hamarosan döntő szerephez jutott a város kereskedelmi életében. Egyes tagjai különböző európai országok konzulaiként is működtek, így például az olasz konzul tisztsége a családon belül öröklődött. Nagy családi archívumuk a legújabb időig megvolt. Mafalda ADE WINTER: *Picknick mit den Paschas. Aleppo und die levantinische Handelsfirma Fratelli Poche (1853–80)*. Diss. Tübingen 2009, 3–8, 28, 70–72, 81–82, 86–95. Vö. Thomas RIIS: *Affaires et vie quotidienne à Alep (1820–1870): La maison Giustiniani e Nipoti, puis Vincenzo Marcopoli & Cie. Les sources orientales. Un bilan provisoire. Bulletin d'études orientales* 34 (1984) 141–152. A család legkiemelkedőbb tagja Paolo Marcopoli volt, aki örökös nélkül hunyt el. A Marcopoli-gyűjtemény különösen gazdag mezopotámiai pecséthengerekben. Gertrude Bell angol utazó 1909 februárjában említi naplójában, hogy Aleppóban meglátogatott (külön-külön) két neves gyűjtőt, André Marcopolit és Georges Marcopolit.

A parlamenti rendszer nem vált be. Az araboknak fogalmuk sem volt arról, mi a *hurrija*,²⁴ az alkotmányos szabadság, és mi a *hukumat an-nijāba*,²⁵ a népképviselői kormány, amelyről a gomba módra keletkező újságok annyit szavaltak. A közvetett választási rendszer mellett a választások alig érdekelték valakit. A legtöbb helyen az *Union et Progrès*²⁶ jelöltjei kerültek ki győztesen, rendszerint ellenjelölt nélkül. Jellemző, hogy a legtöbb papi ember alkotmányjogi kérdésekben oly tájékozatlan, mintha a legsötétebb Afrikából csöppent volna Szíriába. Ahányat csak megkérdeztem, kinek van aktív, illetve passzív választási joga, mindegyik pirulva vallotta be tudatlanságát, azzal a mentséggel, hogy az iskolában erről semmit sem hallottak, és hogy az idevágó irodalom török, amelyet ők nem értenek. A papság különben a választásoktól teljesen távol tartotta magát. Képzeltető, hogy a köznép hogyan fogta fel az alkotmányos élet derengését! Kuriózum gyanánt hadd mondjak el egy jellemző adomát az első választások furcsaságaiból.

Egy kisebb szíriai vidéki városban történt az eset állítólag. Mikor a *káimakám*²⁷ a választást kihirdette, az emberek legott gyanakodva kérdezték: micsoda huncutság készül már megint? Miért akarja őket a hatóság rendes munkájuktól elvonni? A kérdés annyira fúrta oldalukat, hogy deputációba mentek a *káimakám*hoz, hogy megtudják, mit akar tőlük voltaképpen. A *káimakám* magyarázgatni kezdte nekik a népképviselői intézményét, és hogy a dolgot érthetőbbé tegye, olyasmit talált mondani, hogy az egész ország ezentúl több száz képviselőt küld Sztambulba a padisah öfelsége színe elé, akik a nép kívánságait előtte tolmácsolni fogják. E szavakra a jóembereknek leesett az álluk, s azt firtatták, meg lesznek-e büntetve, ha a választásra nem mennek el. – Miért? – Hát csak azért, mert ezért nem érdemes munkánkat abbahagyni. – És mért nem volna érdemes? – Mert hiábavaló az egész. – Hogy-hogy? – Ha az a több száz ember egyszerre állít be a padisah öfelsége elé, akinek növecsse meg Allah életkorát, és valamennyi elkezd beszélni, a padisah nem fog érteni beszédükből semmit. Ha pedig külön-külön mennek be hozzá, akkor már a tizediknél el fogja felejteni, mit kért tőle az első, és összetéveszti kéréseiket.

Ilyen felfogás mellett nem csoda, hogy az arabs nép képviselői nagyjából az ifjútörök párt komitéjának kinevezettjei, akik a nép nyelvét alig értik.

Az arabok azonban nemcsak a választási rendszerben csatlakoztak. Az ifjútörök párt az örmény forradalmi komité támogatásával nyerte meg a játszmát az öreg Abd al-Hamíddal szemben. Ennek fejében az ifjútörökök mindenféle reformokat ígértek, többek között decentralizációt is. Ezt az ígéretüket tényleg be is váltották, de hogyan? Minden vilajetben a kormány kinevezett hivatalnokaiból tanácsot szerveztek azzal a jogkörrel, hogy a befolyó adók bizonyos hányadát a felmerülő helyi szükségletek fedezésére fordíthassák.²⁸ A decentralizáció látszata megvolt ugyan, de a tanács határozataiba a helyi lakosságnak nem volt beleszólása, és így az egész reform éle a vidék lakosságának érdekei ellen is volt fordítható.

24 Tudományos átirással (klasszikus arab) *hurriyya*.

25 Tudományos átirással (klasszikus arab) *hukumat an-niyāba*.

26 Az „Egység és Haladás Társaság/Párt” az ifjútörökök politikai szervezete, pártja volt (1908–1918). Ld. az exkurzusok 106. jegyzetéhez tartozó részt a főszövegben.

27 Arab *káim makám* (klasszikus arab *qā'im maqām*) „helyettes”, „helytartó” kifejezésből, amely számos különböző jelentésben használatos. Itt: egy kisebb közigazgatási egység (arab *kadā / qaḍā'*, kb. „körzet”), „előjárója” vagy méginkább egy város „kormányzója”. Ld. MEISTERMANN: *Új útmutató...*, 47. MEISTERMANN – HUBER: *Durch's Heilige Land...*, 36. MANZANO MORENO: *Introduccion...*, 27. James W. REDHOUSE: *A Turkish and English lexicon*. Új lenyomat. Konstantinápoly 1921, 1429a.

28 A *vilajet* arab szó, amely a törökben egy közigazgatási egységet jelöl, jelentése „tartomány”.

A legkeservesőbb csalódás azonban Szíria arab népét akkor érte, amikor nyilvánvalóvá lőn, hogy az ifjútörök párt esztelen sovinizmusában egész Szíriát nyelv és érzelem dolgában törökké akarja tenni. E törekvés szükségszerű ellenhatása volt az arab nemzetiségi párt keletkezése a Balkán-háború folyamán. 1913-ban, amidőn híre járt, hogy az antant Szíria megszállását tervezi, az arab nemzetiségi mozgalmak már annyira előrehaladtak[, hogy] a muszlim és keresztény szírek keresni kezdték a kölcsönös közeledés feltételeit és módozatait, hogy közös erővel a törökök ellen a politikai harcot felvehessék. Kezdetben „reform-klubok” alakultak, ahol a szükségeseeknek látszó reformokat vitatták, majd megalapították az arab decentralista pártot azzal a bevallott céllal, hogy Szíria három vilajetjét, a bejrúti, a damaszkuszi és az aleppóit, esetleg a szultán szuverenitásának elismerése mellett, de mindenesetre a török elemnek a közhivatalokból való teljes kizárásával, autonóm kormány alatt egyesítsék. A párt hivatalos neve *Parti de [la] Décentralisation* volt, két fő komitéja Bejrútban és Kairóban székelte.²⁹

1913 elején Safik Muajjad,³⁰ volt damaszkuszi képviselő, egyben odaváló dúsgazdag mágnás, Konstantinápolyban meginterpellálta Bompard-t,³¹ Franciaország ottani nagykövetét: hajlandó-e Franciaország Szíria muszlim lakosságát éppúgy oltalmába venni, mint azt a keresztényekkel tette, és ha igen, hajlandó-e előmozdítani a decentralista párt terveit s azt fegyverrel támogatni, ha a szükség úgy hozná magával?

A követ a kérést magát, úgy látszik, nagyon szívesen vette, másfelől azonban csöppet sem volt elragadtatva az arab politikus naív és ügyetlen fellépésétől, olyannyira, hogy általa komoly figyelmeztetést intézett a decentralistákhoz: viselkedjenek okosan és kerüljék a hazafiatlanság látszatát, amely ügyüket teljesen elronthatná.

1913 március havában 6 előkelő bejrúti keresztény az ottani francia konzulnak egy memorandumfélét nyújtott át, amely a szíriai keresztények következő alternatív kívánságait tartalmazta:

1. Szíria elfoglalása Franciaország által. Ha ez lehetetlenségnek bizonyulna, beérnék
2. a bejrúti vilajet teljes autonómiájával francia protektorátus és ellenőrzés mellett. Ha pedig ez sem volna keresztülvihető, kéri
3. a Libanon egyesítését a bejrúti vilajettel Franciaország ellenőrzése mellett.³²

1914 őszén Törökország is a világháború forgatagába sodródott. A bejrúti francia konzul holtbizonyosra vette, hogy néhány hét múlva a győztes francia flottával tér vissza, és mint szélteben beszél, azzal búcsúzott el bejrúti ismerőseitől: „*au revoir en quinze jours.*”³³ Emellett elkövette azt a hihetetlen könnyelműséget, hogy a konzulátus titkos irattárának egy részét egy nagy állószekrény mögött elfalazva lakásában hagyta. A

29 A „Decentralizációs Párt”, teljes nevén „Az Adminisztrációs Decentralizáció Oszmán Pártja” (arab *Hizb al-lāmarkazijja al-idāriyya al-uszmāni*; tudományos átírással: *Hizb al-lāmarkazijya al-idāriyya al-‘uṣmānī*) 1912 és 1916 között volt aktív. Ld. Philip S. KHOURY: *Urban notables and Arab nationalism. The politics of Damascus 1860–1920*. Cambridge 1983, *passim*, kül. 63.

30 Teljes neve tudományos átírással *Šafīq Mu‘ayyad al-‘Azam* (1861–1916). Róla ld. KHOURY: *Urban notables...*, *passim*.

31 Louis Maurice Bompard (1854–1935) francia diplomata és politikus, francia nagykövet Orosz- (1902–1907) és Törökországban (1909–1914), majd a francia szenátus tagja.

32 A „Libanon” itt az 1861-ben európai nyomásra létrehozott „Libanon-hegység” keresztény autonóm területre (arab *Mutašarrifijjat Dzsabal Lubnān [Mutašarrifiyyat Ġabal Lubnān]*) utal, amely önálló kormányzóságot (szandzsák) alkotott. Ld. még a *Jelentés* 137. jegyzetét alább.

33 Francia: „vizontlátásra két hét múlva”.

két hét eltelt, a konzul azonban csak nem jött. Egyik dragománja³⁴ – lehet, hogy ludas volt a decentralisták üzelmeiben, lehet, hogy más önző okból – a török hatóságoknak jelentést tett a konzul szekrényéről. A törökök természetesen siettek lefoglalni az értékesnek ígérkező leletet, amely tényleg egész garmada *chiffra*lt táviratot,³⁵ bizalmas levelet stb. tartalmazott, amelyekből csakhamar kitűnt, hogy jóformán egész Szíria érzelmileg Franciaország hűbéres tartományává lőn.

Az ifjútörök párt egy pillanatig sem habozott az elkobzott okmányok alapján halálos csapást mérni a decentralista pártra és magára az arab népre. Az alaji³⁶ vérbíró-ság 1915 őszén megindította az eljárást a kompromittáltak ellen, s a főkolomposokat, számra nézve 22-t, halálra ítélte. Az ítéletek végrehajtására 1916. május 6-án került a sor: Damaszkuszban 7, Bejrútban 15 decentralistát kötöttek fel. Az elítéltek java része muszlim volt, Szíria legelőkelőbb és legvagyonosabb [családjainak] tagjai közül. A kivégzés után Haifában és másutt ingyen osztogatták Ahmed Dzsemál pasa háromnyelvű hivatalos kiáltványát, melynek francianyelvű, a *Journal de Beyrouth*-ban közzétett szövegét tisztelettel mellékelni bátorkodtam.³⁷ A török hatóságok gondtalanságára és felületességére jellemző, hogy az elítéltek névsorából egy delikvens kimaradt; e mulasztást utóbb a *Journal de Beyrouth* egyik legközelebbi száma pótolta.

A török kormány drákói szigora leírhatatlan megdöbbenést keltett mindenfelé. A „haza” s a „hazafiság” ismeretlen fogalmak Szíriában, és így nem csoda, hogy az arabok rémségesen elképedtek a vérbíró-ság szigorán. Bejrútban ottani főkonzulátusunk titkárá-nak, Zsivánovics úrnak házában egy maronita lelkésszel akadtam össze, aki egyáltalában nem tudta felfogni, hogy lehet valakit hazaárulás címén felkötni, és ugyancsak elámult annak hallatára, hogy Európában sokkal kisebb politikai deliktumok miatt végeztek ki embereket, mint volt a decentralistáké.³⁸

Eszem ágában sincs kétségbe vonni az alaji bíróság ítéletének jogos voltát. De arról igenis lehetne vitatkozni, okos dolog volt-e 22 családot tönkretenni, és belőlük mártírokat csinálni. Ezt a gondolatot valaki Dzsemál pasa előtt fel is vetette, aki állítólag azzal

34 Akkád eredetű (> arámi > arab > görög > francia) szó, jelentése „tolmács”, „idegenvezető”, „kísérő” a Közel-Keleten. Itt nyilvánvalóan a konzulátus helybéli tolmácsáról van szó. A dragománokról általában ld. Judith Cecily LAFFAN: *Negotiating empires. "British" dragomans and changing identity in the 19th century Levant*. Diss. University of Queensland 2011. A disszertáció rendelkezésemre bocsájtásáért Norbert Schwakénak (Názáret) tartozom köszönettel. – O.I.

35 Francia: „számjeltávirat”. Az ügyről ld. az exkurzusok 23. jegyzetéhez kapcsolódó szövegrészt.

36 *Alaj* – város a mai Libanonban. Arab írással عاليه [‘Ālayh], modern latin írással írt szövegekben *Aleih*, illetőleg *Aley* alakban szerepel. Ennek a szír eredetű arab földrajzi névnek az etimológiájáról, kiejtéséről és helyesírásáról ld. WILD: *Libanesische Ortsnamen...*, 47, 49–50, 115–116.

37 A melléklet Kmoskó *Jelentéséből* hiányzik, ámde nemrég sikerült rábukkannunk máshol: Communiqué de S.E. le commandant en chef de la 4me armée. *Journal de Beyrouth* 4 (1916) 622. szám (1916. május 6) 1–4. Fellelhető: ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A. XXXVIII 369 Konsulate 1916 [Damaszkusz]. Mellékelve Dr. Ranzi főkonzul Damaszkuszban 1916. május 11-én kelt, Burián István báróhoz, a cs. és kir. ház és a külügyek miniszteréhez intézett jelentéséhez „*Das Urteil des Krieges-gerichtes in Aleh im zweiten Hochverratsprozesse*” tárgyában. Ezt megelőzően Dr. Ranzi főkonzul 1915. október 29-én és november 14-én már jelentett a hazaárulási ügyben fogatosított letartóztatásokról. November 29-én arról jelent, hogy a tripoliszi görög-katolikus püspök, Msgr. Dúmáni francia állampolgárságú titkárat, Anatole Meseray-t kivégzik, míg magát a püspököt a háború idejére Szivaszba száműzik. ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A. XXXVIII 366 Konsulate 1915 A-Ga [Damaszkusz]. Dzsemál pasáról ld. az V. Exkurzust. Msgr. Dúmániról ld. a *Jelentés* 157. jegyzetét.

38 Zsivánovics titkár urat nem sikerült azonosítanom. – O.I.

felelt, hogy Ausztria-Magyarországon jóval több politikai bűnöst végeztek ki anélkül, hogy a közvélemény ez ellen tiltakozott volna.

De ez nem volt minden. A törökök más rendszabályokhoz is nyúltak, hogy az arabok üldözésével és elnyomásával kitűzött céljukhoz, a török birodalom eltörökösítéséhez közelebb jussanak.

Az arab hivatalnokokat Szíriában vagy elcsapták, vagy elhelyezték. Az arab rendőrök helyébe mindenütt törököket hoztak, a házak, nyilvános intézetek, utcák, közhivatalok nemtörök (európai nyelvű és arab) feliratait eltávolították, és helyükbe török felírásokat tettek.³⁹ A keleti egyházak felekezeti iskoláit, ahol csak lehetett, bezárták, és főleg a libanoni hegyvidéken a bezárt iskolák tanerőinek felhasználásával állami iskolákat nyitottak.

Súlyos csapás volt a decentralista pártra a telekkönyvek (*tabu*)⁴⁰ revíziója is. Első pillanatra szinte bizarr dolognak látszik a telekkönyvek revízióját a decentralistákkal összefüggésbe hozni, s azért ez az állításom némi magyarázatra szorul.

A muszlim latifundium-birtokosok tudniillik nem azért lettek decentralistákká, mint-ha akár a reformokért, akár a reformokat támogató nagyhatalmakért igazán lelkesedtek volna. Állásfoglalásuk igazi okát az arabokat jellemző csúf önzésükben kell keresnünk. A muszlim latifundiumosok java része aljas csaló, 24–48%-kal dolgozó hitvány uzsorás, akik a pórok tudatlanságának felhasználásával tettek vagyoni szert. Aleppó vidéke például nem is olyan régen még a szomszédos fellahok⁴¹ birtokát képezte, ahol némi földművelés mellett főleg baromtenyésztéssel foglalkoztak. Az ilyen uzsorás kiszemelt egy alkalmas földet és ügyesen szóba állt a parasztokkal: Van kút a szántóföldön? – Nincs. – No, majd én gondoskodom róla, hogy legyen. A látszat kedvéért, hogy a parasztok ne bizalmatlankodjanak, valami csekélyke ellenszolgálatot kötött ki, és csakhamar kútmessterrel és munkásokkal jött vissza, akik a pórok nagy örömeire a megígért kút hamarosan megcsinálták. Erre a telekkönyvi hivatalba ment, ahol a kút a környékével együtt nevére íratta, a következő évben pedig az így kisajátított birtokot bérbe adta, s a parasztokat elzavarta. Se szeri, se száma a szíriai nagybirtokoknak, amelyek ilyen és ehhez [hasonló] csalásoknak köszönik keletkezésüket.

Nos, a világháború kitörése előtt híre járt, hogy az ifjútörökök a telekkönyveket revideáltatják. Ettől ijedtek meg ezek az uzsorások, akik abban a hitben csatlakoztak a keresztény decentralistákhoz, hogy Szíria elfoglalása esetében az angolok avagy a franciák által, politikai érdemeik elismerése fejében vagyonuk békés élvezetében fognak maradni. A törökök természetesen siettek kijátszani ezt az ütőkártyát is az arabok ellen. A telekkönyvek revízióját elrendelték, a kétes vagyoni jogi címeket szigorúan megvizsgáltatják, s a jogtalanul szerzett fekvőségeket tulajdonosaiktól egyszerűen elkobozzák. Haifában is lakott egy ilyen uzsorás, aki Akka vidékének parasztságát tette tönkre ilyen telekkönyvi machinációkkal.⁴² Ez is máról holnapra jutott koldusbotra a telekkönyv revíziója alkalmával.

39 Ez a törekvés a háború eleje óta megfigyelhető volt. Dr. Ranzi főkonzul Damaszkuszban 1916. március 30-án kelt, Burián István báróhoz, a cs. és kir. ház és a külügyek miniszteréhez „*Die Turcisierung des öffentlichen Lebens in Syrien*” tárgyában intézett jelentésében említi ezt, megjegyezve: „Ez a tiszta arab lakossággal bíró városnak külsőleg török jelleget kölcsönöz.” ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A. XXXVIII 369 Konsulate 1916 [Damaszus].

40 Ld. a VI. Exkurzust.

41 Arab *fellah* [*fallāḥ*] „paraszt”.

42 Kmoskó a héberben Akkó (tudományos átírással *Akkō*) néven ismert város nevének arab alakját használja: Akka (tudományos átírással *Akkā*).

Magában véve ez az intézkedés az ifjútörökök becsületére válnék, ha minden esetben igazságosan és részrehajlás nélkül foganasítottatnék. Sajnos féltő, hogy a birtokpereket is teljesen a politika szolgálatába állítják, képtelenek lesznek az igazságosság határain belül maradni, és csak fokozzák az arabok elkeseredését, amely amúgy is nőttön nő.

Hogy milyen rossz véleményekkel vannak az arabok elnyomók felől, mutatja az is, hogy szerintük a törökök a jelen világháborút az arabok kiéheztetésére és kipusztítására akarják felhasználni. A látszat, sajnos, erősen a törökök ellen szól. A hatóságok az ország egész gabonatermését lefoglalták, a polgári lakosság élelmezéséről azonban csakis a hadi célokra szükséges mennyiségek biztosítása után gondoskodnak. Ez azonban oly lassan, oly léhán, oly könnyelműen történik, hogy az őszi eső már be is áll, anélkül, hogy a szabadon álló gabonahalmazok kellő elhelyezéséről gondoskodás történt volna. Az eredmény: az egész gabona néhány nap alatt kiszárad és tönkremegy. A szervezés hiányának s a hatóságok gyalázatos könnyelműségének gyászos következményei a drágaság és az éhínség. A drágaság ugyan korántsem akkora, mint minálunk, de a nép oly szegény és mostanában annyira keresetképtelen, hogy a legszükségesebb élelmi cikkek háborús árat megadni képtelen lévén, éhen kell halnia.⁴³

Fokozta a nyomort a múlt évi sáskajárás is, melynek az Egyiptomi-sivatagtól a Tauruszig, a már félig érett gabonát kivéve, minden zöldség, minden falevél, minden fűszál áldozatul esett [87–89. ill.].⁴⁴ A múlt esztendő tavaszától a folyó év februárius haváig Szíria népének kizárólagos táplálékát kenyér képezte, helyesebben képezte volna, ha lett volna miből sütni. A kormány azonban a termést zár alatt tartotta, az emberek pedig hullottak mint a legyek! Hányszor láttam eldobott narancshéjakat rágicsáló nőket és gyerekeket, fűvet evő parasztasszonyokat! Folyó év július elején Haifában sehol egy szem gabona nem volt található, még a német templomosok gyarmatában⁴⁵ sem, akiknek

43 VÖ. TAMÁRI: *Am al-dzsarád....*, 54. WILL: *Kein Griff nach der Weltmacht....*, 118. Ld. a VII. Exkuzust.

44 1915 áprilisában oly hatalmas sáskajárás sújtotta Palesztinával együtt Szíriát, hogy a palesztinai lakosság emlékezetében ez a természeti csapás mintegy a háború összes bajának és a török rémuralomnak együttes jelképévé vált. *Al-Kudsz al-uszmánija....*, 190–191. TAMÁRI: *Am al-dzsarád....*, 6, 79–80, 184, 209, 219, 222, 224, 226–230, 236, 280. Stefanie WICHART: The 1915 locust plague in Palestine. *Jerusalem Quarterly* 56–57 (2014) 29–39. Az I. világháború alatti Jeruzsálemtől, illetőleg az ebben a műben található napló hátteréről ld. többek között Abigail JACOBSON: Negotiating Ottomanism in times of war: Jerusalem during World War I through the eyes of a local Muslim resident. *International Journal of Middle East Studies* 40 (2008) 69–88. A sáskajárásról ld. még Alexander AARONSOHN: *With the Turks in Palestine*. Boston–New York 1916, 49–53.

45 *Jelentésében* Kmoskó a „gyarmat” szót mindenütt „mezőgazdasági telep”, „gazdaság” értelemben használja. – A „templomosok” (német *Templer*; angol *Templars*) kifejezés egy 1850 táján Délnémetországban, Svábföldön, Württembergben létrejött, evangélikus gyökerű, chiliasztikus, pietista reformközösséget (német *Templergesellschaft/Templergesellschaft*) jelöl, amely – Isten népének egybegyűjtésére, Krisztusnak a közeljövőben várható második eljövételére készülve, amely a Szentföldön fog majd bekövetkezni – 1868 és 1873, valamint 1902 és 1907 között két hullámban összesen 7 telepet hozott létre Palesztinában, legelőször Haifában és Jaffában, ahol azután intenzív mezőgazdasági termelést folytattak elsősorban. Számuk sohasem haladta meg a 2.200 főt. Elnevezésüknek nincsen köze a jeruzsálemi templomhoz, sem a templomos rendhez. Egyes újszövetségi szöveghelyek (Efezusiakhoz 2:21–22; 1 Péter 2:5) alapján a társaság tagjai úgy vélték: az Úr szent templomának építőköveiként épülnek egybe ők maguk a Lélek által Isten hajlékává. Úgy vélték, „Isten népeként” elidegeníthetetlen joguk van a Szentföld birtoklására. Léteztek körükben önálló keresztény, német és oszmán Palesztina létrehozására irányuló törekvések is. Ld. Mahmoud YAZBAK: *Haifa in the late Ottoman period, 1864–1914. A Muslim town in transition*. (The Ottoman Empire and its heritage, 16). Leiden 1998, 220–231. Aharon GEVA-KLEINBERGER: *Die arabischen Stadtdialekte von Haifa in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*. Wiesbaden 2004, 6–11. KILDANI: *Modern Christianity....*, 584, 589. A templo-

pedig mindig volt feleslegük. Mi lesz később? És ha Haifában, a termékeny Ezdrelon-síkság⁴⁶ közvetlen közelében ilyen a helyzet, mi lesz a Szentföld kevésbé gazdag, kevésbé civilizált részeiben? Szabad ezek után meglepődnünk, hogy e nyomorúság láttára az arabok fejében az a szörnyűséges gyanú fészkel meg magát, hogy a török hatóságok az éhséget még maguk is fokozzák, hogy a gyűlölt arabokat nyakukról lerázzák?

Szíriának diktátora jelenleg Ahmed Dzsemál pasa, a tengerészeti miniszter. Jó barátja, Loytved⁴⁷ damaszkuszi német konzul elbeszélése szerint a pasa politikai vezérkarának főnöke, Ali Fuád basa [35, 53. ill.] az arabok esküdt ellensége, akinek politikai programja az arabok kiirtása. Éppenséggel nincs kizárva, hogy az arabok kiéheztetésének pokoli ötlete is tőle származik, mert a török politika nemigen válogatós eszközei dolgában.⁴⁸

De ha már az arab kérdésről van szó, jelentésem nem volna teljes, ha Szíria koronátlan királyáról, a „nagy” Dzsemálról néhány szóval röviden meg nem emlékezném.

---

mosokról általában ld. Alex CARMEL: *Die Siedlungen der württembergischen Templer in Palästina 1868–1918*. Ford. Perez LESHEM. (Veröffentlichungen der Kommission für Geschichtliche Landeskunde in Baden-Württemberg, B/77). Stuttgart 1973. SCHÖLCH: *Europa und Palästina 1838–1917...*, 37–38. Paul SAUER: *Uns rief das Heilige Land. Die Tempelgesellschaft im Wandel der Zeit*. Stuttgart 1985. Helmut MEJCHER: The plight and relief of God's nation. The First World War and the German Templar community in Palestine. In: *The First World War as remembered...*, 129–140. BALLOBAR: *Diario...*, 305, 32. jegyzet. Ludwig REINHARDT: *Kulturgeschichte der Nutzpflanzen*. (Die Erde und die Kultur, IV). München 1911, I, 125.

46 A héber *Jizreél* késői görög megfelelőjeként szerepel az *Eszdrélón* alak, amelynek magyar változatai *Eszdrelon*, *Ezdrelon*, illetőleg *Esdrelon*. Nem világos, hogy teljesen azonos területet jelent-e a két szó. BUHL: *Geographie...*, 106, 205. MEISTERMANN: *Új útmutató...*, 543. MEISTERMANN – HUBER: *Durch's Heilige Land...*, 609–610. *Bibel-Lexikon...* (szerk. HAAG), 843–844.

47 Julius Harry Löytved-Hardegg (1874–1917) különböző diplomáciai posztok betöltését követően 1915 és 1917 között a damaszkuszi német konzulátust vezette ideiglenesen. Nagyon jól ismerte a Keletet, ezen belül is Szíriát, minthogy ott nőtt föl: Bejrútban született, ahol apja dán konzul volt. A német állampolgárságot 1896-ban, édesanyja családnévét (Hardegg) 1908-ban vette fel. Lenyűgöző személyiségével mindenkit rabul ejtett, egyben igen okos és ügyes ember is volt, aki nagy befolyással bírt a történelmi Szíriát igazgató oszmán-török vezetőkre. Egy visszaemlékezés szerint az ő működésére válaszul semmisítette meg bombáival egy francia hadihajó a bejrúti német konzulátust 1915. március végén. A bombázásról előre értesítést kapott a lakosság, úgyhogy a környék lakói – a konzult is beleértve – biztonságos helyre menekültek a bombázások elől. Kiemelkedő műgyűjtő volt; viszonylag fiatalon, tífuszban hunyt el. *Biographisches Handbuch...*, III, 117–118 (fényképpel). Aysin YOLTAR-YILDIRIM: *Seljuk carpets and Julius Harry Löytved-Hardegg: A German consul in Konya in the early 20th century*. In: *Thirteenth International Congress of Turkish Art. Proceedings*. Szerk. DÁVID Géza, GERELYES Ibolya. Budapest 2009, 747–757 (fényképpel). WILL: *Kein Griff nach der Weltmacht...*, 106, 422. jegyzet; 195. Dán származású lévén a konzul neve bizonyára *Loytved* volt eredetileg, és ezzel magyarázható, hogy nyomtatásban a *Loytved* és *Löytved* alak egyaránt előfordul. AARONSOHN: *With the Turks...*, 62. Ebben a forrásban a konzul neve tévesen *Leutweld von Hardegg* alakban szerepel.

48 Ali Fuád pasa (arab névalak, tudományos átírással: 'Alī Fu'ād; török névalak: Ali Fuat Erden; 1883–1957) Dzsemál pasa vezérkari főnöke (*chief of staff*), majd a 8. hadtest parancsnoka volt. Nem tévesztendő össze a vele majdnem egyidős Ali Fuád (Cebesoy; 1882–1968) pasával, a XX. hadtest parancsnokával, aki szintén részt vett egyes palesztinai hadműveletekben. Kmoskónál a téves „Fuád Ali” basa alak szerepel. Ballobar gróf spanyol konzul is említi memoárjaiban „Ali Fuád bejt, a rettenetes vezérkari főnököt [*Ali Fuad Bey, el terrible jefe de Estado Mayor*]”, aki a Törökországban élő hárommillió görög kapcsán egy vendégségben kijelentette: „Még rosszábbul bánunk majd velük, mint az örményekkel.” DJEMAL Pasha: *Memories of a Turkish statesman 1913–1919*. London é.n. [1922], 186. BALLOBAR: *Diario...*, 154 [1916. szeptember 9]. Cyril [Bentham] FALLS – A[rchibald] F[rank] BECKE: *Military operations. Egypt & Palestine. From June 1917 to the end of the war*. (History of the Great War). London 1930, [I], 35, 366, 1. jegyzet; 725. *Birinci dünya harbi'nde Türk harbi*. IV. *Sina-Filistin cephesi*. Ankara 1979–1986, II, 99, 6. ábra, 12. ábra. Ali Fuád pasa halálát követően leszármazottai később közreadták visszaemlékezéseit: Ali Fuad ERDEN: *Birinci Dünya Savaşı'nda Suriye Hatturaları*. 2. kiad. Isztambul 2006. LARCHER: *La guerre...*, 660.

Megjegyzem, hogy a híres pasa „nagy” (*kbir*⁴⁹) melléknevét nem azért nyerte, mintha az arabok nagyon lelkesednének érte, hanem van egy más hasonló nevű pasa is, Dzsemil Dzsemál, a jeruzsálemi hadtestparancsnok, akit megkülönböztetésül Damaszkuszban székelő névrokonától „kis” Dzsemálnak neveztek el [52. ill.].⁵⁰

„Nagy” Dzsemál Franciaországban nyerte magasabb katonai kiképzését, és így nem csoda, hogy egészen a háború kitöréséig franciabarát maradt. 1914 július havában, tehát alig egy hónappal a világháború kitörése előtt Talaat Bejjel,⁵¹ a belügyminiszterrel Oroszországban járt, hogy Török- és Oroszország között a politikai közeledés útjait egyengesse. A bejrúti svéd konzul állítása szerint borközi állapotban Franciaországot életeti még most is, noha újabban gyermekei nevelését egy német *Fräulein*ra bízta.

Akik magánéletét ismerik, azt mondják róla, hogy tisztakezű úriember, adósságai nincsenek, mindenütt készpénzzel fizet (nagy szó török hivatalnokoknál!) és baksist senkitől el nem fogad. Van azonban egy más eszköze a *captatio benevolentiae*nak ebben a szerencsétlen Törökországban, amelynek egy török sem tud ellenállani: az asszony. És a „nagy” Dzsemálnak éppen ez a gyöngye oldala. Valami Antebi nevű jeruzsálemi zsidó kufár két gyönyörű zsidólánnyal hozta össze, akik a hatalmas basát teljesen megszelídítették, úgyhogy azóta a zsidók hatalmába került, és csodálatos indolenciával tűri azt az aprópénzmizériát, amelyről első jelentésemben körülményesen beszámoltam.⁵² De a *bonvivant* pasa nem éri be zsidó barátnőivel.⁵³ Nem egy politikai delikvens csak úgy tudta megszabadítani nyakát a hóhér kötelétől, hogy kegyelmi kérvényét szép neje, lánya vagy más szemrevaló nőrokona útján juttatta el öccsellenciájához...

Annyi tény, hogy egész Szíriában őt teszik felelőssé az országban elharapódzott vad aprópénz-spekulációért, amelynek kezdeményezését és gyakorlását mindenütt a zsidóknak tulajdonítják. Mindenfelé hallani: ha Dzsemál annyit akasztat, miért nem köttet fel ráadásul néhány főuzsorát? Mert akkor rögtön vége volna az aprópénzuzsorának. Ezt azonban a jó Dzsemál nem teheti, mert nem engedik zsidó barátnői.

---

49 Arab népnyelvi alak, az irodalmi alak tudományos átírással *kabir*.

50 Dzsamál Bása asz-Szagír (arab névalak tud. átírással: *Ġamāl Bāšā aš-Šaġīr [al-Marsīnī]*) a 8. hadtest (*army corps*) parancsnoka volt a 4. hadseregben Ahmed Dzsemál pasa alárendeltjeként, majd pedig 1917 novemberétől Dzsemál utódként a 4. hadsereg főparancsnoka. Neve alapján ő maga vagy a családja az alexandrettai szandzsák Merszin (török: *Mersin*, arab névalak: *Marszín*, tudományos átírással: *Marsīn*) városából származhatott. TAMÁRI: *Ām al-dzsarād*..., 142, 189. [Szalím Tamári] Salim TAMARI: Shifting Ottoman conceptions of Palestine. Part 1: Filistin Risalesi and the two Jamals. *Jerusalem Quarterly* 47 (2011) 28–38.

51 Mehmed Talat (1874–1921), az Egység és Haladás Társaság egyik vezetője, belügyminiszter (1913–1917), majd nagyvezír (1917–1918). Kmoskó a név arab formáját használja ([Muhammad] Talaat, ez tudományos átírással [Muhhammad] *Ṭaʿat*).

52 Minthogy Kmoskó első jelentése nincs meg, sajnos nem ismerjük „körülményes” [=„részletes”] beszámolóját erről a kérdésről. Ugyanakkor ld. alább a *Jelentés* 121. jegyzetét és a kapcsolódó részeket a főszövegben, valamint a VIII. Exkurzust. – Kmoskó ama vádjával kapcsolatban, mely szerint Dzsemál pasa a zsidókkal szemben elnéző magatartást tanúsított, megemlítendő, hogy a helybéli muszlimok véleménye szerint nemcsak a zsidókkal bánt a muszlimoknál elnézőbben, hanem a keresztényekkel is. Egy korabeli török megfigyelő szerint viszont az Oszmán Birodalomban bármely kisebbség tagjainak, így az araboknak is sokkal jobb dolguk volt, mint maguknak a törököknek – ezt a megállapítást az idézetet kommentáló arab szerző a leghatározottabban visszaautasítja. Erről a kérdésről ld. az V. Exkurzust végét. TAMÁRI: *The short life*..., 47, 50. Ld. még uő: *Ām al-dzsarād*..., 46.

53 A szakirodalom Dzsemál pasának egy zsidó kedveséről tud. Róla ld. a V. Exkurzust.

A zsidók említésével eljutottunk a mai Törökország egy másik problémájához, s ez a

zsidókérdés,

más szavakkal az a probléma, mit tegyenek kulturális és gazdasági tekintetben elmaradt népek jól felfogott léteérdeükben, hogy nemzeti javaik (anyagiak és, *last not least*, az erkölcsiek is) a zsidóság kapzsiságának áldozatul ne essenek. A zsidókérdés mindenütt nemzetgazdasági probléma, de jelentősége iparilag és kereskedelmileg fejlett népeknél, amelyek e téren önálló nemzeti szervezettel bírnak, nincs. A zsidók természetesen e kérdés bárminemű felvetésében antiszemitizmust látnak és legott vallásüldözést emlegetnek, hogy e probléma igazi értelmét elhomályosítsák. S ez, sajnos, nagyon is sikerült nekik...

Részben Szíriában, de különösen Palesztinában a zsidókérdés nemcsak gazdasági, hanem egyúttal politikai probléma, amely ezt a sajátos jellegét a cionista mozgalomtól nyerte. A cionista mozgalom maga, mint ismeretes, a nemzetiségi elv zsidó alakja, az a törekvés, hogy az egész világ zsidósága, nemzeti múltja, hagyományai és ősi nyelve alapján szervezkedve, mint önálló politikai léttel felruházott etnográfiai csoport foglaljon helyet a világ nemzetei között. Maga a mozgalom a kitűzött cél helyének, idejének és egyéb körülményeinek szempontjából a következő pártokra osztható:

A *mizrahi*, vagyis „keleti” cionisták a zsidó állam helyét Palesztinában állapítják meg, a megvalósítás módját illetőleg azonban két különböző nézeten vannak.⁵⁴ A cionista vezérek hivatalos pártja, az ún. „kormánypárt” a zsidó állam megvalósításával addig akar várni, míg a szükséges tőke s a terv diplomáciai előkészítése biztosítva nincsen.⁵⁵ Az ún. cijjóni cionisták viszont azonnal munkához akarnak látni, s egyelőre beérik palesztinai kisebb zsidógyarmatok alapításával is.⁵⁶

54 Történelme során a cionizmuson belül számtalan kisebb-nagyobb csoportosulást, ágazatot tartanak számon. Mindazonáltal a fenti felosztás a rövid vázlattal együtt elnagyolt és pontatlan. A kérdéshez ld. Zionismus. In: *Jüdisches Lexikon*. Szerk. Georg HERLITZ, Bruno KIRSCHNER. Berlin 1927–1930, IV/2, 1578–1621, kül. 1584–1597. Ivonne MEYBOHM: *David Wolffsohn. Aufsteiger, Grenzgänger, Mediator. Eine biographische Annäherung an die Geschichte der frühen zionistischen Organisation (1897–1914)*. (Jüdische Religion, Geschichte und Kultur, 17). Göttingen–Bristol 2013, 69–75, 126–127. – A *mizrahi* (*mizrahi*) szó magyarázatában Kmoskó téved. Ebben a konkrét esetben ugyanis ez mozaikszó (*akronima*): a héber **MerkaZ RuHanI** (tudományos átírással: [*merkāz rūḥānī*]; „szellemi/vallási központ”) kifejezés egyes mássalhangzóiból segédmagánhangzókkal létrehozott szóként való kiolvasása és a cionizmus valóságos, törvénykövető irányzatát jelöli. Minthogy a szó ebben a formában egybeesik a „keleti” jelentésű *mizrahi* melléknévvel, egyben valóban utal Keletre is, értve ezen a Keleten fekvő Palesztinát is mint a zsidók hazáját, illetőleg olyan embert, aki ezt a „keleti” hazát választva, ősei kultúrájához megtérve maga is „keleti” lesz. Aligha utal viszont a vallásos cionizmus követőinek származási helyére, hiszen az utóbbiak többnyire nem a „keleti”, azaz a közel-keleti, túlnyomórészt az arab világból származó zsidók közül kerültek ki, minthogy ezt a mozgalmat alapvetően az európai zsidók alkották.

55 Ez az irányzat az ún. „politikai” cionizmus; ezt képviselte Herzl Tivadar is. Zionismus..., 1589–1590. Nem világos, milyen „kormánypártra” gondol itt Kmoskó: ez idő tájt a cionizmusnak nincs kormánya, sem kormánypártja. Amit Kmoskó itt leír, az a Cionista Világkongresszus, illetőleg a Cionista Világszervezet vezetőségére (*Aktionskommittee*) alkalmazható, amely a kongresszusok között vitte az ügyeket. Eugen HOFELICH (Moshe Ya'akov BEN-GAVRIËL): *Tagebücher 1915 bis 1927*. Kiad. Armin A. WALLAS. Béc–Köln–Weimar 1999, 31, 275.

56 Kmoskó itt összemos két különböző csoportot. Egyrészt az ún. „praktikus” avagy „gyakorlati” cionizmus követőit, akik a kulturális tevékenység és az azonnali kis lépések fontosságát hirdették, másrészt az ún. Cijjóné Cijjón csoportosulást, amely ragaszkodott a zsidó aspirációknak kizárólag Palesztinára történő korlátozásához és minden más lehetőség kizárásához. Ennek az utóbbi csoportnak a leválását a kelet-afrikai (ugandai) telepítési lehetőségek fölmerülése és egyáltalán latolgatása váltotta ki a mozgalmon be-

A mizrahi⁵⁷ párttal élesen helyezkedik szembe az ún. territoriálisták frakciója, akik nem ragaszkodnak Palesztina földjéhez, hanem beérnék a világ egy más területével is, amely a zsidó állam megvalósításának céljára alkalmasnak ígérkeznek.⁵⁸ E párt egyik árnyalata a *Póalé Cijjón*⁵⁹ („Sion munkásai”), vagyis a cionista szocialista párt, amely a zsidó proletariátust képviseli, s a zsidó proletárok nyomora enyhítésének érdekében a cionista program minél gyorsabb megvalósítását kívánja.

Minthogy e mozgalom Palesztina történetében nemsokára nagy szerepre lesz hivatva, talán nem lesz fölösleges geneziséét röviden vázolni.

A cionista mozgalom a zsidóság legújabb vallási és politikai átalakulásában gyökerezdik. A múlt század első felében a zsidók még fanatikusan ragaszkodtak ősi hitükhöz. Mendelssohn Mózes⁶⁰ a protestáns teológia racionalizmusát bevitte a zsidó vallásba, szupernaturalizmusát elhomályosította, és messiási reménykedését a zsidóságra mint kollektív személyre ruházta át, megvetette a „reformzsidóság” alapját. Ez az új zsidó irányzat azt hirdeti, hogy a zsidóság vallás, nem nép, gondviselészerű hivatása pedig abban áll, hogy a nemzsidó népek között a diaszpórában élve ezek erkölcsi példaképe legyen a nemzetek testvérítését készítve elő, egészséges kozmopolitizmusnak egyengesse útjait.

A gójok azonban ezt a tant sehogy sem akarták méltányolni. Az antiszemitizmus 1880 óta körülra indult Európában, és Bécs, Berlin, Párizs örökös antiszemita népgyűlések színhelyeivé lőnek. Józanabb zsidók gondolkodni kezdtek ezeken a veszedelmes tüneteken, és csakhamar belátták, hogy az általuk pretendált „gondviselészerű” misszió üres hazugság, fennhéjázó döreség, melyet jólfelfogott érdekében a zsidóságnak fel kell adnia, és „szerényen beérnie azzal a joggal, hogy éljen és tehetségeihez képest típusának természetes határain belül fejlődjék”.⁶¹ E gondolatokat továbbszöve Herzl, a cionista mozgalom megindítója belátta azt is, hogy ha a zsidóság mint nép élni és fejlődni akar, hazai földre van szüksége, amelynek talaján megújíhódnak petyhüdt erői, és visszanyeri a gettóban elvesztett életerejét, és normális néppé válhatik. Mi volna azonban ez az éltető talaj, ha nem Palesztina, a zsidóság igazi hazája, ifjúságának bölcsője? Ehhez kötik nemzeti hagyományai, ide kell visszatérnie, ott kell új, emberhez méltó életet kezdenie!

Így keletkezett Herzl *Judenstaat* című, 1896-ban megjelent művének hatása alatt a cionista mozgalom, melyet azonban egyéb tények is befolyásoltak gyors sikerében.

Jóval Herzl előtt akadtak zsidó emberbarátok, mint Sir Montefiore⁶² Angliában, Edmond de Rothschild⁶³ Párizsban, akik az orosz és román zsidókat nyomoruk láttára ki

---

lül, amelyeket egy időben maga Herzl is komolyan mérlegelt. Zionismus..., 1592–1595. Zijone Zion. In: *Jüdisches Lexikon...*, IV/2, 1571–1572. HOEFELICH: *Tagebücher...*, 31, 275, 352–353.

57 Ez a szó a szövegből hiányzik, lapszéli betoldás.

58 Több ilyen csoport létezett; közülük a legjelentősebb, a *Jewish Territorialist Organization (ITO)* 1905-ben alakult meg. Ld. Jonathan KAPLAN: Jewish Territorial Organization. In: *New Encyclopedia of Zionism and Israel*. Szerk. Geoffrey WIGODER. Cranbury–London–Mississauga, Ontario 1994, I, 772–774. Matityahu MINTZ: Territorialism. *Uo.*, II, 1268–1269.

59 Héber *Pó'alé Šijjón*. Vö. HOEFELICH: *Tagebücher...*, 357.

60 Moses Mendelssohn (1729–1786) német-zsidó filozófus, az ún. „zsidó felvilágosodás” (*haszkala, haskālā*) kiemelkedő képviselője. GEISS: *Geschichte...*, 140.

61 Max NORDAU: *Zionistische Schriften*. Köln 1909, 22–23. Kmoskó a főszövegben adja meg a – nem teljes – bibliográfiai adatot. Kiegészítettem és lábjegyzetté alakítottam. – O.I.

62 Moses Montefiore (1784–1884) neves angol zsidó filantróp.

63 Edmond de Rothschild (1845–1934) bankár, filantróp és műgyűjtő, a neves bankárcsalád prominens francia tagja.

akarták telepíteni, és részükre jobb létet biztosítani. Vállalkozásuk azonban nem volt könnyű feladat. Nagy tömegek megmozgatása természetes tehetetlenségüknél fogva csak úgy lehetséges, ha van egy erős, ható eszme, amely akaraterejüket működésbe hozni képes. A zsidóknál ilyen volt a Palesztinába való visszatérés vágya s a remény, hogy az a zsidó, aki ősei földjén a Tóra és a Talmúd parancsainak megfelelő életet folytat, részt kap a „jövő világban”. A zsidó telepítési mozgalom tehát csak abban az esetben vezethetett célhoz, ha Palesztina felé vette irányát.

Az első zsidó gyarmatot (*Mikvé Jiszráél*, Jaffa mellett)⁶⁴ az *Alliance Israélite*⁶⁵ alapította 1870-ben, amelyet földművesiskolával kapcsolt egybe. 1878-ban keletkezett a második gyarmat: *Petah Tikva*.⁶⁶ Alapítói jeruzsálemi zsidók voltak. Ettől kezdve Edmond de Rothschild kezdeményezésére a gyarmatok száma rohamosan szaporodott, úgyhogy 1898-ban számuk 25-öt tett ki. E szám azóta túl van 30-on.

Fölösleges szöszaporítás helyett ide iktatom a palesztinai zsidó gyarmatok jegyzékét Jesaias Press *Die jüdischen Kolonien Palästinas*⁶⁷ c. dolgozata alapján az alapítók, az alapítói év, a felület, a fontosabb termékek s a lélekszám feltüntetésével. (ER – Edmond de Rothschild; JCA – Jewish Colonization Association; ha – hektár; l – lélek.)

Móca, jeruzsálemi zsidók 1893. – 50 ha; szőlő, olaj. 28 l.⁶⁸

Artúf, orosz zsidók 1895. – 430 ha; gabona. 60 l.⁶⁹

Kasztíne (Beér Tóbja), ER 1896. – gabona. 135 l.⁷⁰

Gedéra, zsidó diákok 1884. – 510 ha; bor, alkohol. 120 l.⁷¹

Ekrón, ER 1884. – 1.380 ha; gabona. 300 l.⁷²

64 Ld. alább a *Jelentés* 79. jegyzetét.

65 Az *Alliance Israélite Universelle* 1860-ban Párizsban alapított zsidó egyesület, amelynek céljai között szerepel a zsidók jogainak védelme, kulturális színvonaluk emelése, valamint oktatásuk fejlesztése.

66 Ld. alább a *Jelentés* 80. jegyzetét.

67 Jesaias Press: *Die jüdischen Kolonien Palästinas. Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* 35 (1912) 161–185. Kmoskó a főszerzőben adja meg a cikk megjelenési helyét. – Átalakítottam. – O.I.

68 Tudományos átirással (héber) *Mōšā*; a Jeruzsálem közvetlen közelében, a valaha Jaffa felé vezető út mentén, egykoron *Kalónije/Kálúnijá* (*Qalōniye/Qālūnyā* < *colonia*) arab falu mellett. BUHL: *Geographie...*, 166–167, 186, térkép. HOADE: *Guide...*, 598. PRESS: *Die jüdischen...*, 167, 184. A[lbert] SOCIN: *Alphabetisches Verzeichniss des Paschalik Jerusalem. Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* 2 (1879) 155.

69 Tudományos átirással *Artúf*; egykori arab falu Jeruzsálemtől nyugatra, az egykori Jeruzsálem–Jaffa vasútvonaltól kissé északra. A zsidó telepet Press szerint eredetileg angolok alapították 1883-ban oroszországi és romániai zsidók számára, akik azonban hamarosan elhagyták. 1895-ben bulgáriai zsidók újraalapították. Ld. BUHL: *Geographie...*, térkép. PRESS: *Die jüdischen...*, 167. SOCIN: *Verzeichniss...*, 144.

70 (Al-)Kasztíne ([Al-]*Qasṭīna*) egykori arab falu mellett, amely mintegy félúton feküdt Jaffa és Gáza között, nem messze a tengertől. Az eredetileg a héber Kasztíne nevet viselő telep későbbi héber neve Beér Tóvíjja (*Be'er Tōbiyyā*). Press azt írja, hogy a földet 1887-ben vásárolta meg Rothschild báró szervezete besszarábiai zsidók számára, akik azonban hamarosan visszaléptek a vállalkozástól. Majd 1896-ban egy oroszországi zsidó szervezet szerezte meg a földet és alapította meg rajta az említett telepet. Jelentéséből Kmoskó kifejejtette a „felületre”, azaz a telep területére vonatkozó adatot: 510 ha. BUHL: *Geographie...*, térkép. PRESS: *Die jüdischen...*, 167–168, 184. SOCIN: *Verzeichniss...*, 156.

71 Tudományos átirással (héber) *Gedērā*; az egykori Katra (*Qatra*) arab falu mellett az egykori Kasztínétól északra. BUHL: *Geographie...*, térkép. HOADE: *Guide...*, 629.

72 Tudományos átirással (héber) *Eqrōn*; az egykor Ramlétől délnyugatra fekvő Ákir (*Āqir*) arab falu mellett. Ld. BUHL: *Geographie...*, 187–188, térkép. Kmoskó szerint az alapítás éve 1883. (Press után javítottam. – O.I.) PRESS: *Die jüdischen...*, 168–169, 184. HOADE: *Guide...*, 596, 629.

Hulda, Zsidó Nemzeti Alap 1909. – 180 ha; olaj, munkások.⁷³
 Rehóvót, Menúha ve-nahala egyesület 1890. – 1.210 ha; bor. 500 l.⁷⁴
 Beér Jaakóv, Geulla egyesület 1906. – 180 ha; mandola. 30 l.⁷⁵
 Nész Cijjóna (Vádi Hanín), magánember 1882. – 270 ha; gyümölcs. 160 l.⁷⁶
 Ben Sámén, Zsidó Nemzeti Alap 1910. – 210 ha; olaj. 100 l.⁷⁷
 Rísón le-Cijjón, orosz zsidók 1882. – 930 ha; bor. 880 l.⁷⁸
 Mikvé Jiszráél, *Alliance Israélite* 1870. – 260 ha; földművesiskola. 150 l.⁷⁹
 Petah Tikva, jeruzsálemi zsidók 1879. – 2.000 ha; narancs. 2.050 l.⁸⁰
 Én Ganním, *Anglo Palestine Company* 1910. – 260 ha; zöldség. 80 l.⁸¹
 Kafr Szába, Petah Tikva gyarmatosai 1892. – 1.020 ha; olaj, mandola. 8 l.⁸²
 Hadéra, orosz zsidók 1891. – 2.660 ha; olaj, narancs. 200 l.⁸³

-
- 73 Tudományos átirással (arab) *Hulda*, (héber) *Huldā*; Hulda/Halda (*Hulda/Halda*) és Abu Süse (*Abū Šūsā*) egykori arab falvak között, Lyddától délre. Az első látásra érthetetlen „munkások” tétel Presstól származik. Nála ez a táblázatos kimutatásban a „lélekszám-” oszlopban áll, ahol mindenütt másutt egy számot találunk. A szöveges részben arról ír, hogy a telephez egy 40 főből álló „kis munkáskolónia” (*kleine Arbeiterkolonie*) tartozik. Arra gondolhatunk tehát, hogy ez utóbbi tagjai nem tartoztak a telephez, azaz ők nem telepesek, hanem bér munkások voltak. Press szerint a föld megvétele 1906-ban történt, míg 1909-ben olajfáligetet telepítettek – ő is ez utóbbi időpontot tekinti az alapítás évének. BUHL: *Geographie...*, 195, térkép. PRESS: *Die jüdischen...*, 169, 184. A Zsidó Nemzeti Alapot (héber *Keren Kajemem le-Jiszráél [Qeren Qayyemet le-Yisrā'el*; „Örök alapítvány Izraelnek”) 1901-ben alapították meg Bázalban Herzl Tivadar megbízásából azzal a céllal, hogy – elsősorban földvásárlásokkal – elősegítse a zsidók letelepedését Palesztinában. Vö. a *Jelentés* 98. jegyzetét. SOCIN: *Verzeichniss...*, 151. FURRER: *Ortschaften...*, 61.
- 74 Tudományos átirással (héber) *Rehōvōt*; Ramlétől délnyugatra. PRESS: *Die jüdischen...*, 169–170, 184. Az említett egyesület (tudományos átirással *Mēnūhā ve-nahālā*) 1890-ben alakult meg Varsóban.
- 75 Tudományos átirással (héber) *Be'ēr Ya'qōb*; Rehóvóttól kissé északra. Press szerint a földet a (héber) *Geulla (Gē'ullā)* egyesület az *Anglo-Palestine Company*-vel együtt vásárolta meg. PRESS: *Die jüdischen...*, 170, 184.
- 76 Tudományos átirással (héber) *Nēs Šiyyōnā* ([arab] *Wādī Hanīn*); A Jaffából Gázába vezető karavánt mentén, Rísón le-Cijjóntól délre. PRESS: *Die jüdischen...*, 170, 185.
- 77 Tudományos átirással (héber) *Ben Šāmen* (var.: *Ben Šemen*); Lydda (*Ludd*) és a tőle keletre fekvő (al-)Hadisze (*al-Hadīza*) egykori arab falu között állott. BUHL: *Geographie...*, 197, térkép. PRESS: *Die jüdischen...*, 170, 185. A Zsidó Nemzeti Alapról ld. a *Jelentés* 73. és 98. jegyzetét a kapcsolódó részekkel a főszövegben.
- 78 Tudományos átirással (héber) *Rīsōn le-Šiyyōn*; Jaffa közelében, délkeleti irányban, az egykori Bét Dadzsán / Bét Dedzsán / Bét Dedzsán / Bajt Dadzsán (*Bayt Daḡan*) arab falutól nyugatra. BUHL: *Geographie...*, 197, térkép. PRESS: *Die jüdischen...*, 171, 185. A névhez vö. Izajás 41:27.
- 79 Tudományos átirással (héber) *Miqwē Yisrā'el*. Jaffa mellett, a várostól délkeletre. PRESS: *Die jüdischen...*, 171–172, 185. Ld. még feljebb a *Jelentés* 64. jegyzetét és a hozzátartozó szövegrészt a főszövegben.
- 80 Tudományos átirással (héber) *Petaḥ Tiqwā*; Jaffától északkeletre, az egykori Mulabbisz (*Mulabbis*) arab falu tözsomszédságában. A telep területe Kmoskónál 1.000 ha; Press után javítottam. (Press az ekkoriban Palesztinában, illetőleg az Oszmán Birodalomban használatos *dunamban* is megad minden adatot, így a két adat összevetése kizárja, hogy ő követett volna el másolási hibát.) BUHL: *Geographie...*, térkép. PRESS: *Die jüdischen...*, 172–173, 185. Ld. még feljebb a *Jelentés* 66. jegyzetét és a hozzátartozó szövegrészt a főszövegben.
- 81 Tudományos átirással (héber) *Én Gannīm*; Petah Tikvától északkeleti irányban 2 km távolságra. BUHL: *Geographie...*, 195. PRESS: *Die jüdischen...*, 173, 185.
- 82 Tudományos átirással (arab) *Kafr Sābā*; Jaffa közelében, északkeleti irányban. A részletes leírásban Press azt közli, hogy ez az arab név annak az arab falunak a neve, amely mellett a telepet megalapították. Az írása végén található táblázatos részben már ez az alak szerepel a telep nevéként. (A telep héber neve a későbbiekben Kfar Szába [*Kēfar Sābā*] lett.) BUHL: *Geographie...*, 199, 213, térkép. PRESS: *Die jüdischen...*, 173, 185.
- 83 Pressnél Chedera, tudományos átirással (héber) *Hādērā*; (arabul al-Hudéra < al-Hudajra [*al-Hudēra* < *al-Hudayra*]); Caesarea városától délre. PRESS: *Die jüdischen...*, 174, 185.

Zikrón Jaakóv (Zummárín), ER. 1882. – 1.640 ha; bor. 920 l.⁸⁴
 Seféja, ER 1888. – 770 ha; gabona. 75 l.⁸⁵
 Umm al-Dzsimál, ER 1888. – 550 ha; gabona. 70 l.⁸⁶
 Tantúra, ER 1888. – 70 ha; feladott üveggyár.⁸⁷
 Atlít, ER 1897. – 730 ha; agrikulturális kísérleti állomás. 40 l.⁸⁸
 Merhavja, *Palestine Land Development Company* 1911. – 850 ha; majorság.⁸⁹
 Meszha (Kfar Távór), ER 1902. – 1.500 ha; gabona. 250 l.⁹⁰
 Melhamijje, ER 1902. – 910 ha; gabona. 150 l.⁹¹

-
- 84 Tudományos átirással (héber) *Zikrôn Ya'qôb*; Haifától délre, Zummárín (*Zummārîn*) egykori arab falu mellett. PRESS: Die jüdischen..., 174–175, 185. VON MÜLINEN: Beiträge..., 31 (1908) 235–238. BAEDEKER: *Palästina...*, 7. kiad. (1910), 219 [*Zammārîn*].
- 85 Tudományos átirással (arab) *aš-Šefēya* (Press után); Zikrón Jaakóv leánytelepe az anyateleptől kissé északkeletre. PRESS: Die jüdischen..., 175, 185.
- 86 Umm edz-Dzsimál, tudományos átirással (klasszikus arab) *Umm al-Ġimāl*; Zikrón Jaakóv leánytelepe az anyateleptől kissé északkeletre. Press szerint másik (azaz héber) neve Bat Slómó (*Bat Šlōmō*). PRESS: Die jüdischen..., 175, 185.
- 87 Tudományos átirással (arab) *aṭ-Taṭtūra*; Buhl és Press idejében kis arab falu volt Caesareától északra a tengerparton. Press szerint az üveggyár nem volt életképes, ezért bezárták, míg a földeket Zikrón Jaakóv-beli munkások művelték az ő idejében (1912). BUHL: *Geographie...*, 211–212, térkép. PRESS: Die jüdischen..., 175–176, 185. VON MÜLINEN gróf szerint az üveggyárat a *zummārîni* zsidó kolónia hozta létre, ám a központi államhatalommal (*Regierung*) adódott nehézségek okán már az ő idejében is (1907) évek óta üresen álltak a szép épületek. VON MÜLINEN: Beiträge..., 30 (1907) 154; 31 (1908) 217–222.
- 88 Tudományos átirással (arab) *ʿAṭlīʿ/ʿAṭlīt*; középkori keresztes erőd (*Castellum Peregrinorum*) romjai kis arab faluval Haifától délre a tengerparton, félúton Haifa és Tantúra között, mellette a hasonló nevű mezőgazdasági teleppel. BUHL: *Geographie...*, 211, térkép a mű végén. VON MÜLINEN: Beiträge..., 31 (1908) 167–186. PRESS: Die jüdischen..., 176, 185. HOADE: *Guide...*, 616–617. MEISTERMANN – HUBER: *Durch's Heilige Land...*, 424–425.
- 89 Tudományos átirással (héber) *Merhabyā*; Názarettől délre, az Ezdrelon-síkságon, az egykori al-Füle (*al-Fūla*) és Szülem/Szölem (*Sūlam/Sōlem*) arab falu között. Az alapító Kmoskónál *Palestine Development Co.* – Press után javítottam. – O.I. A táblázatos kimutatásban Pressnél a „lélekszám-” oszlopban „munkások” (*Arbeiter*) áll, ahol mindenütt másutt egy számot találunk. Arra gondolhatunk, hogy ezek a „munkások” nem tartoztak a telephez, azaz nem telepesek, hanem bérmunkások voltak. BUHL: *Geographie...*, 210, 217–218, térkép. PRESS: Die jüdischen..., 176, 185.
- 90 Tudományos átirással (arab) *Mashā/Meshā*; egykori arab falu neve a Tábor-hegy keleti lábánál, ahol a telep megalakult. A telep héber neve Kfar Távór (*Kʿfar Tābōr*). PRESS: Die jüdischen..., 176–177, 185. MEISTERMANN – HUBER: *Durch's Heilige Land...*, térképbetét a mű végén található térképben [Palästina / II. Gegend zwischen Nazareth & Tiberias].
- 91 Tudományos átirással (arab) *Malhamiyya*. A Jordán völgyében, nem messze a Genezáreti-tóból való kilépéstől, a Jordánon átvelő Dzsiszr al-Mudzsámi (névváltozat: Dzsiszr al-Madzsámi) (*Ġisr al-Muġāmiʿ/Ġisr al-Maġāmiʿ*) nevű hídnál. PRESS: Die jüdischen... 177, 185. Buhl térképén szintén a *Dschisr al-Mudschāmiʿ* alak szerepel. BUHL: *Geographie...*, [Palesztina-térkép a mű végén]. Meistermann és Huber szerint a Dzsiszr al-Mudzsámi [német helyesírással:] „Dschisr al-Mudschāmiʿ” [arab tud. átirással: *Ġisr al-Muġāmiʿ*] jelentése „az Összejövetelek hídja” avagy „Piachíd” [*Brücke der Zusammenkünfte oder Marktbücke*]. Ez a jelentés a klasszikus arab Dzsiszr al-Madzsámi [*Ġisr al-Maġāmiʿ*] alakot feltételezi [*maġmaʿ*, tsz. *maġāmiʿ*]. Ez ősrégi közúti híd; közvetlen közelében van egy oszmán-török-kori vasúti híd is; a kettőt gyakran összetévesztik. A magyar változatban *Dzsiszr el Mudzsamja* („Sokadalom vagy Vásár hídja”). MEISTERMANN: *Új útmutató...*, 537. MEISTERMANN – HUBER: *Durch's Heilige Land...*, 603–604. Minthogy a közelben nem volt nagyobb település, ez az értelmezés valószínűtlen. Meggyőzőbbnek tűnik Edward Robinson magyarázata, aki szerint a híd a Jordán és Jarmúk közelben található *találkozásról* (*madzsma* [*maġmaʿ*], tsz. *madzsámi* [*maġāmiʿ*]) kapta nevét. Nem egészen érthető viszont, hogy miért van többszámban a „találkozó” jelentésű arab szó. Talán azért, mert a Jordán és a Tiberiás-tó „találkozása” is a közelben van és régen ez volt az egyetlen híd a messzi környéken? Azt, hogy a névszó nem

Bét Gan, ER 1905. – 270 ha; gabona. 60 l.⁹²
 Javneél, ER 1902. – 1.890 ha; gabona. 400 l.⁹³
 Pórijja, *Haahuzza St. Louis*. 1908. – 360 ha; olaj.⁹⁴
 Kinneret, JCA 1908. – 590 ha; majorság.⁹⁵
 Sedzsera, JCA 1900. – 1.640 ha; olaj. 200 l.⁹⁶
 Micpa, JCA 1905. – 270 ha; gabona. 50 l.⁹⁷
 Hattín, Zsidó Nemzeti Alap 1904. – 360 ha; gabona.⁹⁸
 Magdiél (Medzsdel), orosz zsidók 1910. – 500 ha; gyapot.⁹⁹

---

az elvárható ketteszámban áll, az magyarázhatja, hogy nem klasszikus arab, hanem „középarab” alakkal állunk szemben. Más értelmezés szerint ez a névszó arra utal, hogy ennél a hídnál számos út találkozott. Ily módon még az a lehetőség is fölmerül, hogy régi időkben, amikor ez volt az egyetlen híd közel s távol, sok ember haladt át rajta, s ez számos találkozásra adott módot. Vö. Ivo ANDRIĆ: *Híd a Drinán*. (Ivo Andrić válogatott művei, 2). Ford. CSUKÁS Zoltán. Újvidék 1962. Valószínűbb azonban, hogy a *mudzsámi* [*muğāmi*] tag egy III. törzsben álló ige participiuma „csatlakozó”, „kapcsolódó” jelentésben s a Jarmúkra utal, amely a közelben *csatlakozik*, *kapcsolódik* a Jordánhoz. Ily módon a híd nevének jelentése „A csatlakozó [=Jarmúk] hidja” volna. Edward ROBINSON: *Physical geography of the Holy Land*. Boston 1865, 158.

- 92 Tudományos átirással (héber) *Bēt Gan*; Melhamijjétől északnyugatra 2 óra járásra, Javneél és Jamma mellett. PRESS: Die jüdischen..., 177, 185.
- 93 Tudományos átirással (héber) *Yabn^e’ēl*; az előbbi közelében, az egykori Jamma (*Yamma*) arab falu mellett. Press azt írja, hogy „földművelést” (*Ackerbau*) űznek ott; „gabonatermesztést” külön nem említi. BUHL: *Geographie...*, 218. PRESS: Die jüdischen..., 177, 185.
- 94 Tudományos átirással (héber) *Pōriyyā*. Press szerint az előbbihez csatlakozik kelet felől ez a földbirtok, amelyet az amerikai St. Louis-ban székelő Haahuzza (*Hā-^hhuzzā*) Földvásárlási Szövetkezet vásárolt meg. A telep megalapítása folyamatban van – írja. A talaj kivált olajfa-telepítésre alkalmas. A táblázatos kimutatásban Pressnél a „lélekszám-” oszlopban „munkások” (*Arbeiter*) állnak, ahol mindenütt másutt egy számot találunk. Arra gondolhatunk, hogy ezek a „munkások” nem tartoztak a telephez, azaz nem telepesek, hanem bérmunkások voltak. PRESS: Die jüdischen..., 177, 185.
- 95 A Genezáreti-tó (héber nevén Kinneret-tó) délnyugati partján és a Jordán partvidékének szomszédos részein terülnek el földjei. A táblázatos kimutatásban Pressnél a „lélekszám-” oszlopban „munkások” (*Arbeiter*) állnak, ahol mindenütt másutt egy számot találunk. Arra gondolhatunk tehát, hogy ezek a „munkások” nem tartoztak a telephez, azaz nem telepesek, hanem bérmunkások voltak. PRESS: Die jüdischen..., 177–178, 185.
- 96 Tudományos átirással (arab) (*aš-^šāğara*; a hasonló nevű egykori arab falu mellett, amely a Názáretből Tibériás felé vezető útról letérve volt annakidején elérhető, a Turán-hegytől (*Ġabal Tur^{ān}*) délre. Press szerint elsősorban gabonatermesztéssel foglalkoznak a telepen. A telep ma a héber Ílánijja (*Īlāniyyā*) néven is ismert. BUHL: *Geographie...*, 28, térkép. PRESS: Die jüdischen..., 178, 185.
- 97 Tudományos átirással (héber) *Miṣpā*; Tibériás közelében, a várostól nyugatra fekszik. PRESS: Die jüdischen..., 178, 185.
- 98 Tudományos átirással (arab) *Haṭṭīn/Hiṭṭīn*; Press szerint ez valójában annak az egykori arab falunak a neve, amely mellett a telep feküdt. A földeket annak idején bérlőkkel műveltették. A telep mai neve Kfar Hittím (*K^ḥfar Hiṭṭīm*). BUHL: *Geographie...*, 219, térkép. PRESS 178, 185. A Zsidó Nemzeti Alapról ld. feljebb a *Jelentés* 73. és 77. jegyzetét. FURRER: *Ortschaften...*, 58.
- 99 Tudományos átirással (héber) *Magdēl*, (arab) (*al-^lMağdal*); Press szerint a Magdiél nevű telep az egykoron a Genezáreti-tó nyugati partján állott Medzsdel arab falutól északra feküdt. Ma az említett helyen egy (héber) Migdál (*Migdāl*) nevű település áll. A termények között a gabonát és a zöldséget sorolja fel, majd megemlíti, hogy gyapottal is kísérleteznek. A táblázatos kimutatásban Pressnél a „lélekszám-” oszlopban „munkások” (*Arbeiter*) állnak, ahol mindenütt másutt egy számot találunk. Arra gondolhatunk tehát, hogy ezek a „munkások” nem tartoztak a telephez, azaz nem telepesek, hanem bérmunkások voltak. BUHL: *Geographie...*, 225–226. PRESS: Die jüdischen..., 178, 185. K[onrad] FURRER: *Die Ortschaften am See Genezareth. Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* 2 (1879) 55–59.

Mismar ha-Jardén, magánosok 1890. – 410 ha; gyapot. 110 l.¹⁰⁰
 Rós Pinna, román zsidók 1882. – 3.180 ha; selyem, gyümölcs. 800 l.¹⁰¹
 Én Zétún, orosz zsidók 1891. – 550 ha; olaj. 20 l.¹⁰²
 Mahanajim, galíciai zsidók, 1899. – 230 ha; bérbeadva.¹⁰³
 Jeszud ha-Maala, lengyel zsidók 1883. – 1.000 ha; parfüm. 210 l.¹⁰⁴
 Metulla, ER 1896.–1.160 ha; földművelés. 260 l.¹⁰⁵
 Jordánon túli vidék¹⁰⁶

- Degánja, Cionista Világszövetség 1909. – 270 ha.¹⁰⁷
- [Bené Jehúda, száfedi zsidók 1886. – 320 ha; gabona. 10 l.]¹⁰⁸

- 100 Tudományos átirással (héber) *Mišmar ha-y-Yardēn*; a Jordán mellett, nyugatra attól a helytől, ahol az Akkót Damaszkusszal összekötő karavánút keresztezi a folyót „Jákob leányainak hidjánál” ([arab] Dzsizsr Banāt Jaakúb / [héber] Geser Benót Jaakóv; *Ġisr Banāt Yaʿqūb / Gešer Bⁿōt Yaʿqōb*), az egykori Hüle-tótól ([arab] *Buḥayrat al-Hūla*) délre. Press nem ír gyapotról, hanem a *Großkultur* szót használja, ami a gyapoton kívül utalhat sok minden másra, így például gabonára is. PRESS: Die jüdischen..., 178, 185. A híd neve a Szent Jakabról nevezett egykori kolostor apácáira utal, akiket Száfed ([arab] Szafad [*Ṣafad*], [héber] Cfat [*Ṣʿfat*]) keresztes erődjének bevételét követően 1266-ban 600 keresztény között Bajbarsz szultán (uralk. 1260–1277) legyilkoltatott; az apácák fő jövedelmi forrása ennek a hídnak a vámja volt. MEISTERMANN: *Új útmutató...*, 478–479. MEISTERMANN – HUBER: *Durch's Heilige Land...*, 515–516.
- 101 Tudományos átirással (héber) *Rōš Pinnā*; Száfedtől keletre. PRESS: Die jüdischen..., 178–179, 185.
- 102 Tudományos átirással (arab) *ʿAyn (az-)Zaytūn*; Száfed közelében, tőle északra. PRESS: Die jüdischen..., 179, 185. Úgy tűnik, ez valójában egy „héberesített” arab név.
- 103 Tudományos átirással (héber) *Maḥ^anayim*; Én Zétúnnal volt határos kelet felől. 1899-ben alapították, ám pénzhiány miatt nem bizonyult életképesnek, úgyhogy lakói hamarosan elhagyták. Press idejében a néhai telep földjei Rothschild báró tulajdonában voltak, aki azokat bérbeadta. PRESS: Die jüdischen..., 179, 185.
- 104 Tudományos átirással (héber) *ʿYsūd ha-m-Maʿalā*; a Hüle-tó nyugati partján. PRESS: Die jüdischen..., 179–180, 185.
- 105 Tudományos átirással (héber) *M^eṭullā*, (arab) *al-Muṭilla*; Palesztina legészakabban fekvő telepe volt, Ábil (*Ābil*) egykori arab falutól északra. Kmoskó azt írja, hogy a telepesek fő terménye a dohány. Ez azonban nem igaz: Press szerint a dohánytermeléssel már felhagytak az állami dohánymonopólium által támasztott nehézségek miatt, s ekkortájt (1912) már kizárólag földműveléssel (*Ackerbau*) foglalkoztak. PRESS: Die jüdischen..., 180, 185. Ennek megfelelően javítottam a szöveget. – O.I.
- 106 Ennél és a következő tétnél Kmoskó összezavarja Press adatait. Kmoskónál ez áll: „Daganija, száfedi zsidók 1909. – 270 ha; gabona. Jordánon túli vidék; Rothschild birtokok. 4.010 ha; eddig be nem telepítve.” Press szerint száfedi zsidók nem Degánját, hanem a következő csoportban szereplő – Kmoskónál hiányzó – „Bené Jehúda” elnevezésű telepet alapították 1886-ban; arról nem szól, hogy Degánját kik hozták létre, más forrásban azonban azt találjuk, hogy Degánját a Cionista Világszövetség (*World Zionist Organisation*) alapította. Továbbá már Degánja is a Jordánon túl van, és ennek megfelelően Press a „Jordánon túli vidék” alatt tárgyalja. Ezért azután Kmoskó számadatai is hibásak. A főszöveget Press adatainak megfelelően átalakítottam. – O.I.
- 107 Vagy Degánijja. Tudományos átirással (héber) *D^egānyā* (<*D^egāniyyā*?), Kmoskónál és Pressnél „Daganija;” a Genezáreti-tó déli partján, a Jordán kifolyásánál, közvetlenül a folyó mellett. Ez a telep már a Jordánon túl van, és Press is a következő csoportban, a „Jordánon túli vidék” alatt tárgyalja. A „gabonát” mint terményt Press nem ennél a telepnél, hanem „Bené Jehúdánál” említi. Ld. lejjebb. A táblázatos kimutatásban Pressnél a „lélekszám-” oszlopban „munkások” (*Arbeiter*) állnak, ahol mindenütt másutt egy számot találunk. Arra gondolhatunk tehát, hogy ezek a „munkások” nem tartoztak a telephez, azaz nem telepesek, hanem bér munkások voltak. PRESS: Die jüdischen..., 180, 185.
- 108 Tudományos átirással (héber) *B^enē ʿYhūdā*; a Genezáreti-tó keleti partja közelében, a Vádi sz-Szamaktól (*Wādī s-Samak*) délre, (edzs-)Dzskúm/(es-)Skúm ([*ağ-Ġqūm*/*aš*]-*Škūm*, شقوم; MEISTERMANN és HUBER művében: *Ed-Dschkūm*, ennek az általunk használt tudományos átirásban *ağ-Ġqūm* felel meg) egykori arab falu mellett a Gólán-fennsíkon. Kmoskó nem említi. BUHL: *Geographie...*, 44, 243, térkép.

Összesen: 38 gyarmat, 360 km² területen 8.363 lakossal.

E gyarmatok sorsa átlag nem a legjobb. Ennek több oka van. Először is a zsidók gyarmataikat túlfizették. Dalman szerint a zsidók 150 millió tökézt fedtettek be a gyarmatokba, sokkal többet, mint amennyit jövedelmezhetnek.¹¹⁰ Ezt addig könnyen teheték, amíg európai hitsorsosai bőségesen adakoztak, abban a pillanatban azonban, amikor magukra maradva saját erejükre voltak utalva, az anyagi tönk szélére jutottak. Rothschild gyarmatai például már 1900 körül igen válságos helyzetbe kerültek, amelynek történetét volt haifai vicekonzulunk, Dück¹¹¹ súgta meg nekem. E. Rothschildnak tudniillik az volt a szándéka, hogy zsidáiból jóra való, becsületes parasztokat nevel. Zummárin (Zikrón Jaakón)¹¹² gyarmatát minden lehetővel felszerelte, meghatározta, hány boltnak, hány vendéglőnek szabad a gyarmatban lennie, a házakat s az üzleteket Párizsból hozott cikkekkel látta el, stb. Minthogy azonban a gyarmatból nem a legjobb hírek jöttek, inkognitóban Haifába utazott, és bizalmi emberének, a már említett Dücknek társaságában az általa alapított gyarmatokat végiglátogatta. Az eredmény tényleg nem volt örömdes. A jó zsidóknak csepp kedvük sem volt a földet túrni. Alig melegedtek meg az új hazában, mindegyik kürtőkalapot tett fejére. Majd minden házban üzlet vagy vendéglő támadt, a földművelés teljesen háttérbe szorult. Rothschildnak e visszás helyzet láttára úgy elment a kedve a gyarmatoktól, hogy azoknak a birtok- és felügyeleti jogát a *Jewish Colonization Association*, vagy ahogy rövidítve mondani szokták, az ICA-ra ruházta.¹¹³ Minthogy azonban Herzl és Nordau emiatt erősen megtámadták, adósságaikat elengedte, azonkívül pedig több milliót bocsátott rendelkezésükre. – Egy másik hiba az volt, hogy a zsidók egyes cikkekből, pl. borból túl sokat produkáltak. A Rísón le-Cijjón nevű gyarmat például 1905 táján 200 lóerejű gőzgéppel dolgozott, s évenként 50.000 hl bort állított elő, amelynek legnagyobb részét exportálni sohasem volt képes. A bor ára a túlprodukción folytán még most, a háború alatt is oly alacsony, hogy újabban úgy a német templomo-

PRESS: Die jüdischen..., 180, 185. MEISTERMANN – HUBER: *Durch's Heilige Land...*, 498 után: *Routenkarte* N° 12.

109 Tudományos átirással (klasszikus arab) [al-]Ġawlān (népnyelvi alak: [al-]Ġōlān); a Gólán-fennsík ([héber] Gōlān). Kmoskó nem említi ezeket a birtokokat. Press szerint itt még nincsenek telepések (*noch nicht besiedelt*) – Kmoskó ezt a megjegyzést tévesen az egész Jordánon túli területre vonatkoztatja. BUHL: *Geographie...*, 46, 82–83, térkép. PRESS: Die jüdischen..., 181, 185.

110 Gustaf DALMAN: Christentum und Mission in Palästina und ihre Lage im Kriege. *Palästina-jahrbuch* 11 (1915) 132. Kmoskó forrása, Dalman sem adja meg, milyen pénznemre gondol. Minthogy azonban írásában másutt egy helyen frank szerepel, továbbá az is közsímert, hogy ez idő tájt a Közel-Keleten (arany) frankban számoltak, arra kell gondolnunk, hogy itt is erről van szó. Kmoskó írása más részén szintén (francia arany) frankban adja meg például a haifai kikötő forgalmára vonatkozó kereskedelmi adatokat is.

111 Abraham Dück haifai polgármester, a Monarchia alkonzulja Haifában. Ld. *Beiträge zur Templergeschichte. Aus der Jugendzeit eines alten Templers. Erinnerungen von Gottlieb Samuel Ruff (1890–1983) an die Tempelgemeinde in Haifa (gegr. 1869).* (Der besondere Beitrag. Beilage der *Warte des Tempels* 17/2010) 13, 16.

112 Ld. feljebb a *Jelentés* 84. jegyzetét.

113 1891-ben alapított egyesület, amelynek célja a kelet-európai zsidók kivándorlásának és mezőgazdasági telepeken való letelepítésének elősegítése volt – eleinte elsősorban Amerikában. Rövidítésként az ICA alak mellett a JCA alak egyaránt használatos volt az egyesület jelölésére.

sok mint a zsidók konyak- és *arakgyártásra* tértek át, mert e cikkek jobban elállnak és jutányosabban értékesíthetők.¹¹⁴

A zsidók gyarmatosítási törekvései a cionista mozgalmat bizonyos tekintetben szintén befolyásolták. Amint bevezető soraimban említém, Törökországban minden felekezet egy-egy „nemzetet”, vagyis némi önkormányzati jogokkal felruházott politikai csoportot képez. Természetes tehát, hogy az oda letelepedett zsidók is nemzetiségi alapon voltak kénytelenek szervezkedni, ami azonban már csak azért sem ment könnyen, mert egységes anyanyelv híján voltak. Meg kell azonban adni, hogy e téren rövid idő alatt csodát műveltek. Mondhatom, végtelenül meglepett, mikor újabb palesztinai tartózkodásom alatt a zsidókat mindenfelé kifogástalan héberséggel beszélni hallottam. Minden fenntartás nélkül el kell ismerni, hogy a zsidóság nemzeti megújódása a maga nemében páratlan jelenség!

Magától értetődik, hogy a zsidóság lázas szervezkedése nem kerülhette el a török hatóságok figyelmét. Már Abd al-Hamid belátta, hogy a zsidók tömeges beözönlése birodalma integritására nagy veszélyt jelent, s azért elrendelte, hogy zsidók s zarándokok 3 hónál hosszabb ideig nem időzhetnek őseik földjén. Azonfelül egy zsidó sem szerezhethetett ingatlant, ha legalább 20 évig a Szentföldön állandó lakással nem bírt. E rendelet következtében a zsidó gyarmatosítás egy ideig egészen más irányt vett. Hirsch báró,¹¹⁵ mint ismeretes, Argentínában akart zsidó gyarmatokat alapítani. Ezekhez a telepekhez azonban a zsidókat semmiféle erkölcsi kötelék sem kötötte, és így e gyarmatok a telepek elszéledése folytán hamarosan tönkrementek. A jelen század első éveiben a cionisták az angol kormánytól kértek oly területet, amelyen terveiket megvalósíthatni vélték. Az angol kormány a 6.000 négyzetmérföld kiterjedésű *Guas Ngishu* fennsíkot¹¹⁶ ajánlotta fel nekik, de annyi mindenféle kikötés mellett, hogy utoljára maguk az érdekeltek sem akartak hallani róla. Ehhez járult a mizrahi párt erélyes fellépése is, amelynek hatása alatt a VII. bázeli cionista kongresszus kimondotta, hogy Palesztinához mint a cionizmus céljához feltétlenül ragaszkodik ugyan, de a zsidók filantropikus célú letelepítésével, mint programján kívüleső akcióval, nem foglalkozik, és programjának gyakorlati megvalósítását akkorára hagyja, ha a mozgalom politikai és társadalmi téren eléggé elő lesz készítve. Ettől kezdve (1905 óta) a cionizmus történetében némi szünet állott be, mely azonban nem azt jelenti, hogy ezen idő alatt mi sem történt volna.

Mielőtt azonban ezeket az eseményeket vázolnám, legyen szabad a többi, nem gyarmatos zsidókra is kitérnem.

Palesztina zsidó lakosságának számát illetőleg pontos értesüléseim, sajnos, nincsenek. Jeruzsálem zsidait a Baedeker 1912-ki kiadása 45.000 lélekre becsüli, Dalman 1915-ben 40–50.000-re.¹¹⁷ Ez utóbbi szerint az egész ország zsidósága vagy 100.000

114 Az arab *arak* (*'araq*) szó magas alkoholtartalmú, szintelen, ánizzsal ízesített tömény italt jelöl, amely a Közel-Keleten és Dél-Európában különböző elnevezések (*arak*, *raki*, *ouzo*, *sambuca*, *mastika* stb.) alatt nagy népszerűségnek örvend. A templomosokról ld. feljebb a *Jelentés* 45. jegyzetét.

115 Moritz von Hirsch (Maurice de Hirsch; 1831–1896) német zsidó bankár, filantróp.

116 Az akkori Brit Kelet-Afrikában, Nairobi közelében (a mai Kenyában). Egy félreértésből kifolyólag ebben a kontextusban szokták használni az „Uganda-projekt” elnevezést, noha ez a fennsík nem Ugandában van. Egyes források szerint több mint 34 különböző elképzelés létezett arra vonatkozóan, hogy hol telepedjenek le a zsidók. SEBAG MONTEFIORE: *Jerusalem...*, 382.

117 Gustaf DALMAN: *Das alte und das neue Jerusalem und seine Bedeutung im Weltkriege. Palästinajahrbuch* 11 (1915) 34. A különböző források Jeruzsálem, illetőleg Palesztina demográfiájára vonatkozóan helyen-

főre rúgna,¹¹⁸ ebből a gyarmatosok 8.000 lelket tennének ki. Énrám Jeruzsálem olyan benyomást tett, mint itt Budapesten a Rumbach utca: bizonyos csekély számú utcát kivéve az ember örül, ha keresztényt avagy muszlimet lát. Olyan városrészek, ahol 17 év előtt zsidóknak híruk sem hamvuk nem volt, teljesen elzsidósodtak. A damaszkuszi kaputól északra fekvő külváros csaknem teljesen zsidó. Felületes impresszióim alapján a város lakosságának $\frac{2}{3}$ – $\frac{3}{4}$ -ét zsidónak merem mondani. Nagyobb zsidó központok még Jaffa 10.000, Hebron 2.000, Haifa 5.000, Száfed 13.000, Tabarijje¹¹⁹ 7.000 zsidó lakossal. Ezek egy kis része Jeruzsálemben, Jaffában és Haifában kereskedelmet űz, egyesek iparosok, főleg mészárosok, a többi úgynevezett *Schnorrer*; vagyis európai hitsorsosok könyöradományából élő imádkozó koldus.¹²⁰

Mikor március vége felé Jeruzsálemben kerültem, nagyon meglepett az az animozitás, amelyet a zsidók részéről a törökökkel szemben minden lépten-nyomon tapasztaltam. Többek között összeakadtam egy magyarországi rabbival, aki a Szent Városban egy zsidó intézet tanára. Ez nyíltan megvallotta, hogy mint a törökök lelkes barátja került Palesztinába közvetlenül a háború előtt, de azóta úgy kiábrándult belőlük, hogy neki teljesen mindegy, melyik európai nagyhatalom teszi az országra kezét, csak szakadna már egyszer a boldogtalan török uralom vége. S úgy gondolkodnak, mondá, összes hitsorsosai is.

De még mást is tapasztaltam. Jeruzsálem felé egy német lazaristával utaztam. Az Aleppóban és Damaszkuszban észlelt aprópénzmizéria után első kérdésem az volt: Hogy állunk Jeruzsálemben aprópénz dolgában? A páter, aki a telet Németországban töltötte, azt felelte: Igen jól, a papírfontot teljes értékében váltják be. Mennyire meg voltam lepetve, midőn megérkezésem után azt kellett tapasztalnom, hogy egy papírfontért alig adtak

---

ként akár jelentős mértékben is eltérő adatokat adnak meg ebben a korban. Ennek egyik legfontosabb oka az, hogy a lakosság (főleg a keresztények és a zsidók) egy része nem volt oszmán-török alattvaló, ezért őket a hivatalos állami statisztikák nem vették figyelembe, míg nyugati források beszámították őket becsléseikbe. Palesztina lakossága az I. világháború előtti években 689.000 és 800.000 közé becsülhető, míg Jeruzsálemé 60.000 és 70.000 közé. Egy mai izraeli forrás becslése szerint Jeruzsálem lakossága 1910-ben 70.000 főt tett ki: 12.000 muszlim, 13.000 keresztény, 45.000 zsidó; a zsidók közül 20.000 szefárd, míg 25.000 askenázi zsidó volt. JACOBSON: *From empire to empire...*, 3, 203, 9. jegyzet.

118 DALMAN: *Christentum und Mission...*, 132.

119 Tiberiás arab neve.

120 Jiddis. Vö. modern német *schnorren* „kéreget”, „lejmol”, „tarhál”. Végso fokon a német *Schnurre* „búgócsiga”, „kereplő”, illetőleg általánosságban „zajt keltő eszköz” jelentésű szóból ered, mert ilyenekkel hívták föl magukra a figyelmet jártukban-keltükben az utcai mesélők, a vásári tréfacsinálók, akik előadásuk közben, illetve végén kéregettek a körbenálló nézőktől. WAHRIG: *Deutsches Wörterbuch...*, 3155–3157. A Jeruzsálemben élő zsidók számára a nagyvilágban összegyűjtött ilyen jellegű pénzadományok neve: *halukka/halúka* (*h^aluqqā/h^alūqā*). Leginkább az 1882, a modern kori bevándorlás kezdete előtt is már Palesztinában élő askenázi, azaz Kelet-Európából származó zsidókra volt jellemző, hogy alapvetően a nagyvilágban szerteszét élő hitsorsosaik között számukra gyűjtött adományokból éltek s rendszeres munkatevékenységgel nem foglalkoztak. Volt olyan becslés, mely szerint 1910 táján Jeruzsálem 60.000 zsidó lakosából *legalább* 50.000 ilyen jótékony adományokból élt. Eme lét ellentmondásosságát így írja le röviden a korabeli megfigyelő: „A jótékonyág, az alamiznaadás teremti azt a nyomort, amelyet meg akar szüntetni, és sohasem képes arra, hogy akárcsak annak a nyomornak a felét is megszüntesse, amelyet teremt.” *An appeal to Jewish women on behalf of the Anglo-Jewish Association*. Szerk. Mrs. Leopold de ROTHCHILD. London 1911, 6; idézi Laura R. SCHOR: *The best school in Jerusalem. Annie Landau's school for girls • 1900–1960*. Waltham, Massachusetts 2013, 2. Vö. BEN-ARIEH: *Jerusalem...Old City...*, 321–325. Uő: *Jerusalem...New City...*, 391–395. JACOBSON: *From Empire...*, 11. STORRS: *Orientations...*, 311, 2. jegyzet. FISCHER: „Die einzige Kolonie unserer Monarchie”..., 114. DUDÍK: *Kaiser-Reise...*, 199.

többet 65–70 piasztérnél, rézpénzben vagy ezüstben. Csakhamar megtudtam azt is, hogy a páter igazat mondott. A múlt télen tényleg a papírfontot teljes értékében fogadták el, de utóbb a zsidók az aprópénzzel spekulálni kezdtek, s a török papírlíra értékét lenyomták, sőt akadtak intelligens emberek, akik a zsidók viselkedését a törökök ellen viselt pénzháborúnak minősítették.¹²¹

Megvallom, a kifejezés fejemben ragadt ugyan, de a magyarázatot nem értettem. Azonban csakhamar be kellett látnom, hogy ez a bizonyos pénzháború több a pusztá agyrémnél.

Jeruzsálemből Haifába utaztamban Afüle állomásnál éjjel Haifa felé kellett volna átszállnom, a vonat azonban csak két nap múlva volt indulóban. Názáret felé ment ugyan egy társaskocsi, amellyel oda és egy másikkal Haifába érhettem volna, de azt is elszalasztottam. Így aztán nem maradt más hátra, mint az éjjelt szabad ég alatt tölteni és másnap alkalmatosság után nézni. Reggel megtudtam, hogy a közeli zsidó gyarmatban, Fülében valószínűleg akad számomra kocsi.¹²² Ott azután megismerkedtem egy Blumenfeld nevű zsidóval, akinek felesége *doctor medicinal* volt; a házaspár Riga vidékéről került a Szentföldre. Beszélgetés közben a zsidó gyarmatok helyzetére került a sor. E témánál az én zsidóm szinte magánkívül lett elkeseredésében. Elmondta, hogyan teszi őket tönkre a kormány az örökös rekvirálásokkal, amelyek szinte teljesen ingyen mennek, az adókkal, a termés felbecsülésével, amikor a kormány közegei heteken át élösködnek rajtuk, és ráadásul még baksist is kívánnak, stb. Ugyanazt mondta nekem Rothschild-Kaminitz is, a haifai zsidó Polytechnicum mérnöke, tehát csupa intelligens ember.¹²³

E panaszok hallatára azt kérdeztem magamtól: hogy van az, hogy Konstantinápolyban, a birodalom centrumában a szaloniki *dönme* zsidóké a hatalom és a dicsőség, itt pedig, a periferiákon, a kormány a zsidókat szemmel láthatóan üldözi?¹²⁴ Mi lehet e jelenség oka?

A legvalószínűbb választ e kérdésemre aleppói konzulunktól kaptam, akinek elbeszélése szerint *Dzsemilije*-beli¹²⁵ zsidó szomszédjai azt állítják, hogy az antant az orosz

121 Ld. a VIII. Exkurzust.

122 El-Afüle (arab *al-ʿAfūla*) arab falu volt Názárettől délre, fontos állomással a Hidzsáz-vasút Daraából (arab *Darʿā*; a mai Szíriában) Haifába vezető szárnyvonalán. Az I. világháború során később egy nagy kolerajárvány gócpontja volt, ezért német szakértője tanácsára Dzsemál pasa leégette a települést. El-Afüle mellett volt egy másik arab falu, el-Füle (arab *al-Fūla*), amelynek közvetlen közelében jött létre a Merhavja zsidó mezőgazdasági telep. Ld. feljebb a *Jelentés* 89. jegyzetét. Vö. BUHL: *Geographie...*, 217–218, térkép. Meistermann – Hubernél a szövegben *el-Afüle*, ám a kötet végén található Palesztina-térképen *ʿAffūle* alakban szerepel. MEISTERMANN – HUBER: *Durch's Heilige Land...*, 613–614, Palesztina-térkép a kötet végén. MEISTERMANN: *Új útmutató...*, 546–547. ÇİÇEK: *War...*, 246.

123 Az 1912-ben német zsidók által alapított *Technikum*, amely ma *Technion* néven műszaki egyetem. Julius Jotham Rothschild (1885–1954) németországi születésű festőről és régészről van bizonyára szó, aki ekkor a Technikumban volt állásban. 1906 nyarán nőül vette Jeruzsálemben Frieda Kaminitzot, a patinás helybéli szálló tulajdonosának leányát. Egy az ebay-n árult (2016. november 30) levélboríték tanúsága szerint, amelyet 1915. július 21-én adott föl ajánlvá Haifában Herrman [*recte*: Hermann] Struck festőnek Berlinbe, feladóként „Jul. Rothschild-Kaminitz” van feltüntetve, tehát ez idő tájt valóban ezt a nevet használta.

124 Ld. a XIII. Exkurzust.

125 Tudományos átírással (arab) *Ġamāliyya*, Aleppó egyik modern városnegyede az óvárostól nyugatra. Névvariáns: egyes forrásokban: Dzsamálíjja (*Ġamāliyya*) alakban szerepel. (E két névalak létrejöttében a szíriai arabban megfigyelhető úgynevezett „hajlítás” [arab „*imāla*” (*imāla*)] jelensége játszik szerepet, amely kiemelten jellemzi az aleppói dialektust.) 1883-ban alapították, s elsősorban európaiak, valamint helybéli zsidó családok telepedtek le itt. 1885-ben a helytartó (*vālī*) és a katonai kormányzó is palotának beillő lakóházat építtetett az ekkor már divatosnak számító negyedben. Heinz GAUBE, Eugen WIRTH: *Aleppo. Historische und geographische Beiträge zur baulichen Gestaltung, zur sozialen Organisation und zur wirtschaftlichen Dynamik einer vorderasiatischen Fernhandelsmetropole*. (Beihefte zum Tübinger

zsidóknak formális ígéretet tett, hogy győzelme esetében Palesztinát a zsidóknak adja át, és lehetővé teszi, hogy ott mint politikailag autonóm állam rendezkedhessenek be. Ez az elbeszélés nézetem szerint már csak azért is nagyon valószínű, mert egyrészt a legvalószínűbb magyarázata a palesztinai zsidóság s a török kormány feszült viszonyának, másrészt pedig teljesen megfelel az angol világpolitika irányának, amely egy-két évtized óta az Arab-félsziget elfoglalására irányul.¹²⁶ Bizonyos azonban, hogy az antant esetleges osztozkodása esetében Anglia a Szentföldet az oroszoknak nem engedi át, viszont a többi antanthatalmak nem is jöhetnek számba, marad tehát az az expediens, hogy Palesztinából – természetesen angol fennhatóság alatt – zsidó államot csinálják. És hogy egyes zsidók szinte ösztönszerűen megérezték, hogy Anglia a cionizmus történetében nagy szerepet fog játszani, mutatják M. de Jonge, egy zsidóból antiszemitává vedlett, utóbb azonban némi keresztény fenntartások mellett újból zsidóvá vált publicista szavai:

„Zehn Jahre wohl noch, auch 12 und 15 vielleicht, muß warten das Volk Israel. Dann entbrennet der Krieg, den man lang erharret, der entscheidet, ob britisch die Welt gestalten sich wird oder ob moskowitzisch. Der Verfall des osmanischen Reiches kommt näher und näher. Mit Rußland vereint kämpft die kranke Türkei gegen Englands Löwen und das britische Heer. Sieg senkt der Ewige herab auf die Fahnen des Volkes der Israel-Freunde... Frei wird dann England unser Land uns schenken, ohne Pacht oder Kauf, wie einstens die jonischen Inseln dem Griechenvolke! Als Teil des britischen Weltreichs, aber frei, ganz frei, nicht halbsouwerän, sondern vollsouwerän wird unser Volk und Staat sich gestalten,¹²⁷ freier noch als Kapland, Kanada, Australien, frei und stolz souwerän, wie die Staatsrepubliken im Deutschen Reich... Judaea wird wachsen und blühen und so wie auch Wien nicht immer des Deutschen Reiches Hauptstadt [!] bleibt, so wird auch London dereinst verdrängt durch die Heilige Stadt, wenn mählich und mählich sich wandeln wird das britische Reich in das messianische Reich! Darum: Heil dem Tage, an dem zuerst wir als Bürger des britischen Weltreichs uns fühlen dürfen, wo wir mit Stolz sagen dürfen: Civis Britannicus sum! und wo wir singen dürfen: Rule Britannia! / Talán még tíz évet, tizenkettőt is és talán tizenötöt kell várnia Izrael népének. Akkor fellángol a háború, amelyre rég vár az ember, amely eldönti, hogy britté lesz a világ avagy muszkává. Egyre közelebb jön az Oszmán Birodalom bukása. Oroszországgal egyesülve harcol Anglia oroszlánja és az angol hadsereg ellen a beteg Törökország. Az Örökkévaló győzelmet bocsájt alá Izrael barátainak zászlaira... Akkor Anglia szabadon nekünk ajándékozza országunkat, bérlet vagy vétel nélkül, amiképpen valaha az ión szigeteket a görög népnek! A brit világbirodalom részeként, ám szabadon, teljesen szabadon, nem félig önállóan, hanem teljesen önállóan alakul majd népünk és államunk, szabadabban, mint Fokföld, Kanada, Ausztrália, szabadon és büszkén-önállóan, amiképpen a Német Birodalom államai... Júdea növekedni fog és virágozni, és amiképpen Bécs sem marad örökké a Német

Atlas des Vorderen Orients. Reihe B [Geisteswissenschaften], 58). Wiesbaden 1984, [I] Textband, 45. Olivier Durand: *Dialettologia araba*. (Università, 812. Lingue e letterature straniere). Róma 2009, 248. Elie KALLAS: The Aleppo dialect according to the travel accounts of Ibn Raʿd (1656) Ms. Sbath 89 and Hanna Dyāb (1764) Ms. Sbath 254. In: *De los manuscritos medievales a internet. La presencia del árabe vernáculo en las fuentes escritas*. Szerk. Mohamed MEOUAK, Pablo SÁNCHEZ, Ángeles VICENTE. (Estudios de dialectología árabe, 6). Zaragoza 2012, 227; további szakirodalmi utalásokkal.

126 Ld. Franz STUHLMANN: *Der Kampf um Arabien zwischen der Türkei und England*. (Hamburgische Forschungen, 1). Hamburg 1916, 260. [Kmoskó eredeti lábjegyzete kiegészítéssel].

127 A gépirásos változatban *gehalten*. Javítottam. – O.I.

Birodalom fővárosa [!], úgy fogja majd valamikor Londont a háttérbe szorítani a Szent Város, midőn lassacskán a Messiás Birodalmává alakul a Brit Birodalom! Ezért: Üdv annak a napnak, amelyen először érezhetjük magunkat a brit világbirodalom polgárainak, midőn büszkén mondhatjuk: *Civis Britannicus sum!* [Brit polgár vagyok!] és midőn énekelhetjük: *Rule Britannia!* [Uralkodj, Britannia!].”¹²⁸

Eszem ágában sincs e hamis próféta dagályos szavakatát komolyan venni, annyi azonban bizonyos, hogy a palesztinai zsidók is azon centrifugális erők egyik komponensét képezik, amelyek a Török Birodalom széttörlését készítik elő. A mi legnagyobb politikai érdekünk erős, független Törökország. Amennyiben tehát a cionista mozgalom Törökország feldarabolására törekednék, minden lehető eszközzel el kellene nyomnunk. Feleletes gondolkodás mellett az ember azzal nyugtathatná meg magát, hogy Törökország fennhatósága alatt a tervezett palesztinai zsidó állam nem volna veszedelmes. Én erre azt felelem: addig, amíg a háború tart, nem, mert amint a haifai Polytechnicum esete mutatja, a jelen pillanatban a Szentföld zsidóságát a központi hatalmak zsidó alattvalói irányítják. A nevezett intézet tudniillik internacionális zsidó gyűjtésekből épült. Már a háború előtt felmerült a kérdés: mi lesz az oktatás nyelve? Az antantpárti zsidók a héber nyelv mellett kardoskodtak, a többiek ellenben a német nyelv mellett törtek lándzsát. A háború ideje alatt a német és osztrák zsidók a Polytechnicumot csődbe kergették, s a likvidáció alkalmával az egész vagyont megvásárolva zsidó-német intézetet csináltak belőle. Csak-hogy ilyesmi csakis azon feltétel mellett volt lehetséges, hogy az antantzsidók otthoni *resource*-aiktól elvágván német hitsorsosaik akcióját hallgatagon kényszerültek tűrni. De mi lett volna normális viszonyok mellett? És mi volna az olyan zsidóállamból, amelyben a vezető szerepet angol zsidók ragadnák kezükbe Egyiptom közvetlen közelében?”¹²⁹

A mai Törökország legkomolyabb problémája azonban

a kereszténykérdés.

1896-ban Szíriában 971.000 keresztény lakott, a 3.228.000-t kitevő összes lakosság nem egészen egyharmada. E szám azóta tekintélyesen módosult, de több mint bizonyos, hogy a keresztények és muszlimok aránya az utóbbiak javára változott, mert mintegy 30 év óta főleg a libanon-vidéki keresztények amerikai kivándorlása olyan mérveket öltött, hogy egyes falvakban már csak öregek és gyerekek maradtak. A keresztény lakosság több mint fele különböző katolikus keleti rítusokhoz tartozik. Ezek közül a legerősebb a maronita „nemzet” (kb. 300.000 lélek), utána következik a melkita, vagyis a görög-katolikus rítus mintegy 150.000 hívővel.¹³⁰ A szír-katolikusok létszáma a 20.000-et semmi esetre sem haladja meg, a többi katolikus rítusok (örmények, koptok) nem jöhetnek számba.¹³¹

128 M[oritz] de JONGE: *Jerusalem oder Mombassa? Eine ungehaltene Rede zum sechsten Zionistenkongreß.* (Jüdische Schriften, 2). Berlin 1903, 37. [Kmoskó eredeti megjegyzése kiegészítésekkel.]. A *Rule Britannia!* kifejezés egy közismert hazafias, elsősorban az angol haditengerészet körében népszerű dal refrénjéből származik, teljesebb alakja: *Rule Britannia, rule the waves!*, azaz „Uralkodj Britannia, uralkodj a hullámokon!” Szövegét James Thomson írta, dallamát Thomas Arne szerezte 1740-ben.

129 A palesztinai állapotokhoz ebben a korban vö. FISCHER: *Die Palästinalpolitik...*, 91–121.

130 A maronitákról ld. a *Jelentés* 144. jegyzetét, míg a melkitákról ld. az életrajz 265. jegyzetét.

131 Többé-kevésbé hasonló számokat ad meg az 1896. évi népszámlálás adataiként BAEDEKER: *Palestine...*, 5. kiad. (1912), LX.

Bár a keresztény elem a muszlimekhez képest számbelileg szinte jelentéktelen kisebbséget képez, műveltségénél és szorgalmánál fogva kétségkívül hangadó, és utána igazodnak a muszlimok is. Ez adja meg a kereszténykérdés jelentőségét Szíriában.

Mint már előzetes jelentésemben is tudattam s azóta számtalanszor tapasztaltam, Szíria egész lakossága az antantért, főleg a franciákért lelkesedik. A németekről a keresztények tudni sem akarnak. Ezen nem is szabad csodálkoznunk. A szíriai arabok, látva Egyiptom látszólag virágzó állapotát, szabadulni akarnak a török uralomtól; e törekvéseik legnagyobb akadályát a törökök szövetségeiben látják. Ehhez járult az antant mellett izgató sajtó, végül pedig az országban végzett évszázados szellemi munka, melyhez foghatót sem mi, sem a németek nem tudunk felmutatni. Legnagyobb szimpátiát tapasztaltam a franciák iránt. Ők voltak Szíria tanítómesterei és legnagyobb jöttveői. Érthető tehát, hogy a lakosság hozzájuk húz. A franciák biztosra vették esetleges török-francia háború esetében a keresztények, főleg a maroniták fellázadását a török uralom ellen. Haifai vicekonzulunk szívességéből betekintést nyertem egy 1902–5 között kidolgozott okkupációs haditervbe, amelyet a francia vezérkar 1898–1901 között készített vezérkari térkép után állított össze.

E haditerv értelmében a franciák 124 gyalogdandárt, 45 eszkadron lovasságot, 18 hegyi, 16 nehézüteget, 10 műszaki és 20 utászszázadot akartak négy felvonulási körzetben, mégpedig 1. Gáza és Jaffa; 2. Arsúz¹³² és Atlit;¹³³ 3. Akka és Szaida; 4. Bejrút és Tripoli vidékén partra tenni. A két első csoport a jaffa-jeruzsálemi s a haifa-damaszkuszi vasút mentén nyomult volna előre. A harmadik és negyedik csoport a Libanon felé haladt volna. Parancsnokaik utasítást kaptak, hogy a *Libanont mozgósítsák*, és az így nyert haderővel Homsz táján az Aleppó felől előnyomuló török sereget erős, elsáncolt állásban feltartóztatassák.

Bevált volna e merész és tagadhatatlanul ügyes terv, nem tudom. Annyi bizonyos, hogy a jelen világháború egész ideje alatt a szíriai keresztények antantbarátsága nagyon is platonikusnak bizonyult. Hiába dobáltak a francia hidroplánok bombasztikus proklamációkat Bejrút és Haifa házai fölé (egyet ízelítőnek mellékelni bátorkodtam),¹³⁴ Szíriában egy puska sem sült el, egy kard nem repült ki hüvelyéből az antant érdekében, ami tekintettel a franciák 400 esztendő óta munkájára s a Szíriába szünet nélkül özönével guruló jó francia aranyakra, annyit tesz: *oleum propter idem et operam*.¹³⁵

A franciák e gyászos kudarcában részü[n]kre az a tanúság foglaltatik, hogy esetleges missziós tevékenységünkől politikai eredményeket ne várjunk. Mindenesetre nagyszerű eredmény volna, ha közeledést tudnánk teremteni a keresztény elem s a törökök között. Sajnos, ez a törökökön múlik és nem mirajtunk... s ha a törökök a maguk részéről ezt a közeledést nem óhajtják, ki van zárva, hogy azt mi üssük nyélbe, amint legott meglátják.

A katolikus „nemzetek” legkompaktabb, legintelligensebb és talán legegészségesebb részét a *maronita* hívők képezik. Kivétel nélkül lelkes franciabarátok, franciábbak a vérbeli franciáknál. A francia befolyás két tényezőre vezethető vissza: 1. a francia szerzetesek, főleg a bejrúti jezsuiták s az ajn túrai lazaristák, másodsorban az iskolatestvérek, maristák és más női szerzetek intenzív, nem annyira missziós, mint inkább franciásító

132 Arsúz (tudományos átírással *Arsūf*) rom Jaffától északra, 16 km-re a tengerparton, a bibliai kortól a kereszties háborúkig lakott település helyén. BUHL: *Geographie...*, 213. MEISTERMANN – HUBER: *Durch's Heilige Land...*, 535f..

133 Atlitról ld. a *Jelentés* 88. jegyzetét.

134 A melléklet hiányzik.

135 „Olajat és fáradságot pazaroltak el.” Ld. BÜCHMANN: *Geflügelte Worte...*, 380.

működésére;¹³⁶ 2. a libanoni hegyvidék Franciaországtól való teljes gazdasági függésére. Az első olyan közismert dolog, hogy kár vele bővebben foglalkozni, de már a másodiktól magam is csak ez idén nyertem határozott képet, amidőn a tengerpart mentén Haifától Bejrútba utaztam. Amilyen keserves volt ez az utazás, éppoly tanúságosnak bizonyult.

A libanoni¹³⁷ keresztények autonóm tartománya tudvalevőleg Szaidán túl kezdődik. Alig hagyja el a *hantúr* (*diligence*)¹³⁸ Szaida messzire elnyúló, pompás kertjeit, a régi Tamürasz (*Vádi Dámúr*) termékeny völgyébe ér.¹³⁹ Ettől kezdve, ahol csak valamire való termékeny föld akad, minden szederfán kívül egyebet nem látni. Sehol semmi kert, szántóföldeknek híre-hamva sincsen: minden szederfaültetvény. A szederfák célja nyers selyem, amely nehéz francia napóleonok ellenében Lyonba vándorolt, és biztosította a keresztények gazdasági függését a franciáktól [95, 97–98. ill.].

Békeidőben a selyemtermelés nagyszerűen bevált. 6 hétig tartó, kényelmes, piszmozgó munka, amelyből egész esztendőn át szépen meg lehetett élni. Mintha csak a lusta arabok számára találták volna ki! De most, a háború alatt az egész szederfa-gazdálkodás rémes csődöt mondott. 1914-ben még volt selyemexport, és így volt pénz is, de a követ-

136 *Ajn Túra* vagy *Antúra* (*Ain Toura*, *Aintoura*, *Antoura*; tudományos átírással *ʿAynṭūra/ʿAyn Tūra/ʿAyn Ṭūrā*, illetőleg *ʿAnṭūra*) kisváros a Libanon-hegységben, amely mindenekelőtt a lazarista atyákhoz kötődő főiskolájáról (*Collège Saint Joseph Antoura*) híres, amelyet eredetileg a jezsuiták alapítottak a 17. század végén. Történetéről röviden ld. [Filipp TARRÁZI] *Al-Vikunt Filib di Ṭarrāzi* [*Vicomte Philippe de Tarrāzi*]: *Asz-Szalászil at-tárihiyya fi asz-šakifāt al-abrasijjāt asz-szurjānija*. [*As-Salāsil at-tárihiyya fi aszšifāt al-abrašijjāt as-suryāniyya*]. Bejrút 1910, 159, 1. jegyzet. MEISTERMANN: *Új útmutató...*, 601. MEISTERMANN – HUBER: *Durch's Heilige Land...*, 540. Ennek a szír eredetű földrajzi névnek az etimológiájáról, kiejtéséről és variánsairól ld. WILD: *Libanesische Ortsnamen...*, 159, 253. A Keresztény Iskolatestvérek (*Institutum Fratrum Scholarum Christianarum*, *FSC*, *Frères des Écoles Chrétiennes*) laikus férfi szerzetes kongregáció az ifjúság nevelésére, amelyet de La Salle Szent János alapított 1681-ben. Ld. *Magyar katolikus lexikon...*, VI, 583. KILDANI: *Modern Christianity...*, 406–407. A Marista Iskolatestvérek vagy Mária Iskolatestvérek (maristák) rendjét Marcellin Champagnat alapította 1817-ben a Lyonhoz közel fekvő kicsiny La Valla-en-Gier községben Franciaországban.

137 A Libanon kifejezés – névelővel! – ez idő tájt a Libanon-hegységre, illetőleg az ottani keresztény autonóm kormányzóságra (szandzsák) utal. A ma ismeretes Libanon állam majd csak az I. világháborút követően jön létre. Ez a terület csak egy részét fedi le a mai hasonnevű államnak. Vö. feljebb a *Jelentés* 32. jegyzetét.

138 Dilizsánsz, gyorskocsi, személyszállításra szolgáló postakocsi. A *hantúr* arab szó eredete nincs egyértelműen tisztázva. Míg Karl Vollers kiemelkedő német arabista szerint ez a szó a magyar „hintó” átvétele, addig mások a szanszkritből (*hindola*) eredeztetik. A kérdés nem tekinthető eldöntöttnek: csakúgy, mint a „kocsi” szó etimológiája, ez is további vizsgálatot igényel. Karl VOLLERS: *Beiträge zur Kenntnis der lebenden arabischen Sprache in Aegypten*, II. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* (ZDMG) 50 (1896) 613; 51 (1897) 310. Carl BROCKELMANN: *Etymologische Miscellen*. ZDMG 51 (1897) 658 [1. Landauer]. Carl BROCKELMANN: *Nochmals Landauer*. ZDMG 52 (1898) 282. GOLDZIHER Ignác: *Hintó*. *Magyar Nyelvőr* 28 (1899) 86–87. Vö. még *uo.* a 85–87. oldalon található megjegyzéseit Kropf Lajosnak, Sörös Pongrácnak és Krausz Sámuelnek e kérdéskörrel kapcsolatban. Vö. még Karl LOKOTSCH: *Etymologisches Wörterbuch der europäischen (germanischen, romanischen und slavischen) Wörter orientalischen Ursprungs*. (Indogermanische Bibliothek, I/II/3). Heidelberg 1927, 8 (Nr. 80). Figyelemre méltó, hogy a magyar „hintó” a török nyelvbe is átkerült: *هنتو*, *hinto*. REDHOUSE: *Lexicon*. 2171. A. Vahid MORAN: *Türkçe-İngilizce sözlük*. Isztambul 1971, 456.

139 *Nahr ad-Dámúr*, az ókori *Tamyras* folyója, amely Sztrabónnál szerepel. Rövid, alig 30 km hosszú folyó, amely a hasonnevű *Dámúr* kisvárosnál ömlik a Földközi-tengerbe. A város a folyóról kapta a nevét. Ld. *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. Neue Bearbeitung. Stuttgart 1894–2000, 2. Reihe, 4. Band, 2152–2153. MEISTERMANN – HUBER: *Durch's Heilige Land...*, 526. A folyó neve [*Nahr*] *ad-Dámúr*, míg a völgyé *Vádi d-Dámúr*. A gépirásos másolatban *Tompros* áll, tehát Kmoskó eredeti kézírásos szövegében valószínűleg *Tamyras* állhatott, amit a géppel írt szöveg másolója félreolvasott. Javítottam. – O.I.

kező évben a szederfákat lerágták a sáskák, selyemről tehát szó sem lehetett. Azonfelül elmaradtak a Franciaországból évenként behozott selyempete-küldemények, az országban termelt petét (*bizr* – „mag”) kellően megvizsgálni nem lehetett, a kikelő hernyók betegesen jöttek a világra, és még hozzá a május 11–17-ig tartó szörnyű meleg szél, a félelmetes *sulúk* („sirokkó”) hatása alatt javarészen elpusztultak.¹⁴⁰ Jövedelem tehát nem volt, de annál nagyobb lett a drágaság, a szederkultúra ugyanis tönkretette a földművelést.¹⁴¹ Gabonát importálni azonban vízi úton, a partvidék mentén ólálkodó francia hajók miatt egyáltalán nem lehetett, és így a libanoni hegyvidék élelmezése a bejrút-damaszkuszi 1 méter nyomtávolságú, 1.300 méter magasra kapaszkodó, helyenkint fogaskerekű vaspályát terhelte, amelyet mostanában nem is köszénnel, hanem fával fűtenek! Az eredmény rémes éhínség. Bejrútban éhségtől agyongyötört alakok támolynak az utcákon. Minden ötödik járókelő koldus. Egy szegény maronita pap, akinek 1 *beslik* (50 fillér)¹⁴² baksist adtam, háromszor is megcsókolta a kezemet e szavakkal: Egy nappal meghosszabbítottad az életemet! Búza nincs, az emberek árpát esznek, amellyel azelőtt gebéiket etették. A keszruáni *kadában* („járás”),¹⁴³ a hegyek között a helyzet még borzasztóbb: vannak faluk, ahol értesülésem szerint a lakosság $\frac{2}{3}$ -a halt meg éhen. Így aztán cseppet sem meglepő, hogy felületes becslések szerint az éhenhaltak száma a 70.000-et jóval meghaladja!

A szerencsétlen maroniták kétségbeesve tördelik kezeiket. Mindenütt csak arról beszélnek, hogy a világháború után valamennyien Amerikába vándorolnak ki. A törökök elleni gyűlölet oly nagy, hogy az ember nem érti, hogy a bejrúti francia konzul titkos irattára több keresztény embert nem kompromittált.¹⁴⁴ Úgy hallottam, ebben nagy része

140 Szíriai arab *šulūq*. A[drien] BARTHÉLEMY: *Dictionnaire arabe-français. Dialectes de Syrie: Alep, Damas, Liban, Jérusalem*. Párizs 1969, 405. Valószínűleg ebből ered a *sirokkó* szó.

141 A libanoni selyemtermesztés 1860 után teljes mértékben integrálódott a francia gazdaságba. Erről a kérdéssel lásd részletesen KAIS FIRRO: *Silk and agrarian changes in Lebanon, 1860–1914. International Journal of Middle East Studies* 22 (1990) 151–169. CAROLYN L. GATES: *The merchant republic of Lebanon. Rise of an open economy*. Oxford–London 1998, 12–15.

142 A *beslik* (magyar helyesírás szerint) oszmán-török pénzérme. Bevezetésekor (1849) (rossz) ezüsből készült és 5 piaszter volt az értéke, s ennek megfelelően a török *bes* „öt” szóból származik az elnevezése. A világháború kitörését megelőzően (1912-ből származó adat szerint) már nikkelből verték és a hivatalos értéke csupán 2 piaszter és 20 para volt. Az infláció következtében a háború alatt az értéke tovább esett. ALEXANDER DEL MAR: *Money and civilization, or, a history of the monetary laws and systems of various states since the Dark Ages, and their influence upon civilization*. London 1886, 355–368, kül. 355–357. BAEDEKER: *Palestine...*, 5. kiad. (1912), II.

143 Arab كسروان (tudományos átírással *Kisrawān*; főbb alakváltozatai: *Kisrawan, Keserwan, Keserwēn, Kesrouane, Kesrouan*) – járás neve a Libanon-hegyvidéken, székhelye Zsúnji.

144 A *maroniták* egy szír eredetű, ma arabul beszélő népcsoport a Közel-Keleten, főleg Libanonban. Számukat ma Libanonban 1 millióra, az egész világon 3 millióra becsülik. A maronita egyház tagjai, amely egy Rómával egyesült keleti keresztény egyház. Az egyház liturgikus nyelve a klasszikus szír nyelv. A maronita egyház történetét a 4. században élt, szentként tisztelt Már Márón szír szerzetesre vezeti vissza. (A nevében szereplő „már” szír szó, melynek jelentése „úr”, a szentek megjelölésére szolgál a szír nyelvben.) Az egyház első pátriárkája a 707-ben elhunyt János Márón volt. Az egyház feje az antiókhiai maronita pátriárka, aki a libanoni Bkirkiben székelt, míg nyaranta a kellemesebb klímájú Dímánban tartózkodik. – A törökök elleni általános gyűlöletet ekkortájt jól példázza az a körülmény, hogy a háború vége felé a palesztinai frontról Damaszkusz felé kinkeservesen visszavonuló, török szövetségben harcoló osztrák–magyar egységek rendszerint angoloknak adták ki magukat, hogy egyáltalán keresztül tudják verekedni magukat az arabok lakta területen. „Még szerencse – írja egy túlélő –, hogy időközben megtanultunk néhány arab kifejezést; különben elvesznénk.” Ha valaki leszakadt a menetoszloptól, az arabok kirabolták vagy megölték. EVA SCHMIEDT: *K.u.k. Truppen in der Türkei*. (Schriftenreihe Philatelie-Club Montfort, PhCM, 005). H.n. [Rankweil] 2004, 72.

van Hójek maronita pátriárka¹⁴⁵ higgadt, bölcs viselkedésének, aki mindjárt a háború kitörése után *bkirki*¹⁴⁶ téli rezidenciáját elhagyta, messze a hegyek közé, a híres cédrusliget közelében fekvő *dímáni*¹⁴⁷ nyaralójába költözött, és mindennemű politizálástól távol tartotta magát. Pedig az egyházfő a bejrúti francia konzul személyes pressziója alatt lett pátriárkává, s a franciák minden lehető eszközzel be akarták hálózni és lekenyerezni. Azonban Hójek féltékenyen őrködött politikai függetlensége fölött és nem tűrte, hogy a franciák úrrá legyenek fölötté.

Mikor a francia flotta 1913 őszén Szíria partjain vendégszerepelt, a francia admirális úgy fogadta, mint valami szuverén uralkodót. A pátriárka ez alkalommal az admirális hajóját meglátogatta, és egyházi áldásában részesítette. Visszatérőben főpásztori gyűrűjét a tengerbe ejtette. A hajó tisztjei legott gyűjtést rendeztek, s a befolyt pénzt, állítólag 100.000 frankot (amelynek nagyobb része természetesen titkos alapokból eredt) a gyűrü megtérítésére fordították. Utána nagy fogadtatás volt a *bkirki* rezidenciában; az etikett ellenére valami Stéfano nevű maronita úriember érdekes és igen figyelemreméltó beszédet mondott, amelynek a *La Croix*-ban közzétett szövegét tisztelettel mellékeltem.¹⁴⁸

A kölcsönös udvariassági komédiák dacára a pátriárka s a francia konzul viszonya nem igen javult. A beavatottak szerint a konzulátus irattárában a pátriárkára vonatkozó panaszos információk kerültek elő. Ez volna a magyarázata a feltűnő ténynek, hogy a háború egész ideje alatt a pátriárkának semmiféle kellemetlensége nem volt.

145 Arab الحويك , حايك , حائك – számtalan átírási variánssal: *Hoayek, Hwayek, Huayek, Hawayek, El Howayeck, Huwayyik*, stb.; Kmoskónál *Hoiek*. Esetünkben *Iljász Butrusz Hójek (Elias Peter Hoayek; 1843–1931; hivatalban 1898–1931)* antiókhiai maronita pátriárkáról van szó. A حايك arab alak egy eredetileg keleti szír *Hájik (Hāyik)* alak nyugati szír *Hójik*, illetőleg *Hójek (Hōyik/Hōyek)* kiejtésű változatát sugallja. Egy arab forrásban a családnév úgynevezett *saddával* írt *al-Huwayyik* alakban szerepel.

146 *Bkirki*, arab írással بکركي , átírásban *Bkerké, Bkerke, Bkirki*, Kmoskónál *Bekirki* – 1830 óta a maronita pátriárka (téli) rezidenciája Bejrút közelében. Ennek a szír eredetű földrajzi névnek az etimológiájáról, kiejtéséről és helyesírásáról ld. WILD: *Libanesische Ortsnamen...*, 166.

147 Tudományos átírással (arab) *ad-Dīmān*, a Libanonban ma használatos köznapi átírásban *Dimane*. Ennek a szír eredetű földrajzi névnek az etimológiájáról, kiejtéséről és helyesírásáról ld. WILD: *Libanesische Ortsnamen...*, 99.

148 A melléklet hiányzik. A kérdéses cikk: A. HAYER: Un incident inédit de la récente croisière française en Orient. *La Croix* 35 (1914) 9496. szám (1914. február 28) 3. Kmoskó gépirásos szövegében *Széfónó* áll az újságcikkben szereplő *Stéfano* helyett. A cikk szerint a *bkirki* fogadáson Lacaze admirális vett részt, míg a pátriárka néhány nappal korábban Boué de Lapeyrère-nél, a francia haditengerészet vezérkari főnökénél tett látogatást hajóján. A pátriárka egymás után megáldotta a francia hadihajókat, s eközben – „véletlenül vagy készakarva” – a velencei dózsák mintájára a tengerbe ejtette értékes, régi gyűrűjét. A cikkíró úgy véli, ez a váratlan esemény mintegy garanciája lett a maroniták reményeinek s „példátlan jelentőséget és horderőt kölcsönzött ennek a precedens nélküli ünnepélyes alkalomnak”. Stéfano beszéde Franciaország dicsőségét zengi, s kiemeli a roppant szoros kapcsolatokat Franciaország és a maroniták, illetőleg valamennyi libanoni hazafi között. Ismeretes, hogy Mária mennybevételének napján (augusztus 15) Velence minden évben nagy pompával megünnepelte a városállam és az Adria-tenger szimbolikus „nászát”, melynek hatalmát és gazdagságát köszönhette. Mintegy az „eljegyzést” szimbolizálándó, az ünnepség csúcspontján a dózse a tengerbe vetette értékes gyűrűjét az aranyveretű állami díszgályáról, a *Bucintoro*-ról. Az idézett újság egyik későbbi számában arról is beszámol, hogy Lacaze admirális új gyűrűt küldött a pátriárkának, amelybe egy, 200 éve a családja birtokában lévő zafirkövet foglaltatott. A rövid híradásból az is kiderül, hogy az admirális 1913. november 7-én tett látogatást a pátriárka *bkirki* rezidenciáján. *Nouvelles d'Orient. La Croix* 35 (1914) 9602. szám (1914. július 3) 3.

Mások nem voltak ilyen szerencsések. Mgr. Sibli¹⁴⁹ például, a bejrúti maronita érsek folyó év március havában kénytelen volt lemondani méltóságáról, és azóta már haditörvényszék elé is került. Amint több oldalról értesültem, az egész bajt egyik, a konzul irattárában talált levele okozta, amelyben az érsek a konzult arra kérte, hasson erélyesen oda, hogy a *váli*¹⁵⁰ hagyjon neki már egyszer békét, és ne zaklassa őt folyton a megválasztását megerősítő *fermán*¹⁵¹ miatt. Ő mint maronita egyházfő a Francia Köztársaság különös védelme alatt áll. Elődeitől a szultán megerősítő *fermánját* senki nem kívánta, hagyjanak neki is békét. Maga a levél nem csinált volna különös bajt, ha nem fordult volna elő benne néhány túl erős kifejezés, melyek miatt a kormány az érseket felelősségre vonta. Hogy egyházi jogi konfliktusoknak elejét vegye, jóakarói tanácsára maga mondott le az érsekségről, mire a kormány Adanában internáltatta. Nemsokára az alaji haditörvényszék elé állították, amely ugyan állítólag halálra ítélte, ekkor azonban Mgr. Dolci¹⁵² konstantinápolyi apostoli delegátus közbevetette magát érdekében, és keresztülvitte, hogy büntetését Aleppóba való internálásra változtatták át.

Végezetül meg kell emlékeznem a libanoni keresztény kerület autonómiájáról is. Amint ismeretes, e terület kormányzóját négy európai nagyhatalom megegyezése alapján a szultán nevezte ki, a nemzetörség keresztényekből állott, és muszlim nem telepedhetett le rajta. A háború folyamán a törökök e jogokat mind felfüggesztették. A kormányzó török, a hegyeket török katonaság szállotta meg, s a régi autonómiából csak annyi maradt meg, hogy a kormányzóság területén lakó maronitákat katonai szolgálatra ez idáig még nem hívták be.

A *melkiták* püspöki kara a háború alatt súlyos válságon esett át.¹⁵³ Pátriárkájuk három pátriárkai székhelyek birtokosa lévén (Alexandria, Jeruzsálem, Antiókhia) két székhellyel bír: az egyik Alexandria, a másik Damaszkusz. A világháború kezdetén éppen Egyiptomban időzött, és úgy ott is rekedt, úgyhogy a szíriai egyházak *de facto* fő nélkül maradtak. Új pátriárkát választani nem lehetett, annál is inkább, mert a négy főpap az arab párt üzelmeibe keveredett bele, minek következtében mind a négy száműzetett. Név szerint:

Gregoriosz Haddzsár¹⁵⁴ akkai püspök a háború idején Lourdes-ban volt. A háború kitörése után buzdító beszédet tartott a francia katonákhoz, emiatt *in contumaciam* halálra ítéltetett.

Nikolaosz Kádít,¹⁵⁵ Haurán püspökét eredetileg Kis-Ázsiába száműzték. Unokatestvére, Dimitriosz Kádi¹⁵⁶ kérésére a kormány Aleppóba internálta.

149 Fent a szövegben a magyar helyesírású alak áll. Pietro Scebli (1871–1917) bejrúti maronita érsek 1908-tól haláláig. Arab neve tudományos átírással *Šibli*. Kmoskónál *Sybli*.

150 Arab szó, jelentése „kormányzó”.

151 Perzsa eredetű szó, jelentése „[szultáni] parancs”.

152 Angelo Maria Dolci (1867–1939).

153 A melkitákról ld. az életrajz 265. jegyzetét.

154 Olaszos névalak *Gregorios Haggiar* ([arab] *Ġarigūriyūs Ḥaġġār*; 1875–1940); Akkó, Haifa, Názaret és egész Galílea melkita püspöke (1899–1940; más adat szerint 1901–1940). Kmoskónál *Gregorios Aaggar*; ez biztosan téves, valószínűleg gépelési hiba.

155 Olaszos névalak *Nicolas Cadi* (arab *Niqūlāwus Qādī*; 1861–1941); 1889-től 1939-ig Boszra és Haurán melkita érseke volt.

156 Olaszos névalak *Dimitrios Cadi* (arab *Dīmītriyūs Qādī*) (1861–1925); aleppói melkita püspök 1903-tól, majd antiókhiai melkita pátriárka 1919 és 1925 között. Ld. a *Jelentés* 160. jegyzetét alább.

Mgr. Dúmáni, Tripolisz Arfába száműzött püspöke állítólag éhenhalt.¹⁵⁷

A homsi püspök értesülésem szerint Szivaszban időzik.¹⁵⁸

A Szentszék úgy akarta a nehézségeket elkerülni, hogy a régi pátriárka életében Baziliosz Haddzsárt, Szaida püspökét apostoli delegátussá nevezte ki, aki azonban ezt a méltóságot mindössze néhány hétig viselte: meghalt.¹⁵⁹ Vele csaknem egy időben meghalt a pátriárka is, mire a melkita főpapok 1916. március végén az új *patriarchalis vicarius* megválasztására Damaszkuszban gyűltek egybe. Két jelölt küzdött a pálmáért: Dimitriosz Kádi, aleppói érsek [75. ill.] és Mugabgab, zahli püspök [79. ill.].¹⁶⁰ Az előbbi a párizsi St. Sulpice növendéke, rendkívül intelligens és rokonszenves úriember, az utóbbi nagy intrikus hírében áll. A Szentszék D. Kádi megválasztását óhajtotta, s e célból, hogy a püspökökre nyomást gyakoroljon, apostoli delegátusnak nevezte ki, s erről Mgr. Dolci konstantinápolyi apostoli delegátus útján a török kormányt értesítette.

Magának a választásnak a lefolyását Mgr. Dimitriosz Kádi így adta elő nekem:

Midőn a melkita püspökök Damaszkuszban egybegyűltek, egyikük sem tudta, hogy Kádit a Szentszék a rítus apostoli delegátusává nevezte ki. Ő maga erről Dolci táviratából közvetlenül a választás napja előtt szerzett tudomást, úgyhogy a választási aktust mint apostoli delegátus vezette. A Szentszék akciója tényleg sikerrel járt, a püspökök választása reá esett. Erre szokás szerint a *válí*hoz ment, és pátriárka-helyettesévé történt megválasztását szokás szerint bejelentette. A kegyelmes úr, hallva az esetet, szörnyen felháborodott és kategorikusan kijelentette, hogy a Magas Porta semmi szín alatt el nem ismerheti megválasztását. Először azért nem, mert a Szentszék a dologba illetéktelenül beavatkozott, s a választást Kádi kinevezésével befolyásolta. Másodszor azért nem, mert

---

157 Olaszos névalak *Giuseppe Dumani* (arab *Yūsuf Dūmānī*; 1849–1922); Tripoli görög-melkita püspöke volt 1897 és 1922 között. Kmoskó értesülése tehát téves. Kmoskónál „Dumani” áll. Arfa (arab *al-ʿArfāʿ/Arfā*) kis, jelentéktelen település Hamától északra a Szír-sivatagban (szélesség: 35.383333; hosszúság: 37.016667). Kmoskónak az az értesülése, hogy Dúmánit erre a településre száműzték volna, megerősítésre szorul.

158 Homsz (–Hama–Jabrúd) melkita érseke 1901-től 1920-ig *Flaviano Kfoury* (olasz névalak; arab *Falābiyānūs Kufūrī*; 1859–1933) volt. Eredeti neve *Naʾīm Hanna Kfūrī* (*Naʾīm Hannā Kufūrī*), szerzetesi neve *Kürillosz* (*Kīrillūs*). 1920-ban lemondott érseki rangjáról és Palmyra címzetes püspöke lett. Részletes életrajzát ld. Homsz–Hama–Jabrúd melkita egyházmegyéjének arabnyelvű honlapján (melkit-homs.com/prelates.htm).

159 *Basilios Haggiar* (olasz névalak; arab *Bāsīliyūs Haġġār*; 1839–1916) 1870-től Boszra és Haurán, majd 1887-től haláláig Szaida melkita püspöke volt. A háború alatt Damaszkuszban hunyt el. Kmoskónál *Basilios Haggār*.

160 *Dimitriosz Kádi* (*Dīmītriyūs Qādī* 1861–1925; damaszkuszi születésű melkita görög főpap, 1919-től haláláig antiókhiai pátriárka). Kmoskó szövegében mindenütt Gádi áll. Noha egyes, főleg beduin arab dialektusokban valóban ismert a klasszikus arab q-hang g-ként való realizálása, Gádi/Gadi alaknak sehol sem bukkantam nyomára. Ebből arra következtetek, hogy Kmoskó kéziratában bizonyára Cádi állott, amit a másoló félreolvasott. *Kürillosz IX Mugabgab* (arab *Kīrillūs Mugabgab*; a g betű zöngés veláris spiránst jelöl, amely megfelel a raccsolt r-hangnak, jobb híján a magyar g betűvel adjuk vissza) (1855–1947), eredeti nevén Dáhir Mugabgab, 1899-től Zahli (franciás alak *Zahlé*; irodalmi arab alak tudományos átírással *Zahla*) püspöke, majd 1925-től haláláig antiókhiai, alexandriai és jeruzsálemi melkita pátriárka. Zahli teljesen keresztény kisváros Bejrúttól mintegy 56 km távolságra. Az első világháború előestéjén görög-ortodox és görög-katolikus püspöki székhely, ahol jezsuita misszió működtetett iskolát, valamint angol-szír misszió is tevékenykedett. MEISTERMANN: *Új útmutató...*, 492. MEISTERMANN – HUBER: *Durch's Heilige Land...*, 547–548. A város nevének kiejtéséről, jelentéséről és etimológiájáról ld. WILD: *Libanesische Ortsnamen...*, 175. „Patriarch Dimitrios I (Joseph) Cadi (Kadi) †”, *The Hierarchy of the Catholic Church* (web-oldal; <http://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bcadi.html>).

a Fényes Porta nem *pictus masculus*,¹⁶¹ hogy magát befejezett tények elé állíttassa, hanem jogot formál arra, hogy legalább két jelölt közül választhasson. Mgr. Kádi a *váli* goromba, szinte inzultáló szavaira azt felelte, hogy az ő állása, mint apostoli delegátusé, teljesen független pátriárka-helyettesi méltóságától: ez utóbbi nem más, mint a melkita „nemzet” hivatalos képviselte a kormányhatóságok előtt. Ha kívánják, erről ő készségesen lemond, sőt még az ellen sem lesz kifogása, ha a püspökök erre az állásra valami laikust fognak jelölni.

A kellemetlen incidens vége az lett, hogy a püspökök Kádi mellé Mugabgabot, a zahli püspököt is jelölték, azonban Dolci keresztülvitte Kádi megerősítését, akit általában derék, érdemes egyházi férfinak s a melkita püspöki kar legjelesebb tagjának tartanak.¹⁶²

A szír egyesült egyházat öt püspök képviseli Szíriában. Pátriárkájuk, a nálunk is éppen nem előnyös oldalairól ismeretes Ignátijusz Afrém Rahmáni,¹⁶³ aki Bejrútban székel, hat ízben meg volt idézve az alaji vérbíróság elé. E főpap tudniillik rokona a bejrúti Conti di Tarrazi gazdag szír családnak.¹⁶⁴ A család egyik nőtagja egy drúzhhoz ment férjhez, mire hozzátartozói kitagadták. Erre az asszony urával együtt Amerikába vándorolt, ahonnan kegyetlen bosszút álltak a pátriárkán. (Valószínűleg neki tulajdonították a család szigorú állásfoglalását.) A férfi ugyanis levelet írt Bejrútba, amelyben hálás köszönetet mondott neki s egy fősvényességéről közismert uzsorásnak azokért a pénzadományokért, melyekkel az amerikai antantista szír komitét támogatni kegyeskedtek. A levél következményeit könnyű elképzelni. Az uzsorás 8 napig ült vizsgálati fogságban, de mert könnyű volt kimutatnia, hogy egész életében soha senki fiának még egy *metalikot* (5 fillér)¹⁶⁵ sem adott, aránylag hamar szabadult a fogságból. Rahmánt ugyan nem tartóztatták le, de ugyancsak megvekszálták az örökös megidézésekkel.

E kis és különben is jelentéktelen felekezeti háború alatt háborítatlan nyugalmat élvezett. Csak Diarbekirben veszítette el Míkáil Malki kórepiszkoposzt,¹⁶⁶ akit a kurdok az örményekkel együtt lemészároltak. Péter Szálháni¹⁶⁷ bejrúti jezsuita ugyan azt állítja,

161 Latin „festett bábú”, „faszent”, „jelentéktelen alak”.

162 VIII. Kürillosz Dzseha (*Kirillūs Ġāhā*; 1840–1916) melkita pátriárka 1916. január 11-én bekövetkezett halála után a pátriárkai szék 3 éven át betöltetlen volt, s Dimitriosz Kádi megválasztására csak 1919. április 6-án került sor. Kádi 1925. október 25-én hunyt el, s Kürillosz Mugabgabot még ugyanazon év december 8-án választották meg utódjául.

163 Tudományos átirással *Ignātīyūs Afrām II. Raḥmānī*; Kmoskónál *Ignatios Aphrem Rahmani*. Rahmáni pátriárkáról ld. a *Névmutatót*.

164 Tudományos átirással (arab) *Tarrāzī*. Nem volt ritka jelenség ebben a korban, hogy keresztények vagy zsidók európai állampolgárságot, sőt akár nemességet szereztek a Közel-Keleten. Ez számos előnnyel járt. Így például az idegen állampolgárok nem estek a helybéli, az iszlám alapján álló jogrend hatálya alá, hanem peres ügyekben az adott európai hatalom konzulátusa volt illetékes, s Egyiptomban például az idegen állampolgárok az ingatlanadó fizetése alól is mentesültek.

165 A *metallik* (a török *metalik/metelik* jelentése szó szerint „femes”) 10 *para* névértékű, csekély mértékben ezüstöt tartalmazó, illetve ezüstözött bronzpénz volt Törökországban. 1911-ben nikkelérméket bocsájtottak ki helyettük, de a régebbi érmék továbbra is forgalomban maradtak. Ld. BAEDEKER: *Konstantinopel...* (1914), 333. Uő: *Das Mittelmeer...* (1909), 563. Uő: *Palästina...*, 7. kiad. (1910), (II), XXI–XXII. MEISTERMANN: *Új útmutató...*, 35. MEISTERMANN – HUBER: *Durch's Heilige Land...*, 21.

166 Kmoskónál *chorepiskopos* – (eredetileg *vidéken* [görög χωρα] működő) alacsonyabb rangú püspök egyes keleti egyházakban.

167 A damaszkuszi születésű Anton Szálháni (francia alak: Antoine Salhani; tudományos átirással *Anṭuwnān/Anṭūn Šālīhānī*; 1847–1941), neves arabista. Johann FÜCK: *Die arabischen Studien in Europa bis in den Anfang des 20. Jahrhunderts*. Lipse 1955, 297.

hogy 1915 úrnapiján Mardin városában a körmenetet tartó szíreket lemészárolták, azonban Mikáil Bahhás¹⁶⁸ damaszkuszi szír érsek előttem azt a kijelentést tette, hogy e hír nem való.

Az *örmények* szomorú végéről újabb adatok birtokába jutottam. Értesüléseim alapján az örményüldözés történetét következőképp összegzem:

Az alkotmányos éra életbelépése előtt az örmény forradalmi párt véd- és dacszövet-ségre lépett az ifjútörökökkel Abd al-Hamid uralmának megdöntése végett. Az utóbbiak lehetővé tették, hogy az örmények rengeteg mennyiségű fegyvert csempésszenek az országba. A szövetség ára fejében viszont az ifjútörökök a birodalom decentralizációját s a parlamentben bizonyos számú mandátumot ígértek az örményeknek, török szokás szerint azonban ígéretükből nem tartottak be semmit, mire a két párt fegyverbarátsága felbomlott.

Mikor a Dardanella-expedíció¹⁶⁹ elején az örmény forradalmi bizottságok lázadásra hívták fel az örmény népet, a török hatóságok Van-vilajetben, ahol az örmények rengeteg sok csempészett fegyvert rejtettek, az örmények lefegyverzését rendelték el. E rendeletre az örmények vezetői a *váli* előtt azt a kijelentést tették, hogy a folytonos tapasztalat meggyőzte őket, hogy egyoldalú lefegyverzésük után a muszlim lakosság fanatizmusának esetei mindenkor áldozatul. Kérdés tehát: hajlandó-e a hatóság a muszlimok lefegyverzését is elrendelni? A felelet állítólag az volt: ez a hatóság dolga, amelybe az örményeket nem engedni beleszólni a *váli*, egyben a fegyverek elkobzását rendelte el. Erre kitört a lázadás. Az örmények gyilkolni kezdték az igazhívőket, és legkevesebb 4.000 törököt küldtek a másvilágra. (Ennyit engednek meg maguk az örmények is. Török források szerint e lázadás áldozatainak száma több volt 30.000-nél.) Minthogy a vani vilajet a hadi zónába esett, egy magasrangú német tiszt a hadi operációk színhelyét képező területek örmény lakosságának kitelepítését hozta javaslatba. A törökök állítólag Wangenheim véleményét is kérték e merész tervet illetően, a tapasztalt diplomata azonban kitűnő¹⁷⁰ válasszal hátrította el magát a felelősséget.¹⁷¹ A deportációk módoszatairól már régebben referáltam, ez egyszer csak két dolgot jegyzek meg.

Visszautazásom alkalmával aleppói konzulunknál egy illusztrált füzetet láttam, melyet a török kormány kéz alatt abból a célból terjeszt, hogy magát az előre megfontolt tömeggyilkosság szörnyűségei gyanúja alól tisztázza. Szerény nézetem szerint az a bizonyos füzet ezt a célt bajosan fogja szolgálni, mert legfőleg azt bizonyítja, hogy az örmények lázadásra készültek és a török represszáliákat bizonyos tekintetben provokálták. A *punctum saliens*¹⁷² azonban a jelen esetben egészen más: jogos volt-e annyi

168 Arab alak tudományos átírással: *Iqlīmīs Miḥā'il Bahḥāš* (1865–1958), 1900-tól 1922-ig damaszkuszi szír-katolikus püspök. Ld. FIEY: *Pour un Oriens...*, 189. TARRÁZI: *Szalászil...*, 317–320. David M. CHENEY: *Catholic Hierarchy* (web-oldal) s. v. Clément Michel Bakhache. Kmoskónál *Bahhas*.

169 Másnéven a Gallipoli-félsziget, avagy a Dardanellák ostroma az I. világháborúban, amelynek során az antant hatalmak uralmuk alá akarták vonni Törökországnak ezt a stratégiai fontos pontját (1915. február 18–1916. január 9). Az antant – csakúgy mint török ellenfele – hatalmas emberveszteségeket szenvedett, ámde kitűzött célját nem érte el.

170 Kmoskónál így; talán „kitérő”?

171 Baron Hans Freiherr von Wangenheim (1859–1915) német diplomata, 1912 és 1915 között német követ Isztambulban. *Biographisches Handbuch...*, V, 180–181. Ehhez a kérdéskörhöz vö. Henry MORGENTHAU: *Ambassador Morgenthau's story*. New York, 1919, 364–384.

172 A latin *punctum saliens* jelentése „ugrópont”, és valaminek a lényegére, központi jelentőségű részére szokás utalni vele. A kifejezés Arisztotelészről származik. Eredeti jelentéséről, illetőleg mai jelentésének kialakulásáról ld. BÜCHMANN: *Geflügelte Worte...*, 373.

ártatlan emberélet kiirtása néhány kolompos bűne miatt? E kérdésre, amint egy német napilap valamelyik áprilisi számában megírta, Talaat bej, a török belügyminiszter egy újságírónak azt a választ adta, hogy „a törököknek történeti és politikai okokból kellett az örményekkel szigorúan elbánniok, és hogy az ártatlanok azért pusztultak el a bűnösökkel, mert valószínű volt, hogy a ma ártatlanok holnap bűnösök lesznek”. – Igazi *iustitia turca*. Egyébként a nagy jogbölcseletről egy másik nyilatkozatát is kolportálják, miszerint a törökök önvédelemből irtották ki az örményeket, hogy a törököknek a háború folyamán szenvedett veszteségeik a birodalom belpolitikai egyensúlyát fel ne borítsák az örmények javára.

Megjegyzem továbbá azt is, hogy az örmények deportációja e nyáron újból megkezdődött. Köppel svájci német, a bagdadi vasút főmérnöke, az Amánusz-vidéki vasúti munkálatok vezetője,¹⁷³ akivel Bozantitól Hajdarpasáig¹⁷⁴ utaztam, beszélt nekem, hogy a tavasz végén a törökök 4.000 örmény vasúti munkását vitték el, minek következtében a munkálatok két hétig szüneteltek, míg végre az eltávolítottak helyét a Kút al-Amárában¹⁷⁵ foglyul ejtett angolok foglalták el. Mert, mondá bosszúsan, a törökök sokkal fontosabb feladatnak tartják néházezer örményt a másvilágra küldeni, mint egy végtelenül fontos stratégiai útvonal kellő időben való felépítését biztosítani. Konstantinápolyban is deportálnak. Magam láttam 20–30 főből álló kisebb csoportokat, amelyeket rendőrök teregettek [*sic*] az utcán.

Dimitriosz Kádinál, a damaszkuszi melkita pátriárka-helyettesnél tett látogatásom alkalmával megismerkedtem az angorai örmény püspökkel,¹⁷⁶ aki utóbb meglátogatott, és kérdésemre előadta deportációja történetét:

Az angorai katolikus örmények deportációja 1915. augusztus 27-én, pénteki napon kezdődött. Hajnalban egy rendőr végigjárta a várost, s a papokkal, valamint a „nemzet” előkelőivel közölte, hogy reggel hét órakor a *szerájban*¹⁷⁷ a *váli* elnöklete alatt tanácskozás lesz a katolikus örmények által a török hadikórházakra gyűjtött összeg hovafordítása ügyében. A dolog gyanús volt, mert a törökök pénteki napon hivatalos órákat nem tartanak, azonkívül már több hét óta híre járta, hogy a katolikus örményeket is elviszik, mindazonáltal a papok – egyik-másik papucsban, kalap nélkül – pontosan megjelentek a *váli* palotájában, és várták a kegyelmes úr, egy 25 éves *gamin*¹⁷⁸ megjelenését. A jó *váli* azonban nem jelentkezett. 10 óra tájban egy szolga söpörni kezdett a terem egyik végében. A szokatlan takarítás célja, amint utóbb kitudódott, az volt, hogy a megjelentek a terem másik oldalára menjenek, és ne vegyék észre, hogy az udvaron a törökök a lai-

173 Amánusz (Amanus, törökül *Amanos Dağları*, illetve *Nur Dağları*) – hegyvonulat Törökország délkeleti részén az Alexandrettai-öböl mellett. A vasúti alagútrendszerrel és Franz Köppel svájci mérnökkel kapcsolatban ld. a IV. Exkuzust.

174 A Hajdarpasa-pályaudvar a Bagdad-vasút kiinduló állomása Isztambul ázsiai részén. Ld. a IV. Exkuzust.

175 Kút al-Amára (*Kūt al-ʿAmāra* / *Kūt al-ʿImāra*; röviden [*al-*]Kút [*(al-)*Kūt]) város a mai Irak területén, a Tigris partján, Bagdadtól délkeletre. Az első világháborúban 1915. szeptember végén az angolok bevették a várost és kiűzték onnan a törököket. Ezt követően a törökök ostrom alá vették a Kútban állomásozó angol csapatot, amely 1916. április 29-én megadta magát. Mintegy 8.000 angol katona esett török fogságba.

176 *Angora* volt a mai *Ankara* 1930 előtt használatos, újjörög eredetű neve az európai nyelvekben. Az angorai örmény-katolikus püspök ez idő tájt Gregoriosz Bahabaninjan (Grégoire Bahabaninian; 1866–1951; püspök 1911–1951) volt.

177 Perzsa eredetű szó, amelynek jelentése: „palota”, az előljáró (itt: *váli*) „palotája”, „kormányépület”.

178 Francia „kölyök”, „gyerek”.

kus híveket állították glédába. Délután megszűnt a komédiázás. A püspököt papjaival és a férfiakkal az elítéltek börtönébe, egy tágas, de annál piszkosabb helyiségbe vezették, ahol vagy 800-an három napig szorongtak. Időközben mindenkit megmotosztak, a püspöktől elharácsolták botját, óráját, gyűrűjét, pecsétjét, 18 lírát, és csak 5 piasztert hagytak birtokában. Pektorálóját¹⁷⁹ is el akarták venni, de mikor hallották, hogy az csak réz, birtokában hagyták.

Hétfőn hajnali 2 óra tájban a börtön koromsötétségében mozgolódást vettek észre. A hangok irányából, a lépések üteméből kikalkulálták, hogy a laikusokat kettős rendekbe állítják, egymáshoz kötik és útnak indítják. Végül a püspökre és papjaira került a sor. A püspököt egyik papja mellé állították, és felső karjaikat szorosan egymáshoz kötözték, másik két pár kezüket pedig kötéllel fűzték össze hátuk mögött, mire parancsot kaptak, hogy egy készen tartott parasztszekérre (*jajle*)¹⁸⁰ szálljanak fel. Erről természetesen az adott helyzetben szó sem lehetett. Végre jött egy erős, markos török, a két embert szó nélkül felnyalabolta s a szekérre lökte, utánuk pedig még két más pár papot [*sic*],¹⁸¹ mire a kocsi útnak indult. 18 órai kocsikázás után, kimondhatatlan kínok között Karakedik¹⁸² nevű faluba értek, ahol megszabadultak kötelékeiktől, s a vendégszerető falusiak jóvoltából birkapecsenyéhez jutottak. Innen gyalog folytatták útjukat, és 15 nap múlva Kirsehir városán át Kajszarijéba¹⁸³ értek. Élelmezésükről a hatóság gondoskodott útközben, de az élelmi cikkekért oly horribilis árakat követelt, hogy a legtöbben elrejtett pénzüket teljesen elköltötték. Kajszarijétől Tarszuszig 32 napig tartott útjuk. Közben egy hivatalnok külön jutalmat követelt tőlük azért, hogy a karavánt a Bulgar Dag¹⁸⁴ rablói elől megmentette. Amikor az örmények azt hajtogatták, hogy ezzel csak kötelességét teljesítette, azt a jellemző választ adta, hogy ő a karaván hozzátartozóiról semmiféle hivatalos jegyzéket nem kapott és így érettségük nem felelős: neki egészen mindegy, hányan pusztulnak el útközben! Tarszuszból 50 napi veszteglés után a karavánt Aleppóba irányították. Ott a püspök nehéz betegségbe esett. Ebből felgyógyulva Damaszkuszba kellett utaznia, ahol a mai napig nagy nyomorúságban tengődik. A karaván 850 tagja közül útközben 200 pusztult el.

A püspök arra is kért, tolmácsoljam hazai köreink előtt a katolikus örmények szenvedéseit, és adjam elő következő kéréseiket:

---

179 Latin *pectorale*, jelentése „mellkereszt”.

180 Némi rugózással ellátott (lovas)kocsi, amely annakidején el volt terjedve Törökország ázsiai részében és Perzsiában. Eredete: török *yaylı* „fémrugós”, „fémrugóval ellátott”, mármint „kocsi”; a kifejezés teljes alakja *yaylı araba* „rugós kocsi”. Vö. *yay* „vadászj”, „rugó”. VELTZKE: *Unter Wüstensöhnen...*, 86, 199. Moran: *Türkçe...*, 1310–1311. A gépirásos szövegben Kmoskónál *jaille* áll. A kocsi rugózása mindenesetre meglehetősen csekély szintű lehetett, mert a nagy törökországi tapasztalatokkal rendelkező Friedrich Freiherr Kress von Kressenstein német tábornok memoárjaiban külön kiemeli, hogy ennek a dongaboltzatra emlékeztető hordószerű fedéllel ellátott négykerekű járműnek, amelyen matracon feküdve egészen kényelmesen lehet utazni, *nincsenek* rugói. Friedrich Freiherr KRESS von Kressenstein: *Mit den Türken zum Suezkanal*. Berlin 1938, 130–131.

181 Így áll a gépirásos szövegben. Úgy vélem, itt Kmoskó még két másik pár, azaz még négy papra gondol.

182 Ezt a helynevet nem sikerült azonosítanom. Talán gépelési hiba, s valójában *Karakecsili* (mai török helyesírással *Karakeçili*) állhatott Kmoskó kéziratában.

183 Mai török alakok: *Kirsehir*, *Kayseri*. Kmoskó az utóbbi esetben az ókori eredetű (klasszikus) arab *Qayşariyya* (< Caesarea) nevet használja.

184 *Bulgar Dag*h (*Bolkar Dağları*) – a Taurusz-hegység egyik vonulata Kilikiában, Anatólia déli részén.

1. Szorult anyagi helyzetük olyan, hogy nem egy anya kénytelen volt gyermekeit egy-két *medzsídiért*¹⁸⁵ eladni, hogy őket és magát az éhhaláltól megmentse. Minden legkisebb adományt hálás köszönettel fogadnak el, mert magukra hagyatva nyomorultan elpusztulnak.
2. Az elhagyott gyermekek száma rengeteg. Ha e szerencsétlen árvákat a katolikus világ elhagyja, vagy muszlimekké, vagy protestánsokká lesznek. Égető szükség volna tehát örmény árvaházakra, amelyek e szegény porontyokat a kereszténység számára megmentenék.
3. Damaszkuszban vagy 30 örmény-katolikus család tengődik. Kormányunk részéről emberséges cselekedet volna, ha valahogy szerét ejthetné, hogy ezeket a nyomorultakat Konja vidékén lehetne letelepíteni.

A magam részéről a püspök kérését szívesen teljesítem, de azt is hozzáteszem, hogy az adott körülmények között az örmények szomorú sorsán mi nemigen lendíthetünk. A törökök sokkal megátalkodottabbak, mintsem belátnák, micsoda örült gaztett volt birodalmuk legintelligensebb, legszorgalmasabb elemeit, legügyesebb iparosait és kézműveit, legagilisabb kereskedőit politikai és vallási fanatizmusuknak áldozatul dobni. Ebbe a kérdésbe senkit beavatkozni nem engednek. Ha tehát diplomáciánk ezt a gyászos ügyet bolygatná, anélkül, hogy célt érne, csakis rontaná szövetséges jó viszonyunkat, amelyre pedig a jelen pillanatban jobban rászorulunk, mint valaha. Épp azért nem tudom eléggé elítélni egy izgága ellenzéki honatya ostoba nagyképüsködését, aki állítólag a nyáron interpellálni akart az örmények ügyében. Szándékáról – úgy mondják – az itteni török konzul útján tudomást szerzett a bécsi török nagykövet is, és minden befolyását vetette latba, hogy ez az ódiózus interpelláció elmaradjon.¹⁸⁶ Mindenki elismeri, hogy a törökök örménypolitikája vétek a józan ész s az erkölcsi törvény ellen, de ha valaki egy ügynek használni nem tud, és ha beavatkozik, saját érdekeinek árt, akkor az istenért, maradjon vesztég, és ne csináljon ostobaságokat.

Ami a többi keresztény egyházakat illeti, a következőket jelenthetem:

A görög ortodox egyházat Szíriában a háború alatt nagyobb veszteség nem érte. Az orosz és hellén befolyás tetemesen meggyöngült, és az arab elem kerekedett felül, amelyet állítólag a jeruzsálemi ortodox pátriárka is támogat. Ellenben nagyon megijázták a mezopotámiai jakobiták, akiknek veszteségeiről már előzőleg beszámoltam.

A mondottakat összegezve most is csak azt mondhatom, amit előzetes jelentésemben hangoztattam: Törökország belpolitikai ége nagyon borús. Nem tudni, nem tör-e ki a zivatar. A centrifugális erők túltengenek. Ezeket a veszedelmes erőket a törökök részben szétforgácsolással, részben – most a háború alatt – a hadijog brutális alkalmazásával ártalmatlanokká tették. Várnunk kell tehát, míg a horizont kitisztul. Addig a mi részünkről semmiféle missziós tevékenységről szó sem lehet, annál kevésbé, mert bizony saját helyzetünk sem nagyon biztató.

185 *Medzsídi* (mai török *Mecidi*) – Abd al-Madzsíd (mai török alak: Abdülmecid; uralk. 1839–1861) szultán alatt 1844-ben bevezetett és róla elnevezett ezüst pénzérme, amelynek értéke 20 piaszter volt.

186 Nem sikerült azonosítanom a „nagyképüsködő, izgága honatyát”.

II. A katolikus missziók állapota Szíriában

A szíriai és szentföldi missziók jelen állapotáról első jelentésemben kimerítően beszámoltam. Az ott mondottakhoz lényegesen újat nem tudok hozzáadni, annál kevésbé, mert szentföldi időzésem alatt a missziók sorsát érintő újabb mozzanatok nem igen merültek fel. Az idegen kulturális intézmények ellen folytatott harc nagyjában befejezést nyert, és nem valószínű, hogy a tisztára francia, angol és orosz intézetekkel szemben alkalmazott rendszabályokat az országban maradt olasz szerzetesekre is kiterjesszék. Nincs azonban kizárva, hogy a Szaloniki vidékén újabban partraszállított olasz csapatok esetleg török seregekkel kerülnek szembe. Ez esetben, ha a tényleges ellenségeskedés a két hatalom között megkezdődik, az olasz szerzeteseket irgalom nélkül ki fogják utasítani. Felmerülhet továbbá egy más kérdés is: mi történik a palesztinai görögökkel, ha az antant nyomása alatt Görögország kénytelen lesz a központi hatalmaknak a háborút megüzenni? Ebben az esetben a törökországi görögökre nagyon szomorú sors vár. A törökök az örmények után őket tartják legnagyobb ellenségeiknek. Szinte elképzelhetetlen, hogy a két nép antagonizmusa elemi erővel ki ne törjön. Több mint valószínű, hogy a palesztinai görög ortodox kolostorok hellén szerzeteseit tüstént ki fogják utasítani. Sajnos ezzel a Föltámadás templomának¹⁸⁷ mostani gyászos helyzete lényeges változást szenvedni nem fog. A különbség mindössze az lesz, hogy a hellén elem helyett a kolostorokban a vezérszerepet az arabok ragadják magukhoz.

A török *Kulturkampf* utóvédharcai most már csak az iskolaügyre szorítkoznak. Az ifjútörökök immár el vannak tökéelve, hogy kitűzött céljukat, az elemi oktatás államosítását az egész vonalon megvalósítják. E célnak megfelelően ahol csak tehetik, a keresztény felekezeti iskolákat bezárják. Haifai tartózkodásom ideje alatt becsukták az ottani melkiták, maroniták, a német protestánsok s a zsidók elemi iskoláit, mert alapítási oklevelük, *fermánjuk* nem volt, s az iskola fennállásához szükséges „engedélyt” (*ruhsza*)¹⁸⁸ még nem szerezték meg. Igaz ugyan, hogy az ilyen rendelkezések nem végérvényesek, de amint P. Schrotty a *Katolikus Szemle* folyó évi szeptember havi számában a török iskolakérdésről közzétett tanulmányából bárki legott meggyőződhetik, a török tanügyi hatóságoknak annyi mindenféle eszköz áll rendelkezésére, hogy a nekik nem tetsző tanintézeteket kényszervakációra kárhoztassák, hogy az ilyen iskolák csöndesen, maguktól fognak kimúlni, mert a szülők nem fogják gyermekeik jövőjét az iskolához kötni, hanem máshova küldik tanulni.¹⁸⁹

187 A Szent Sír-templomot az arabok a *Kanīszat al-kijāma* (*Kanīsat al-qiya*) „a Feltámadás temploma” névvel illetik. Legjelentősebb részét a tulajdonképpeni Szent Sírt is magába foglaló körtemplom (*Rotunda*), a Nagy Konstantinra (335) visszamenő *Anasztaszisz* (görög „Feltámadás”) képezi. A Feltámadás színhelye természetesen a Szent Sír volt. (A Feltámadásnak, illetőleg Mennybemenetelnek egy szép, 400 körül készült ábrázolását ld. KRÜGER: *Die Grabeskirche...*, 71, 65. ábra.). A templomot – amint már feljebb láttuk – manapság hat keresztény egyház gondolja, amelyek között az építmény területe fel van osztva. Már az épületben elfoglalt helyénél fogva is a görög ortodox egyház játszik ma közöttük vezető szerepet az örmény ortodox és a római katolikus egyház mellett, míg kisebb jelentőséggel és befolyással bír a kopt ortodox, a szír ortodox (jakobita) és az etióp ortodox egyház jelenléte és tevékenysége. Vö. az életrajz 164–171. jegyzetéhez kapcsolódó részeket a főszövegben.

188 Arab szó (*ruhya*), jelentése „engedély”, török alakja *ruhsat*.

189 SCHROTTY [Schrotty] Pál: A török iskolakérdés..., 687–701. Schrotty másutt is megnyilatkozik a török iskolatörvényről. Ld. az életrajz 273. jegyzetét és a kapcsolódó részt a főszövegben. Schrotty Pál ferences szerzetesről ld. feljebb az életrajz 154. jegyzetét. Ld. még SCHROTTY Pál: Vallási kérdések Törökországbán. *Katolikus Szemle* 32 (1918) 596–613.

És hogy a törökök még a német iskolákkal sem tesznek kivételt, mutatja az aleppói német főreáliskola esete, melyet teljesen szükségtelenül, kolera ürügye alatt május havában zártak be. S ez az intézkedés annál feltűnőbb, ha tekintetbe vesszük, hogy a török közoktatásügy egyik irányítója *Exzellenz Schmidt*, vagy ahogy őt Konstantinápolyban a németek nevezik, a *Schulschmidt* volna. Sajnos Schmidt befolyása, úgy látszik, abban merül ki, hogy a török tanügyi köröket a katolikus iskolák ellen hangolja.¹⁹⁰

Szó sincs róla, a kongregációs iskolaügy terén akad sokmindenféle kifogásolnivaló, amint azt első jelentésemben bőven kifejtettem. Csakhogy nagy kérdés ám, képes lesz-e Törökország a maga selejtes tanerőivel boldogulni.

A kongregációs iskolák tényleg súlyos hibákat követtek el. Vallásos szülők például sokat szapulták az iskolatestvéreket, a fényűzés terjesztésével vádolták [őket].¹⁹¹ A lányövendékeket európai ruhákba bújtatták, fejükre kalapot tettek, megismertették őket a „divat” átkozott fogalmával, s ezzel fejlődésüket abba az irányba terelték, amelynek depauperizáló [*sic*], nemzetrontó, demoralizáló hatását Európa népei eléggé kitapasztalták.¹⁹² Sok bajnak forrása volt továbbá a zárdai nevelés is.¹⁹³ Az internátusokban a növendékek merőben idegen világba csöppentek, idegen eszmekörben nevelődtek, amely teljesen elidegenítette őket hazájuktól, hazai életviszonyaiktól, és oly igényeket támasztott bennük, amelyeket otthon kielégíteni nem tudtak. Mi volt az eredmény? A legtehetségebbek, a legügyesebbek elhagyták hazájukat, s az idegenbe mentek boldogulást keresni.

Eszem ágában sincs ezeket az anomáliákat védelmezni. De a kongregációk mentségére fel kell hoznom azt a fontos körülményt is, hogy ezeket a szerencsétlen szerzeteseket a legtöbb esetben nem apostoli buzgóság, nem Krisztus szeretete, hanem kormányaik céltudatos politikája vezette, nem, kergette, kidobta a missziókba. Az ő hivatásuk volt politikai propagandát üzni, nem pedig a vallásos hitéletet ápolni. Tanítói, nevelői működésük nem szorítkozhatott csakis a katolikus ifjúságra, hanem a politikai cél érdekében expanzióra, minden hitű és ajkú gyermekek elfranciásítására, elolaszosítására kellett, hogy törekedjék. Ez persze csak úgy sikerülhetett, ha a valláserkölcsei nevelés meglehetősen háttérbe szorult. Ehhez járultak az anyagi nehézségek is. Az állami szubvenciók, különösen a Francia Köztársaság részéről, egyre kisebbedtek, a kiadások viszont emelkedtek. Csoda-e, hogy ilyen körülmények között a kongregációk fő gondját az képezte,

190 Dr. Franz Schmidt professzor titkos tanácsost török kérésre a német külügyminisztérium delegálta Isztambulba, hogy 1915 elejétől kezdődően a török oktatási minisztériumban államtitkárként német mintára átalakítsa a török iskolaügyet azt követően, hogy az I. világháború kitörése után a török hatóságok bezárták az antanthatalmak iskoláit szerte a birodalomban. Nagy hozzáértéssel és felettébb eredményesen működött. Így például az ő javaslatára történt döntés arról, hogy 5 éves szerződéssel 14 német professzort török állami szolgálatba állítanak. Dr. Erich Pistor (Sekretär der Handelskammer Wien) feljegyzése *Die Expansionstätigkeit reichsdeutscher und österreichischer Wissenschaft in der Türkei* címmel (Bécs, 1915. szeptember 18). ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A. XII 210 Türkei Berichte 1916. Dr. Mustafa ERGÜN: *Die deutsch-türkischen Erziehungsbeziehungen während des Ersten Weltkrieges*. Afyon Kocatepe Üniversitesi, Türkiye Sanal Eğitim Bilimleri Kütüphanesi. Az interneten olvastam 2011. április 21-én (www.egitim.aku.edu.tr/alman.htm). Dr. Franz SCHMIDT: *Ein Schulmannsleben in der Zeitenwende. Lebenserinnerungen*. Weinheim 1961, 81–103. Wilhelm STAEDL: Geheimrat Professor Dr. Franz Schmidt†. *Südostdeutsche Vierteljahresblätter* 13 (1964) 52–54. Ez az utóbbi cikk rövid nekrológ, amely említi ugyan törökországi tevékenységét, ámde részletekbe nem bocsájtkozik.

191 Az iskolatestvérekről ld. a *Jelentés* 136. jegyzetét.

192 A „depauperizál” ige használatos egyaránt „elszegényít” és az ezzel ellentétes „a szegénységből kiemel” jelentésben. Itt nyilvánvalóan az előbbi jelentésben áll.

193 Kmoskó szóhasználatában a „zárdá” egyaránt jelöl női és férfikolostort. Ld. a *Jelentés* 370. jegyzetét.

hogyan tanulók számát lehetőleg szaporítsák, és nevelésük helyett egyoldalú kiképzésükre fektessék a főszólyt? Az eredmény természetesen az volt, hogy az ember sok esetben, tán a legtöbb esetben, hiába keresi a kongregációs iskolák nevelő hatását: a szíriai keresztények cseppet sem jobbak a muszlimmeknél, ha nem rosszabbak.

De ha már a keresztények erkölcsi szintjéről van szó, az igazság érdekében be kell vallanom, hogy előzetes jelentésem idevágó része némi kiegészítésre szorul. Attól tartok, kissé túl keményen ítéltam. Bizonyos, hogy Szíria népe és különösen a keresztények aszociális, amorális, hazug lények. S azt hiszem, hogy e jelenség geofizikai magyarázatával sem vétettem az igazság ellen.¹⁹⁴ Ami hazudozásra való hajlamukat illeti, erről a következő legendát hallottam: „Mikor az Úristen az ördögöt a paradicsomból kiűzte, meghagyta neki, hogy ott szétszórta hazugságait szedje össze és vigye magával. Az ördög három zsákot töltött meg velük és azután útra kelt. Szíriába érve két zsák kioldódott, mire a bennük felhalmozódott hazugságok szétrebbentek. Innen van, hogy Szíriában kétféle annyi hazudnak az emberek, mint az egész világon együttvéve.”¹⁹⁵

Az odavallók első, felületes megfigyelése után csakugyan azt hinné az ember, hogy mindegyikük jellemtelen, képmutató, aljas gazember, különösen a keresztény. A dolog azonban nem olyan egyszerű, amilyennek látszik. Magunkfajta embernek csodálatos rejtély Húsz Ábrahám, aki még az akasztófa alatt is ártatlanságát hajtogatta, és a *Sma Jiszróel* hangoztatva halt meg.¹⁹⁶ Szíriában minden második ember ilyen. Ez tudniillik onnan van, mert keleten a vallás és az erkölcs vajmi lazán függenek össze, s az emberek javarésze azt hiszi, hogy a Jóisten a vallás megfelelő gyakorlásával beéri megfelelő erkölcsös élet nélkül is. Tárnyilagosan ítéelve azt kellene mondanunk, hogy az ilyen vallásosság képmutatás. Csakhogy ne felejtjük el, hogy Szíria népeivel ennek a külső vallásosságnak roppant régi múltja van, amint az Ószövetségből eléggé ismeretes, s az emberek egészen a mai napig, a legtöbb esetben tudatlanságból, *bona fide* üzik. A keleti, ha erkölcsileg mégoly züllött, a maga módja szerint vallásos marad. Ennek okát szintén a hagyományban, a hagyományos és egységes világnézetben kell keresnünk, amely minden jelenséget Istenre vezet vissza, és már természeténél fogva a vallásos érzést sokkal inkább ápolja, mint a mi szkeptikus, induktív világnézetünk.

Az is bizonyos, hogy a vallás és erkölcs bifurkációja a keresztényeknél sokkal inkább van meg, mint a muszlimmeknél, s azért a keresztények vallásossága – sajnos – nem ritkán nagyon furcsa színben fest a muszlimmeké mellett. Ha azonban igazságosak akarunk lenni, azt is tekintetbe kell vennünk, hogy a muszlim erkölcsére a rendőrség ügyel. Ha az igazhívő ramazán havában napfelkelte után falatozik, szigorúan megbüntetik. Ha bort iszik, letartóztatják. Ha a muszlim nő fátyol nélkül jár, ha prostitúciót üz, legott a rend-

194 Sajnos egyelőre nem ismerjük az említett *geofizikai* magyarázatot, minthogy a rövidebb jelentés még nem került elő. Másutt is folyamodik Kmoskó természettudományos alapú magyarázathoz ebben a tekintetben, s ott a *szubtrópusi klíma* hatásának tulajdonítja a zsidókra is jellemző lelkiületet („psychét”), ám a részletekkel, a *hatásmód* pontos kifejtésével adós marad. Ld. az életrajz 361. jegyzetét a hozzátartozó, valamint soronkövetkező bekezdéseket tartalmazó szövegrészel együtt a főszövegben.

195 Vö. feljebb az életrajz 343. jegyzetéhez tartozó szövegrészt a főszövegben.

196 Az 1906 táján Máramarosban tevékenykedő Húsz (Husz) Ábrahám rablógyilkost halálraítélték. Ld. RÓNAI Zoltán: Az esküdtszék kérdése és a magyar esküdttörvény reform. *Husadik Század* 14 (1913) 11. szám (1913. november) 494–495. A héber kifejezés („Halljad, Izráel!”), amely itt az úgynevezett *askenázi*, azaz kelet-európai kiejtést követi, egy „zsidó hitvallásként” is ismert ószövetségi hely (Dt 6,4) kezdete, amely mintegy a hitvallás „címe” is használatos.

örséggel gyűlik meg a baja. Magától értetődik, hogy e szigorú állami erkölcsfelügyelet nem egy ballépéstől óvja meg, melyet a keresztény büntetlenül követhet el.

Azonkívül az iszlám sokkal kevesebb áldozatot követel híveitől, mint a kereszténység. Az iszlám a szexuális etika terén meglehetősen engedékeny, kivált a férfinem javára. Istentisztelete a lehető legegyszerűbb, hitigazságokat alig ismer. Ehhez hozzávéve a lakosság tudatlanságát, könnyű belátni, hogy a muszlimoknál a hit és tudomány között konfliktus nem támadhat, s így az indifferentizmus önük ismeretlen fogalom, annál inkább, mert európaiakkal aránylag keveset érintkeznek, és így az európai kultúra a maga szkepszisével, közönyösségével, vallástalan cinizmusával nem ronthatta meg őket.

A keresztények megítélésénél viszont tekintetbe kell vennünk azokat az örökös üldöztetéseket is, amelyeknek a muszlimok részéről mindig ki voltak téve és mennyire! Isten csodája, hogy van még egyáltalában keresztény Szíriában. Az meg már csak nagyon természetes, hogy ezek a szerencsétlen keresztények a rájuk zúduló csapások alatt megpuhultak, alkalmazkodókká és jellemtelenekké lőnek.

Ha viszont az érem másik oldalát nézzük, a muszlimoknál is észlelünk csúf fogatkozásokat, amilyenek keresztényeknél sokkal ritkábbak. Ide tartozik a férfiak részéről a házasságtörés, a pederasztia és a káromkodás. Édes hazánkat kivéve sehol a világon olyan ocsmány és undok szitkokat nem hallottam, mint a muszlimoknál!

Az erkölcsi állapotok különben helyenkint nagyon különbözők. Legzüllöttebbek az aleppóiak. Konstantinápolyt kivéve sehol annyi meretrix és pederasztia nem akad, mint e gazdag kereskedővárosban, ahol az emberek csakis pénz után szaladnak.¹⁹⁷ Bejrút is nagyon szabaderkölcű város. Damaszkusz ellenben sokkal tisztességesebb, valamint Haifa is, dacára, hogy az utóbbi kikötőváros. Jeruzsálem keresztényei prűdek, a zsidók olyanok, mint mindenütt a világon. A falusi lakosság átlag sokkal jobb a városinál: becsületes és vendégszerető, kivált olyan helyeken, ahol a turisták ritkán fordulnak meg.

A különböző keresztény felekezetek erkölcsi állapotáról igen nehéz általános értékvéleményt mondani. A latin levantinusok veszedelmes uzorások, kétes értékű egzisztenciák, akiktől legjobb óvakodni. A bennszülött latin katolikus arabok közül legjobb hírük van a betlehemieknek. Ennek oka egyrészt az, hogy itt a latin egyház a hívők többségét képezi és így ezek erkölcsi felfogása az irányadó, másrészt pedig a jómódú hívek tekintélyes száma, akik saját erejükből is meg tudnak élni, nem szorulnak a zárdák támogatására, és ennek következtében jóval több erkölcsi önállóságra tettek szert. Mert tény, hogy a *Terra Sancta* kisebb plébániáinak hívői (Akka, Szúr,¹⁹⁸ Szaida), ahol a hívek minden hó elején állandó segítséget kapnak (*sahrijje*), készek bármikor hitüket megváltoztatni, ha a „havipénz” elmaradna. Haifában magam hallottam, hogyan pöröltek az asszonyok a kármelita plébánossal, hogy nem kaptak eleget. Akkában a ferencrendiek kevéssel a háború kitörése után a zárdát becsukták, és a templom adminisztrációját *abúna* Louis-ra, az ottani derék maronita plébánosra bízták.¹⁹⁹

197 Az aleppói meretrixek (prostituáltak) Eugen Hoefflich osztrák katona figyelmét is felkeltették, ám ő a népiesebben hangzó német *Hure* („kurva”) szót használja velük kapcsolatban. HOFFLICH: *Tagebücher...*, 24, 264. Uő: *Der Weg in das Land. Palästinensische Aufzeichnungen*. Bécs–Berlin 1918, 46–47. BENVARIÉL: *Jerusalem wird verkauft...*, 70.

198 Kmoskó ennek a városnak az ókori görög (*Türosz*) és arab nevét (*Szúr*) egyaránt használja. Ld. az életrajz 258, valamint a *Jelentés* 4. és 355. jegyzetét.

199 *Sahrijje* – arab (tudományos átírással) *šahriyya* „havipénz”; *abúna* Louis – Louis atya. Az arab *abúná>abúna* (tudományos átírással: *abūnā*; „atyánk”) keresztény papok megszólításaként, valamint címként egyaránt használatos.

Ez a jólelkű ember júniusban felkereste a haifai *Terra Sancta* prokuratúráját és kijelentette, hogy a plébániai ügyek vezetését csak abban az esetben viheti tovább, ha ugyanazt az összeget bocsátják rendelkezésére, amelyet azelőtt a szegények között a plébános ki szokott osztani, mert semmi kedve sincs örökké pörölni olyan koldusokkal, akik minduntalan azzal fenyegetődznek, hogy protestánsokká lesznek, ha nem kapnak pénzt.

Míg a latinoknál az *auri sacra fames*²⁰⁰ a laikusokra jellemző, addig a keleti rítusokban megfordítva van a dolog: a laikusok sokkal becsületesebbek, sokkal megbízhatóbbak és tisztességesebbek a klérusnál, főleg pedig a püspököknél. A keleti rítusok püspökei az aranyborjút imádják; életük egyetlen vágya mennél több pénzt gyűjteni hozzátartozóik számára. A nepotizmus sehol úgy nem dühög, mint keleten. A *simonia*, *intentió*keresés katolikusoknál, nem-katolikusoknál mindennapi jelenség.²⁰¹ Rendről szó sincs. Az ordinálandók számát nem korlátozza valami *titulus ordinationis*.²⁰² A püspökök ilyenkor baksist kapnak, s azért annyi embert szentelnek fel, ahányan csak jelentkeznek. A püspöknek teljesen mindegy, miből fognak megélni. Békeidőben a dolog még csak ment valahogy, mert Franciaországból jövő 2 frankos *intentiók* a papság megélhetését, úgy ahogy, biztosították. De képzelhető, milyen lehet e szerencsétlen *Schnorrerek*²⁰³ helyzete a háború alatt! Ilyenkor látni, milyen bölcs rendelkezése a latin egyházjognak a *titulus ordinationis*.

Legtöbb jóra való pap a maroniták között és a melkita klérusnak a fehér atyák²⁰⁴ által nevelt részében akad. Igazán megható ez utóbbiak csendes mártíriuma, amellyel nyomorukat panasz nélkül tűrik. 4 évi előkészítő tanfolyam, 3 évi bölcseleti kurzus és 4 eszteni teológia után a fehér atyák növendékei 30 éves korukban jutnak álláshoz. A legtöbb iskolamester lesz, az arab és francia nyelv elemeit tanítja, míg a libanoni, az Üdvözítőről elnevezett kolostor (*Dér el-Muhallisz*)²⁰⁵ növendékei a legjobb állásokat kaparintják meg, összehasonlíthatatlanul csekélyebb előképzettség mellett! Ez utóbbiak tudására jellemző az a vita, amely közöttük több évtized előtt a keresztség szentségének színleges adminisztrációja körül támadt. A *Dér el-Kamar*²⁰⁶ vidékének lakosai tudvalevőleg részben drúzok, részben görög katolikusok és görög ortodoxok. A drúzok a keresztény papoktól megkivánták, hogy gyermekeiket kereszteljék meg, állítólag azért, mert azt hitték, hogy azok is épp oly szépek lesznek, mint a keresztény gyerekek, ha megkeresz-

200 „Az arany szent éhsége/vágya.” (VERGILIUS: *Aeneis* III, 57).

201 *Intentio (missae)* „(mise)szándék” – bizonyos pénzösszeg fejében a bemutató pap a misét egy meghatározott szándékre ajánlja fel. Vö. *stipendium* „miseadomány” (életrajz 295. jegyzete). A *simonia* lelki javaknak, mint szentségeknek, egyházi hivatal megszerzésének és gyakorlásának az *adásvételét* jelöli.

202 „Felszentelési (jog)cím.” Régen a klérusba való felvétel, illetve a felszentelés csak akkor történhetett meg, ha a jelölt igazolta, hogy ellátását biztosító javadalma van. Ezért a felszentelés (*ordinatio*) mindig csak valamely egyházi javadalomra történhetett („javadalomról [jog]cím,” *titulus beneficii*). Később azonban javadalommal nem bíró egyének is felszentelhetők voltak különböző (jog)címek igazolása esetében. Vö. *Révai nagy lexikona...*, XVIII, 311.

203 Azaz kéregető koldusok. Vö. a *Jelentés* 120. jegyzetét.

204 A „fehér atyákról” ld. az életrajz 259. jegyzetét.

205 Tudományos átirással (klasszikus arab) *Dayr al-Muħallisz*, a Libanon-hegységben álló, 1711-ben alapított melkita (bazilita) kolostor Zsún (tudományos átirással *Žūn/Ġūn*, francia alak *Joun*) városa mellett, Szaida közelében. Ennek az utóbbi, szír eredetű földrajzi névnek az etimológiájáról ld. WILD: *Libanesische Ortsnamen...*, 252.

206 Tudományos átirással (klasszikus arab) *Dayr al-Qamar*, festői fekvésű kisváros a Libanon-hegységben, az úgynevezett *Súf* hegyvidéken (tudományos átirással *Ġabal aš-Šūf*; francia helyesírással *Chouf*), Bejrúttól délkeletre, mintegy 16 km távolságra a tengertől. Maga a *Súf* hegyvidéke is Bejrúttól délkeletre húzódik.

teltetnek. E furcsa szokás *nemine contradicente*²⁰⁷ századokon át tartott. Újabb időben néhány becsületes lelkületű görög katolikus pap megtagadta a keresztség szentségének ezt a babonás kiszolgáltatását. A többiek azonban a drúzoktól félve azt az expedienst találták ki, hogy a szentséget színleg, *sine intentione* fogják kiszolgáltatni, sőt akadtak állítólag püspökök is, akik ezt az eljárást nemcsak helyeselték, hanem egyenesen ajánlották. Így beszélt nekem ezt a históriát Ibráhím Naszr,²⁰⁸ a fehér atyák volt növendéke.

A papság erkölcsi szintje legalacsonyabb azokban a katolikus rítusokban, amelyeknek schizmatikus pandantjuk van: a szíreknél és a káldeusoknál. Ezekben ugyanis a papság a szó szoros értelmében bújósdi játszik: ha a schizmatikusoknál jut bajba, katolizál, és megfordítva. Hogy ilyen viszonyok közt egyházi fegyelemről szó sem lehet, bővebb magyarázatra, azt hiszem, nem szorul. Egyenesen komikus az a szituáció, amelybe nem egy pap ezekkel a felekezetváltoztatásokkal került. Csak egy esetet!

Abd Alláh Szattúf jakobita püspöke volt Homsz, Hama, Jeruzsálem és Diarbekir egyesített egyházmegyéinek 1895-ig.²⁰⁹ Ebben az évben a jakobiták kapzsi pátriárkája, a Mardín melletti Dér az-Zaafarán kolostorban székelő Abd al-Maszih megtudta, hogy Szattúfnak szép kancája van.²¹⁰ Megidézte, mire Szattúf a kancán a pátriárkához lovagolt. Útközben egy jóakarójától bizalmasan megtudta, hogy a pátriárka voltaképpen kancájától akarja megfosztani, mire Szattúf a kancát a faluban hagyta, mént bérelt, és azon lovagolt a pátriárkához. A pátriárka első szava csakugyan az volt: Hol a kancád? – Nincs, eladtam. – Hazudsz! és elrendelte, hogy Szattúf fejére gyeplőt tegyenek és jászol elé kössék, ahol addig fog maradni, amíg a kancát elő nem adja. Egy katolikus szír pap azonban tudomást szerzett a „lővő lett” püspök hollétééről és kiszabadította fogságából, mire Szattúf, már csak azért is, hogy a pátriárkától békéje legyen, katolizált (1896. március 30), és csakhamar Homsz és Hama egyesített egyházmegyéjében a szír katolikusok püspökévé lőn. Ebben az új méltóságában azon fondorkodott, hogyan tudná a jakobita egyházi javakat kisajátítani. Azon ürügy alatt, hogy katolizálásával nem szűnt meg e javak élvezője lenni, bízva a franciák segítségével, a pátriárka ellen pört indított, és hogy a francia kormány beavatkozását hathatósan szorgalmazza, 1901-ben Párizsba utazott, ahol a *Pères du St. Esprit*²¹¹ zárdájában vett lakást. Itt én is meglátogattam az exotikus egyházi férfiút, aki a legnagyobb *bonhommiával* elbeszélte,

207 „Anélkül, hogy bárki is ellentmondana.” Latin.

208 Tudományos átirással *Ibrāhīm Naṣr*. Nem sikerült azonosítanom. O.I.

209 Abd Alláh Szattúf (*Abd Allāh Ṣaṭṭūf*; 1833–1917) Homsz és Hama szír ortodox (jakobita) püspöke, majd Dijárbakr (arab névalak; törökül *Diyarbakır*) metropolitája Garigúrijúsz/Grigórijosz Abd Alláh Szattúf (*Ġarigūriyūs ‘Abd Allāh Ṣaṭṭūf*) néven. Mindenki nagy meglepetésére 1896-ban csatlakozott Rómához, majd 9 éven át Homsz egyesült püspöke volt. Ignátijúsz II. Abd al-Maszih depozícióját követően viszszaért a jakobita egyház kebelébe, s 1906-tól antiókhiai szír ortodox pátriárka volt Ignátijúsz II. Abd Alláh [Szattúf] (*Ignāṭiyūs ‘Abd Allāh II. [Ṣaṭṭūf]*) néven. A gépirásos másolatban *Abd allah Saṭuf*. – A jakobita pátriárkák a 13. század óta hagyományosan mindig fölveszik az *Ignátijosz* nevet is Szent Ignác antiókhiai mártír-püspök (2. század) emlékére. Ld. TARRÁZI: *Szalászil...*, 350–352. Katolizálásának dátumát Tarrázi alapján javítottam. – O.I. (Kmoskónál március 31. áll.). Adrian FORTESCUE: *The lesser Eastern churches*. London 1913, 338–340 (fényképpel [71. ill. a jelen műben]), 371–373. John JOSEPH: *Muslim-Christian relations and inter-Christian rivalries in the Middle East. The case of the Jacobites in an age of transition*. Albany 1983, 142, 181. FIEY: *Pour un Oriens...*, 40, 163, 214.

210 Ignátijúsz II. Abd al-Maszih ([*Ignāṭiyūs ‘Abd al-Masīh* II) antiókhiai szír ortodox pátriárka. A hírneves szír-ortodox (szír-jakobita) kolostor neve, amely a mai török-szír határ török oldalán Mardin közelében áll, tudományos átirásban (klasszikus arab) *Dayr az-Za‘farān*. Az arab név jelentése „Sáfránykolostor”.

211 A „Szentlélek atyákról”, a Szentlélek Kongregáció tagjairól van szó. A géppel írott másolatban *Pères de St. Esput* áll. Javítottam. – O.I.

hogy a pátriárka élete ellen tört, és így számára nem maradt más hátra, mint katolikussá lennie. 1902-ben Rahmáni pátriárka Rómába vitte, onnan végigkoldulták egész Európát, és Budapesten is megállapodtak. Rahmáni azonban nem merte nagyon mutogatni bátor-talan kollégáját, hanem a kapucinusoknál raktározta el, ő maga a Központi Papnevelőben vett szállást. Innen Konstantinápolyba utaztak, ahol Szattúfot a szultánnak is bemutatta. Ez alkalommal a szír egyházközség nagy lakomát rendezett tiszteletükre, melyről Szattúf szerencsésen lekésett. Rahmánit az eset annyira dühbe hozta, hogy amikor Szattúfot viszont-látta, alig tarthatta magát vissza a tettelegességektől. Ettől kezdve Szattúf alig várta, hogy Rahmáninak s a szír katolikus egyháznak hátat fordítson. 1905-ben Abd al-Maszih jakobita pátriárkát számtalan bűnei miatt elcsapták. Ahogy ezt Szattúf megtudta, legott jakobitává lőn, és Abd al-Maszih után ő lett pátriárkává. Nem sokkal utóbb Egyiptomba utazott, ott azonban oly arcátlan koldulást vitt véghez, hogy a hatóságok kiutasították. Erre Indiába uta-zott, ahol a malabári jakobita püspököket addig nyomorgatta, amíg schismába nem léptek ellene, s ellenpátriárka gyanánt az elcsapott Abd al-Maszihot fel nem léptették. E váratlan fordulat következtében Szattúf Jeruzsálem felé vette útját s az ottani jakobita kolostorban húzta meg magát egészen a háború kitöréséig, amikor szektája nagy öröme meghalt. Je-ruzsálemi tartózkodása alatt (természetesen megfelelő baksis ellenében) nem egy anglikán papot ordinált, akik az apostoli szukcesszióra súlyt helyeztek.²¹²

Megjegyzendő, hogy Szattúf esete nem áll magában. Egész antológiát lehetne az ilyen regénybe való kalandos históriákból összeállítani, ha az ember a keletiek erkölcsi kloákájában vájkálni akarna.

Különösen sok az anomália a szír-katolikus egyházban, amelynek mostani fejét, Rahmáni pátriárkát okozzák a benne elharapódzó zűrzavarokért. II. Ignatiosz Afrém, családi nevén Louis Rahmáni, mószi árva gyerekek volt.²¹³ A mószi Hajját²¹⁴ család ragadta ki az utca porából, bejuttatta a mószi dominikánusokhoz, ahol 1862-ben nagy

212 Az apostolok Jézustól kapták megbízatásukat, küldetésüket, hogy az emberek üdvössége érdekében mű-ködjének. Az „apostoli szukcesszió” avagy „apostoli utódlás” fogalma ennek a küldetésnek, az apostoli szolgálatnak folyamatos láncolaton keresztül kézzel átadott révén egészen a legújabb püspökökig való köz-vetlen (direkt) hagyományozását jelenti.

213 Arab alak tudományos átirással: *Lūyis Raḥmānī* (1849–1929). Jelentős aktivitást kifejtő szír katolikus pap, 1898 és 1929 között a szír katolikus egyház antiókhiai pátriárkája volt Ignátiosz Dionüsziosz Afrém II (arab alak tudományos átirással *Ignātīyūs Diyūnīsiyūs Afrām II*) néven. Tarrázi alapvető mű-vében, amely Kmoskónak is egyik fő forrását szolgált és amelyre ismételt hivatkozik, egészen más áll Rahmáni származásáról. Tarrázi arról tudósít, hogy Rahmáni az egyik legrégebbi mószi család sarja, amelynek története a 16. századig vezethető vissza. Felmenőit is megadja több generáción keresz-tül – számos templomszolga (templomi szolgálatot teljesítő, nem felszentelt egyházi személy: *sammās* [šammās]) van közöttük apai és anyai ágon egyaránt. TARRÁZI: *Szalászil...*, 392–400, kül. 399. FIEY: *Pour un Oriens...*, 40, 161. Joseph HAJJAR: *Le Vatican, la France et le catholicisme oriental (1878–1914). Diplomatie et histoire de l'Église*. (Bibliothèque Beauchesne. Religions, société, politique, 6). Párizs 1979, *passim*. Rahmáni pátriárkáról ld. a *Névmutatót*. Ld. még az alábbiakat:

www.syr-cath.org/Ar/Patriarcat/11.htm;

en.wikipedia.org/wiki/Ignace_Ephrem_II_Rahmani; www.gcatholic.com/dioceses/diocese/anti1.htm. Mindhárom internetes forrást 2011. április 1-én olvastam. – O.I.

214 Arab alak tudományos átirással: *Ḥayyāt*. Kmoskó szövegében *aleppói* Hajját család áll. Minthogy Tarrázi kiemelten említi Mószi kapcsán a keresztény Hajját családot, ráadásul a pátriárka Kmoskó szerint is Mószulban született, majd a mószi dominikánusoknál tanult, arra kell tehát gondolnunk, hogy az „aleppói” elírás Kmoskónál. Tarrázi egyébként említi, hogy Rahmáni családja rokonságban áll a mószi Hajját családdal. TARRÁZI: *Szalászil...*, 115, 392.

feltűnést keltett azzal a válaszával, melyet Palgrave jezsuitának, a később aposztazált arábiai utazónak adott arra a kérdésére: „Mi az: a vas feni a vasat?”²¹⁵ 1863-ban a *Propaganda*²¹⁶ római kollégiumába került, és 1873-ban pappá szenteltetett. Már 1885-ben, 35 éves korában, Rabbúla Afrém név alatt edesszai érsekké lőn, ahonnan 1890 Bagdadba, majd 1895-ben Aleppóba került. A szír egyház történetírója, *Vicomte* Philippe Tarrázi, Rahmáni rokona ezt írja aleppói működéséről *asz-Szalászil at-tárihijja fi aszákifat al-abrasijját asz-szurjánijja* („A szír egyházmegyék püspökeinek történeti láncolata”) című művében: „aleppói érsekké lévén érsekségi templomát helyreállíttatta, és azon fáradozott, hogy kegyes alapítványainak igazgatásán lendítsen.”²¹⁷ Attól tartok, hogy a *vicomte* úr szépíti a pátriárka egyik legcsúnyább cselekedetét. De menjünk szépen sorban az események sorozatában.

A jeles főpap 1896 telén tűnt fel először hazánkban. Azon ürügy alatt, hogy templomokat és iskolákat akar emelni egyházmegyéjében, végigkoldulta hazánk püspökeit, nem kérve, hanem szemtelenül követelve. A megboldogult Andor György, aki Esztergomban kalauzolta a káptalan tagjainál, hihetetlen részleteket beszélt el Rahmáni arrogáns, követelődző fellépéséről.²¹⁸ 1897 tavaszán Rahmáni Aleppóba tért vissza, de nem templomot, hanem a szír egyház *vakf*-telkén²¹⁹ 4 házat kezdett építtetni. Egy év múlva pátriárkává választották meg. Az aleppói házak időközben felépültek, és mikor én 1899-ben Bejrútba kerültem, az emberek mindenütt azt rebesgették, hogy a négy ház ára a Monarchiában összekoldult pénzből került ki. Úgy látszik azonban, ez a gyanítás sem fedte egészen a valóságot.

Élt ugyanis Aleppóban egy Sztád Mária nevű özvegy. Ez ingóságait a szír egyházra hagyta. Gyóntatója, Dzsibráíl Sakír²²⁰ a nő halála után az egész hagyatékot Rahmáni érseknek adta át, és közölte vele az asszony utolsó kívánságát. Rahmáni a holmit átvéve a papot megeskettette, hogy a végrendeletéről soha senkinek említést nem tesz. Sakír azonban halála előtt elkezdett azon tünődni, szabad-e neki hallgatni, ha hallgatása folytan

215 Erről a kérdésről ld. a XVI. Exkuzust.

216 *De Propaganda Fide*, vagy *Sacra Congregatio de Propaganda Fide*. A római Kúria intézménye, melynek feladata a misszionáriusi tevékenység, a katolikus hit terjesztése. Mai teljes neve: *Sacra Congregatio pro Gentium Evangelizatione seu de Propaganda Fide*.

217 TARRÁZI: *Szalászil...*, 394. (Le Vicomte) Philippe de Tarrazi (1865–1956) Bejrútban született, szír katolikus vallású irodalmár és történetíró, a Libanoni Nemzeti Könyvtár megalapítója, a Damaszkuszi Arab Akadémia alapító tagja.

218 Andor Györgyről ld. feljebb az életrajz 78. jegyzetét.

219 A *vakf* (arab; tudományos átírással *waqf*, tulajdonképpen „megállítás”) az iszlámjog központi jelentőségű fogalma, illetőleg intézménye, amely az iszlám országokban működő más (keresztény és zsidó) felekezetek jogrendjébe is átkerült. Jelentése „holtkézi birtok”, azaz olyan ingatlan birtoktárgy (föld vagy épület), amelyet korábbi tulajdonosa kegyes alapítvánnyá minősített át oly módon, hogy annak tulajdonjogáról lemondott, azaz a birtokolását, illetőleg az öröklését „megállította”, s annak jövedelmei immár – az alapító szándéka szerint – valamely kegyes célra fordíttatnak, pl. mecset (templom/zsinagóga), iskola, kórház, nyilvános kút, stb. működtetésére, illetőleg fenntartására.

220 Tudományos átírással (arab) *Ġibrāʾīl Šakīr*; Kmoskónál Gibrail Sekir. A Sztád családnév mögött nagy valószínűséggel a klasszikus arab *ustād* „tanár”, „professzor” köznév rejtezik, amely a szíriai dialektusokban, így Aleppóban is *sztād* (*stād*) alakban is előfordul „tanár”, „professzor”, egyáltalán „tanult ember”, továbbá „vezető”, „főnök” jelentésben. BARTHÉLEMY: *Dictionnaire...*, 8. A klasszikus arab *q* hang dialektális megfelelőjéhez Aleppóban ld. Gotthelf BERGSTRÄSSER: *Sprachatlas von Syrien und Palästina*. Lipce 1915, 15–16, XXI. tábla. KALLAS: *The Aleppo dialect...*, 224–226.

egyháza tetemes kárt szenved. Végre elhatározta, hogy a titkot felfedi. Úgy is tett. Mintegy 18 tanút hívatott magához, akiknek jelenlétében a következő nyilatkozatot tette:

Alulírott Sakír Gábor, lelkész a katolikus szírek nemzetéből Aleppóban, a magas ottomán kormány alattvalója, ezen okmány aláírója és pecséttel való ellátója, lelkészkedésem ideje alatt lelki igazgatója voltam Máriának, Sztád Antal lányának, Hamavi Ábrám özvegyének, és rávettem, hogy a négyházas alapítványos birtokon nemzetünk szegényei között működjék [sic].²²¹ Sztád Mária életében több ízben jelentette ki előttem, hogy törvényes örökösök hiányában szándékában van ingóságait főleg az aleppói egyházmegye jótékony céljaira hagyni. Ugyanezt ismételte előttem halála előtt. Elhunytá után kísérő gyanánt magamhoz vettem Salhót²²² Illés lelkész urat, és együttesen behatoltunk az elhunyt házába, ahol az ő jelenlétében összeszedtem az alább elősorolt ingóságokat, elvittem méltóságos Dionüsziosz Afrém Rahmáni úrhoz, az egyházmegye akkori érsekéhez, s az említett Salhót Illés lelkész jelenlétében abból a célból adtam át, hogy azok egy részéből az aleppói egyházmegye alapítványos birtokait terhelő adósságokat fizesse ki, más részéből a földeket ingatlanok gyanánt vásárolja meg, a jövedelmeket a megboldogultért mondandó misékre fordítva.

Miután öméltósága az ingóságokat hiány nélkül átvette, felszólított minket, esküdjünk meg, kezünket a szentséges keresztre téve, hogy a végrendelet ügyében mind a ketten mélységes titkot tartunk, amit parancsának engedelmeskedve meg is cselekedtünk, úgyhogy a dolog egészen a mai napig titokban maradt. Ennek alapján öméltósága az érsekség alapítványos birtoka telkén az *Azizije*-negyedben²²³ három ház építését rendelte el. Én abban a hitben voltam, hogy ezek a házak az ő részéről az egyházmegye javára létesített kegyes alapítványt képeznek, de miután ezen egyházmegyében tett főpásztori látogatása alkalmával megtudtam, hogy a kormány lajstromaiban e házak az ő tulajdonneve alatt szerepelnek és hogy ő az alapítványos birtoktól értéküket követeli, hogy azokat saját nevére az említett alapítványos birtokra írassa át, sokat szenvedtem attól a gondolattól, hogy a kész vagyont Sztád Mária hagyatékából szerezte. Engem akkor betegség látogatott meg, közel voltam a nyolcvanhoz és az én Istenemmel való találkozáshoz, féltem tehát, hogy meghalok és a dolog titokban marad az aleppói egyházmegye jogainak kárára, vétkes hallgatásom következtében. És mivel azt hiszem, hogy e titok felfedése legsürgősebb kötelességem, ennélfogva a tényállást ezennel beismerem és megvallom lelkiismeretem döntése szerint, óva az egyházmegye jogait abból a célból, hogy a törvényes előjárók akár életemben, akár halálom után ezzel a való üggyel foglalkozzanak.

Ami már most az öméltóságának, Dionüsziosz Afrém Rahmáni aleppói érseknek, a nemzet jelenlegi pátriárkájának átadott holmikát illeti, ezek, amennyire több mint tizenhat esztendő után vissza tudok emlékezni, a következők:

300 *miszkál* gyöngy, ebből

200 *miszkál* kisebb borsó nagyságú,

221 talán: „hogy a négyházas alapítványos birtokon nemzetünk szegényei javára működjék”.

222 Ez a családnév előfordul Fiey-nél szír katolikus kontextusban: Ignace Georges *Šelhot*, Denys Georges *Shalhot*. FIEY: *Pour un Oriens...*, 40, 161. Arabírású alakja شلحات nyilvánvalóan egy *Salhát* (*Šalḥāt*) ejtésű keleti szír alakot idéz, amelyet a nyugati szírek *Salhót* (*Šalḥōt*) alakban ejtenek. Tarrázinál a شلحت családnévre bukkantam, amely olvasható *Salhat* (*Šalḥat/Šalḥāt*) és *Salhot* (*Šalḥot/Šalḥōt*) alakban egyaránt. TARRÁZI: *Szalászil...*, 239. Kmoskó gépirásos szövegében mindenütt *Sulhót* áll.

223 Tudományos átírással (arab) *‘Azīziyya*; előkelő, keresztények lakta városnegyed európai stílusú házakkal. BAEDEKER: *Palästina...*, 7. kiad. (1910), 350.

<i>miszkál</i> ként à 1.000 piaszter ²²⁴	200.000 pi.
100 <i>miszkál</i> szép és ragyogó, a fehér és gömbölyű fajtából, à 400 pi.	40.000 pi.
7 drb. briliáns-, smaragd- és opálgyűrű 5.000 pi. értékben	5.000 pi.
1 drb. nyakék 2.500 pi. értékben	2.500 pi.

KÉSZPÉNZ²²⁵

130 £T à 125 pi. (akkori érték szerint)	16.250 pi.
40 £S à 127 pi. ”	5.480 pi.
15 Napoleon à 107 pi. ”	1.605 pi.

ÖSSZESEN	270.835 pi.
----------	-------------

Ez az én őszinte vallomásom Isten jelenlétében, testem és elmém épségében. Igaz beismerésem és vallomásom mellett az alábbiakat szólítom föl tanúnak.

Kelt a nyugati naptár 1910. évének június hó 18-án, amely megfelel a hidzsra 1327. évében a második Dzsumáda hó 11-ének.

L. S.²²⁶

Dzsibráíl Sakír
lelkész

Alulírottakat tisztelendő Dzsibráíl Sakír lelkész úr házához kérette, hogy tanúi legyenek ép testtel és ésszel előttük tett vallomásának, amelyet leírva aláírásával és pecsétjével látott el 1910. június hó 18-án.

Dávúd Kabába,²²⁷ szerzetes

Girgisz Salhót, kórepiszkoposz²²⁸

Butrusz Abd al-Ahad,²²⁹ áldozópap

Júsuf Ajjúb,²³⁰ áldozópap

224 A gépirásos szövegben 100 piaszter áll, ámde ezzel az adattal kalkulálva nem jön ki a becslt összeg. Javítottam. – O.I. (A másik lehetőség az lenne, hogy téves a becslt összeg.) A *miszkál* (arab *mitqāl*) súlyegység, 4,811 g-nak felel meg.

225 Az £T rövidítés a török fontot (*Livre turque*), az £S pedig az angol fontot (£Sterl. [*Pound Sterling*]) jelöli – ezek aranypénzek voltak. A „Napoleon” 20 frank névértékű francia aranypénz, amelyet a 19. század elejétől az I. világháború elejéig vertek. Az £T és az £S jelből Kmoskó jelentésének gépirásos másolatában hiányzik az £ (lira=font) jel. Ez összhangban van a gépirásos szöveg jellegével, mert a másoló egyébként is minden olyan jelet kihagyott, amelynek az ő írógépén nem felelt meg külön billentyű. A két rövidítést a pénzérmék átváltási értéke alapján sikerült meghatározni. Ez egyébként helytől függően nagy eltéréseket mutatott. Az Oszmán Birodalomban ez idő tájt idegen pénzek is forgalomban voltak. Ld. BAEDER: *Konstantinopel...* (1914), XVII–XIX, 333. Uő: *Das Mittelmeer...* (1909), 563. Uő: *Palästina...*, 7. kiad. (1910), (II), XXI–XXII. PAMUK: *Money in the Ottoman Empire...*, 972–974.

226 Latin *Locus Sigilli* – „a Pecsét Helye” (P.H.) – vagy *Loco Sigilli* – „a Pecsét Helyén” (P.H.) – rövidítés másolatokban azt a helyet jelöli, ahol az eredetiben a pecsét áll.

227 Valószínűleg így, tudományos átirással *Dāvūd Kabāba*. Kmoskónál *Dawud Kababa*.

228 A névről ld. a *Jelentés* 222. jegyzetét. Kmoskónál *Girgis Sulhot*. A *kórepiszkoposz* kifejezésről ld. feljebb a *Jelentés* 166. jegyzetét.

229 Tudományos átirással *Butrus ‘Abd al-Aḥad*.

230 Tudományos átirással *Yūsuf Ayyūb*. Kmoskónál Jusef Ejjub.

Níkulávusz Adīb,²³¹ áldozópap
Tóma Ajjúb,²³² áldozópap

Júlijusz Bászil Kandalaft, tadmori
szír érsek [73. ill.]²³³

Búlosz Szbát, áldozópap [81. ill.]²³⁴

Dijúnuszijusz Afrém Nakkása [74. ill.],
aleppói szír érsek²³⁵

(még egy sereg tanú).

Ezen okmány eredetijének arab másolatát a jelenvolt tanúk egyike adta nekem, aki azt is elmondta, hogy az aleppói egyházközség Sakír leleplezésének hatása alatt a pátriárka ellen úgy Konstantinápolyban, mint Rómában keresetet indított. A pátriárkának azonban semmi baja sem esett. Az asszony örököseinek 7.000 frankot fizetett s ezzel kielégítette őket, Rómában pedig állítólag Mgr. Roller²³⁶ a protektora, aki megfelelő baksisért minden ellene érkező beadványt elsikkaszt.

Megjegyzendő, hogy ez még nem egyedüli bűne a pátriárkának. Girgisz Hajját²³⁷ aleppói ügyvéd elbeszélése szerint az egyház alapítványos telkeit kéz alatt értéken alul eladta, s a pénzt elsikkasztotta, a templomok régiségeit és kéziratait elharácsolta, papokat, sőt püspököket *simonisce*²³⁸ ordinált, úgyhogy szerinte Rahmáni a rítus megrontója. Azt is szemére vetik, hogy püspökké képzett embert nem tesz meg, hogy csak ő ragyoghasson rítusa egén. Habra Péter [72. ill.], a mószi szír érsek,²³⁹ aki első szíriai tartózkodásom

231 Tudományos átirással *Nīqūlāwus Adīb*. Kmoskónál *Nikolaos Adib*.

232 Tudományos átirással *Tūmā Ayyūb*.

233 Tudományos átirással *Yūliyūs Bāsīl[iyūs] Qandalafī*. Kmoskónál *Bulos Bazul Qandlīfī thadmosi szyr érsek*. A *qandalafī* keresztény arab közszo, a latin-görög *κανδηλάπιτης* átvétele, jelentése „templomszolga”, „sekretyés”. Ez a szó a latin eredetű görög *κανδήλη* (< latin *candela* „gyertya”) főnév és a görög *ἄππω* („meggyújt”) ige összetétele, és eredeti jelentése értelemszerűen „gyertyagyújtogató” volt. Júlijusz Bászil Kandalaft (1848–1914) tadmori (pálmyrai) címzetes püspök (1893–1902), majd érsek (1902–1914), illetve damaszkuszi (1893–1902), majd kairói szír katolikus apostoli vikárius (1902–1914) volt. A *Qandalafī* ragadványnevet édesatyja után kapta, aki valóban gyertyagyújtogató volt az aleppói főtemplomban, s egyben foglalkozásának esett áldozatul, midőn 1865-ben leesett egy magas létráról és szörnyethalt. Érdemei elismeréséül az érsek utasítására magában a főtemplomban temették el. A két keresztnév görög eredetű, ezért arab helyesírásuk ingadozik. Arra kell gondolnunk, hogy Kmoskó előtt az első név olyan helyesírásban szerepelt, amely alkalmat adott neki arra, hogy a fenti módon félreolvassa (pl. *Yūliyus*), míg a második eltérő helyesírású alakban állt. VOLLERS: *Beiträge...*, 616. TARRÁZI: *Szalászil...*, 314–317. David M. CHENEY: *Catholic hierarchy* (web-oldal, ss. vv. *Jules-Basile Kandelaft*, *Basilio Giulio Kandalaft*).

234 Ő nyilvánvalóan azonos Paul Sbath aleppói pappal, aki kiemelkedő tudománytörténészként és kéziratgyűjtőként ismert. Ld. az életrajz 306–317. jegyzetéhez kapcsolódó szövegrészt a főszövegben.

235 Arab alak tudományos átirással: *Diyūnīsīyūs Afrām Naqqāša* (1850–1919); Kmoskónál *Dionysios Aphrem Naqqasa*. Fiey szerint érsek volt 1914-től 1920-ig, míg Tarrázi szerint 1903-ban lett aleppói szír katolikus érsek. TARRÁZI: *Szalászil...*, 247–250. FIEY: *Pour un Oriens...*, 161. David M. CHENEY: *Catholic Hierarchy* (web-oldal; s. v. *Archbishop Dionisio Efrem Naccâsché*).

236 Monsignore Girolamo Roller a Propaganda Fide Kongregációjában (*Sacra Congregazione di Propaganda Fide*) a keleti ügyek titkára (*Segretario per gli affari del Rito Orientale*) volt ez idő tájt. A keleti ügyeket 1917-ig, a Keleti Kongregáció (*Congregazione per gli affari di Rito Orientale*) létrehozásáig a Propaganda Fide intézte. *Annuario pontificio per l'anno 1916*. Róma 1916, 333, 337, 466. *Almanacco italiano. Volume XXII per l'anno di guerra 1917*. Firenze 1916, 132. Vö. *Annuario pontificio per l'anno 1984*. Vatikánváros 1984, 1533.

237 Arab alak tudományos átirással *Ġirġis Hayyā*.

238 Azaz pénzért; vö. *simonia*. Ld. a *Jelentés* 201. jegyzetét.

239 Garigúrjusz Butrusz Habra (*Ġarġūrīyūs Buṭrus Habrā*; غريغوريوس بطرس هبزا 1856–1933) szír katolikus érsekről van szó, aki 1902-ben Mósziul, majd 1924-ben Damaszkusz érseke lett s 1933-ban

idején a sarfei szír szeminárium rektora volt, magának Tarrázi *vicomte*-nak²⁴⁰ feljegyzése szerint mindössze 1885 elejétől 1886 tavaszáig tanult teológiát, mert ebben az évben június 13-án szentelték pappá. De mint hallom, a többi is csak amolyan teológiai *Schwindelkurs* végzett, mint nálunk száz év előtt az úgynevezett „moralisták”.²⁴¹ Tanult, jóra való pap nem boldogul a szíreknél, mert Rahmáni öbeldogságának nyomorult helóták kellene, akiket kedve szerint felpofozhat és megrugdalhat. Mert ezt is minduntalan megteszi.²⁴²

Nincs új dolog a Nap alatt! Epiphániosnak az eretnekek ellen írt „orvosságszekrényéből” tudjuk, hogy Audo eretneksége az ilyen egyházi pofozkodásokból támadt.²⁴³ Aphraates 14. értekezése pedig eléggé elárulja, hogy a mezopotámiai szírek a 4. század közepén cseppet sem voltak jobbak züllött epigonjaiknál.²⁴⁴ Azon kezdem, hogy a szír egyházban egyházi fegyelemről szó sem lehet, mert a keleti nem veszi komolyan az egyes szektákat elválasztó dogmatikai kérdéseket. Innen van, hogy a rokon felekezetek papságában örökös hullámozást észlelni a heretikus rítusból a katolikusba és megfordítva, aszerint, amint az anyagi érdekei úgy hozzák magával. Júliosz Behnám al-Akrávi dzsazírai²⁴⁵ szír püspök kétszer katolizált, és ugyanannyiszor vissza is esett a jakobita eretnekségbe, először a nyolcvanas években, másodszor Rahmáni alatt, 1902-ben.²⁴⁶ Igaz ugyan, e konvertiták között is akadtak buzgó, derék papok. Ilyen volt például Szamhíri Antal pátriárka (1853–1864),²⁴⁷ aki katolikus meggyőződéséért súlyos börtönnel lakolt. De érdekes, hogy éppen Szamhíri volt az, aki a szír rítust latinizálni akarta: nevezetesen el akarta törölni a füstölő folytonos használatát, a szír mise bevezetését, és be akarta hozni a kovásztalan kenyér használatát a misében. Első tekintetre ezek az újítások jelentékteleneknek tűnnek fel, behozataluk azonban rendkívül üdvös lett volna, mert erős válaszfalat képeztek volna a jakobita és a szír katolikus felekezetek között.

---

hunyt el. TARRÁZI: *Szalászil...*, 158–161. FIEY: *Pour un Oriens...*, 246. David M. CHENEY: *The hierarchy of the Catholic Church* (www.catholic-hierarchy.org) web-oldal információja (s.v. Grégoire Pierre Habra). 2011. április 29-én olvastam.

240 TARRÁZI: *Szalászil...*, 159.

241 Német *Schwindelkurs*: kb. „szélhámosság számba menő kurzus”. A „moralistákról” ld. a X. Exkurzust.

242 Rahmáni pátriárkáról ld. a *Névmutatót*.

243 Epiphanius (†403) *Panarion* című művének 70. fejezetének elején található az említett utalás. EPIPHANII episcopi Constantiae *Opera*. Kiad. W[G]. DINDORF[ius]. Lipcse 1859–1862, III/1, 244. EPIPHANII of Salamis: *Panarion*. Ford. Frank WILLIAMS. Leiden 1987–1997, II, 403. Az Audo név alakjai: Audius, ‘Awđ.

244 A szír szöveg megtalálható: APHRAATES: *The homilies*. Kiad. William WRIGHT. London 1869, I, 235–305. Latin fordítással: APHRAATIS sapientis persae *Demonstrationes*. Kiad. Ioannes PARISOT. (Patrologia Syriaca, I/1). Párizs 1894, 573–726. APHRAHAT’s des persischen Weisen *Homilien*. Ford., magy. Georg BERT. (Texte und Untersuchungen zur Geschichte der althristlichen Literatur, 3). Lipcse 1888, 207–258. Ez a mű valójában zsinati irat.

245 A gépirásos szövegben *gezirai*. Ld. a következő jegyzetet.

246 Tudományos átírással *Yūliyūs Bahnām al-Aqrāwī*; a gépirásos szövegben *Julios Behnam el-Agrawi*. Akra (‘Aqra) kisváros Irak északi részén. *Dzsazíra* (arab név, mármint *Dzsazírat Ibn Umar*; nyugati szír *Gzírō*) kisváros Törökország délkeleti részén, az iraki, török és szíriai határ találkozási közelében, mai török neve *Cizre*. FIEY: *Pour un Oriens...*, 191–193. Fiey csak két áttérésről tud (1902-ben katolizált, majd visszatért az ortodoxia kebelébe), megemlíti viszont, hogy a püspök a diarbekiri börtönben halt meg 1927-ben. Akráviról ld. FIEY: *Pour un Oriens...*, 192. Az *Agrawi* névalak Kmoskónál vagy dialektális alak (q > g), vagy pedig gépelési hiba (félreolvasás: q → g) eredménye.

247 Ignatiosz Antoniosz Szamhíri ([arab alak tudományos átírással:] *Iḡnāṭīyūs Anṭūn Samḥīrī*; 1801–1864) antiókhiai szír-katolikus pátriárka volt 1853-tól 1864-ig. 1822-ben szentelték szír-ortodox pappá, majd 1826-ban püspökké nevezték ki; 1828-ban tért át. FIEY: *Pour un Oriens...*, 38. David M. CHENEY: *The hierarchy of the Catholic Church* (www.catholic-hierarchy.org) web-oldal információja. 2011. április 23-án olvastam.

E generáliák előrebocsátása után térjünk át a latin katolikus missziók működésének és birtokállományának ismertetésére. A fő súlyt a jeruzsálemi latin pátriárkátusra fektetjük, de foglalkozunk a bejrúti apostoli delegatúra területével is.

A jeruzsálemi latin pátriárkátus missziós személyzete három nagy kategóriára oszlik: 1. Szent Ferenc fiaira, akiknek birtokait a *Terra Sancta* név alatt szokás összefoglalni;²⁴⁸ 2. a pátriárkátus világi papságára; 3. francia, olasz és német férfi és női szerzetekre, amelyek főleg tanítással és betegápolással foglalkoztak, és a két előbbi intézmény kisegítő szerveinek tekinthetők.

A bejrúti apostoli delegatúra területén a jezsuiták és a lazaristák domináltak, a latin világi papság szerepe alig jöhet számba.

Ami mármost az egyes rendeket illeti, a ferencrendiek fő feladatát a Szent Helyek²⁴⁹ őrizete képezte, ezenkívül a jeruzsálemi pátriárkátus területén 7 plébániát láttak el. Tanítással kezdetben nemigen foglalkoztak, látva azonban a francia szerzetek példáját, ők is több iskolát nyitottak. A fiúiskolákat maguk vezették, a leányiskolákat részben olasz terciáriákra, részben József-nővérekre bízta.²⁵⁰ Jeruzsálemben volt nyomdájuk és műhelytelepük, ezeket a török kormány javarészen lefoglalta.²⁵¹

A kármeliták mindössze egy plébániát adminisztrálnak, a haifait. Egyébként likörcsi-nálason kívül más közhasznú foglalkozást nem űznek.

Az iskolaügy terén a férfirendek közül a jezsuiták vezettek. A híres *Université de St. Joseph* sokkal ismertebb intézmény, mintsem külön dicséretre szorulna. Egykori mestere-met, a jó P. *Cheikho*²⁵² keresve, az egyetem főépületébe benéztem. A cellák le voltak pecsételve, a tantermek török iskola céljait szolgálják. A folyosókat jó régen nem söpörték, az egyik sarokban odalapátolt porhalmaz éktelenkedett. Az egyetem könyvtára s a folyosókon látható régiséggyűjtemény (főleg feníciai lámpák) bántatlan. A városban 4 jezsuita atya maradt. Főnökük P. Matern, elzászi eredetű francia, de német alattvaló, és mint ilyet a német katonai konzul közbenjárására a törökök nem utasították ki. P. *Cheikho*, P. Szalháni²⁵³ és P. Maalúf²⁵⁴ (arabok) egy villaszerű magánházban laknak és tanítással keresik meg szűkös mindennapi kenyerüket. Szegény *Cheikho* könnybe lábadt szemekkel mondta nekem: kétszázéves munkánk oda van! Az orvosi fakultásba törökök ültek bele, a híres könyvnyom-

248 Ld. az életrajz 172. jegyzetét és a hozzátartozó szövegrészt a megelőző bekezdésekkel.

249 A Szent Helyekről ld. az életrajz 172–173. jegyzetét a kapcsolódó bekezdésekkel s főszövegben.

250 Terciáriák: Szent Ferenc Harmadik (Világi) rendjének (női) tagjai. De Vialar Szent Emilia (Émilie de Vialar; 1797–1856) 1830-ban alapította meg rendjét, s „A megjelenésről nevezett Szent József nővérei (*Soeurs de Saint-Joseph de l'Apparition*)”, röviden „Szent József nővérek” névvel illette annak emlékére, hogy az Úr anyala álmában megjelent Szent Józsefnek és hírül adta neki Jézus születését (Máté 1, 18–25). A rend 1848-ban telepedett meg a Szentföldön. Jelen volt azonban Palesztinában egy másik, 1650 táján Franciaországban (Le Puy-en-Velay, majd Lyon) megalakult József-nővérek elnevezésű női kongregáció is, amely elsősorban szegények tanításával, illetőleg szegények számára létrehozott gyógyszertárak működtetésével foglalkozott. HEIMBUCHER: *Orden...*, 2. kiad., III, 387, 544–545. Uő: *Die Orden...*, 5. [=3.] kiad., II, 492–493, 523. KILDANI: *Modern Christianity...*, 341. *Dizionario degli istituti di perfezione*. Szerk. Guerrino PELLICIA, Giancarlo ROCCA. Róma 1974–2003, VIII, 515–516.

251 Ld. általában TAKÁCS: *Ferencesek...*, (1926) 297–309.

252 Ld. az életrajz 82. jegyzetét.

253 Lásd feljebb a *Jelentés* 167. jegyzetét.

254 Louis Malouf (franciás alak; ejtése [magyar helyesírás szerint] *Maalúf*, tudományos átírással *Ma'lúf*) nevű libanoni arab filológus, a *Mundzsíd* című közkezdvelt, számtalan kiadást megért értelmező szótár, illetőleg kislexikon szerzője.

da legértékesebb gépeit Damaszkuszba hurcolták, a *kszárái* obszervatórium²⁵⁵ lefoglalva, a *taanájili*²⁵⁶ földművesiskolából török intézet lett: az új német igazgatóval, König dr.-ral²⁵⁷ a *rajáki*²⁵⁸ vasútállomás buffetjében ismerkedtem meg. Ezek a felsőoktatás céljait szolgáló intézeteken kívül a jezsuiták egész sereg elemi iskolát tartottak fenn a libanoni hegyvidéken, természetesen valamennyi zárva. Hasonlóképp jártak az *ajn túrai*²⁵⁹ lazaristák is. Azok kollégiumát is berekesztették.

Az elemi fiúiskolák terén a legnagyobb szerepet az iskolatestvérek játszották: alig akad város, ahol a francia rend egy-egy iskolával képviselve nem volna.²⁶⁰ Hasznos működést fejtettek ki az olasz szaléziánusok betlehemi ipariskolájukkal és ottani, valamint názáreti árvaházukkal. A német lazaristák 15 galílei elemi iskolája és jeruzsálemi tanítóképzője most is rendesen működik.

A nőoktatás terén a *Notre Dame de Sion*- és *Notre Dame de Nazareth*-apácák²⁶¹ végeztek érdemes munkát, nevelőintézeteik és iskoláik igen jó hírnek örvendenek. Az elemi nőnevelés a József-nővérek és az irgalmas nénék²⁶² kezébe volt letéve. Ezek az intézetek természetesen mind árvák, úgyhogy jelenleg a katolikus nőnevelést már csak a német Borromeus-apácák aleppói, bejrúti, haifai és jeruzsálemi intézetei képviselik.

Karitatív téren különösen az irgalmas nénék tűntek ki, ezek nagy része az országban maradt és hadikórházakban teljesít szolgálatot. Iskoláikat természetesen bezárták, azonban tisztára karitatív intézeteik egyike-másika megmaradt. Így például Bejrútban ők vezetik a lelenházakat, a koldusok menhelyét és az árvaházat. Az intézet főnöknője osztrák apáca, aki keservesen panaszkodott a törökökre. Elmondta, hogy az intézet igazgatója egy *efendi*,²⁶³ akit egész falka fiatal suhanc vesz mindig körül. Ezek semmiféle házirendet nem respektálnak. Ha eszükbe jut, zongorához ülnek, énekelnek, minduntalan zenebonát csapnak, s az in-

255 *Kszára* (كساره) obszervatóriumát 1907-ben alapították a jezsuiták Bejrúttól kb. 40 km-re a Bkää-völgy (*al-Biqā*) vidékén, Zahli mellett, 960 m tengerszint feletti magasságban. Ld. Agustín Udías: *Searching the heavens and the earth. The history of Jesuit observatories*. Dordrecht 2003, 175–178, 287–288. A környék különösen híres bortermeléséről.

256 *Taanájil* (arab; tudományos átírással: *Ta'nāyil*) – a szokásos francia átírással *Tanail* vagy *Taanayel* – helység a Bkää-völgyben, 900 m tengerszint feletti magasságban, amely a mai nap is messze földön híres mezőgazdaságáról, szőlőskertjeiről és bortermeléséről. A jezsuiták 1860-ban alapítottak kolostort az akkor még barátságatlan, vad vidéken. A környéket átalakították s mintagazdaságot hoztak létre, amely első-sorban gyümölcsstermesztése, valamint borai révén vált ismertté. Ennek a szír eredetű földrajzi névnek az etimológiájáról, kiejtéséről és helyesírásáról ld. WILD: *Libanesische Ortsnamen...*, 214.

257 Paul Koenig (1881–1954) mezőgazdasági kutató és technológus, dohányspecialista. Eredeti képzettségét tekintve gyógyszerész. A német külügyminisztérium megbízásából az I. világháború alatt Törökországban tevékenykedett. *Neue Deutsche Biographie*. Berlin 1953–, XII [1980], 348–349.

258 Raják (Raják/Riják; Reyāq; tudományos átírással: *Rayāq/Riyāq*; Kmoskónál rendszeresen Rajak) kis falu Bejrúttól 66 km távolságra a Damaszkuszba vezető vasútvonal mentén, egykor fontos vasúti csomópont elágazással Baalbek–Homsz–Hamá–Aleppó felé. A normáltávolságú vasútvonal, amely Aleppóból jött, itt végződött, illetőleg itt találkozott a Bejrútot Damaszkusszal összekötő, „Libanoni vasút” néven is ismert keskenyvágányú vasútvonallal. MEISTERMANN – HUBER: *Durch's Heilige Land...*, 544–545, 548. Ld. még az életrajz 248. jegyzetét és a kapcsolódó szövegrészt a főszövegben.

259 Ld. a *Jelentés* 136. jegyzetét.

260 Az iskolatestvérekről ld. a *Jelentés* 136. jegyzetét.

261 Ld. a *Jelentés* 278. és 312. jegyzetét.

262 *Filles de la Charité, Societas Filiarum Caritatis Sancti Vincentii a Paulo*, Páli Szent Vince Szeretet Leányai Társulata.

263 Görög eredetű török szó, amely némi iskolázottsággal rendelkező, alsó szintű állami hivatalnokot jelölt az Oszmán Birodalomban, egyúttal ugyanezen hivatalnokok címeént is használatos volt.

tézetben elhelyezett lányokat fixírozzák. Az intézettel kapcsolatos egy női szabászati műhely is. Ez némi jövedelmet hajt ugyan, de az egészet a *válinak* kell beszolgáltatni. Viszont az intézet fenntartásáról a kormány gondoskodik, olyképpen, hogy az összes felmerülő költségek fedezésére fejenként és naponként 12 *metalikot* (60 fillér) utal ki, s ezt az ugyancsak szerény összeget is csakis hosszú kunyerálás után! Jaj annak az intézetnek, mondá nekem a főnöknő, amelyet törökök adminisztrálnak!

A keleti papság nevelésével négy, európaiak által vezetett szeminárium foglalkozott: 1. a latin pátriárkátus *bét dzsálai*²⁶⁴ és jeruzsálemi szemináriuma; az utóbbit katonai célokra részben lefoglalták, növendékei két-három olasz kivételével arab fiúk; 2. Szent Anna, a melkiták szemináriuma, melynek vezetői a fehér atyák voltak;²⁶⁵ 3. A francia bencések szemináriuma az Olajfák hegyén az egyesült szírek számára;²⁶⁶ 4. A bejrúti jezsuiták egyetemével kapcsolatos teológiai kar és szeminárium, amelybe szerény ellátási díj ellenében az összes rítusok növendékei vétettek fel. A három utolsó intézet megszűnt létezni. Mellesleg említsem, hogy a maroniták *ajn varkai*,²⁶⁷ a szírek *sarfa*²⁶⁸ s a melkiták a *Dér al-Muhallisz*,²⁶⁹ az üdvözítőről elnevezett kolostorral kapcsolatos szemináriumát semmiféle bántódás nem érte.

E rövid áttekintést nem fejezhetem be anélkül, hogy a *sehlei* trappisták bogárgyűjtemény[én]ek tragikomikus történetét elő nem adnám. *Sehle* kis falu az Amánusz-hegységben, nem messze Iszláhijjétől, a Bagdad-vasútnak a hegységen túl fekvő első állomásától.²⁷⁰ A faluhoz közel e rendnek szép birtoka volt, amely arról volt híres, hogy egy élelmes trappista fráter lepkéket tenyésztett rajta, s a világ összes bogarászaival üzleti összeköttetésben állott. Nem volt az az egzotikus pillangó, melynek petéit e különös ember meg nem szerezte volna, a petéket kitenyésztette, s azután *en gros* kiárusította. A rend lepkepreparátumai világhírré tettek szert, és tekintélyes értéket képviseltek. A kolostortól nem messze lakott König, a Bagdad-vasút amánuszi vonalának főmérnöke. Tőle tudtam meg a *sehlei* pillangók furcsa históriáját.

A háború kitörése után természetesen a *sehlei* francia trappistákat is kiutasították. Csak egy arab páternek volt maradása. Ennek sikerült a lepkegyűjtemény legritkább és legértékesebb példányait König vendégszerető házában biztonságba helyezni. A kolostorban maradt azonban egész sereg üvegfedelű ládika, amelyek inkább szemrevaló, mint ritka lepkefajokat tartalmaztak. Ezeket a törökök lefoglalták s az aleppói *váli*hoz vitték. A *váli*

264 Kmoskónál *bet-gala-i*. Bajt Dzsála (بيت جالا, *Beit Jala*; tudományos átírással *Bayt Ġālā*) főleg keresztények lakta kisváros Betlehem mellett, a várostól északnyugatra. Ld. BUHL: *Geographie...*, 165. MEISTERMANN: *Új útmutató...*, 253. MEISTERMANN – HUBER: *Durch's Heilige Land...*, 309–310. HOADE: *Guide...*, 401. KILDANI: *Modern Christianity...*, 319–328. SOCIN: *Verzeichniss...*, 145.

265 A Szent Anna-templomról ld. az életrajz 259. és 266. jegyzetéhez kapcsolódó szövegrészt a főszövegben. A melkitákról ld. az életrajz 265. jegyzetét, míg a „fehér atyákról” ld. az életrajz 259. jegyzetét.

266 *Pères Bénédictins de la Pierre-qui-Vire*. MEISTERMANN: *Új útmutató...*, 103. MEISTERMANN – HUBER: *Durch's Heilige Land...*, 102. SCHMIDLIN: *Die Missionen...*, 5 (1915) 66. A szemináriumot kaszárnyává alakították át, a tanárok a frontra kerültek, a diákokat szélnek eresztették. SCHMIDLIN: *Die Missionen...*, 6 (1916) 236. Vö. alább a *Jelentés* 284. jegyzetét a kapcsolódó intézménnyel alább.

267 Ajn Varka; tudományos átírással (arab) *ʿAyn Warqa* – nagy maronita kolostor a Bejrúttól 16 km-re fekvő Zsúnji fölött. MEISTERMANN: *Új útmutató...*, 602. MEISTERMANN – HUBER: *Durch's Heilige Land...*, 540; *Routenkarte* N° 15 az 538. és 539. oldal között.

268 Ld. az életrajz 67. jegyzetét.

269 Ld. feljebb a *Jelentés* 205. jegyzetét.

270 Sehléről ld. a XI. Exkurzust.

roppantul megörült az értékesnek látszó zsákmánynak, és hogy mutassa, mennyire érdek-
lődik tanügyi dolgok iránt, a ládákat találomra több tanintézet között osztotta fel, de olyan
ügyetlenül, hogy egyes intézetek ugyanazokból a speciesekből egész skatulyára való pél-
dányokat kaptak. A jóember rendkívül meg volt elégedve önmagával és úton-útfélen dicse-
kedett, milyen nagy szolgálatot tett ő a törökök tanügyének, hogy ezt a gyönyörű lepke-
gyűjteményt az iskolák rendelkezésére bocsátotta. Erre König azt mondta neki egy ízben:
Kegyelmes úr, amit ön tett, az éppen olyan, mintha valakinek 12 barátja és egy 12 kötetből
álló regénye van, és minden egyes barátjának egy-egy kötettel kedveskednék! Magából az
intézetből török iskola lett, amely két év alatt négyszer cserélt igazgatót sikkasztás miatt. A
kormány végre is az egész iskolát az ottmaradt trappistára volt kénytelen bízni.

Ezek után nincs más hátra, mint az egyes misszióállomások és -intézetek lehetőleg
kimerítő jegyzékét adnom, a város (falu) nevével, lakosai számával, a keresztény fele-
kezetek lélekszámával, s a misszióintézetek feltüntetésével.²⁷¹ A csillag (*) azt jelenti,
hogy az utána következő intézmény hatósági zár alatt van.

JERUZSÁLEMI PÁTRIÁRKÁTUS

Jeruzsálem²⁷² – Összes lakosság 70–80 ezer lélek, ebből 15.000 keresztény, 4.000
latin, 250 melkita, 50 örmény katolikus. Intézetek:

Terra Sancta: 3 kolostor; San Salvator,²⁷³ Szent Sír,²⁷⁴ *Capella Flagellationis*.²⁷⁵
Plébánia, *Casa Nova (zarándokház),²⁷⁶ *nyomda, *műhelyek (részben lefoglalva).

271 Kmoskó felsorolása számokkal és betűkkel jelölt csoportokra, illetőleg alcsoportokra való felosztásban
jelenik meg a *Jelentés* géppel írott változatban. Minthogy ezek nem képviselnek következetes és áttekin-
tendő rendszert, az alábbiakban nagyrészt elhagytuk őket és csak a felsorolást adjuk meg. Az ily módon
létrejött lista sem tekinthető teljes mértékben logikusnak, mindazonáltal lényegesen áttekinthetőbb a *Je-
lentés* gépirásos másolatában szereplőnél. Fölmerül a kérdés: mennyiben származik Kmoskótól a felosz-
tás, illetőleg milyen mértékben írhatók a gépirásos másoló számlájára a következtetések?

272 Vö. MEISTERMANN: *Új útmutató...*, 102–103. MEISTERMANN – HUBER: *Durch's Heilige Land...*, 101–103.

273 *Convento di San Salvatore*. Ez a kolostor a ferencesek központja a Közel-Keleten: itt székel a szentföldi
őr, a *Custos Terrae Sanctae*, akinek egyébként joga van a püspöki jelvények viselésére. MEISTERMANN
– HUBER: *Durch's Heilige Land...*, 101. TAKÁCS: *Ferencesek...*(1931), I, 289. HOADE: *Guide...*, 322–323.
KILDANI: *Modern Christianity...*, 223.

274 A Szent Sír-templomhoz kapcsolódóan a rotundától északra található egy kis ferences kolostor, ahol a
hagyomány szerint a ferencesek 1240 óta vannak jelen. Itt tartózkodnak a templom szolgálatát ellátó fe-
rences szerzetesek. A korábban nagyon egészségtelen, levegőtlen és sötét épületrész Ferenc József szent-
földi látogatása során tett adományának és a szultánnál történt személyes közbenjárásának köszönhetően
1869–1870-ben kis teraszt, valamint megfelelő szellőzést biztosító ablakokat kapott. A ferencrendieknek
a templom melletti házában megszállván az uralkodó észrevette ugyanis, hogy a szoba, „amely neki szál-
lásul szolgált, a különös helyi viszonyok folytán egy töröknek istállója alatt fekszik”. A király megje-
gyezte, hogy a szűk cellák „rosszabbak az Ó gonosztevői börtöneinél”, majd „megvette a kolostor fölött
álló török istállókat. Ezután falakat törve, sziklákat repesztve felülről levegőhöz, friss levegőhöz juttatta
őket.” (Ezekben az idézetekben a „török” szó a „muszlim” helyett áll.) MEISTERMANN – HUBER: *Durch's
Heilige Land...*, 123–124. Bernhard A. BÖHLER: Kaiser Franz Joseph im Heiligen Land. Ein Beitrag zur
Erforschung seiner Orientreise im Jahr 1869. In: *Mit Szepter und Pilgerstab...*, 193–194. HAIDER-WILSON:
Das Generalkommissariat..., 147–148. AJTAI-ACKERMANN Kálmán: A Szentföld története. In: *Szentföld*.
Szerk. ZADRAVECZ István. Budapest 1931, 176. ZADRAVECZ: A szentföldi kegyhelyek..., 198–199.

275 Jézus megostorozásának ferences kápolnája a *Via Dolorosán*. Ld. HOADE: *Guide...*, 153.

276 A ferencesek által működtetett zarándokház, amelyet 1850 táján építettek, illetőleg újjítottak fel. Azért
kapta az „új” melléknevet, hogy megkülönböztessék a Szent Megváltó (Kmoskónál *San Salvatore*) kolos-

Latin pátriárkátus: *Ecclesia concathedralis*,²⁷⁷ szeminárium (részben lefoglalva). *Pères de Sion (Ratisbonne)*: *intézetek zsidók megtérítésére.²⁷⁸ [90–91. ill.] *Pères Blancs*:²⁷⁹ **Ste Anne*, melkita szeminárium (a templom jelenleg a melkiták birtokában).²⁸⁰ [47–50. ill.]
Dominikánusok: *École Biblique (most szeráj).²⁸¹
Asszumpcionista: ²⁸² *francia zarándokház (most térparancsnokság).²⁸³ [82–86. ill.]
Francia bencések: *szír szeminárium az Olajfák hegyén (kaszánya).²⁸⁴
Német lazaristák a német zarándokházban:²⁸⁵ tanítóképző.
Német bencések: *Dormitio Beatae Mariae Virginis*.²⁸⁶

-
- torában található régi zarándokháztól. Ezt követően a Szentföldön minden ferences zarándokházat *Casa Novának* kezdtek hívni. MEISTERMANN – HUBER: *Durch's Heilige Land...*, 98–99. HOADE: *Guide...*, 321. BEN-ARIEH: *Jerusalem in the 19th century. Emergence of the New City*. Jeruzsálem–New York 1986, 386, 396. KILDANI: *Modern Christianity...*, 318–319. ZADRAVECZ: A szentföldi kegyhelyek..., 250–251.
- 277 Jeruzsálem székesegyháza a Szent Sír-templom, ám a latin pátriárkátus (1847) főtemploma Jézus legszentebb nevének konkatedrálisa (társszékesegyháza), ahol a pátriárka trónusa is áll. Ennek bizonyára az az oka, hogy a Szent Sír-templomon hagyományosan hat keresztény felekezet osztozik, tehát nem rendelkezhet vele szabadon a katolikus egyház. Ld. az életrajz 164–171, valamint a *Jelentés* 187. jegyzetét a kapcsolódó részekkel a főszövegben. A neogótikus épület 1862 és 1872 között épült.
- 278 Az elkobzott épületben az oszmán-török hatóságok először (valószínűleg a hadsereg szükségleteit kielégítendő) „tevetelep” (*Kameldepot*) hoztak létre, majd 1916 augusztusától itt székelt az osztrák–magyar Szíriai Egészségügyi Expedíció (*K.u.k. Syrische Sanitätsexpedition*), amely többek között „rehabilitációs” céllal kórházat is működtetett lábadózó katonák számára 250 ágygal a tágas épületben (*K.u.k. Mobiles Reservespital*), de itt volt elhelyezve a jeruzsálemi osztrák–magyar hadtápállomás is. Ez azonban már a Kmoskó látogatása utáni állapot, s bizonyára ez az oka, hogy nála ezek az adatok nem szerepelnek. BEN-GAVRIËL: *Jerusalem wird verkauft...*, 80–81. HOEFELICH: *Tagebücher...*, 258–259, 288. – Marie-Alphonse Ratisbonne (1814–1884) zsidó családban született, ám miután 1842. január 20-án Rómában csodás körülmények között megjelent neki a Szűzanya, katolizált. Bátyjával, Théodore-ral együtt 1843-ban megalapította a *Notre Dame de Sion* rendet (*Congrégation de Notre-Dame de Sion*; *Congregatio Nostrae Dominae de Sion*), amelynek a női ág (*Notre Dame de Sion Nővérek*) mellett 1852 óta van férfi ága is (*Notre Dame de Sion Missziós Papok Társulata*). Ld. *Magyar katolikus lexikon...*, IX, 842; XI, 486. KILDANI: *Modern Christianity...*, 342.
- 279 Kmoskó másutt magyar nevükön *fehér atyákként* említi őket. Ld. az életrajz 259. jegyzetét.
- 280 A Szent Anna-templomról és a hozzá kapcsolódó szemináriumról ld. az életrajz 259. és 266. jegyzetéhez kapcsolódó szövegrészt a főszövegben.
- 281 A szeráj szóról ld. a *Jelentés* 177. jegyzetét. Az *École Biblique* francia dominikánusok által 1890-ben alapított tudományos intézet, mai neve *École Biblique et Archéologique Française de Jérusalem (EBAF)*, Marie-Joseph Lagrange (1855–1938) alapította. Ld. alább a *Jelentés* 402. jegyzetét.
- 282 *Pères Augustins de l'Assomption / Pia Societas Presbyterorum ab Assumptione / Augustiniani ab Assumptione*, avagy Mária Mennybevételéről Nevezett Ágostonos Kongregáció. MEISTERMANN – HUBER: *Durch's Heilige Land...*, 102. *Magyar katolikus lexikon...*, I, 428. KILDANI: *Modern Christianity...*, 416.
- 283 Helyesen: hadtápparancsnokság. Erről a kérdésről ld. alább a XIV. Exkurzust.
- 284 *Pères Bénédictins de la Pierre-qui-Vire*. MEISTERMANN: *Új útmutató...*, 103. MEISTERMANN – HUBER: *Durch's Heilige Land...*, 102. SCHMIDLIN: *Die Missionen...*, 5 (1915) 66. Ld. még a *Jelentés* 266. jegyzetét és a kapcsolódó részt a főszövegben. Egyes adatok szerint itt tanított a világháború alatt Paul Sboth. Ennek ellentmond Kmoskó adata, aki szerint az intézmény ekkor zár alatt volt. Ld. az életrajz 313. jegyzetét.
- 285 Ld. alább a *Jelentés* 298. jegyzetét és a kapcsolódó leírást a főszövegben. Úgy tűnik, itt a 298. jegyzetben említett régebbi zarándokházzal van szó.
- 286 Német bencések Beuronból. Mária elszenderülésének erődszerű német neorómai temploma, illetőleg kolostora (apátsága), amely egy derék arab franciskánus szerint inkább illik a Rajna völgyébe, mintsem jelenlegi helyére a Sion hegyén, 1901 és 1910 között épült Heinrich Renard (1868–1928) tervei szerint, és központi része Nagy Károly aacheni kápolnáját (oktagon) idézi, ám alapvetően a kölni Szent György-templom szolgált mintául az új templomnak, amely mintegy az evangélikus Megváltó-templom

Francia passzionisták:²⁸⁷ *kolostor.
Olasz szaléziánusok: *fiúiskola.
Iskolatestvérek:²⁸⁸ *fiúiskola.

— ● —

Francia kármelita apácák:²⁸⁹ *kolostor.

” klarissza-apácák:²⁹⁰ *kolostor (most katonai szertár).

Réparatrice-apácák:²⁹¹ templom; a kolostor 8 szobája az apácák rendelkezésére áll, a többi helységek lefoglalva.

Francia Benedictinák: *kolostor.

A Szent Olvasóról nevezett nővérek:²⁹² *iskola, *patika.

Olasz franciskánusok:²⁹³ *leányiskola, *árvaház.

Notre Dame de Sion:²⁹⁴ *leányiskola, *árvaház.

Német Borromeus-nővérek az osztrák és német zarándokházakban, iskola, árvaház és gyermekmenhely a német kolóniában.²⁹⁵

---

ellenpárjaként épült. Az alapító letételére Vilmos császár 1898-ban tett szentföldi látogatása alkalmából került sor. MEISTERMANN – HUBER: *Durch's Heilige Land...*, 102. HOADE: *Guide...*, 578–579. BEN-ARIEH: *Jerusalem...New City...*, 338–343. *Kultureller Wandel...*, 175. Nem kerülheti el figyelmünket a Rajna völgyére történő utalás. Az évszázadok során rommá vált rajnavidéki várak újjáépítése a historizmus szellemében kiemelkedő kulturális és politikai jelentőséggel bírt a 19. század Németországában, majd a rajnavidéki várak a német kulturális táj, a német nemzettudat, a német önmegvalósítás fontos tényezőivé váltak. Ehhez a kérdéshez ld. Winfried SPEITKAMP: Deutschlands »Superbauten«? Rekonstruktionen und nationale Identität. In: *Geschichte der Rekonstruktion. Konstruktion der Geschichte*. Szerk. Winfried NERDINGER. München 2010, 118–127, kül. 123, 126.

287 *Congregatio Passionis Jesu Christi* – 1720-ban Keresztes Szent Pál (1694–1775) által alapított szerzetesrend. Ld. MEISTERMANN: *Új útmutató...*, 103. MEISTERMANN – HUBER: *Durch's Heilige Land...*, 102.

288 Ld. a *Jelentés* 136. jegyzetét.

289 Ld. KILDANI: *Modern Christianity...*, 404–405. MEISTERMANN: *Új útmutató...*, 103. MEISTERMANN – HUBER: *Durch's Heilige Land...*, 101.

290 Ld. KILDANI: *Modern Christianity...*, 411. MEISTERMANN: *Új útmutató...*, 103. MEISTERMANN – HUBER: *Durch's Heilige Land...*, 101.

291 Mária Reparatrix Nővérek (*Soeurs de Marie Réparatrice*) vagy *Engesztelő Szűz Mária Társasága* (*Societas Mariae Reparatricis, SMR*) – női szerzetes kongregáció, amelyet 1854-ben alapított Émilie d'Oultremont d'Hooghvorst. Ld. *Magyar katolikus lexikon...*, VIII, 664.

292 Az első arab női szerzetet, a Rózsafüzérről nevezett Miasszonyunk kongregációt (franciául *Les Soeurs du Rosario*; *Les soeurs de Notre Dame Saint Rosaire*; angolul *Rosary Sisters*; olaszul *Suore del Santo Rosario «dei Latini»*) Júsuf Tannúsz Jammin (1838–1892) alapította 1880-ban. A jeruzsálemi latin pátriárkátus újjáélesztését (1847) követően Joseph Valerga pátriárka a Szentföldön hagyományosan központi szerepet játszó, és ezért most háttérbe szorításuk okán föltöbblet neheztelő ferencesekkel szemben többek között ezt az újonnan alapított arab apácarendet is előszeretettel támogatta. A pátriárka Franciaország, míg a ferences rend a Habsburg-birodalom támogatását élvezte. BEN-ARIEH: *Jerusalem...New City...*, 287–288. KILDANI: *Modern Christianity...*, 312, 412–415. WOHNOUT: *Das österreichische Hospiz in Jerusalem...*, 18–19. *Dizionario degli istituti di perfezione...*, VIII, 934; IX, 818.

293 Itt természetesen franciskánus apácákról van szó. MEISTERMANN: *Új útmutató...*, 103. MEISTERMANN – HUBER: *Durch's Heilige Land...*, 101.

294 Ld. feljebb a *Jelentés* 278. jegyzetét.

295 Meistermann francia, magyar és német szövegéből egyértelműen kiderül, hogy egy osztrák és egy német zarándokházzal van szó. Barnabé MEISTERMANN: *Nouveau Guide de Terre sainte*. Párizs 1907, 63. MEISTERMANN: *Új útmutató...*, 103. MEISTERMANN – HUBER: *Durch's Heilige Land...*, 102.

Keleti rítusok:

Maroniták:²⁹⁶ plébánia; egyesült görögök: plébánia; egyesült örmények és szírek egy-egy plébániával és kis templommal.

Egyéb intézetek:

Osztrák-magyar zarándokház: rektora Fellingner Ferenc prelátus.²⁹⁷ [33, 35–37, 46. ill.].

Német zarándokház: a lazaristák vezetése alatt.²⁹⁸ [59. ill.]. (E két intézet osztrák–magyar és német katonatisztek üdülőhelyeül szolgál.)

Betlehem²⁹⁹ – Összes lakosság 11.000 lélek, ebből 7.000 latin és 90 görög-katolikus. A legnagyobb latin egyházközsége a Szentföldnek.

Terra Sancta: kolostor és *zarándokház.

Szaléziánusok: *fiúiskola, *ipariskola, *árvaház.

Iskolatestvérek: *fiúiskola, *novíciátus.

Irgalmas nővérek: *kórház, *árvaház, *óvoda.

József-nővérek: *leányiskola, *árvaház.

Kármelita apácák: *kolostor.

Jaffa³⁰⁰ – Összes lakosság 50.000 lélek, ebből 10.000 keresztény. A latinok számát nem ismerem. A ferencrendi barátok spanyolok.

Terra Sancta: plébánia, templom, *fiúiskola.

Iskolatestvérek: *két fiúiskola.

József-nővérek: *leányiskola, *kórház, *patika.

296 A maronitákról ld. feljebb a *Jelentés* 144. jegyzetét.

297 A zarándokházzól ld. az életrajz 260. jegyzetét. Fellingerről ld. az életrajz 88. jegyzetét.

298 Minden bizonnyal a Damaszkuszi-kapu előtt álló Szent Pálról elnevezett katolikus *Paulus-Haus*ról van szó, melynek hivatalos neve: *Das katholische deutsche Hospiz St. Paul*. Felépítésére Vilmos császár 1898-ban tett látogatása kapcsán került sor. Az épületet Heinrich Renard tervezte. Az alapkö letétele 1904-ben történt meg, az épület 1908-ban készült el. A kölni székhelyű *Deutscher Verein vom heiligen Lande* vezette ez idő tájt. BEN-ARIEH: *Jerusalem...New City...*, 344–345. Erich LÄUFER: 100 Jahre Paulus-Haus in Jerusalem. *Katholische KirchenZeitung (Berlin)* 1999. december 5. Ez az intézmény utóda volt a korábbi katolikus német zarándokháznak, amely az egykori úgynevezett „Német Kolónia” területén épült föl 1886 és 1887 között; mai neve *St. Charles Hospice*. Erről ír még Meistermann 1909-ban megjelent magyar kiadása: a német katolikus hospícium 25 percnnyire fekszik a Jaffai-kaputól, a város nyugati külvárosában. Az új német katolikus hospíciumot ekkor építik a Damaszkuszi-kapu mellett. Az Óvárosban volt még egy *protestáns* alapítású (1842) német (porosz) zarándokház is, az úgynevezett *Johanniterhospiz*. MEISTERMANN: *Új útmutató...*, 95. MEISTERMANN – HUBER: *Durch's Heilige Land...*, 98–99. *Kultureller Wandel in Palästina im frühen 20. Jahrhundert. Eine Bilddokumentation. Zugleich ein Nachschlagewerk der deutschen Missionseinrichtungen und Siedlungen von ihrer Gründung bis zum Zweiten Weltkrieg*. Epfendorf 2003, 167–168, 201–202. ill. HOADE: *Guide...*, 585. BEN-ARIEH: *Jerusalem...Old City...*, 179. Uő: *Jerusalem...New City...*, 338–339. KILDANI: *Modern Christianity...*, 549. A zárójelben álló kijelentés természetesen Kmoskó látogatásának időpontjára, azaz a háború idejére vonatkozik. A kérdéskörhöz vö. Ruth KARK – Dietrich DENECKE – Haim GOREN: The impact of early German missionary enterprise in Palestine on modernization and environmental and technological change, 1820–1914. In: *Christian witness between continuity and new beginnings. Modern historical missions in the Middle East*. Szerk. Martin TAMCKE, Michael MARTEN. (Studien zur Orientalischen Kirchengeschichte). Berlin 2006, 145–175, kül. 158–160. A *Paulus-Haus*hoz (Szent Pál-hospícium) vö. még a XII. Exkurzust az Auguste Victoria-komplexumról.

299 MEISTERMANN – HUBER: *Durch's Heilige Land...*, 313–314.

300 MEISTERMANN: *Új útmutató...*, 61. MEISTERMANN – HUBER: *Durch's Heilige Land...*, 50.

Ramle³⁰¹ – Összes lakosság 7.000 lélek, ebből 225 latin.
Terra Sancta: *kolostor, *plébánia, *iskola.
József-nővérek: *lányiskola, *patika.

Ajn Kárim³⁰² – Összes lakosság 2.000 lélek, ebből 300 latin.
Terra Sancta: templom, kolostor, *zarándokház, *iskola, *patika.
Sion-apácák:³⁰³ *internátus és *leányiskola.
Fehér atyák:³⁰⁴ *a jeruzsálemi szeminárium nyári üdülőhelye.

Kubébe³⁰⁵ – Kis falu, Emmausszal azonosítják.
Terra Sancta: bazilika, kolostor (részben lefoglalva).
Német lazaristák: üdülőhely nagy kerttel.

Názáret³⁰⁶ – Összes lakosság 15.000 lélek, ebből 2.000 latin, 200 maronita. A háború alatt Galílea katonai központja; rengeteg katonaság.
Terra Sancta: templom, kolostor, *zarándokház, *iskola, *patika.
Osztrák irgalmasok: *kórház (lefoglalva)!³⁰⁷
Iskolatestvérek, franciák: *fiúiskola.
Szaléziánusok: *árvaház.
József-nővérek: női kórház, *patika.
Klarissza apácák: *zárdá.
Kármelita apácák: *zárdá.

Kafr Kanna³⁰⁸ – Összes lakosság 1.100 lélek, ebből 130 latin.

---

301 MEISTERMANN: *Új útmutató...*, 72. MEISTERMANN – HUBER: *Durch's Heilige Land...*, 77.

302 Tudományos átirással (klasszikus arab) *ʿAyn Kārim*, mai héber neve *Ēn Kerem* (*Ēn Kerem*) – kis falu, amely ma Jeruzsálemhez tartozik, Keresztelő Szent János szűkebb hazája. Ld. MEISTERMANN: *Új útmutató...*, 339–350. MEISTERMANN – HUBER: *Durch's Heilige Land...*, 285, 288. HOADE: *Guide...*, 586–595.

303 Ld. feljebb a *Jelentés* 278. jegyzetét.

304 A „fehér atyákról” ld. az életrajz 259. jegyzetét.

305 Tudományos átirással (klasszikus arab) *al-Qubayba*. Ld. BUHL: *Geographie...*, 169, 186. MEISTERMANN: *Új útmutató...*, 330. MEISTERMANN – HUBER: *Durch's Heilige Land...*, 70–71 [Rutenkarte N° 1], 277–279, térkép a mű végén. *Kultureller Wandel...*, 173–174, 206. ill. HOADE: *Guide...*, 542–543. GORYS: *Das Heilige Land...*, 195–196. GOLDZIHNER Ignác: *Palesztina ismeretének haladása az utolsó három évtizedben*. (MTA. Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből, XIII/3). Budapest 1885, 32. SOCIN: *Verzeichniss...*, 157.

306 MEISTERMANN: *Új útmutató...*, 419. MEISTERMANN – HUBER: *Durch's Heilige Land...*, 454–455.

307 Schmidlin szerint ha nehézségek között is, de működik 1915 novemberében. Orientaufgaben der österreichischen Katholiken. Referat des hochw. Herrn Universitätsprofessors Dr. Schmidlin (Münster) bei der Missionskonferenz in Wien, am 25. November 1915. ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A.I 762. Generalia X/41.

308 Tudományos átirással *Kafr Kannā* (névváltozat: *Kefr Kenna*), a hagyomány szerint az újszövetségi Kánával azonos. Ld. BUHL: *Geographie...*, 219, térkép. MEISTERMANN: *Új útmutató...*, 448–449. MEISTERMANN – HUBER: *Durch's Heilige Land...*, 404 [Rutenkarte N° 9], 481. Vö. GOLDZIHNER: *Palesztina...*, 34–35.

Tabarijje³⁰⁹ – Összes lakosság 8.600 lélek, ebből 200 keresztény, a többi jobbára zsidó.

Terra Sancta: *kolostor, *zarándokház, templom (nyitva, a pap egy olasz páter, Grossmann vendéglőjében³¹⁰ lakik.).

Akka³¹¹ – Összes lakosság 12.000 lélek, ebből 170 latin.

Terra Sancta: *kolostor (Maga a rend zárta be, a templomot a helybeli maronita lelkész adminisztrálja.).

Notre Dame de Nazareth:³¹² *internátus, *lányiskola.

A *Terra* egyéb birtokai:

A Tábor hegyén kis kápolnával,³¹³

Tell Húm³¹⁴ – Kafarnaum, a régi zsinagóga romjaival.

A jeruzsálemi latin pátriárkátus plébániái és egyéb intézményei
a következő helységekben:

Gáza³¹⁵ – Összes lakosság 40.000 lélek, ebből 100 latin, 1.000 görög katolikus.

---

309 A szövegben másutt is szereplő Tibériás arab neve. MEISTERMANN: *Új útmutató...*, 459. MEISTERMANN – HUBER: *Durch's Heilige Land...*, 493.

310 A város legjobb szállodája, a Hotel Tiberias egy Grossmann nevű német tulajdonában volt ekkortájt. BAEDEKER: *Palästina...*, 7. kiad. (1910), 234.

311 MEISTERMANN: *Új útmutató...*, 582–586. MEISTERMANN – HUBER: *Durch's Heilige Land...*, 434–435.

312 A *Les Dames de Nazareth* elnevezésű rendről van szó, amelyet 1822. május 3-án a francia Ardenneken fekvő Montmirail (Marne) városában alapított meg La Rochefoucauld asszony, Doudeauville hercegnője (Mme de La Rochefoucauld, duchesse de Doudeauville; Mme de La Rochefoucauld Doudeauville), Pierre Roger jezsuita (1763–1839) valamint Elisabeth Rollat (1782–1842), a rend első tagja. A rend 1855-ben telepedett le Názáretben, majd 1861-ben Akkóban is megjelent. Az I. világháború kitörésekor tagjait kiutasították, ám a háború végeztével azonnal visszatértek. A városban ma is működik *Notre Dame de Nazareth* kolostor. Arab nevük *Rāhibāt an-Nāšira* (*Rāhibāt an-Nāšira*), ami annyit tesz: *Názáreti apácák*. Ez többé-kevésbé megfelel francia nevüknek. Ugyanakkor a szakirodalomban előfordul a Kmoskónál szereplő alak is. Xavier de MONTCLOS: Pierre Roger. In: *Dictionnaire du monde religieux dans la France contemporaine*. Szerk. Jean-Marie MAYEUR, Yves-Marie HILAIRE. Párizs 1985–2001, VI (Lyon: *Le Lyonnais – Le Beaujolais*. Szerk. Xavier de MONTCLOS), 374–376. Éla GREENBERG: *Preparing the mothers of tomorrow. Education and Islam in Mandate Palestine*. Austin 2010, 20. KILDANI: *Modern Christianity...*, 342. HEIMBUCHER: *Orden...*, 2. kiad., III, 561–562; 5. [=3.] kiad., II, 518–519. Ld. továbbá az alábbi két weblapot:

Nubda 'an ġam'īyyat rāhibāt an-Nāšira (www.sns.org.il/home/page.aspx?parent=16&id=27&type=2).

Rāhibāt an-Nāšira

(www.st-joseph-haifa.org/?LanguageId=2&System=Item&MenuId=42&PMenuId=6&CategoryId=35&ItemId=35).

Mindkét internetes weblapot 2011. április 25-én olvastam. – O.I.

313 A hagyomány szerint a Tábor hegyén (arab *Dzabal at-Tūr* [*Ġabal at-Tūr*]) történt meg Urunk színévaltozása, jóllehet az Újszövetség nem nevezi meg a pontos helyszínt. MEISTERMANN – HUBER: *Durch's Heilige Land...*, 469–478. Hoade említ egy régi kápolnát ezen a helyen. Már Kmoskó szentföldi látogatása után, 1921 és 1924 között hatalmas bazilikát emeltek itt a ferencesek. HOADE: *Guide...*, 672–673.

314 Tudományos átírással (klasszikus arab) *Tall Húm*. Ld. BUHL: *Geographie...*, 224. GOLDZIH: *Palesztina...*, 40–43. FURRER: *Ortschaften...*, 63–66, 74.

315 MEISTERMANN: *Új útmutató...*, 568. MEISTERMANN – HUBER: *Durch's Heilige Land...*, 66.

Bét Száhúr³¹⁶ – Összes lakosság 1.800 lélek, ebből 120 latin, 40 görög katolikus.
Bét Dzsála³¹⁷ – Összes lakosság 4.500 lélek, ebből 300 latin.
 Latin szeminárium, plébánia, iskola.
Kafr Ána³¹⁸ – (kis falu).
Dzsfina³¹⁹ – Összes lakosság 600 keresztény, ebből 300 latin.
 Pátriárkátus: templom, plébánia, fiúiskola.
 Rózsafüzérről nevezett nővérek:³²⁰ leányiskola.
Bír ez-Zét³²¹ – (falu).
Tajjibe³²² – 650 görög keleti, 300 latin, 50 melkita.
Nábulusz³²³ – Összes lakosság 27.000 lélek, ebből 700 keresztény.
 Pátriárkátus: *plébánia, *zarándokház.
Rafidije³²⁴ – (falu).
Burka³²⁵   ”
Zabábde³²⁶   ”

-
- 316 Tudományos átirással (klasszikus arab) *Bayt Sāhūr*; túlnyomórészt keresztények lakta kisváros Betlehem mellett, a várostól délkeletre. Ld. MEISTERMANN: *Új útmutató...*, 272. MEISTERMANN – HUBER: *Durch's Heilige Land...*, 330. HOADE: *Guide...*, 386. BUHL: *Geographie...*, 156–157.
- 317 Kmoskónál *Bet-Gala*, ld. feljebb a *Jelentés* 264. jegyzetét. MEISTERMANN: *Új útmutató...*, 253. MEISTERMANN – HUBER: *Durch's Heilige Land...*, 310.
- 318 Tudományos átirással *Kafr 'Anā / Kafr 'Ana*. Kmoskónál *Kafr Ana*; egykori arab falu Jaffa közelében, a Jaffából Jeruzsálembé vezető út mentén. Vö. BUHL: *Geographie...*, 196. MEISTERMANN: *Új útmutató...*, 66. MEISTERMANN – HUBER: *Durch's Heilige Land...*, 89. SOCIN: *Verzeichniss...*, 156.
- 319 Tudományos átirással *Ġifnā*; falu Rámalláhtól északra. MEISTERMANN: *Új útmutató...*, 368. MEISTERMANN – HUBER: *Durch's Heilige Land...*, 382. HOADE: *Guide...*, 513. KILDANI: *Modern Christianity...*, 328–329.
- 320 Ld. feljebb a *Jelentés* 292. jegyzetét.
- 321 Tudományos átirással (klasszikus arab) *Bīr az-Zayt*; falu Rámalláhtól északra. Kmoskónál *Bir ez-Zet*. Ugyanígy BUHL: *Geographie...*, térkép. Másutt névelő nélkül fordul elő: vö. Josua BLAU: *Syntax des palästinensischen Bauerndialekts von Bīr-Zēt*. (Beiträge zur Sprach- und Kulturgeschichte des Orients, 13). Walldorf-Hessen 1960. Ld. MEISTERMANN: *Új útmutató...*, 368. MEISTERMANN – HUBER: *Durch's Heilige Land...*, 382. HOADE: *Guide...*, 506. KILDANI: *Modern Christianity...*, 334–336. SOCIN: *Verzeichniss...*, 148–149.
- 322 Névvariáns *Taybe*; tudományos átirással (klasszikus arab) *aṭ-Ṭayyiba*. Több ilyennevű helység van ezen a vidéken (az arab név jelentése: „jó”); itt a Jeruzsálemtől kissé északkeletre, mintegy 20 km távolságra fekvő kis keresztény faluról van szó. MEISTERMANN: *Új útmutató...*, 367. MEISTERMANN – HUBER: *Durch's Heilige Land...*, 373 [Routenkarte N° 7], 381. HOADE: *Guide...*, 512–513. KILDANI: *Modern Christianity...*, 336–337. SOCIN: *Verzeichniss...*, 161.
- 323 MEISTERMANN: *Új útmutató...*, 382. MEISTERMANN – HUBER: *Durch's Heilige Land...*, 397.
- 324 Tudományos átirással *Rafīdiyā* (رفيديا), illetőleg más forrás szerint *Rāfīdiyya*. Kis keresztény falu volt Nábulusz mellett, ma a városhoz tartozik. MEISTERMANN – HUBER: *Durch's Heilige Land...*, 398. HOADE: *Guide...*, 530. KILDANI: *Modern Christianity...*, 398.
- 325 Település Nábulusztól 18 km távolságra északnyugati irányban; tudományos átirással *Burqa* vagy *Burqā*. Ld. MEISTERMANN – HUBER: *Durch's Heilige Land...*, 402. HOADE: *Guide...*, 535.
- 326 Falu Dzenintől délre 6 km távolságra; Buhl térképén *Zebābdeh*. Tudományos átirással (klasszikus arab) [az-]Zabābida. Ld. HOADE: *Guide...*, 540. KILDANI: *Modern Christianity...*, 399–400.

Sefá Amr³²⁷ – Összes lakosság 3.000 lélek, ebből 700 melkita.
Notre Dame de Nazareth:³²⁸ *zárdá és *iskola, melynek lelkésze a plébánosi teendőket is ellátta.
Ábúd³²⁹ – (falu).
Abu Sznán³³⁰ – Akka mellett; falu.
Mudzsédil³³¹ – Összes lakosság 600 lélek, ebből 60 latin.
Jáfa³³² – Názáret mellett; 150 latin.
Er-Réne³³³ – Összes lakosság 1.100 lélek, ebből 110 latin.

A Jordánon túl:

Karak³³⁴ – 3.000 lakos. A plébániát és az iskolát a kormány lefoglalta!
Madaba³³⁵ – Összes lakosság 2.000 lélek, ebből 350 latin.
Pátriárkátus: plébánia, fiúiskola.
Irgalmas nővérek: lányiskola.
Asz-Szalt³³⁶ – Összes lakosság 15.000 lélek, ebből 900 latin.
Pátriárkátus: plébánia, fiúiskola.
Irgalmas nővérek: lányiskola.
Fuhész³³⁷ – (falu).

-
- 327 Tudományos átirással (klasszikus arab) *Šafā ‘Amr*: Vö. BUHL: *Geographie...*, 28, 221. MEISTERMANN: *Új útmutató...*, 578. MEISTERMANN – HUBER: *Durch’s Heilige Land...*, 437. HOADE: *Guide...*, 677. KILDANI: *Modern Christianity...*, 340.
- 328 Ld. a *Jelentés* 312. jegyzetét.
- 329 Tudományos átirással *‘Abūd*, illetőleg *‘Abūd*; Kmoskónál Abbud. Falu *Rámalláhtól* északnyugatra. BUHL: *Geographie...*, térkép. HOADE: *Guide...*, 507–508. WILD: *Libanesische Ortsnamen...*, 274.
- 330 Kmoskónál *Abu Sznán*; tudományos átirással (klasszikus arab) *Abū Sinān*. Kis falu Akkótól északkeletre. MEISTERMANN: *Új útmutató...*, 586 (*Abil Szenán* helyett *Abu Szenán* olvasandó). MEISTERMANN – HUBER: *Durch’s Heilige Land...*, 440. HOADE: *Guide...*, 726.
- 331 Kis falu volt Názárettől délnyugatra; Kmoskónál *Mugedil*. Tudományos átirással (klasszikus arab) *al-Muğādīl* – a helybéli kiejtésre jellemző úgynevezett „hajlítással” (arab „imāla” [imāla]) ejtett alak. Ld. BUHL: *Geographie...*, 232. MEISTERMANN: *Új útmutató...*, 412. MEISTERMANN – HUBER: *Durch’s Heilige Land...*, 447. HOADE: *Guide...*, 654.
- 332 Kmoskónál *Jofa*. Ld. BUHL: *Geographie...*, 215. MEISTERMANN: *Új útmutató...*, 412. MEISTERMANN – HUBER: *Durch’s Heilige Land...*, 448. HOADE: *Guide...*, 654. KILDANI: *Modern Christianity...*, 340–341 (*Jaffa of Nazareth*).
- 333 Kis keresztény falu Názáret mellett, a várostól északkeletre; Kmoskónál *Er-Renek* – ez nyilvánvaló elírás. Tudományos átirással (klasszikus arab) *ar-Rayna*, névvariáns *Reina*. Ld. MEISTERMANN: *Új útmutató...*, 445. MEISTERMANN – HUBER: *Durch’s Heilige Land...*, 480. HOADE: *Guide...*, 677. KILDANI: *Modern Christianity...*, 396–397.
- 334 Tudományos átirással (klasszikus arab) *al-Karak*; fontos település jelentős keresztes erőddel. BUHL: *Geographie...*, 49, 270–271, térkép. MEISTERMANN – HUBER: *Durch’s Heilige Land...*, 271. Ld. KILDANI: *Modern Christianity...*, 370–389.
- 335 Mai neve tudományos átirással (klasszikus arab) *Mādabā*; MEISTERMANN – HUBER: *Durch’s Heilige Land...*, 268 [Routenkarte N° 6], 273. KILDANI: *Modern Christianity...*, 389–393.
- 336 Kmoskónál *Es-Salt*. Tudományos átirással (klasszikus arab) *as-Salṭ*. KILDANI: *Modern Christianity...*, 337–340.
- 337 Tudományos átirással (klasszikus arab) *al-Fuḥayṣ*; ma főképp keresztények lakta kisváros mintegy 20 km távolságra Ammántól, északnyugati irányban. KILDANI: *Modern Christianity...*, 368–370. MEISTERMANN – HUBER: *Durch’s Heilige Land...*, Palesztina-térkép a mű végén.

er-Rumémín³³⁸ – (falu).
Adzslún³³⁹   „
Andzsara³⁴⁰   „
Hoszn³⁴¹   „
Ammán³⁴² – Esz-Szalt leányegyháza.

—   •   —

Haifa³⁴³ – Összes lakosság 20.000 lélek, ebből 5.000 katolikus, nevezetesen 600 latin.
Kármel rend: kolostor a Kármel-hegyén zárandokházzal.³⁴⁴
El-Muhraka:³⁴⁵ kis teológiai intézettel,
Haifa: plébánia.
Kármelita apácák Haifában, Zavarában³⁴⁶ (most járványkórház).
Iskolatestvérek: *iskola (most szeráj).³⁴⁷
Irgalmas nővérek: *kórház.
Notre Dame de Nazareth: penzionátus (üresen áll).
Borromeus-apácák, németek: iskola, kórház, zárandokház.
Maronita és melkita plébániák.

-
- 338 A klasszikus arab *ar-Rumāmīn* (*ar-Rumāmīn*) a Szíriára jellemző úgynevezett „hajlítással” (arab *imāla* [*imāla*]) ejtett alakja; Kmskónál *Er-Rumemīn*. Gyakorta *Ermemīn* alakban ejtik. Kis település mintegy háromórai járásra asz-Szalttól (*as-Salt*) északra, illetőleg északkeletre az azonosnevű *Vádi Rumémīn*ben, a mai Jordániában található völgyben, amely dékeleti irányból északnyugat felé haladva a *Nahr az-Zarka* (*Nahr az-Zarqā*) völgyébe torkollik – ez utóbbit általában az ószövetségi *Jabbok* folyóval azonosítják. BUHL: *Geographie...*, 48, térkép. J[oaannes] P[etrus] van KASTEREN: *Bewohnte Ortschaften in der Belkā. Zeitschrift des Deutschen Palaestina-Vereins* 13 (1890) 151. Marie Joseph LAGRANGE: *Au-delà du Jourdain. La Science catholique* 4 (1890) no. 12 (1890. november 15) 748. KILDANI: *Modern Christianity...*, 351, 366–368. MEISTERMANN – HUBER: *Durch’s Heilige Land...*, Palesztina-térkép a mű végén.
- 339 Tudományos átirással (klasszikus arab) *ʿAǧlūn* (névvariánsok: *Ajloun*, *Ajlun*); kisváros a hasonlónevű hegységben *Dzsarastól* (*Ġaraš*) nyugatra és kissé északra. KILDANI: *Modern Christianity...*, 393–396.
- 340 Tudományos átirással *ʿAnǧara*; kisváros *Adzslúntól* délre, annak közvetlen közelében. KILDANI: *Modern Christianity...*, 393–396.
- 341 Tudományos átirással *al-Ḥiṣn* (névvariánsok: *Hisn*, *Husn*, *Husun*); város *Irbid*től délre, mintegy 7 km távolságra. MEISTERMANN – HUBER: *Durch’s Heilige Land...*, Palesztina-térkép a mű végén. KILDANI: *Modern Christianity...*, 393–396.
- 342 Kmskónál *Ammun*. Ez bizonyára a gépíró másolási hibája *Ammon* helyett; vö. bibliai *Rabba*, *Rabbat Ammōn* vagy *Rabbat Bené Ammōn*. Ld. Wilhelm GESENIUS: *Hebräisches und aramäisches Handwörterbuch über das Alte Testament*. Átdolg. Frants BUHL. 17. kiad. [1915; utánnymás:] Berlin 1959, 742a.
- 343 MEISTERMANN: *Új útmutató...*, 399–400. MEISTERMANN – HUBER: *Durch’s Heilige Land...*, 413–414.
- 344 A híres kolostorról ld. feljebb a *Jelentés* 10. jegyzetét.
- 345 Kmskónál *El-Muhrāqa*; tudományos átirással *al-Muḥraqa*. Hegycsúcs a Kármel-hegy délkeleti végén (482 m), a név jelentése „égő áldozat”, utalásként Illés próféta csodálatos áldozatára (1Kir 18,38), amely a hagyomány szerint ezen a helyen történt meg. Ennek emlékére kis kápolna és kolostor emelkedik itt. MEISTERMANN: *Új útmutató...*, 408. MEISTERMANN – HUBER: *Durch’s Heilige Land...*, 422. HOADE: *Guide...*, 644–645. GORYS: *Das Heilige Land...*, 376. Von MÜLINEN: *Beiträge...*, 31 (1908), 115–130, kül. 115–116.
- 346 Kmskónál „Zaura”. Haifában csak egy kolostoruk volt a kármelita apácáknak, ezért javítottam a Kmskónál eredetileg szereplő „Haifában és Zaurában” alakot. Zavara Haifa részének számított. Ld. a IX. Exkurzust.
- 347 A *szeráj* szóról ld. a *Jelentés* 177. jegyzetét.

Egyéb rendi intézmények:

Tantúr³⁴⁸ – (Jeruzsálem mellett) osztrák irgalmasok rendháza.

Abu Gós³⁴⁹ – *Francia bencések kolostora.

Látrún³⁵⁰ – *Trappista majorság.

Ajn Tabga³⁵¹ – a kölni *Katholischer Palästina-Verein* birtoka a lazaristák kezelésében.

ÖSSZEFOGLALÁS

Plébániák a <i>Terra Sancta</i> vezetése alatt	7
A jeruzsálemi pátriárkátus plébániái	25
Plébánia a kármeliták vezetése alatt	1
Összesen	33

BEJRÚTI APOSTOLI DELEGATÚRA. LATIN INTÉZMÉNYEK

Bejrút³⁵² – Összes lakosság 190.000 lakos, ebből 18.000 latin, 40.000 maronita, 15.000 melkita, 10.000 szír egyesült; székhelye a latin apostoli delegátusnak, a szír pátriárkának, a melkita, a maronita érseknek.

Jezsuiták: **Université de St. Joseph* 4 fakultással, papnevelővel és könyvnyomdával.

Lazaristák: *iskola.

Kapucinusok: kolostor (részben lefoglalva), plébánia.

Terra Sancta: templom, *kolostor (A szerzetesek magánházban laknak.), prokuratúra.

Iskolatestvérek: *fiúiskola.

348 Tudományos átirással (klasszikus arab) *Tanṭūr*; a Jeruzsálemből Betlehembe vezető út mellett. Ld. HOADE: *Guide...*, 345–346. HAIDER: *Zwischen Anspruch und Wirklichkeit...*, 64–67. Thomas F. STRANSKY: *Das österreichische Hospital am Tantar*. In: *Mit Szepter und Pilgerstab...*, 267–280. KILDANI: *Modern Christianity...*, 408–409. Az 1915. év novemberében az osztrák irgalmasok kórháza, ha nehezen is, de működött. ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A.I 762. Generalia X/41. Vö. SOCIN: *Verzeichniss...*, 161.

349 Tudományos átirással (klasszikus arab) *Abū Ġūs*, (népnyelven) *Abū Ġoš*. MEISTERMANN: *Új útmutató...*, 69, 89–90. MEISTERMANN – HUBER: *Durch's Heilige Land...*, 74, 94–96. SOCIN: *Verzeichniss...*, 142.

350 Falu Jeruzsálemtől 27 km távolságra kissé északnyugati irányban, a valaha Jaffába vezető út mentén. Tudományos átirással (klasszikus arab) *[al-]Lātrūn*; Kmoskónál *Latrun*. Ld. BUHL: *Geographie...*, 186. MEISTERMANN: *Új útmutató...*, 85. MEISTERMANN – HUBER: *Durch's Heilige Land...*, 91. HOADE: *Guide...*, 504.

351 Tudományos átirással *ʿAyn at-Tābiġa* > *ʿAyn at-Tabġa*. Kmoskónál *ʿAin Tabgha*. Rövid alak: *Tabga / Tabġa* < *Tābiġa*. A Genezáreti-tó / Tibériás-tó északnyugati partja közelében található „hét forrás”, görögül *heptapégai* – az arab név is innen ered. GOLDZIER: *Palesztina...*, 41. BUHL: *Geographie...*, 114, 224. MEISTERMANN: *Új útmutató...*, 470–471. MEISTERMANN – HUBER: *Durch's Heilige Land...*, 506. HOADE: *Guide...*, 698–704. GORYS: *Das Heilige Land...*, 303–308. FURRER: *Ortschaften...*, 60–63. *Kultureller Wandel...*, 171–172, 205. ill.

352 MEISTERMANN – HUBER: *Durch's Heilige Land...*, 523–524. A lakosságra és a vallási megoszlásra vonatkozó számadatok a magyar és a német változatban egyaránt eltérnek a Kmoskó által megadottaktól. A francia változatban is eltérnek a számadatok, illetőleg egy részük meg sincs adva.

A „Hétfájdalmú Szűzről” nevezett apácák:³⁵³ aggok menhelye.

Réparatrices: *zárdá, templom.

A Szent Családról nevezett apácák:³⁵⁴ *nevelőintézet.

Notre Dame de Nazareth-apácák: *nevelőintézet.

József-nővérek: *árvaház.

Maronita és melkita gimnázium, plébániák stb.

Türosz³⁵⁵ – Összes lakosság 6.500 lakos, ebből 125 latin, 2.220 melkita, 350 maronita.

Terra Sancta: kolostor (a rend által bezárva).

József-nővérek: *leányiskola.

Szidón³⁵⁶ – Összes lakosság 18.000 lélek, ebből 150 latin, 600 maronita, 1.200 melkita.

Terra Sancta: templom, plébánia.

József-nővérek: *leányiskola.

Maristák: *fiúiskola.³⁵⁷

A Libanonban³⁵⁸

Jezsuita intézetek:

Kszára³⁵⁹ – *obszervatórium.

Taanájl³⁶⁰ – *földműves iskola (török kézen).

Stúra³⁶¹ – árvaház.

353 Több ilyen, illetőleg hasonló elnevezésű kongregáció is létezik. Ld. *Dizionario degli istituti di perfezione...*, III, 1643–1644. A Kmoskó által említett kongregációról (*Les Sœurs des Sept-Douleurs / Die Schwestern [Unserer Lieben Frau] von den sieben Schmerzen*) ld. MEISTERMANN: *Nouveau guide...*, 436. HEIMBUCHER: *Orden...*, 2. kiad., III, 549. MEISTERMANN – HUBER: *Durch's Heilige Land...*, 524.

354 *Soeurs de la Sainte-Famille*. Szent Émilie de Rodat (1787–1852) 1816-ban alapította meg Délfranciaországban (Villefranche-de-Rouergue [Aveyron]) ezt a női kongregációt, amelynek célja az ifjúság nevelése, valamint a betegek és a szegények istápolása. A kongregáció 1894-ben telepedett le Bejrútban. Vö. még *Dizionario degli istituti di perfezione...*, VIII, 136–140. HEIMBUCHER: *Orden...*, 2. kiad., III, 560–561; 5. [=3.] kiad., II, 516–518.

355 Kmoskónál *Týrus*; ma *Szúr* (*Šūr*) Libanonban. Kmoskó ennek a városnak az ókori görög (*Türosz*) és arab nevét (*Szúr*) egyaránt használja. Ld. az életrajz 258, valamint a *Jelentés* 4. és 198. jegyzetét. Vö. MEISTERMANN – HUBER: *Durch's Heilige Land...*, 535.

356 A város régi görög neve; mai arab neve Szaida (*Šaydā*), Libanonban. MEISTERMANN – HUBER: *Durch's Heilige Land...*, 529–530.

357 A maristákról ld. a *Jelentés* 136. jegyzetét.

358 A korabeli nyelvhasználatnak megfelelően ezzel a *névelővel* álló kifejezéssel Kmoskó nem pontosan a mai Libanon államnak megfelelő területet, hanem a Libanon-hegységet, illetve az ottani keresztény autonóm területet jelöli. Vö. feljebb a *Jelentés* 32. és 137. jegyzetét.

359 Kmoskónál *Kasra*. Ld. feljebb a *Jelentés* 255. jegyzetét.

360 Kmoskónál *Tanail*. Ld. feljebb a *Jelentés* 256. jegyzetét.

361 Tudományos átírással (dialektális arab) *Štūrā* (شتورا), avagy *Štūrā* (شطورا), francia átírással *Chtaura*, Kmoskónál *Stóra* – festői kisváros a Bkää-völgyben, Bejrúttól mintegy 44 km távolságra, Zahli közelében. A jezsuiták által működtetett fiúárvaház 60 neveltje a városka messzi földön híres bort adó szőlőiben tevékenykedett ez idő tájt. MEISTERMANN: *Új útmutató...*, 490. MEISTERMANN – HUBER: *Durch's Heilige*

Muallaka³⁶² – *árvaház, *iskola.
Zahli³⁶³ – fiúiskola.
Gazír³⁶⁴ – jezsuita noviciátus.
Bikfajja³⁶⁵ – kollégium, iskola.

Francia lazaristák:

Brummána³⁶⁶ – *iskola
Ajn Túra³⁶⁷ – *nevelőintézet.

Ezekhez járulnak az iskolatestvérek, maristák és a jezsuiták által vezetett *marjamijje-*apácák³⁶⁸ iskolái majdnem minden második faluban.

Land..., 547. Ennek a szír eredetű földrajzi névnek az etimológiájáról, kiejtéséről, helyesírásáról és változatairól ld. WILD: *Libanesische Ortsnamen...*, 157, 267.

362 Tudományos átírással (klasszikus arab) *al-Mu‘allaqa*; kisváros, amely mára már teljesen összeépült Zahlival. Az árvaházat és iskolát a jezsuiták működtették ez idő tájt. MEISTERMANN: *Új útmutató...*, 492. MEISTERMANN – HUBER: *Durch’s Heilige Land...*, 547.

363 Francia helyesírású alak *Zahlé*; híres város a Bkää-völgyben. MEISTERMANN: *Új útmutató...*, 492. MEISTERMANN – HUBER: *Durch’s Heilige Land...*, 547–548. Ennek a szír eredetű földrajzi névnek az etimológiájáról és kiejtéséről ld. WILD: *Libanesische Ortsnamen...*, 175.

364 Tudományos átírással (klasszikus arab) *Gazír*; Kmoskónál *Ghazir*; Meistermann-Hubernél *Ghâzír* [= *Gâzír* / *Gâzír*] – település *Zsúnji* (francia helyesírással *Jounieh*) közelében, ahol a jezsuiták középiskolát, míg a kapucinusok kis kolostort tartottak fönn ekkortájt. MEISTERMANN: *Új útmutató...*, 602. MEISTERMANN – HUBER: *Durch’s Heilige Land...*, 540. Ez utóbbi, szír eredetű földrajzi névnek az etimológiájáról, kiejtéséről, helyesírásáról és változatairól ld. WILD: *Libanesische Ortsnamen...*, 252.

365 Arab írással بكفيا, tudományos átírással (dialektális arab) *Bikfayyā*; Kmoskónál *Bikfein* (ez valószínűleg gépelési hiba) – keresztények által lakott város Bejrút közelében. Ennek a szír eredetű földrajzi névnek az etimológiájáról, kiejtéséről és helyesírásáról ld. WILD: *Libanesische Ortsnamen...*, 42, 60, 102, 131, 326.

366 Arab írással برمانا, tudományos átírással (dialektális arab) *Brummānā* – kisváros Bejrút mellett. Ennek a szír eredetű földrajzi névnek az etimológiájáról, kiejtéséről és helyesírásáról ld. WILD: *Libanesische Ortsnamen...*, 135.

367 Ld. feljebb a *Jelentés* 136. jegyzetét.

368 Júsuf el-Dzsemájel (franciás névalak *Joseph El Gemayel*, tudományos átírással [klasszikus arab] *Yūsuf al-Ġumayyil*) által Raymond Estève francia jezsuita segítségével 1853-ban Bikfajjában alapított maronita apácarend (angol *Mariamites*, francia *Mariamettes*, arab *ar-Rāhibāt al-Maryamiyyāt*, illetőleg röviden *Maryamūt*), amelyet megalapítója a jezsuiták lelki és világi vezetésére bízott. Nevezik őket a *Szeplőtelen Szűz Mária*, vagy röviden csak *Mária leányainak* is. A rend 1873-ban egyesült egy másik, szintén jezsuita vezetésű libanoni apácarenddel (*Pauvres Filles du Sacré-Coeur*), és az egyesült rend hivatalos neve *Congrégation des Soeurs des Saints-Coeurs de Jésus et de Marie* lett. Júsuf el-Dzsemájel a bikfajjai Megmentő Szűzanya (Szajjidat an-Nadzsat, *Sayyidat an-Naġāt*) templomának papja volt. Henri JALABERT: Estève Raymond. In: *Dictionnaire du monde religieux dans la France contemporaine*. Szerk. Jean-Marie MAYEUR, Yves-Marie HILAIRE. I. *Les Jésuites*. Szerk. Paul DUCLOS. Párizs 1985, 110. BUTLER’s lives of the saints. Szerk. David Hugh FARMER. Tunbridge Wells 1998–2005, III (March), 233–236. *Dizionario degli istituti di perfezione...*, IV, 1046; V, 976–977; VIII, 300–302. Ld. még a *Jelentés* 372. jegyzetét alább. A maristákról ld. a *Jelentés* 136. jegyzetét.

Bsarri³⁶⁹ – Kármelita zárda³⁷⁰ olasz protektorátus alatt 3–4 szerzetessel.

Damaszkusz³⁷¹ – Összes lakosság 500.000 lélek, ebből 500 latin, 1.500 szír egyesült, 30.000 melkita és 1.500 maronita. Székhelye a melkita pátriárkának s a szír érseknek.

Terra Sancta: kolostor és zárandokház (spanyol védelem alatt).

Lazaristák: gimnázium.

Jezsuiták: *kollégium.

Jézus és Máriáról nevezett apácák³⁷² *leányiskolája.

Irgalmas nővérek az ún. francia kórházban, *árvaház, *leányiskola, *nevelőintézet.

Német Borromeus-apácák a háború alatt az „angol kórházban”.

Trábulusz as-Sark³⁷³ (Tripoli) – Összlakosság 30.000 lélek, ebből 1.500 maronita és néhány latin.

Terra Sancta: *2 kolostor (a város fő részében és a kikötőben).

Kármeliták: (olasz védelem alatt) kolostor (nyitva).

Francia irgalmas nővérek: *iskola.

Lazaristák: *nevelőintézet.

---

369 Arab írással بشرى , tudományos átírással (dialektális arab) *Bšarri*, francia átírással *Bcharré/Bécharré*, Kmskónál *Boerre* [sic; ez nyilvánvalóan gépelési hiba] – festői fekvésű, keresztények által lakott város Észak-Libanonban, mintegy félúton Tripoli és Baalbek között, 1.400 méter magasságban a hegyekben. Ld. még: Fr. Charles SAWAYA: *Histoire de la fondation du Couvent des Carmes à Bécharré*. In: www.carmes-liban.org/index.php?option=com_content&view=article&id=71:couvent-saint-joseph-becharre&catid=1:histoire&Itemid=134 (2011. április 27-én olvastam. – O.I.).

Ennek a szír eredetű földrajzi névnek az etimológiájáról, kiejtéséről és helyesírásáról ld. WILD: *Libanesische Ortsnamen...*, 166.

370 Kmskó szóhasználatában a *zárda* jelöl férfikolostort is. Ld. a *Jelentés* 408. jegyzetéhez kapcsolódó bevezetésben a konstantinápolyi minorita zárdáról írottakat, ahol Padre Antonio is élt. Ugyanez a szóhasználat figyelhető meg az alábbi könyvfejezetben is: TAKÁCS: *Ferencesek...*, (1931) I, 268–292.

371 MEISTERMANN: *Nouveau Guide...*, 448. Uő: *Új útmutató...*, 500. MEISTERMANN – HUBER: *Durch's Heilige Land...*, 565–566. Mindhárom kiadás részben eltérő számadatokat közöl Damaszkusz lakosságáról és annak felekezeti megoszlásáról.

372 Az esetleges szíriai, illetőleg törökországi missziókra vonatkozó dokumentumok között található az Osztrák Állami Levéltárban egy aláírás nélküli, 3 oldalas, géppel írott lista *Situation der katholischen Missionen in Syrien* címmel. Ezen szerepel *Bejrútban* 9. szám alatt: *Soeurs des sacrés coeurs de Jesus et Marie* a következő megjegyzéssel: „Von jeher nur Einheimische, bisher nicht angetastet. [Kezdetől fogva csak helybeliek (az apácák), eddig nem nyúltak hozzájuk.]” ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A. I 762. Generalia X/41. Ugyanezen elnevezés alatt említi Heimbucher a szíriai *Mariamettes*-kongregációt: „die syrischen Schwestern vom heiligsten Herzen Jesu (und Mariä), auch ‚Mariamettes‘ (Mariäntöchter) genannt.” Szerinte 1908 táján Damaszkuszban is működtek iskolát. HEIMBUCHER: *Orden...*, 2. kiad., III, 574. MEISTERMANN – HUBER: *Durch's Heilige Land...*, 566: „Die Schwestern vom hl. Herzen Jesu und Mariä haben eine Mädchenschule.” Ugyanennek a műnek az 524. oldalán szerepel *Bejrútban*: „Die Schwestern vom Hl. Herzen Jesu und Mariä” fiáléja. Ez az elnevezés tehát a *Mariamettes* néven is ismert kongregációt jelöli. Ld. még a *Jelentés* 368. jegyzetét.

373 A város teljes (klasszikus) arab neve Tarábulusz as-Sark (tudományos átírással *Ṭarābulus as-Šarq*); Kmskónál *Trabulus as-sarq*. Ókori eredetű görög névalak, amelyből az arab név is kialakult: Tripoli. A teljes arab név jelentése *Keleti Tripoli*, megkülönböztetésül a mai Líbiában található *Nyugati Tripolitól* (Tarábulusz al-Garb [*Ṭarābulus al-Garb*]).

Latakia³⁷⁴ – Összes lakosság 30.000, ebből 200 latin, 500 maronita.
Iskolatestvérek: *iskola.

Homsz – Összes lakosság 60.000 lélek, ebből 1.000 latin, 15.000 görögkeleti.
Jezsuiták: *kollégium, *iskola, *kórház, *patika.

Aleppó – Összes lakosság 250.000 lélek, ebből 2.000 latin, 5.000 maronita,
4.000 egyesült szír. A maronita, szír és melkita püspökök székhelye.
Terra Sancta: plébánia, *kollégium. A szerzetesek közül 3 a kolostorban, a többi Poche
osztrák alattvaló bérházában lakik.

Jezsuiták: *iskola.

József-nővérek: *lányiskola.

A Szent Szűzről nevezett apácák³⁷⁵ *lányiskolája.

A német Borromeus-apácák: óvoda, elemi iskola.

— ● —

Mons Cassius ³⁷⁶ –	* <i>Terra Sancta</i> plébániája	E misszióállomások
Maraas ³⁷⁷ —	* ” ”	a háború alatt
Ajn Táb ³⁷⁸ —	* ” ”	feloszlottak.

— ● —

Sehle ³⁷⁹ —	*Trappista telep, bogarászat (most iskola).
Akbez ³⁸⁰ —	*Lazarista zárda.

— ● —

374 Az arab (tudományos átírással) *al-Lāḏiqiyya* Európában használatos neve. Kmoskónál *Ladiqijeh*.

375 Valószínűleg *Ferences Mária Misszionárius Nővérek* (latin nevük *Institutum Franciscalum Missionarium a Maria*; francia nevük *Franciscaines Missionnaires de Marie*). A rend, amelyet 1877-ben alapított Hélène Marie Philippine de Chappotin de Neuville (*Sœur Marie de la Passion*; 1839–1904), híres iskolát működtetett Aleppóban.

376 *Mons Cassius* (vagy *Mons Casius*) – ókori neve a közvetlenül a mai Szíria és Törökország határán, nem messze az Orontész folyó torkolatától, a tengerpart közelében, a török oldalon álló hegynék. Arab neve *Dzsabal al-Akra* (*Ġabal al-Aqrā*; „Kopasz hegy”), mai török neve *Keldağ / Kılıç Dağı / Çebeliakra*. Vö. Joseph RUSSEGER: *Reisen in Europa, Asien und Afrika*. Stuttgart 1841–1849, I, 358–370. Max BLANCKENHORN: *Grundzüge der Geologie und physikalischen Geographie von Nord-Syrien*. Berlin 1891, 9. *A dictionary of Greek and Roman geography*. Szerk. William SMITH. Boston 1854, I, 557–558.

377 Tudományos átírással *Marʿaš*, mai hivatalos török neve *Kahramanmaraş*, Kmoskónál *Mar ax* [*sic*; ez nyilvánvaló gépelési hiba] – város Törökország délkeleti vidékén. Vö. BLANCKENHORN: *Grundzüge...*, 92.

378 Arab *ʿAyn Tāb*, illetőleg *ʿAntāb*, ma *Gaziantep* Törökország délkeleti vidékén; Kmoskónál *ʿAin Tab*. BLANCKENHORN: *Grundzüge...*, 92.

379 Ld. a *Jelentés* 270. jegyzetéhez kapcsolódó részt a főszövegben, valamit a XI. Exkuzust.

380 Kmoskónál *Ekbes*. Ld. a XI. Exkuzust.

III. Mik a mi tennivalóink a keleti missziók terén?

Azok elolvasása után, amelyeket jelentésem két előbbi fejezetében a Török Birodalom szíriai tartományainak belpolitikai helyzetéről és a missziók állapotáról elmondtam, nagyon könnyen az a benyomás támad, hogy Törökországban a misszióügy terén a központi hatalmak katolikus népei számára nemigen teremnek babérok. Mert ha a keresztény elemek és a hivatalos Törökország képviselői között a viszony szinte a szakításig feszült, mi, akik Törökország barátaiként megyünk Szíriába, milyen fogadtatást várhatunk azok részéről, akiknek szemében ugyanaz a hatalom a zsarnoki elnyomás ideájának hordozója, jóformán az Antikrisztus megtestesítője? Másfelől: miféle erkölcsi támogatást várhatunk mi magától Törökországtól, amelynek hivatalos képviselői a fegyverbarátság miatt visszafojtott dühvel nézni kénytelenek, hogy mi, mint a keresztény hit hirdetői, legnagyobb ellenségeikkel állunk szóba, velük tárgyalunk, és szinte paktálunk? A dolog tényleg úgy fest, mintha egyik félnek sem volna ránk szüksége.

Annyi tény, hogy Prof. Schmidlin, a múlt évi november havi budapesti missziós konferencia kezdeményezője a keleti missziók ügyét teljesen hamis világításban mutatta be előttünk. Ez a derék jóember megfordult Kínában, a délafrikai missziókban, de Szíriát, sajnos, egyáltalában nem ismeri, és még hozzá teljesen hamis premisszák után indult.³⁸¹

A πρῶτον ψεῦδος³⁸² tudniillik az volt, hogy a törökök az olasz szerzeteseket kiutasították, hogy a palesztinai Szent Helyek eddigi őrzőiket elvesztették, és így a katolikus országok népeinek legszentebb kötelessége a veszélyeztetett pontokra új embereket állítani és megmenteni, ami megmenthető. Szinte érthetetlen, hogy keletkezhetett ez a mítosz, amelynek, sajnos, valamennyien fölültünk. Igaz, hogy *Dedeagacs*³⁸³ városában a múlt év nyarán temérdek olasz szállt hajóra, hogy onnan hazautazzék, de azok között olasz franciskánus alig akadt. Az is tény, hogy a török hatóságok az olaszok ellen kétszer adtak ki kiutasító rendeletet, de mind a kettőt csakhamar visszavonták. Úgy látszik, valakinek vagy valakiknek nagyon is érdekében állhatott az olasz szerzetesek eltakarodása, és az vagy azok kürtölhették szíjjel azt a hírt, hogy minden olasz barát hazament. Első jelentésemben megírtam, hogyan ábrándult ki az a tíz német franciskánus, akiket a bejrúti német konzul és Wangenheim,³⁸⁴ a konstantinápolyi német nagykövet csődítettek a Szentföldre. Akkortájt a németek még erősen bíztak benne, hogy ellenségeiket szétmorzsolják és Törökországot is gyámság alá veszik. Valószínű tehát, hogy az olaszok exodusának mítoszáat ők tenyésztették odahaza.

Ezzel azonban megdőlt tervbe vett akciónk második premisszája is, hogy a taljánok távozásával beülünk helyükbe, felfrissítjük a missziók személyzetét, új működési irányt, módszert viszünk le magunkkal, és Isten segítségével a petyhüdt keleti kereszténységet talán új életre villanyozzuk.

Erről sajnos szó sem lehet. Az olaszok szépen ott maradtak, minden fontos pozíció az ő kezükben van, privilégiumaikat védő pápai bullákkal körülbástyázva fumigálhatják az idegenek beözönlését. Ha pedig azt hiszi valaki, hogy a jövevények jó példája kiközköszkenti ezeket a lusta délieket az édes semmittevésből, ugyancsak téved. Semmi sem könnyebb

381 Ld. az életrajz 204. jegyzetét. A ferenceseket nem sikerült azonosítanom.

382 Erről a görög kifejezésről ld. feljebb az életrajz 336. jegyzetét.

383 Török *Dedeagac*, görög *Alexandriupoli* – kikötőváros Nyugat-Trákiában, a mai Görögországban.

384 Wangenheimről ld. feljebb a *Jelentés* 171. jegyzetét.

egy szerzetesrendben, mint egy kellemetlen individuumot jégre tenni. A *Custodiában* annyi félreeső csendes hely van, ahol a legjobb akarat mellett sem lehet valamirevaló működést kifejtteni! A kellemetlenkedő vagy megőrül az unalomtól, vagy pedig beadja derekát és odébbáll.

Különben azon kezdem, hogy a mostani viszonyok között a palesztinai papság létszámát szaporítani akarni céltalan erőpazarlás volna. Ebben az országban a latin katolikusok száma 25.000-nél többre nemigen tehető. Ezekből Betlehemre 7.000, Jeruzsálemre 4.000 és Názáretre 2.000 hívő esik, összesen 13.000. Marad tehát 12.000 lélek 30 plébániával, úgyhogy minden 400 hívőre egy paróikia jutna.³⁸⁵ Kérdem: hány európai egyházmegyét találunk oly ideális gazdasági szervezettel? Van ott még több papra is szükség?

Ezzel azonban korántsem akarok arra a konklúzióra jutni, hogy minden missziós tevékenységről eleve mondjunk le. Amint már „előzetes” jelentésemben is kifejtettem, a világháború befejezéséig föltétlenül várnunk kell. Mert ha győzünk, Törökország új erőre kap, és akkor látnunk kell, milyen álláspontra helyezkedik a keresztényekkel szemben. Éppenséggel nincs kizárva, hogy kedvező békekötés esetében a Török Birodalom egészen ázsiai alapon próbál szervezkedni, és kivet magából mindent, ami nem muszlim jellegű. De az sem lehetetlen, hogy még kedvező békekötés mellett is a törökök antant-szimpatái ismét felélednek, és akkor a katolikus missziók helyzete csak olyan lesz, mint volt a háború előtt.

Ha ellenben a világháborút, ne adj Isten, elvesztenők, akkor úgyis hiábavaló volna minden. P. Tonizza, a konstantinápolyi *Santa Maria Draperis* franciskánus főnöke, *italianissimó*, máris rebesgeti, hogy a háború után a központi hatalmak összes törökországi intézményeit likvidálni fogják.³⁸⁶ Isten mentsen a prófétaságtól, de az antant győzelme az emberiségre még nagyobb csapás volna, mint mireánk. A mostani világháború Európa politikai és gazdasági egyensúlyáért folyik. Az antant győzelme azonban ezt az egyensúlyt Oroszország javára úgy felborítaná, hogy egy további angol-orosz háború éppúgy nem maradhatna el, mint a balkániak marakodása a törököktől rabolt konc fölött. Mi volna ebben az esetben a keleti missziókkal, annak a jó Isten a megmondhatója.

Ideiglenes várakozó álláspontunk azonban nem azt jelenti, hogy a háború végéig ölbe tett kezekkel szemléljük a keleten lefolyó eseményeket. Törökország politikai horizontjának tisztulását várva missziós tevékenységünk talaját készíthetjük elő, lehetőleg kevés zajjal, de annál intenzívebb munkával. Most már csak az a kérdés: mik lesznek ezek az előkészítő munkálatok? Erre a kérdésre helyes választ csak abban az esetben lehet adni, ha tudjuk, mit akarunk missziós munkánkkal elérni, és főleg ha tisztába jövünk azzal, mit nem lehet vele elérni.

---

385 Ezt az utóbbi adatot idézi Schmidlin egyik cikkében. Ld. feljebb az életrajz 41. jegyzetét és a hozzátartozó részt az előző főszövegében.

386 Giacinto Tonizza (1866–1935) ferences szerzetes 1892-től kezdődően a Közel-Keleten működött (Fajjúm, Kairó, Jeruzsálem, Betlehem, Aleppó, Bejrút). 1913-tól Konstantinápolyban szolgált, majd 1919-től haláláig (1935) Líbiában volt apostoli vikárius. A Santa Maria Draperis ferences kolostorról van szó. *Celleno ed i suoi personaggi illustri*. (www.arpiacellenese.it/personaggi.htm); David M. CHENEY: Bishop Giacinto Tonizza O.F.M. In: David M. CHENEY: *The hierarchy of the Catholic Church* (www.catholic-hierarchy.org/bishop/btoniz.html). (Mindkét weboldalt 2011. április 29-én olvastam.). A kolostorról ld. röviden Hilary SUMNER-BOYD – John FREELY: *Strolling through Istanbul. A guide to the city*. 4. kiadás, 7. lenyomat. Isztambul 2001, 436.

Ez utóbbi kérdés már csak azért is fontos, mert amint első jelentésemben hangsúlyoztam, az olaszok és a franciák a missziók személyzetét hódító törekvéseik szolgálatába állították, amivel egyrészt a missziók anyagi és erkölcsi pusztulását idézték elő, másrészt pedig pozitív eredményt a hozott áldozatok dacára mégsem értek el, mert akciójuk gazdasági oldalától eltekintve, a szíriai lakosság gyáva rokonszenve a világháború rémes harcai között a legjobb akarat mellett sem mondható eredménynek. Ebből tehát az a tanulság, hogy missziós tevékenységünk csak akkor lehet eredményes, ha ment marad bárminémű politikai expanzió utógondolatától.

Mi a török nemzet szövetségesei vagyunk, következőleg minden ilyen utógondolat becstelen árulást involvál fegyvertársaink ellen. Azonfelül a világháború megmutatta, hogy keleti politikánk legnagyobb érdeke erős és független Törökország, mint a Földközi-tenger keleti partjának öre, legnagyobb ellenségeink, az oroszok és az olaszok terjeszkedési törekvéseivel szemben. Ennek a tételnek az oroszokra vonatkozó része bizonyításra, azt hiszem, nem szorul. Az olasz politika célja minket a tengertől egészen elvágni s a kisázsiai tengerpart egyes részeinek, valamint Szíria északi részének és Palesztinának meghódításával a római impérium valamelyes torzképét megvalósítani. E politikai program folytán az olaszok keleti politikája sokkal közelebb érinti érdekeinket, mint akár a franciáké, akár az angoloké, mert az előbbieik érdekszférája a Földközi-tenger nyugati medencéjére esik, és politikájuk a keleti kultuszprotektorátuson alapuló anakronizmus, amelynek némi jelentőséget csak az a tény ad, hogy a törökök a francia tőke adósai. Ami pedig az angolokat illeti, tény, hogy ezek Arábia meghódítására törekszenek, hogy a Szíriai-sivatagon átvezető traversális vasúti vonal kiépítésével afrikai és indiai birtokaik között szárazföldi összeköttetést létesítsenek, amint azt Stuhlmann világosan kimutatta.³⁸⁷ Azonban az angol politika szempontjából sokkal fontosabb, hogy Oroszország a Földközi-tengertől el legyen vágva, mint Arábia birtoka, amely nélkül a török kalifátus sem tudna ellenni. Viszont Törökország Angliára sokkal kevésbé veszedelmes, mint Oroszország terjeszkedése a déli, meleg tengerek felé, amiből végtére is csak az következik, hogy Anglia, ha kell, könnyen le fog mondani Arábia meghódításáról, és beéri azzal, hogy a Hidzsász-vasút kiépítését Mekktól délre megakadályozza, nehogy a törökök és velük a németek Sejh Szaídnál a Perim-szigettel szemben, a Báb el-Mandeb-szorosnál az Indiai-óceánt elérjék és Anglia tengeri egyeduralmát veszélyeztessék.³⁸⁸

Egyszóval: Törökország érdekei a mi érdekeink, és legnagyobb ellenségei a mi ellenségeink. Következőleg jól felfogott létérdekünkben nekünk Törökországot mindenképpen segítenünk kell, és így missziós törekvéseinket is e feladatunkkal összhangba kell hoznunk. Kérdés azonban: lehetséges-e ez? Én azt hiszem, igen, sőt egyenesen merem állítani, hogy missziós törekvéseinkkel a törököknek igen nagy szolgálatot tehetünk. Vajon hogyan?

Amint mondtam, a mi keleti politikánk sarkköve a közeljövőben erős és független Törökország kell, hogy legyen. Ám egy ilyen Törökország politikai előfeltétele a belső

387 Franz STUHLMANN: *Der Kampf um Arabien zwischen der Türkei und England*. (Hamburgische Forschungen, 1). Hamburg 1916, 261. [Kmoskó eredeti jegyzete kiegészítésekkel.]

388 Tudományos átírással (klasszikus arab) *Šayḥ Saʿīd*, Kmoskónál *Seih Saʿīd*. Kis sziklás félsziget az Arab-félsziget délnyugati csúcán a Báb el-Mandeb-szorosban (arab *Bāb al-Mandib*) fekvő Perim-szigettel (arab *Barīm*; [*Barīm*]) szemben, amelytől csak egy nagyon keskeny víztömeg választja el. A 19. század végén a Vörös-tenger „kulcsának” tekintették stratégiai fekvése okán. A 19. század második felében egy ideig névleg francia fennhatóság alatt volt. [Amand] Freiherr von SCHWEIGER-LERCHENFELD: Aden (1840–1880). *Österreichische Monatsschrift für den Orient* 6 (1880) 113.

egység, finánciális előfeltétele az ország gazdasági fellendülése, és stratégiai előfeltétele erős hadsereg. Sajnos e három posztulátum megvalósulása ellen nem egy akadály gőrdöl. A belső egységet veszélyeztetik a birodalom belsejében túltengő centrifugális erők, a nemzetiségi velleitások s a vallási differenciák, melyeket egyrészt az antanthatalmak aknamunkája, másrészt az ifjútörök párt sovinizmusa még jobban kiélesített. Első jelentésben azt is kifejtettem, milyen gyászos szerepet játszottak éppen a nyugati katolikus missziók az antanthatalmak aknamunkájában a törökök ellen azzal, hogy a keresztény lakosságot a törökök s a török állameszme elleni gyűlöletre rendszeresen nevelték. E pontnál kapcsolódik bele missziós tevékenységünk keleti politikánkba. Arra nem is gondolhatunk, hogy akár magunk, akár a németek szövetségében a missziók személyzetének többségét elérhetnők és ezzel az olaszok domináló szerepét megtörhetnők. Az ilyen törekvések rengeteg pénzbe és sok értékes emberünkbe kerülnének. A mi céljainkra untig elég volna, ha a központi hatalmak többi népei mellett hazánk is 5–6 képviselőt küldene a *Terra Sancta* kolostoraiba azzal a feladattal, hogy az olaszok és franciák működését ellenőrizzék, a katolikus világ filléreinek bűnös eltékozlása, nacionalista célokra való felhasználása ellen vétőt mondjanak, s a keresztény laikusokkal való közvetlen érintkezés által az olasz és francia szerzetesek politikai aknamunkáját ellensúlyozzák. E feladat azonban roppant hálátlan, és csakis abban az esetben vezethetne célhoz, ha az ifjútörök párt túlhajtott centralizmusáról és sovinizmusáról le tudna mondani, és belátná, hogy a szíriai arabokkal szemben folytatott eddigi politikája előbb-utóbb csődbe kerül. Ezt az ifjútörökökkel megértetni igen nehéz. Nagyon ügyes diplomatának kellene lennie, aki ezt a gondolatot szépszerével be tudná nekik adni. Pedig a török s a keresztény elem közeledésére égető szükség volna. A keresztény elem a legintelligensebb az országban, és épp ezért irányadó.³⁸⁹ A keresztények szolgáltatják az iparosok és a kézművesek legnagyobb kontingensét, kivált az örmények és a görögök. A háború alatt a keresztényeket behívták ugyan, de a kormány nem mert fegyvert adni kezükbe; csekély kivétellel valamenynyit munkásosztagokba sorozták be. Ha tehát missziós tevékenységünk azt a célt követi, hogy a keresztényeket a Török Birodalommal kibékítse, közvetve szövetségésünk stratégiai helyzetét is támogatja, s ez a támogatás annál értékesebb, ha megfontoljuk, hogy a muszlimok nagy részére Szíriában a keresztény elem példája irányadó.

Magától értetődik, hogy a jövőben kifejtendő missziós törekvéseink ilyen iránya a törökök részéről bizonyos fokú belátást és magábaszállást tételez fel. Itt a dolog bibéje! A török hivatalnoki kar csontig romlott banda, amely nem az állam javát, hanem saját érdekeit tartja szem előtt. Hiába van a vezetőkben jóakarat, ha terveiket megvalósítani nem tudják. Az ifjútörök párt uralma, bármennyire hátrányos is a Törökországban élő idegenek érdekeire, kétségen kívül sok jót is alkotott. Lehetséges, hogy diplomáciánk jóindulatú, tapintatos figyelmeztetései, a vezetőkkel folytatott eszmecserék stb. igen jó hatással volnának a török államférfiúkra, és talán megértetnék velők, hogy túlhajtott centralizmusuk és sovinizta politikájuk a birodalom érdekeivel homlokegyenest ellenkeznek. A Török Birodalom oly óriási területet foglal el, hogy annak egységes közigazgatása az egyes részek heterogén volta és különböző gazdasági érdekei mellett teljes lehetetlenség. És ha a törökök ezt a kézzelfogható tényt belátni nem akarják, akkor azután nem segít rajtuk senki: ök lesznek saját nemzetük sirásói.

---

389 ? A kéziratban a mondat utolsó szava: „hányódó.” – Javítottam. – O.I.

Törökország politikai újjászületésének legfőbb feltétele azonban gazdasági fellendülése, ennek legnagyobb akadálya pedig az ország aránylag csekély népessége, amely a mostani világháború folyamán alaposan megcsappant. Prof. Schmidlin a múlt évi november havi missziós konferencia alkalmával mondott beszédében e pontra is kitért, azt fejtegetve, hogy a központi hatalmak fölös népségének kivándorlási iránya a jövőben meg fog változni, és Amerika helyett Törökország gyéren lakott területei felé fog gravitálni. Németországban a vezető körök tényleg mindent elkövetnek, hogy ennek az eszmének mennél több hívet szerezzenek. Se szeri, se száma azoknak a sajtótermékeknek, amelyek mind ezt az ideát terjesztik. Szerény nézetem szerint erre egyhamar nem kerül a sor, legalább nem minálunk, ahol a kivándorlás, hacsak abnormisan rossz gazdasági viszonyok hatása alatt nem, egy-két évtizeden belül előreláthatóan meg fog szűnni.³⁹⁰ Hogy azután mi lesz, arról a jelen pillanatban véleményt kockáztatni együgyű vakmerőség volna. Ha a háború reánk nézve tűrhető befejezést nyer, az ipar és a mezőgazdaság terén Törökországban nagyszerű munkaalkalmak nyílnak meg (bányák, csatornázás, telepítés stb.), melyeket Monarchiánknek teljes erővel meg kellene ragadnia. Először is kereskedelmi politikánkat már maga a földrajzi helyzet is a Balkánra és Törökországra utalja, másodszor pedig Törökország nem Amerika, ahol véreink a pénzkirályok nyomorult rabszolgáivá lettek és rövid idő alatt nemzeti öntudatukat elvesztették, hanem olyan ország, ahol egy kis szorgalommal a magasabb műveltséggel bíró európai ember igen könnyen boldogulhat, amellet pedig a vallás emelte válaszfalak következtében nemzeti öntudatát a beolvadás veszedelme egyáltalában nem fenyegeti.

Sajnos a „Keletre magyar” sokszor hangoztatott szállóige dacára magyar népünk Törökország iránt alig érdeklődik. Ebben természetesen óriási része van a hazai társadalom hihetetlenül szűk látókörének és tunyaságának. Ha van valami, amivel a Kelet iránt érdeklődést lehetne benne kelteni, ez volna a keleti missziók ügye, amint azt a Szent Kereszt Hadseregének hatalmas tagszáma mutatja.³⁹¹

Meg vagyok róla győződve, hogy Keletre küldendő szerzeteseink és világi papjaink keresztény hazai népünk érdeklődését a Kelet iránt még jobban felkeltenék és kereskedői ösztöneire is igen üdvös befolyást gyakorolhatnának. Minden a kellő szervezésen múlik. Egy népszerűen szerkesztett, ügyes sajtóorgánium, amely azonban nem érné be vizenyős elmélkedések leközlésével, hanem vallásos irányának szigorú betartása mellett a Kelet vallási, néprajzi, kereskedelmi viszonyait ügyesen ismertetné, nemcsak a missziók ügyén lendítene, hanem keresztény népünk nemzetgazdasági érdekein is. Én ezt a kérdést oly fontosnak látom, hogy annak beható tanulmányozását a legmélyebben ajánlhatom.

Mert tessék tekintetbe venni azt a fontos tény, hogy keleti exportunk az óriási konkurrencia dacára még mindig nagyon jelentékeny, annyira jelentékeny, hogy egyes empóriumokban szinte első helyen áll. Állításom bizonyítására legyen szabad a haifai kikötő forgalmára hivatkoznom, amelyre vonatkozó adatokat ottani agilis vicekonzulunk, Stütz Róbert³⁹² igazán mintaszerű 1913-ki konzuláris jelentéséből merítettem.

390 Ezen a helyen lapszéli jegyzetként ceruzával nagy kérdőjel áll; ez valószínűleg Várady Lipót Árpád kalocsai érsektől ered.

391 Ld. az életrajz 216–217. jegyzetét és a kapcsolódó részt a főszövegben.

392 Robert Stütz 1905-től a haifai osztrák–magyar postahivatal vezetője volt. A II. világháború kitörésekor családjával együtt internálták; 1951-ben hunyt el. *Rundbrief der Familiengemeinschaft Gebhardt-Paulus-Hoffmann [Stuttgart]*, 49. szám, 2008. március, 18. Az interneten is olvasható (www.gebhardt-paulus-hoffmann.org/Rundbrief/rundbr08.pdf). 2011. május 31-én olvastam. – O.I.

1913-ban Haifa évi importja 26.236.142 frankot³⁹³ tett ki, ebből az egyes európai államokra a következő tételek esnek:

Anglia	4.236.142	frank	:	gyapot, gyapjú, szén
Ausztria-Magyarország	4.182.319	”	:	cukor, fa, cement, <i>fezek</i> , ³⁹⁴ papír
Németország	2.457.979	”	:	gépek, vasárú
Franciaország	1.140.815	”	:	liszt, építőanyag, selyem, porcelán, vegyészeti cikkek
Oroszország	1.056.664	”	:	petróleum, liszt, alkohol
Belgium	839.680	”	:	vas- és üvegárú
Hollandia	177.162	”	:	konzervek
Olaszország	597.464	”	:	gyapotárú, makaróni, <i>vermicelli</i> ³⁹⁵
Amerika	133.700	”	:	varrógépek, kávé
Románia	124.885	”	:	liszt, fa, petróleum
Ausztrália	117.300	”	:	liszt
Kína	56.496	”	:	tea
Svájc	5.750	”	:	csokoládé
Egyiptom	2.018.699	”	:	ennek 60%-a idegen eredetű, másodkézből importált holmi
Törökország	9.660.760	”	:	ebből 1.770.000 dohány, a többi másodkézből importált, idegen holmi

Monarchiánk importja a következő tételekből alakult:³⁹⁶

Cement	1.113.000	frank	értékben	
Fa	78.000	”	”	(Odesszán át Bukovinából)
Rövidárú	47.360	”	”	
Gépek	43.500	”	”	(Németország 91.320 frank)
Pakolópapír	10.200	”	”	
Sínek	50.000	”	”	
Gyufa	40.135	”	”	
Bútor	34.500	”	”	
Ruha	31.000	”	”	
Sör	42.630	”	”	(Németország 11.700 frank)
Cukor	3.323.250	”	”	

393 A Közel-Keleten ez idő tájt gyakran francia (arany)frankban számoltak.

394 *Fez* (a marokkói Fez városnévből mint gyártási helyről): a turbánt felváltó s azt stilizáltan idéző nemez fejfedő, amelynek a használata el volt terjedve az Oszmán Birodalomban, majd egyes utódállamaiban, így Egyiptomban is. Az Európához való közeledés, a modernizálás egyik lépésőfokaként II. Mahmúd szultán (uralk. 1808–1839) 1829-ben részletes parancsban írta elő a hagyományos öltözet felváltását az európaihoz közelebb álló viselettel; ennek egyik összetevője volt a *fez* bevezetése. Engin ÖZENDES: *Egy birodalom képei. Fotográfia az Oszmán Birodalomban (1839–1919)*. H.n. [Kecskemét] 2001, 11. LOKOTSCH: *Etymologisches Wörterbuch...*, 47 (596. szám).

395 A spagettinál vékonyabb térszaféleség, kb. cérnametélt (olasz).

396 Kmoskó itt nyilvánvalóan arra gondol, hogy ezeket a tételeket Szíria „importálja” a Monarchiából.

A bojkott előtt jelentékeny volt szeszbehozatalunk is; ezt, sajnos, Oroszország javára csaknem teljesen elvesztettük.³⁹⁷ Bejrútban és Jaffában a behozatali cikkek aránya körülbelül ugyanaz, azzal a különbséggel, hogy e két kikötő importja sokkal jelentékenyebb. Megjegyzendő, hogy az angol import csakis a behozott szén óriási mennyiségénél fogva vezet, úgyhogy még mindig mondhatjuk, hogy a keleti kereskedelem terén Monarchiánk első helyen áll. *Sapienti satius*.

Eszem ágában sincs azonban ezekkel az adatokkal azt a tézist bizonyítani, hogy missziós tevékenységünkre keleti kereskedelmünk érdekében van szükség. Isten őrizzen! Mondhatom, mint katolikus pap, szegénypírral olvastam a protestáns Dalman, a jeruzsálemi német archeológiai intézet igazgatójának igazán nemes szívű szavait:

Emellett elengedhetetlen, hogy világosan különbséget tegyünk hazánknak a világban érvényesülő jelentőségének erősítése, hazai termékeink számára új felvevőpiacok létrehozása – és misszióink között. Ama törekvések az „adok, hogy adj”³⁹⁸ alapelvéből indulnak ki, míg a misszió révén kizárólag mások javát igyekezünk előmozdítani. Palesztinában túlságosan is el van terjedve az az elképzelés, hogy a misszió mozgatórugója valójában álcázott konfesszionális vagy nemzeti önzés. Ámde a mi misszióink nem követhet politikai vagy kereskedelmi célokat; az a minden urak Urának önmegtagadó szolgálata. Azt sem kérdezhetjük meg közben magunktól, szeretnek-e bennünket mások, hogy ettől tegyük függővé a mi szeretetünket, hanem csakis a szükségletet keressük, amely a mi segítségünkre vár.³⁹⁹

Milyen más volna a szentföldi missziók mostani helyzete, ha a franciák és olaszok ezekhez az elvekhez tartották volna magukat! A nemezis kérlelhetetlenül utolérte őket, és utolérne minket is, ha példájukat követnők. Missziós törekvéseink fő célja mindig vallásos kell, hogy maradjon, és e fő cél mellett semmiféle nemtelen mellétekinteteknek érvényesülniök nem szabad. Nem szabad azonban felednünk, hogy mi a gazdag és művelt Európa egyik legszegényebb és nagyon is elmaradt népecskéje vagyunk. A Nyugat nagy nemzeteinek a missziók körül hozott áldozataihoz képest a mi kis áldozataink olyanok, mint a koldusé, aki tarisznyáját helyezi a jótékonyaság oltárára. A mi misszionáriusainknak jó magyar voltukról Palesztinában sem szabad megfeledkezniök, és ha az európai nemzetek e tülekedési helyén eszmekörük és ismereteik táguznak, az egyház és a haza méltán elvárhatja tőlük, hogy tapasztalataik gazdag tárházát a szegény édes haza javára fordítják. *Summa summarum*, a mi embereink nem konspirálni, nem intrikálni, nem gyűlölködni mennek Palesztinába, hanem az Úr szőlőkertjét művelni. Ideiglenes új hazájuk lojális alattvalói akarnak lenni, és annak testi és lelki javát tartják szemük előtt, amellett azonban régi honukról sem feledkeznek meg és érdekeit istápolják, amit annál könnyebben tehetnek meg, mert hazánk érdekei a törökökét sehol sem keresztezik.

397 Értelmeszerűen itt is azokról a tételekről van szó, amelyeket Szíria „hoz be” a Monarchiából.

398 A latin „adok, hogy adj” mondas olyan jócselekedetre utal, amelyért gyakorlója ellenszolgáltatást vár.

399 Gustaf DALMAN: *Christentum...*, 139. A magyar fordítást magam készítettem – O.I. Gustaf Dalman (1855–1941) kiemelkedő német evangélikus teológus és orientalista, aki 1902-től 1917-ig Jeruzsálemben működött. Karl-Heinz BERNHARDT: Gustaf Hermann Dalman. In: *Theologische Realenzyklopädie...*, VIII [1981] 322–323. Julia MÄNNCHEN: *Gustaf Dalman als Palästinawissenschaftler in Jerusalem und Greifswald 1902–1941*. (Abhandlungen des Deutschen Palästina-Vereins 9/2). Wiesbaden 1994.

Hogy azonban a Szentföldre küldendő misszionáriusaink csakugyan eredményes működést tudjanak kifejtetni, bizonyos előismeretekre van szükségük. A tudomány hatalom, és ha embereink kellő tudással felvértezve jelennek meg az európai nemzetek palesztráján, nem lesznek megvetett hamupipőkék, hanem minden szerénységük mellett vezérszerepre tehetnek szert. Ilyen előismeretek az olasz és a francia, valamint az arab nyelv bírása. Az első kettőnek megszerzése nem képezheti különös nehézség tárgyát. Budapesten akad elég Berlitz-nyelvmester. A vulgáris arab nyelvből szándékom van a budapesti tudományegyetem hittudományi karán heti 2 órában kollégiumot hirdetni, amelynek tárgyát az arab népnyelv nyelvtanának alapos ismertetése képezné beszéd- és fordítási gyakorlatok kíséretében. Eddigi tapasztalataim szerint a Szentföldre kerülő misszionáriusok főleg az arab nyelvtannál akadnak meg. A felmerülő nehézségek kedvüket veszik a további stúdiumoktól, úgyhogy sokan éveket Palesztinában anélkül, hogy egy mondatot hibátlanul ki tudnának nyögni.

Ezenkívül „A modern Palesztina” cím alatt publikumot hirdetek, amely a misszionáriusoknak szükséges elméleti és gyakorlati tudnivalókat ölelné fel.⁴⁰⁰ Nézetem szerint egy év alatt embereink annyi ismeretet sajátíthatnának el, hogy a *Terra Sancta* kolostoraiban szépen megállnák helyüket.

Szentföldi missziós tevékenységünk tiszteletreméltó pandantja volna a Jeruzsálemben létesítendő archeológiai intézet terve is, melyet Őeminenciája, a Hercegprímás Úr folyó évi Szent István-társulati beszédében megpendített.⁴⁰¹

Ilyen intézet, ha abszolúte szükségesnek nem minősíthető, igen hasznosnak bizonyulna. Idáig a Szentföldön bibliai tanulmányokat folytató fiatal papoknak két otthonuk is volt: a jeruzsálemi *École Biblique* s a bejrúti *Université de St. Joseph*. E két intézet a háború következtében megszűnt. Az *École Biblique* már a háború előtt anyagi és erkölcsi nehézségekkel küzdött P. Lagrange veszedelmesnek kikiáltott iránya miatt, és félő volt, hogy kellő támogatás híján magától szünteti be működését.⁴⁰² A bejrúti jezsuita egyetem sorsa bizonytalan. Lehet ugyan, hogy a jezsuiták visszakapják a kolostorépületet, de nagyon kétséges, meg fogják-e engedni a törökök a francia jezsuitáknak, hogy a katolikus rítusok ifjúságának nevelését a jövőben is folytassák. Úgy értesültem különben, hogy az egyetemmel kapcsolatos *Faculté Orientale*-nak hallgatója alig volt, nagyon kétséges tehát, ragaszkodik-e majd a rend e céltalan intézmény feltámasztásához a háború után. Jeruzsálemben azt is hallottam, hogy a jezsuiták a városban nagy telket vásároltak az ott létesítendő biblikus intézet céljaira. Ha e terv testet öltene, a legegyszerűbb dolog volna keleti tanulmányokat folytató papjainkat ebbe az intézetbe meneszteni. Úgy látszik azonban, a háború a jezsuiták terveit megghiúsította. E nagyszabású tervhez ugyanis a

400 A „publikum” (latin *publicum*) szó jelentéséről ld. az életrajz 375. jegyzetét.

401 A hercegprímás azt említi, hogy Konstantinápolyban magyar iskola alapítása várható, míg Jeruzsálemben fel akarják újítani Szent István magyar hospíciumát, valamint magyar biblikus intézetet kívánnak létrehozni, s mindkét intézményt a ferencesekre szándékozik bízni. Főmagasságú..., 337. Ld. még az életrajz 261–262. jegyzetéhez kapcsolódó részt a főszövegben.

402 Marie-Joseph Lagrange (1855–1938) francia dominikánus szerzetes, az *École Biblique* megalapítója, a történeti-kritikai módszer teológiailag megalapozott meghonosítója a katolikus egyházban. A „modernizmus” elleni harc idején súlyos kritikával illették tevékenységét, ám eredményei lassan elfogadottá váltak az egyházon belül is: a *Divino afflante spiritu* enciklika (1943) már elismeréssel említi az általa alapított és irányított *École Biblique* tevékenységét. *New Catholic Encyclopedia*..., 2. kiad., VIII, 280–281. *Lexikon für Theologie und Kirche*. 2. kiad. Freiburg 1957–1968, VI, 731; 3. kiad. Freiburg 1993–2001, VI, 588. *Religion in Geschichte und Gegenwart*. 4. kiad. Tübingen 1998–2007, V, 16.

pénzt egy jámbor francia hölgy akarta adni, aki azonban a háború következtében állítólag vagyona legnagyobb részét elvesztette, és így a jezsuitáknak tett ígérését nem képes beváltani. A helyzet tehát az, hogy a Szentföldön biblikus tanulmányokat folytató fiatal papok a jövőben szakszerű vezetés nélkül maradnának, ami részünkről egy magyar biblikus, vagy ha tetszik, archeológiai intézet felállítását teljesen indokolttá tenné. És ha valaki az ilyen intézetet luxusnak minősítené, én annak csak azt felelném: sokkal⁴⁰³ nagyobb luxus egyházunkban nem egy jól dotált *sine cura*, amelynek jövedelméből két archeológiai intézetet is fenn lehetne tartani. Ha ebben az intézetben egy-egy papunk csak egy évig időznék, a Kelet olyan ismeretével térne haza, amelyet otthon igen eredményesen és üdvösen érvényesíthetne. Egy ilyen intézet jó volna más szempontokból is. Micsoda érzés fogja el azt a német zarándokot az *Auguste Victoria* tornya láttára az Olajfák hegyén? [60. ill.]⁴⁰⁴ Minden európai nemzetnek van valamije a Szent Városban, még a szerencsétlen lengyeleknek is, csak nekünk, magyaroknak nincs semmink, annak a népnek, amelynek katolikus egyháza a leggazdagabb az egész világon! És ha eljő az idő, hogy Szent Ferenc magyar fiai szintén képviselve lesznek az Ígért Földjén, milyen jó volna, ha az idegenben volna egy hely, amelyben meleg otthont, bátorítást és buzdítást lelnének! Nem kellene ám ennek az intézetnek hivalkodó luxust kifejeznie és százezreket, szegény emberek pénzét elnyelnie. A német protestáns archeológiai intézet szerény bérházban kezdte meg működését. Egy ilyen egyszerű hajlék szerény berendezése 4 növendék és egy igazgató és esetleg egy tanítói minőségben, szerény díjazás mellett alkalmazandó keleti pap számára nem volna túl költséges. Részletes programot szívesen nyújtánék, de meggyőződésem szerint a dolog csak akkor tekinthető aktuálisnak, ha a mostani bizonytalan politikai helyzet valamennyire tisztázódik.

Alig kerültem haza tanulmányutamból, nagy meglepetésemre arról értesültem, hogy a Központi Papnevelő igazgatósága az intézetbe a mószi szír egyházmegye egyik növendékét vette fel. A magam részéről ennek az intézkedésnek nagyon örülök, bár megvallom, örömöm merőben önző szempontokból fakad: lesz valakim, akivel olykor-olykor arabul beszélhetek, mert máskülönben – nagyon sajnálom – a növendék megválasztásától nem vagyok elragadtatva. Legyen szabad azt is kifejeznem, miért. És legyen szabad egyúttal a keletiek európai iskoláztatásáról véleményt kockáztatnom.

Az a fiatalember, aki a Központi Papnevelő növendékévé válik, oly kedvező anyagi viszonyok közé kerül, amelyekben odahaza sohasem lesz része, hacsak püspöknak vagy pátriárkának meg nem teszik. Ha innen kikerül, a lehető legnyomorúságosabb életre kell magát elszánnia. Ambíciója felébred anélkül, hogy annak kielégítését valaha remélhetné. Rítusában nem a jóra való, tanult, becsületes emberek érvényesülnek, hanem az analfabéták, az intrikus latrok, a hízog, csúszomászó, alattomos gazemberek. Mi lesz a szegény emberből, ha hazatér? A hazai viszonyoktól elszokott, igényei megnagyobbodtak, és egyszerre csak azon veszi magát észre, hogy ő nagyon, de nagyon szerencsétlen ember, akinek ugyancsak rossz szolgálatot tett az, aki őt Magyarországra hozta. De a mi

403 [Valószínűleg Várad Lipót Árpád kalocsai érsektől eredő kézírásos lapszéli bejegyzés ennél a szónál:]

Majd megszűnik annak lenni, ha Kmoskó dr. úr elnyeri!

404 Ld. a XII. Exkurzust.

érdekeinket sem szolgálja e merőben hibás választás. Nekünk Mószzullal kereskedelmi összeköttetéseink alig vannak. Az a jóember soha abba a helyzetbe nem jő, hogy hazánknak bármiféle vizontszolgáltatást tegyen. És miért kellett éppen a legkorruptabb rítus növendékére a választásnak esnie? Sokkal helyesebb volna a palesztinai melkitákat pártfogolnunk, akik hazai ügyünknek sokkal hasznosabb szolgáltatásokat tehetnének, mint a szírek jelentéktelen zugegyháza.⁴⁰⁵

A jelen esetből kifolyólag egyébként időszerű dolognak látszik annak az alapvető kérdésnek szellőztetése is: van-e papnövendékek külföldi neveltetésének igazi haszna? Mert szerény nézetem szerint ez az ügy korántsem oly egyszerű, mint amilyennek látszik.

Első tekintetre ez a kérdés furcsának tűnik fel. Egyházunk nem egy szellemóriása, egy Pázmány Péter, egy Prohászka Ottokár külföldön nevelődtek, ott fejlődtek hatalmas egyéniségekké. Ez mind igaz. Ha azonban tekintetbe vesszük, hogy például a római német-magyar jezsuita kollégiumban hazánkat 7 magyar képviseli, csupa elitnövendék, és ha az onnan kikerültek legnagyobb részének szürke jelentéktelenségét szemléljük, azt hiszem, az imént felvetett kérdés nem tűnik föl egészen jogosulatlanul. A külföldi nevelésnek, kivált ha hosszabb ideig tart, az a nagy és soha ki nem egyenlíthető hátránya van, hogy a növendékek idegen világban élve, idegen eszmekörben nevelődve a hazai viszonyoktól elszoknak, és az otthoni állapotokba soha sem élik bele magukat. Ennek további következménye az, hogy a külföldön nevelődött papok és az otthoniak között alig van kollégiális együttérzés, igazi szeretet. A külföldiek a legtöbb esetben beteges ambícióval térnek haza, és ha látják, hogy törekvéseiket siker alig koronázza, szerencsétlen, elhagyatott embereknek érzik magukat.⁴⁰⁶

És még egyet. Mielőtt tanulmányutamat a télen megkezdtem volna, Nagyszebenben fordultam meg öcsémnél, ahol egy román tábori lelkésszel, egy volt teológiai tanárral, Metianu⁴⁰⁷ egyik rokonával ismerkedtem meg. Beszéd közben szóba került a politika is. Mondhatom, kellemesen lepett meg e tanárember józan felfogása a román kérdésről úgy, hogy szinte akaratlanul szaladt ki számon az a kérdés: hogy van az, hogy hazánkban a román görög katolikusok sokkal sovénabb nacionalisták az ortodoxoknál? E kérdésre emberem azt a meglepő választ adta, hogy a katolikus románokat Rómában rontják el, már tudniillik azokat, akik a *Propaganda*kollégiumban nevelkedtek.⁴⁰⁸ E sorokat írva eszembe jut a konstantinápolyi minoriták zárdájában élő 80 éves Padre Antonio, aki negyven évig volt egy csángó falu plébánosa. Románul megtanult tökéletesen, de egykori híveinek nyelvéből csak egy-két szót. *Sapienti satis*.

405 Kmoskó itt nyilvánvalóan a szír *katolikus* egyházzal ír, a nyugati szír (jakobita) egyház Rómával *egyesült* változatáról. Vö. a Habra Péter érsekről feljebb írottakat a *Jelentés* 239. jegyzetében és a hozzátartozó szövegrészben a főszövegben. Ld. még FIEY: *Pour un Oriens...*, 246–247. *Annuario pontificio per l'anno 1984...*, 391 (*Mossul dei Syri*).

406 Az emberben önkéntelenül is fölmerül a kérdés: vajon Kmoskó ezt saját magára nézve is érvényesnek tartotta-e? Ámde az is lehetséges, hogy Bécset – mint a Monarchia központját – nem tekintette külföldnek.

407 Metianu János (1828–1916) román görögkeleti pap, 1898-tól haláláig nagyszebeni érsek-metropolita. *Révai nagy lexikona...*, XIII, 680.

408 Vö. feljebb a *Jelentés* 216. jegyzetét. [Valószínűleg Várady Lipót Árpád kalocsai érsektől eredő kézírásos lapszéli bejegyzés:] Ebből nem az következik, hogy Rómába ne küldjünk növendékeket, hanem az, hogy ne neveltsük őket olasz jellegű intézetben, amilyen a *Propaganda*, hanem magyar intézetben, egyelőre a *Collg. Germanico-Hungaricum*ban. [A kurziválás tőlem származik. – O.I.].

A mondottakat a keletiekre alkalmazva nagyon kétségesnek tartom, teszünk-e nekik igazán jó szolgálatot, ha őket intézeteinkbe befogadjuk. Előrehaladottabb korban, aránylag rövidebb ideig tartó tanulmányok mellett a dolog kevésbé veszedelmes, de mindenestre legideálisabb volna, ha a keleti papság saját külön intézeteiben, saját szükségleteinek és igényeinek megfelelően nevelődnek.⁴⁰⁹

A mostani viszonyok között a legnagyobb szolgálat, amelyet a keleti papságnak tehetnénk, az volna, ha megbízható bizalmi férfiak közvetítésével, lehetőleg közvetlenül, legalább 2 koronás misestipendiumokat juttatnánk kezükhöz.⁴¹⁰ Bizalmi férfiak gyanánt megnevezem Kandler János hazánkfiát Haifában és Szbat Pál szír katolikus papot Aleppóban.⁴¹¹

A szegény keleti papság a francia segítség elmaradása folytán éhhalálra van kárhöz-tatva. Igazán emberbaráti cselekedet volna e szerencsétlenek nyomorát legalább némileg enyhíteni.⁴¹²

[A JELENTÉS VÉGE]

---

409 [Valószínűleg Várady Lipót Árpád kalocsai érsektől eredő kézírásos lapszéli bejegyzés:] De telhetőleg [recte: lehetőleg?] nálunk Magyarországon! – [O.I. megjegyzése:] A világháború vége felé, 1917. október 16-án egy osztrák katonatiszt kíséretében Damaszkuszról 16 egyesült, valamint római katolikus fiatalember (8 szír, 3 maronita, 3 görög és 2 latin) utazott tanulás céljából Bécsbe. Még a világháború vége előtt Jeruzsálemből, Aleppóból és más helyekről is utaztak hasonló céllal csoportok Ausztriába. Az akciót teljes mértékben támogatta Piffel bécsi bíboros és az osztrák kormány. A szakirodalom említ Magyarországra érkezett diákokat is. SCHMIDLIN: *Die Missionen...*, 8 (1918) 50. WILL: *Kein Griff nach der Weltmacht...*, 177–179. A világháború során számos diák érkezett Magyarországra a Balkánról és a Közel-Keletről.

410 [Valószínűleg Várady Lipót Árpád kalocsai érsektől eredő kézírásos lapszéli bejegyzés:] *Parturint [sic] montes!* – A teljes idézet: *Parturiunt montes, nascetur ridiculus mus.* „Vajúdnak a hegyek [és nevetséges egér születik.]” HORATIUS: *De arte poetica*, 139. Vö. BÜCHMANN: *Geflügelte Worte...*, 416. – A *misestipendiumokról* ld. feljebb az életrajz 295. jegyzetét.

411 Kmoskónál *Sbat Pál*. Róla ld. az életrajz 306–317. jegyzetéhez kapcsolódó szövegrészt a főszövegben.

412 [Valószínűleg Várady Lipót Árpád kalocsai érsektől eredő kézírásos lapszéli bejegyzés:] Még hogy aztán a háború elmúltával újból az antant politikai szolgálatába szegődjenek!

EXKURZUSOK

Olyan magyarázó jellegű rövidebb-hosszabb eszme-futtatások olvashatók itt a szerző, illetőleg a *Jelentés* közrebocsátójának (O.I.) tollából, amelyek elősegítik Kmoskó életrajzának és beszámolójának megértését-értelmezését, ugyanakkor szétfeszítik egy hagyományos lábjegyzet terjedelmét.

I. EXKURZUS Bellaaghné jóslatai

Az első világháború táján sokan kerestek vigaszt Bellaaghné jóslataiban: ld. pl. *Utolsó idők. Mi vár ránk a XX. században? Mi vár reánk a közel jövőben? A La-Salette-i Szt. Szűz, Szt. Malakiás érsek, a sibyllák, Le Normand Antoinette, Dr. Bellaaghné stb. jövővendélségei*. Hiteles kútfőkből összegyűjtötte és kiadja Luzsénszky-Szentessy Alfonz. 5. kiad. Budapest é.n. [1919]. Bizonyára ő volt az a divatos jósnő, akit két sógora, Cziráky József és Pappenheim Siegfried hatására Károlyi Mihályné, Andrássy Katinka is fölkeresett 1919 elején. Ámde nem értette, vagy pedig – és ez a valószínűbb – utólag rosszul idézte föl ezt a Magyarországon aránylag ritka, szlovák eredetű családnevet (*belák* „fehér [férfi]” > „fehérhajú”, „hirtelenszőke”, „albínó”), Károlyi Mihályné ugyanis *Ballaginét* említ. Mindenesetre az ő esetében nem váltak be jóslatai.¹ A jóslatok kiadója, Luzsénszky (1919-ig [?] Szentessy) Alfonz (1876–?) fiatalon belépett a szervita rendbe és teológiát kezdett hallgatni, ám betegeskedései okán elbocsájtották a rendből, s ettől kezdve újságíróként tevékenykedett. A sokirányú érdeklődés jellemezte. Foglalkozott jóslatokkal, asztrológiával, naptárkészítéssel, valami növényi kivonatok előállításával – 1923-ig 3 ilyen szabadalmat kapott –, ám igazán ismertté a zsidóságról, illetőleg a talmúdról írott műveivel vált. Ezek számos kiadásban láttak napvilágot és egy részüket idegen nyelvekre is lefordították. Kritikusai, akik műveit az antiszemita irodalomba sorolják, azzal vádolják, hogy kellő tudás híján nem az eredeti szövegeket használja, a szövegeket összefüggésükből kiragadja, illetőleg általában véve is meghamisítja. Katolikus részről Huber Lipót kalocsai teológiai tanár írt megsemmisítő kritikát „Talmúd – Zsidóveszedelem vagyis a Talmúd magyarul” című művének 2. kiadásáról.² 1946-ban a népbíróság elítélte; további sorsa ismeretlen. Nem tévesztendő össze a nála fiatalabb, hasonló nevű jezsuita szerzetessel.³ Egyébként általánosan ismert jelenség, hogy válságos

1 KÁROLYI Mihályné: *Együtt a forradalomban*. Budapest 1985, 449–450. HVOZDZIK János: *Szlovák-magyar és magyar-szlovák részletes szótár*. I. *Szlovák-magyar rész*. Prága–Eperjes 1937, 124.

2 *Hittudományi Folyóirat* 23 (1912) 589–598.

3 *Magyar katolikus lexikon...*, VIII, 210.

időkben roppant népszerűvé válnak mindenféle jóslatok és jóvendölések. Nem volt ez másképp a II. világháború idején sem.⁴

II. EXKURZUS

A lehnini jóslat

A lehnini jóslat (*Lehninsche Weissagung*, *Vaticinium Lehninense/Leninense*) száz rímes hexameterben megfogalmazott jóslatból álló gyűjtemény, amelyet a kegyes hagyomány szerint Hermann szerzetes írt 1300 körül a Potsdam közelében fekvő *Lehnin* cisztercita kolostorában. Az egyebek között a Hohenzollern-ház bukását és a katolikus egyház németországi győzelmét jósló mű 1700 táján vált ismertté. A nemritkán roppant ködös jóslatok értelmezése fölöttébb vitatott. Felbukkanását követően hosszú ideig heves viták folytak, vajon hitelesnek tekinthető-e, avagy hamisítvány a hamarosan népszerűvé vált írás. Ezt a kérdést sokáig többnyire pártállásuk szerint válaszolták meg az érdekeltek, ma már azonban leginkább hamisítványnak tartják, amelyet 1690 táján írhattak Németországban. Eddig az időpontig ugyanis viszonylag pontos jóvendöléseket tartalmaz (*vaticinia ex eventu*), míg az ezután következő időszakra vonatkozóan meglehetősen ködössé válik. Nagyon ismert volt Németországban a 19. és 20. század fordulója táján, minthogy a kor egyik népszerű szépirója, Theodor Fontane is többször említette műveiben. Egyes élénk fantáziájú német elmék még Lenin nevét is innen eredeztetik: úgy vélik, a többek között a Hohenzollern-ház bukásáért is küzdő forradalmár az ezt megjövendölő jóslat alapján választott volna mozgalmi nevet. A Kmoskónál szereplő „lenini” alak egyszerű helyesírási hiba, vagy pedig a kolostor nevének latin alakján alapszik és egyúttal talán közvetve Lenin nevére is utal: a Kmoskó által idézett 94. hexameterben némelyek ma is az 1917. évi bolsevik forradalom megjövendölését látják.⁵

III. EXKURZUS

Az önálló Magyarországra tett eskü

Erdélyi Andrea főosztályvezető (Polgári kori kormányservek [1867–1944] főosztálya, Magyar Országos Levéltár) 2012. július 27-én kelt email-üzenete:

Az önálló Magyarországra történő eskütételt valóban a kormány rendelte el, de a rendelet végrehajtásáért az egyes szakágazatokat irányító főhatóságok voltak felelősek. Ezt támasztja alá egyrészt a Miniszterelnökség Központilag iktatott és irattározott iratok (K 26) 1918–XLI–4954 iktatószámú iratában található a belügyminiszter által a főispánoknak táviratilag 1918. november 4-én megküldött és „a belügyi tárca fennhatósága alá tartozó összes állami alkalmazottaktól” „kiveendő” esküszövege: „*én zárójel* név *zárójel* esküszöm, hogy Magyarországhoz hű leszek teljes függetlenségét megvédem minden erőmmel Magyarország népének javát szabadságát és haladását fogom szolgálni pont

4 Ld. pl. ZIMÁNDI Pius István: *Egy év története naplójegyzetekben (1944. március 19.–1945. március 17.)*. Szerk. ESCHBACH-SZABÓ Viktória. (Tények és tanúk). Budapest 2015, 67–69, 325.

5 *The Catholic Encyclopedia*. New York 1910, IX, 134.

Isten engem úgy segéljen pont”; másrészt Az állami hatóságok, vállalatok és intézetek címének, valamint az eskü és fogadalom szövegének megváltoztatásáról szóló 5430/1918. M.E. számú rendeletében (1918. november 19) foglaltak: „Az állami hatóságok, vállalatok, intézetek és alkalmazottaik címében netalán szükséges egyéb változtatásról, valamint az eskü teljes szövegének és letétele módjának megállapításáról az a miniszter gondoskodik, aki a felügyeleti hatóságot gyakorolja.”

A Miniszterelnökség hivatkozott állagán kívül kutatást folytattunk még a K 440 Nemzeti Tanács iratai között is, azonban esküszöveget nem találtunk.

A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban a hűségeskü letételének ügyét az Elnöki osztály intézte, és a vonatkozó iratokat ennek az osztálynak az irattárában helyezték el. Sajnos azonban az Elnöki iratok (K 802) az 1956. évi levéltári tűzvészben szinte teljesen megsemmisültek. Az Elnöki osztály regisztrátúrájából megmaradt iratok sorozatban (II.) csak az egyházi főhatóságok népköztársaságra letett hűségesküje található meg (1919 10. tétel).

Átnéztük még a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Egyetemek, főiskolák és középiskolák (K 500) állag 1918. évi mutatókönyveit is, de vonatkozó bejegyzést nem találtunk.⁶

IV. EXKURZUS

Az Anatóliai vasút, a Bagdad-vasút és a Hidzsász-vasút (ld. a „Bagdad-vasút” és a „Hidzsász-vasút” térképmellékletet)

Az 1900 és 1908 között megépült *Hidzsász-vasút* Damaszkuszt kötötte össze a Hidzsászban fekvő Medinával; tervezték továbbépítését Mekkáig, majd később egészen a Perzsa-öböl, ám erre végül nem került sor. Fokozatosan szárnyvonalak kötötték össze Haifával, Akkóval, Jeruzsálemmel, Jaffával, Bír asz-Szaba-val (ld. alább), s jóval később Kairóval.⁷ Elsődleges – és hivatalos – célja az volt, hogy a Mekkába tartó zarándokok utazását tegye lényegesen gyorsabbá és könnyebbé. Egyben a Hidzsásznak és a szomszédos területeknek az Oszmán Birodalomba történő szorosabb gazdasági és politikai integrálását is szolgálta, ugyanakkor eminens stratégiai fontossággal is bírt, minthogy gyors csapatmozgásokat tett lehetővé egy korábban katonailag nehezen ellenőrizhető területen, amely ráadásul a Szezi-csatornától sem feküdt távol. Mint ismeretes, az angol ellenőrzés alatt álló Szezi-csatorna a brit birodalom szempontjából létfontosságú összekötő kapocs volt a birodalom központja, London és legfontosabb gyarmata, India között. A Hidzsász-vasút megépítése gazdasági létalapjukban fenyegette az érintett területeken élő beduin törzseket, ezeknek legfőbb jövedelmi forrása ugyanis a Mekkába tartó zarándokok karavánok – jelentős összegek fejében történő – megvédése, valamint teherhordó állatokkal való ellátása volt. Így könnyen érthető, hogy elkeseredett dühükben teljes szívvel csatlakoztak az első világháborúban az oszmán-török államhatalom ellen irányuló „arab felkeléshez”. Egy damaszkusz-aleppói vonal megépítésével a Hidzsász-vasutat később összekötötték az Aleppót is érintő Bagdad-vas-

⁶ Ehhez a kérdéshez ld. még feljebb az életrajz 459. jegyzetét.

⁷ A szárnyvonalak állapotát mutatja 1916 nyarán az alábbi helyen közölt térképvázlat: SCHMIEDT: *K.u.k. Truppen...*, 58. A szárnyvonalakhoz vö. még *Birinci dünya harbi'nde...*, I, 51–53, valamint a 47. számú vázlatot (Kroki: 47 – Demiryolu ve Karayolları 1914–1916). Alapvetően e két mű alapján készült a kiadványunkban szereplő térképvázlat megfelelő része: „A Hidzsász-vasút és a palesztinai szárnyvonalak 1916-ban”.

úttal. Ez a szakasz szigorúan véve nem tartozott a Hidzsász-vasúthoz, ámde tágabb értelemben gyakran a részének tekintették. (Ez a rész szárnyvonalakon keresztül kapcsolódott Tripolihoz és Bejrúthoz.) Az Oszmán Birodalom vasúthálózatának létrejöttében kiemelkedő szerep jutott az *Anatóliai vasútnak*, amely 1871 és 1896 között épült, és Isztambul, helyesebben a főváros ázsiai oldalán álló Hajdarpasa-pályaudvart kötötte össze Ankarával. (A Hajdarpasa-pályaudvar Isztambul Kadıköy kerületében áll; ez a bizánci Khalkédón, ahol a IV. egyetemes zsinatot tartották 451-ben.) Eszkisehirtől azután Konján keresztül kezdődött meg később a *Bagdad-vasút* építése; hivatalosan Konjától nevezik Bagdad-vasútnak. Legelső tervei egészen a 19. század első feléig nyúlnak vissza, ám a végleges koncessziós szerződés aláírására csupán 1903-ban került sor és csak ezt követően kezdődhetett meg az építkezés is. Kézenfekvő okokból sokáig inkább az angolokat foglalkoztatta az Angliát Indiával összekötő közlekedési útvonal kérdése, amibe többek között beletartozott egy megfelelő vasútvonal építése is. Ebben a kontextusban tett felderítő utakat a Perzsa-öböl vidékén az angol kormány megbízásából 1831–1832-ban, majd 1838–1839-ben Henry Blosse Lynch (1807–1873) kapitány is, akinek a közvetlen környezete jelentős szereppel bír Kmoskó egyik fontos kutatási területén, a magyar östörténetben. Ő ugyanis annak a perzsa sahi családdal is rokonságban álló Robert Taylor angol diplomatának örmény feleségétől született lenyűgöző szépségű leányát vette feleségül, akinek Ibn Ruszta londoni kéziratának felfedezését köszönhetjük, míg a szintén Irak és Irán vidékén tevékenykedő hasonló nevű fia, Henry (Harry) Blosse Lynch (1862–1913) hagyatékából került a Cambridge-i Egyetemi Könyvtárba Ibn Ruszta második ma ismert kézírata, amely nyilvánvalóan a ma Londonban őrzött kéziratról készült késői másolat.⁸ A Bagdad-vasút végülis alapvetően német vállalkozásként valósult meg, legalábbis az I. világháború végi állapotot tekintve. A vasútvonal célja Bagdad, illetőleg Baszra volt. A vasútvonal egyes különleges nehézséggel bíró szakaszait először keskeny nyomtávolsággal építették meg, majd később alakították át normál nyomtávolságúra. A keskeny nyomtávolságú részeket nem személy-, hanem fegyverszállításra és a vasútépítéshez szükséges anyagok, valamint eszközök továbbítására használták. Az I. világháború idejére csak egyes részei készültek el: 1915. július 24-én érte el a Mezopotámia északi részén fekvő Rász el-Ajn városát, ugyanakkor 1914. október 7-én átadtak a forgalomnak egy rövidebb szakaszt, amely Bagdadot kötötte össze Szamarrával. Teljes hosszában 1940-től kezdve állott az utazóközönség rendelkezésére. Tágabb értelemben gyakorta Bagdad-vasútnak nevezik a Hajdarpasától egészen Bagdadig, illetőleg Baszráig terjedő vasútvonalat, melynek hosszúsága összesen 2.500 km-t tesz ki. Tervezői előtt az a cél lebegett, hogy a kapcsolódó szakaszokat is figyelembe véve, közvetlen összeköttetést hozzanak létre Hamburg és Baszra között a Szeui-csatorna kikerülésével. A Perzsa-öböl kapujaként

8 A szakirodalom kiemeli, hogy a Bagdad-vasút építésének története roppant kusza, zavaros (*verwirrend*). Reinhard HÜBER: *Die Bagdadbahn*. (Schriften zur Weltpolitik, 6). Berlin 1943, 45. Különösen áll ez a Taurusz- és Amánusz-hegységen átvezető szakaszra (lásd alább). Ebben nagy szerepe van annak a körülménynek, hogy az egyes leírásokban gyakorta nagyon kis települések, állomásnevek szerepelnek, amelyek azóta eltűntek, nevük megváltozott, időközben összevonták őket szomszédos nagyobb településekkel, stb. Ugyanazt a vonalszakaszt nemritkán eltérő neveken említik attól függően, hogy melyik települést tekinti az adott szerző vagy szakember a legközelebbinek, amelynek a nevét azután használja az adott szakasszal kapcsolatban. Mindezek alapján nagy nehézséget jelent az egyes leírások egymással történő összevetése. – A két Ibn Ruszta-kéziratról ld. ORMOS: *Kiegészítések...*, 1129–1132. A két Blosse Lynchről ld. Harry KESSLER: *Journey to the abyss. The diaries of Count Harry Kessler, 1880–1918*. Kiad., ford., bev. Laird M. EASTON. New York 2011, XVII–XIX, 335.

is ismert Baszra azután alkalmas kiindulópont volt az Indiába és a Távol-Keletre tartó ten-
geri kereskedelemhez. Reális lehetőségnek tűnt, hogy a vasútvonal révén nagy fejlődésnek
indulhatnak a kereskedelmi kapcsolatok mind Európából az Oszmán Birodalomba, és majd
távolabbra, mind az ellenkező irányban: Európa majd a kész termékeket exportálja, míg az
Oszmán Birodalom gazdag nyersanyagkészletét és mezőgazdasági termékeit juttatja el Eu-
rópába. Ugyanakkor a vonal eminens katonai jelentőségével is számoltak az első pillanattól
kezdve. Az Oszmán Birodalom azért is érdekelt volt a vasútvonal létrehozásában, mert a
gazdasági szempontokon túl nagy jelentőséget tulajdonított a vasút stratégiai fontosságá-
nak. Háború esetén egyértelmű volt a vasút szerepe, de békeidőben is kiemelt fontossággal
bírt: remélhető volt, hogy a megközelítés megkönnyítése révén megszilárdítja majd a köz-
ponti kormányzat uralmát olyan területeken, amelyek fölött addig valójában csupán névle-
ges hatalmat gyakorolt. Ide tartoztak mindenekelőtt az Anatólia délkeleti részén fekvő terü-
letek, amelyek jelentős kurd és örmény lakossággal rendelkeztek, valamint Szíria és
Mezopotámia vad beduinok uralta pusztaságai. A Bagdad-vasút a mai Törökország déli-dél-
keleti részén, az Alexandrettai-öböl közelében két fontos alagútkomplexumon halad át:
ezek a Taurusz- és az Amánusz-hegységet szelik át (törökül *Toros Dağları*, illetőleg *Amanos
Dağları* vagy *Nur Dağları*). A Taurusz-hegységen áthaladó, ősidők óta használatos, mint-
egy 1.500 méter magasán fekvő, 77 km hosszúságú hágót, a „Kilikiai-kaput” a vasútvonal
nem tudta követni, ezért komplex viadukt- és alagútrendszert hoztak létre német mérnökök.
A Taurusz-hegységen keresztül vezető, összesen 37 (más forrás szerint 44) alagútból álló
alagút-rendszer központi állomása Bozanti (ma: Pozanti) volt. A vasútvonalnak a Taurusz-
hegységen áthaladó része 105 kilométeres szakaszon 1.468 méter magasságból 34 méteres
magasságba ereszkedett le; Bozanti 32 kilométerre van a legmagasabb ponttól. Entillinél az
Amánusz-hegységen keresztül épült 8 km hosszúságú alagút-rendszer, melynek leghosz-
szabb tagja 4.780 m hosszú volt.⁹ A Taurusz-hegységet elhagyva sokkal egyszerűbb lett
volna a vasútvonalat Antiókhia érintésével a tengerparti síkságon át vezetni, ámde félő volt,
hogy a tengerhez közeleső vasútvonalat az angolok könnyen elfoglalhatják vagy legalábbis
megtámadhatják, ezért Abd al-Hamid szultán határozott kívánságára Adana után a száraz-
föld belsejében haladó nyomvonalat választottak, amely azután visszakapaszkodott 732
méteres magasságba az Amánusz-hegységben, és a már említett alagútrendszeren haladt
keresztül. Mindkét vonalszakasz, amelyet méltán a technika csúcsteljesítményei között tar-
tanak számon mind a mai napig, nagy stratégiai fontossággal bírt volna a török hadsereg
csapatmozgásai szempontjából az I. világháborúban, ámde teljesen csak 1918. október ele-
jére készült el. Egy részletes, korabeli beszámoló szerint a második szakaszt, amely az
Amánusz-hegységen át vezetett, nem kocsin, hanem a vasúttársaság által üzembe helyezett,
„szédítő magasságokban merészen” haladó ideiglenes kisvasúton tették meg az utazók
1915. november vége táján.¹⁰ Egy másik, szintén részletes leírás szerint egy 1916 elején
Németországban megalakult repülő egység március elején indult útnak, majd 44 napos
utat követően április 30-án érkezett meg Bír asz-Szaba-ba, ami ekkor a Negev-sivatag köz-
pontjaként stratégiai fontosságú török katonai támaszpont volt. Utazásának egy részét az
egység a Bagdad-vasúton tette meg s útja az említett két vasútszakaszon át vezetett. A

9 Névváltozat: İntilli; ma Kozdere a mai Fevzipaşa mellett, Bagcse (ma: Bahçe) közelében.

10 Generalfeldmarschall Colmar Freiherr von der GOLTZ: *Denkwürdigkeiten*. Kiad. Friedrich von der GOLTZ, Wolfgang FOERSTER. Berlin 1929, 428. Carl Alexander KRETHLOW: *Generalfeldmarschall Colmar Freiherr von der Goltz Pascha. Eine Biographie*. Paderborn 2012, 510, 690 (785. jegyzet).

Taurusz-hegységen áthaladva ekkortájt *négyszer* kellett mindent átrakodni, s részben ökrösszekereken, tevéken és egyéb mállásállatokon továbbjuttatni a hegyi úton. Az út mentén fekvő egyik kis török faluban (Çamalan) idővel külön német katonai temetőt alakítottak ki azoknak a német teherautóvezetőknek a számára, akik ezen az útszakaszon veszítették életüket.¹¹ Körülbelül Kmoskó utazásával egyidőben utazott Bécsből a szuezi front közelében fekvő Bír as-Szaba-ba 1916 februárjában a jelentős mértékben magyar, elsősorban Kassáról és környékéről bevonult katonákból álló Marno-féle hegyi tarackos osztály (*Gebirgs-
haubitdivision von Marno*). Az egység március 13-án és 16-án érkezett meg Konstantinápolyba, majd március 28-án és 29-én 2 részletben folytatta útját a Hajdarpasa-állomásról, s 3 nappal később érkezett meg Bozantiba. Itt az útegek ökörfogatokat és lovakat kaptak, s gyalog mentek tovább a Taurusz-hegységen átvezető Kilíkiai-kapu bejáratánál, attól nyugatra fekvő Gülek faluig. A muníciót, élelmiszereket és csomagokat német teherautók szállították. Újabb átrakodást követően innen vasúton mentek tovább Mamúráig, amely az Amánusz-szakasz elején fekszik. Az Amánuszon gyalog keltek át, míg a muníciót, élelmiszereket és csomagokat a szerény teljesítményű kisvonat szállította Iszláhiyjéig. Innen vonaton utaztak tovább, míg Rajáknál el nem érték a normál nyomtávolságú vonal végét. Átrakodást követően a keskeny nyomtávolságú vasúttal utaztak tovább Damaszkuszba, majd Jeruzsálemen keresztül április 12-én érkezett meg a 22 tisztből és 813 főből álló egység Bír asz-Szabába. A helyzet azonban változott is a háború folyamán. Friedrich Freiherr Kress von Kressenstein német tábornok arról ír az Amánuszon történő átkelés kapcsán, hogy 1916-ra már elkészült egy jó kocsitűt, míg egy évvel korábban még csak keskeny, tevék által használt hegyiösvények állottak rendelkezésre. Ő említi azt is, hogy az Isztambulból a Palesztinába tartó egységeknek *hétyszer* kellett mindent átrakodniuk, mielőtt célba értek. További általános problémát jelentett a vasút háború alatti igénybevétele szempontjából, hogy nem volt elegendő vasúti szállítóeszköz, azaz vasúti kocsi, s ami egyáltalán rendelkezésre állt, az sem volt mindig a megfelelő állapotban, nem volt rendesen karbantartva. Folyamatosan hiányzott például a kerekek olajozására szolgáló olaj. A Taurusztól délre a mozdonyokat fával fűtötték. Ennek az volt az oka, hogy ezen a szakaszon békeidőben tengeri úton biztosították a vasút számára szükséges szenet, ám az antant tengeri blokádjá miatt ez lehetetlenné vált a háború kitörését követően. Ily módon gyakran kellett megállni a vételezése céljából, ami nagy torlódásokhoz vezetett a vasútvonalakon. Gyakorlatilag lehetetlenné vált bármilyen menetrend betartása: sohasem lehetett tudni, mikor indul, illetőleg mikor érkezik meg egy vonat. Ez is hátráltatta a csapatmozgásokat: gyakran előfordult például, hogy a Szíriába tartó csapatokat Damaszkusztól messzi északra már ki kellett vagonírozni, s a hátralévő utat gyalog tették meg az egységek. Eugen Hoefflich 1917-ben Jeruzsálembe kommandírozott osztrák katona azt említi példának okáért, hogy Jeruzsálemhez közeledvén, a várostól néhány órányi távolságra két napig vesztegelt a vonata fűtőanyaghiány miatt. Az ő utazása Konstantinápolyból Jeruzsálembe hét napig tartott.¹²

11 Norbert SCHWAKE: *Deutsche Soldatengräber in Israel. Der Einsatz deutscher Soldaten an der Palästinafront im Ersten Weltkrieg und das Schicksal ihrer Grabstätten*. Münster 2008, 38–43. Köszönöm Sajó Györgynek, hogy fölhívta a figyelmet erre a műre. Bír asz-Szaba a helység arab neve (Bi'r as-Sab'); ma héberül Be'er Seva (B^{er} Šeba'); a török névalak Birüssebi.

12 JUNG: *Der k.u.k. Wüstenkrieg...*, 54. Edmund DANE: *British campaigns in the Nearer East. From the outbreak of war with Turkey to the armistice*. 1. köt. 2. kiad.; 2. köt. 1. kiad. London 1919, II, 68–69. KRESS von Kressenstein: *Mit den Türken...*, 130–131, 209–210. HOFFLICH: *Der Weg...*, 3. BEN-GAVRIËL: *Jerusalem wird verkauft...*, 79.

A sors keserű íroniája, hogy a Tauruszt átszelő vonalszakasz átadását követően a legelső normál nyomtávolságú vonat nem az ilyenkor szokásos, a valóban párját ritkító műszaki teljesítmény nagyságához illő ünnepélyes keretek között, virágokkal feldíszítve indult el 1918. október 9-én Niszibiszből (Nusaybin)¹³ a birodalmi fővárosba, Isztambulba, hogy azután minden jelentősebb állomásra hatalmas ünnepléstől kísérve fusson be: utasainak többségét az építkezéseken dolgozó német mérnökök családtagjai tették ki, akik a fenyegetően közelgő világháborús vereség előtt menekülve indultak végleg haza Németországba.¹⁴

A Bagdad-vasút sokat szerepel az örmények üldözésével kapcsolatban: sok örmény dolgozott az építkezéseken, illetőleg a vasútvonal már megépült szakaszait fölhasználták a deportálások során. Az örmények, akik között igen sok szakmunkás is volt, oly mértékben nélkülözhetetlennek bizonyultak a Bagdad-vasút építésénél, hogy deportálásuk súlyos krízist okozott a munkálatokban 1915 augusztusa és novembere között, s ez azután befolyásolta a hadihelyzet alakulását is. A Kmoskó által említett Franz Köppel svájci mérnök a Bagdad-vasút egyik szakaszának volt a főmérnöke Entilliben; ő szerepel a korabeli dokumentumokban az örmény népiirtás szemtanújaként.¹⁵

13 Arabul *Nuszajbin* (tudományos átírással *Nuṣaybīn*). A főszövegben zárójelben a török alak áll; Niszibisz az európai irodalomban használt ókori görög neve ennek az ősi múltra visszatekintő városnak.

14 HÜBER: *Die Bagdadbahn...*, 47–48.

15 McMEEKIN: *The Berlin-Baghdad express...*, 233–258, 271, 276, 279. – Az egész exkurzushoz ld. An-negret NIPPA: Zu den Beduinen Nord-Arabiens. In: *Lawrence von Arabien...*, 77–86. Martin KRÖGER: Eisenbahnimperialismus. Vom Wettbewerb der Mächte im Osmanischen Reich. In: *Lawrence von Arabien...*, 143–148. Alois MUSIL: Die Gefahren der Hedschasbahn. *Neue Freie Presse* Nr. 16.232 (28. Oktober 1909) 21–23. Jacob M. LANDAU: *The Hejaz Railway and the Muslim pilgrimage. A case of Ottoman political propaganda*. Detroit 1971. BAUER: Alois Musil. *Wahrheitssucher...*, 20–21, 133–136. Friedrich H[elmut] KOCHWASSER: Das Deutsche Reich und der Bau der Bagdadbahn. In: *Araber und Deutsche. Begegnungen in einem Jahrtausend*. Szerk. Friedrich H[elmut] KOCHWASSER, Hans R[obert] ROEMER. (Buchreihe »Deutsch-ausländische Beziehungen« des Instituts für Auslandsbeziehungen, Stuttgart, 11). Tübingen–Basel 1974, 294–349. Peter HEIGL: *Schotter für die Wüste. Die Bagdadbahn und ihre deutschen Bauingenieure*. Nürnberg 2004. Manfred POHL – Angelika RAAB-REBENTISCH: *Von Stambul nach Bagdad. Die Geschichte einer berühmten Eisenbahn*. München 1999. *Bagdad- und Hedjazbahn. Deutsche Eisenbahngeschichte im Vorderen Orient*. Szerk. Jürgen FRANZKE. Nürnberg 2003, 160–164. Malcolm BROWN: *Lawrence of Arabia. The life, the legend*. London 2005. Emil BÄCHLER: Bericht über das Naturhistorische Museum 1911/12–1912/13. *Jahrbuch der St. Gallischen Naturwissenschaftlichen Gesellschaft* 53 (1913) 194. *Die armenische Frage...*, 359. Hilmar KAISER: The Baghdad Railway and the Armenian genocide, 1915–1916. A case study in German resistance and complicity. In: *Remembrance and denial. The case of the Armenian genocide*. Szerk. Richard G. HOVANNISIAN. Detroit, Michigan 1999, 87; 111, 104. jegyzet; 108, 76. jegyzet. The Man Who Dined with the Kaiser [Jacques Alexander Van Mourik de BEAUFORT (?): *My secret service. Vienna–Sophia–Constantinople–Nish–Belgrade–Asia Minor, etc.*. London 1916, 97–99. W[illiam] P[inckard] Delane STEBBING: Along the line of the Baghdad railway. *The Fortnightly Review* 102 [new series] = 108 [old series] (1917) 439–440, 445. Karl Hermann MÜLLER: *Die wirtschaftliche Bedeutung der Bagdadbahn. Land und Leute der asiatischen Türkei*. Hamburg 1917, *Längenschnitt* [melléklet a könyv végén]. Ulrich TRUMPENER: *Germany and the Ottoman Empire 1914–1918*. Princeton 1968, 285, 292, 297, 306, 315. BALLOBAR: *Diario...*, 173, 307–308, 2. jegyzet. ERICKSON: *Ordered to die...*, 233. Metin HÜLAGÜ [Matin Hülākū]: *Al-Hatt al-hadīdī al-hidzsāzi. Al-Masrū al-ımlāk li-sz-sultān Abd al-Hamid asz-szānī. [Al-Ḥaṭṭ al-hadīdī al-ḥiğāzī. Al-Mašrū’ al-ımlāq li-s-sulṭān ‘Abd al-Ḥamid at-ıānī]*. Ford. Mahmūd SZAVVÁS [Maḥmūd Ṣawwās]. Isztambul 2011. McMEEKIN: *The Berlin-Baghdad express...*, 40, 44, 233–258, kül. 249. Mehmet YILMAZATA: *Die Bagdadbahn. Schienen zur Weltmacht*. Marburg 2013, 51–54. HÜBER: *Die Bagdadbahn*. LARCHER: *La guerre...*, 60–61, 75–76, 109–111. Az Alexandrettába vezető szárnyvonalat 1913 novemberében adták át a forgalomnak. A Bagdad- és

A szakirodalom kiemeli, hogy végső soron az egyvágányú Anatóliai-vasút képezte az egyetlen utánpótlási vonalat az oszmán-török 3. hadsereg (Örményország), 4. hadsereg (Szíria) és 6. hadsereg (Mezopotámia) számára. A Bagdad-vasút Rász el-Ajnnál véget ért, és az örmény területek irányába, valamint a Mezopotámiába tartó utánpótlásnak ott kellett kirakodnia. Roppant nagy nehézséget okozott az a körülmény is, hogy a feljebb említett két szakasz a Tauruszon és az Amánuszon keresztül még nem készült el. Az örményülдözések az említett módon még tovább fokozták a nehézségeket. Ez azt jelenti, hogy az örmény területeken, Perzsiában, Mezopotámiában, Szíria-Palesztinában folytatott küzdelem csakúgy, mint Kisázsia partvidékének védelme végső soron egyetlenegy egyvágányú vasútvonaltól függött az egész világháború során.¹⁶

V. EXKURZUS

Dzsemál pasa és zsidó kedvese, majd felesége

Ahmed Dzsemál pasa oszmán-török katonatiszt, hadvezér, politikus és miniszter, az *Egység és Haladás Társaság* befolyásos vezetője.¹⁷ Adana (1909), Bagdad (1911), majd Konstantinápoly kormányzója (1913. január); 1913 decemberétől közmunkaügyi miniszter, majd 1914 elejétől (február-március) tengerészeti miniszter. 1914. augusztus 2-án a 2. hadsereg főparancsnokává, majd november 18-án a 4. hadsereg főparancsnokává, valamint Szíria (beleértve Kilikiát és Arábiát is) kormányzójává nevezik ki. Ezen utóbbi két tisztséget 1917 végéig tölti be.¹⁸ Kétszer, 1915 elején és 1916 nyarán próbálkozott a Szuzei-csatorna, majd Egyiptom meghódításával, ámde törekvéseit nem koronázta siker. Szíria főkormányzójaként (*hākim Sūriyā*), valamint a 4. hadsereg főparancsnokaként eleinte Damaszkuszban székel, majd székhelyét 1915. január 8-án áthelyezte Jeruzsálembe, és az Olajfák hegyén a német Auguste Victoria-komplexumban rendezte be főhadiszállását. Erre azért volt szükség, hogy a közvetlen közelből irányíthassa a palesztinai és sinai fronton esedékes szervezési feladatokat. A német Meissner pasa vezetése alatt ugyanis megfeszítetten haladt a Bir asz-Szaba-ba vezető keskenyvágányú vasútvonal építése, amelyet a csapatok és az utánpótlás eljuttatásának megfelelően kellett kialakítani. (A vasútvonal

---

a Hidzsász-vasút Szíria-Palesztinában haladó részének 1916. nyári, tehát Kmoskó utazásának időszakára eső állapotát ábrázolják az alábbi helyen közölt térképvázlatok: *Birinci dünya harbi'nde...*, I, 47. számú rajz (Kroki: 47 – Demiryolu ve Karayolları 1914–1916). SCHMIEDT: *K.u.k. Truppen...*, 58. Az utóbbi mű az Alexandrettai-öböl mentén futó vasútvonal 1916. nyári állapotát is bemutatja. Lásd még „Az oszmán birodalom központi része” és „A Hidzsász-vasút és a palesztinai szárnnyvonalak 1916-ban” című térképet a jelen műben. A vasútépités tágabb világpolitikai összefüggéseit főbb vonalaiban ld. Christopher CLARK: *The sleepwalkers. How Europe went to war in 1914*. London 2013, 334–349.

16 Gerold von GLEICH: *Vom Balkan nach Bagdad. Militärisch-politische Erinnerungen an den Orient*. Berlin 1921, 82–83. A fafütésről ld. KRESS von Kressenstein: *Mit den Türken...*, 130–131.

17 Modern török névalak: *Ahmet Cemal*; irodalmi arab névalak tudományos átírással: *Aḥmad Ġamāl*, 1872–1922. A Társaság nevei: *İttihad ve Terakki Cemiyeti / Comité Union et Progrès*.

18 Dzsemál pasa 1917. december 13-án tér vissza Isztambulba, s 20-án adja be lemondását. M[aurice] LARCHER: *La guerre turque dans la guerre mondiale*. Párizs 1926, 250. M. Talha ÇİÇEK: *War and state formation in Syria. Cemal Pasha's governorate during World War I, 1914–17*. (Routledge Studies in Middle Eastern History, 15). London–New York 2015, 31, 263. Életének és pályájának az I. világháborút megelőző szakaszáról ld. *uo.*, 3–16.

1915. október 25-én érte el Bír asz-Szaba-t.)¹⁹ Ellentmondásos személyiség volt, aki egyrészt levette a lábukról az embereket kedvességével, ugyanakkor nagyfokú kegyetlenség is jellemezte: ő küldte bitófára az arab Decentralizációs Párt (*Parti de la Décentralisation*) vezetőit is (ld. alább). 1922-ben Tbiliszipben meggyilkolták; a tettes két örmény nacionalista volt, akik az örményüldözésben játszott szerepét akarták megtorolni.²⁰ Az arab hazafiak elleni fellépését Dzsemál pasa külön kiadványban indokolta meg, amely az ítéletekkel egy időben jelent meg.²¹ Ez a kiadvány 34 tényleges halálos ítéletről, valamint 55-nél több szökésben lévő vádlott távollétében (*in contumaciam*) kimondott halálos ítéletről számol be. A vád minden esetben hazaárulás volt. A kiadvány részletesen foglalkozik különböző egyesületekkel, amelyek keretén belül a vádlottak tevékenységüket kifejtették.²² A vád alapjául nemcsak a bejrúti francia konzulátuson talált dokumentumok szolgáltak, hanem a török hatóságok Damaszkuszban is lefoglaltak hasonló jellegű iratokat az ottani francia konzulátus épületében, illetve árulás révén arab szervezetek titkos dokumentumai is a kezükre jutottak. A bejrúti francia konzul tisztét ez idő tájt François Georges-Picot (1870–1951) töltötte be, az ő nevéhez fűződik a hírhedt Sykes-Picot-egyezmény aláírása. Említett dragománja a maronita keresztény Philippe Zalzal volt. Őt a többi antant-képviselőten működő dragománnal együtt a török hatóságok letartóztatták, és arra készültek, hogy deportálják. Azt híván, hogy a török hatóságok ki akarják végezni, ijedtében Zalzal kapcsolatokat keresett befolyásos körökhöz, majd alku ajánlott. Az alku létrejött.²³ A modern szakirodalom szerint 1915. augusztus 21-én 11 embert akasztottak föl Bejrútban nyilvánosan, míg 1916 április 1-jén Bejrútban 1, majd május 6-án Damaszkuszban 7, Bejrútban pedig 14 főt végeztek ki hasonló módon.²⁴ Ez összesen 33 fő.²⁵ Egy részük ártat-

19 10 Jänner 1915. Konsulat Damaskus meldet 8.d.M. „Armeekommandant Djemal Pascha mit seinem Stab heute Jerusalem abgegangen. Abtransport der 10 Divisionen hat begonnen.“ ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A. XII 209 Türkei Berichte 1915. Diplomáciai táviratok. LARCHER: *La guerre...*, 257. Az Auguste Victoria-komplexumról ld. a XII. Exkuzst.

20 Ma a kutatás ama nézet felé hajlik, hogy az örményüldözésben Dzsemál pasa inkább mérséklő szerepet játszott: bizonyíthatóan több alkalommal is hathatósan fellépett az örmények védelmében. MCMEEKIN: *The Berlin-Baghdad express...*, 294–295.

21 *La vérité sur la question syrienne. Publié par le Commandement de la IVme Armée.* Isztambul–Lipcse 1916, 168 o., 72 lapnyi fakszimile.

22 Ld. *uo.*, 158–168. Vö. még Djemal Pasha: *Memories...*, 197–237. TAMÁRI: *Ám al-dzsarád...*, 258–261.

23 Ld. Eliezer TAUBER: *La vérité sur la question syrienne: a reconsideration.* *Journal of Turkish Studies* 15 (1991) 315–344.

24 Dr. Ranzi, a Monarchia damaszkuszi konzuljának 1915. augusztus 26-án és 1916. május 11-én kelt jelentése Burián Istvánnak, a cs. és kir. ház, valamint a külügyek miniszterének. ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A. XXXVIII 366 Konsulate 1915; P.A. XXXVIII 369 Konsulate 1916. ANTONIUS: *The Arab awakening...*, 149–242. Hasan KAYALI: *Arabs and Young Turks. Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire 1908–1918.* Berkeley 1997, 192–196. William L. CLEVELAND: *A history of the modern Middle East.* 3. kiad. Boulder, Colorado 2004, 153–157. TAMÁRI: *Ám al-dzsarád...*, 259. ÇIÇEK: *War...*, 47–56. Dzsemál pasáról ld. még TAMÁRI: *Ám al-dzsarád...*, 26, 31, 282–283 és még sokhelyütt másutt, továbbá TAMÁRI: *The short life...*, 26–58. Elizabeth ANTÉBI: *L'homme du Séraïl.* Párizs 1996, 585. [Friedrich Freiherr KRESS von Kressenstein] Frhr. von Kress: Achmed Djemal Pascha. In: *Zwischen Kaukasus und Sinai. Jahrbuch des Bundes der Asienkämpfer* 3 (1923) 11–26. WILL: *Kein Griff nach der Weltmacht...*, 114–115, 118. ÇIÇEK: *War.* Rendelkezésünkre állnak Dzsemál pasa visszaemlékezései is török és angol kiadásban; a kettő között vannak eltérések, ezekre Çiçek ismételtelen utal. ÇIÇEK: *War.* Memoárjait Dzsemál pasa a háború befejezését követően, emigrációjában írta. Igen fontos forrás, ám – mint minden memoár – kritikával forgatandó. DJEMAL Pasha: *Memories.*

25 A kivégzettek pontos számát tekintve az egyes források csekély eltérést mutatnak.

lan volt a felhozott vádakban. A kortárs szemtanú George Antonius kiemeli, hogy a bejrúti francia konzulátuson még Dzsemál pasa Szíriába való érkezése előtt kerültek elő az inkriminált dokumentumok, amelyeket ő megérkezésekor megkapott, ámde egy darabig nem foglalkozott velük. Csak azt követően csapott le, hogy Egyiptom meghódítására tett kísérletei kudarcba fulladtak, illetőleg további titkos összeesküvésekről is folydogálni kezdtek bizonyos hírek, felbőszítette ugyanis saját kudarca.²⁶

A rendelkezésemre álló szakirodalom Dzsemál pasának egy zsidó kedveséről tud, akit Leah Tannenbaumnak²⁷ hívtak; Dzsemál pasa feleségül is vette. Palesztina egyik legszebb zsidó leánya volt és a jeruzsálemi Vörös Félholdnál dolgozott (61, 63–65. ill.). Ez a szervezet a Vöröskereszt megfelelője a muszlim országokban. Leah Tannenbaumról azt olvassuk, hogy az éleleszü, ritkaszépségű leánya volt egy gazdag ortodox üzletembernek, Izrael Mordeháj Tannenbaumnak, aki telkekkel, illetőleg földingatlanokkal kereskedett, többek között részt vett a Tel-Aviv megalapításával kapcsolatos földügyletekben is. Dzsemál pasa szerint Leah Tannenbaum osztrák volt. Erről a kérdésről ő bizonyosan hiteles információkkal rendelkezett. Ez azonban azt is jelenthette, hogy a családja – akár több generációval korábban is – Ausztriából, illetőleg a Habsburg-birodalom valamelyik tartományából érkezett Jeruzsálembe, és megtartotta osztrák állampolgárságát. Ez gyakori eset volt ebben a korban. Az is elterjedt szokás volt a Közel-Keleten ekkortájt, hogy helybéli lakosok megszerezték valamely európai állam állampolgárságát, mert az számos előnnyel járt. Leah születési helyeként és dátumaként Jeruzsálem 1899. szeptember 1. ismert.²⁸ 1915 májusa táján több forrás is említi, hogy az egész város Dzsemál pasa küszöbönálló, illetőleg már létrejött házasságáról beszélt.²⁹ Ballobar gróf spanyol konzul szeptember 7-én jegyezte fel naplójába, hogy Dzsemál pasa, akihez közeli, sőt már-már baráti viszony fűzte, megkérdezte tőle: „Tudja, hogy feleségül vettem egy osztrák zsidó nőt?” Ballobar egyébként már tudta, minthogy az egész város erről beszélt, valamint egy párizsi újság (*Le Temps*) is megírta.³⁰ Dzsemál pasa már nő volt, és több gyermeke is

26 ANTONIUS: *The Arab awakening...*, 149–242.

27 Családnévét az egyes források némi eltérésekkel adják meg, pl. Ballobarnál Tennebaum áll. Ő nem tekinthető megbízható forrásnak ebből a szempontból: sok név hibásan szerepel nála. BALLOBAR: *Diario...*, 107 [1915. május 31]. További névvariánsok: Tennenbaum, Tenenbaum, Tennebaum, Tenebaum.

28 Ezekért az információkért, valamint Leah Tannenbaum internálási cédulájáért (amely a születési adatait is tartalmazza) Norbert Schwakének (Názáret) tartozom köszönettel. A cédula megtalálható (és letölthető) a Nemzetközi Vöröskereszt első világháborús hadifogoly-adatbázisának honlapja révén: *1914–1918 Prisoners of the First World War; International Committee of the Red Cross (ICRC) Historical Archives* (<http://grandeguerre.icrc.org/en>). Sajó György (Koppenhága) szíves közlése.

29 TAMÁRI: *Am al-dzsarád...*, 221 [1915. május 27]. BALLOBAR: *Diario...*, 107 [1915. május 31].

30 BALLOBAR: *Diario...*, 118 [1915. szeptember 7]. Front turc. Djemal pacha. *Le Temps*, 1915. július 30, 2. Itt többek között az áll, hogy Dzsemál pasa Szófarban rendezkedett be, ahol épp megházasodott egy osztrák zsidó hölgygel és nem hajlandó Enver pasa parancsának engedelmességgel visszatérni Isztambulba. Ballobar értelmezése, mely szerint a cikk arról ír, hogy „a pasa szórakozással tölti az idejét Ajn Szófarban, és egyáltalán nem törődik a hadsereg dolgaival”, nem felel meg a francia cikk tartalmának. Ott ugyanis az áll, hogy Dzsemál pasa Szíria és az arabok ügyeinek szenteli magát Szófarban, és nem hanyagságból, illetőleg könnyelműségből, hanem a közte és Enver pasa között fennálló nézeteltérések és feszültségek miatt nem hajlandó visszatérni Isztambulba. Rábukkantam egy másik cikkre is ugyanebben a napilapban, amely szintén említi Dzsemál pasa és egy osztrák zsidó hölgy házasságát: Front turc. Persecution des juifs en Palestine. *Le Temps*, 1915. augusztus 18, 1. – Ajn Szófar [arab *ʿAyn Šōfar* < *ʿAyn Šawfar*; ma *Szófar/Sōfar* < *Šawfar*] magaslati üdülőhely (1320 m) Bejrúttól 31 km-re a mai Libanonban, az egykor Damaszkusz felé vezető vasútvonal és főútvonal mentén. A főútvonal és a vasútvonal

született, ám ismeretes, hogy az iszlámjog négy feleséget engedélyez egy muszlim férfi számára, Dzsemál pasa részéről tehát nem volt jogi akadály a egy újabb házasságnak. Nem tudjuk, elvált-e tőle később, esetleg még távozása előtt; ismeretes, hogy egy muszlim férfi számára a válás könnyen és gyorsan megy. Ám ha mégsem tette meg, az sem jelenthetett akadályt Leah Tannenbaum számára újabb házasság előtt, minthogy sem a zsidó vallás, sem a keresztény vallások nem ismerik el a muszlim vallás szerint kötött házasságot, Leah Tannenbaum tehát zsidó vallásjogi, sőt keresztény egyházjogi szempontból is hajadonnak számított. Ha nem vált el tőle Dzsemál pasa, akkor ez – a feleség részéről – csak az iszlám törvényei szerint kötött újabb házasságot zárt ki. Ihszán at-Tardzsumán is említi a Dzsemál pasa küszöbönálló házasságáról terjedő híreket, amelyeket egyébként szinte hihetetlennek tart, s ebben a kontextusban így írja le Leah Tannenbaumot: *va-hija min al-múmiszát al-huszúszijját* [*wa-hiya min al-mūmisāt al-ḥuṣūsiyyāt*], azaz „ő egy privát/személyi prostituált”, azaz kizárólag Dzsemál pasához fűzi kapcsolat.³¹ Abigail Jacobson a fenti arab kifejezést a „privát prostituált (*private prostitute*)” fordulattal adja vissza, ámde tanácstalan abban a tekintetben, hogy valójában mit is jelent ez a kifejezés. Úgy véli: „feltehetőleg különböző csoportba tartozó és különböző státuszú prostituáltak léteztek, s a „privát prostituáltak” bizonyára a fontosabb klienseket szolgálták ki.”³² Ihszán naplójának a közelmúltban megjelent angol fordításának főszövegében is „prostituáltként” szerepel Leah Tannenbaum, míg Tamári, a szöveg kiadója és magyarázója Dzsemál pasa „ágyasaként (*concubine*)” említi.³³ Az iszlámban az „ágyas (arab *surriyya*; angol *concubine*)” szigorúan meghatározott jelentésű jogi szak kifejezés. Ámde itt nyilvánvalóan nem erről van szó: az „ágyas (*concubine*)” szó itt köznap értelemben, „kedves”, „szerető”, „barátnő” jelentésben szerepel. Az „ágyas” szó nem fogadható el a magyarban, s amennyire meg tudom ítélni, az angol *concubine* is meglehetősen avittas hangulatú, s ily módon ez sem tűnik jó megoldásnak. Nem megfelelő itt a „prostituált” szó használata sem a fordításban, ami itt nyilvánvalóan az arab *zānija* (*zāniya*) megfelelőjeként áll. Ám ennek az arab szónak a jelentése valójában eltér az európai nyelvekben használatos „prostituált” szóétól, jóllehet azt valóban a *zānija* szóval szokták általában visszaadni. Arról van szó, hogy az iszlámjog minden, a jog által nem megengedett szexuális kapcsolatot a *ziná* (*zinā*) terminussal jelöl, s az olyan nőt, aki ilyet létesít, a *zānija* (*zāniya*) terminussal írja le. Az iszlámjog szerint a szexuális kapcsolat törvényes a férj és felesége(i), illetőleg ágyasai között, míg minden más kapcsolat tilos. Itt eredetileg nem erkölcsi kérdésről, hanem a magántulajdon szentségéről volt szó, ugyanis egy ilyen kapcsolat a nő férjének, illetőleg még hajadon esetében a nő apjának, gondnokának – tehát valamely más férfinak – a tulajdonjogát sértette meg. Ma

---

megépítését (1859/1895) követően divatos nyaralóhellyé vált kiváló klímájának és elegáns szállodáinak köszönhetően. Noha a Baedeker-utikönyv jó magaslati *levegőjét* hangsúlyozza (*Luftkurort*), a korábban használatos arab névalak *ajn/ayn*-előtagja, melynek jelentése „kút/forrás”, az itt található pompás forrásra utal – a Libanon-hegység messze földön híres ásvány- és gyógyvizeiről. Dzsemál pasa Jeruzsálemből ide tette át főhadiszállását 1915 tavaszutóján. BAEDEKER: *Palästina...*, 7. kiad. (1910), 268 [térkép: Südlicher Libanon], 273. MEISTERMANN – HUBER: *Durch's Heilige Land...*, 526 [Routenkarte N° 13], 546. KRESS von Kressenstein: *Mit den Türken...*, 123.

31 TAMÁRI: *Ám al-dzsarád...*, 221. A naplót kiadó Tamári úgy véli, semmiféle bizonyíték nincs arra, hogy Dzsemál pasa valóban feleségül vette volna Leah Tannenbaumot. Dzsemál pasa Ballobar grófnak tett kijelentése alapján azt kell mondanunk, Tamári téved.

32 JACOBSON: *Negotiating...*, 87, 50. jegyzet. Uő: *From empire...*, 72, 200, 51. jegyzet.

33 TAMARI: *Year of the locust...*, 45.

sem erkölcsi kérdésnek tekintik ezt a problémát elsődlegesen: az az általános nézet, hogy az ebbe a bűnbe esett nő férjét, illetőleg saját családjának férfitagjait (apját, fiútestvéreit) a „becsületüktől” fosztja meg, s ezt csakis az elkövető nő halála állíthatja helyre, ezért őt férje vagy saját családjának valamely férfitagja (apja, testvére) megöli. Ez szigorú társadalmi parancs: az érintett férfiak nem tehetik meg, hogy nem engedelmeskednek neki. Tehát az ölés alapvetően nem féltékenységből történik. A „becsület” az arab-izlám társadalom központi jelentőségű tényezője, amely a társadalmi életben döntő szerepet játszik. A férfiúi becsület leglényegesebb eleme, hogy a férfi meg tudja védeni családjának tagjainak tisztességét: ez leányok esetében a szexuális érintetlenséget, míg feleség esetében szigorúan előírt társadalmi normák követését jelenti, amelyek közül a legfontosabb a más férfikkal létrehozott kapcsolat minden áron történő kerülése. Az arab társadalom felépítéséből következik, hogy ha egy férfi elveszíti becsületét, akkor az a család, sőt esetenként az egész törzs becsületének az elvesztését is jelenti, ami lehetetlenné teszi pozíciójukat a társadalomban. Amint már említettük, a *zinā* s a *zānija* szót, illetőleg az utóbbi szinonímájaként használatos *múmisza* kifejezést a „prostituáció”, illetőleg „prostituált” szóval szokás fordítani, jóllehet e két arab kifejezés jelentése az európai szavakétól alapvetően különbözik. Az előbbieket alapján beletartozik például akár egy egyszeri házasságtörés is, vagy a szüzesség elvesztése a házasság előtt egyszeri szexuális aktus eredményeképp. Ezzel szemben az európai nyelvekben használatos „prostituált” szó jelentésének lényege, hogy valaki pénzért létesít szexuális kapcsolatot szigorúan üzleti alapon, aktusonként váltott partnerekkel.³⁴ Európában azt már nem tekintették prostituációnak a szó szorosan vett értelmében, amikor egy nő – legalábbis részben érzelmi alapon – hosszabb kapcsolatot tartott fenn egy jómódú férfival, aki őt anyagilag támogatta, „kitartotta”. Ilyen kapcsolatok bizonyos határokon belül hallgatólagosan elfogadottak voltak a korabeli polgári társadalom tehetősebb rétegeiben szerte Európában, ám ilyenkor nem prostituáltról, hanem *metreszről*, *kedvesről*, *barátnőről* beszéltek, jóllehet anyagi ellenszolgáltatás többnyire létezett „kitartás” formájában. Példának okáért Verdi *Traviata* című operájának hősnője kapcsán sem a „prostituált” kifejezés jut eszünkbe. A mi szóhasználatunkban tehát Leah Tannenbaum nem számít prostituátnak, egy prostituált ugyanis váltogatja a klienseit, míg Leah Tannenbaum esetében biztosak lehetünk abban, hogy mindaddig, amíg Dzsemál pasa kedvese volt, nem létezett más kapcsolata. Ihszán szóhasználatában a „személyes/privát” kifejezés használata is erre utal. S nagy valószínűséggel anyagi ellenszolgáltatásban sem részesült. Vagy ha mégis – például ajándékok formájában –, akkor sem ez volt kapcsolatuk alapja, lényegi meghatározója: Leah Tannenbaum nem pénzkereseti célból lett Dzsemál pasa kedvese. (Különösen nem, ha valóban egy gazdag kereskedő leánya volt, amiképpen egy forrásunk állítja.) És még egy szempontot mindenképp figyelembe kell vennünk. Közismert, hogy a katonák, katonatisztek gyakorta nagy szexuális vonzerőt gyakorolnak a szebbik nemre. Márpedig Dzsemál pasa épp 43 éves volt Jeruzsálemben való érkezésekor, azaz egy legszebb férfikorában lévő magasrangú katonatiszt lépett színre a Szent Városban. Alapunk van azt föltételezni, hogy a nők által reá gyakorolt ellenállhatatlan hatás, amiről Kmoskó beszám-

34 Ez a kapcsolat egyébként némi rokonságot mutat az iszlám siita ágában elfogadott „élvezeti házasság” vagy „időszakos házasság” (*nikāh al-mutaa* / *nikāh al-muʿa*) intézményével, amely anyagi ellenszolgáltatás fejében kötött házasság egy adott időszak tartamára. Ez az intézmény katonák, utazók szexuális igényeit hivatott kiszolgálni.

mol, nem egyoldalú volt. Felettébb árulkodó ebből a szempontból egy pompás korabeli fénykép, amely a háború alatt készült az Osztrák-Magyar Zarándokházban (35. ill.): a képen nem lehet nem észrevenni, milyen ellenállhatatlan hatást gyakorol Dzsemál pasa az osztrák–magyar konzul feleségére, ami a konzult szemmel láthatólag rettenetesen irritálja.³⁵ Az is ismeretes, hogy a „hatalom” is fejt ki szexuális vonzerőt, márpedig ebben a korban az egész birodalom és hadsereg egyik legnagyobb hatalommal rendelkező alakja kétségtelenül Dzsemál pasa volt. Leah Tannenbaumnak bizonyára megtetszett a „hőfaló” hírében álló hadvezér, s hiúságát is legyezgethette, hogy még a birodalom egyik leghatalmasabb embere sem tudott ellenállni vonzerejének: Kmoskó szerint egészen az ujjja köré csavarta. Leah Tannenbaumnak a Vörös Félholdnál tevékenykedő társnői esetében is hasonló lehetett a helyzet, midőn azok magasrangú oszmán–török katonatisztek kedvesei lettek (ld. alább). Okunk van tehát föltételezni, hogy ezek az oszmán–török katonatisztek, akik a birodalom hadseregének „krémjét” képezték, egész egyszerűen *tetszetek* ezeknek a fiatal nőknek. Az ő megérkezésük, a 4. hadsereg vezérkarának Jeruzsálembe települése felpezsdítette az egyébként vidékies, elsősorban a három nagy világvallás által uralt város egyhangú, unalmas életét. Edward Said említi, hogy Jeruzsálemben született és ott felcseperedett édesapja az első adandó alkalommal elmenekült onnan, mert „utálta” szülővárosát, amely a halálra emlékeztette.³⁶ A 20. század elején Jeruzsálembe látogató átlagos turisták is, akik nem mutattak különösebb vallási érdeklődést, rendszerint kiábrándítónak találták a piszkos és kellemetlen települést. A mintegy évszázaddal korábban (1806) egy hetet Jeruzsálemben töltő François-René de Chateaubriand-t a Szent Város egy sivatag közepén elterülő temetőre emlékeztette, s házai börtönöket, sírokat idéztek föl benne. Alphonse de Lamartine-hez hasonlóan ő is halott városnak látta Jeruzsálemet.³⁷ Bayard Taylor amerikai költő, utazó és diplomata írta, aki a 19. század közepén járt errefelé: „Ami a város belsejét illeti, Jeruzsálem csak piszok, pusztulás, szegénység és leépülés benyomását kelti.”³⁸ Herman Melville 1857-ben kereste föl a Szent Várost, ám nem szerzett jó benyomást róla: „Jeruzsálem élettelen óságának ürességében az emig-

35 Az a szerző (O.I.) föltételezése, hogy a hölgy a konzul felesége. Korábban többen úgy vélték, hogy a hölgy valójában Leah Tannenbaum. Ámde Norbert Schwakénak, aki megtalálta Leah egyik gyermekét, sikerült egyértelműen tisztáznia, hogy nem ő látható a képen. Pl. így szerepel ennek a képnek az aláírásában (név nélkül: „*Djemal Pasha's Austrian Mistress*”), amely az alábbi kötet végén is megtalálható: *Austrian presence in the Holy Land in the 19th and early 20th century. Proceedings of the symposium in the Austrian Hospice in Jerusalem on March 1–2, 1995.* Szerk. Marian WRBA. Tel Aviv 1996. Köszönöm Norbert Schwakénak, hogy fölhívta figyelmemet erre a műre a benne szereplő képpel együtt. Az aláírás azt is tartalmazza, hogy a kép George Hintlian birtokában van. Korábban Hintlian meg volt győződve arról, hogy a képen Leah látható. Szerepel még a kép WOHNOUT: *Das österreichische Hospiz...*, című művének 113. oldalán, ámde ott nem szerepel utalás a hölgyre. Az utóbbi helyen közölt kép Wohnout szíves email-beli közlése szerint az Osztrák Zarándokház birtokában van. Ez nem tűnik ellentmondásnak: valószínűleg több nagyítás is készülhetett ebből a fényképből, amelyeket azután az egyes, a képen látható személyeknek ajándékozhattak. Wohnout szerint a felvétel 1914-ben készült, Sajó György szerint ennél később. Jőmagam is úgy vélem, hogy a kép legkorábban 1915-ben készülhetett, ugyanis Dzsemál pasa 1915-ben helyezte át székhelyét Damaszkuszba Jeruzsálemből.

36 Edward W. SAID: *Out of place. A memoir.* London 1999, 6.

37 Roberto MAZZA: *Jerusalem from the Ottomans to the British.* (Library of Middle East History, 20). London–New York 2009, 80. LEMIRE: *Jérusalem 1900...*, 60–65.

38 Bayard TAYLOR: *The lands of the Saracen. Pictures of Palestine, Asia Minor, Sicily, and Spain.* New York 1855, 77.

ráns zsidók úgy hatnak, mint legyek, amelyek egy koponyában vertek tanyát.”³⁹ Mark Twain 1867-ben látogatott el a Szent Városba és úgy találta, hogy „Jeruzsálem gyászos hangulatú, sivár és élettelen”. Majd hozzátette: „Nem szeretnék ott lakni.”⁴⁰ Ugyanakkor a város előkelő rétegeinek tagjai a nyilvánosságtól rejtve felettébb szabados, vidám, élvezetekben és szórakozásokban gazdag életet éltek.⁴¹ A zsidó nők egy rétegét, akik közé minden bizonnyal a Vörös Félholdnál dolgozó hölgyek is tartoztak, muszlim és keresztény társnőiknél kevésbé kötötték a szexuális életre vonatkozó béklyók, ezért ők könnyebben és szabadabban létesítettek kapcsolatot férfiakkal. Amiképpen már említettem, azt kizártnak tartom, hogy ezek a hölgyek pusztán pénzért lettek volna a magasrangú katonatisztek kedvesei. Ez azonban nem zárja ki, hogy alkalmakként ne fogadtak volna el ajándékokat kedvesüktől, s azt sem feledhetjük, hogy a háború egész ideje alatt hatalmas éhínség pusztított szerte Szíriában. Márpedig a hadvezetés bizonyosan jó ellátásban részesült, legalábbis a lakosság többségéhez képest, s a hozzájuk fűződő kapcsolat talán segített az éhínséggel kapcsolatos nehézségek legyőzésében is. Az is kézenfekvőnek tűnik, hogy nem tévedtek egyes kortárs megfigyelők, midőn úgy vélték, hogy a zsidó hölgyek és a magasrangú oszmán-török katonatisztek közötti kapcsolatok ápolásában politikai megfontolások is jelen voltak az előbbiekről: egyrészt ily módon is demonstrálni kívánták a zsidó közösség államhűségét, az oszmán-török állam iránti elkötelezettségét, másrészt ezáltal mód nyílt valamilyen szinten a magasrangú katonatisztek befolyásolására, illetőleg a zsidó közösség iránti jóindulatuk elnyerésére. Egyébként nincs új a nap alatt: az általános jelenség, hogy ha valahol hirtelen megjelenik nagyobb számú katona/katonatiszt, akár megszállóként, akár felszabadítóként, akik átmenetileg, rövidebb-hosszabb ideig az adott városban állomásoznak, akkor hamarosan kapcsolatok szövődnek köztük és a helybéli társadalom nőtagjai között. Az azután esetről esetre változik, hogy az adott társadalom hogyan viszonyul az ilyen kapcsolatokhoz, mennyire tolerálja őket, és hogyan bánik az ilyen kapcsolatok egy részéből előbb-utóbb törvényszerűen megszülető gyermekekkel. Vászif Dzsauharija (ld. alább), aki beszámol ezekről a Vörös Félholdnál tevékenykedő hölgyekről, a „barátnő” szó arab megfelelőjét használja a katonatisztekhez fűződő viszonyuk leírása során. Azt a körülményt, hogy Ihszán naplójának modern kiadója, Szalím Tamári is a *zánija*, illetőleg *múmisza* szinonimájának tekintti a „prostituált” szót s nem „szabados életvitelű, romlott nő” értelemben használja (ld. alább), az is bizonyítja, hogy a mű kiadásának egyik illusztrációjaként a katonaság igényeit kiszolgáló, meglehetősen igénytelen hatást keltő tábori prostituáltak fényképét szerepelteti, s a képleírásban ugyanezt a kifejezést használja. A *múmisza* szó egyébként a „dörzsölni” jelentésű *vamsz* (*wams*) igéből származik, s „prostituált” mellett jelent „szabados életvitelű, romlott nő” is.⁴² – A világháború végét követően Lea Tannenbaumot egész családjával együtt Egyiptomban, Heluánban találjuk. Az Egyiptomban fogvatartott polgári internáltaknak a Nemzetközi Vöröskereszt által készített listáján szerepel egy hét-

39 Herman MELVILLE: *Journals*. Kiad. Howard C. HORSFORD, Lynn HORTH. (The writings of Herman Melville. The Northwestern–Newberry Edition). Evanston–Chicago 1989, 91.

40 Mark TWAIN: *The innocents abroad, or the new pilgrims' progress*. Hartford, Connecticut 1888, 560. Vö. KIRSHENBLATT-GIMBLETT: A place in the world..., 60–82.

41 *The storyteller of Jerusalem...*, XXV.

42 IBN MANZÚR [Ibn Manzūr]: *Liszan al-arab* [*Lisān al-ʿarab*]. (Kiad. Abdalláh Ali AL-KABİR [ʿAbd Allāh ʿAlī al-Kabīr], Muhammad Ahmad HASZABALLÁH [Muḥammad Aḥmad Ḥasab Allāh], Hásim Muhammad AS-SÁZILI [Hāšim Muḥammad aš-Šāḍilī]). Kairó 1979, 4926–4927.

gyermekes osztrák-zsidó család: az apa Israel Tannenbaum (szül. Jeruzsálem, 1880. október 3), az anya Chaie Tannenbaum (szül. Jeruzsálem, 1880. szeptember 25), s legidősebb gyermekük Leah Tannenbaum, aki 1899. szeptember 1-én született Jeruzsálemben. Arra kell gondolnunk, hogy a bennünket foglalkoztató Leah Tannenbaumról van itt szó; aligha hihetjük, hogy ugyanebben az időben élt volna egy másik osztrák Leah Tannenbaum is a Szent Városban. A korszakot jól ismerő Norbert Schwake szerint valószínűtlen, hogy a brit hatóságok általában internáltak volna zsidókat, minthogy ez ellentétben állott volna a Balfour-nyilatkozattal. Ha mégis internálták ezt a családot, annak csak az lehetett az oka, hogy nagyon szoros kapcsolatban állott az oszmán-török hatalommal – ami Leah esetében valóban igaz volt. A brit hatóságok ugyanis a Jeruzsálem bevételekor a városban talált németeket és osztrákokat internálták és Egyiptomba szállították.⁴³ Leah itt megadott születési éve mindazonáltal nem problémamentes. Ez ugyanis azt jelenti, hogy 14 és fél éves korában ment nőül Dzsemál pasához, ami ugyan nem zárható ki teljességgel, ámde mégiscsak elgondolkodtató. Vagy talán Heluánban valós koránál fiatalabbnak mondta magát? Lehetett erre valamilyen különleges oka? Talán enyhébb elbánásban reménykedett? Arra gondolunk, hogy a születési adatokat bemondás alapján is rögzíthették. – Az I. világháborút követően Leah 1930-ban Egyiptomban házasságra lépett egy jónevű, gazdag keresztény arab (görög-ortodox) ügyvéddel, Dr. Naszíb Abkárioszal (korabeli írásmóddal: *Nassib Abcarius*), aki halálosan beleszeretett a nála 30 évvel fiatalabb Leába. Abkáriosz magastermetű, kiváló föllépésű, általános tiszteletnek és közszerepetnek örvendő ügyvéd volt ekkortájt. Egyiptomban született, Bejrútban gyógyszerész-szé, majd Párizsban jogásszá képezte ki magát. Egyiptomban és Szudánban működött, majd az angol megszállást követően Palesztinába ment feleségével és leányával. Eleinte állami szolgálatban állott, majd önállósította magát. Családja örmény gyökerekkel bírt: a család őseinek Hagop Abgarjan (1781–1845) püspököt tekintik, aki az anatóliai Aksehirből ment a mai Libanon területére, majd elhagyta az egyház szolgálatát, megnősült és családot alapított.⁴⁴ Abkáriosz 1934-ben Bauhaus-stílusú nagyszerű villát építtetett Leának rózsaszínű kőből Rafael és Dan Ben-Dor tervei alapján, s az épületet róla nevezte el (*Villa Leah*; 100. ill.), amiképpen ezt egy ma is látható fölirat tanúsítja. A szóbeszéd szerint olyannyira szerette imádott kis feleségét, hogy teljesítette minden kérését, szeszélyét, sőt már megtette az első lépéseket is, hogy fölvegye a zsidó vallást. Férfi és női szolgálkkal, egyenruhás sofőrökkel, szakácsnőkkel, valamint két közös leányukat gondozó dajkákkal és nevelőnőkkel népesítette be a házat. Ámde a gazdagság és luxus napjai csak néhány hónapig tartottak a villában: a szájhagyomány úgy tudja, hogy Leah hamarosan elhagyta férjét egy másik férfi kedvéért. Ugyanakkor a hatalmas kiadások meghaladták Abkáriosz anyagi lehetőségeit, úgyhogy elszegényedett, s már 1935-ben, egy évvel a felépültét követően bérbeadta a villát Hajlé Szelasszié etióp császárnak, aki az olasz támadás következtében elhagyni kényszerült hazáját és az emigráció éveit Jeruzsálemben töltötte. Abkáriosz tönkrement, panzióról panzióra vándorolt, majd pénz nélkül, nincstelenül halt meg 1947 végén. Alig néhány résztvevő jelenlétében temették el a Sion-hegyen lévő keresztény temetőben. Az épület ma is áll (címe: Ben Maimon 6a, Rehavia) s a modern Je-

43 Ld. az exkurzusokhoz kapcsolódó 28. jegyzetet.

44 A család a közép-anatóliai Aksehirből származott, 1815-ben tette át székhelyét Bejrútba, és örmény eredetű volt (Abgarjan). Egyes adatok szerint a család férfitagjai haláluk előtt felvették a protestáns hitet. Nevük Abgar szír királyra megy vissza, aki a kegyes hagyomány szerint levelezett Jézus Krisztussal.

ruzsálem egyik építészeti nevezetességének számít. Izrael Állam megalakulását követően magasrangú jeruzsálemi hivatalnokoknak, közöttük Mose Dajannak szolgált rezidenciául és lakásul.⁴⁵ – Az 1877-ben Isztambulban alapított Vörös Félhold Társaság jeruzsálemi szervezete 1915 elején jött létre. A segélyszervezet a háború elején az Oroszországtól mint ellenséges államtól elkobzott Orosz Komplexumban (arab: *ʿImārat al-Moskōbiyya/Moskōwiyya*; héber: *Migraš hā-rūsīm*; angol: *Russian Compound*; német: *Russenbau*) székel, és vezetését prominens muszlim és zsidó polgárok alkották, tiszteletbeli alelnöke Albert Antebi (ld. alább) volt. A korabeli események aktív résztvevője, Vászif Dzsauharija lantművész emlékirataiban arról ír, hogy a szervezet elsősorban a zsidó közösség és az oszmán-török katonai vezetés közötti kapcsolatok erősítését szolgálta. Ebből a célból a szervezet prominens vezetői között említett Albert (Abraham) Antebi (63. ill.), az *Alliance Israélite Universelle* jeruzsálemi iskoláinak vezetője és Annie Landau, az Evelina de Rothschild Leányiskola igazgatónője „nagyszámú” fiatal jeruzsálemi zsidó nőt mozgósított, akik közül többen is magasrangú oszmán-török katonatisztek kedvesei lettek. Maga Annie Landau aktivistaként vett részt ebben az akcióban, míg Ballobar gróf spanyol konzul Fanny Kepot nevét említi még, akit Antebi összehozott egy magasrangú oszmán-török tisztviselővel azzal a céllal, hogy korrumpálja. A jelek szerint sikerrel járt, mert lovagját hamarosan kiutasították Jeruzsálemből (ld. alább).⁴⁶ Ugyanakkor a háború kitörését követően az Oszmán Birodalommal hadiállapotban lévő, ellenséges államok alattvalói választás elé kerültek: felveszik a török állampolgárságot, vagy pedig eltávoznak. Márpedig nagyon sokan azok közül, akik akár már hosszú ideje a Szentföldön éltek, megőrizték eredeti állampolgárságukat – ennek számos előnye volt a mindennapi életben. Miután már minden brit alattvaló eltávozott Jeruzsálemből, 1915 májusában az oszmán-török hatóságok Annie Landaut is felszólítják: ha nem veszi föl az oszmán-török állampolgárságot, el kell hagynia Palesztinát. (Az előbbi választás egyben a brit állampolgárságról való lemondást is jelentette ekkortájt.) Így hamarosan Alexandriába távozott, s csak a háború végeztével, Allenby bevonulását követően térhetett vissza az „angoloknál is britebb” és a „cionistaiknál is zsidóbb” Annie Landau, „az ő szeretett Evelina de Rothschild Leányiskolájába”, amiképpen az 1917 legvégén Jeruzsálembé érkezett Ronald Storrs angol diplomata, Jeruzsálem későbbi katonai kormányzója írja visszaemlékezéseiben. Egyébiránt Landau híres „szalonjára” utalva Storrs is említi, hogy Annie Landau már a háború előtt is jó kapcsolatokat ápolt törökökkel és arabokkal egy-

45 <http://jerusalemidiaries.blogspot.hu/2010/10/jerusalem-opens-her-houses-houses-from.html>; <http://mobiletest.jpост.com/Headlines/Article.aspx?id=90276413&cat=2>; http://jerusalem.com/articles/culture_and_politics/villa_lea_in_rehavia_jerusalem-a4174 – Mindhárom 2015. szeptember 25-én olvastam utoljára. – O.I. Ld. még Anthony DAVIS: *An improbable friendship. The story of Yasser Arafat's mother-in-law, the wife of Israel's top general and their forty-year mission of peace*. London 2015 (Part I, Chapter 9: Villa Lea). – Dorothe [sic] SOMMER: *Freemasonry in the Ottoman Empire. A history of the fraternity and its influence in Syria and the Levant*. (Library of Ottoman Studies, 37). London 2015, 117–118. LAFFAN: *Negotiating empires...*, 133–201. Amnon RAMON: *Sehunat Rehavia bi-[Je]rusalajim. Hístorja, havaj, maszlu le szijur*. Jeruzsálem 1998, 190–192. Sziszak Hakob VARZAPETJAN: *Hajere Libanani méds [=Az örmények Libanonban]*. Bejrút 1951 [„Abgarios” címszó]. Az utóbbi három forrásért, illetőleg a harmadik forrás releváns címszavának angol fordításáért Norbert Schwakénak (Názáret) tartozom köszönettel. Raphael PATAI: *Journeyman in Jerusalem. Memories and letters 1933–1947*. Lanham 2000, 16. Leah Tannenbaum életének további fordulatait Norbert Schwakénak sikerült tisztázni a közelmúltban. Reméljük, hamarosan nyomtatásban is közreadja figyelemreméltó és felettébb izgalmas kutatási eredményeit!

46 BALLOBAR: *Diario...*, 156 [1916. október 1].

aránt: „nagyvonalú vendégszeretete biztosította hosszú éveken át talán az egyetlen olyan zsidó környezetet, ahol angol hivatalnokok, lelkes cionisták, muszlim bejek és keresztény effendik jó hangulatban élvezték egymás társaságát.” Forrásaink 1908 táján említik legelőször a minden hónap elsején tartott szalont, bár azt is megjegyzik, hogy ez idő tájt több különböző egyesület is – például az ifjútörökök szervezete – kezdett rendezni hasonló jellegű összejöveteleket, ami hallatlanul felpezsdítette az egyébként unalmas város életét. Annie Landau szalonja nagymértékben felvirágozott és kifejezetten fényűzővé vált a háborút követő években: különösen híresek voltak álarcosbáljai.⁴⁷ Az említettek alapján arra kell gondolnunk, hogy Annie Landau szerepe az oszmán-török katonatisztek és a zsidó hölgyek kapcsolatainak építésében a háború legelső szakaszára korlátozódhatott. Ugyanakkor nem hagyhatunk említés nélkül 3 körülményt, amelyek talán árnyalják az Annie Landaúról írottakat. Egyrészt az általa vezetett iskolában a tanulók fontos alapszintű egészségügyi ismereteket is elsajátítottak, ami magyarázhatja, hogy adott esetben nővéreként is alkalmazást nyerhettek. Továbbá az is ismeretes, hogy emberbaráti, humanitárius céloktól vezetettve már jóval a háború kitörése előtt segítette Annie Landau a Vörös Félhold munkáját. Végül arra is utalunk, hogy noha Annie Landau ortodox zsidó volt, az ortodoxiát egészen másként értelmezte, mint sok Kelet-Európából származó bevándorló. Ezért viszonya az utóbbiakkal nemritkán feszült volt; vélt „szabadossága”, „erkölcstelensége” miatt helyi ortodox körökben folyamatos támadásoknak volt kitéve iskolája. Ne feledjük: pályájának kezdetén még sok ortodox zsidó kivette gyermekét az olyan iskolából, ahol bevezették a számtan vagy a földrajz tanítását. A számtanban ugyanis előfordul a + jel, amely szerintük nyilvánvalóan keresztény szimbólum, míg a földrajzi tanulmányok során a nebulónak adott esetben esetleg még olyan városneveket is meg kell tanulnia, mint például *San Francisco*.⁴⁸ S iskolájának egyenruhája sem felelt meg a szigorú helyi ortodox követelményeknek. Érdekességként meg kell még említenünk, hogy Annie Landau olyan jó, már-már bizalmas viszonyban volt az egyébként evangélikus (luteránus) Taufik Kanaán kiemelkedő palesztin orvos-etnográfussal, hogy amikor az elhatározta, hogy megházasodik, Annie Landauhoz fordult tanácsért: kit vegyen el? Annie Landau egy 6 hölgyet tartalmazó listát állított össze neki, ám végülis másra esett választása.⁴⁹ – ALBERT (ABRAHAM) ANTEBI (Damaszkusz 1873 – Konstantinápoly 1919; 63. ill.) mérnök-tanár, jeruzsálemi zsidó közösségi aktivista, az *Alliance Israélite Universelle* és a *Jewish Colonization Association* vezetője volt Jeruzsálemben, aki a palesztinai zsidóság felvirágzását alapvetően az Oszmán Birodalom kebelén belül tudta csak elképzelni. Közeli kapcsolat fűzte Dzsemál pasához – az 1915 nyarán saját személyes tanácsadójává is kinevezte –, épp ezért általános meglepetést keltett, midőn 1916 őszén Jeruzsálemből Isztambulba száműzték az oszmán-török hatóságok. Ilyen lépéshez – többek között – olyan oszmán-török állampolgárságú közösségi vezetők esetében folyamodtak, akikkel kapcsolatban felmerült a hűtlenség gyanúja, illetőleg veszélye, márpedig Antebi közismerten az oszmán-török állam lelkes híve volt egész élete során. Ballobar gróf spanyol konzul arról számol be, hogy csalás, illetőleg sikkasztás miatt részesült a kormányzóval együtt ebben a büntetésben. Megemlíti, hogy a közvélekedés (*vox populi*) szerint ők ketten csalárd spekulációk révén nagy összegeket tulajdonítottak

47 SCHOR: *Best school...*, 68, 78, 91–96. STORRS: *Orientations...*, 418–420.

48 SCHOR: *Best school...*, XV, 47.

49 LAZAR: *Out of Palestine...*, 18. SCHOR: *Best school...*, 93–94.

el, amelyeket a Gabonaszindikátusnak kellett volna készenlétben tartania. Jeruzsálemben való érkezésekor a kormányzó még tiszteletreméltó úriember volt, ámde sikerült őt korrumpálnia Antebinek és Fanny Kepotnak, akit Antebi hozott össze a kormányzóval, s aki azután a kedvese lett. Ballobar gróf úgy vélte, a város szimpátiával tekintett mindkettőjük bukására: egyikük esetében fanatizmusa és műveletlensége, míg másikuk esetében szintén ez utóbbi körülmény, valamint „politikai opcióinak törekenysége” okán. Az előbbi leírás a kormányzóra, míg az utóbbi Albert Antebire illik inkább.⁵⁰ Családnevének latinbetűs variánsai: *Anteby*, *Antibi*, *Entebi*, *Enteby*, *Entaibi*, stb.; arab alakjai: ‘*Antībī*, ‘*Anṭībī*, ‘*Antabī*, ‘*Anṭabī*; Albert Antebi a héberben az עֲנַתְבִּי alakot használta, a családnevét további héber írású variánsai: עֲנַתְבִּי, עֲנַתְבִּי. Kmoskó *Jelentésének* gépírási másolatában a *Tabeini* alak szerepel; ez nyilvánvalóan elírás. A családnevét az arab ‘*Ayn Ṭāb* > ‘*Anṭāb* városnévből eredő melléknév (ma *Antep/Gaziantep* Törökországban).⁵¹ – A modern szakirodalom nem osztja azt a nézetet, hogy Dzsemál pasa elfogult zsidóbarát lett volna. Sőt, bizonyos cselekedetei okán az is el van róla terjedve, hogy antiszemita volt, minthogy például 9.000 zsidót deportáltatott embereivel Jaffából 1917 áprilisában. Valójában Dzsemál pasa török nacionalista volt, aki mindenben a Birodalom érdekeit tekintette irányadónak. Voltak jó zsidó kapcsolatai és nagyra értékelte a jólképzett zsidó szakembereket, együttműködött velük, különösen ha azok elkötelezett oszmán-török alattvalók voltak, ámde például ellenezte a Palesztinába történő zsidó bevándorlást, mert

50 BALLOBAR: *Diario...*, 156 [1916. október 1]. Némiképp eltérően ábrázolja Antebi száműzését Dzsemál pasáról írott monográfiájában Çiçek: szerinte arra jóval korábban, már Dzsemál első egyiptomi támadása (1915. január 28–február 3) előtt sor került. Továbbá úgy gondolja, hogy Dzsemál pasa Antebit cionista tevékenységéért száműzte, egyébként más cionista vezetőkkel együtt. Egy messzemenően centralizált oszmán-török birodalom híveként ugyanis Dzsemál pasa keményen letört mindenféle partikuláris tendenciát, így élesen szemben állt a cionizmussal is, amely önálló államalakulat létrehozására törekedett az oszmán birodalmon belül. Alapvetően Ballobar gróf adatait kell előnyben részesítenünk, aki elsőrangú kapcsolatokkal rendelkező, jól értesült szemtanúja az eseményeknek a helyszínen. A száműzetés időpontjának esetében Antebi életrajzát megíró unokájának minden kétségen felül más forrásból származó adata is őt erősíti meg: 1916. október 16. Ettől persze az, amit Çiçek ír Dzsemál pasának a cionizmushoz való viszonyáról ír, megfelel a valóságnak. Azért is kevésbé tűnik valószínűnek Çiçek állítása, mert Antebiről közismert volt cionista meggyőződése és ennek megfelelő aktív tevékenysége, ha tehát pusztán erről lett volna szó, Dzsemál pasa már korábban, akár ismeretségük legelején száműztetné volna. ÇIÇEK: *War...*, 84–86. ANTÉBI: *L’homme du Séraïl...*, 522, 605.

51 JACOBSON: *From empire...*, 29–30, 34–35, 192, 22. jegyzet; 193, 31. jegyzet. Az Orosz Komplexumról ld. BAEDER: *Palästina...*, 7. kiad. (1910), 63. BEN-ARIEH: *Jerusalem...New City...*, 70–74. ORMOS: *Max Herz Pasha...*, 212. A Dzsemál kedveseivel / kedvesével kapcsolatos főbb irodalom: *Al-Kudsz al-uszmánijja...*, 135–136, 200–201. [Szalim TAMÁRI] Salim Tamari: *Jerusalem’s Ottoman modernity: the times and lives of Wasif Jawharyyeh. Jerusalem Quarterly* 9 (2000) 26–27. Roberto MAZZA: Antonio de la Cierva y Lewita: the Spanish Consul in Jerusalem 1914–1920. *Jerusalem Quarterly* 10 (2010), 1. szám, 41–42. BALLOBAR: *Diario...*, 304, 23. jegyzet. Uő: *Jerusalem...*, 67, 77–78, 111, 201–202, 131–132, 268–273. Továbbá: <http://jerusalemidiaries.blogspot.com/2010/10/jerusalem-opens-her-houses-houses-from.html> (2012. január 20-án olvastam.); TAMÁRI: *Am al-dzsarád...*, 47, 221. Antebi részletes, regényes életrajza unokája tollából, fényképpel: ANTÉBI: *L’homme du Séraïl...* Ld. még LEMIRE: *Jérusalem 1900...*, 189–197. Előző ANTÉBI-HEFER: *The Anteby family history and heritage* (<http://www.farhi.org/Documents/The%20Antebi%20Family%20Heritage.htm>; olvastam 2012. február 5-én – O.I.). Annie Landauról és az 1855-ben alapított Evelina de Rothschild leányiskoláról ld. ANTÉBI: *L’homme du Séraïl...*, 580, BEN-ARIEH: *Jerusalem...Old City...*, 340–345, valamint részletesen SCHOR: *Best school. Antep/Gaziantep városáról* ld. a *Jelentés* 378. jegyzetét.

úgy vélte, az arabok ellenkezése okán az előbb-utóbb kezelhetetlen állapotokhoz vezet.⁵² Dzsemál pasa hasonlóan viselkedett más népek, illetőleg államok képviselőivel is.

VI. EXKURZUS

A tabu (tapu)

Az oszmán-török *tapu* (طابو) arab-kiejtésű alakja *tabu*, jelentése ez idő tájt: „birtoklevél”, „tulajdonosi okmány”, „telekkönyvi kivonat”, tágabb, illetőleg átvitt értelemben pedig „földhivatal”. 1858-ban új földtörvényt hoztak az Oszmán Birodalomban, amely többek között előírta a földek regisztrálását a földhivatalokban, amelyek azután tulajdonosi okmányt bocsájtottak ki a tulajdonosok számára az adott földek részletes és pontos leírásával. A regisztrálás alapjául a földek újonnan végrehajtott felmérése volt hivatott szolgálni.⁵³ A mezőgazdasági termelés korszerűsítésének elősegítése mellett a rendelkezés egyik célja az volt, hogy lehetőség szerint megszüntesse a földek közösségek által történő birtoklását, ami a birodalom egyes területein, így Szíria és Palesztina azon részén igen elterjedt volt, amelyek a törzsi szerveződésű nomád állapot és a teljességgel letelepedett állapot közötti átmenet fázisában voltak. A hivatalos elképzelés szerint a közös tulajdonú és használatú földeket felosztva, a közösség egyes tagjainak nevére kellett bejegyezni. A rendelet nem érte el célját. A lakosság egyáltalán nem értette meg a földtörvény valóban meglévő előnyeit, hanem azt a kormányzat gaz cselének tekintette, amelyet újabb adók kivetésére vagy pedig katonai szolgálatra való kötelezésre, illetőleg további, még előre nem látható terhek kivetésére fog felhasználni. Ezért azután az érdekelték vagy egyáltalán nem jegyeztettek be semmit, vagy pedig – közös földek esetében – azt a közösség valamely tagjának vagy egy gazdag, befolyásos embernek a nevére iratták, akitől védelmet reméltek a kormányzat túlkapásaival szemben. Az sem ment ritkaságszámba, hogy nyomorék, beteg ember nevére jegyeztették be a földet, aki katonai szolgálatra úgyszólván alkalmatlan volt, egyebekben pedig a korábbi módon továbbra is közösen végezték rajta a munkát a közösség íratlan szabályai szerint. Az I. világháborút követően az angol mandátum alatt álló Palesztinában, ahol többnyire az angol jogrendszert alkalmazták, nagy problémát jelentett peres ügyek esetében, hogy eme körülmények okán az arab tulajdonú földek túlnyomórészt nem a valódi tulajdonos nevére voltak bejegyezve.⁵⁴

52 MCMEEKIN: *The Berlin-Baghdad express...*, 349–351, 354, 358.

53 Az itt említett földtörvény valójában több, egymás után kibocsájtott törvény összefoglaló nevéként használatos. Ezeknek a szövege angol fordításban is hozzáférhető: *The Ottoman land code*. Ford. [Frederick Oliver Jones] ONGLEY. Rev., jegyz., index Horace E. MILLER. London 1892. Az interneten is olvasható teljes terjedelemben; utoljára láttam 2012. december 15-én: <http://archive.org/stream/ottomanlandcode00turkuoft#page/n0/mode/1up>

54 Suraiya FAROQHI: *Tapu*. In: *Encyclopaedia of Islam...*, X, 209–210. Haim GERBER: *Ottoman rule in Jerusalem 1890–1914*. (Islamkundliche Untersuchungen, 101). Berlin 1985, 199–222. Paul J. KLAT: *The origins of land ownership in Syria*. In: *Middle East Economic Papers*. Bejrút 1958, 51–66. Doreen WARREN: *Land tenure in the Fertile Crescent*. In: *The economic history of the Middle East 1800–1914. A book of readings*. Szerk. Charles ISSAWI. Chicago–London 1966, 72–78. Hadara LAZAR: *Out of Palestine. The making of modern Israel*. New York 2011, 66.

VII. EXKURZUS

Az éhínség

1915 második felében rettenetes éhínség sújtotta Szíria területét, beleértve Palesztinát is, amely egészen a háború befejezése *utánig*, 1918 végéig tartott. Okai között fontos szerepet játszott a tengerparti vidék gyakorlatilag tökéletes antant-blokádja, minthogy a nemzetközi munkamegosztás ekkorra kialakult rendjében a partvidék exportcikkeiért cserébe többek között gabonát is importált, amivel szükségleteinek egy részét elégítette ki. A fennmaradó részt asz-Szalt, Karak, és más, a Jordántól keletre eső területekről származó gabonával fedezte.⁵⁵ Az oszmán-török hatóságok nem tudták a birodalom más területeiről behozott gabonával pótolni a kieső készleteket, s általánosságban is képtelenek voltak megbírkózni a rendkívüli helyzetből fakadó nehézségekkel. Ezeket tovább súlyosbították a nagyszámú harcoló csapatok élelmezése kapcsán jelentkező igények, amelyeknek kielégítése a polgári lakosságával szemben előnyt élvezett. Az oszmán-török hadsereg nemritkán még békeidőben sem tudta fedezni katonáinak élelmiszer-igényét, akik ennek következtében jól ismerték az éhezés kínjait.⁵⁶ A világháborús nehézségekhez hozzájárultak még az időjárás viszontagságai, a kereskedők machinációi, az infláció, valamint az 1915-ben mindenekelőtt Palesztinára zúduló, minden terményt megsemmisítő saskajárás is (87–89. ill.). 1916 vége felé a tartomány gabonatermelés szempontjából legfontosabb részein keleti (sivatagi) szelek semmisítették meg a termés jelentős részét.⁵⁷ Munkáskézből is nagy hiány volt, minthogy a férflakosság jelentős része bevonult katonának és a frontokon harcolt: nem maradt szinte senki, aki megművelhette volna a földet. Volt olyan település, ahol 1.200 lakosból mindössze 60 maradt életben.⁵⁸ Az éhínség következtében elhunytak számát 1918 végéig mintegy *félmillióra* becsülik.⁵⁹ Az arab lakosság között elterjedt volt az a nézet, mely szerint az oszmán-török hatóságok tudatosan idézték elő az éhínséget, hogy ily módon szabaduljanak meg az araboktól.⁶⁰

VIII. EXKURZUS

Az „aprópénzmizéria”

Ezzel a kifejezéssel Kmoskó azt a szerinte a török hivatalnokokhoz és a zsidókhöz köthető gyakorlatot jelölte, amelynek során a háború alatt az értékálló fém pénz visszattartásával az egyre nagyobb mennyiségben forgalomba kerülő papírpénz tényleges értékét lényegesen lenyomták a névértéke alá, s ily módon nagy haszonra tettek szert.⁶¹

55 STORRS: *Orientations...*, 287.

56 Ld. pl. M. Talha ÇIÇEK: The three lives of Mehmet Lutfi Bey: Under Ottoman, Syrian, and Turkish states. *Jerusalem Quarterly* 60 (2014) 83.

57 ÇIÇEK: *War...*, 236.

58 BALLOBAR: *Diario...*, 276.

59 SCHATKOWSKI SCHILCHER: The famine..., 229–258. Az éhínséghez általánosságban vö. még ÇIÇEK: *War...*, 233–257.

60 Ld. pl. WILL: *Kein Griff nach der Weltmacht...*, 118.

61 A török hivatalnokokat ebben a kontextusban Kmoskó ez idő tájt fel nem lelhető első, rövidebb útijelentése említi, amely Várady Lipót Árpád rendelkezésére állott és amelyben Kmoskó részletesen foglalkozott ezzel a kérdéssel. Kmoskó eszmefuttatásainak lényegét Várady így adta vissza: „a papírpénz árának lenyomásával szereznek nagy hasznot, vetekedve a török hivatalnokokkal.” Várady összefoglalója,

Arra kell gondolnunk, hogy a fedezetlen papírpénz kibocsájtása, a bankóprés alkalmazása következtében a lakosság egyre kisebb mértékben fogadta el azt, s tranzakciói során alapvetően fém pénzzel élt. Ezért a papírpénz értéke folyamatosan süllyedt. S ha igaz ez a vád, akkor azt kell elképzelnünk, hogy egyesek fölhalmozták az értékálló fém pénzt, majd azt papírpénzre csak tetemes felár fizetése mellett váltották át, ily módon még lejjebb víve a papírpénz értékét. Fölmerül a kérdés: ilyen körülmények között miért alkalmazott egyáltalán bárki papírpénzt? Nos azért, mert hivatalos ügyleteiben a kormányzat ragaszkodott a papírpénzzel történő fizetéshez. Tehát bizonyos mennyiségű papírpénz továbbra is forgott, ám értéke drasztikusan lesüllyedt, mert továbbadni csak messze névértéke alatt lehetett.

Ennek kapcsán megemlítendő, hogy még az első világháború kitörése előtt készült útikönyvek, amelyek megfordultak a kezemben, Szíriával és Palesztinával kapcsolatban mindig fölhívják a figyelmet az „érzékelhető”, illetőleg „általános aprópénzhiányra”, s tanácsokkal látják el az utazót, hogyan lehetséges megbírkózni ezzel a nehézséggel. Az általános és súlyos aprópénzhiányt említi már az 1875. évi első, 1880. évi második, valamint az 1891. évi harmadik kiadása is a lipcsei Baedeker-könyvkiadó jónevű Szíria–Palesztina-útikönyvének.⁶² Az 1910-ben megjelent 7. kiadásban olvassuk: „Aprópénzből mindenütt hiány van. ... Ha az embernek bőven van aprópénze, simán megy a fizetés, és ez bizonyos csalások ellen is védelmet nyújt. Vidéki utazásnál nélkülözhetetlen, mert a falusi ember többnyire egyáltalában nem hajlandó pénzt fölváltani az idegennek.”⁶³ „Az aprópénzhiány okán a pénzváltásért csekély díjat számolnak föl: egy napóleont 1–1½ piasztért,” – teszi hozzá egy néhány évvel korábbi (1906) kiadás, de ugyanezt olvashatjuk az 1910. és 1912. évi kiadásban is: ez ekkor 1,376%-os jutalékot jelentett.⁶⁴ Hasonlóan fogalmaz Konstantinápoly és Szmirna kapcsán a megfelelő Baedeker-kötet is.⁶⁵ Mindebből nyilvánvaló, hogy az „aprópénzmizéria” a korábbi időkben is jelen volt az Oszmán Birodalomban, sőt általános jelleggel bírt, azaz nemcsak Palesztinában és nemcsak a háború alatt jelentkezett, s nagyobb címetű érmék aprópénzre történő felváltásáért „békeidőben” is mindig mindenütt jutalékot számítottak föl.

---

amely az 1916. november 14–15-én tartott püspökkari konferenciára készült, megtalálható a Kalocsai Főegyházmegyei Levéltárban: „Keleti missiók” című, aláírás, dátum és iktatószám nélküli ötoldalas gépírási dokumentum „KFL.I.1.a Missiones” alatt egy „Missiones 1, 1901–1918” címmel ellátott iratköteggel. Rövid kivonata olvasható az 1916. novemberi püspökkari gyűlés nyomtatott jegyzőkönyvének 14. oldalán. Szfv. PL. No. 80A. Az „aprópénzmizériáról” ld. még az életrajz 302, a *Jelentés* 52. és 121. jegyzetéhez kapcsolódó szövegrészeket.

62 Karl BAEDEKER: *Palaestina und Syrien. Handbuch für Reisende*. [1. kiad.], Lipcse 1875, 7. Uő: *Palästina und Syrien. Handbuch für Reisende*. 2. jav., bőv. kiad. Lipcse 1880, XXVI–XXVII. Uő: *Palästina und Syrien. Handbuch für Reisende*. 3. jav., bőv. kiad. Lipcse 1891, XXXIII–XXXV.

63 BAEDEKER: *Palästina...*, 7. kiad. (1910), XXII. Kiemelés tőlem. – O.I.

64 Karl BAEDEKER: *Palestine and Syria*. 4. átdolg., bőv. kiad. Lipcse 1906, XXIII. Az útikönyvben található táblázat szerint egy napoleon arany értéke Jeruzsálemben 109 piasztér volt. A fenti eredmény kiszámolása során 1½ piasztér jutalékot vettem figyelembe. – O.I. A „napoleon”, „napoleon arany” vagy „arany napoleon” egy 20 frank értékű francia arany pénz népies neve volt, amelyet legelőször 1803-ban vertek. Heinz FENGLER – Gerhard GIEROW – Willy UNGER: *transpress Lexikon Numismatik*. 4., átdolg. kiad. Berlin 1988, 323.

65 Karl BAEDEKER: *Konstantinopel, Balkanstaaten, Kleinasien, Archipel, Cypern*. 2. kiadás. Lipcse 1914, XVII–XIX, 333. Uő: *Das Mittelmeer*. Lipcse 1909, 563. Uő: *Palästina...*, 7. kiad. (1910), (II), XXI–XXII.

A Kmoskó szerint döntő fontosságú „aprópénzmizériáról” – egy memoár kivétellel (lásd alább) – hallgat az általam áttanulmányozott memoár- valamint szekunder tudományos irodalom. Egészen pontosan szól aprópénzmizériáról egy szakirodalmi forrás is, ámde ez nem a Kmoskó által leírt jelenség (lásd alább). Átnéztem azokat a jelentéseket is, amelyeket a damaszkuszi, bejrúti, aleppói és jeruzsálemi osztrák–magyar konzulok küldtek a külügyminiszternek (ez a sorrend az egyes iratanyagok mennyiségét és fontosságát tükrözi), és azt találtam, hogy időről-időre beszámolnak a pénzforgalomban jelentkező nehézségekről, ámde ezen a téren kizárólag a papírpénzzel kapcsolatos problémákkal foglalkoznak, míg speciálisan „aprópénzmizériát” egyetlenegyszer sem említene. Márpedig ez a körülmény ellentmondani látszik Kmoskó állításának, mely szerint ez fontos és alapvető jellegzetessége lett volna ennek az időszaknak. Azt minden forrás említi, hogy a nemesfémből készült pénzermék, illetőleg a fémpenzek fokozatosan eltűnnek, ámde ezzel kapcsolatban – egy kivétellel (lásd alább) – semmiféle zsidó machinációkat, sem kifejezett „aprópénzmizériát” nem említene. Egyúttal le kell szögeznünk, hogy mindhárom említett terület képviselői – a diplomáciai szolgálat, a memoárfírók s a tudományos kutatók egyaránt – nagy figyelmet szentelnek a gazdasági és pénzviszonyok alakulásának a háború alatt. Így részletesen foglalkoznak az árak emelkedésével, az úgynevezett kettős árrendszer által okozott nehézségekkel s a pénzviszonyokkal is. Központi jelentőségűnek tartják, hogy 1915 júliusában nagy mennyiségű papírpénzt bocsájtott ki az állam, míg korábban a papírpénz forgalma fölöttébb korlátozott volt. A papírpénz egyébként az 1840-es években jelent meg az Oszmán Birodalomban, ám egészen 1915-ig alig bírt jelentőséggel. Így például a Baedeker-útikönyv 1875-ben megjelent Palesztina–Szíria-kötete még kategorikusan kijelenti, hogy „a Kelet nem ismeri a papírpénzt”. Az 1880-ban kiadott kötet megemlíti, hogy papírpénz csak „legújabbban” került forgalomba, ámde arra figyelmezteti az utazót, hogy „a lehető legnagyobb mértékben (*möglichst*) óvakodjon tőle”. Az 1891. évi kiadás arról ír, hogy a papírpénz ritka, s felszólítja az utazót: „Az ember mindenképpen tagadja meg az elfogadását.” (*Papiergeld kursiert selten. Man verweigere die Annahme durchaus.*)⁶⁶ A tartomány pénzviszonyainak ismertetése során a későbbi kiadások nem is szólnak papírpénzről, csakis pénzermékkel foglalkoznak. Jelentősebb mennyiségben azután már a háború alatt, 1915 júliusában került kibocsájtásra papírpénz.⁶⁷ Eleinte névértékben fogadták el, minthogy korlátozás nélkül be lehetett cserélni aranyra, az Oszmán Birodalom ugyanis a háborúba lépést követően is fenntartotta az aranystandard rendszert. Két hónap elteltével azonban megváltozott a helyzet. A szakirodalom szerint az 1915 júliusától kibocsájtott, majd két hónap múltán fokozatosan leértékelődő papírpénz értéke az 1916 áprilisában végrehajtott pénzreform következtében bekövetkezett átméleti stabilizálódást követően azért kezdett fokozatosan csökkenni, és ezzel párhuzamosan az ezüstpénzek azért kezdtek el eltűnni a forgalomból 1916 folyamán, mert a háború finanszírozása céljából a kormány hamarosan egyre nagyobb mennyiségben bocsájtott ki papírpénzt kellő aranyfedezet nélkül, azaz egyre nagyobb mértékben működtette a „bankóprést”. Ez a folyamat a háború későbbi időszakában egyre fokozottabb mértékben

66 BAEDEKER: *Palästina...*, 3. kiad. (1891), XXXIII.

67 BAEDEKER: *Palaestina...*, [1. kiad., 1875] 7. Üő: *Palästina...*, 2. kiad. (1880), XXVI. EMIN: *Turkey...*, 144–150, kül. 144–145. Şevket PAMUK: Money in the Ottoman Empire, 1326–1914. In: *An economic and social history of the Ottoman Empire, 1300–1914*. Szerk. Halil İNALCIK, Donald QUATAERT. Cambridge 1994, 971–972.

érvényesült. A gazdaság háborús viszonyai, a forgalomba kerülő, kellő aranyfedezettel nem rendelkező papírpénz mennyiségének növekedése, azaz a „bankóprás” működése következtében a kormány úgy módosította az aranyra való átváltás lehetőségét, hogy a papírpénzt egy adott idő elteltével, illetőleg a háború befejezését követően cserélik majd be aranyra, ha valaki kívánja. A háborús események alakulása, illetőleg a győzelemben vetett hit fokozatos szertefoszlása okán azután fokozatosan csökkent a papírpénz értéke, s ezzel párhuzamosan a lakosság egyre inkább a nemesfém-ből vert pénzürmék felé fordult tranzakciói során, amelyekből egyébként még békeidőben is jelentős hiány mutatkozott. A pénzügyi helyzet súlyosságára való tekintettel 1916 áprilisában pénzreformot hajtottak végre az Oszmán Birodalomban. Ez rövid időre stabilizálta a viszonyokat, ámde a hatás csak átmenetinek bizonyult. Az ekkor kibocsájtott pénzürméket alacsony ezüsttartalma okán a lakosság leértékelte, azaz csak névértékénél kevesebbet volt hajlandó elfogadni.⁶⁸ Eltérő volt a helyzet a birodalom egyes részein is. Szíriában és az Arab-félszigeten például egyáltalán nem vagy esetenként névértékének nyolcadáért vagy tizedéért fogadták csak el a papírpénzt. A háború előrehaladtával és az infláció fokozódásával sokhelyütt már egyáltalán csak az aranyat és az ezüstöt fogadták el az emberek. Ugyanakkor teljesen nem szűnt meg a papírpénz forgalma, minthogy bizonyos hivatalos tranzakciók során az állam kizárólag papírpénzt alkalmazott.⁶⁹ A kormány különböző intézkedéseket hozott, illetőleg szigorú büntetéseket helyezett kilátásba a papírpénz forgalmának biztosítása érdekében, ám valamennyi intézkedése hatástalannak bizonyult, sőt az egyes lépések rendszerint a kívánt cél ellenkezőjét érték el, tovább rombolván a lakosság még esetleg meglévő bizalmát a kormány gazdasági lépései iránt.⁷⁰ A fém-pénz fogalmába itt egyaránt beletartozik az arany-, ezüst- és bronzpénz (*metalik*) is, úgyhogy ennek az általános jelenségnek legfőbb egy szeletét képezheti a Kmoskó által említett „aprópénzmizéria”. Csak érdekességként említjük meg, hogy az I. és II. világháborút követő magyarországi infláció okai között is szerepelt az a körülmény, hogy a parasztok nem bíztak a papírpénzben, és inkább nem adták el terményeiket. Ezzel párhuzamosan az árak rohamosan emelkedtek, a pénz fokozatosan elveszítette értékét, s virágzott a fekete piac.⁷¹

A Monarchia damaszkuszi főkonzulja 1916. október 20-án jelenti Bécsbe, hogy a kenyérgabonaellátásban jelentkező súlyos nehézségek szorosan összefüggenek a pénzforgalom anomáliáival, jelesül azzal a körülménnyel, hogy a gabonatermelő parasztok csakúgy mint a földbirtokosok általában véve csak fém-pénz ellenében hajlandóak eladni terményüket, nem fogadnak el papírpénzt, mert bizalmatlanok vele szemben. A beduinok és a drúzok is kategorikusan elutasítják a papírpénzt. A központi kormányzat különböző kényszerintézkedésekhez folyamodik a kenyérellátás biztosítása céljából, ámde képtelen előre fölbecsülni az összetett, szerteágazó következményeket. Így azután a papírpénz rendszeresen leértékelődik a mindennapi forgalomban – így például 3 héttel korábban a központi kormányzat „jószándékú, ámde teljesen félresikerült” intézkedései következtében a papírpénz nemhivatalos árfolyama névértékének fele alá süllyedt. Ezzel párhuz-

68 ÇİÇEK: *War...*, 237.

69 Pl. egy korabeli naplóíró arról panaszkodik, hogy egyes állami intézmények kizárólag papírpénzt fogadnak el, aprópénzt nem. TAMÁRI: *Am al-dzsarad...*, 320.

70 EMIN: *Turkey...*, 144–147, 166–167, kül. 166. PAMUK: *Money...*, 971–972. Uő: *A monetary history of the Ottoman Empire*. Cambridge 2000, 223–224 [The financing of World War I]. TAMÁRI: *Am al-dzsarad...*, 320.

71 KÁROLYI Mihály: *Hít, illúziók nélkül*. Ford. LITVÁN György. 2. kiad. Budapest 1977, 388.

mosan a fém pénz a városokból folyamatosan vidékre áramlik.⁷² 1917. április 24 körül Dzsemál pasa bejelentette, hogy a szerinte a papírpénz leértékelődését kizárólagosan okozó spekulációkat megszünteti oly módon, hogy családjukkal együtt Anatóliába és Ruméliába deportáltat 10, sorsolással kiválasztott notabilitást, városi előljárót, gazdag kereskedőt és bankigazgatót, akik társadalmi pozíciójuk révén befolyással vannak a tartomány gazdasági életére, amennyiben adott határidőig (május 15) nem áll be a hivatalos árfolyam, azaz nem éri el a papírpénz a fém pénz értékét. S ha ez sem használ, akkor 6 hetenként megismétli ezt a intézkedést. A bejelentést követően a fenyegetett körökben valóban kétszeresére emelkedett a papírpénz árfolyama, ámde ez a hatás csak néhány napig tartott, minthogy a probléma gyökere az, hogy a kormányzat nem képes rákényszeríteni a gabonatermelő parasztokat, a beduinokat és a szintén gabonatermelő, valamint a Haurán gabonakereskedelmét kezükben tartó drúzokat a papírpénz elfogadására. Végül is a kitűzött célt nem sikerült elérni. Ugyanakkor a végrehajtás úgy módosult, hogy a valódi spekulánsok többnyire el tudták érni, hogy kimaradjanak az akcióból – ezek egyébként nem ritkán a kormányzat emberei voltak –, s alapvetően olyan személyeket deportáltak, akiknek a pénzforgalomra semmiféle befolyásuk nem volt. A legelső alkalommal Damaszkuszából 7 muszlim, 7 keresztény és 7 zsidó notabilitást, illetőleg kereskedőt deportáltak, „állítólag sorshúzás alapján”. Minthogy a kívánt célt nem sikerült elérni, a deportálást megismételték. A közvélekedés az első pillanattól kezdve meg volt győződve arról, hogy az intézkedés valódi célja az, hogy a kormányzat megszabaduljon a számára nemkívánatos elemektől.⁷³

A pénzforgalommal kapcsolatos nehézségeket csak fokozták az esetleges helyi rendelkezések. Így például 1915. decemberében a bejrúti helytartó (váli) önhatalmúlag határozta meg az egyes pénzfajták árfolyamát, aminek – szándékával ellentétben – azonnali általános áremelkedés lett a következménye.⁷⁴

72 Dr. Ranzi főkonzul Damaszkuszban 1916. október 20-án kelt, Burián István báróhoz, a cs. és kir. ház és a külügyek miniszteréhez (Bécs) „*Die Getreidenot in Syrien*” tárgyában intézett jelentése. ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A. XXXVIII 369 Konsulate 1916 [Damaszkus].

73 Dr. Ranzi damaszkuszi főkonzul 1917. április 24-én Czernin Ottokárnak, a cs. és kir. ház és a külügyek miniszterének (Bécs) írott jelentése „*Eine Verordnung gegen die Papiergeldentwertung*” tárgyában. ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A. XXXVIII 370 Konsulate 1917 [Damaszkus]. [Ernst von?] Kwiatkowski bejrúti főkonzul 1917. május 4-én Czernin Ottokárnak, a cs. és kir. ház és a külügyek miniszterének (Bécs) írott jelentése „*Massnahmen gegen die zunehmende Entwertung des Papiergeldes*” tárgyában. ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A. XXXVIII 370 Konsulate 1917 [Beirut]. K. Nedwed bejrúti alkonzul és ügyvivő 1917. május 30-án Czernin Ottokárnak, a cs. és kir. ház és a külügyek miniszterének (Bécs) írott jelentése „*Massnahmen zur Hebung des Papiergeldkurses*” tárgyában. ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A. XXXVIII 370 Konsulate 1917 [Beirut]. Melléklet: *La spéculation sur le papier-monnaie. S.E. Ahmed Djemal Pasha [sic] commandant en chef de la IVème armée, a communiqué ce qui suit. / Dernier avis du Commandement en chef de la IVème Armée sur les Papier monnaie [sic]*. Dr. Ranzi damaszkuszi főkonzul 1917. június 1-jén Czernin Ottokárnak, a cs. és kir. ház és a külügyek miniszterének (Bécs) írott jelentése „*Die Exilierung von hiesigen Kaufleuten wegen der Papiergeldentwertung*” tárgyában. ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A. XXXVIII 370 Konsulate 1917 [Damaszkus]. Dr. Ranzi damaszkuszi főkonzul 1918. március 26-án Czernin Ottokárnak, a cs. és kir. ház és a külügyek miniszterének (Bécs) írott jelentése „*Die Krise in der Getreideversorgung*” tárgyában. ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A. XXXVIII 371 Konsulate 1918 A–Z [Damaszkus].

74 A Monarchia bejrúti konzuljának 1915. december 17-én kelt jelentése a konstantinápolyi nagykövetség számára. Másolat. Melléklet a konstantinápolyi nagykövetség 1916. január 13-i jelentéséhez. ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A. XII 210 Türkei Berichte 1916.

Egy 1916. október 13-án Jeruzsálemben keltezett német jelentés szerint 23 kiló búza ára 120 török líra volt papírpénzzel való fizetés esetén, míg arannyal történő fizetés esetén mindössze 50 líra.⁷⁵ Ballobar gróf spanyol konzul arról ír naplójában 1916. augusztus 6-án, hogy az egyfontos bankjegyek a városban 50 vagy inkább 45 piasztert érnek – ez névértéküknek alig fele. A fontosabb szükségleti cikkek közül a cukor a háború előtti árának mintegy 47-szeresébe, a kenyér 4-szeresébe, a rizs 5 és félszeresébe, a petróleum 31-szeresébe, a burgonya 9-szeresébe, a hagyma 10-szeresébe stb. kerül. Mindez szerint átlagban mintegy 400–500%-os áremelkedést jelentett. Az 1916. év legutolsó napján azt veti papírra, hogy a török font, amely névleg 100 piaszterrel egyenértékű, a helyi piacon 35 piasztert ér, ami 65%-os értékvesztést jelent. Majd pedig 1917. január 18-án arról számol be, hogy a papírpénz 28, illetőleg mások szerint 25 piasztert ér, ami névértékének mintegy egynegyede. A kenyér nagyon drága, a húsert a békebeli ár kétszeresét kérik. Naponta 500 font [=227 kg] aranya van szükségük a hatóságoknak ahhoz, hogy fedezzék a lakosság kenyérszükségletét, minthogy azonban a beduinok nem fogadnak el papírpénzt, lehetetlen aranyra szert tenni. Február 13-án azt jegyzi föl, hogy egy *egy* török font névértékű bankjegy 26–27 piasztert ér. A török hatóságok betiltották az arannyal való kereskedést, hogy normalizálják a papírpénz forgalmát, ám a kívánttal ellentétes hatást értek el: nem a papírpénz értéke, hanem az arany ára ment föl. Jeruzsálem lakosságának az oszmán-török állam pénzvviszonyaihoz való hozzáállását a háború során a legjobban talán az angol hadsereg bevonulása *után* történtek illusztrálják, amelyekről szintén Ballobar gróf számol be naplójában: „Amikor az angolok megszállták a vidéket, érdekes dolog történt. A török font (papírpénz, névértékben 100 piaszter), ami 15 piasztert ért, leesett 10 piaszterre, majd hirtelen fölment 27-re, amikor megérkeztek az angolok. Vajon miért? Azért, mert Egyiptomban most a muszlimok 30 piasztert adnak érte, kétségtelenül azért, mert bíznak az oszmán-török államban. Majd az angolok bevezették itt az egyiptomi fontot mint általános fizetőeszközt. A lakosság hozzá volt szokva, hogy nem bízott a török fontban, és nem is fogadta el névértékben (100 piaszter). Eljött az a pillanat, midőn az arany hatalmas többletértéket ért el az egyiptomi pénzhez képest. Ám oly nagy bizalmat tudtak kelteni az angolok, hogy annyira fölment [a font értéke], hogy már majdnem teljesen egyenértékűvé vált [saját névértékével]. Felmérhetetlen haszonnal jár ez, és nem is tudom valamennyit elsorolni.”⁷⁶

Kmoskón kívül egy memoár említi az aprópénzmizériát, illetőleg az aprópénzre való váltásért felszámított jutalékot a háborús évek alatt a Kmoskó által leírt formában. Ronald Storrs angol diplomata, Jeruzsálem későbbi angol katonai kormányzója, aki 1917. december 20-án, tehát a háború végén, az oszmán-török uralom összeomlását követően érkezett Jeruzsálembe, visszaemlékezéseiben arról ír, hogy korábban a 100 piaszter névértékű papírpénz valós értéke 12 és 17 piaszter között mozgott, ám ekkor már ennél is kevesebbet ért. Azt is megemlíti, hogy „szokás szerint a zsidók kivonták a forgalomból és begyűjtötték az aprópénzt, és 5 vagy 6 százalék jutalékot számolnak föl érte. Itt az alkalom a cionisták számára, hogy leállítsák ezeket a disznóságokat (*filthinesses*).”⁷⁷ Storrs arról is beszámol, hogy 1917. december 23-án látogatást tett az Askenázi Zsidók Tanácsánál, s többek között szemrehányást tett az öt fogadó tanácstagoknak azért, hogy monopolizálják

75 ÇİÇEK: *War...*, 252 (33. jegyzet).

76 BALLOBAR: *Diario...*, 150–151, 171, 178–179, 181, 253.

77 STORRS: *Orientations...*, 277.

az aprópénzforgalmat, ami bizonyára az aprópénz felhalmozását jelentette, s ami viszont nyilvánvalóan a forgalomban lévő pénzmennyiség csökkenését eredményezte. Erre végyesen reagáltak. Részben visszautasították a vádat, illetőleg cselekedetük védelmében előadták: „Ők nem monopolizáltak semmit, ám ha a muszlim gabona- és szeszámmagkereskedők még az egyiptomi papírpénz elfogadását is megtagadták (ez mostanra 6%-ot veszített értékéből [ez nyilvánvalóan még nagyon jó arány az adott körülmények között]), ugyanakkor csak pénzérmét fogadtak el, míg ők maguk papírpénzzel fizettek, ugyan ki vetheti szemükre, ha valóban monopolizáláshoz folyamodtak?”⁷⁸ Arról egyébként maga Storrs számol be, hogy Bagdadban is az volt a helyzet a háború alatt, hogy a „nyomórútságos értékvesztést elszenvedett oszmán-török papírpénzért (*miserably depreciated Ottoman paper*)” cserébe aranyat követeltek – bizonyára az állami szervek.⁷⁹ Hamarosan tovább zuhant az egyiptomi papírpénz értéke Jeruzsálemben: nem sokkal később már csak névértékének 65%-át érte. Az aprópénz hamarosan teljesen eltűnt, írja Storrs, részben azért, mert az emberek bizalmatlanok voltak az egyiptomi papírpénz iránt, amelynek az értéke lezuhant olyannyira, hogy már csak névértékének 65%-át érte, részben pedig azért, mert az ezüstpénzt visszatartják. „Ha csak egyszer elkapnak a kopóim egy felhalmozót... Sohasem tették.”⁸⁰ Az embereknek volt pénzük – nyilvánvalóan értéktelen oszmán-török bankóik –, ámde nem tudták elkölteni, ezért gyakori, sőt rendszeres látvány volt, hogy meg akarják rohanni az Oszmán-Török Bankot, hogy aprópénzre válthassák értéktelen bankóikat, ámde a brit lovasrendőrség mindig megakadályozta őket ebben.⁸¹

Az a körülmény, hogy csak Kmoskó és Storrs tulajdonít ennek a kérdésnek ilyen nagy jelentőséget, míg mások – így például egykorú arab források is! – hallgatnak róla, bizonyára azzal magyarázható, hogy ez évtizedek óta megszokott, általánosan elterjedt „intézmény” volt ezen a tájon, ily módon a helybeliek számára ez semmiféle újdonságot nem jelentett. A jutalék mértéke a jelek szerint megnőtt, ámde – úgy tűnik – a többi nehézséghez, áremelkedéshez, a gyakorlatilag értéktelen papírpénz helyenkénti kötelező elfogadásához képest ennek a jelentősége oly mértékben eltörpült, hogy még említésre érdemesnek sem tartották. Viszont a jelek szerint Kmoskó és Storrs ezt a jelenséget korábbról nem ismerte, szokatlanak, sőt meglepőnek találta, és bizonyára ez az oka, hogy ez mindkettejüknél különös hangsúllyal szerepel. Helyesebben Storrsnál ez csupán rövid utalás, míg Kmoskó részletesen foglalkozik a kérdéssel. Storrs 1904-től Kairóban teljesített diplomáciai szolgálatot, mielőtt 1917-ben Jeruzsálembé érkezett. A Baedeker-sorozat Egyiptom-útikönyvének erre az időszakra eső (1902, 1914) kiadásai kiemelik annak a fontosságát, hogy mindig legyen az embernél sok aprópénz, ámde azt is hozzátesszik, hogy ennek a beszerzése semmiféle problémát nem okoz, csak mindig előre gondolni kell rá. Tehát Storrs számára az aprópénz hiánya mindenképp új és szokatlan jelenség volt, valószínűleg olyasmi, amit korábban egyáltalán el sem tudott képzelni. Ami Kmoskót illeti, ő ugyan járt már korábban ezen a tájon, nem is olyan régen – mintegy 16 évvel korábban –, ámde sok más területen is láttuk, hogy egykori emlékei meglehetősen elhalványultak ekkorra, s szinte minden az újdonság erejével hatott rá látogatása során. Még valószínűbbnek tűnik, hogy fiatalkorában ezekkel a kérdésekkel nem foglalt

---

⁷⁸ *Uo.*, 281.

⁷⁹ *Uo.*, 227.

⁸⁰ *Uo.*, 288–289.

⁸¹ *Uo.*, 289.

kozott, nem utolsósorban azért sem, mert nem érintették őt személyesen: ösztöndíjasként nagyon szűkösen élhetett. Csak összehasonlításként említjük meg, hogy Ronald Storrs 1916 októberében rövid látogatást tett Dzsiddában, az Arab-félszigeten. Ez a terület ekkor az Oszmán Birodalomhoz tartozott, csakúgy mint Palesztina, illetőleg Szíria, ámde az előbbieknél még távolabb volt a Birodalom központjától, s fontos kikötő lévén itt kevésbé érvényesültek a központ intenciói. Storrs azt találta, hogy török, egyiptomi és indiai ezüstpénzt, valamint angol aranypénzt fogadtak el, s az indiai pénz kivételével átváltáskor veszteséggel kellett számolnia az embernek.⁸²

Fentebb már utaltam arra is, hogy egy szakirodalmi forrás is említést tesz aprópénzhiányról, ámde ez valójában nem a Kmoskó által leírt jelenség. Ez a nem sokkal a háború befejezését követően született fontos forrás azt említi, hogy rögtön a háború elején, a mozgósítást követően hirtelen aprópénzhiány lépett fel, mert mindenkinek aprópénzre lett szüksége a bevonuláshoz, márpedig az emberek inkább aranyban tartották fölhalmozva a pénzüket. Ennek következtében hirtelen mindenki nagycímletű aranypénzeket akart átváltani aprópénzre, ami azzal a paradox következménnyel járt, hogy az aranypénz árfolyama esett.⁸³ Ez azonban nem az a jelenség, amiről Kmoskó beszámolt. Így végülis mindössze egy forrás (Storrs) említi meg a Kmoskó által döntő fontosságúnak tartott jelenséget.

Ami a zsidók szerepét illeti az aprópénzmizériában, illetőleg a pénzkivonásban, arra gondolunk, hogy bizonyára ők is valóban részt vettek ebben a tevékenységben. Továbbá az is elképzelhető, hogy idegenek legalábbis, akiknek a Baedeker-útikönyvek készültek, a pénzváltóktól tudtak elsősorban aprópénzhez jutni, akiknek egy része – 1875–1880 tájáról származó források szerint – zsidó volt.⁸⁴ Ugyanakkor ahhoz sem férhet kétség, hogy ha már békeidőben is aprópénzhiány jellemezte a pénzforgalmat, akkor a háború alatt az értékét gyorsan veszítő papírpénz nagymennyiségű kibocsátását követően a lakosság valamennyi rétege visszatarthatta az aprópénzt, különös tekintettel arra a körülményre, hogy a mindennapi kiadásokhoz mindenképpen aprópénzre volt szüksége.

Az alábbiakban felvillantjuk a pénzviszonyok néhány jellemzőjét – részben egykorú visszaemlékezésekből – azzal a céllal, hogy érzékeltessük: itt fölöttébb összetett, többszmeretlenes folyamatokról és viszonyokról volt szó, amelyeknek a keretében számos résztvevő spontán, saját gazdasági érdekei által diktált természetes reakcióinak eredője érvényesült, amit – még ha törekedett volna is erre – aligha tudott volna döntően alakítani a lakosság egy adott rétege. Ezt az összetett folyamatot lényegesen komplikálták a folyamatosan változó háborús gazdasági viszonyok. Így megemlítjük, hogy a hivatalosan kibocsátott pénzérmekek még békeidőben is eltérő értékben fogadták el az Oszmán Birodalom különböző vidékein: az arany- és ezüstpénzek nem kevesebb mint 88 különböző értékkel bírtak a földrajzi helytől és a tranzakció jellegétől függően.⁸⁵ A Baedeker-útikönyvek nemes egyszerűséggel a „nagy zűrzavar (*grosse Verwirrung*)” kifejezést használják az oszmán-török pénzrendszer leírására, különös tekintettel az egyes pénzérmekek értékére vonatkozóan. A Baedeker-útikönyvek címlapjával szemben a borító belső oldalán részletes táblázat tünteti föl a turisztikai szempontból fontosabb közpon-

82 KARL BAEDEKER: *Egypt. Handbook for travellers.* 5., átdolg. kiad. Lipcse 1902, XV, XXII, 26. Uő: *Egypt and the Súdân. Handbook for travellers.* 7., átdolg. kiad. Lipcse 1914, XV, XXIV, 37. STORRS: *Orientations...*, 177.

83 EMIN: *Turkey...*, 110.

84 BAEDEKER: *Palaestina...*, [1. kiad., 1875] 7. Uő: *Palästina...*, 2. kiad. (1880), XXVI.

85 EMIN: *Turkey...*, 144–147, 166–167, kül. 166.

tokban érvényes értékeket. Ezen túlmenően a Birodalomban különböző idegen (angol, francia, német, olasz, orosz, osztrák–magyar, spanyol) fizetőeszközök is forgalomban voltak. További jellemzője volt a pénzpiacnak a kettős árendszer, ami a pénzforgalmat is lényegesen befolyásolta. Ez azt jelentette, hogy minden árunak és szolgáltatásnak már békeidőben is két eltérő ára létezett: egy hivatalos, a kormánysszervek viszonylatában alkalmazott ár, valamint egy szabadpiaci ár. A kettő közötti különbség egyre nőtt a háború alatt, s a kormánynak az irányú intézkedései, hogy kikényszerítse a hivatalos árfolyam általános alkalmazását, hatástalanok maradtak.⁸⁶ – Falih Rifki (török névalak: Falih Rifki Atay [1894–1971]) isztambuli török fiatalember, aki bevonulását követően Dzsemál pasa magántitkáráként 1914 végén került Jeruzsálembe, arról számol be memoárjában, hogy egyik napról a másikra hirtelen senki sem fogadott el török papírpénzt. Az történt ugyanis, hogy a postahivatalok azt az utasítást kapták, hogy gyűjtsenek be minden ezüst és más fém pénzt. Arab postahivatalnokok erre gyorsan elterjesztették a hírt, mire a török papírpénz teljesen értékét veszítette. Ekkor Dzsemál pasa elrendelte, hogy – akár a kivégzésig terjedő – súlyos büntetést kap, aki nem fogadja el névértékben a papírpénzt. Ezt a helybéli lakosság tudomásul vette, ám ettől kezdve egyszerűen nem kötött semmiféle üzletet állami intézménnyel. Így azután például a vasút sem tudott fához jutni a mozdonyok fűtéséhez. A kormány erre visszakozni kényszerült: bejelentette, hogy két ár lesz érvényben a fára vonatkozóan attól függően, hogy papír- vagy aranypénzzel fizetnek. Egy fiatal jeruzsálemi arab katona, Ihszán at-Tardzsumán említi naplójában, hogy amint a „bölc” kormány 1916-ban 1 és 5 font névértékű papírpénzt bocsájtott ki, a font értéke rögtön leesett 70, sőt 68 piasztarra, jóllehet korábban 102½, sőt 108 piasztart is ért. Ekkor a kormány kisebb névértékű papírpénzt bocsájtott ki, mire a font értéke emelkedni kezdett, majd újra lesüllyedt 65, sőt 60 piasztarra.

Arra kell gondolnunk, hogy a mindennapi élet során az emberek elsősorban kiscímletű aprópénzt használtak, ezért ragaszkodtak hozzá. Az ember ma is azt tapasztalja több arab országban, hogy nagyobb pénzből sokhelyütt nem tudnak visszaadni a mindennapi életben, ezért azután útnak indulás előtt tanácsos aprópénzzel mindenkor jól felszerelkedni – én magam ezt a gyakorlatot a mai Egyiptomból ismerem. Hatalmas volt az infláció is a háború alatt, amiben döntő szerepet játszott a papírpénz 1915-ben történt nagymértékű fedezetlen kibocsájtása, a „bankóprés” alkalmazása is. Szerepet játszhatott továbbá az a körülmény is, hogy a fém pénzben lévő fémnek saját értéke is volt, ezért az emberek szívesebben alkalmazták, illetőleg fölhalmozni, teaurálni is lehetett – ez természetesen elsősorban az arany- és ezüstérmékre, s kevésbé a réz- és nikkelérmékre volt érvényes. Egyébként a kettős árendszer, a papír- és fém pénz közötti árfolyamkülönbségeket, valamint a vidékről vidékre, városról városra eltérő pénzváltási arányokat természetesen sokan használták ki spekulációs céllal. Egykorú visszaemlékezés szerint ebben a tevékenységben aktívan részt vettek az osztrák–magyar hadseregnek az oszmán birodalomban szolgálatot teljesítő katonái is.⁸⁷

⁸⁶ EMIN: *Turkey...*, 146.

⁸⁷ Karl Hermann MÜLLER: *Die wirtschaftliche Bedeutung der Bagdadbahn. Land und Leute der asiatischen Türkei*. Hamburg 1917, 120–121. Geoffrey LEWIS: An Ottoman officer in Palestine 1914–1918. In: *Palestine in the late Ottoman period. Political, social and economic transformation*. Szerk. David KUSHNER. Jeruzsálem–Leiden 1986, 411. TAMÁRI: *Am al-dzsarád...*, 319–320. PAMUK: *A monetary history...*, 223–224 [The financing of World War I]. EMIN: *Turkey...*, 144–147, 166–167. AARONSOHN: *With the Turks...*, 46. BEN-GAVRIËL: *Jerusalem wird verkauft...*, 83–88, 103–109, 125, 212 és *passim*. HOFELICH: *Tagebücher...*, 37.

Mindebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy „aprópénzmozgás” valóban létezett Szíriában és Palesztinában csakúgy, mint az egész Birodalomban, ámde tágabb perspektívában tekintve nem úgy jelentkezett, ahogyan Kmoskó leírja, s nem is kizárólag a háború következménye volt.

IX. EXKURZUS

Az-Zavara

Az-Zavara, tudományos átírással (klasszikus arab) *az-Zawara*, Kmoskónál *Zaura*, korabeli dokumentumokban esetenként *Zaourah* alakban szerepel – egy környék neve a 19. és 20. század fordulóján Haifától mintegy 2 km-re nyugatra, a Kármel-hegy lábánál, ahol kármelita apácakolostor állott. A név pontos alakjáért Emil Dahernek (Haifa–Stuttgart) tartozom köszönettel, akivel a szerencsés véletlen hozott össze egy születésnap ebéden Svábföldön (Lenningen–Schopfloch). Ő maga haifai születésű, anglikán vallású palesztin, s egész élete során Haifában élt. Ő már nem hallott erről a kolostorról, de katolikus feleségének édesanyja még jól ismeri ezt a nevet: *Dér az-Zavara* (*Dēr az-Zawara*; „Zavara-kolostor”), *Ráhibát az-Zavara* (*Rāhibāt az-Zawara*; „Zavara-apácák”). A régi Haifa belvárosától (óvárosától) nyugat felé a *Rász el-Krúm* (*Ra’s al-Kurūm*) tengerfok irányában menve a német kolóniát, majd Óhaifát (*Ḥayfā l-‘atīqa*) elhagyván haladt el az ember ez idő tájt a kármelita nővérek Zavarában fekvő kolostora mellett. Meistermann és Huber egy ókori erőd maradványait említi ezen a helyen „Burdzs az-Zavara (*Burğ az-Zawara*)” néven, aminek a jelentése szerintük „Csípőtorony (*Ḥiřtenturm*).” (A név második tagja náluk *ez-Zaura* alakban szerepel.) Maga az erőd szerintük az akkori Haifa óvárosának, Óhaifának helyén állott egykoron. Meistermann magyar változatában ez áll: „*Bodzs ez Zaura*, Pat tornya.” A *Bodzs* nyilvánvalóan sajtóhiba *Bordzs* helyett. A „pat/Pat” szót nem tudom értelmezni; az tűnik a legvalószínűbbnek, hogy ez is sajtóhiba a magyar „Part” helyett, s a fordító intenciói szerint itt a „Part tornya,” azaz „Parti torony” kifejezésnek kellene állnia. A *Survey of Western Palestine* 1875-ben történt felvétele a „tengerbe nyúló (?) régi torony maradványait” említi ezen a helyen.⁸⁸ Ha fellapozzuk Meistermann eredeti francia kiadását, ott ezt találjuk: *Bordj ez Zaoura, tour de la Hanche*. Az *hanche* francia szónak a legelső jelentése valóban „csípő”, ámde egyelőre nem sikerült ennek megfelelő jelentésére bukkannom a *zavara* (esetleg *zaura*) arab szónak, s a „Csípőtorony” toponím meggyőző értelmezése sem tűnik könnyű feladatnak. Ennek a francia szónak van azonban több más jelentése is, melyek közül a *görbület*, *hajlás*, *elhajlás*, *ferdeség*, *kanyar* jelentés megvan az arab *zavar/zavara/zaura* (vö. *azvaru* is) szó esetében is.⁸⁹ (Ismeretes, hogy a medinai piacon is volt hajdanán egy *Zaura* [az-Zawrā] elnevezésű hely.)⁹⁰ Ez a megoldás ily módon mindenképp előnyben részesítendő. Arra kell gondolnunk, hogy a franciában a „görbület, hajlás” jelentés az eredeti, s a „csípőizület” jelentés a másodlagos, ami talán az izület alakjára való tekin-

88 MEISTERMANN: *Új útmutató...*, 396. ... *the remains of an old tower projecting into the sea*. CONDER, KITCHENER: *Survey...*, I, 303. Talán nem is a torony, hanem a földnyelv nyúlik a tengerbe?

89 WEHR: *Dictionary...*, 386. A[lbin] de KAZIMIRSKI BIBERSTEIN: *Dictionnaire arabe-français*. [Párizs 1860; reprint.] Bejrút é.n. I, 1026.

90 [BUHÁRI (al-Buḥārī)] Bokhāri, Abou Abdallah Mohammed ibn Ismāil el-: *Recueil des traditions mahométanes*. Kiad. Ludolf KREHL, Th[eodoor] W[illem] JUYNBOLL. Leiden 1862–1908, I, 231¹⁵.

tettel keletkezett. Tehát ennek a névnek a jelentése „a görbület tornya”, ami jelenthet egyszerűen „görbe tornyot”, vagy inkább egy olyan tornyot, amely valamely görbületnél, hajlatnál – például a *parténál* – áll. Ez az értelmezés tűnik a legvalószínűbbnek, minthogy a tengerpart itt valóban görbületet, kanyart ír le: „A [part]görbület[nél álló] torony”, illetőleg „a [part]görbület[nél álló] kolostor”. Létezik azonban az arabban egy *zaura* (*zawra*) alak is, amelynek a jelentése „távolság”, „messzeség”, s ily módon azt a lehetőséget sem zárhatjuk ki, hogy a névalakok mögött ez a jelentés rejtezik: a (Haifából nézve) „messzi torony”, illetőleg „messzi kolostor”.⁹¹ – Ezt a nevet két arab műben sikerült fellelnem. Az egyikben الزورة alak áll, míg a másikban (Szajkali) egy attól kissé eltérő الزوارة alak áll. Az előbbi megfelel az Emil Daher által megadott *az-Zavara* (*az-Zawara*) alaknak, ám *az-Zaura* (*az-Zawra*) alakot is tükrözhet. Az utóbbi *az-Zavára* (*az-Zawāra*) vagy *az-Zavvára* (*az-Zawwāra*) kiejtésre egyaránt utalhat. Mindkét mű szerzője megemlíti, hogy nem írásban látta, hanem beszélgetés során öregektől hallotta az adott alakot. Azt is megemlíti, hogy ez a szó egy környék, egy terület neve volt az általunk is ismert részén Haifának, ám többet nem mondanak róla. Aharon Geva-Kleinberger haifai professzor, aki hosszú idő óta a haifai arab dialektus kutatásával foglalkozik, Simon Hopkins barátom által továbbított kérdésemre azt válaszolta, hogy ennek a szónak az etimológiáját a ma Haifában élő kármelita szerzetesek nem ismerik. Konzultált Yossi Ben-Artzi haifai professzorral, Haifa településtörténetének specialistájával, aki szerint a szó a *zāra/yazūru* „meglátogat, fölkeres” igével áll kapcsolatban és a [Kármel-hegyen álló] nagy kolostorba gyalogosan *ellátogató* hívekre, *zarándokokra* vonatkozik. Ismeretes, hogy az arabban általában ezt az igét, illetőleg származékait használják a zarándoklattal kapcsolatos fogalmak jelölésére, minthogy a zarándokok *fölkeresik, meglátogatják* egy szentéletű, nagy tiszteletnek örvendő személy sírját. Ugyanakkor Geva-Kleinberger professzor szerint a szó pontos alakja nem világos (*zavara/zawara* vagy *zavára/zawāra*), s az sem nyilvánvaló, van-e mássalhangzóképzés (ún. *sadda/šadda*) a szó közepén álló *w* esetében avagy nincs (*zavvára/zawwāra*).⁹² Mindenképp ezt a „zarándokok” jelentés alapján való értelmezést támasztja alá éspedig a *zavvára* (*zawwāra*) alakban, hogy ez megvan a szíriai arab dialektusban, amely közel áll a palesztinai nyelvjáráshoz.⁹³ – Három sarutlan kármelita apáca 1882-ben érkezett Avignonból Haifába azzal a céllal, hogy kolostort alapítsanak a Kármel-hegy területén. Az alapkövetételre 1888-ban került sor, s a tengerpart közelében, a Kármel-hegy lábánál elkészült épületet 1892-ben vették birtokukba. A kolostorépület a 20. század elején a város egyik nevezetességének számíthatott, minthogy többször szerepel egykorú képeslapokon is (99. ill.). Az I. világháború során a török kormány kiutasította az apácákat, a kolostorépületet elkobozta, s kaszárnját, majd hadikórházat működtetett benne. A háború befejezését követően az apácák visszatértek, s 1936-ig használták az épületet, majd eladták és új kolostort emeltek maguknak a Kármel-hegy tetején. Később ezen a környéken épült föl a haifai városi kórház (mai nevén *RAMBAM Health Care Campus*), s az egykori kolostor épülete ily módon a kórház területére került. Ma is áll, jelenleg nővériskola működik benne (*Stone Building, Zeura*

91 LANE: *Lexicon*, 1269. KAZIMIRSKI BIBERSTEIN: *Dictionnaire...*, I, 1026.

92 Aharon Geva-Kleinberger 2015. augusztus 31-én kelt emailje Simon Hopkinshoz, amit ő nekem szeptember 17-én továbbított.

93 Claude DENIZEAU: *Dictionnaire des parlers arabes de Syrie, Liban et Palestine. (Supplément au Dictionnaire arabe-français de A. Barthélemy)*. (Études arabes et islamiques. Études et documents, III). Párizs 1960, 230. Ezt a szót Palmyrából ismeri Cantineau.

Monastery / Binyan ha-Even, Minzar Ze'urah).⁹⁴ 2014. április 12-i számában arról számol be a *Haaretz* című izraeli napilap, hogy a kolostor új életre kelt és újra teljes dicsőségében pompázik többévtizedes elhanyagoltságot követően.⁹⁵

X. EXKURZUS

A „moralisták”

Moralistáknak, illetőleg *casuistáknak* azokat a papokat nevezték a 17–18. századi Magyarországon, akik a súlyos paphiány okán a *theologi speculativi* csoportjával ellentétben nem részesültek rendszeres, alapos teológiai képzésben, hanem csak rövid „gyors-talpalót”, egy-két éves *morális teológiai* vagy *casuistica*-kurzust végeztek, amelynek középpontjában erkölcsi, illetőleg a mindennapi papi működéshez elengedhetetlenül szükséges gyakorlati ismeretek állottak. Pázmány Péter például meghagyta az egyházi előjáróknak, hogy az égető paphiány miatt a hosszú ideig, mintegy 7 évig tartó bölcseleti és teológiai tanfolyamra csak nagyon kevés diákot küldjenek – csakis a legtehetségesebbeket –, míg a többség rövid kurzuson vegyen részt. „A fődolog ugyanis az, hogy nem annyira tudós, mint jámbor és buzgó lelkipásztorokat nyerjen a feldúlt és elpusztult ország.” A spekulatív teológia helyett a gyengébb tehetségű hallgatók Mária Terézia alatt is *theologia moralist* tanultak. A moralista képzés nagyjából a 18. század második feléig követhető nyomon; valamikor a jozefinista reformok idején, 1784 táján szűnt meg. A Pázmáneumban mindenesetre 1717-ben fejezte be tanulmányait az utolsó moralista hallgató, s 1738 után már csak elvétve és csupán rövid időre engedélyezték, hogy moralista tevékenykedjen a házban. A *casus conscientiae* vagy röviden csak *casus* szakkifejezés

94 BAEDEKER: *Palästina...*, 7. kiad. (1910), 213, 218, valamint a 215. oldallal szemben fekvő térképet (*Das nördliche Karmel-Gebirge*). MEISTERMANN: *Nouveau Guide...*, 348. MEISTERMANN – HUBER: *Durch's Heilige Land...*, 410–411. Plan of Haifa. In: F[rederick] PALMER: *Report on the provision of harbour facilities for Palestine*. London 1923. Ez utóbbi tétel az interneten is elérhető: Historic Cities Project. The Hebrew University of Jerusalem, The Jewish National and University Library, Jerusalem: (http://historic-cities.huji.ac.il/israel/haifa/maps/palmer_1923_haifa_c.html). Ld. még: Haifa No. 1. Series K931. (1:10,000) Washington, D.C., Army Map Service 1958. (The University of Texas at Austin, Perry-Castañeda Library, Map Collection. http://www.lib.utexas.edu/maps/world_cities/txu-oclc-21695297-haifa1-1958.jpg) (E két utóbbi tételt 2011. június 6-án töltöttem le. – O.I.) Ld. továbbá YAZBAK: *Haifa...*, 8, 191, 194. HEIMBUCHER: *Orden...*, 2. kiad., II, 573. Von MÜLINEN: *Beiträge...*, 31 (1908) II. tábla. Alex CARMEL: *Geschichte Haifas in der türkischen Zeit 1516–1918*. Ford. Clara ZELLMAYER. (Abhandlungen des Deutschen Palästinavereins). Wiesbaden 1975, 120. Le Carmel du Mont Carmel. In: *Le Carmel en Terre Sainte des origines à nos jours*. Szerk. Silvano GIORDANO. Párizs 1995, 188–197. *Der Karmel im Heiligen Land von seinen Anfängen bis in unsere Tage*. Szerk. Silvano GIORDANO. Ford. Ancilla OBERKOFER, Antonio SAGARDY. Bécs 1995, 188–193. Maj Ibráhím SZAJKALI: *Haifa al-arabijja 1918–1939. At-Tatavvur al-idzstímái va-iktiszádi*. Tabaa 2. (Szilsilat al-mudun al-filasztínijja, 1). [Mayy Ibráhím Şayqalí: *Ḥayfā al-‘arabijya 1918–1939. At-Taṭawwūr al-iḡtimā‘ī wa-iqtisādī*. Ṭab‘a 2. (Silsilat al-mudun al-filasztínijya, 1)]. Bejrút 1998, 87. Rasid al-Háddzs IBRÁHÍM [Rašid al-Ḥāḡḡ Ibrāhīm]: *Ad-difā an Haifa wa-kadijjat Filasztin. Muzakkirāt Rasid al-Háddzs Ibrāhīm 1891–1953*. Takdīm Walid AL-HÁLIDÍ. [*Ad-Difā ‘an Ḥayfā wa-qāḍijyat Filasztin. Muḍakkirāt Rašid al-Ḥāḡḡ Ibrāhīm 1891–1953*. Taqḍīm Walid al-Ḥālidi]. Bejrút 2005, 220. Az egykori kolostorépület a haifai városi kórház honlapján: http://vt.panovision.co.il/rambam_vt/rambam1.html (2012. szeptember 1-jén láttam. – O.I.).

95 Eli ASHKENAZI: 19th century Carmelite monastery returned to public view in Haifa. *Haaretz* 2014. április 12. Uri M. Kupferschmidt (Haifa) professzornak tartozom köszönettel, hogy fölhívta a figyelmem erre a cikkre.

a főbb hit- és erkölcstani igazságokat – esetleg kérdés-felelet formában – tárgyaló tudományágat, illetőleg tantárgyat jelölte, de használatos volt a gyónási *eseteket*, illetve a papnak okvetlenül szükséges lelkipásztori és dogmatikai ismereteket magába foglaló tantárgy megnevezésére, vagy akár egyszerűen a papnak szükséges praktikus ismeretek, a papszenteléshez elengedhetetlen minimum megnevezésére is. Esetenként kézikönyvet jelölt, mely felölelte a kánonokból, a liturgiából s az egyházi tanokból mindazt, amire a lelkészkedő papnak szüksége lehetett. Pázmánynál a *casuum* gyakorlati erkölcstant jelentett. A *casuistica* („esettan”) az életben előforduló vagy lehetséges *konkrét eseteken* keresztül tárgyalja a gyakorlati tudományokat (erkölcstan, jogtan stb.).⁹⁶

XI. EXKURZUS

Sehle

Sehle (török *Şeyhli*, általam kikövetkeztetett arabírástól alak *شيخلى*, francia *Cheikhli*, a törökben a *Şihli manastır* alak is előfordul) kis falu *Akbez* település közelében a mai Törökországban; ez a terület történetileg Szíriához tartozott. *Akbez* a korabeli francia dokumentumokban *Akbès* alakban szerepel, míg török, francia és német térképeken *Ekbaz*, *Ekbès* alakokkal is találkozunk. *Akbez* az Amánusz-hegység keleti lejtőin fekszik, a *Hatay* (korábban *Antakya* [*<Antiókhia*]) városától északra található *Hassa* kisvárostól 6 km-re pontosan északi irányban s nem tévesztendő össze a közeli Mídán Ikbisz határlomással a mai török-szír határ szíriai oldalán, a Bagdad-vasút mellett.⁹⁷ A falu a környék központja, az egész környék lakosságának száma – a nomádokat is beleértve – mintegy 3.000 volt 1893 táján. A falu hegyektől körülvevett, természetes „amfiteátrumban” fekszik az Amánusz-hegység legelső nyúlványai között, amely egy szűk hegyszoroson keresztül az Antiókhiai-síkságba nyílik; a szoros mélyén patak fut, amely tavasszal hatalmas árrá dagad. A falu környékének növény- és állatvilága rendkívül gazdag. *Sehle* még *Akbez*nél is kisebb település, és az utóbbitól mintegy 4 km távolságra északra (illetőleg mintegy 3 perc mértékben egészen csekély mértékben keletre) fekszik – csak a nagyon

96 Fazekas István szíves közlése, valamint az alábbi források alapján: BREZNAY Béla: A budapesti kir. magyar tudomány-egyetem hittudományi karának tanulmányi rendszere történeti fejlődésében az alapítástól napjainkig. In: uő: *Milléniumi dolgozatok*. Budapest 1896, 2. MIHÁLYFI Ákos: *A papnevelés története és elmélete*. Budapest 1896, I, 145, 158–159, 199, 207, 210, 255; II, 134–135. HERMANN Egyed: I. időszak. A hittudományi kar története 1635–1790. In: HERMANN – ARTNER: *A hittudományi kar története...*, 8, 12. HERMANN: *A katolikus egyház...*, 254, 308. *A Pallas nagy lexikona...*, X, 302. FAZEKAS: A Pázmáneum története..., 16, 26, 38, 45, 65, 68, 83, 85–95.

97 Arab névváltozatok: میدان اکبس, *Midān Ikbis*, *Maydān Ikbis*, *Midān Akbis*, *Maydān Akbis*, *Midān Akbas*, *Maydān Akbas*. Török névalak: *Meydaniekbez*. Ma a település lakói kurdok. Kurd névalak: *Meydan Ekbaz*. *Akbez* és ezen település viszonya igen gyakran jelentkezik problémaként a biológiai szakirodalomban, minthogy *Akbez* gyakran szerepel különböző fajok lelőhelyeként, ámde aránylag jó térképeken sem található meg. Így azután gyakorta azonosítják a könnyebben fellelhető és hasonló nevű *Meydaniekbezzel*. Ld. pl. W[alter] HEINZ: Beitrag zur Kenntnis der Gattung *Carabus* L. (Col. *Carabidae*). Die Verbreitung der Untergattung *Archicarabus* in der Süd- und Osttürkei mit Beschreibung einer neuen Subspecies. *Koleopterologische Rundschau* 53 (1977) 11, lábjegyzet. (http://www.landesmuseum.at/pdf_frei_remote/KOR_53_1977_0009-0013.pdf) (2013. október 30-án olvastam.) *Şihli manastır* földrajzi koordinátái: 36,9167 (36°55'0.120"N) északi szélesség és 36,5000 (36°30'0.000"E) keleti hosszúság; a tengerszint feletti 1070 m magasságban fekszik. Ld. TopGlobus.ru; <http://www.topglobus.ru/gorod?i=2334762&n=San+Antonio>. Láttam 2015. november 17-én. – O.I.

részletes térképek tüntetik föl. Akbezből mintegy két (más forrás szerint mindössze háromnegyed) óra alatt lehetett eljutni gyalogszerrel Sehlébe – a nagy szintkülönbségek miatt tarthatott ilyen sokáig az út. A faluból elindulva két órán át fölfelé kellett menni egy szurdokon keresztül, majd miután az ember kissé lejjebb ereszkedett, elérte egy magasán fekvő, elbűvölő völgy alját, ahol egyszerű trappista kolostor állott a falu közelében (*Trappe de Notre Dame du Sacré Cœur*). A délfanciaországi Havas Boldogasszony kolostor (*Notre Dame des Neiges*) trappistái alapították 1882-ben „menedék-apátságként” arra az esetre, ha el kellene hagyniuk Franciaországot az 1880. évi Jules Ferry-féle egyházellenes törvények következtében.⁹⁸ Ténylegesen 1920 táján szűnt meg, míg 1926-ban nyilvánították hivatalosan is megszűntnek. Nagy hírnévre azáltal tett szert, hogy 1890 és 1897 között itt működött Charles de Foucauld atya.⁹⁹

XII. EXKURZUS

Az Auguste Victoria-komplexum

A terjeszkedő európai nagyhatalmak 1880-tól kezdve egymással versengve igyekeztek jeruzsálemi jelenlétüknek – egyben igényeiknek – jól látható módon, építészetileg is nyomatékot adni olyképpen, hogy sorban emeltek a város különböző, lehetőleg kiemelkedő, illetőleg történelmi vagy vallási szempontból mérvadó fontosságú pontjain a város összképétől teljességgel idegen templomokat, reprezentációs épületeket a korabeli Európában divatos historizáló stílusokban. Ezek közül is messze kitűnik a Vilmos császár feleségéről elnevezett épületegyüttes, az „Auguste Victoria-komplexum” (60. ill.), amely a császári pár 1898-ban tett látogatásával kezdetét vett új német Palesztina-politikát volt hivatva jelképezni.¹⁰⁰ A terveket Robert Leibnitz (1863–1929) készítette a császár által templom- és várépítményeiben „Hohenzollern birodalmi stílusként (*hohenzollerischer Reichsstil*)” favorizált neoromán stílusban.¹⁰¹ Alapkövét 1907-ben helyezték el, 1910-ben avatták föl, és ma kórházként működik (*Augusta Victoria Hospital*). A város kiemelt

98 Az említett kolostor (*Notre Dame des Neiges*) La Bastide-Puylaurent falu mellett Ardèche megyében, Saint-Laurent-les-Bains mellett, Aubenas-tól nyugatra fekszik.

99 Le Comte (Amédée) de PIELLAT: Monastère de N[otre]-D[ame] du Sacré Cœur, en Syrie. *L'Union cistercienne* 2 (1895), 12. szám (1895. június) 240–244. (Korábban megjelent a *Pèlerin* c. folyóirat 1894. december 23-i számában.). René BAZIN: *Charles de Foucauld, explorateur du Maroc, ermite au Sahara*. Párizs 1921, 109–116. Uő: *Charles de Foucauld, hermit and explorer*. Ford. Peter KEELAN. New York 1923, 83–88. Bernard DELPAL: *Le silence des moines. Les trappistes au XIXe siècle: France–Algérie–Syrie*. Párizs 1999, 440–446. De Piellat gróf és Bazin művére André De Neve trappista szerzetes (Onze-Lieve-Vrouw van het Heilig Hart-apátság, Westmalle, Belgium) hívta föl figyelmemet 2011 tavaszán folytatott email-levelezésünkben, s az előbbi szövegét rendelkezésemre is bocsájította. René Bazin Louis Massignon kiemelkedő francia iszlámkutató bízta meg Charles de Foucauld életrajzának megírásával, miután ő maga összegyűjtötte de Foucauld atya papírjait. Ld. még Charles DELAGRANGE: Notice sur le pays d'Akbès (Haute Syrie), sa position géographique, sa flore et sa faune. *Annales de la Société Entomologique de France* 64 (1895) XCI–XCIV. (Bulletin des séances et bulletin bibliographique de la Société Entomologique de France).

100 A császárné maga az *Auguste Victoria*-névalakot használta, de előfordul *Auguste Viktoria*, *Augusta Viktoria*, valamint *Augusta Viktoria* változat is.

101 Összhatásában az építmény igen közel áll az ekkor porosz uralom alatt álló Posen (ma: Poznań Lengyelországban) városában 1903 és 1913 között Franz Schwechten tervei alapján emelt császári Várhoz (*kaiserliches Residenzschloss / Kaiserschloss*). Dieter DOLGNER: Der Architekt in Deutschland

pontját uraló, középkori német erődöt idéző hatalmas építmény („új johannita erőd”), amely egyáltalán nem illeszkedik a város összképébe, sőt stílusával csakúgy, mint túl-dimenzionált méreteivel rendkívül zavarólag hat, a korabeli német expanziós törekvések hű kifejeződése az építészet terén. Egy derék ferences barát szerint inkább a Rajna völgyébe, semmint mostani helyére való. Nem fér hozzá kétség, hogy – legalábbis manapság – minden jóérezsű idevetődő német zarándok elszörnyed és szegyen lesz úrrá rajta, valahányszor erre a masszív toronnyal ékesített erődítményre téved a tekintete. Kmoskó természetesen nem ilyen reakcióra gondolt, midőn költői kérdésért feltette. Bizonyára már a kortársak egy része sem látott mást ebben a vállalkozásban, mint a német jelenlét és aspirációk kifejezését, valamint „imperialista-reprezentatív célok érdekében történt pénz pazarlást”. Ez az építmény mindenestre szervesen kapcsolódik a Németországban ekkortájt zajló nagyszabású várújjáépítések sorához, melynek legjellemzőbb tagjai a *Hohkönigsburg* Elzászban (ma *Haut-Kœnigsbourg* Franciaországban), a *Wartburg* Thüringiában és a *Marienburg* az egykori Nyugat-Poroszországban (ma *Malbork* Lengyelországban), amelyek a „német kultúra és hatalom jelképül” szolgáltak. A kortársaknak – különösen az angoloknak és franciáknak – az sem kerülte el a figyelmét, hogy ez a vallási célokat szolgáló, kegyes építmény egyúttal pompás erőd is, amely a várost északi irányból uralja, csakúgy, mint a Damaszkuszi-kapu előtt ekkortájt, szintén a németek által hitbuzgalmi céllal felépített, katolikus Szent Pál-hospícium, amely erőd-ként alkalmas volt arra, hogy a várost keleti irányból ellenőrizze – a pártázat fogai között elsőrangú lőrések nyíltak (59. ill.).¹⁰² Elkészültek az Auguste Victoria-komplexum Palesztina legmodernebb, legnagyobb luxussal ellátott épülete volt, amelynek belsejében fürdőszobával, illemhellyel is találkozhatott a látogató, illetőleg itt alkalmaztak legelőször külön saját elektromos generátort az áramellátás biztosítására.¹⁰³ Az első világháború alatt az Oszmán Birodalom egyik legnagyobb hatalmú vezetője, Dzsemál pasa, a 4. hadsereg főparancsnoka és tengerészeti miniszter, valamint Szíria kormányzója lakott az épületegyüttesben, ahonnan „szultánként uralkodott Szíria-Palesztina fölött”. A második világháborút követően kórház működött benne Taufik Kanaán (1882–1964), kiemelkedő palesztin orvos-etnográfus (60–62. ill.) vezetése alatt, aki családjával együtt a komplexumban lakott.¹⁰⁴

zwischen Historismus und Jugendstil. In: *Der Architekt. Geschichte und Gegenwart eines Berufsstandes*. Szerk. Winfried NERDINGER. München–London–New York 2012, 144, 9. ill.; 145.

102 STORRS: *Orientations...*, 289, 2. jegyzet. A katolikus Szent Pál-hospíciumról ld. a *Jelentés* 298. jegyzetét.

103 BALLOBAR: *Diario...*, 303, 8. jegyzet. Más hagyomány szerint elektromosságot legelőször a Notre Dame de France komplexumban alkalmaztak legelőször Jeruzsálemben. *The storyteller of Jerusalem...*, XIX. Vö. a XIV. exkuzust alább.

104 Franz Fellingernek, az osztrák–magyar zarándokház rektorának 1915. május 18-án kelt levele Joh. Dobretsberger professzorhoz (Linz, Rüdigerstrasse). K.u.k. Kriegsüberwachungsamt an das k.u.k. Ministerium des Äußern (Wien, am 1. Juli 1915): „Anverwahrt beehrt sich das Kriegsüberwachungsamt die Abschrift eines von der k.k. Polizeidirektion Wien vorgelegten Briefes zu übermitteln. Der Brief enthält interessante Informationen über Verhältnisse in der Türkei, insbesondere Palästina.” ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A. I 762. Generalia X/41. (a. Allgemeines 1915–1918). Z. 3822/1915. HOADE: *Guide...*, 258–259. BEN-ARIEH: *Jerusalem...New City...*, 346–348. *Kultureller Wandel...*, 141. Hermann TEIFER: *Israel. Mit dem Westjordanland*. 2. kiadás. (Artemis-Cicerone. Kunst- und Reiseführer). München–Zürich 1988, 36–37, 124. SPEITKAMP: *Deutschlands »Superbauten«* ..., 118–127. CARDINI: *La Custodia...*, 177.

XIII. EXKURZUS:

A dönme

Eredetileg egy nagyhatású zsidó „ál-messiás”, Sabbatáj Cvi (1626–1676) követői között a 17. század végén létrejött kabbalista szekta tagjai. Fenyegetés alatt Sabbatáj Cvi áttért az iszlámra, majd hívei is fölvtették az iszlám vallást. Pejoratív nevük jelentése törökül „áttért (mármint az iszlámra)”, illetve „hitehagyott”. A zsidók hitehagyottnak tartják őket, míg a muszlimok egy része áttérésüket nem tekinti őszintének. Az összeesküvés-elméletek kedvelői előszeretettel tulajdonítanak nekik mindenféle negatív és káros hatást a zsidókkal, szabadkőművesekkel és kommunistákkal egyetemben. Így például gyakori, ámde mindeddig sohasem bizonyított vád ellenük, hogy megengedhetetlenül szabados szexuális életvitelt folytatnak, amennyiben egymás között cserélgetik asszonyaikat. Nagyrészt Thesszalonikiban éltek és a nagy török-görög lakosságcsere során – mint muszlimokat – 1924-ben áttelepítették őket Törökországba. Minthogy egyes tagjaik jelentős szerepet játszottak az ifjútörök mozgalomban, továbbá az ifjútörököket hatalomra segítő lázadás is Thesszalonikiból indult ki s mindkettő eredetileg titkos társaságként indult, sokan az egész ifjútörök mozgalmat titkos zsidó (és szabadkőműves) társaságnak tekintették.¹⁰⁵ Abban, hogy ez a nézet az angolszász világban is elterjedt, jelentős szerepet játszott egy korabeli bestseller regény, ahol ezt olvassuk az „Enver és becses Bizottsága / *Enver and his precious Committee*” névvel illetett ifjútörök vezetőkről: „Intelligens fickó vagy, így felteszed a kérdést, hogyan szerezhette meg az irányítást egy büszke faj fölött egy lengyel kalandor, mármint Enver, és egy zsidókból és cigányokból álló gyülekezet.” Jóllehet ezt *expressis verbis* nem mondja ki, ámde nyilvánvaló, hogy a szerző Envert nem *római katolikus* lengyel kalandornak, hanem lengyel *zsidónak* tekinti. A „Bizottság/Committee” szó mindenesetre az ifjútörök mozgalom angol nevére utal: *Committee of Union and Progress* [*Egység és Haladás Társaság / İttihad ve Terakki Cemiyeti / Comité Union et Progrès*].¹⁰⁶ A brit külügyminisztérium és diplomáciai szolgálat mindenesetre szentül meg volt győződve, hogy az ifjútörökök kripto-zsidó internationalisták, akikben nem szabad megbízni.¹⁰⁷ Emlékirataiban Ronald Storrs angol diplomata és politikus is „a Boszporusznál most uralkodó zsidókról” ír, minthogy véleménye szerint az Egység és Haladás Társaság, azaz az ifjútörökök hivatalos pártja „nagyrészt dönme – kripto-zsidó – befolyás alatt állott.”¹⁰⁸ Mások úgy vélték, hogy valójában az egykori janicsárok örökségét továbbvivő bektási dervisek rejtőznek az ifjútörökök mögött, míg ismét mások a szabadkőműveseket, illetőleg az olasz *Carbonarik* mozgalmát vélték felfedezni a háttérben.¹⁰⁹

105 Jacob M. LANDAU: The *dönmes*: crypto-Jews under Turkish rule. *Jewish Political Studies Review* 19 (2007) 1–2. szám (2007. tavasz) 109–118. (Az interneten olvastam 2011. április 21-én. – O.I.). McMEEKIN: *Endgame*..., 44–45, 55–56.

106 John BUCHAN: *Greenmantle*. New York 1916, 16. McMEEKIN: *The Berlin-Baghdad express*..., 75 (jegyzet), 76–78, 342.

107 McMeekin adatai szerint a brit külügyminisztériumot Gerald Fitzmaurice, a brit követség dragománja győzte meg erről. McMEEKIN: *Endgame*..., 86.

108 STORRS: *Orientations*..., 162.

109 McMEEKIN: *Endgame*..., 44–45.

XIV. EXKURZUS:

A jeruzsálemi „térparancsnokság” avagy „hadtápparancsnokság”

Az 1884 és 1887 között emelt *Notre Dame de France* elnevezésű hatalmas zárándokházzal (82–86. ill.) van szó, amely az Óváros közvetlen szomszédságában áll, szemben az Újkapuval; megnyitásakor Jeruzsálem legnagyobb épülete volt 410 szobájával. Egyik forrásunk szerint itt alkalmaztak legelőször elektromosságot Jeruzsálemben, míg másutt azt olvassuk, hogy ezzel a nevezetes vívmánnyal az Auguste Victoria-komplexum büszkélkedhetett. Ahhoz mindenesetre semmi kétség nem férhet, hogy a város egyik legmodernebb, legkorszerűbb épületének számított ekkortájt.¹¹⁰ A világháború kitörését követően az oszmán hatóságok kisajátították és egy katonai hivatalt helyeztek el benne. Kmoskó szerint a kérdéses intézmény térparancsnokság volt. A „térparancsnokság (ném. *Platzkommando*)” a katonaságnál olyan helyi jelentőségű, a magasabb katonai szervek munkáját támogató és elősegítő hivatal, amelynek feladata a helyőrségi szolgálat elosztása, az őrségek felügyelete, elszállásolási ügyek, a rend fenntartásáról való gondoskodás ünnepélyeknél, stb.¹¹¹ Ám Kmoskó ebben az esetben tévedett. Egy korabeli fényképen (84–85. ill.) látható fölirat szerint ugyanis a hivatal török neve *Kudüs menzil müfettişliğı karargâhı* volt, ami magyar fordításban így hangzik: „Jeruzsálemi hadtápparancsnokság”.¹¹² Ugyanakkor Jeruzsálemben, az Olajfák hegyén lévő Auguste Victoria-komplexumban (*Avğusta Viktorya kasrı*) székelte a 4. oszmán hadsereg parancsnoksága (*Dördüncü Ordu Kumandanlığı / Dördüncü Ordu Karargâhı*), amelynek állományában nem találunk hadtáppügyekkel foglalkozó személyt.¹¹³ Ezért arra kell gondolnunk, hogy az említett hadtápparancsnokság nem egy egyszerű hadtápparancsnokság volt a 4. hadsereg alá tartozó hadtápparancsnokságok közül, hanem valójában az egész hadsereg hadtáp-ügyeit felügyelte-irányította, s ily módon az osztrák–magyar rendszer „hadsereghadtápparancsnokságának” felelt meg. Ezt korabeli ausztriai német szakkifejezéssel 1909 óta *Armee-Etappenkommando*-nak nevezték, s a szintén 1909-ben bevezetett magyar alak ennek a szakkifejezésnek a tükörfordítása. A német hadseregben az *Etappeninspektion* kifejezés volt használatban ugyanebben az értelemben. Nem férhet hozzá kétség, hogy Eugen Hoefflich osztrák katona is erre az épületre gondol, amikor Jeruzsálemmel kapcsolatban a török hadtápparancsnokság (*türkisches Etappenkommando*) épületét említi.¹¹⁴ Az embernek az a benyomása, hogy a török alak a birodalmi német ki-

110 BAEDEKER: *Palästina...*, 7. kiad. (1910), 20. BEN-ARIEH: *Jerusalem...New City...*, 283–284. *The storyteller of Jerusalem...*, XIX. BALLOBAR: *Diario...*, 303, 8. jegyzet.

111 *A Pallas nagy lexikona...*, XVI, 115. KARL GLÜCKMANN: *Das Heerwesen der österreichisch-ungarischen Monarchie*. 12. kiad. Bécs 1911, 300–301. [Üö:] *Az osztrák–magyar monarchia hadainak szervezete*. A Glückmann-Vághó-féle hasoncímű könyv nyomán átdolgozott 2. kiadás. Budapest 1904, 449–450.

112 A török alak helyes kiolvasásáért és az értelmezésben nyújtott segítségért Dávid Gézának tartozom köszönettel. – O.I.

113 Memoárjaiban Ali Fuád (Erden) pasa, a 4. hadsereg vezérkari főnöke részletesen ismerteti a parancsnokság fölépítését. ERDEN: *Birinci...*, 131–143.

114 *Handbuch für Heer und Flotte. Enzyklopädie der Kriegswissenschaften und verwandter Gebiete*. Szerk. Georg von ALTEN. Berlin–Lipcse–Bécs–Stuttgart 1909–1914, III [1911], 434–440 [*Etappenwesen*]. GLÜCKMANN: *Das Heerwesen...*, 15, 318. [Üö:] *Az osztrák–magyar monarchia hadainak szervezete...*, 475. Ausztriában és Magyarországon 1909-ban megváltoztatták a releváns megnevezéseket! Ld. még Meyer's *großes Konversations-Lexikon*, 6. kiad., Lipcse 1905–1909, VI, 135–136 [*Etappe*]. *A Pallas nagy lexikona...*, VIII, 505 [hadtáp; hadtáp-állomások]. A „hadtápparancsnoksággal” kapcsolatban különböző angol forrásokban az alábbi kifejezések olvashatók: *logistic stage*, *communications zone*, illetőleg *residence inspector*

fejezés tükörfordítása. Ezt a föltételezést alátámasztja az a körülmény, hogy 1882-től kezdve egyre nagyobb mértékben vettek részt német katonai vezetők az oszmán hadsereg újjászervezésében. A német és az osztrák–magyar hadseregben ez a kifejezés mindenesetre az egy-egy önálló hadsereghez tartozó legfelső hadtápparancsnokságot jelentette, amely alá alsóbbszintű hadtápparancsnokságok tartoztak s amely az egész hadsereg hadtáp-ellátását irányította. A jelen kutatás keretei között nem nyílt lehetőség arra, hogy az oszmán hadsereg felépítését is részletes vizsgálat tárgyává tegyük ebből a szempontból.¹¹⁵ Mindezek alapján az is nyilvánvalóvá válik, hogy az arabból átvett török *menzil* itt „hadtáp” jelentéssel bír „pihenő- vagy nyugvóállomás (*Rastort*)”, illetőleg „élelmezőhely (*Verpflegungsort*)” jelentésben. Ismeretes, hogy a „hadtáp” szó ekvivalensének tekintett német *Etappe* (francia *étape*-ből) szó eredetileg egy olyan távolságot jelölt két helység között, amelyet egy nap alatt lehetett megtenni gyalogmenetben, ám a későbbiek során ez a szó más, az eredetitől akár lényegesen eltérő jelentéseket is fölvett.¹¹⁶ Arra kell gondolnunk, hogy Kmoskó, aki legjobb tudomásunk szerint sohasem volt katona, összetéveszthette a katonaság ellátását stb. intéző hadtápparancsnokságot a térparancsnoksággal, vagy talán nem is tudta, mi a különbség a két intézmény között. Egyébként Jeruzsálemben a *karargâh* kifejezést „parancsnokság” értelemben is használta a hadsereg. Ennek az egy-egy arab és perzsa elemből összetett szónak az eredeti jelentése mindössze „lakhely”, „nyugvóhely”, „olyan hely, ahol [valaki vagy valaki] nyugalomban van”, illetve „székel”.¹¹⁷ Az említett hivatalt arabul röviden *Manzil*nak nevezték; ez az arab *al-Manzil al-Aszkari* (*al-Manzil al-‘Askarî*) kifejezés rövid változata. Élén az albán nemzetiségű Ali Rausan bej ezredes állott (51, 82–83. ill.). Neve címeivel együtt arabul így hangzott: *Amîrâlâj Arkân Harb al-Kâid Ali Rausan Bê, Mufattis al-Makarr al-Idâri* (*al-Manzil al-Aszkari*) *li-l-Dzsajs al-Uszmâni ar-Râbi* (*Amîrâlâj Arkân Harb al-Qâ'id ‘Alî Rawšan bēy, Mufattiš al-Maqarr al-Idârî [al-Manzil al-‘Askarî] li-l-Ġayš al-Uṭmânî ar-Râbî*), míg a törökben Ali Rušen Bey-ként ismeretes. (A *Rausan/Rušen* szó az arabban és a törökben is perzsa kölcsönszó: a perzsa *rousan* [roušan] jelentése „világos”, „fényes”).¹¹⁸ Kézenfekvőnek tűnik, hogy az arab anyanyelvűek eze-

– ez utóbbi nyilvánvalóan a hadtápparancsnok megfelelője. Szalím Tamári is *residence inspector*ként adja meg Ali Rausan bej törökről arabra fordított *mufattis manzil* címét. TAMARI: *Locust...*, 24. Jómagam az alábbi megfelelőket találtam a korabeli viszonyokat szem előtt tartó szakirodalomban: *military supply-station inspectorate*, *Army Transportation Inspectorate* (*Ordu Menzil Müfettişliği*), *Army Lines of Communication Inspectorate* (*Ordu Menzil Müfettişliği*). Ld. Mehmet BEŞİKÇİ: *The Ottoman mobilization of manpower in the First World War. Between voluntarism and resistance*. (The Ottoman Empire and Its Heritage, 52). Leiden 2012, 138, 342. Edward J. ERICKSON: *Ottomans and Armenians. A study in counterinsurgency*. New York 2013, *passim*. *Conflict and conquest in the Islamic world. A historical encyclopedia*. Szerk. Alexander MIKABERIDZE. Santa Barbara–Denver–Oxford 2011, I, 507. BEN-GAVRIËL: *Jerusalem wird verkauft...*, 203.

115 Vö. DANE: *British campaigns...*, I, 1–14 [“German ‘penetration’ in Turkey”]. *Birinci dünya harbi’nde Türk harbi*. IV. *Sina–Filistin cephesi*. Ankara 1979–1986.

116 *Katonai szótár: Német-magyar rész*. A magyar kir. Honvédelmi Minisztérium [sic] hivatalos kiadása. Budapest 1906, 109. *Handbuch für Heer und Flotte...*, III, 434.

117 REDHOUSE: *Lexicon*, 1442a. STEINGASS: *Dictionary...*, 961b. WEHR: *Dictionary...*, 752 [qarār; maqarr]. ERDEN: *Birinci...*, 80–81, 131–143, 4. sz. ill. a könyv végén (*Ordu Karargâhi*). Ld. még VELTZKE: *Unter Wüstensöhnen...*, 15, 114; ez a mű a birodalmi német szakkifejezéseket használja! MORAN: *Sözlük...*, 326b, 581b.

118 Az arab alakok TAMARI: *Âm al-dzsarâd* című művéből származnak. Ld. továbbá REDHOUSE: *Lexicon*, 993b. Heinrich F. J. JUNKER – Bozorg ALAVI: *Wörterbuch persisch-deutsch*. 4. kiad. Lipce 1981, 369. Ez a szó az arabban közszóként speciális *terminus technicus*ként használatos, vö. Harlampij Karpovics BARANOV: *Arabszko-russzkij szlovár*. 2. kiad. Moszkva 1958, 403a. WEHR: *Dictionary...*, 367. Muḥammad

ket az arab kifejezéseket a török szakkifejezésektől eltérően, a szavak köznapi jelentésének megfelelően értelmezték: „Katonai hivatal” (*al-Manzil al-Aszkari* [*al-Manzil al-‘Askarī*]), illetőleg „Igazgatási központ” (*al-Makarr al-Idāri* [*al-Maqarr al-Idārī*]), sőt akár egyszerűen csak „Igazgatóság” értelemben. Az ő értelmezésükben tehát az arab *manzil* szó nem „hadtáp”, hanem a köznapi „hivatal”, „központ”, „székhely” jelentéssel bírt.

XV. EXKURZUS:

Paul Sbath neve

Latinbetűs szövegekben többnyire *Paul Sbath* alakban áll, későbbi publikációiban ő is így használja; arabírási formája: *Bōl Sbāt* / *Būlos Sbāt* (بولس سباط). Kmoskó utazásának idején (1916–1917) azonban családnevét még „Asbath” alakban írja, s egy cikkben is így szerepel a neve, mely röviddel a háború kitörését megelőzően íródott: Père Paul Asbath (القس بولس اسباط). Mindazonáltal ezen az utóbbi helyen némi zavar figyelhető meg: a 3 részben megjelent cikk első részében következetesen „Paul A. Sbath” alakot használ a szerkesztő (François Nau), míg a következő két részben már „Paul Asbath” szerepel. Talán félreértelmezte a nevet a szerkesztő? A változtatásra bizonyára a szerző kérésére került sor. Egyben azt is föl kell tételeznünk, hogy a szerkesztő a nevet „Sbath” alakban ismerte, és ezért írta le így eredetileg. A francia wikipédia arab átírásban az emfatikus *ṣ*-t tartalmazó *Ṣbāt* alakot szerepelteti (https://fr.wikipedia.org/wiki/Paul_Sbath) a megfelelő szócikkben. A számomra elérhető forrásokban és internetes könyvtárkatalógusokban mindenütt a nem-emfatikus *szín*-betű (س) áll *Paul Sbath* nevében. Így szerepel például *al-Masra* (*al-Mašraʿ*) című, a háború befejezését követően, 1924-ben magánkiadásban megjelent művének címlapján is (القس بولس سباط / *P. Paul Sbath*), ám Barthélemy monumentális nyelvjárási szótára a keresztény családnévként a *bēt ṣbāt* alakot hozza emfatikus *ṣ*-szel. A *Sbāt* alak a legvalószínűbben úgy magyarázható, hogy a nevet ő maga a *sibṭ* szó többesszámú dialektális *sbāt* alakjaként értelmezi, amely megfelel a klasszikus *sibṭ*/*asbāt* „törzs”; „felettebb kiemelkedő, kiváló gyermek” szó többesszámú alakjának. Az emfatizáció szempontjából történő hasonulás gyakorta megfigyelhető jelenség egy adott szón belül (esetünkben *s* > *ṣ* az emfatikus *ṭ* miatt), s az is ismeretes, hogy a klasszikus *fiʿl* típus többesszámú *ʿafāl* alakjának a szíriai arab dialektusban leginkább a *fāl* alak felel meg, minthogy az aleppói dialektusra csakúgy, mint számos más szíriai dialektusra jellemző az első hangsúly nélküli rövid magánhangzó eliziója: *ʾašḡār/šḡār* „fák”, *ʾabrāḡ/brāḡ* „tornyok”. Egyesek ugyanakkor – klasszikus reminiscenciaként – az *ʿafāl* alakot is használják. Barthélemy monumentális szíriai arab dialektális szótára szerint ugyanakkor ez a közismert családnév valójában a szír nyelvből kölcsönzött klasszikus arab *šubāt* „február” szó dialektális *sbāt* alakja, amely szerinte egy középarab *subātu* alak közbeiktatásával jött létre.¹¹⁹

Muḥammad AMĪN, Laylā ʿAlī IBRĀHĪM: *Al-Muṣṭalahāt al-mīʾmāriyya fī l-waṭāʾiq al-mamlūkiyya* (648–923h) (1250–1517m). Kairó 1990, 58.

119 BARTHÉLEMY: *Dictionnaire...*, 376, 425. MARK W. COWELL: *A reference grammar of Syrian Arabic (based on the dialect of Damascus)*. (Arabic series, 7). Washington, D.C. 1964. 6–8, 26, 218–219. HEINZ GROTZFELD: *Syrisch-arabische Grammatik (Dialekt von Damaskus)*, (Porta linguarum orientalium, Neue Serie, 8), Wiesbaden 1965, 61. LANE: *Lexicon*, 1294c–1295a. Catalogue (1912)..., 223, 280, 449, 450. Catalogue (1913)..., 241, 450. Catalogue (1915–1917)..., 276, 482. KALLAS: *The Aleppo dialect...*, 227.

XVI. EXKURZUS: „A vas feni a vasat”

Kmoskó utal a szír-katolikus Rahmáni pátriárka kapcsán arra, hogy a mósziuli domonkosoknál tanulván az ifjú 1862-ben nagy feltűnést keltett a válaszával, melyet William Gifford Palgrave (1826–1888) angol jezsuita arabistának és felfedező-utazónak adott arra a kérdésére: „Mi az: a vas feni a vasat?” Erről az esetről Tarrázi számol be és Kmoskó is bizonyára tőle vette át, ámde nem pontosan adja vissza a történetet. A kérdést nem Palgrave, hanem melkita (görög katolikus) arab papkísérője, a későbbi IV. Butrusz al-Dzsurdzsíri (*Butrus IV. al-Ġurayġirī*; 1841–1902; 80. ill.) melkita pátriárka tette föl, és nem úgy hangzott, ahogyan ez Kmoskónál szerepel. Tarrázi szerint al-Dzsurdzsíri azt kérte az ifjútól, hogy magyarázza meg ezt a kifejezést: „»Vasat vas hasít«, s a diák olyan választ adott, amely bizonyította éleselméjűségét és a tudomány iránti erős hajlamát.”¹²⁰ Az arab kifejezés (*inna l-ḥadīd bi-l-ḥadīd yuflaḥ*) fordítható még a következő módokon is: „Vasat vas vág meg.” Szabadabban: „Vas feni a vasat.” „Vassal csak vas tud bánni.” Tehát nem egy *egy* szóval megválaszolható kérdés hangzott el, hanem Palgrave melkita kísérője *magyarázatot* kért, ami nyilvánvalóan hosszabb kifejtést igényelt. Kmoskó elbeszélését olvasva, amely csak egyszavas választ tételez föl, az emberben rögtön fölmerül a kérdés: és tényleg, mi az? És hiányérzete van, mert Kmoskó adós marad a válasszal. Ám a Tarrázinál olvasható változatban az olvasónak nincs hiányérzete, ha a szerző nem közli a szükségszerűen hosszabb terjedelmű magyarázatot. Ezt az arab világban elterjedt közmondást egyébként többféleképpen is értelmezik. Így például Wehr gyakran forgatott modern arab szótára szerint jelentése: durvaságra durvasággal kell válaszolni.¹²¹ Ugyanígy értelmezi Majdání híres közmondásgyűjteménye is: erős/kemény (*ṣadīd*) dologhoz (*amr*) erős/kemény dolgot kell használni, ami hasonlít hozzá és megfelel neki.¹²² Ugyanakkor ez a mondás a Bibliában is szerepel (Példabeszédek 27, 17), s noha jelentése ott sem teljesen egyértelmű, leginkább így értelmezik: „Vas élesíti a vasat, s egyik ember alakítja a másikat.”¹²³ Arra gondolhatunk, hogy a diák azzal keltett feltűnést, hogy rögtön felismerte a kérdésben a bibliai idézetet, s az értelmezésben is bizonyára a Bibliát követte. A Bibliában ugyanis a vers második fele leszűkíti a lehetséges értelmezések körét, s ily módon az arabban általánosan elfogadottól némiképp eltérő értelmezést kíván meg a vers első fele számára. Megjegyezzük még, hogy létezik egy hasonló közmondás a németben is: *Diamant schneidet Diamant*. Másik változat: *Nur*

120 TARRÁZI: *Szalászil...*, 393. Az 1898-ban Antiókhia, Alexandria, Jeruzsálem és a további keleti területek görög katolikus pátriárkájává kinevezett al-Dzsurdzsíriről ld. röviden Gibtat al-alláma asz-szajjid Butrusz al-Dzsurdzsíri batrijark táifat ar-Rúm al-kászúlik al-dzsadid [Ġibtat al-‘alláma as-sayyid Buṭrus al-Ġurayġirī baṭriyark ṭā’ifat ar-Rúm al-kāṣūlik al-ġadīd]. *Al-Hilāl* [al-Hilāl] 6 (1898) 13. szám (1898. március 1) 505–506.

121 WEHR: *Dictionary...*, 726. Vö. LANE: *Lexicon*, 526. ANIS FREYHA: *A dictionary of modern Lebanese proverbs*. Bejrút 1974, 260 [1372. szám].

122 G[eorg] W[ilhelm] FREYTAG: *Arabum proverbialia*. Bonn 1838–1843, I, 8–9 [13. szám].

123 CRAWFORD H. TOY: *A critical and exegetical commentary on the Book of Proverbs*. (The International Critical Commentary). 5. lenyomat. Edinburgh [1899] 1959, 489–492. OTTO PLÖGER: *Sprüche Salomos (Proverbia)*. (Biblischer Kommentar, Altes Testament, 17). Neukirchen-Vluyn 1984, 317–318, 325. *Sprüche*. Übersetzt und erklärt von Magne SÆBØ. (Das Alte Testament Deutsch, 16/1). Göttingen 2012, 329, 333–334.

Diamant schneidet Diamant. „Gyémántot (csak) gyémánt vág meg.” Tágabb értelemben: „Gyémánttal csak gyémánt bír.”

XVII. EXKURZUS: Zárolva voltak-e Kmoskó kéziratai a rendszerváltás előtt?

Zimonyi első monográfiájáról¹²⁴ írott recenzióm kapcsán Róna-Tas András egy oldalon adta röviden közre két gondolatát: közülük az első kapcsolódik a cikkemben megfogalmazottakhoz. Ez azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy hozzáférhetőek voltak-e avagy sem Kmoskó kéziratai a rendszerváltás előtt a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában.¹²⁵ Kmoskó kéziratainak zárolásával kapcsolatban 2005-ben publikált cikkemben cáfoltam Makkay János 1997-ben tett megállapítását, mely szerint 1945 és 1990 között Czeglédy Károly számára zárolták volna Kmoskó kéziratait, továbbá hogy „a tudományos irodalomban nincs említés arra, hogy Czeglédyn kívül bárki is látta volna a kéziratokat 1945–198? [sic] között”.¹²⁶ A jegyzetemben foglaltakra Makkay állításának fenntartásával reagált: „Lényegében nem cáfolja felfogásomat Ormos 2005. 734. 4. jegyzete sem.”¹²⁷ Úgy vélem, figyelmetlenül olvasta el írásomat. Én ugyanis azt is emlitem, hogy ez idő tájt írta meg Róna-Tas András megbízásából Iványi Tamás a magyar őstörténet arab és szír forrásainak összefoglalását Kmoskó kéziratait is fölhasználva, ami azután Hajdú Péter, Kristó Gyula és Róna-Tas András égisze alatt 1976-ban nyomtatásban is megjelent. Emlitem továbbá, hogy Elter István is használta Kmoskó kéziratait a Keleti Gyűjteményben az 1970-es évek második felében. Cikkem megjelenését, illetőleg Róna-Tas és Makkay reagálását követően megkérdeztem Iványi Tamást a kéziratokról. (Róna-Tas ugyanis azt írja, hogy Iványinak Czeglédy adott engedélyt a kéziratok használatára.) Nos, Iványi elmondása szerint ő akkor a Keleti Gyűjteményben dolgozott, a kéziratok is ott voltak, és ő egyszerűen elővette és használta őket; az föl sem merült, hogy neki ehhez Czeglédytől – vagy bárki mástól – engedélyt kellene kérnie. Ő egyébként tanítványként közeli kapcsolatban állott Czeglédyvel, aki egy évvel később odavette maga mellé az ELTE Arab Tanszékére. Iványi elmondása szerint Czeglédy tudta, hogy ő min dolgozik ez idő tájt, és semmiféle megjegyzést ezzel kapcsolatban nem tett. Jőmagam 1983 és 2006 között a Keleti Gyűjteményben dolgoztam mellékállásban: hetente fél napot, majd hetente egy teljes napot töltöttem ott. Én ott Kmoskó kéziratait sohasem láttam és nem is hallottam arról, hogy ott lettek volna. Igaz, nem is kerestem őket. Ebből arra következtetek, hogy a kéziratok akkor már a Kézirattárban voltak. Érdeklődésemre a Kézirattár korábbi vezetője 2005-ben elmondta, hogy Kmoskó kéziratai a Kézirattárban sohasem voltak zárolva. Ami a Keleti Gyűjteményről illeti, az én időmben egy zárolt anyag volt ott: egy akkoriban elhunyt kiváló tudós hagyatékának a levelezés-része, minthogy még élő személyeket is érintettek a levelek. Mindezek alapján egyértelműen kijelenthetjük,

124 ORMOS: A magyar őstörténet.

125 RÓNA-TAS András: Észrevételek Ormos István „A magyar őstörténet arab forrásainak újabb irodalma” című írásához. *Hadtörténelmi Közlemények* 119 (2006) 120.

126 MAKKAY János: A Kmoskó-jelenség. In: uő: *Hogyan lettek a blakokból románok*. Budapest 1997, 44 (98–99. jegyzet). ORMOS: A magyar őstörténet..., 734, 4. jegyzet.

127 MAKKAY János: Ki volt Forró László (Forró S[ándor]), és hová tűnt a kézirata?” *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* 48 (2006) 491 [3. jegyzet].

hogy Kmoskó kéziratai sohasem voltak zárolva az MTA Könyvtárában. Ismerve a kor-szak tudományos életét, „félfeudális” viszonyait, én inkább azt vélem sejteni, hogy azzal az esettel állunk szemben, midőn egy kéziratot, amelynek a kiadásán valaki dolgozik, számos közgyűjteményben ma sem adnak oda másnak, akár olvasásra sem. Márpedig eleinte – legalábbis az 1940-es és 1950-es években – Czeglédy még valóban ki akarta adni Kmoskó kézzeit, erre Ligeti Lajos is nyomatékosan buzdította, ámde egy idő után erről lassan letett, nemutolsósorban azért, mert tudatosodhatott benne, hogy ezek a kéz-iratok alapvető átdolgozásra szorulnak, részben a bennük található hibák, részben pedig az időközben eltelt idő alatt napvilágot látott új tudományos eredmények okán. Ugyan-akkor korábbi „előjoga” a kéziratokra fennmaradhatott. S talán attól is tartott Czeglédy, hogy amennyiben ezek a kéziratok olyan személy kezébe kerülnek, aki nem rendelkezik a használatukhoz elengedhetetlenül szükséges felkészültséggel – márpedig Czeglédyn kívül alig akadt ilyen ember –, akkor az illető sokkal több kárt, mint hasznot fog okoz-ni Kmoskó írásainak szakszerűtlen kiadásával. Ami a felkészültséget illeti, Czeglédy mellett Aistleitner József és Telegdi Zsigmond neve merülhet föl ebben a kontextusban. Aistleitner kiváló, nemzetközi hírű sémi filológus volt, ám arra vonatkozóan nem ren-delkezem információval, hogy tudott-e törökül meg perzsául; a korai magyar történelem mindenesetre nem tartozott érdeklődési körébe. Telegdi alapos felkészültséggel bírt va-lamennyi szóbajöhető nyelv területén, ámde egy fiataalkori cikkét kivéve nem ismeretes előttem, hogy foglalkozott volna a korai magyar történelem kérdéseivel. Sajnos a későbbiek fényesen bizonyították Czeglédy félelmeinek megalapozottságát.¹²⁸

---

128 Az életrajz 4–7. s a 9–10. jegyzetében említett műveken kívül ld. még ORMOS István: „A korai magyar történelem arab forrásai. A háttér s a környezet. A szövegek értelmezéséhez”. *Az Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete Évkönyve 2013–2014. Annales* 1 (2015) 107–109.

BIBLIOGRÁFIA

1. A felhasznált kéziratok lelőhelyei néhány kiemelt kéziratok mű adataival. Zárójelben tüntettük föl a jelen munkában alkalmazott rövidítéseket.

A Bécsi Egyetem Levéltára, Bécs (*Universitätsarchiv, Wien*) (UAW)

A Bécsi Egyházmegye Levéltára (*Diözesanarchiv Wien*) (DAW)

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, Budapest (ELTE. L.)

Magyar Országos Levéltár, Budapest (MOL)

Országgyűlési Könyvtár, Budapest

– Az 1906. évi május hó 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. Budapest 1906–1909.

– Képviselőházi Napló 1906–1911. Budapest 1906–1911.

Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár (KFL)

Prímási Levéltár, Esztergom (PLE)

Székesfehérvári Püspöki Levéltár (Szfv. PL.)

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Keleti Gyűjtemény (Goldziher-levelezés), Budapest (MTAK. KGy.)

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye (MTAK. Kézirattár):

– BEKE Margit: *Fejezetek az új- és legújabbkori elitképzéshez. A katolikus egyház szerepe a modern magyar értelmiségi elit nevelésében a bécsi Pázmáneumban.* Akadémiai (MTA) doktori értekezés. Budapest 2006. [„Lényegében” azonos szöveggel az interneten is hozzáférhető 2010. évi dátummal, ámde nem teljes terjedelemben.]

– SZÁNTÓ Katalin: *Dr. Berniczei Kmoskó Mihály egyetemi tanár, Pusztazámor első lelkészének élete és művei.* [Kézirat]. Budapest 2006.

Országos Széchényi Könyvtár, Folyóiratolvasó terem, Kézikönyvtár

– GALAMBOS Ferenc: *A Katolikus Szemle repertoriuma 1887–1944.* Budapest 1974.

Oszták Állami Levéltár, Bécs (*Österreichisches Staatsarchiv, Haus- Hof- und Staatsarchiv, Wien*) (ÖStA. HHStA.)

Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Hittudományi Kar Könyvtára, a Hittudományi Kar Iratai, Budapest (PPKE. HKK. HKI.)

2. Az „MTA doktora” cím elnyeréséért benyújtott disszertáció az MTA Könyvtárának Repozitóriumában (REAL-d - az MTA Könyvtárának Repozitóriuma)

ZIMONYI István: *A magyarság korai történetének sarokpontjai. Elméletek az újabb irodalom tükrében*. [MTA doktori értekezés]. 2012.

http://real-d.mtak.hu/597/7/dc_500_12_doktori_mu.pdf

ZIMONYI István: *A magyarság korai történetének sarokpontjai. Elméletek az újabb irodalom tükrében*. ([MTA] Doktori értekezés tézisei). Szeged 2012.

http://real-d.mtak.hu/597/1/dc_500_12_tezisek.pdf

3. Nyomtatásban megjelent művek

[Az 1945. évi november 29-re Budapestre összehívott] Nemzetgyűlés almanachja, 1945. november 29.–1947. július 25. Budapest 1999.

AARONSOHN, Alexander: *With the Turks in Palestine*. Boston–New York 1916.

ABLONCZY Balázs: *Nyombiztosítás. Letűnt magyarok. Kisebbség- és művelődéstörténeti tanulmányok*. Pozsony 2011.

ABLONCZY Balázs: Őrzők. A többes identitás stratégiái. In: uő: *Nyombiztosítás. Letűnt magyarok. Kisebbség- és művelődéstörténeti tanulmányok*. Pozsony 2011, 51–68.

ABLONCZY Balázs: Renegátok. A magyar revíziós politika szlovák ágensei a két világháború között. In: uő: *Nyombiztosítás. Letűnt magyarok. Kisebbség- és művelődéstörténeti tanulmányok*. Pozsony 2011, 69–87.

ABLONCZY Balázs: *Teleki Pál*. Budapest 2005.

ABU-HUSAYN, Abdul-Rahim: *The view from Istanbul. Ottoman Lebanon and the Druze emirate in the Ottoman chancery documents 1546–1711*. London–Oxford 2004.

ABUKHALIL, As'ad: *Historical dictionary of Lebanon*. (Asian Historical Dictionaries, 30). Lanham 1998.

ADE WINTER, Mafalda: *Picknick mit den Paschas. Aleppo und die levantinische Handelsfirma Fratelli Poche (1853–80)*. Diss. Tübingen 2009.

AJTAI-ACKERMANN Kálmán: A Szentföld története. In: *Szentföld*. Szerk. Zadravec István. Budapest 1931, 81–176.

ÁDÁM Magda: Kísérletek a versailles-i Európa rekonstrukciójára. A genovai konferencia és a közép-kelet-európai államok. In: *Életünk Kelet-Európa. Tanulmányok Niederhauser Emil 80. születésnapjára*. Szerk. Krausz Tamás, Szvák Gyula. Budapest 2003, 14–21.

ÁGOSTON Péter: *A zsidók útja*. (A jövő kérdései, 2). Nagyvárad 1917.

ALLGEMEINES Künstlerlexikon. Lipcse–München–Berlin, 1969–.

ALMANACCO italiano. Volume XXII per l'anno di guerra 1917. Firenze 1916.

ALTANER, Berthold: Albert Ehrhard †. *Historisches Jahrbuch* 61 (1941) 459–464.

AMÍN, Muḥammad Muḥammad – IBRĀHĪM, Laylā 'Alī: *Al-Muṣṭalahāt al-mi'māriyya fī l-waṭā'iq al-mamlūkiyya (648–923h) (1250–1517m)*. Kairó 1990.

ANDRIĆ, Ivo: *Híd a Drinán*. (Ivo Andrić válogatott művei, 2). Ford. Csukás Zoltán. Újvidék 1962.

ANGYAL Béla: *Érdekvédelem és önszerveződés. Fejezetek a csehszlovákiai magyar pártpolitika történetéből 1918–1938*. (Nostra tempora, 6). Galánta–Dunaszerdahely 2002.

- ANGYAL Béla: Magyar szervezetek és mozgalmak Csehszlovákiában 1918–1921. (I. rész). *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 2 (2000). 1. szám, 3–28; (II. rész) 2. szám, 67–84.
- ANNUARIO pontificio per l'anno 1916. Róma 1916.
- ANNUARIO pontificio per l'anno 1920. Róma 1920.
- ANNUARIO pontificio per l'anno 1984. Vatikánváros 1984.
- ANTÉBI, Elizabeth: *L'homme du Sérail*. Párizs 1996.
- ANTONIUS, George: *The Arab awakening. The story of the Arab national movement*. [Új lenyomat]. Bejrút é.n.
- APHRAATES: *The homilies*. Kiad. William Wright. London 1869.
- APHRAATIS sapientis persae *Demonstrationes*. Kiad. Ioannes Parisot. (Patrologia Syriaca, I/1). Párizs 1894.
- APHRAHAT's des persischen Weisen *Homilien*. Ford., magy. Georg Bert. (Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur, 3). Lipcse 1888.
- An APPEAL to Jewish women on behalf of the Anglo-Jewish Association*. Szerk. Mrs. Leopold de Rothschild. London 1911.
- ARABER und Deutsche. Begegnungen in einem Jahrtausend*. Szerk. Friedrich H[elmut] Kochwasser, Hans R[obert] Roemer. (Buchreihe »Deutsch-ausländische Beziehungen« des Instituts für Auslandsbeziehungen, Stuttgart, 11). Tübingen–Basel 1974.
- ARBANÁSZ Ildikó – CSORBA György: Magyar kutatók az isztambuli levél- és könyvtárakban a második világháború előtt. In: *A kísérlet folytatódik. II. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*. Szerk. Dobrovits Mihály. (VT Vámbéry Tanulmányok). Duna-szerdahely 2005, 7–46.
- Der ARCHITEKT. Geschichte und Gegenwart eines Berufsstandes*. Szerk. Winfried Nerdinger. München–London–New York 2012.
- ARENS, Bernard: *Die katholischen Missionsvereine. Darstellung ihres Werdens und Wirkens, ihrer Satzungen und Vorrechte*. (Missions-Bibliothek). Freiburg im Breisgau 1922.
- Die ARMENISCHE Frage und der Genozid an den Armeniern in der Türkei (1913–1919)*. Szerk. Vardges Mikaelyan. Jereván 2004.
- ARMSTRONG, John: Towards a theory of nationalism. Consensus and dissensus. In: *Notions of nationalism*. Szerk. Sukumar Periwal. Budapest–London–New York 1995, 34–43.
- ASHKENAZI, Eli: 19th century Carmelite monastery returned to public view in Haifa. *Haaretz* 2014. április 12.
- ASHTOR, E[liyahu]: *A social and economic history of the Near East in the Middle Ages*. London 1976.
- ASSZIMILÁCIÓ, integráció, szegregáció. Párhuzamos értelmezések és modellek a kisebbségkutatásban*. Szerk. Bárdi Nándor, Tóth Ágnes. Budapest 2011.
- AUF DEN SPUREN der Osmanen in der österreichischen Geschichte*. Szerk. Inanc Feigl. (Wiener Osteuropa Studien, 14). Frankfurt am Main 2002.
- AUFHAUSER, J[ohann] B[aptist]: Die armenisch-orientalische Frage in der neuesten Zeit. *Zeitschrift für Missionswissenschaft* 8 (1918) 248–276.
- AUSTRIAN presence in the Holy Land in the 19th and early 20th century. Proceedings of the symposium in the Austrian Hospice in Jerusalem on March 1–2, 1995*. Szerk. Marian Wrba. Tel Aviv 1996.

- BÄCHLER, Emil: Bericht über das Naturhistorische Museum 1911/12–1912/13. *Jahrbuch der St. Gallischen Naturwissenschaftlichen Gesellschaft* 53 (1913) 187–202.
- BAEDEKER, Karl: *Egypt. Handbook for travellers*. 5., átdolg. kiad. Lipcse 1902.
- BAEDEKER, Karl: *Egypt and the Sûdân. Handbook for travellers*. 7., átdolg. kiad. Lipcse 1914.
- BAEDEKER, Karl: *Konstantinopel, Balkanstaaten, Kleinasien, Archipel, Cypern*. 2. kiadás. Lipcse 1914.
- BAEDEKER, Karl: *Das Mittelmeer*. Lipcse 1909.
- BAEDEKER, Karl: *Palaestina und Syrien. Handbuch für Reisende*. [1. kiad.]. Lipcse 1875.
- BAEDEKER, Karl: *Palästina und Syrien. Handbuch für Reisende*. 2., jav., bőv. kiad. Lipcse 1880.
- BAEDEKER, Karl: *Palästina und Syrien. Handbuch für Reisende*. 3., jav., bőv. kiad. Lipcse 1880.
- BAEDEKER, Karl: *Palästina und Syrien. Die Haupttrouten Mesopotamiens und die Insel Cypern. Handbuch für Reisende*. 7. kiad. Lipcse 1910.
- BAEDEKER, Karl: *Palestine and Syria with the chief routes through Mesopotamia and Babylonia*. 4. átdolg., bőv. kiad. Lipcse 1906.
- BAEDEKER, Karl: *Palestine and Syria with routes through Mesopotamia and Babylonia and the island of Cyprus. Handbook for travellers*. 5. átdolg., bőv. kiad. Lipcse 1912.
- BAGDAD- und Hedjazbahn. *Deutsche Eisenbahngeschichte im Vordenen Orient*. Szerk. Jürgen Franzke. Nürnberg 2003.
- BAHLOW, Hans: *Deutsches Namenlexikon*. Bayreuth 1967.
- BALLAGI Aladár: Emlékezés Goldziher Ignácra. *Vasárnapi Újság* 68 (1921) 23. szám (1921. december 4). 268–269; [újra kiadva:] in: [BALLAGI Aladár:] *Élő tanítások. Ballagi Aladár kisebb munkái*. Életrajzi bevezetéssel ellátta Sárkány József. Cegléd 1934, 269–270.
- [BALLAGI Aladár:] *Élő tanítások. Ballagi Aladár kisebb munkái*. Életrajzi bevezetéssel ellátta Sárkány József. Cegléd 1934.
- BALLOBAR, Conde de: *Diario de Jerusalén (1914–1919)*. Kiad., bev., jegyz. Eduardo Manzano Moreno. Madrid 1996.
- BALLOBAR, Conde de: *Jerusalem in World War I. The Palestine diary of a European diplomat*. Kiad., ford. Eduardo Manzano Moreno, Roberto Mazza. Bev., jegyz. Roberto Mazza. London 2011.
- BÁNYFY Miklós: *Huszonöt év (1945)*. Budapest 1993.
- BARANOV, Harlampij Karpovics: *Arabszko-russzkij szlovar*. 2. kiad. Moszkva 1958.
- BARANYAY Jusztin: Csernoch János emlékezetére. *Magyar Szemle* 1 (1927. szeptember–december) 63–66.
- BARBARITS Lajos: *Nagykanizsa*. (Magyar Városok Monográfiája). Budapest 1929.
- BARNA István: Az 1920–22. évek antiszemita irodalma. *Független Szemle* 2 (1922) rendkívüli szám (1922 karácsony) 27–28.
- BARSZÚM, Ignátijusz Afrám al-avval [Ignātīyūs Afrām al-awwal Baršūm]: *Al-luuluu al-mansūr fī tāriḥ al-ulūm wa-l-ādāb asz-szurjānīja* [*Al-lu'lu' al-manṭūr fī tāriḥ al-'ulūm wa-l-ādāb as-suryāniyya*]. [Homsz 1943]. 3. lenyomat. (Matbúat Madzsma al-luga asz-szurjānīja, Bagdád [Maṭbū'āt Mağma' al-luġa as-suryāniyya, Baġdād]). Bagdád 1976.

- BARTHÉLEMY, A[drien]: *Dictionnaire arabe-français. Dialectes de Syrie: Alep, Damas, Liban, Jérusalem*. Párizs 1969.
- BARTHOLD, Wilhelm: Sart. In: *E.J.Brill's First Encyclopaedia of Islam 1913–1936*. Reprint. Leiden 1993, VII, 175–176.
- BASCH-RITTER, Renate: *Österreich auf allen Meeren. Geschichte der k.(u.)k. Kriegsmarine von 1832 bis 1918*. Graz–Bécs–Köln [1987; reprint:] 1992.
- BAUER, Karl Johannes: *Alois Musil. Theologe, Forscher, Gelehrter und Stammesscheich. Eine Darstellung seines Lebens im Dienste der österreichischen Forschung und der Verbindung der Monarchie mit dem türkisch-arabischen Orient*. Diss. Univ. Wien 1984.
- BAUER, Karl Johannes: *Alois Musil. Wahrheitssucher in der Wüste*. (Perspektiven der Wissenschaftsgeschichte, 5). Bécs–Köln 1989.
- BAUMGÄRTNER, Alfons: Lebensgang einer großen Persönlichkeit. In: *Collectanea biblica. Festschrift zum 70. Geburtstag des Gründers des K[atholischen] Bibelwerks [=Johannes Straubinger]*. Stuttgart–Bad Cannstatt 1953, 5–8.
- BAZIN, René: *Charles de Foucauld, explorateur du Maroc, ermite au Sahara*. Párizs 1921.
- BAZIN, René: *Charles de Foucauld, hermit and explorer*. Ford. Peter Keelan. New York 1923.
- A BÉCSI PÁZMÁNEUM. Szerk. Zombori István. (METEM [=Magyar EgyházTörténeti Enciklopédia Munkaközösség] Könyvek, 37). Budapest 2002.
- BEDIAKO, Gillian M.: *Primal religion and the Bible. William Robertson Smith and his heritage*. (Journal for the Study of the Old Testament. Supplement Series, 246). Sheffield 1997.
- BEITRÄGE zur Templergeschichte. Aus der Jugendzeit eines alten Templers. Erinnerungen von Gottlieb Samuel Ruff (1890–1983) an die Tempelgemeinde in Haifa (gegr. 1869). (Der besondere Beitrag. Beilage der Warte des Tempels 17/2010).
- BEKE Margit: *Az Esztergomi (Esztergom-Budapesti) Főegyházmegye papsága 1892–2006*. Budapest 2008.
- BEKE Margit: A Pázmáneum története az újraindulástól napjainkig (1803–2002). In: *A bécsi Pázmáneum*. Szerk. Zombori István. (METEM [=Magyar EgyházTörténeti Enciklopédia Munkaközösség] Könyvek, 37). Budapest 2002, 177–343.
- BELLÉR Béla: *Az ellenforradalom nemzetiségi politikájának kialakulása*. Budapest 1975.
- BEN-ARIEH, Yehoshua: *Jerusalem in the 19th century. Emergence of the New City*. Jeruzsálem–New York 1986.
- BEN-ARIEH, Yehoshua: *Jerusalem in the 19th century. The Old City*. Jeruzsálem–New York 1984.
- BEN-GAVRIËL, Mosche Ya'akov (Eugen Hoefflich): *Jerusalem wird verkauft oder Gold auf der Strasse. Ein Tatsachenroman (Tagebuch 1917)*. Kiad. Sebastian Schirrmeister. Wuppertal 2016.
- BERGSTRÄSSER, Gotthelf: *Sprachatlas von Syrien und Palästina*. Lipcse 1915.
- BERNHARD Zsigmond: *Elvi ellentétek a modern és a katolikus tudomány között*. (Különnyomat a Katolikus Szemléből). Budapest 1909.
- BERNHARDT, Karl-Heinz: Gustaf Hermann Dalman. In: *Theologische Realenzyklopädie*. Berlin–New York 1976–2007, VIII [1981] 322–323.

- BEŞİKÇİ, Mehmet: *The Ottoman mobilization of manpower in the First World War. Between voluntarism and resistance.* (The Ottoman Empire and Its Heritage, 52). Leiden 2012.
- BETTHAUSEN, Peter: *Georg Dehio. Ein deutscher Kunsthistoriker.* München–Berlin 2004.
- BIBEL-Lexikon. Szerk. Herbert Haag. 4. kiad. Lipcse 1981.
- BIDDLE, Martin – AVNI, Gideon – SELIGMANN, Jon – WINTER, Tamar: *Die Grabeskirche in Jerusalem.* Ford. Rainer Zerbst. Stuttgart 2000.
- BIHARI Péter: *Lövészárkok a hátországban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon.* Budapest 2008.
- BIHL, Wolfdieter: Die Beziehungen zwischen Österreich-Ungarn und dem Osmanischen Reich im Ersten Weltkrieg. In: *Auf den Spuren der Osmanen in der österreichischen Geschichte.* Szerk. Inanc Feigl. (Wiener Osteuropa Studien, 14). Frankfurt am Main 2002, 37–54.
- BIHL, Wolfdieter: *Die Kaukasus-Politik der Mittelmächte. I. Ihre Basis in der Orient-Politik und ihre Aktionen 1914–1917.* (Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs, 61). Bécs–Köln–Graz 1975.
- BIHL, Wolfdieter: *Die Kaukasus-Politik der Mittelmächte. II. Die Zeit der versuchten kaukasischen Staatlichkeit (1917–1918).* (Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs, 81). Bécs 1992.
- BIOGRAFIČKÝ lexikón Slovenska. Turócszentmárton 2002–.
- BIOGRAPHISCH-Bibliographisches Kirchenlexikon. Hamm, Herzberg, Nordhausen 1990–2011.
- BIOGRAPHISCHES Handbuch des deutschen Auswärtigen Dienstes 1871–1945. Szerk. Maria Keipert, Peter Grupp. Paderborn 2000–2014.
- BIOGRAPHISCHES Lexikon zum Dritten Reich. Szerk. Hermann Weiss. Frankfurt am Main 1998.
- BIRINCI dünya harbi'nde Türk harbi. IV. Sina–Filistin cephesi. Ankara 1979–1986.
- BLANCKENHORN, Max: *Grundzüge der Geologie und physikalischen Geographie von Nord-Syrien.* Berlin 1891.
- BLANKENBERG Imre: Nagykanizsa város kereskedelmének története. In: BARBARITS Lajos: *Nagykanizsa.* (Magyar Városok Monografiája). Budapest 1929, 289–298.
- BLAU, Josua: *Syntax des palästinensischen Bauerndialekts von Bīr-Zēt.* (Beiträge zur Sprach- und Kulturgeschichte des Orients, 13). Walldorf-Hessen 1960.
- BOISGILBERT, Edmund [=Ignatius L(oyola) DONNELLY], *Caesar's column. A story of the twentieth century.* Chicago 1890.
- BONKÁLO Sándor: *A szlávok. A szláv népek és a szláv kérdés ismertetése.* (Modern könyvtár, 471–476). Budapest é.n. [1915].
- BOOGERT, Maurits H.: *The capitulations and the Ottoman legal system.* (Studies in Islamic Law and Society, 21). Leiden 2005.
- BOROS Ferenc: *Magyar-csehszlovák kapcsolatok 1918–1921-ben.* Budapest 1970.
- BOROS Ferenc: *A magyar-szlovák kérdés történeti kontextusban.* Budapest 2011.
- BOYER, John W.: *Political radicalism in late imperial Vienna. Origins of the Christian social movement 1848–1897.* Chicago 1981.
- BÖHLER, Bernhard A.: Kaiser Franz Joseph im Heiligen Land. Ein Beitrag zur Erforschung seiner Orientreise im Jahr 1869. In: *Mit Szepter und Pilgerstab. Österreichische*

- Präsenz im Heiligen Land seit den Tagen Kaiser Franz Josephs.* Szerk. Bernhard A. Böhler. Bécs 2000, 161–202.
- BÖHM Vilmos: *Két forradalom tűzében. Októberi forradalom Proletárdiktatura Ellenforradalom.* [München 1923; hasonmás kiad.:] Budapest 1990.
- BREZNAY Béla: A budapesti kir. magyar tudomány-egyetem hittudományi karának tanulmányi rendszere történeti fejlődésében az alapítástól napjainkig. In: uő: *Milléniumi dolgozatok.* Budapest 1896, 1–40.
- BREZNAY Béla: *Milléniumi dolgozatok.* Budapest 1896.
- BROCK, Sebastian: *An introduction to Syriac studies.* (Gorgias Handbooks, 4). Piscataway, New Jersey 2006.
- BROCKELMANN, Carl: Etymologische Miscellen. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 51 (1897) 658–660.
- BROCKELMANN, Carl: Nochmals Landauer. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 52 (1898) 282.
- BROWN, Malcolm: *Lawrence of Arabia. The life, the legend.* London 2005.
- BROWN, Peter: *The body and society. Men, women and sexual renunciation in early Christianity.* Twentieth-anniversary edition. (Columbia Classics in Religion). New York 2008.
- BUCHTA, Ján – VIESTOVÁ, Zora: Od prevratu do oslobodenia 1945. In: *Skalice.* Szerk. A[nna] Hornáčková. Szakolca 1992, 56–68.
- BUDAPEST teljes utcanévlexikona.* Szerk. Ráday Mihály. Budapest é.n. [2004].
- A BUDAPESTI Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem almanachja az MCMXXIV–MCMXXV. tanévre.* Budapest 1925.
- A BUDAPESTI Tudományegyetem a Tanácsköztársaság idején. Adatgyűjtemény.* Ortutay Gyula rektor előszavával. Budapest 1959.
- [BUHÁRI (al-Buḥārī)] Bokhāri, Abou Abdallah Mohammed ibn Ismaīl el-, *Recueil des traditions mahométanes.* Kiad. Ludolf Krehl, Th[eodoor] W[illem] Juynboll. Leiden 1862–1908.
- BUHL, F[rants]: *Geographie des alten Palästina.* (Grundriss der Theologischen Wissenschaften, II/4). Freiburg–Lipce 1896.
- BULGÁRIA 681–1981. (Tanulmányok).* Szerk. Niederhauser Emil, Palotás Emil. Budapest 1989.
- BURKE, Peter: *A social history of knowledge, II. From the Encyclopédie to Wikipedia.* Cambridge 2012.
- BUTLER's lives of the saints.* Szerk. David Hugh Farmer. Tunbridge Wells 1998–2005.
- BÜCHMANN, Georg: *Geflügelte Worte. Der Zitatenschatz des deutschen Volkes.* Szerk. Walter Robert-tornow [sic], Eduard Ippel, Bogdan Krieger. 24. kiad. Berlin 1910.
- BŰNBAK minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben.* Szerk. Gyarmati György, Lengvári István, Pók Attila, Vonyó József. Pécs–Budapest 2013.
- CARDINI, Franco: Francesco in Oriente. In: *In Terrasanta. Dalla Crociata alla Custodia dei Luoghi Santi. Milano, Palazzo Reale, 17 febbraio – 21 maggio 2000.* Szerk. Michele Piccirillo. Firenze–Milánó 2000, 138–139.
- CARDINI, Franco: La Custodia di Terra Santa, l'Italia e l'Europa. In: *In Terrasanta. Dalla Crociata alla Custodia dei Luoghi Santi. Milano, Palazzo Reale, 17 febbraio – 21 maggio 2000.* Szerk. Michele Piccirillo. Firenze–Milánó 2000, 176–177.

- CARDINI, Franco: Roberto d'Angiò, la nascita della Custodia e il Sion. In: *In Terrasanta. Dalla Crociata alla Custodia dei Luoghi Santi. Milano, Palazzo Reale, 17 febbraio – 21 maggio 2000*. Szerk. Michele Piccirillo. Firenze–Milánó 2000, 152–155.
- CARMEL, Alex: *Geschichte Haifas in der türkischen Zeit 1516–1918*. Ford. Clara Zeller-mayer. (Abhandlungen des Deutschen Palästinavereins). Wiesbaden 1975.
- CARMEL, Alex: *Die Siedlungen der württembergischen Templer in Palästina 1868–1918*. Ford. Perez Leshem. (Veröffentlichungen der Kommission für Geschichtliche Landeskunde in Baden-Württemberg, B/77). Stuttgart 1973.
- Le CARMEL en Terre Sainte des origines à nos jours*. Szerk. Silvano Giordano. Párizs 1995.
- CATALOGUE sommaire des manuscrits du Père Paul A. Sbath [sic]. *Revue de l'Orient Chrétien* 2. folyam 7 (17) (1912) 280–285.
- CATALOGUE sommaire des manuscrits du Père Paul Asbath [sic] (suite). *Revue de l'Orient Chrétien* 2. folyam 8 (18) (1913) 241–251.
- CATALOGUE sommaire des manuscrits du P. Paul Asbath professeur des langues syriaque et arabe au Séminaire Syrien dirigé par les Pères Bénédictins français au Mont des Oliviers, Jérusalem. *Revue de l'Orient Chrétien* 2. folyam 10 (20) (1915–1917) 276–279.
- The CATHOLIC Encyclopedia*. New York 1910.
- CATHOLICS, the state, and the European radical right, 1919–1945*. Ed. Richard J. Wolff, Jörg K. Hoensch. (Social Science Monographs, Boulder). Boulder, Colorado 1987.
- CECIL, Hugh – LIDDLE, Peter: Introduction. In: *Facing Armageddon. The First World War experienced*. Szerk. Hugh Cecil, Peter H. Liddle. London 1996, XVIII–XXIII.
- ČEŠTÍ a slovenští orientalisté, afrikanisté a iberoamerikanisté. (Kdo byl kdo)*. Prága 1999.
- CHRISTIAN witness between continuity and new beginnings. Modern historical missions in the Middle East*. Szerk. Martin Tamcke, Michael Marten. (Studien zur Orientalischen Kirchengeschichte). Berlin 2006.
- CHWOLSON, D[aniil A.]: *Die semitischen Völker. Versuch einer Charakteristik*. Berlin 1872.
- ÇİÇEK, M. Talha: The three lives of Mehmet Lutfi Bey: Under Ottoman, Syrian, and Turkish states. *Jerusalem Quarterly* 60 (2014) 77–91.
- ÇİÇEK, M. Talha: *War and state formation in Syria. Cemal Pasha's governorate during World War I, 1914–17*. (Routledge Studies in Middle Eastern History, 15). London–New York 2015.
- CLARK, Christopher – KAISER, Wolfram: Introduction: The European culture wars. In: *Culture wars. Secular-Catholic conflict in nineteenth-century Europe*. Ed. Christopher Clark, Wolfram Kaiser. Cambridge 2003, 1–10.
- CLARK, Christopher: *The sleepwalkers. How Europe went to war in 1914*. London 2013.
- CLEVELAND, William L.: *A history of the modern Middle East*. 3. kiad. Boulder, Colorado 2004.
- COLEMAN, Ruffin: [The annual oration]. Woman's relations to the higher education and professions, as viewed from physiological, and other stand-points. *Transactions of the Medical Association of the State of Alabama* 1889, 233–247.
- COLLECTANEA biblica. Festschrift zum 70. Geburtstag des Gründers des K[atholischen] Bibelwerks [=Johannes Straubinger]*. Stuttgart–Bad Cannstatt 1953.
- COMMUNIQUE de S.E. le commandant en chef de la 4me armée. *Journal de Beyrouth* 4 (1916) 622. szám (1916. május 6) 1–4.

- CONDER, C[laude] R[eignier] – KITCHENER, H[erbert] H[oratio]: *The survey of Western Palestine*. London 1881–1883.
- CONFLICT and conquest in the Islamic world. *A historical encyclopedia*. Szerk. Alexander Mikaberidze. Santa Barbara–Denver–Oxford 2011.
- CONRAD, Johannes: Bauerngut und Bauernstand, II. Statistisch. In: *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*. Szerk. Johannes Conrad, Ludwig Elster, Wilhelm Hector Richard Albrecht Edgar, Edgar Loening. Jéna 1890–1897, II, 265–283.
- CONRAD, Lawrence I.: Ignaz Goldziher on Ernest Renan: From Orientalist philology to the study of Islam. In: *The Jewish discovery of Islam. Studies in honor of Bernard Lewis*. Szerk. Martin Kramer. Tel Aviv 1999, 137–180.
- COWELL, Mark W.: *A reference grammar of Syrian Arabic (based on the dialect of Damascus)*. (Arabic series, 7). Washington, D.C. 1964.
- CRAMPTON, Richard J.: *A short history of modern Bulgaria*. Cambridge 1987.
- CROMPTON, Louis: *Byron and Greek love. Homophobia in 19th-century England*. London 1985.
- CROSNIER LECONTE, Marie-Laure: Oriental ou colonial? Questions de styles dans les concours de l'École des beaux-arts au XIXe siècle. In: *L'orientalisme architectural entre imaginaires et savoirs*. Szerk. Nabila Oulebsir, Mercedes Volait. Párizs 2009, 43–67.
- ČULEN, Konštantín: *Slovenské študentské tragédie*, II. Pozsony 1935.
- CULTURE wars. *Secular-Catholic conflict in nineteenth-century Europe*. Ed. Christopher Clark, Wolfram Kaiser. Cambridge 2003.
- CURZON, Robert: *Visits to monasteries in the Levant*. London 1849.
- CZEGLÉDY Károly: Monographs on Syriac and Muhammadan sources in the literary remains of M. Kmoskó. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 4 (1954) 19–91.
- CZEKE Marianne – RITOÓK Emma: Nők az egyetemen. Válasz Kornis Gyula cikkére. *Napkelet* [3. évfolyam] 5. kötet (1925) 496–504.
- CZOMA László: Keszthely tudós rabbija. Büchler Sándor (1870–1944). In: „Új idea, új cél keresésére szorítanak bennünket.” *Tanulmányok a zsidó történetirásról*. (Mórija könyvek, 4). H.n. [Budapest?] 2005, 9–20.
- CSEJDI Júlia: Besztercebányától Sanghajig. Hudec László építész életútja. *Kommentár* 2009, 5. szám, 48–59. (www.kommentar.info.hu/attachment/0001/406_kommentar0905.pdf) Letöltve 2013. december 1-én.
- CSERNOCH János: *Egyház és háború. Csernoch János bíboros hercegprímásnak 1914. december 15-én tartott beszéde*. (Hadi beszédek, 2). Budapest 1915.
- CSERNOCH János lásd még FÖMAGASSÁGÚ
- DACHS, Herbert: Albert Ehrhard – Vermittler oder Verräter? In: *Der Modernismus. Beiträge zu seiner Erforschung*. Szerk. Erika Weinzierl. Graz 1974, 213–233.
- DALMAN, Gustaf: Das alte und das neue Jerusalem und seine Bedeutung im Weltkrieg. *Palästinajahrbuch* 11 (1915) 17–38.
- DALMAN, Gustaf: Christentum und Mission in Palästina und ihre Lage im Kriege. *Palästinajahrbuch* 11 (1915) 119–146.
- DALMAN, Gustaf: Die Grabeskirche in Jerusalem. *Palästinajahrbuch* 3 (1907) 34–55.
- DANE, Edmund: *British campaigns in the Nearer East. From the outbreak of war with Turkey to the armistice*. 1. köt. 2. kiad.; 2. köt. 1. kiad. London 1919.

- DARWIN, Charles: *The descent of man, and selection in relation to sex*. London 1871.
- DAVIS, Anthony: *An improbable friendship. The story of Yasser Arafat's mother-in-law, the wife of Israel's top general and their forty-year mission of peace*. London 2015.
- DE los manuscritos medievales a internet. *La presencia del árabe vernáculo en las fuentes escritas*. Szerk. Mohamed Meouak, Pablo Sánchez, Ángeles Vicente. (Estudios de dialectología árabe, 6). Zaragoza 2012.
- DEÁK, Ladislav: *Hungary's game for Slovakia*. Pozsony 1996.
- DEL MAR, Alexander: *Money and civilization, or, a history of the monetary laws and systems of various states since the Dark Ages, and their influence upon civilization*. London 1886.
- DELAGRANGE, Charles: Notice sur le pays d'Akbès (Haute Syrie), sa position géographique, sa flore et sa faune. *Annales de la Société Entomologique de France* 64 (1895) XCI–XCIV. (*Bulletin des séances et bulletin bibliographique de la Société Entomologique de France*).
- DELPAL, Bernard: *Le silence des moines. Les trappistes au XIXe siècle: France–Algérie–Syrie*. Párizs 1999.
- DEMPE, Alois: *Albert Ehrhard. Der Mann und sein Werk in der Geistesgeschichte um die Jahrhundertwende*. (Große Elsässer). Colmar é.n. [1941 k.].
- DENIZEAU, Claude: *Dictionnaire des parlers arabes de Syrie, Liban et Palestine. (Supplément au Dictionnaire arabe-français de A. Barthélemy)*. (Études arabes et islamiques. Études et documents, III). Párizs 1960.
- DEUSCH, Engelbert: Das österreichische Kultusprotektorat in der osmanischen Türkei. *Österreich in Geschichte und Literatur (mit Geographie)* 45 (2001) 1–2a. fűzet, 3–23.
- DÉVÉNYI Kinga: *Catalogue of the Arabic manuscripts in the Library of the Hungarian Academy of Sciences*. (Islamic Manuscripts and Books, 9). Budapest–Leiden–Boston 2016.
- DIAKONOFF, Igor M.: *The paths of history*. Cambridge 1999.
- DÍAZ-ANDREU, Margarita: *A world history of nineteenth-century archaeology. Nationalism, colonialism, and the past*. (Oxford Studies in the History of Archaeology). Oxford 2007.
- A *DICTIONARY of Greek and Roman geography*. Szerk. William Smith. Boston 1854.
- DICIONNAIRE du monde religieux dans la France contemporaine*. Szerk. Jean-Marie Mayeur, Yves-Marie Hilaire. Párizs 1985–2001.
- DIOTALLEVI, P. [Ferdinando] O.F.M.: *A damaszkuszi vérfürdő*. (Ferences Világmissziók. Beszámolók és elbeszélések, 30). Budapest 1944.
- DIZIONARIO degli istituti di perfezione*. Szerk. Guerrino Pelliccia, Giancarlo Rocca. Róma 1974–2003.
- DJEMAL Pasha: *Memories of a Turkish statesman 1913–1919*. London é.n. [1922].
- Do pamäti národa. Osobnosti slovenských dejín prvej polovice 20. storočia*. Szerk. Slavomir Michálek, Natália Krajčovičová. Pozsony 2003.
- DOCUMENTS on German Foreign Policy 1918–1945. From the Archives of the German Foreign Ministry*. Series D (1937–1945). Volume II: *Germany and Czechoslovakia 1937–1938*. Washington 1949.

- DOLGNER, Dieter: Der Architekt in Deutschland zwischen Historismus und Jugendstil. In: *Der Architekt. Geschichte und Gegenwart eines Berufsstandes*. Szerk. Winfried Nerdinger. München–London–New York 2012, 137–151.
- DONNELLY, Ignatius L(oyola) ld. Edmund BOISGILBERT
- DOZY, Reinhart P.: *Supplément aux dictionnaires arabes*. [Leiden 1881; reprint:] Bejrút 1991.
- DÖRMANN, Johannes: Joseph Schmidlin. In: *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*. Hamm, Herzberg, Nordhausen 1990–2011, IX, 436–443.
- DRAHOŠOVÁ, Viera: Sadenie „Lipy slobody” v Skalici. *Záhorie* 18 (2009) 3. szám, 6–11.
- DUDÍK, Beda O.S.B.: *Kaiser-Reise nach dem Oriente*. Bécs 1870.
- DURAND, Olivier: *Dialettologia araba*. (Università, 812. Lingue e letterature straniere). Róma 2009.
- Durch's Heilige Land*. ld. MEISTERMANN
- An ECONOMIC AND SOCIAL history of the Ottoman Empire, 1300–1914*. Szerk. Halil İnalcık, Donald Quataert. Cambridge 1994.
- The ECONOMIC HISTORY of the Middle East 1800–1914. A book of readings*. Szerk. Charles Issawi. Chicago–London 1966.
- AZ EGYETEM reformja. Jászi Oszkár nyilatkozata. *Világ* 10 (1919) 33. szám (1919. február 7) 5–6.
- EHRHARD, Albert: *Der Katholizismus und das zwanzigste Jahrhundert im Lichte der kirchlichen Entwicklung der Neuzeit*. Stuttgart 1902; 2. és 3., bőv. kiad. [2. und 3., vermehrte Auflage]. Stuttgart 1902; 4–8., rev. kiad. [4. bis 8., revidierte Auflage]. Stuttgart 1902; 9–12. bőv. és jav. kiad. [9.–12. vermehrte und verbesserte Auflage]. Stuttgart 1902.
- EHRHARD, Albert: *Liberaler Katholizismus? Ein Wort an meine Kritiker*. 1–5. kiad. [1.–5. Auflage]. Stuttgart 1902.
- EHRHARD, Albert: *Die orientalische Kirchenfrage und Oesterreichs Beruf in ihrer Lösung*. Bécs–Stuttgart 1899.
- E.J.Brill's First Encyclopaedia of Islam 1913–1936*. ld. *Encyclopaedia of Islam 1913–1936*.
- ÉLETÜNK Kelet-Európa. Tanulmányok Niederhauser Emil 80. születésnapjára*. Szerk. Krausz Tamás, Szvák Gyula. Budapest 2003.
- ÉLŐ tanítások*. ld. BALLAGI Aladár
- Az ELSŐ világháború*. Szerk. Szabó Dániel. (Nemzet és Emlékezet). Budapest 2009.
- ELTEMETTÉK Kmoskó Mihályt. *Magyarság* 1931. április 12, 11.
- EMIN, Ahmed: *Turkey in the World War*. (Economic and Social History of the World War. Turkish Series [1]). New Haven–London 1930.
- ENCOUNTERS with the "Holy Land". Place, past and future in American Jewish culture*. Szerk. Jeffrey Shandler, Beth S. Wenger. Pennsylvania 1997.
- E.J.Brill's First ENCYCLOPAEDIA of Islam 1913–1936*. Reprint. Leiden 1993.
- ENCYCLOPAEDIA of Islam*. Új [2.] kiad. Leiden–London 1960–2004.
- ENCYKLOPÉDIA slovenska*. Pozsony 1977–1982.
- [EPIPHANIUS] Epiphanií episcopi Constantiae Opera. Kiad. W[G]. Dindorf[ius]. Lipcse 1859–1862.
- EPIPHANIUS of Salamis: *Panarion*. Ford. Frank Williams. Leiden 1987–1997.

- EPSTEIN, Klaus: *Matthias Erzberger und das Dilemma der deutschen Demokratie*. Ford. Irmgard Kutscher. Berlin 1962.
- ERDEN, Ali Fuad: *Birinci Dünya Savaşı 'nda Suriye Hatıraları*. 2. kiad. Isztambul 2006.
- ERICKSON, Edward J.: *Ordered to die. A history of the Ottoman army in the First World War*. (Contributions in Military Studies, 201). Westport, Connecticut–London 2001.
- ERICKSON, Edward J.: *Ottoman army effectiveness in World War I. A comparative study*. (Cass Series: Military History and Policy, 26). London–New York 2007.
- ERICKSON, Edward J.: *Ottomans and Armenians. A study in counterinsurgency*. New York 2013.
- ERSTER Weltkrieg und Dschihad. Die Deutschen und die Revolutionierung des Orients. Szerk. Wilfried Loth, Marc Hanisch. München 2014.
- Das ERWACHEN Palästinas im 19. Jahrhundert. Alex Carmel zum 70. Geburtstag. Szerk. Yaron Perry, Erik Petry. (Judentum und Christentum, 9). Stuttgart 2001.
- ERZBERGER, Matthias: *Erlebnisse im Weltkrieg*. Stuttgart 1920.
- EUROPÄER in der Levante. Zwischen Politik, Wissenschaft und Religion (19.–20. Jahrhundert). Des Européens au Levant. Entre politique, science et religion (XIXe–XXe siècles). Szerk. Dominique Timbur. (Pariser Historische Studien herausgegeben von dem Deutschen Historischen Institut Paris, Band 53). München 2004.
- EUROPÄISCHE und nationale Interessen. (Begegnungen. Schriftenreihe des Europa Institutes Budapest, 16). Budapest 2002.
- The EUROPEAN powers in the First World War. Szerk. Spencer C. Tucker. (Garland Reference Library in the Humanities, 1483). New York 1996, 241–242.
- EVEN-SOSAN, Avraham: *Ha-Millon ha-ivri ha-merukkaz*. 9. kiad. Jeruzsálem 1981.
- EVERED, Emine Ö.: *Empire and education under the Ottomans. Politics, reform, and resistance from the Tanzimat to the Young Turks*. (Library of Ottoman Studies, 32). London–New York 2012.
- EXHIBITIONS. *L'invention du sauvage* (musée du quai Branly, 29 novembre 2011–3 juin 2012). Szerk. Pascal Blanchard, Gilles Boëtsch, Nanette Jacomijn Snoep. Párizs 2011.
- FACING Armageddon. The First World War experienced. Szerk. Hugh Cecil, Peter H. Liddle. London 1996.
- FALLS, Cyril [Bentham] – BECKE, A[rchibald] F[rank]: *Military operations. Egypt and Palestine. From June 1917 to the end of the war*. (History of the Great War). London 1930.
- FALUDY György: *Pokolbeli vig napjaim*. Budapest 1998.
- A FARKASRÉTI temető felszámolt síremlékeinek válogatott jegyzéke. *Budapesti Negyed* 11 (2003) 2. szám (Tóth Vilmos, Zsigmond János: *A Farkasréti temető* – I) 118–162.
- FAROQHI, Suraiya: Tapu. In: *Encyclopaedia of Islam*. Új [2.] kiad. Leiden–London 1960–2004, X, 209–210.
- FAZEKAS István: *A bécsi Pazmaneum magyarországi hallgatói 1623–1918 (1951)*. (A magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 8). Budapest 2003.
- FAZEKAS István: *A Pázmáneum története az alapítástól a jozefinizmus koráig (1623–1784)*. In: *A bécsi Pázmáneum*. Szerk. Zombori István. (METEM [=Magyar Egyház-Történeti Enciklopédia Munkaközösség] Könyvek, 37). Budapest 2002, 9–176.

- FEIGL, Erich: *Kaiserin Zita. Von Österreich nach Österreich*. Bécs–München 1982.
- FELAK, James R.: "At the price of the Republic." *Hlinka's Slovak People's Party, 1929–1938*. (Pitt Series in Russian and East European Studies, 20). Pittsburgh 1994.
- FELDMAN, Gerald D.: Politik und Gesellschaft im Weltkrieg. In: *Ploetz. Das deutsche Kaiserreich 1867/71 bis 1918. Bilanz einer Epoche*. Szerk. Dieter Langewiesche. Freiburg 1984, 215–226.
- FENGLER, Heinz – GIEROW, Gerhard – UNGER, Willy: *transpress Lexikon Numismatik*. 4., átdolg. kiad. Berlin 1988.
- FÉNYES Elek: *Magyarország geographiai szótára*. Pest 1851.
- FERENCZI Sándor: *A pszichoanalízis felé. Fiatalkori írások 1897–1908*. Budapest 1999.
- FERENCZI Sándor: Über den physiologischen Schwachsinn des Weibes – Über Entartung (Paul Möbius könyvének ismertetése). *Gyógyászat* 40 (1900) 491–492.
- FERENCZI Sándor: Über den physiologischen Schwachsinn des Weibes – Über Entartung (Paul Möbius könyvének ismertetése). In: Ferenczi Sándor: *A pszichoanalízis felé. Fiatalkori írások 1897–1908*. Budapest 1999, 54–57.
- FIÉY, Jean Maurice: *Pour un Oriens Christianus Novus. Répertoire des diocèses syriaques orientaux et occidentaux*. (Beiruter Texte und Studien, 49). Bejrút 1993.
- FIRRO, Kais: Silk and agrarian changes in Lebanon, 1860–1914. *International Journal of Middle East Studies* 22 (1990) 151–169.
- The FIRST World War as remembered in the countries of the Eastern Mediterranean*. (Beiruter Texte und Studien, 99). Szerk. Olaf Farschid, Manfred Kropp, Stephan Dähne. Bejrút–Würzburg 2006.
- FISCHER, Robert-Tarek: „Die einzige Kolonie unserer Monarchie” – das Schicksal der jüdischen Schutzgemeinde in Palästina. In: *Weltuntergang. Jüdisches Leben und Sterben im Ersten Weltkrieg*. Szerk. Marcus G. Patka. Bécs 2014, 110–118.
- FISCHER, Robert-Tarek: *Österreich im Nahen Osten. Die Großmachtpolitik der Habsburgermonarchie im Arabischen Orient 1633–1918*. Bécs–Köln–Weimar 2006.
- FISCHER, Robert-Tarek: *Österreich-Ungarns Kampf um das Heilige Land. Kaiserliche Palästinalpolitik im Ersten Weltkrieg*. Frankfurt am Main 2004.
- FISCHER, Robert-Tarek: *Die Palästinalpolitik der Donaumonarchie im ersten Weltkrieg*. Diss. Univ. Wien 1997.
- FIZIKER Róbert: Herr Karl és Herr Kurt. Történelemkép Ausztriában. *BBC History. Világtörténelmi magazin*. 4 (2014) 9. szám (2014. szeptember) 60–66.
- FLOTZINGER, Rudolf: Augustin, Lieber. In: *Oesterreichisches Musiklexikon*. Bécs 2002–2006, I.
- FODOR Gábor: Az első világháború alatti török-örmény kapcsolatok a török történetírásban (1920–2010). *Keletkutatás* 2011. ősz, 119–128.
- FODOR Gábor: *Az örménykérdés az Oszmán Birodalomban*. ELTE Török Szak, szakdolgozat. Budapest 2011.
- FORTESCUE, Adrian: *The lesser Eastern churches*. London 1913.
- FÖCKING, Marc: Brennender Glaube, brennende Bücher. Wissenschaft und/als Häresie im französischen 19. Jahrhundert. In: *Ungläubige, Teufelsdiener, Abtrünnige... Der Umgang mit Andersgläubigen in Geschichte und Gegenwart*. Szerk. Marc Föcking, Hans-Werner Goetz. (Hamburger geisteswissenschaftliche Studien zu Religion und Gesellschaft, 3). Münster–Berlin 2013, 111–126.

- FÖLDMUNKÁS- és szegényparaszt-mozgalmak Magyarországon 1848–1948. Szerk. Pölöskei Ferenc, Szakács Kálmán. Budapest 1962.
- FÖMAGASSÁGÚ és főméltóságú Csernoch János dr. esztergomi érsek, Magyarország bíboros hercegprímása elnöki megnyitó beszéde a Szent-István-Társulat LXII-ik közgyűlésén, 1916. március 23-án. *Katholikus Szemle* 30 (1916) 329–339.
- FRANZEN, August: *Kleine Kirchengeschichte*. 7. bőv. kiad. (Herderbücherei). Freiburg 1978.
- FREYHA, Anis: *A dictionary of modern Lebanese proverbs*. Bejrút 1974.
- FREYTAG, G[eorg] W[ilhelm]: *Arabum proverbia*. Bonn 1838–1843.
- FRONT turc. Djemal pacha. *Le Temps*, 1915. július 30, 2.
- FRONT turc. Persecution des juifs en Palestine. *Le Temps*, 1915. augusztus 18, 1–2.
- FUAD, Ali Id. ERDEN, Ali Fuad
- FURRER, K[onrad]: Die Ortschaften am See Genezareth. *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* 2 (1879) 55–57.
- FÜCK, Johann: *Die arabischen Studien in Europa bis in den Anfang des 20. Jahrhunderts*. Lipcse 1955.
- GALÁNTAI József: *Magyarország az első világháborúban 1914–1918*. Budapest 1974.
- GARDOS, Harald: *Österreich-Ungarn und die Türkei im Kriegsjahr 1915*. Diss. Univ. Wien 1968.
- GATES, Carolyn L.: *The merchant republic of Lebanon. Rise of an open economy*. Oxford–London 1998.
- GAUBE, Heinz – WIRTH, Eugen: *Aleppo. Historische und geographische Beiträge zur baulichen Gestaltung, zur sozialen Organisation und zur wirtschaftlichen Dynamik einer vorderasiatischen Fernhandelsmetropole*. (Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients. Reihe B [Geisteswissenschaften], 58). Wiesbaden 1984.
- GEISS, Imanuel: *Geschichte des Rassismus*. (Neue Historische Bibliothek. edition suhrkamp, 1530. Neue Folge Band 530). Frankfurt am Main, 1988.
- GENZOR, Jozef: Michal Kmoško (1876–1921). *Vlastivedný časopis* 20 (1971) 4. szám, 188.
- GEORGEACOPOL-WINISCHHOFER, Ute: Heinrich (Johann) Freiherr von Ferstel. In: *Allgemeines Künstlerlexikon*. Lipcse–München–Berlin, 1969-, 39. kötet [2003], 174–177.
- GEORGIEV, Georgi: *Felkelés Bulgáriában 1923*. Budapest 1981.
- GERBER, Haim: *Ottoman rule in Jerusalem 1890–1914*. (Islamkundliche Untersuchungen, 101). Berlin 1985.
- GERGELY Jenő: Ein Beitrag zur Indizierung einiger Werke des Bischofs von Székesfehérvár, Ottokár Prohászka. In: *Im Gedächtnis der Kirche neu erwachen. Studien zur Geschichte des Christentums in Mittel- und Osteuropa. Festgabe für Gabriel Adriányi zum 65. Geburtstag*. Szerk. Reimund Haas, Karl Josef Rivinius, Hermann-Josef Scheidgen. (Bonner Beiträge zur Kirchengeschichte, 22). Köln 2000, 449–461.
- GERGELY Jenő: *A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945*. 2., jav. kiad. Budapest 1999.
- GERGELY Jenő: *A keresztényszocializmus Magyarországon 1903–1923*. Budapest 1977.
- GERGELY Jenő: *A politikai katolicizmus Magyarországon 1890–1950*. Budapest 1977.
- GERGELY Jenő: *Prohászka Ottokár, „A napbaöltözött ember.”* Budapest 1994.

- GERHARD Péter: Asszimiláció és disszimiláció az önéletrírásban (Fest Imre és Edmund Steinacker esete). *Aetas* 23 (2008) 3. szám, 25–45.
- GESCHICHTE der Rekonstruktion. Konstruktion der Geschichte. Szerk. Winfried Nerdinger. München 2010.
- GESENIUS, Wilhelm: *Hebräisches und aramäisches Handwörterbuch über das Alte Testament*. Átdolg. Frants Buhl. 17. kiad. [1915; reprint:] Berlin 1959.
- GESZTELYI NAGY László: Középosztályunk a gazdátársadalom tükrében. *Magyar Szemle* 1 (1927. szeptember–december) 12–24.
- GEULEN, Christian: *Geschichte des Rassismus*. 2., átdolg. kiad. (C.H.Beck Wissen, bw 2424). München 2014.
- GEVA-KLEINBERGER, Aharon: *Die arabischen Stadtdialekte von Haifa in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*. Wiesbaden 2004.
- GIBBON, Edward: *The history of the decline and fall of the Roman Empire*. London 1776–1789.
- GIBSON, Shimon – TAYLOR, Joan E.: *Beneath the Church of the Holy Sepulchre. The archaeology and early history of traditional Golgotha*. (Palestine Exploration Fund Monograph, Series maior, 1). London 1994.
- GIBTAT al-alláma asz-szajjid Butrusz al-Dzsuraǧdzsiri batrijark táifat ar-Rúm al-kászúlik al-dzsadíd [Ġibtat al-‘allāma as-sayyid Buṭrus al-Ġurayġūrī baṭriyark ṭāʾifat ar-Rūm al-kāṭūlik al-ġadīd]. *Al-Hilāl* [*al-Hilāl*] 6 (1898) 13. szám (1898. március 1) 505–506.
- GLEICH, Gerold von: *Vom Balkan nach Bagdad. Militärisch-politische Erinnerungen an den Orient*. Berlin 1921.
- GLÜCKMANN, Karl: *Das Heerwesen der österreichisch-ungarischen Monarchie*. 12. kiad. Bécs 1911.
- [GLÜCKMANN, Karl:] *Az osztrák–magyar monarchia hadainak szervezete*. A Glückmann-Vághó-féle hasoncímű könyv nyomán átdolgozott 2. kiadás. Budapest 1904.
- GODÓ Ágnes: A Horthy-rendszer kalandor háborús tervei 1919–1921. *Hadtörténelmi Közlemények* 8 (új folyam) (1961) 112–144.
- GOLDEN, Peter B.: Khazar studies: achievements and perspectives. In: *The world of the Khazars. New perspectives*. Szerk. Peter B. Golden, Haggai Ben-Shammai, Róna-Tas András. (Handbook of Oriental Studies/Handbuch der Orientalistik, VIII, 17). Leiden–Boston 2007, 7–57.
- GOLDZIER Ignác: Hintó. *Magyar Nyelvőr* 28 (1899) 86–87.
- GOLDZIER Ignác: *Az iszlám. Tanulmányok a muhammedán vallás története köréből*. Budapest 1881.
- GOLDZIER Ignác: Mit nyertünk a beduin élet ismerete által az ó testamentum megértésére nézve? *Protestans Tudományos Szemle* 1 (1869) 353–357.
- [GOLDZIER Ignác] Ignaz Goldzier: *Muhammedanische Studien*. Halle an der Saale 1888–1890.
- GOLDZIER Ignác: *Napló*. Válogatta Scheiber Sándor. Ford. Scheiber Sándorné Bernáth Livia. Budapest 1984.
- GOLDZIER Ignác: *Palesztina ismeretének haladása az utolsó három évtizedben*. (MTA. Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből, XIII/3). Budapest 1885.
- [GOLDZIER Ignác] Ignaz Goldzier: *Renan als Orientalist. Gedenkrede am 27. November 1893*. Ford. Zalán Péter. Zürich 2000.

- GOLDZIHNER Ignác: Renan és Berthelot levelezése. *Budapesti Szemle* 96 (1898) 161–190.
- GOLDZIHNER Ignác: *Renan mint orientalista. Emlékbeszéd.* (A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagja fölött tartott emlékbeszédek, VIII/2). Budapest 1894.
- [GOLDZIHNER Ignác] Ignaz Goldziher: *Tagebuch.* Kiad. Alexander Scheiber [=Scheiber Sándor]. Leiden 1978.
- GOLDZIHNER Memorial Conference. Szerk. Apor Éva, Ormos István. (Keleti Tanulmányok / Oriental Studies, 12). Budapest 2005.
- [GOLTZ, Colmar (von der)] Generalfeldmarschall Colmar Freiherr von der Goltz: *Denkwürdigkeiten.* Kiad. Friedrich von der Goltz, Wolfgang Foerster. Berlin 1929.
- GORRA, Philippe: *Sainte-Anne de Jérusalem. Séminaire grec melkite dirigé par les Pères Blancs. À l'occasion de son cinquantième (1882–1932),* Harissa é.n. [1932].
- GORYS, Erhard: *Das Heilige Land.* (DuMont Kunst-Reiseführer). Köln 1984.
- GOTTSCHMANN, Andreas: *Rom und die nationalen Katholizismen in der Donaumonarchie. Römischer Universalismus, habsburgische Reichspolitik und nationale Identitäten 1878–1914.* (Publikationen des Historischen Institutes beim Österreichischen Kulturforum in Rom, I/16). Bécs 2010.
- GOULD, Stephen Jay: *The mismeasure of man.* Átdolg., bőv. kiad. New York 1996.
- GRATZ Gusztáv: *A forradalmak kora. Magyarország története 1918–1920.* Budapest [1935; reprint:] 1992.
- GRAYSON, Donald K.: *The establishment of human antiquity.* New York 1983.
- GREENBERG, Ela: *Preparing the mothers of tomorrow. Education and Islam in Mandate Palestine.* Austin 2010.
- GRIESMAYR, Franz Seraph: *Das österreichische Handelsmuseum in Wien 1874–1918. Eine Darstellung zur Förderung von Österreichs Handel und handelspolitischem Einfluß zwischen 1874 und 1918.* Diss. Univ. Wien 1968.
- GROTZFELD, Heinz: *Syrisch-arabische Grammatik (Dialekt von Damaskus).* (Porta linguarum orientalium, Neue Serie, 8). Wiesbaden 1965.
- GRÖNDAHL, Mia: *The dream of Jerusalem. Lewis Larsson and the American Colony photographers.* Ford. Peter Hogan. Stockholm 2005.
- GYURGYÁK János: *Magyar fajvédők. Eszmetörténeti tanulmány.* Budapest 2012.
- GYURGYÁK János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet.* Budapest 2001.
- HABSURG-LOTHRINGEN, Michael Salvator: Auf den Spuren familiärer Identität. In: *Das Erwachen Palästinas im 19. Jahrhundert. Alex Carmel zum 70. Geburtstag.* Szerk. Yaron Perry, Erik Petry. (Judentum und Christentum, 9). Stuttgart 2001, 71–76.
- HAIDER, Barbara: „Austria in urbe sancta Jerusalem sit ultima!” Ein Beitrag zur Europäisierung der Welt. *Europäische und nationale Interessen.* (Begegnungen. Schriftenreihe des Europa Institutes Budapest, 16). Budapest 2002, 69–84.
- HAIDER, Barbara: Zwischen Anspruch und Wirklichkeit. Kirche und Staat in Österreich(-Ungarn) und das Heilige Land 1843/49–1917. In: *Mit Szepter und Pilgerstab. Österreichische Präsenz im Heiligen Land seit den Tagen Kaiser Franz Josefs.* Szerk. Bernhard A. Böhler. Bécs 2000, 55–74.
- HAIDER-WILSON, Barbara: Das Generalkommissariat des Heiligen Landes in Wien – Eine Wiederentdeckung des 19. Jahrhunderts. In: *Europäer in der Levante. Zwischen Politik, Wissenschaft und Religion (19.–20. Jahrhundert).* Des Européens au

- Levant. Entre politique, science et religion (XIXe–XXe siècles)*. Szerk. Dominique Timbur. (Pariser Historische Studien herausgegeben von dem Deutschen Historischen Institut Paris, Band 53). München 2004, 123–159.
- HAJDU Tibor: Jászi Oszkár naplója 1919–1923. *Buksz* 2002, 180–183.
- HAJJAR, Joseph: *Le Vatican, la France et le catholicisme oriental (1878–1914). Diplomatie et histoire de l'Église*. (Bibliothèque Beauchesne. Religions, société, politique, 6). Párizs 1979.
- HAJÓS Jenő: *A Bankutcai puccs és a száznegyven millió valódi története*. II. rész: *A puccsot követő bonyodalmak*. Budapest é.n.
- HALL, John A.: Nationalisms, classified and explained. In: *Notions of nationalism*. Szerk. Sukumar Periwal. Budapest–London–New York 1995, 8–33.
- HALLER István: *Harc a numerus clausus körül*. Budapest é.n. [1926].
- HALLIDAY, Fred: 'Orientalism' and its critics. *British Journal of Middle Eastern Studies* 20 (1993) 145–163.
- HAMAMSY, Chafika Soliman: *Zamalek. The changing life of a Cairo elite, 1850–1945*. Kairó–New York 2005.
- HAMANN, Brigitte: *Winifred Wagner oder Hitlers Bayreuth*. München–Zürich 2002.
- HANDBUCH für Heer und Flotte. *Enzyklopädie der Kriegswissenschaften und verwandter Gebiete*. Szerk. Georg von Alten. Berlin–Lipce–Bécs–Stuttgart 1909–1914.
- HANDWÖRTERBUCH der Staatswissenschaften. Szerk. Johannes Conrad, Ludwig Elster, Wilhelm Hector Richard Albrecht Edgar, Edgar Loening. Jéna 1890–1897.
- A HATÁRBAN a Halál kaszál... Id. PRÓNAY Pál
- HAYER, A.: Un incident inédit de la récente croisière française en Orient. *La Croix* 35 (1914) 9496. szám (1914. február 28) 3.
- HEIGL, Peter: *Schotter für die Wüste. Die Bagdadbahn und ihre deutschen Bauingenieure*. Nürnberg 2004.
- Das HEILIGE Land in Vergangenheit und Gegenwart. Gesammelte Beiträge und Berichte zur Palästinaforschung*, 3. Szerk. Valmar Cramer, Gustav Meinertz. (Palästinahefte des Deutschen Vereins vom Heiligen Lande, 33–36). Köln 1941.
- HEIMBUCHER, Max: *Die Orden und Kongregationen der katholischen Kirche*. [1. kiad.], Paderborn 1896–1897; 2. kiad. uo. 1907–1908; 3. kiad. uo. 1933–1934; 5. [=3.] kiad. uo. 1987.
- HEINZ, W[alter]: Beitrag zur Kenntnis der Gattung *Carabus* L. (Col. *Carabidae*). Die Verbreitung der Untergattung *Archicarabus* in der Süd- und Osttürkei mit Beschreibung einer neuen Subspecies. *Koleopterologische Rundschau* 53 (1977) 9–13.
- [HEKLER Antal] A[ntoine] Hekler: L'Institut Scientifique Hongrois de Constantinople. *Kőrösi Csoma-Archivum* 1 (1921) 2. szám (1921. december 10) 101–106.
- HERMANN Egyed – ARTNER Edgár: *A hittudományi kar története 1635–1935*. (A Királyi Magyar Pázmány Péter-Tudományegyetem története, I). Budapest 1938.
- HERMANN Egyed: I. időszak. A hittudományi kar története 1635–1790. In: Hermann Egyed, Artner Edgár: *A hittudományi kar története 1635–1935*. (A Királyi Magyar Pázmány Péter-Tudományegyetem története, I). Budapest 1938, 1–278.
- HERMANN Egyed: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae, I). 2., jav. kiad. München 1973.

- HERTEL, Marián: František Jehlička. Nočná mora politického života. In: *Do pamäti národa. Osobnosti slovenských dejín prvej polovice 20. storočia*. Szerk. Slavomir Michálek, Natália Krajčovičová. Pozsony 2003, 263–266.
- HEYDEMANN, Steven: War, institutions, and social change in the Middle East. In: *War, institutions, and social change in the Middle East*. Szerk. uő. Berkeley–Los Angeles 2000, 1–30.
- HEYMANS, Gerardus: *Psychologie der Frauen*. Heidelberg 1910.
- HIDVÉGI Máté: Immanuel Löw's reflections on „The essence and evolution of Judaism” in his letters to Ignaz Goldziher in 1888. *Goldziher Memorial Conference*. Szerk. Apor Éva, Ormos István. (Keleti Tanulmányok / Oriental Studies, 12). Budapest 2005, 75–81.
- A HISTORY of the Czechoslovak Republic 1918–1948*. Szerk. Victor S. Mamatey, Radomír Luža. Princeton 1973.
- A HISTORY of the World's Columbian Exposition held in Chicago in 1893*. Szerk. Rossiter Johnson. New York 1897–1898.
- HITTI, Philip K.: *Lebanon in history*. London 1957.
- HOADE, Fr. Eugene O.F.M.: *Guide to the Holy Land*. 4. kiad., új lenyomat. Jeruzsálem 1969.
- HOBBSAWM, Eric J.: *The age of capital, 1848–1875*. London 1998.
- HOBBSAWM, Eric J.: *The age of empire, 1875–1914*. New York 1987.
- HOBBSAWM, Eric: *The age of extremes. A history of the world, 1914–1991*. New York 1996.
- HOBBSAWM, Eric: *Interesting times. A twentieth-century life*. London 2003.
- HOEFELICH, Eugen (Moshe Ya'akov Ben-Gavriël): *Tagebücher 1915 bis 1927*. Kiad. Armin A. Wallas. Bécs–Köln–Weimar 1999.
- HOEFELICH, Eugen: *Der Weg in das Land. Palästinensische Aufzeichnungen*. Bécs–Berlin 1918.
- HOEFELICH, Eugen Id. még Ya'akov BEN-GAVRIËL
- HOENSCH, Jörg K.: Slovakia: “One God, one people, one party!” The development, aim, and failure of political Catholicism. In: *Catholics, the state, and the European radical right, 1919–1945*. Ed. Richard J. Wolff, Jörg K. Hoensch. (Social Science Monographs, Boulder). Boulder, Colorado 1987, 158–181.
- HOFFMANN, Christhard: *Juden und Judentum im Werk deutscher Althistoriker des 19. und 20. Jahrhunderts*. (Studies in Judaism in Modern Times, 9). Leiden 1988.
- HOFRICHTER, Peter: Modernismus in Österreich, Böhmen und Mähren. In: *Der Modernismus. Beiträge zu seiner Erforschung*. Szerk. Erika Weinzierl. Graz 1974, 175–197.
- HOGYAN menekült P. Bangha Béla 1919 márciusában Budapestről Pozsonyba. *Nemzeti Újság* (1940. május 12) 9.
- HOLT, Lee Wallace: *Mountains, mountaineering and modernity: a cultural history of German and Austrian mountaineering, 1900–1945*. Diss. University of Texas at Austin. 2008 [University Microfilms International UMI, Ann Arbor, Michigan].
- HÓMAN Bálint – SZEKFÜ Gyula: *Magyar történet*. 2. bőv., teljes kiad. Budapest 1935–1936.
- HORVÁTH Judit: The Seminary and the Budapest University. In: *The Rabbinical Seminary of Budapest 1877–1977. A centennial volume*. Szerk. Moshe Carmilly-Weinberger. New York 1986, 106–112.

- HORVÁTH Pál: Anti-modernizmus Magyarországon. Dudek János konzervativizmusáról. *Prohászka ébresztése*. Szerk. Szabó Ferenc. Budapest 1996, 289–301.
- HORVÁTH Sándor: A munkás-paraszt szövetség Tiszadobon 1918–19-ben. In: *Negyven éve. A Tanácsköztársaság Szabolcs-Szatmár megyei története*. Szerk. Arató Ferenc. Nyíregyháza 1959, 123–150.
- HRABOVEC, Emília: *Der Heilige Stuhl und die Slowakei 1918–1922 im Kontext internationaler Beziehungen*. (Wiener Osteuropa Studien, 15). Frankfurt am Main 2002.
- HRONSKÝ, Marián: *Boj o Slovensko a Trianon 1918–1920*. Pozsony 1998.
- HUBER Lipót: Szentesy Alfonz: TALMÚD – Zsidóveszedelem vagyis a Talmúd magyarul” című műve második kiadásának ismertetése. *Hittudományi Folyóirat* 23 (1912) 589–598.
- HUSZÁR Tibor: *Találkozások. Beszélgetések a két világháború közötti magyar szellemi-politikai mozgalmakról*. Budapest 2005.
- HÜBER, Reinhard: *Die Bagdadbahn*. (Schriften zur Weltpolitik, 6). Berlin 1943.
- HÜLAGÜ, Metin [Matīn Hülākū]: *Al-Hatt al-hadīdī al-hidzsāzī. Al-Masrū al-implāk li-sz-sultān Abd al-Hamīd asz-szānī. [Al-Ḥaṭṭ al-ḥadīdī al-ḥiǧāzī. Al-Mašrū‘ al-‘implāq li-s-sultān ‘Abd al-Ḥamīd at-tānī]*. Ford. Mahmūd Szavvās [Maḥmūd Ṣawwās]. Isztambul 2011.
- HVOZDIK János: *Szlovák-magyar és magyar-szlovák részletes szótár*. I. Szlovák–magyar rész. Prága–Eperjes 1937.
- IBN HALDÚN, Abd al-Rahmān ibn Muḥammad [‘Abd ar-Raḥmān ibn Muḥammad Ibn Ḥaldūn]: *Mukaddima [Muqaddima]*. Kiad. Ali Abd al-Vāhid Vāfi [‘Alī ‘Abd al-Wāhid Wāfi]. Kairó 2004.
- IBN KHALDÚN: *Bevezetés a történelembe (Al-Muqaddima)*. Vál., bev., ford., komm. Simon Róbert. Budapest 1995.
- IBN KHALDŪN: *The muqaddimah. An introduction to history*. Ford. Franz Rosenthal. (Bollingen Series, 43). 2. kiad., 2. lenyomat. Princeton 1980.
- IBN MANZÚR [Ibn Manẓūr]: *Liszán al-arab [Lisān al-‘arab]*. Kiad. Abdallāh Ali al-Kabīr [‘Abd Allāh ‘Alī al-Kabīr], Muḥammad Ahmad Haszaballāh [Muḥammad Aḥmad Ḥasab Allāh], Hāsīm Muḥammad as-Sāzili [Ḥāšim Muḥammad aš-Šāḍilī]. Kairó 1979.
- IBRÁHÍM, Rasīd al-Hāddzs [Rašīd al-Ḥāǧǧ Ibrāhīm] *Ad-difā an Hajfa va-kadijjat Filasztin. Muzakkirāt Rasīd al-Hāddzs Ibrāhīm 1891–1953. Takdīm Walīd al-Hālīdī. [Ad-Difā‘ an Ḥayfā wa-qadiyyat Filasṭīn. Mudakkirāt Rašīd al-Ḥāǧǧ Ibrāhīm 1891–1953. Taqḍīm Walīd al-Ḥālīdī.]* Bejrūt 2005.
- AZ IGAZSÁGÜGYMINISZTER 54.725/1918 I. M. rendelete az állam átalakulásával kapcsolatos igazságügyi szervezeti és ügyviteli intézkedések tárgyában. *Budapesti Közlöny* 1918, 264. szám (1918. november 17) 9–10.
- IGNÁC GOLDZIHÉ: *Un autre orientalisme?* Szerk. Céline Trautmann-Waller. Párizs 2011.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin: *The Turks in Egypt and their cultural legacy*. Ford. Salih Sadawi, Humphrey Davies. Kairó–New York 2012.
- İLAVA. Szerk. Anton Bagin, Valerián Bystrický. Illava 1991.
- IM GEDÄCHTNIS der Kirche neu erwachen. *Studien zur Geschichte des Christentums in Mittel- und Osteuropa. Festgabe für Gabriel Adriányi zum 65. Geburtstag*. Szerk.

- Reimund Haas, Karl Josef Rivinius, Hermann-Josef Scheidgen. (Bonner Beiträge zur Kirchengeschichte, 22). Köln 2000.
- IN *TERRASANTA. Dalla Crociata alla Custodia dei Luoghi Santi. Milano, Palazzo Reale, 17 febbraio – 21 maggio 2000*. Szerk. Michele Piccirillo. Firenze–Milánó 2000.
- IN *THE SHADOW of Hitler. Personalities of the right in Central and Eastern Europe*. Szerk. Rebecca Haynes, Martyn Rady. London 2011.
- JACOBSON, Abigail: *From empire to empire. Jerusalem between Ottoman and British rule*. Syracuse 2011.
- JACOBSON, Abigail: Negotiating Ottomanism in times of war: Jerusalem during World War I through the eyes of a local Muslim resident. *International Journal of Middle East Studies* 40 (2008) 69–88.
- JALABERT, Henri: Estève Raymond. In: *Dictionnaire du monde religieux dans la France contemporaine*. Szerk. Jean-Marie Mayeur, Yves-Marie Hilaire. 1. *Les Jésuites*. Szerk. Paul Duclos. Párizs 1985, 110.
- JANEK István: Egy fasiszta bábállam. Szlovákia 1938–1945. *Rubicon* 19 (2008) 4. szám, 4–21.
- JANEK István: František Jehlička tevékenysége Szlovákia Magyarországhoz csatlakozása érdekében 1919–1925 között. In: *Megértő történelem. Tanulmányok a hatvanéves Gyarmati György tiszteletére*. Szerk. Baráth Magdolna, Bánkúti Gábor, Rainer M. János. Budapest 2011, 277–289.
- JASTROW, Marcus: *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic literature*. [London–New York 1903; reprint:] Brooklyn 1967.
- JÁSZI Oszkár: *Magyar Kálvária – Magyar Föltámadás. A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai*. Budapest 1989.
- JEHLIČKA, Dr. F[rantišek]: *Kto on je a čo chce*. Cleveland, Ohio 1920.
- JEHLIČKA, Dr. F[rantišek]: Prečo som sa nevrátil? *Samostatnosť* 3 (1931), 19. szám (1931. május 9) 2.
- [JEHLIČKA, Dr. František:] Umrel nám veľký učenc. *Samostatnosť* 3 (1931), 20. szám (1931. május 16) 3.
- JEHLICKA, François [sic]: *André Hlinka à la conférence de la Paix de Paris. Le véritable Hlinka*. Genf 1938.
- † JEHLICSKA Ferenc 1879–1939. *Nemzeti Újság* 21. évf., 3. szám (1939. január 4) 4.
- JEHLICSKA Ferenc: *A revízió és a szlovákok*. (Az Erdélyi Férfiak Egyesülete Jancsó Benedek Társaságának Kiadványai, 20). Budapest 1933.
- JEHLICSKA F[erenc] Rezső: *Erkölcsei és társadalmi jólét. Társadalmi etika*. Budapest 1916.
- JESCHECK, Hans-Heinrich: Erzberger Mörder-Fall. In: *Wörterbuch des Völkerrechts*. Szerk. Karl Strupp, Hans-Jürgen Schlochauer, Herbert Krüger, Hermann Mosler. 2. kiad. Berlin, 1960–1962, I, 440.
- The JEWISH discovery of Islam. Studies in honor of Bernard Lewis*. Szerk. Martin Kramer. Tel Aviv 1999.
- JOHNSON, Owen V.: *Slovakia 1918–1938. Education and the making of a nation*. (East European Monographs, Boulder). Boulder, Colorado 1985.
- JONGE, M[oritz] de: *Jerusalem oder Mombassa? Eine ungehaltene Rede zum sechsten Zionistenkongreß*. (Jüdische Schriften, 2). Berlin 1903.

- JOSEPH, John: *Muslim-Christian relations and inter-Christian rivalries in the Middle East. The case of the Jacobites in an age of transition*. Albany 1983.
- JUHÁSZ Gyula: *Uralkodó eszmék Magyarországon 1939–1944*. Budapest 1983.
- JUHÁSZ NAGY Sándor: *A magyar októberi forradalom története*. Budapest 1945.
- JUNG, Peter: *Der k.u.k. Wüstenkrieg. Österreich-Ungarn im Vorderen Orient 1915–1918*. Graz–Bécs–Köln 1992.
- JUNG, Peter: Die Präsenz Österreich-Ungarns „Bewaffneter Macht“ im Heiligen Land bis 1918. In: *Mit Szepter und Pilgerstab. Österreichische Präsenz im Heiligen Land seit den Tagen Kaiser Franz Josefs*. Szerk. Bernhard A. Böhler. Bécs 2000, 317–339.
- JUNKER, Heinrich F. J. – ALAVI, Bozorg: *Wörterbuch persisch-deutsch*. 4. kiad. Lipcse 1981.
- JÜDISCHES Lexikon. Szerk. Georg Herlitz, Bruno Kirschner. Berlin 1927–1930.
- KAISER, Hilmar: The Baghdad Railway and the Armenian genocide, 1915–1916. A case study in German resistance and complicity. In: *Remembrance and denial. The case of the Armenian genocide*. Szerk. Richard G. Hovannisian. Detroit, Michigan 1999, 67–112.
- KAIZER Nándor: Commissarius Terrae Sanctae (A Szentföld biztosa). In: *Szentföld*. Szerk. Zdravec István. Budapest 1931, I, 302–309.
- KALLAS, Elie: The Aleppo dialect according to the travel accounts of Ibn Raṣḍ (1656) Ms. Sbath 89 and Ḥanna Dyāb (1764) Ms. Sbath 254. In: *De los manuscritos medievales a internet. La presencia del árabe vernáculo en las fuentes escritas*. Szerk. Mohamed Meouak, Pablo Sánchez, Ángeles Vicente. (Estudios de dialectología árabe, 6). Zaragoza 2012, 221–252.
- KANGLER, Franz: „In der Schule sangen Knaben und Mädchen die österreichische Volkshymne.” – Zur Geschichte des österreichischen St. Georgs-Kollegs in Konstantinopel/Istanbul. In: *Österreich in Istanbul. K. (u.) K. Präsenz im Osmanischen Reich*. Szerk. Rudolf Agstner, Elmar Samsinger. (Forschungen zur Geschichte des österreichischen Auswärtigen Dienstes, I). Bécs–Berlin–Münster 2010, 175–199.
- KAPLAN, Jonathan: Jewish Territorial Organization. In: *New Encyclopedia of Zionism and Israel*. Szerk. Geoffrey Wigoder. Cranbury–London–Mississauga, Ontario 1994, I, 772–774.
- KAPOSI Zoltán: A tradicionalizmustól a modern gazdaságig. Kanizsai kereskedők és vállalkozásaik a feudalizmus utolsó korszakában 1690–1848. *Korall*, 11–12. szám (2003. május) 135–162.
- KARGE, P[aul]: Licht in der Armenierfrage. *Zeitschrift für Missionswissenschaft* 9 (1919) 258–263.
- KARK, Ruth – DENECKE, Dietrich – GOREN, Haim: The impact of early German missionary enterprise in Palestine on modernization and environmental and technological change, 1820–1914. In: *Christian witness between continuity and new beginnings. Modern historical missions in the Middle East*. Szerk. Martin Tamcke, Michael Marten. (Studien zur Orientalischen Kirchengeschichte). Berlin 2006, 145–175.
- Der KARMEl im Heiligen Land von seinen Anfängen bis in unsere Tage*. Szerk. Silvano Giordano. Ford. Ancilla Oberkofler, Antonio Sagardoy. Bécs 1995.

- KÁROLYI Mihály: Egy egész világ ellen, II. Károlyi Mihály 1921–22-ben írt emlékiratainak kéziratban fennmaradt II. kötete. In: uő: *Az új Magyarországért. Válogatott írások és beszédek 1908–1919*. Budapest 1968, 321–553.
- KÁROLYI Mihály: *Hit, illúziók nélkül*. Ford. Litván György. 2. kiad. Budapest 1977.
- KÁROLYI Mihály: *Az új Magyarországért. Válogatott írások és beszédek 1908–1919*. Budapest 1968.
- KÁROLYI Mihályné: *Együtt a forradalomban*. Budapest 1985.
- KÁŠA, Peter: A *mad'arón* fogalom az 1848 utáni szlovák értelmiségi vitákban (Samo Vozár és Ľudovít Štúr vitája alapján). In: *Magyar-szlovák terminológiai kérdések. A 2006. június 8-án és december 1-jén Esztergomban rendezett nemzetközi konferenciák anyaga*. Szerk. Ábrahám Barna. (Pons Strigoniensis, Studia, 9). Piliscsaba–Esztergom 2008, 137–148.
- KASTEREN, J[oannes] P[etrus] van: Bewohnte Ortschaften in der Belkă. *Zeitschrift des Deutschen Palaestina-Vereins* 13 (1890) 150–152.
- Die KATH.-THEOLOGISCHE Fakultät der Universität Wien 1884–1984. *Festschrift zum 600-Jahr-Jubiläum*. Szerk. Ernst Chr[istoph] Suttner. Berlin 1984.
- KATONAI szótár. Német-magyar rész. A magyar kir. Honvédelmi Minisztérium [sic] hivatalos kiadása. Budapest 1906.
- KAYALI, Hasan: *Arabs and Young Turks. Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire 1908–1918*. Berkeley 1997.
- KAZIMIRSKI BIBERSTEIN, A[ubin] de: *Dictionnaire arabe-français*. [Párizs 1860; reprint:] Bejrút é.n.
- KEMÉNY G. Gábor: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában, VII. 1914–1916*. (Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában 1867–1918). Budapest 1999.
- KERECSENY János: *A vörös 140 millió. A bécsi nagy kaland*. (Nemzeti Könyvtár, 57). Budapest é.n. [1941].
- KESSLER, Harry: *Journey to the abyss. The diaries of Count Harry Kessler, 1880–1918*. Kiad., ford., bev. Laird M. Easton. New York 2011.
- KHALIDI, Rashid: The Arab experience of the War. In: *Facing Armageddon. The First World War experienced*. Szerk. Hugh Cecil, Peter H. Liddle. London 1996, 642–655.
- KHOURY, Philip S.: *Urban notables and Arab nationalism. The politics of Damascus 1860–1920*. Cambridge 1983.
- KILDANI, Hanna: *Modern Christianity in the Holy Land*. Ford. George Musleh. Bloomington 2010.
- A KIRÁLYI Könyvek. *Jegyzéke a bennük foglalt nemesség cím, czímer, előnév és honosság adományozásának 1527–1867*. Szerk. Illéssy János, Pettkó Béla. Budapest [1895; reprint:] 1998.
- KIRCHNER, Friedrich – MICHAËLIS, Carl: *Wörterbuch der philosophischen Grundbegriffe*. 5. kiad. Lipcse 1907.
- KIRSHENBLATT-GIMBLETT, Barbara: A place in the world: Jews and the Holy Land at world's fairs. In: *Encounters with the "Holy Land". Place, past and future in American Jewish culture*. Szerk. Jeffrey Shandler, Beth S. Wenger. Pennsylvania 1997, 60–82.
- A KÍSÉRLET folytatódik. II. Nemzetközi Vámbéry Konferencia. Szerk. Dobrovits Mihály. (VT Vámbéry Tanulmányok). Dunaszerdahely 2005.

- KISS József Mihály – SZÖGI László – UJVÁRY Gábor: *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára. Repertórium 1635–1975*. (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből, 10). Budapest 1988.
- KISS Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. 4. kiad. Budapest 1988.
- KIZÁRÁSOK a Pazmaneumból. *Alkotmány* 11 (1906) 119. szám (1906. május 19) 4.
- KIZÁRÁSOK a Pazmaneumból. A pazmaniták nyilatkozata. *Alkotmány* 11 (1906) 120. szám (1906. május 20) 6.
- KLAT, Paul J.: The origins of land ownership in Syria. In: *Middle East Economic Papers*. Bejrút 1958, 51–66.
- KLEE, Ernst: *Das Personenlexikon zum Dritten Reich*. Darmstadt 2003.
- KLUGE, Friedrich: *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. 24., átdolg. és bőv. kiad. Szerk. Elmar Seebold. Berlin – New York 2002.
- KMOSKÓ Mihály: Ágoston Péter, *A zsidók útja*. (A jövő kérdései, 2). Nagyvárad 1917. c. művének ismertetése. *Katholikus Szemle* 31 (1917) 463–469.
- KMOSKÓ Mihály: A bibliai őstörténet modern értelmezésének története, I. A klasszikus ókor geológiai nézetei. *Religio* 68 (1909) 533–535.
- KMOSKÓ Mihály: A bibliai őstörténet modern értelmezésének története, II. Az újabb geológia elméletei. *Religio* 68 (1909) 551–554.
- KMOSKÓ Mihály: A bibliai őstörténet modern értelmezésének története, III. A bibliai őstörténet periodista értelmezése. *Religio* 68 (1909) 568–571.
- KMOSKÓ Mihály: A bibliai őstörténet modern értelmezésének története, IV. A periodista elmélet tudományos értéke. *Religio* 68 (1909) 583–586.
- KMOSKÓ Mihály: A bibliai őstörténet modern értelmezésének története, V. A helyreállítási elmélet. *Religio* 68 (1909) 601–603.
- KMOSKÓ Mihály: A bibliai őstörténet modern értelmezésének története, VI. A diluviális hexaëmeronértelmezés. *Religio* 68 (1909) 614–616.
- KMOSKÓ Mihály: A bibliai őstörténet modern értelmezésének története, VII. Az idealista hexaëmeron-értelmezés. *Religio* 68 (1909) 633–635.
- KMOSKÓ Mihály: A bibliai őstörténet modern értelmezésének története, VIII. A látomási elmélet. *Religio* 68 (1909) 646–648.
- KMOSKÓ Mihály: A bibliai őstörténet modern értelmezésének története, IX. A látomási elméletek bírálata. *Religio* 68 (1909) 661–663.
- KMOSKÓ Mihály: A cionizmus s a zsidó-kérdés. *Alkotmány* 22 (1917) 128. szám (1917. május 19) 10–11; 132. szám (1917. május 24) 9; 135. szám (1917. május 27) 8–9.
- KMOSKÓ Mihály: A «Commissio Biblica» döntvényei a Genézis első három fejezetének értelmezéséről. *Religio* 68 (1909) 485–487.
- KMOSKÓ Mihály: Az elephantinei zsidó-arámi papyrusok, II. *Religio* 67 (1908) 212–214.
- KMOSKÓ Mihály: A Genézis három első fejezete és a modern forráskritika. *Religio* 68 (1909) 503–505.
- KMOSKÓ Mihály: A Genézis őstörténetének forráskritikai elemzése katolikus szempontból. *Religio* 68 (1909) 518–519.
- KMOSKÓ Mihály: Goldziher Ignác 1850–1921. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 45 (1921) 124–126.
- KMOSKÓ Mihály: Hol volt a paradicsom? *Religio* 74 (1915) 173–176.
- KMOSKÓ Mihály: *Az iszlám keletkezése*. (Magyar Szemle. Kincsestár, 17). Budapest 1927.

- KMOSKÓ Mihály: Karl Holzhey *Kurzgefasstes Lehrbuch der speciellen Einleitung in das Alte Testament* (Paderborn 1912) c. művének ismertetése. *Religio* 71 (1912) 462–464.
- KMOSKÓ Mihály: Könyv a falu szegényeiről. *Magyar Szemle* 6 (1929. május–augusztus) 183–187.
- KMOSKÓ Mihály: *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom* I/1. Szerk. Zimonyi István. Budapest 1997.
- KMOSKÓ Mihály: Muhammad al-‘Aufi anekdotagyűjteménye negyedik részének XVI. fejezete. *Történeti Szemle* 14 (1929) 14–54.
- KMOSKÓ Mihály: Sémi tanulmányok. 1. A zsidóság mint népfaj. *Religio* 72 (1913) 654–656.
- KMOSKÓ Mihály: Sémi tanulmányok. 2. A zsidóság mint sémi néptörzs. *Religio* 72 (1913) 672–675.
- KMOSKÓ Mihály: Sémi tanulmányok. 3. A sémi ősnyelv; a sémi dialektusok eredete. *Religio* 72 (1913) 695–698.
- KMOSKÓ Mihály: Sémi tanulmányok. 4. Arábia, a sémi népek bölcsője. *Religio* 72 (1913) 715–716.
- KMOSKÓ Mihály: Sémi tanulmányok. 5. A sémi nomádok jelleme, életviszonyai, társadalmi szervezete. *Religio* 72 (1913) 717–718.
- KMOSKÓ Mihály: Sémi tanulmányok. 6. A sémi nomádok társadalmának szervezete. *Religio* 72 (1913) 734–739.
- KMOSKÓ Mihály: Székely István „A bibliakritika fő kérdései korunkban” c. rektori székfoglaló beszédének ismertetése. *Katholikus Szemle* 23 (1909) 95–96.
- KMOSKÓ Mihály (Syrianus): Zsidó lélek – sémi lélek. *A Cél* 9 (1918) 12–21, 199–212, 259–265, 338–343, 393–411, 471–479, 521–531, 583–601; 10 (1919) 239–255.
- KMOSKÓ Mihály: *Zsidó-keresztény kérdés*. Budapest é.n. [1919].
- KMOSKÓ Mihály: A zsidó vallás nevelő hatása a zsidóságra! [sic] *A Cél* 11 (1921) 21.
- KMOSKÓ Mihály: *A zsidóság Messiása s a kereszténység Megváltója*. (Keresztény Kis-könyvtár, 26–27). Budapest 1918.
- KMOSKÓ Mihály: *A zsidóság világművelői törekvései*. Budapest 1921.
- KNIEZSA István: A szlávok őstörténete. In: *A magyarság és a szlávok*. Szerk. Szekfü Gyula. Budapest 1942, 7–40.
- KOCHWASSER, Friedrich H[elmut]: Das Deutsche Reich und der Bau der Bagdadbahn. In: *Araber und Deutsche. Begegnungen in einem Jahrtausend*. Szerk. Friedrich H[elmut] Kochwasser, Hans R[obert] Roemer. (Buchreihe »Deutsch-ausländische Beziehungen« des Instituts für Auslandsbeziehungen, Stuttgart, 11). Tübingen–Basel 1974, 294–349.
- KOLB, Eberhard: Die Revolution 1918/19: Ausbruch, Verlauf, Interpretationen. In: *Ploetz. Das deutsche Kaiserreich 1867/71 bis 1918. Bilanz einer Epoche*. Szerk. Dieter Langewiesche. Freiburg 1984, 226–238.
- KOMORÓCZY Géza: Az ókori Elő-Ázsia a pesti egyetemen: nemzeti célok vagy tudományos kutatás. *2000* 22 (2010) 12. szám (2010. december) 61–70.
- KOMORÓCZY Géza: *A zsidók története Magyarországon*. (Hungaria Judaica, 26–27). Pozsony 2012.

- KORNFELD, Walter – MANN, Christine: Alttestamentliche Bibelwissenschaft. In: *Die Kath.-Theologische Fakultät der Universität Wien 1884–1984. Festschrift zum 600-Jahr-Jubiläum*. Szerk. Ernst Chr[istoph] Suttner. Berlin 1984, 63–72.
- KORNIS Gyula: Nők az egyetemen. *Napkelet* [3. évfolyam] 5. kötet (1925) 60–69, 149–184.
- KOVÁCS Gyula: Szerepünk Törökország gazdasági fellendítésében. In: *Magyar-Török Almanach a Vörös Félhold javára*. Szerk. Mezey István. Budapest 1915, 54–60.
- KOVÁCS Imre: A gazdasági cselédek kereseti és megélhetési viszonyai. *Magyar Szemle* 25 (1935. szeptember–december) 211–222.
- KOVÁCS M. Mária: Ambiguities of emancipation: women and the ethnic question in Hungary. *Women's History Review* 5 (1996) 487–495.
- KRACSKOVSKIJ, Ignatyij Julianovics: *Izbrannüje szocsinyenyija*. Moszkva–Leningrád 1955–1960.
- KRAMER, Juraj: *Iredenta a separatizmus v slovenskej politike. (Štúdia o ich vzťahu)*. Pozsony 1957.
- KRAMER, Juraj: *Slovenské autonomistické hnutie v rokoch 1918–1929*. Pozsony 1962.
- KRAMMER, Johann: Österreich-Ungarns Pilgerinnen und Pilger im Heiligen Land. In: *Mit Szepter und Pilgerstab. Österreichische Präsenz im Heiligen Land seit den Tagen Kaiser Franz Josephs*. Szerk. Bernhard A. Böhler. Bécs 2000, 225–234.
- [KRESS von Kressenstein, Friedrich Freiherr] Frhr. von Kress: Achmed Djemal Pascha. In: *Zwischen Kaukasus und Sinai. Jahrbuch des Bundes der Asienkämpfer* 3 (1923) 11–26.
- KRESS von Kressenstein, Friedrich Freiherr: *Mit den Türken zum Suezkanal*. Berlin 1938.
- KRETHLOW, Carl Alexander: *Generalfeldmarschall Colmar Freiherr von der Goltz Pascha. Eine Biographie*. Paderborn 2012.
- KRÖGER, Martin: Eisenbahnimperialismus. Vom Wettbewerb der Mächte im Osmanischen Reich. In: *Lawrence von Arabien. Genese eines Mythos. Begleitband zur Sonderausstellung „Lawrence von Arabien“*. Landesmuseum Natur und Mensch Oldenburg. 21. November 2010 bis 27. März 2011. Rautenstrauch-Joest-Museum Kulturen der Welt, Köln, 29. April bis 11. September 2011. (Schriftenreihe des Landesmuseums Natur und Mensch, 78). Mainz 2010, 143–148.
- KRÜGER, Jürgen: *Die Grabeskirche in Jerusalem. Geschichte – Gestalt – Bedeutung*. Regensburg 2000.
- KUBINSZKY Judit: *Politikai antiszemitizmus Magyarországon 1875–1890*. Budapest 1976.
- Al-KUDSZ al-uszmánijja fi l-muzakkirát al-dzsauharijja. Al-kitáb al-avval min Muzakkirát al-músziki Vászif Dzsauharijja 1904–1917. [Al-Quds al-‘utmāniyya fī l-muḍakkirāt al-ġawhariyya. Al-kitāb al-awwal min Muḍakkirāt al-mūsiqī Wāṣif Ġawhariyya 1904–1917]*. Kiad. Szalím Tamári [Salīm Tamārī], Iszám Nasszár [‘Išām Naṣṣār]. 2. lenyomat. Bejrút 2003.
- Al-KUDSZ al-uszmánijja fi l-muzakkirát al-dzsauharijja* ld. még *The STORYTELLER of Jerusalem*
- KULTURELLER Wandel in Palästina im frühen 20. Jahrhundert. Eine Bilddokumentation. Zugleich ein Nachschlagewerk der deutschen Missionseinrichtungen und Siedlungen von ihrer Gründung bis zum Zweiten Weltkrieg*. Epfendorf 2003.
- KUNZE, Konrad: *Namenkunde*. (dtv-Atlas). 3. kiad. München 2000.

- KYMLICKA, Will – STRAEHLE, Christine: Kozmopolitanizmus, nemzetállamok, kisebbségi nacionalizmus. Ford. Jakab Dénes Barna. In: *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről*. Szerk. Kántor Zoltán, Majtényi Balázs. (Rejtjel politológia könyvek, 23). Budapest 2005, 19–42.
- LADÁNYI Andor: *Az egyetemi ifjúság az ellenforradalom első éveiben (1919–1921)*. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat, 88). Budapest 1979.
- LAFFAN, Judith Cecily: *Negotiating empires: "British" dragomans and changing identity in the 19th century Levant*. Diss. University of Queensland 2011.
- LAGRANGE, Marie Joseph: Au-delà du Jourdain. *La Science catholique* 4 (1890) 11–12. szám (1890. október 15–november 15) 673–683, 737–754.
- LAMMENS, Henri: *Le Berceau de l'Islam. L'Arabie occidentale à la veille de l'Hégire*. (Scripta Pontificii Instituti Biblici). Róma 1914.
- LANDAU, Jacob M.: The *dönmes*: crypto-Jews under Turkish rule. *Jewish Political Studies Review* 19 (2007) 1–2. szám (2007. tavasz) 109–118.
- LANDAU, Jacob M.: *The Hejaz Railway and the Muslim pilgrimage. A case of Ottoman political propaganda*. Detroit 1971.
- LANE, Edward William: *An account of the manners and customs of the modern Egyptians*. The definitive 1860 edition. Kiad. Jason Thompson. Kairó – New York 2003.
- LANE, Edward William: *An Arabic-English lexicon*. London 1863–1893.
- LANE, Edward William: *Description of Egypt*. Kiad. Jason Thompson. Kairó–New York, 2000.
- LANE-POOLE, Stanley: *Edward William Lane*. [A Memoir]. In: Edward William Lane: *An Arabic-English lexicon*. London 1863–1893, I/5, V–XXXIX.
- LAPIDUS, Ira M.: *A history of Islamic societies*. Cambridge 1988.
- LARCHER, M[aurice]: *La guerre turque dans la guerre mondiale*. Párizs 1926.
- LATOURETTE, Kenneth Scott: *A history of the expansion of Christianity*, VII. *Advance through storm. A.D. 1914 and after, with concluding generalizations*. London 1945.
- LÄUFER, Erich: 100 Jahre Paulus-Haus in Jerusalem. *Katholische KirchenZeitung (Berlin)* 1999. december 5.
- LAWRENCE von Arabien. *Genese eines Mythos. Begleitband zur Sonderausstellung „Lawrence von Arabien“*. Landesmuseum Natur und Mensch Oldenburg. 21. November 2010 bis 27. März 2011. Rautenstrauch-Joest-Museum Kulturen der Welt, Köln, 29. April bis 11. September 2011. (Schriftenreihe des Landesmuseums Natur und Mensch, 78). Mainz 2010.
- LAZAR, Hadara: *Out of Palestine. The making of modern Israel*. New York 2011.
- LEDER, Stefan: The Arabs of Ibn Khaldūn. *Al-Abhath* (Bejrút) 57 (2009) 47–64.
- [LEHÁR Antal] Anton Lehár: *Erinnerungen. Gegenrevolution und Restaurationsversuche in Ungarn 1918–1921*. Kiad. Peter Broucek. Bécs 1973.
- LELKIPÁSZTORI jelentések, 1924–1926. Szerk. Mózessy Gergely. (Források a Székesfehérvári Egyházmegye Történetéből, III). Székesfehérvár 2008.
- LEMIRE, Vincent: *Jérusalem 1900. La ville sainte à l'âge des possibles*. Párizs 2013.
- LENZENWEGER, Josef: Kirchengeschichte. In: *Die Kath.-Theologische Fakultät der Universität Wien 1884–1984. Festschrift zum 600-Jahr-Jubiläum*. Szerk. Ernst Chr[istoph] Suttner. Berlin 1984, 97–117.

- LEPOLD Antal: Csernoch János hercegprímás élete. *Magyar Katolikus Almanach* 2 (1928) 437–464.
- LEPOLD Antal: *Csernoch János. Emlékezés Nagymagyarország utolsó hercegprímására.* Bécs 1963.
- LE STRANGE, Guy: *Baghdad during the Abbasid Caliphate.* Oxford 1900.
- LE STRANGE, Guy: *The lands of the Eastern caliphate.* Cambridge 1905.
- LEWIS, Bernard: *The Muslim discovery of Europe.* New York–London 1982.
- LEWIS, Bernard: The question of Orientalism. *New York Review of Books* 29 (1982), 11. szám (1982. június 24).
- LEWIS, Geoffrey: An Ottoman officer in Palestine 1914–1918. In: *Palestine in the late Ottoman period. Political, social and economic transformation.* Szerk. David Kushner. Jeruzsálem–Leiden 1986, 402–416.
- LEXIKON für Theologie und Kirche. 2. kiad. Freiburg 1957–1968; 3. kiad. Freiburg 1993–2001.
- LIPSCHER, Ladislav: Klub slovenských poslancov v rokoch 1918–1920. *Historický časopis* 16 (1968) 133–168.
- LOKOTSCH, Karl: *Etymologisches Wörterbuch der europäischen (germanischen, romanischen und slavischen) Wörter orientalischen Ursprungs.* (Indogermanische Bibliothek, I/II/3). Heidelberg 1927.
- LORENZ, Reinhold: *Kaiser Karl und der Untergang der Donaumonarchie.* Graz–Bécs–Köln 1959.
- LORMAN, Thomas Anselm: The Christian social roots of Jozef Tiso’s radicalism 1887–1939. In: *In the shadow of Hitler. Personalities of the right in Central and Eastern Europe.* Szerk. Rebecca Haynes, Martyn Rady. London 2011, 245–260.
- LUKAN, Walter: Jozef Tisos Studienzeit in Wien (1906–1910/11). *Österreichische Osthefte* 35 (1993) 295–310.
- MACARTNEY, Carlile Aylmer: *Hungary and her successors. The Treaty of Trianon and its consequences 1919–1937.* Oxford 1937.
- MC EWAN, Dorothea: *Habsburg als Schutzmacht der Katholiken in Ägypten. Kurzfassung der Studie über das österreichische Kirchenprotektorat von seinen Anfängen bis zu seiner Abschaffung im Jahre 1914.* (Schriften des Österreichischen Kulturinstituts Kairo, 3). Wiesbaden 1982.
- MACK, Rosamond E.: *Bazaar to piazza. Islamic trade and Italian art, 1300–1600.* Berkeley–Los Angeles–London 2002.
- McMEEKIN, Sean: *The Berlin-Baghdad express. The Ottoman Empire and Germany’s bid for world power.* Cambridge, Massachusetts 2010.
- McMEEKIN, Sean: *The Ottoman endgame. War, revolution, and the making of the modern Middle East, 1908–1923.* New York 2015.
- MAGYAR ÉLETRAJZI lexikon. I. köt. (3. kiad.); II. köt. (2. kiad.); III. kieg. köt. Budapest 1981–1982.
- MAGYAR KATOLIKUS lexikon. Budapest 1993–2014.
- A MAGYAR MINISZTERIUMNAK 5.430 M. E. számú rendelete az állami hatóságok, vállalatok és intézetek címének, valamint az új eskü és fogadalom szövegének megváltoztatása tárgyában (1918. november 19). *Budapesti Közlöny* 1918, 266. szám (1918. november 20) 10.

- A MAGYAR NÉPKÖZTÁRSASÁG kormányának 5.506/1918. M. E. számú rendelete a közjegyzőkre, a közjegyzőhelyettesekre és az ügyvédekre nézve az államforma átalakulásával kapcsolatos intézkedésekről (1918. november 21). *Budapesti Közlöny* 1918, 268. szám (1918. november 22) 7.
- A MAGYAR NYELV történeti-etimológiai szótára. Főszerk. Benkő Loránd. Budapest 1967–1984.
- MAGYAR-SZLOVÁK terminológiai kérdések. A 2006. június 8-án és december 1-jén Esztergomban rendezett nemzetközi konferenciák anyaga. Szerk. Ábrahám Barna. (Pons Strigoniensis, Studia, 9). Piliscsaba–Esztergom 2008.
- MAGYAR-TÖRÖK Almanach a Vörös Félhold javára. Szerk. Mezey István. Budapest 1915.
- A MAGYAR TÖRTÉNELEM vitatott személyiségei. Új, átdolg. kiad. Budapest 2008.
- MAGYAR TUDOMÁNYOS Akadémiai almanach MCMXXXIII-ra. Budapest 1933.
- MAGYARISCHE Gewaltherrschaft gegen die Slovaken. *Reichspost* 13 (1906) 113. szám (1906. május 18) 7.
- MAGYARORSZÁG az első világháborúban. Főszerk. Romsics Ignác. Budapest 2010.
- MAGYARORSZÁGI pártprogramok 1867–1919. Szerk. Mérei Gyula, Pölöskei Ferenc. (Magyarországi pártprogramok I–IV, 1867–1998). Budapest 2003.
- A MAGYARSÁG és a szlávok. Szerk. Szekfű Gyula. Budapest 1942.
- MAIER, Bernhard: *William Robertson Smith. His life, his work and his times.* (Forschungen zum Alten Testament, 67). Tübingen 2009.
- MAKDISI CORTAS, Wadad: *A world I loved.* New York 2009.
- MAKKAY János: *Hogyan lettek a blakokból románok.* Budapest 1997.
- MAKKAY János: Ki volt Forró László (Forró S[ándor]), és hová tűnt a kézírata?" *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* 48 (2006) 489–497.
- MAKKAY János: A Kmoskó-jelenség. In: uő: *Hogyan lettek a blakokból románok.* Budapest 1997, 41–52.
- MALFATTI di Monte Tretto, Josef von: *Handbuch des österreichisch-ungarischen Consularwesens, mit einer Sammlung von Normalien und einem Anhang über die Stellung der fremden Consular-Functionäre in Österreich-Ungarn [mit Supplementband].* Bécs 1879–1883.
- The MAN Who Dined with the Kaiser [Jacques Alexander Van Mourik de Beaufort (?): *My secret service. Vienna–Sophia–Constantinople–Nish–Belgrade–Asia Minor, etc.* London 1916.
- MANCINI, Ignazio: I firmani di Terrasanta. In: *In Terrasanta. Dalla Crociata alla Custodia dei Luoghi Santi. Milano, Palazzo Reale, 17 febbraio – 21 maggio 2000.* Szerk. Michele Piccirillo. Firenze–Milánó 2000, 148–149.
- MANGOLD, Sabine: Ignác Goldziher et Ernest Renan – Vision du monde et innovation scientifique. In: *Ignác Goldziher: Un autre orientalisme?* Szerk. Céline Trautmann-Waller. Párizs 2011, 73–88.
- MANN, Michael: A political theory of nationalism and its excesses. In: *Notions of nationalism.* Szerk. Sukumar Periwal. Budapest–London–New York 1995, 44–64.
- MÄNNCHEN, Julia: *Gustaf Dalman als Palästinawissenschaftler in Jerusalem und Greifswald 1902–1941.* (Abhandlungen des Deutschen Palästina-Vereins 9/2). Wiesbaden 1994.

- MANZANO MORENO, Eduardo: Introduccion. In: Conde de Ballobar: *Diario de Jerusalén (1914–1919)*. Kiad., szerk., jegyz. Eduardo Manzano Moreno. Madrid 1996, 13–59.
- MARGALIT, Avishai: Palestine: How bad, and good, was British rule? *The New York Review of Books* 60 (2013) 2. szám (2013. február 7–20) 34–36.
- MARPEAU, Benoît: *Gustave Le Bon (1841–1931), parcours d'un intellectuel*. Párizs 2000.
- MARX és Engels *Válogatott művei*, I–II. Ford. Bresztovszky Ernő. Szerk. Szabó Ernő. Budapest 1905–1909.
- MAZZA, Roberto: Antonio de la Cierva y Lewita: the Spanish Consul in Jerusalem 1914–1920. *Jerusalem Quarterly* 10 (2010) 1. szám, 34–42.
- MAZZA, Roberto: Introduction. In: Conde de Ballobar: *Jerusalem in World War I. The Palestine diary of a European diplomat*. Kiad., ford. Eduardo Manzano Moreno, Roberto Mazza. Bev., jegyz. Roberto Mazza. London 2011, 1–26.
- MAZZA, Roberto: *Jerusalem from the Ottomans to the British*. (Library of Middle East History, 20). London–New York 2009.
- MEGÉRTŐ történelem. Tanulmányok a hatvanéves Gyarmati György tiszteletére. Szerk. Baráth Magdolna, Bánkuti Gábor, Rainer M. János. Budapest 2011.
- MEGHALT Jókai Mór első kiadója. *Pesti Hírlap* 60 (1938) 87(19.520). szám (1938. április 20) 10.
- MEINERTZ, G[ustav]: Ein Jahrhundert Kampf um den Besitz und die Erhaltung der heiligen Stätten. In: *Das Heilige Land in Vergangenheit und Gegenwart. Gesammelte Beiträge und Berichte zur Palästinaforschung*, 3. Szerk. Valmar Cramer, Gustav Meinertz. (Palästinahefte des Deutschen Vereins vom Heiligen Lande, 33–36). Köln 1941, 232–249.
- [MEISTERMANN, Barnabas – HUBER, Engelbert:] *Durch's Heilige Land. Führer für Pilger und Reisende. Deutsche Ausgabe des von der Custodie des Heiligen Landes herausgegebenen offiziellen Pilgerführers* von P. Barnabas Meistermann O.F.M. Bearbeitet von Dr. P. Engelbert Huber O.F.M. Trier–München 1913.
- MEISTERMANN Barnabás: *Új útmutató a Szentföldre*. Budapest 1909.
- MEISTERMANN, Barnabé: *Nouveau Guide de Terre sainte*. Párizs 1907.
- MEJCHER, Helmut: The plight and relief of God's nation. The First World War and the German Templar community in Palestine. In: *The First World War as remembered in the countries of the Eastern Mediterranean*. (Beiruter Texte und Studien, 99). Szerk. Olaf Farschid, Manfred Kropp, Stephan Dähne. Bejrút–Würzburg 2006, 129–140.
- MELVILLE, Herman: *Journals*. Kiad. Howard C. Horsford, Lynn Horth. (The writings of Herman Melville. The Northwestern-Newberry Edition). Evanston–Chicago 1989.
- MENDRESZÓRA Miklós – ORBÁN Gábor: *Nový slovensko-maďarský slovník. Új szlovák-magyar szótár*. Pozsony 1933.
- MÉSZÁROS Károly: Az 1919 tavaszi parasztmozgalmak. *Történelmi Szemle* 4 (1961) 442–475.
- MEYBOHM, Ivonne: *David Wolffsohn. Aufsteiger, Grenzgänger, Mediator. Eine biographische Annäherung an die Geschichte der frühen zionistischen Organisation (1897–1914)*. (Jüdische Religion, Geschichte und Kultur, 17). Göttingen–Bristol 2013.

- MEYER's großes Konversations-Lexikon. 6. kiadás, Lipse 1905–1909.
- MICHELA, Miroslav: František Jehlička politikai pályafutatai 1918–1920-ban. *Pro Minoritate* 2005 tél, 32–44.
- MICHELA, Miroslav: Plans for Slovak autonomy in the policy of Hungary, 1918–1920. *Historický časopis* 58 (2010) Supplement, 52–81.
- MICHELA, Miroslav: *Pod heslom integrity. Slovenská otázka v politike Maďarska 1918–1921*. Pozsony 2009.
- MICHELA, Miroslav: The question of Slovakia in Hungarian politics 1920–1927. In: *The weight of history in Central European societies of the 20th century*. (Central European Studies in Social Sciences). Prága 2005, 125–131.
- MIDDENDORP, Birgit: Das Heilige Land der Engländer. In: *Lawrence von Arabien. Genese eines Mythos*. Begleitband zur Sonderausstellung „Lawrence von Arabien“. Landesmuseum Natur und Mensch Oldenburg. 21. November 2010 bis 27. März 2011. Rautenstrauch-Joest-Museum Kulturen der Welt, Köln, 29. April bis 11. September 2011. (Schriftenreihe des Landesmuseums Natur und Mensch, 78). Mainz 2010, 51–62.
- MIHÁLYFI Ákos: A papnevelés története és elmélete. Budapest 1896.
- MINISTER Benesch über die slowakische Agitation im Auslande. *Neue Freie Presse* 1919, 19.794. szám (1919. október 3) 6a–b.
- MINTZ, Matityahu: Territorialism. In: *New Encyclopedia of Zionism and Israel*. Szerk. Geoffrey Wigoder. Cranbury–London–Mississauga, Ontario 1994, II, 1268–1269.
- MIT *Szepter und Pilgerstab. Österreichische Präsenz im Heiligen Land seit den Tagen Kaiser Franz Josephs*. Szerk. Bernhard A. Böhler. Bécs 2000.
- MITCHELL, Timothy: *Colonising Egypt*. Cambridge 1988.
- Der MODERNISMUS. Beiträge zu seiner Erforschung*. Szerk. Erika Weinzierl. Graz 1974.
- MONTCLOS, Xavier de: Pierre Roger. In: *Dictionnaire du monde religieux dans la France contemporaine*. Szerk. Jean-Marie Mayeur, Yves-Marie Hilaire. Párizs 1985–2001, VI (*Lyon: Le Lyonnais – Le Beaujolais*. Szerk. Xavier de Montclos), 374–376.
- MORAN, A. Vahid: *Türkçe-ingilizce sözlük*. Isztambul 1971.
- MOREAU, Odile: *La Turquie dans la Grande Guerre. De l'Empire ottoman à la république de Turquie*. (Collection *Les nations dans la Grande Guerre*). H.n. [Saint-Cloud] 2016.
- MORGENTHAU, Henry: *Ambassador Morgenthau's story*. New York. 1919.
- MÓRICZ Zsigmond: *A földtörvény kis kátéja, Népszavazás a földreformról, A somogy-megyei földműves szövetkezetek*. [Hasonmás kiad.]. Budapest 1979.
- MÓRICZ Zsigmond: *Új világot teremtsünk. (Gyűjtemény 1918–1919-es írásából)*. Budapest 1953.
- MOSONY Lipót: A konstantinápolyi patriarchátus helyzete a világháborúban. *Katholikus Szemle* 30 (1916) 340–358.
- MUDZSÁHID, Zaki Muhammad [Zakī Muḥammad Muğāhid]: *Al-Aalām as-sarkijja fi l-mia ar-rābia asrata al-hidzsrija [Al-A'lām aš-šarqīyya fī l-mī'a ar-rābī'a 'ašrata al-ḥigriyya]*. 2. kiad. Bejrút 1994.
- MUSIL, Alois: Die Gefahren der Hedschasbahn. *Neue Freie Presse* 1909, 16.232 szám (1909. október 28) 21–23.

- [MUSIL, Alois (?):] Das Kultusprotektorat Österreich-Ungarns in der Türkei. *Österreichische Monatsschrift für den Orient* 39 (1913) 25–26.
- MUSIL, Alois: Unser Kaiserpaar in Sofia und Konstantinopel. *Österreichische Monatsschrift für den Orient* 44 (1918) 97–111.
- MÜLINEN, Eberhard Graf von: Beiträge zur Kenntnis des Karmels. *Zeitschrift des Deutschen Palästina Vereins* 30 (1907) 117–207; 31 (1908) 1–258.
- MÜLLER, August: *Der Islam im Morgen- und Abendland*. (Allgemeine Geschichte in Einzeldarstellungen, II/4. Szerk. Wilhelm Oncken). Berlin 1885–1887.
- MÜLLER, Karl: *Josef Schmidlin (1876–1944). Papsthistoriker und Begründer der katholischen Missionswissenschaft*. (Studia Instituti Missiologici Societatis Verbi Divini, 47). Nettetal 1989.
- MÜLLER, Karl Hermann: *Die wirtschaftliche Bedeutung der Bagdadbahn. Land und Leute der asiatischen Türkei*. Hamburg 1917.
- NAGY Árpád Miklós: Classica Hungarica (I). A Szépművészeti Múzeum Antik Gyűjteményének története a kezdetektől 1929-ig. *Holmi* 19 (2007), 4. szám (2007. április) 469–485.
- NAGY Norbert: *A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet története (1916–1918)*. (Balkán Füzetek, 7). Pécs 2010.
- NAGY Tőhötöm: *Jezsuiták és szabadkőművesek*. 2. kiad. Szeged 1990.
- NAGYNÉ SZEGVÁRI Katalin – LADÁNYI Andor: *Nők az egyetemeken, I. Küzdelmek a nők egyetemi tanulmányaiért*. (Felsőoktatástörténeti kiadványok, 4). Budapest 1976.
- N[AGYNÉ] SZEGVÁRI Katalin: *Numerus clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon*. Budapest 1988.
- NEGYVEN ÉVE. *A Tanácsköztársaság Szabolcs-Szatmár megyei története*. Szerk. Arató Ferenc. Nyíregyháza 1959, 123–150.
- NEIBERG, Michael S.: *Warfare and society in Europe 1898 to the present*. New York–London 2004.
- NEMES, Robert: Hungary's antisemitic provinces. Violence and ritual murder in the 1880s. *Slavic Review* 66 (2007) 1. szám, 20–44.
- NEUE Deutsche Biographie. Berlin 1953–.
- NEW Catholic Encyclopedia. [1. kiad.]. New York 1967; 2. kiad. Detroit 2003.
- NEW Encyclopedia of Zionism and Israel. Szerk. Geoffrey Wigoder. Cranbury–London–Mississauga, Ontario 1994.
- NIEWÖHNER, Friedrich: Kritik und Liebe. Einleitung. In: Ignaz Goldziher: *Renan als Orientalist. Gedenkrede am 27. November 1893*. Ford. Zalán Péter. Zürich 2000, 7–18.
- NIPPA, Annegret: Zu den Beduinen Nord-Arabiens. In: *Lawrence von Arabien. Genesis eines Mythos*. Begleitband zur Sonderausstellung „Lawrence von Arabien“. Landesmuseum Natur und Mensch Oldenburg. 21. November 2010 bis 27. März 2011. Rautenstrauch-Joest-Museum Kulturen der Welt, Köln, 29. April bis 11. September 2011. (Schriftenreihe des Landesmuseums Natur und Mensch, 78). Mainz 2010, 77–86.
- NORDAU, Max: *Zionistische Schriften*. Köln 1909.
- NOTH, Martin: *Geschichte Israels*. 6., változatlan kiad. Berlin 1968.
- NOTIONS of nationalism. Szerk. Sukumar Periwal. Budapest–London–New York 1995.
- NOUVELLES d'Orient. *La Croix* 35 (1914) 9602. szám (1914. július 3) 3.

- NOVOTNY Tihamér: *Első világháborús katonaemlékek antropológiai és művészetszociológiai vizsgálata*. Budapest 1987.
- NŐK a német egyetem ellen. *A Kereszt†Jelében. Társadalmi és szépirodalmi katolikus hetilap a magyar nők védelmére*. 1 (1902) 1. szám (1902. július 27) 31.
- NÖLDEKE, Theodor: *Orientalische Skizzen*. Berlin 1892.
- NURMI, Ismo: *Slovakia – a playground for nationalism and national identity. Manifestations of the national identity of the Slovaks 1918–1920*. (Bibliotheca Historica, 42). Helsinki 1999.
- OESTERREICHISCHES Musiklexikon*. Bécs 2002–2006.
- OLÁH GYÖRGY: A falu szegénye. *Magyar Szemle* 1 (1927. szeptember–december) 39–43.
- OLÁH Péter: A török és a magyar turanizmus kapcsolata a 20. század első felében. *Keletkutatás* 2012. tavasz, 67–86.
- ORIENTALISM. A reader*. Szerk. A[lexander] L[yon] Macfie. Edinburgh 2000.
- L'ORIENTALISME architectural entre imaginaires et savoirs*. Szerk. Nabila Oulebsir, Mercedes Volait. Párizs 2009.
- ORMOS István: *Adalékok a magyar őstörténet arab forrásainak kutatásához. Tüzetes viszontválasz Zimonyi Istvánnak*. Budapest 2010.
- ORMOS István: Adalékok Kmoskó Mihály alakjához I–II. *Keletkutatás* 2009. ősz, 37–76; 2010. tavasz, 27–62.
- ORMOS István: Adalékok Pröhle Vilmos alakjához. *Keletkutatás* 2012. tavasz, 33–65.
- ORMOS István: Goldziher's mother tongue. A contribution to the study of the language situation in Hungary in the nineteenth century. In: *Goldziher Memorial Conference*. Szerk. Apor Éva, Ormos István. (Keleti Tanulmányok, 12). Budapest 2005, 203–243.
- ORMOS István: In memoriam Czeglédy Károly. *Keletkutatás* (1996. ősz–2002. tavasz) 301–305.
- ORMOS István: Jason Thompson, Edward William Lane 1801–1876. The life of the pioneering Egyptologist and Orientalist, London 2010 [review article]. *The Arabist. Budapest Studies in Arabic (Papers presented to Alexander Fodor on his seventieth birthday)* 31 (2012) 111–117.
- ORMOS István: Kiegészítések „A magyar őstörténet arab forrásainak újabb irodalma. Kmoskó Mihály, Hansgerd Göckenjan és Zimonyi István művei” című írásomhoz. *Hadtörténelmi Közlemények* 122 (2009) 1129–1157.
- ORMOS István: „A korai magyar történelem arab forrásai. A háttér s a környezet. A szövegek értelmezéséhez”. *Az Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete Évkönyve 2013–2014. Annales* 1 (2015) 95–109.
- ORMOS István: A magyar őstörténet arab forrásainak újabb irodalma. Kmoskó Mihály, Hansgerd Göckenjan és Zimonyi István művei. *Hadtörténelmi Közlemények* 118 (2005) 733–781.
- ORMOS István: *Max Herz Pasha 1856–1919. His life and career*. (Études urbaines, 6). Kairó 2009.
- ORMOS István: Photographs from the family album of the Goldziheres. In: *Goldziher Memorial Conference*. Szerk. Apor Éva, Ormos István. (Keleti Tanulmányok, 12). Budapest 2005, 285–301.

- ORMOS István: Remarks on the Islamic sources on the Hungarians in the ninth and tenth centuries. *Zeitschrift für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften* 19 (2010–2011 [2012]) 377–395.
- ORMOS István: Rövid viszontválasz Zimonyi Istvánnak. *Hadtörténelmi Közlemények* 123 (2010) 699–700.
- ORMOS Mária: Bethlen és a Duce. A magyar miniszterelnök találkozói Mussolinival. *Rubicon* 22 (2011) 9–10. szám, 34–41.
- ORMOS Mária: Bethlen koncepciója az olasz-magyar szövetségről (1927–1931). *Történelmi Szemle* 14 (1971) 133–156.
- ORMOS Mária: Egy halálra ítélt szocialista „bolsevik” népbiztos. Ágoston Péter, 1874–1925. In: *Megértő történelem. Tanulmányok a hatvanéves Gyarmati György tiszteletére*. Szerk. Baráth Magdolna, Bánkuti Gábor, Rainer M. János. Budapest 2011, 233–243.
- ORMOS Mária: *A katedrától a halálsorig. Ágoston Péter 1874–1925*. Budapest 2011.
- OTTOMAN Jerusalem. *The living city: 1517–1917*. Szerk. Sylvia Auld, Robert Hillenbrand. London 2000.
- The OTTOMAN land code*. Ford. F[rederick Oliver Jones] Ongley. Rev., jegyz., index Horace E. Miller. London 1892.
- OVERBECK, Alfred Freiherr von: *Die Kapitulationen des Osmanischen Reiches*. Breslau 1917.
- ÖSTERREICH in Istanbul. K. (u.) K. Präsenz im Osmanischen Reich. Szerk. Rudolf Agstner, Elmar Samsinger. (Forschungen zur Geschichte des österreichischen Auswärtigen Dienstes, I). Bécs–Berlin–Münster 2010.
- ÖSTERREICH und Ägypten. *Beiträge zur Geschichte der Beziehungen vom 18. Jahrhundert bis 1918*. Szerk. Rudolf Agstner. (Schriften des Österreichischen Kulturinstitutes Kairo, 4). Kairó 1993.
- ÖSTERREICHISCHES Biographisches Lexikon 1815–1950. Bécs 1957–.
- ŐSTÖRTÉNET és nemzetudat 1919–1931. Szerk. Kincses Nagy Éva. (Magyar Őstörténeti Könyvtár, 1). Szeged 1991.
- ÖZENDES, Engin: *Egy birodalom képei. Fotográfia az Oszmán Birodalomban (1839–1919)*. H.n. [Kecskemét] 2001.
- PADINGER, Franz: „Zum Verständnis des Konfliktes zwischen Glaube und Wissenschaft im Modernismusstreit.” In: *Der Modernismus. Beiträge zu seiner Erforschung*. Szerk. Erika Weinzierl. Graz 1974, 43–56.
- PAIKERT Alajos: A turáni eszme. *Turán* 1922, I. évnegyed, 1–11.
- Die PALÄSTINA-Frage 1917–1948. Historische Ursprünge und internationale Dimensionen eines Nationenkonflikts*. Szerk. Helmut Meichert, Alexander Schölch. (Sammlung Schöningh zur Geschichte und Gegenwart). Paderborn 1981.
- PALESTINE and World War I. Grand strategy, military tactics and culture in war*. Szerk. Eran Dolev, Yigal Sheffy, Haim Goren. London–New York 2014.
- PALESTINE in the late Ottoman period. Political, social and economic transformation*. Szerk. David Kushner. Jeruzsálem–Leiden 1986.
- A PALLAS nagy lexikona*. Budapest 1893–1900.
- PAMUK, Şevket: *A monetary history of the Ottoman Empire*. Cambridge 2000.

- PAMUK, Şevket: Money in the Ottoman Empire, 1326–1914. In: *An economic and social history of the Ottoman Empire, 1300–1914*. Szerk. Halil İnalcık, Donald Quataert. Cambridge 1994, 947–980.
- PATAI, Raphael: *Apprentice in Budapest. Memories of a world that is no more*. Salt Lake City 1988.
- PATAI, Raphael: *Journeyman in Jerusalem. Memories and letters 1933–1947*. Lanham 2000.
- PATAKY Arnold: *Emlékbeszéd Kmoskó Mihály rendes tag felett*. (A Szent István Akadémia emlékbeszédei, II/6). Budapest 1937.
- PATAKY Arnold: *Wolkenberg Alajos emlékezete*. Budapest 1937.
- PATERA, Andreas: Das österreichische Postamt in Alexandria 1837–1889. In: *Österreich und Ägypten. Beiträge zur Geschichte der Beziehungen vom 18. Jahrhundert bis 1918*. Szerk. Rudolf Agstner. (Schriften des Österreichischen Kulturinstitutes Kairo, 4). Kairo 1993, 44–53.
- PAUL, Diane: “In the interests of civilization”: Marxist views of race and culture in the nineteenth century. *Journal of the History of Ideas* 42 (1981) 1. szám (1981. január–március) 115–138.
- PAUL Sbath [nekrológ]. *Isis* 36 (1945–1946) 250.
- PAULYS *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. Neue Bearbeitung. Stuttgart 1894–2000.
- PFEIFFER, Konrad: *Arthur Schopenhauer. Die Persönlichkeit und das Werk – in Worten des Philosophen dargestellt und erläutert. Nebst einem Anhang: Vom mißverstandenen Schopenhauer*. (Kröners Taschenausgabe, 48). 2. kiad. Stuttgart 1939.
- PICCIRILLO, Michele: I Frati Minori al servizio dei Luoghi Santi. In: *In Terrasanta. Dalla Crociata alla Custodia dei Luoghi Santi. Milano, Palazzo Reale, 17 febbraio – 21 maggio 2000*. Szerk. Michele Piccirillo. Firenze–Milánó 2000, 44–57.
- PIELLAT, Le comte (Amédée) de: Monastère de N[otre]-D[ame] du Sacré Cœur, en Syrie. *L’Union cistercienne* 2 (1895), 12. szám (1895. június) 240–244.
- PIERACCINI, Paolo: Il Cenacolo e i Frati Minori. In: *In Terrasanta. Dalla Crociata alla Custodia dei Luoghi Santi. Milano, Palazzo Reale, 17 febbraio – 21 maggio 2000*. Szerk. Michele Piccirillo. Firenze–Milánó 2000, 266–269.
- PIERACCINI, Paolo: Il riscatto dei Luoghi Santi. In: *In Terrasanta. Dalla Crociata alla Custodia dei Luoghi Santi. Milano, Palazzo Reale, 17 febbraio – 21 maggio 2000*. Szerk. Michele Piccirillo. Firenze–Milánó 2000, 258–260.
- PÍSMO Sväté Starého a Nového Zákona z latinského typického vydania Vulgaty na slovenský jazyk preložené. Nagyszombat 1913–1928.
- PLOETZ. *Das deutsche Kaiserreich 1867/71 bis 1918. Bilanz einer Epoche*. Szerk. Dieter Langewiesche. Freiburg 1984.
- PLÖGER, Otto: *Sprüche Salomos (Proverbia)*. (Biblischer Kommentar, Altes Testament, 17). Neukirchen-Vluyn 1984.
- POGÁNY György: Stampfel Károly könyvkiadó vállalata Pozsonyban (1873–1904). *Limes* 1995, 3. szám, 36–46.
- POHL, Manfred – RAAB-REBENTISCH, Angelika: *Von Stambul nach Bagdad. Die Geschichte einer berühmten Eisenbahn*. München 1999.
- PÓK Attila: *A haladás hitele. Progresszió, bűnbakok, összeesküvők*. Budapest 2010.

- PÓK Attila: A magyarság mint európai bűnbak: hiba, bűn, büntetés. In: uő: *A haladás hitele. Progresszió, bűnbakok, összeesküvők*. Budapest 2010, 119–132.
- POMIANKOWSKI, Józef: *Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches. Erinnerungen an die Türkei aus der Zeit des Weltkrieges*. Zürich–Bécs 1928.
- PONCELLINI, Luca: *Hudec László*. Ford. Bánki Vera. (Az építészet mesterei). Budapest 2010.
- PONTIFICIA Commissio Biblica: De charactere historico trium priorum capitum Geneseos. *Acta Apostolicae Sedis* 1 (1909) 567–569.
- PRESS, Jesaias: Die jüdischen Kolonien Palästinas. *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* 35 (1912) 161–185.
- PROBLEMS of the modern Middle East in historical perspective. Essays in honour of Albert Hourani*. Szerk. John P. Spagnolo. Oxford–Reading 1992.
- PROHÁSZKA ÉBRESZTÉSE*. Szerk. Szabó Ferenc. Budapest 1996.
- PROHÁSZKA OTTOKÁR. Magyarország apostola és tanítója. Tanulmányok Prohászka eszmévilágáról*. Szerk. Szabó Ferenc S.J., Mózesy Gergely. Szeged 2002.
- [PRÓNAY Pál:] *A határban a Halál kaszál... Fejezetek Prónay Pál feljegyzéseiből*. Budapest 1963.
- PROTHOROE, Gerald J.: *Searching for security in a new Europe. The diplomatic career of Sir George Russell Clerk*. Milton Park, [Milton], Abingdon 2006.
- PUSZTAZÁMOR. In: *Magyar Katolikus Almanach* 2 (1928) 107.
- PUTTKAMER, Joachim von: *Schulalltag und nationale Integration in Ungarn. Slowaken, Rumänen und Siebenbürger Sachsen in der Auseinandersetzung mit der ungarischen Staatsidee 1867–1914*. (Südosteuropäische Arbeiten, 115). München 2003.
- The RABBINICAL Seminary of Budapest 1877–1977. A centennial volume*. Szerk. Moshe Carmilly-Weinberger. New York 1986.
- RAE, Heather: *State identities and the homogenisation of peoples*. (Cambridge Studies in International Relations, 84). Cambridge 2002.
- RAHNER, Karl – VORGRIMLER, Herbert: *Teológiai kasszótár*. 10. kiad. Átdolg. Kuno Füßel. Ford. Endreffy Zoltán. Budapest 1980.
- RAMET, Sabrina P.: *Nihil obstat. Religion, politics, and social change in East-Central Europe and Russia*. Durham, North Carolina 1998.
- RAMON, Amnon: *Sehunat Rehavja bi-[Je]rusalajim. Híztörtéje, havaj, maszlule szijur*. Jeruzsálem 1998.
- RATTANSI, Ali: *Racism*. Oxford 2007.
- RECHTER, David: Die grosse Katastrophe: Die österreichischen Juden und der Krieg. In: *Weltuntergang. Jüdisches Leben und Sterben im Ersten Weltkrieg*. Szerk. Marcus G. Patka. Bécs 2014, 12–25.
- REDHOUSE, James W.: *A Turkish and English lexicon*. Új lenyomat. Konstantinápoly 1921.
- REDL, Dagmar: Das österreichische Hospiz in Jerusalem. Ein „Kunstexport“ des Historismus. In: *Mit Szepter und Pilgerstab. Österreichische Präsenz im Heiligen Land seit den Tagen Kaiser Franz Josefs*. Szerk. Bernhard A. Böhler. Bécs 2000, 89–127.
- REINHARDT, Ludwig: *Kulturgeschichte der Nutzpflanzen*. (Die Erde und die Kultur, IV). München 1911.
- RELIGION in Geschichte und Gegenwart*. 4. kiad. Tübingen 1998–2007.

- REMEMBRANCE and denial. *The case of the Armenian genocide*. Szerk. Richard G. Hovannisian. Detroit, Michigan 1999.
- RENAN, Ernest: De la part des peuples sémitiques dans l'histoire de la civilisation [1862]. In: *Oeuvres complètes de Ernest Renan*. Szerk. Henriette Psichari. Párizs 1947–1960, II, 317–335.
- RENAN, Ernest: *Histoire générale et système comparé des langues sémitiques. Première partie. Histoire générale des langues sémitiques* [1847/1855]. 4. kiad. Párizs 1863.
- RENAN, Ernest: *Histoire générale et système comparé des langues sémitiques*. 5. bőv. kiad. Párizs 1873.
- [RENAN, Ernest:] *Oeuvres complètes de Ernest Renan*. Szerk. Henriette Psichari. Párizs 1947–1960.
- RÉVAI NAGY Lexikona. Budapest 1911–1935.
- RÉVAI ÚJ lexikona. Szekszárd 1996–2008.
- RÉVAY József: A kmoskók. *Független Szemle* 2 (1922) 7–8. szám (1922. július–augusztus) 177–178.
- RÉVAY Mór János: *Írók, könyvek, kiadók. Egy magyar könyvkiadó emlékiratai*. Budapest 1920.
- REVICZKY Aladár: Misszió-szemle, II. A keleti missziók. *Alkotmány* 22 (1917) 35. szám (1917. február 12) 12.
- REYCHMAN, Jan: Z zagadnień słowackiej orientalistyki. *Przegląd orientalistyczny* 1966 [3(59)] 237–242.
- RICHARDS, Graham: 'Race,' racism and psychology. *Towards a reflexive history*. 2. kiad. London–New York 2012.
- RIIS, Thomas: Affaires et vie quotidienne à Alep (1820–1870): La maison Giustiniani e Nipoti, puis Vincenzo Marcopoli & Cie. Les sources orientales. Un bilan provisoire. *Bulletin d'études orientales* 34 (1984) 141–152.
- RING Éva: Nemzet és állam Kelet-Közép-Európa történelmében az első világháború előtt. *Rubicon* 12 (2001) 8–9. szám, 16–26.
- ROBINSON, Edward: *Physical geography of the Holy Land*. Boston 1865.
- ROBINSON, Robert Bruce: *Roman Catholic exegesis since Divino Afflante Spiritu. Hermeneutical implications*. (S[ociety of] B[biblical] L[iterature] Dissertation Series, 111). Atlanta, Georgia 1988.
- ROMSICS Gergely: Az első világháborús magyar emlékezetkultúra. In: *Magyarország az első világháborúban*. Főszerk. Romsics Ignác. Budapest 2010, 179–196, 199.
- ROMSICS Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Budapest 1991.
- ROMSICS Ignác: Háborús mindennapok – alulnézetből. In: *Magyarország az első világháborúban*. Főszerk. uő. Budapest 2010, 119–133, 198.
- ROMSICS Ignác: A magyar birodalmi gondolat. In: uő: *Múltról a mának. Tanulmányok és esszék a magyar történelemről*. Budapest 2004, 121–158.
- ROMSICS Ignác: *Múltról a mának. Tanulmányok és esszék a magyar történelemről*. Budapest 2004.
- ROMSICS Ignác: Víták a csehszlovák-magyar határról. *Rubicon* 12 (2001) 8–9. szám, 43–51.

- RÓNA-TAS András: A magyar őstörténet háttérének keleti török (türk) forrásai. In: *A honfoglaláskor írott forrásai*. Szerk. Kovács László, Veszprémy László. (A honfoglalásról sok szemmel, II). Budapest 1996, 11–22.
- RÓNA-TAS András: Észrevételek Ormos István „A magyar őstörténet arab forrásainak újabb irodalma” című írásához. *Hadtörténelmi Közlemények* 119 (2006) 120.
- RÓNAI Zoltán: Az esküdtszék kérdése és a magyar esküdtbíróági reform. *Huszdik Század* 14 (1913) 11. szám (1913. november) 473–496.
- ROSENFELD, Gavriel: Miért a kérdés, hogy „mi lett volna, ha ...?” (Elmélkedések az alternatív történetírás szerepéről). Ford. Szélpál Livia. *Aetas* 22 (2007) 1. szám, 147–160.
- RÖHRIG, Floridus: *Der Verduner Altar*. 8., átdolg. kiad. Klosterneuburg 2004.
- RUDOLF von Österreich: *Eine Orientreise*. Bécs 1884.
- RUSSEGGER, Joseph: *Reisen in Europa, Asien und Afrika*. Stuttgart 1841–1849.
- RUTTKAY, Fraňo: *Slovenski kolaboranti v službách mad'arskeji iredenty (1920–1938)*. H.n. [Pozsony] 1998.
- RYDELL, Robert W.: *All the world's a fair. Visions of empire at American international expositions, 1876–1916*. Chicago–London 1984.
- SAID, Edward W[illiam] – GRABAR, Oleg: Orientalism: An exchange. *New York Review of Books* 29 (1982), 13. szám (1982. augusztus 12).
- SAID, Edward William: *Orientalizmus*. Ford. Péri Benedek. Budapest 2000.
- SAID, Edward W[illiam]: *Out of place. A memoir*. London 1999.
- SAJÓ György – FISCHER, Robert-Tarek: Die jüdischen Soldaten des Kaisers im Heiligen Land. In: *Weltuntergang. Jüdisches Leben und Sterben im Ersten Weltkrieg*. Szerk. Marcus G. Patka. Bécs 2014, 119–125.
- SALAMON Konrád: *Nemzeti önpusztítás 1918–1920. Forradalom – proletárdiktatúra – ellenforradalom*. Budapest 2001.
- SAMMARCO, Angelo: *Gli Italiani in Egitto. Il contributo italiano nella formazione dell'Egitto moderno*. Alexandria 1937.
- SAPIRO, Feliks LVOVICS: *Ivrit-russzkij szlovar*. Moszkva 1963.
- SARNYAI Csaba Máté: Serédi Jusztinián prímási kinevezése. Ki gyakorolja a főkegyúri jogot? *Rubicon* 23 (2012) 9–10. szám, 32–35.
- SAUER, Franz: *Georg Gatt. Missionar in Gaza*. (Miscellanea. Wiener Katholische Akademie. Arbeitskreis für Kirchliche Zeit- und Wiener Diözesangeschichte, Neue Reihe, 151). Bécs 1983.
- SAUER, Paul: *Uns rief das Heilige Land. Die Tempelgesellschaft im Wandel der Zeit*. Stuttgart 1985.
- SAUER, Walter: *Katholisches Vereinswesen in Wien. Zur Geschichte des christlichsozial-konservativen Lagers vor 1914*. (Geschichte und Sozialkunde. Reihe „Forschungen”, 5). Salzburg 1980.
- SBATH, Paul: 1500 manuscrits scientifiques et littéraires, très anciens, en arabe et en syriaque découverts par le R. P. Paul Sbath. *Bulletin d'Institut d'Égypte* 8 (1925–1926) 21–43.
- SBATH, Paul: *Bibliothèque de Manuscrits Paul Sbath, Prêtre Syrien à Alep. Catalogue*. Kairó 1928–1934.
- SBATH, Paul: *Al-Fihris. (Catalogue de manuscrits arabes)*. Kairó 1938–1940 [3 rész és Supplément összesen 3 db-ban].

- SCHATKOWSKI SCHILCHER, Linda: The famine of 1915–1918 in Greater Syria. In: *Problems of the modern Middle East in historical perspective. Essays in honour of Albert Hourani*. Szerk. John P. Spagnolo. Oxford–Reading 1992, 229–258.
- SCHLATTER, Adolf: *Geschichte Israels von Alexander dem Großen bis Hadrian*. 2., bőv. kiad. (Die Geschichte Israels, 2). Calw–Stuttgart 1906.
- SCHMALTZ, Karl: Das heilige Feuer in der Grabeskirche im Zusammenhang mit der kirchlichen Liturgie und den antiken Lichtriten. *Palästinajahrbuch* 13 (1917) 53–99.
- SCHMALTZ, Karl: *Mater ecclesiarum. Die Grabeskirche in Jerusalem*. (Zur Kunstgeschichte des Auslandes, 120). [Strassburg 1918; reprint:] Lipcse 1984.
- SCHMIDLIN, Joseph: Krisis und Rettung der Orientmission. *Zeitschrift für Missionswissenschaft* 6 (1916) 15–30.
- SCHMIDLIN, Joseph; Matthias Erzberger: *Erlebnisse im Weltkrieg*. Stuttgart 1920 [Rezension]. *Zeitschrift für Missionswissenschaft* 11 (1921) 127–128.
- SCHMIDLIN, Joseph: Die Missionen im gegenwärtigen Weltkrieg. *Zeitschrift für Missionswissenschaft* 5 (1915) 46–88, 132–177, 224–261, 306–334; 6 (1916) 37–81, 135–168, 219–256, 306–340; 7 (1917) 35–73, 125–156, 204–232, 293–318; 8 (1918) 40–59, 130–145, 188–203, 277–289.
- SCHMIDLIN, Joseph: Der österreichisch-ungarische Anteil an der Weltmission vor, in und nach dem Kriege. *Zeitschrift für Missionswissenschaft* 6 (1916) 97–108.
- SCHMIDLIN, Joseph: Rückblick auf die Kriegsgeschichte der Weltmission. *Zeitschrift für Missionswissenschaft* 9 (1919) 36–59.
- SCHMIDT, Dr. Franz: *Ein Schulmannsleben in der Zeitenwende. Lebenserinnerungen*. Weinheim 1961.
- SCHMIDT, Kurt Dietrich: *Grundriss der Kirchengeschichte*. [3–]4. kiad. Göttingen 1963.
- SCHMIEDT, Eva: *K.u.k. Truppen in der Türkei*. (Schriftenreihe Philatelie-Club Montfort, PhCM, 005). H.n. [Rankweil] 2004.
- SCHNABEL, Franz: *Deutsche Geschichte im neunzehnten Jahrhundert. Die protestantischen Kirchen in Deutschland*. (Herder-Bücherei, 211–212). Freiburg im Breisgau 1965.
- SCHOLARSHIP and friendship in early Islamwissenschaft. *The letters of C. Snouck Hurgronje to I. Goldziher*. Kiad. P[ieter] S[joerd] van Koningsveld. (Abdoel-Ghaffaar. Sources for the History of Islamic Studies in the Western World, 2). Leiden 1985.
- SCHOR, Laura R.: *The best school in Jerusalem. Annie Landau's school for girls • 1900–1960*. Waltham, Massachusetts 2013.
- SCHÖLCH, Alexander: Europa und Palästina 1838–1917. In: *Die Palästina-Frage 1917–1948. Historische Ursprünge und internationale Dimensionen eines Nationenkonflikts*. Szerk. Helmut Meichert, Alexander Schölch. (Sammlung Schöningh zur Geschichte und Gegenwart). Paderborn 1981, 11–46.
- SCHROTTY Pál: A ferences missiókról. In: *Szent Ferenc nyomdokain 1226–1926*. Budapest 1926, 257–296.
- P. SCHROTTY Pál O.F.M.: *A kis José szeme. Konstantinápolyi mozaik*. (Ferences világmisiók. Beszámolók és elbeszélések, 6). 3. kiad. Budapest 1942.
- [SCHROTTY] Schrotty Pál: A török iskolakérdés. *Katholikus Szemle* 30 (1916) 687–701.
- SCHROTTY Pál: Vallási kérdések Törökországban. *Katholikus Szemle* 32 (1918) 596–613.

- SCHWAKE, Norbert: *Deutsche Soldatengräber in Israel. Der Einsatz deutscher Soldaten an der Palästinafront im Ersten Weltkrieg und das Schicksal ihrer Grabstätten*. Münster 2008.
- SCHWARZ, Franz von: *Turkestan, die Wiege der indogermanischen Völker*. Freiburg 1900.
- SCHWEIGER-LERCHENFELD, [Amand] Freiherr von: Aden (1840–1880). *Österreichische Monatsschrift für den Orient* 6 (1880) 109–113.
- SEBAG MONTEFIORE, Simon: *Jerusalem. The biography*. London 2011.
- SETON-WATSON, Robert William: *Slovakia then and now*. London 1931.
- SETON-WATSON, Robert William *Id. még VIATOR*, Scotus William SHAKESPEARE *összes drámái*. Budapest 1972.
- SHEARER, J. Ronald: Matthias Erzberger. In: *The European powers in the First World War*. Szerk. Spencer C. Tucker. (Garland Reference Library in the Humanities, 1483). New York 1996, 241–242.
- SIKLÓS András: *Magyarország 1918/1919. Események/képek/dokumentumok*. Budapest 1978.
- SKALICA. Szerk. A[nna] Hornácková. Szakolca 1992.
- SLOVAK *biographical dictionary*. Szerk. Augustín Maťovčík. Turócszentmárton–Wanconda, Illinois 2002.
- SLOVAK *history: chronology and lexicon*. Szerk. Dušan Škvárna. Pozsony–Mundelein, Illinois 2002.
- SLOVENSKO v 20. storočí, I. Na začiatku storočia 1901–1914. Szerk. Dušan Kováč. Pozsony 2004.
- SLOVENSKÝ *biografický slovník (od roku 833 do roku 1990)*. [Matica Slovenská]. Turócszentmárton, 1986–1994.
- SMITH, Sidonie – WATSON, Julia: *Reading autobiography. A guide for interpreting life narratives*. 2. kiad. Minneapolis 2010.
- SOCIN, A[lbert]: Alphabetisches Verzeichniss des Paschalik Jerusalem, *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* 2 (1879) 135–163.
- SOMMER, Dorothe [sic]: *Freemasonry in the Ottoman Empire. A history of the fraternity and its influence in Syria and the Levant*. (Library of Ottoman Studies, 37). London 2015.
- SPEITKAMP, Winfried: Deutschlands »Superbauten«? Rekonstruktionen und nationale Identität. In: *Geschichte der Rekonstruktion. Konstruktion der Geschichte*. Szerk. Winfried Nerdinger. München 2010, 118–127.
- SPRÜCHE. Übersetzt und erklärt von Magne Sæbø. (Das Alte Testament Deutsch, 16/1). Göttingen 2012.
- STAEDEL, Wilhelm: Geheimrat Professor Dr. Franz Schmidt†. *Südostdeutsche Vierteljahresblätter* 13 (1964) 52–54.
- STEBBING, W[illiam] P[inckard] Delane: Along the line of the Baghdad railway. *The Fortnightly Review* 102 [new series] = 108 [old series] (1917) 432–446.
- STIGLER, Norbert A.: *Wilhelm Anton Neumann 1837–1919*. Bécs 1975.
- [STORRS, Sir Ronald] *The memoirs of Sir Ronald Storrs*. New York 1937.
- STORRS, Ronald: *Orientalisms*. Definitive edition. (Second edition). London 1945.
- The storyteller of Jerusalem. The life and times of Wasif Jawhariyyeh, 1904–1948*. Kiad., bev. Salim Tamari, Issam Nassar. Ford. Nada Elzeer. Előszó Rachel Beckles Willson, Northampton, Massachusetts 2014.

- The STORYTELLER of Jerusalem. The life and times of Wasif Jawhariyyeh, 1904–1948.* Id. még *Al-KUDSZ al-uszmánijja fi l-muzakkirát al-dzsauhariyya*
- STRAUBINGER, Johannes: *Die Kreuzauffindungslegende. Untersuchungen über ihre altchristlichen Fassungen mit besonderer Berücksichtigung der syrischen Texte.* (Forschungen zur christlichen Literatur- und Dogmengeschichte, 11/3). Freiburg 1912.
- STROHMEIER, Martin: Al-Kulliyya al-Salahiyya, a late Ottoman university in Jerusalem. In: *Ottoman Jerusalem. The living city: 1517–1917.* Szerk. Sylvia Auld, Robert Hillenbrand. London 2000, I, 57–62.
- STROHMEIER, Martin: *Al-Kullīya aṣ-Ṣalāḥīya in Jerusalem. Arabismus, Osmanismus und Panislamismus im Ersten Weltkrieg.* (Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes, 49/4). Stuttgart 1991.
- STUHLMANN, Franz: *Der Kampf um Arabien zwischen der Türkei und England.* (Hamburgische Forschungen, 1). Hamburg 1916.
- STUPP, Johann Adam: Professor Wilhelm Pröhle. *Südostdeutsche Vierteljahresblätter* 10 (1961) 228–230.
- SUMNER-BOYD, Hilary – FREELY, John: *Strolling through Istanbul. A guide to the city.* 4. kiad., 7. lenyomat. Isztambul 2001.
- SUTTNER, Ernst Chr[istoph] – ARAT, M. Kristin: Patrologie und Ostkirchenkunde. In: *Die Kath.-Theologische Fakultät der Universität Wien 1884–1984. Festschrift zum 600-Jahr-Jubiläum.* Szerk. Ernst Chr[istoph] Suttner. Berlin 1984, 119–123.
- ŠVORC, Peter: Prouhorské integračné snahy na území Slovenska na konci roku 1918. *Historický časopis* 47 (1999) 1. szám, 44–55.
- SYBERBERG, Hans Jürgen: *Winifred Wagner und die Geschichte des Hauses Wahnfried von 1914–1975.* München 1975; Edition 2006: DVD.
- SZABÓ Ágnes: Az 1923-as antifasiszta felkelés politikai viszszhangja Magyarországon. In: *Bulgária 681–1981. (Tanulmányok).* Szerk. Niederhauser Emil, Palotás Emil. Budapest 1989, 115–120.
- SZABÓ Dezső: *Egyenes úton. Tanulmányok és jegyzetek.* Budapest 2003.
- SZABÓ Dezső: Ha az alsóbb társadalmi rétegek tudatára ébrednek... In: uő: *Egyenes úton. Tanulmányok és jegyzetek.* Budapest 2003, I, 377–383.
- SZABÓ Dezső: Levél Tormay Szécsilnek. In: uő: *Egyenes úton. Tanulmányok és jegyzetek.* Budapest 2003, I, 323–327.
- SZABÓ Ferenc: Prohászka eszmevilágának kialakulása. In: *Prohászka Ottokár. Magyarország apostola és tanítója. Tanulmányok Prohászka eszmevilágáról.* Szerk. Szabó Ferenc S.J., Mózes György. Szeged 2002, 7–41.
- SZABÓ Ferenc S.J.: Prohászka és a modernizmus. In: *Prohászka ébresztése.* Szerk. Szabó Ferenc. Budapest 1996, 73–175.
- SZABÓ László: *Mi okozta az összeomlást és a forradalmakat? Hadvezérek, államférfiak és diplomaták emlékiratai nyomán.* Budapest 1922.
- SZABOLCSI Lajos: *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931). Emlékezések, dokumentumok.* (Hungaria Judaica, 5). Budapest 1993.
- SZAJKALI, Maj Ibráhím: *Hajfa al-arabijja 1918–1939. At-tatavvur al-idzstimái va-iktisádi.* 2. lenyomat. (Szilszilat al-mudun al-filasztiniyya, 1). [Mayy Ibráhím Šayqalí: *Ḥayfā al-ʿarabiyya 1918–1939. At-Taṭawwūr al-iğtimāʿī wa-iqtisādī.* Ṭabʿa 2. (Silsilat al-mudun al-filasṭiniyya, 1)]. Bejrút 1998.

- SZARKA László: *Kisebbségi léthelyzetek – közösségi alternatívák. Az etnikai csoportok helye a kelet-közép-európai nemzetállamokban*. Budapest 2004.
- SZARKA László: A közép-európai kisebbségek típusairól – adalékok a tipológiai besorolás kérdéséhez. In: *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről*. Szerk. Kántor Zoltán, Majtényi Balázs. (Rejtjel politológia könyvek, 23). Budapest 2005, 158–170.
- SZARKA László: Többségi befogadás – kisebbségi lojalitás. Az együttélés 20. századi mintázatai Csehszlovákiában és Magyarországon. In: *Asszimiláció, integráció, szegregáció. Párhuzamos értelmezések és modellek a kisebbségkutatásban*. Szerk. Bárdi Nándor, Tóth Ágnes. Budapest 2011, 327–346.
- SZEKFI Gyula: *Forradalom után*. Budapest [é.n. (1947); hasonmás kiad.:] 1983.
- SZEMERE Vera: *Az agrárkérdés 1918–1919-ben*. Budapest 1963.
- SZENT FERENC nyomdokain 1226–1926. Budapest 1926.
- SZENTESY Alfonz: *TALMÚD – Zsidóveszedelem vagyis a Talmúd magyarul*. 2. kiad. Szeged é.n. [1912 k.].
- SZENTFÖLD. Szerk. Zadravecz István. Budapest 1931.
- SZENTPÉTERY Imre: *A bölcsészettudományi kar története 1635–1935*. (A Királyi Magyar Pázmány Péter-Tudományegyetem története, 4). Budapest 1935.
- SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. Budapest 1891–1914.
- SZOKOLAY Katalin: *Lengyelország története*. Budapest 1996.
- SZÖVEGGYŰJTEMÉNY a nemzeti kisebbségekről. Szerk. Kántor Zoltán, Majtényi Balázs. (Rejtjel politológia könyvek, 23). Budapest 2005.
- SZTYAHULA László: *A csehszlovákiai magyar katolikus egyház története 1918–1950*. Kéménd 2013.
- TAKÁCS Ince: Ferencesek és a Szentföld. In: *Szent Ferenc nyomdokain 1226–1926*. Budapest 1926, 297–309.
- TAKÁCS Ince: Ferencesek és a Szentföld. In: *Szentföld*. Szerk. Zadravecz István. Budapest 1931, I, 268–292.
- TAKÁCS Ince: Néhány jelesebb magyar ferences a Szentföldön. In: *Szentföld*. Szerk. Zadravecz István. Budapest 1931, I, 293–301.
- TAMÁRI, Szalím [Salīm Tamārī]: *Ām al-dzsarād. Al-Ḥarb al-Uzmā va-mahv al-mādi al-uszmāni min Filasztīn. Maa Ajjām muszīra fī hajāt al-aszkari Ihsān al-kaszīra. Jaumijjāt dzsundi uszmāni 1915–1916. [Ām al-ġarād. Al-Ḥarb al-ʿUzmā wa-mahw al-mādī al-ʿuṡmānī min Filasṭīn. Maʿa Ayyām muṭīra fī ḥayāt al-ʿaskarī Ihsān al-qasīra. Yawmiyyāt ġundī ʿuṡmānī 1915–1916]*. Bejrūt 2008.
- [TAMÁRI, Szalím] Salim Tamari: Jerusalem's Ottoman modernity: the times and lives of Wasif Jawhariyyeh. *Jerusalem Quarterly* 9 (2000) 5–27.
- [TAMÁRI, Szalím] Salim Tamari: Shifting Ottoman conceptions of Palestine. Part 1: Filistin Risalesi and the two Jamals. *Jerusalem Quarterly* 47 (2011) 28–38.
- [TAMÁRI, Szalím] Salim Tamari: The short life of private Ihsan – Jerusalem 1915. *Jerusalem Quarterly* 30 (2007) 26–58.
- [TAMÁRI, Szalím] Salim Tamari: *Year of the locust. A soldier's diary and the erasure of Palestine's Ottoman past*. Berkeley–Los Angeles 2011.
- A TANÁCSOK Országos Gyűlésének naplója. 1919. június 14 – 1919. június 23. Budapest 1919.

- [TARRÁZI, Filipp] Al-Vikunt Filīb dī Ṭarrāzī [Vicomte Philippe de Tarrazi]: *Asz-Szalászil at-tārihiyya fī aszákifat al-abrasijjāt asz-szurjánijja*. [As-Salāsīl at-tārihiyya fī asāqifat al-abrašiyyāt as-suryāniyya]. Bejrūt 1910.
- TARDY Lajos: *A tatárországi rabszolgakereskedelem és a magyarok a XIII–XV. században*. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár, 17) Budapest 1980.
- TAUBER, Eliezer: La vérité sur la question syrienne: a reconsideration. *Journal of Turkish Studies* 15 (1991) 315–344.
- TAYLOR, Bayard: *The lands of the Saracen. Pictures of Palestine, Asia Minor, Sicily, and Spain*. New York 1855.
- TEIFER, Hermann: *Israel. Mit dem Westjordanland*. 2. kiad. (Artemis-Cicerone. Kunst- und Reiseführer). München–Zürich 1988.
- THEOLOGISCHE Realenzyklopädie*. Berlin 1976–2007.
- [THEOPHANES] Theophanis *Chronographia*. Kiad. Carolus [Carl] de Boor. Lipcse 1883–1885.
- THEOPHANES Confessor: *The Chronicle. Byzantine and Near Eastern History AD 284–813*. Ford., komm. Cyril Mango, Roger Scott, Geoffrey Greatrex. Oxford 1997.
- [THÉVENOT, Jean de:] *The travels of Monsieur de Thevenot into the Levant in three parts*. Newly done out of French. London 1687.
- [THÉVENOT, Jean de:] *Voyages de M^r. de Thevenot tant en Europe qu'en Asie et en Afrique*. Párizs 1689.
- THIRTEENTH International Congress of Turkish Art. Proceedings*. Szerk. Dávid Géza, Gerelyes Ibolya. Budapest 2009.
- THOMPSON, Jason: *Edward William Lane 1801–1876. The life of the pioneering Egyptologist and Orientalist*. London 2010.
- THROUGH the Looking-Glass. *The Chicago Daily Tribune*. 1 November 1893.
- TILKOVSKY Lóránt: Területi integritás és területi autonómia. A magyar kormány 1920. évi felvidéki szlovák autonómia-terve. *Századok* 134 (2000) 555–596.
- TILKOVSKY Lóránt: Viták a Területvédő Liga nemzetiségi bizottságában 1920 júliusában. *Baranyai Helytörténetírás* (1987–1988) 435–478.
- TIMBUR, Dominique: Introduction: Entre politique, science et religion: des Européens au Levant (XIXe–XXe siècles). In: *Europäer in der Levante. Zwischen Politik, Wissenschaft und Religion (19.–20. Jahrhundert). Des Européens au Levant. Entre politique, science et religion (XIXe–XXe siècles)*. Szerk. Dominique Timbur. (Pariser Historische Studien herausgegeben von dem Deutschen Historischen Institut Paris, 53). München 2004, 7–15.
- TISZADOB*. Szerk. Bugya István. Tiszadob 2006.
- A TISZADOBI és tőketerebesi gróf Andrássy kastélyok műtárgyai. Budapest – Műcsarnok. Kiállítás, Árverés*. Budapest é.n. [1930].
- A TISZADOBI kastély pusztulása. *Képes Néplap (Budapest)* 41 (1919) 4. szám (1919. január 26) 31.
- TOMA István: *Élet és irodalom*. (Bibliotheca vitae. Az Élet könyvei). Budapest 1914.
- TÓTH Gábor: Az első külföldi magyar tudományos intézet. *Századok* 129 (1995) 1380–1394.
- TOY, Crawford H.: *A critical and exegetical commentary on the Book of Proverbs*. [The International Critical Commentary]. Edinburgh [1899] 5. lenyomat. uo. 1959.

- TRÉMAUX, Pierre: *Origine et transformations de l'homme et des autres êtres*. Párizs 1865.
- TRUMPENER, Ulrich: *Germany and the Ottoman Empire 1914–1918*. Princeton 1968.
- TUSOR Péter: A bécsi Augustineum és Magyarország, 1816–1918. *Aetas* 22 (2007) 1. szám, 32–43.
- TWAIN, Mark: *The innocents abroad, or the new pilgrims' progress*. Hartford, Connecticut 1888.
- UDÍAS, Agustín: *Searching the heavens and the earth. The history of Jesuit observatories*. Dordrecht 2003.
- „Új idea, új cél keresésére szorítanak bennünket.” *Tanulmányok a zsidó történetírásról*. (Mórija könyvek, 4). H.n. [Budapest?] 2005.
- Új magyar életrajzi lexikon*. Budapest 2001–2007.
- [UJSZÁSZY István:] *Vallomások a holtak házából. Ujszászy István vezérőrnagynak, a 2. vkf. osztály és az Államvédelmi Központ vezetőjének az ÁVH fogságában írott feljegyzései*. Szerk. Haraszti György. Budapest [2007].
- UNGLÄUBIGE, Teufelsdiener, Abtrünnige... *Der Umgang mit Andersgläubigen in Geschichte und Gegenwart*. Szerk. Marc Föcking, Hans-Werner Goetz. (Hamburger geisteswissenschaftliche Studien zu Religion und Gesellschaft, 3). Münster–Berlin 2013.
- UNGVÁRY Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1919–1944*. Pécs–Budapest 2012.
- UNGVÁRY Krisztián: Egy magyar intézmény: A „Zsidókérdéskutató Magyar Intézet” keletkezéséhez. *Évkönyv* [1956-os Intézet] 11 (2003) 147–165.
- UTOLSÓ idők. *Mi vár ránk a XX. században? Mi vár reánk a közel jövőben? A La-Salette-i Szt. Szűz, Szt. Malakiás érsek, a sibyllák, Le Normand Antoinette, Dr. Bellaaghné stb. jövődőlései*. Hiteles kútfőkből összegyűjtötte és kiadja Luzsénszky-Szentesy Alfonz. 5. kiad. Budapest é.n. [1919].
- VALENTA, Jaroslav: *Polská politika a Slovensko v roce 1919*. *Historický časopis* 13 (1965) 403–422.
- VAN DYCK, Edward A[bbott]: *Report upon the capitulations of the Ottoman Empire since the year 1150*. Washington 1881–1882.
- VARZAPETJAN, Sziszak Hakob: *Hajere Libanani médzs* [=Az örmények Libanonban]. Bejrút 1951.
- VELTZKE, Veit: *Unter Wüstensöhnen. Die deutsche Expedition Klein im Ersten Weltkrieg*. Berlin 2014.
- VENETIANER Lajos: *A magyar zsidóság története*. Budapest [1922; reprint:] 1986.
- La VÉRITÉ sur la question syrienne*. Publié par le Commandement de la IVme Armée. Isztambul–Lipce 1916.
- VIATOR, Scotus [Robert William Seton-Watson]: *Racial problems in Hungary*. London 1908.
- VIATOR, Scotus *Id. még* Robert William SETON-WATSON
- VILLÁNYI Henrik: Ki indította el a kanizsai nagykereskedelmet (Egy nagynevű család elmúlása). *Zalai Közlöny* 78 (1936) 15. szám (1936. január 19) 3–4.
- VOLAIT, Mercedes: *Fous du Caire. Excentriques, architectes et amateurs d'art en Égypte 1863–1914*. Párizs 2009.

- VOLLERS, Karl: Beiträge zur Kenntnis der lebenden arabischen Sprache in Aegypten, II. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 50 (1896) 607–657; 51 (1897) 291–326, 343–364.
- VOLNEY, Constantin-François: *Voyage en Syrie et en Égypte pendant les années 1783, 1784, et 1785*. Párizs 1787.
- VONYÓ József: Gömbös Gyula. In: *A magyar történelem vitatott személyiségei*. Budapest 2008, 290–291.
- VÖRÖS Kati: The ‘Jewish question’, Hungarian sociology and the normalization of anti-semitism. *Patterns of Prejudice* 44 (2010) 137–160.
- WAHRIG, Gerhard: *Deutsches Wörterbuch*. Gütersloh 1968.
- WAPPLER, Anton: *Geschichte der theologischen Facultät der k. k. Universität zu Wien. Festschrift zur Jubelfeier ihres fünfhundertjährigen Bestehens*. Bécs 1884.
- WAR, institutions, and social change in the Middle East. Szerk. Steven Heydemann. Berkeley–Los Angeles 2000.
- WARD, James Mace: *Priest, politician, collaborator. Jozef Tiso and the making of Fascist Slovakia*. Ithaca 2013.
- WARRINER, Doreen: Land tenure in the Fertile Crescent. In: *The economic history of the Middle East 1800–1914. A book of readings*. Szerk. Charles Issawi. Chicago–London 1966, 72–78.
- WARTKE, Ralf-B. – WARTKE, Martina: Babel und Bibel. *Antike Welt* (2012) 1. szám, 33–37.
- WEHR, Hans: *A dictionary of modern written Arabic*. Szerk. J. Milton Cowan. 3. lenyomat. Bejrút–London 1980.
- The WEIGHT of history in Central European societies of the 20th Century*. (Central European Studies in Social Sciences). Prága 2005.
- WEIHBISCHOF Dr. Franz Fellinger†. In: *Das Heilige Land in Vergangenheit und Gegenwart. Gesammelte Beiträge und Berichte zur Palästinaforschung*, 3. Szerk. Valmar Cramer, Gustav Meinertz. (Palästinahefte des Deutschen Vereins vom Heiligen Lande, 33–36). Köln 1941, 348–349.
- WEIS István: A falu válsága. *Magyar Szemle* 6 (1929. május–augusztus) 187–190.
- WEIS István: *Hazánk társadalomrajza*. Budapest 1942.
- WEIS István: *A magyar falu*. (Magyar Szemle Társaság. Kincsestár, 10). Budapest 1931.
- WEIS István: *A mai magyar társadalom*. (A Magyar Szemle Könyvei, 2). Budapest 1930.
- WELLS, Stanley: Plotting against the Stratford man. *The New York Review of Books* 57 (2010) 9. szám (2010. május 27–június 9) 31–33.
- WELTUNTERGANG. *Jüdisches Leben und Sterben im Ersten Weltkrieg*. Szerk. Marcus G. Patka. Bécs 2014.
- WENTKER, Sibylle: Österreichische Forschungsreisende im Heiligen Land. In: *Mit Szepter und Pilgerstab. Österreichische Präsenz im Heiligen Land seit den Tagen Kaiser Franz Josephs*. Szerk. Bernhard A. Böhler. Bécs 2000, 307–315.
- WIBIRAL, Norbert – MIKULA, Renata: *Heinrich von Ferstel*. Wiesbaden 1974.
- WICHART, Stefanie: The 1915 locust plague in Palestine. *Jerusalem Quarterly* 56–57 (2014) 29–39.
- WILD, Stefan: *Libanesische Ortsnamen. Typologie und Deutung*. (Beiruter Texte und Studien, 9). Bejrút 1973.

- WILL, Alexander: Der Gegenspieler im Hintergrund: Josef Pomiankowski und die antideutsche Orientpolitik Österreich-Ungarns 1914–1918. In: *Erster Weltkrieg und Dschihad. Die Deutschen und die Revolutionierung des Orients*. Szerk. Wilfried Loth, Marc Hanisch, München, 2014, 193–214.
- WILL, Alexander: *Kein Griff nach der Weltmacht. Geheime Dienste und Propaganda im deutsch-österreichisch-türkischen Bündnis 1914–1918*. Köln–Weimar–Bécs 2012.
- WILLIAM Robertson Smith. *Essays in reassessment*. Szerk. William Johnstone. (Journal for the Study of the Old Testament. Supplement Series, 189). Sheffield 1995.
- WILLRICH, Hugo: *Judaica. Forschungen zur hellenistisch-jüdischen Geschichte und Litteratur*. Göttingen 1900.
- WILLRICH, Hugo: *Juden und Griechen vor der makkabäischen Erhebung*. Göttingen 1895.
- WOHNOUT, Helmut: Das österreichische Hospiz. In: *Mit Szepter und Pilgerstab. Österreichische Präsenz im Heiligen Land seit den Tagen Kaiser Franz Josephs*. Szerk. Bernhard A. Böhler. Bécs 2000, 75–88.
- WOHNOUT, Helmut: *Das österreichische Hospiz in Jerusalem. Geschichte des Pilgerhauses an der Via Dolorosa*. Bécs 2000.
- WOLF, Hubert: *Die Nonnen von Sant'Ambrogio. Eine wahre Geschichte*. 2. kiad. München 2013.
- The world of the Khazars. New perspectives*. Szerk. Peter B. Golden, Haggai Ben-Shammai, Róna-Tas András. (Handbook of Oriental Studies/Handbuch der Orientalistik, VIII, 17). Leiden–Boston 2007.
- WÖRNER, Martin: *Vergnügung und Belehrung. Volkskultur auf den Weltausstellungen 1851–1900*. Münster 1999.
- WÖRTERBUCH des Völkerrechts. Szerk. Karl Strupp, Hans-Jürgen Schlochauer, Herbert Krüger, Hermann Mosler. 2. kiad. Berlin 1960–1962.
- YAZBAK, Mahmoud: *Haifa in the late Ottoman period, 1864–1914. A Muslim town in transition*. (The Ottoman Empire and Its Heritage, 16). Leiden 1998.
- YILMAZATA, Mehmet: *Die Bagdadbahn. Schienen zur Weltmacht*. Marburg 2013.
- YOLTAR-YILDIRIM, Aysin: Seljuk carpets and Julius Harry Löytved-Hardegg: A German consul in Konya in the early 20th century. In: *Thirteenth International Congress of Turkish Art. Proceedings*. Szerk. Dávid Géza, Gerejes Ibolya. Budapest 2009, 747–757.
- ZADRAVECZ István: A szentföldi kegyhelyek. In: *Szentföld*. Szerk. uő. Budapest 1931, I, 193–254.
- Páter ZADRAVECZ [István] *titkos naplója*. Budapest 1967.
- ZEBHAUSER, Helmut: *Alpinismus im Hitlerstaat. Gedanken, Erinnerungen, Dokumente*. (Dokumente des Alpinismus, 1). München 1998.
- ZIESSOW, Karl-Heinz: *Der Erste Weltkrieg. Kriegswahrnehmung und Erinnerung in der Region. [Begleitband zur gleichnamigen Ausstellung im Museumsdorf Cloppenburg vom 15. März bis 26. Juli 2009]*. (Materialien und Studien zur Alltagsgeschichte und Volkskultur Niedersachsens, 19). Cloppenburg 2009.
- ZIJONE Zion. In: *Jüdisches Lexikon*. Szerk. Georg Herlitz, Bruno Kirschner. Berlin 1927–1930, IV/2, 1571–1572.

- ZIMÁNDI Pius István: *Egy év története naplójegyzetekben (1944. március 19.–1945. március 17.)*. Szerk. Eschbach-Szabó Viktória. (Tények és tanúk). Budapest 2015.
- ZIMÁNDI P[ius] István: *Péterfy Jenő élete és kora*. (Irodalomtörténeti könyvtár, 28). Budapest 1972.
- ZIMONYI István: Das Eingegrabene Land – eine arabische Volksetymologie der ungarischen Selbstbezeichnung. *Ural-Altaische Jahrbücher* 19 (2005) 50–64.
- ZIMONYI István: Hamzától a magyar kultúra káros befolyásolásáig. Válasz Ormos István recenziójára. *Hadtörténelmi Közlemények* 123 (2010) 329–337.
- ZIMONYI István: Kmoskó Mihály és a magyar őstörténet. In: *Őstörténet és nemzettudat 1919–1931*. Szerk. Kincses Nagy Éva. (Magyar Őstörténeti Könyvtár, 1). Szeged 1991, 89–93.
- ZIMONYI István: *Muslim sources on the Magyars in the second half of the 9th century. The Magyar chapter of the Jayhānī tradition*. (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, 35). Leiden–Boston 2016.
- ZIMONYI István: *Muslimische Quellen über die Ungarn vor der Landnahme. Das ungarische Kapitel der Ġaihānī-Tradition*. Ford. Tibor Schäfer. (Studien zur Geschichte Ungarns, 9), Herne 2006.
- ZIMONYI István: *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ġayhānī-hagyomány magyar fejezete*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár, 22). Budapest 2005.
- ZINNER Tibor: *Az ébredők fénykora 1919–1923*. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat, 110). Budapest 1989.
- ZIONISMUS. In: *Jüdisches Lexikon*. Szerk. Georg Herlitz, Bruno Kirschner. Berlin 1927–1930, IV/2, 1578–1621.
- ZORZI, Alvise: *Österreichs Venedig. Das letzte Kapitel der Fremdenherrschaft 1798–1866*. Ford. Heinz-Georg Held, Claudia Piras. Düsseldorf 1990.
- ZU DEN VORGÄNGEN im Pazmaneum. *Reichspost* 13 (1906) 115. szám (1906. május 20) 3.
- ZUBKOVÁ, Jozefína: Život a služba biskupa Jozefa Čárskeho do roku 1939. *Historické rozhľady* 5 (2009) 77–113.
- ZSIDÓ lexikon. Szerk. Ujvári Péter. [Budapest 1929; reprint:] h.n. 1987.

KÉPEK ÉS TÉRKÉPEK

A felvételek egy részét az úgynevezett Amerikai Kolónia (*American Colony*) fotográfusai készítették Jeruzsálemben a 19. század utolsó és a 20. század első évtizedeiben. Két gyűjteményből származnak, amelyet az Egyesült Államok Kongresszusi Könyvtára őriz Washingtonban (*Library of Congress, Washington, D.C. Prints and Photographs Division*): *Visual Materials from the Papers of John D. Whiting*, valamint *Matson (G. Eric and Edith) Photograph Collection*. Ezt a közösséget 1880-ban Chicagóból Palesztinába költözött zarándokok alkották, akikhez később Svédországból is csatlakozott egy csoport. Részben családi tragédiáktól sújtva kerestek lelki megnyugvást a Szentföldön, részben pedig – mint oly sokan mások előttük és majd utánuk is – a pokol tüzétől való félelmükben tették pénzzé mindenüket, hogy Jeruzsálemben telepedjenek le a megváltás reményében, ahol – amiképpen szilárdan hitték – a közeljövőben esedékes Krisztus urunk második eljövetele. Igen szigorú életvitelű, zárt közösséget alkottak, s szabályaik valamint szokásaik egy része igen szokatlannak, sőt furcsának tűnt környezetük szemében: egy időben például még a házassodást is tiltották, jóllehet sok fiatal volt közöttük! Ezzel azután hamarosan kivívták a külvilág gyanakvását. Tagjai sokmindennel foglalkoztak, többek között mezőgazdasággal, kereskedelemmel, stb., de próbálkoztak a fényképészettel is, és ebben azután nagy sikereket értek el. Különösen érdekesek és fontosak az I. világháború alatt készített felvételeik. A háború alatt végig és utána is Jeruzsálemben voltak, minthogy nem utasította ki őket sem az oszmán-török hatalom, sem az angol megszálló parancsnokság. Ld. BEN-ARIEH: *Jerusalem in the 19th century...New City...*, 276–279. GRÖNDAHL: *Dream*.

1. Kmoskó Mihály 1914 táján.

2. Kmoskó Mihály.
Patai György/Raphael rajza.

3. Kmoskó Mihály kutyáival Pustazámoren.

4. Kmoskó Mihály 1931 táján (fénykép
Kmoskó Mihály MÁV félárú igazolványából).

5. Kmoskó Mihály házvezetőnőjével és kedvenc kutyáival Pusztazámoron.

6. A „Remeteség” néven ismert kápolna, mellette Kmoskó sírjával Pusztazámoron 2015. júniusában.

7–8. Kmoskó Mihály sírja Pusztazámoron a „Remeteség” néven ismert kápolna mellett
2015 júniusában.

9–10. Kmoskó Mihály sírja Pusztazámoron a „Remeteség” néven ismert kápolna mellett 2015 júniusában.

11–12. A Budapesti Tudományegyetem Hittudományi Karának tanárai 1910–1911-ben.
 Álló sor balról jobbra: Lukcsics József, Zubriczky Aladár, Mihályfi Ákos, Hanuy Ferenc,
 Glattfelder Gyula, Kmoskó Mihály. Ülő sor balról jobbra: Kiss János, Kanyurszky György,
 Breznay Béla, Székely István, Dudek János.

Fakultät: *theologische*Anzahl der Semester: *I.*

Nationale.

Vor- und Zuname des Studierenden:		<i>Michael Kmosko.</i>	
Vaterland und Geburtsort:		<i>Ungarn, Illava.</i>	
Muttersprache, Alter:		<i>Ungarische,</i>	
Religion, welchen Ritus oder Confession:		<i>Röm. Kath. 18 Jahre.</i>	
Wohnung des Studierenden:		<i>I Schönlaterngasse 15.</i>	
Vorname, Stand und Wohnort seines Vaters:		<i>Michael, Lehrer, Illava</i>	
Name, Stand und Wohnort seines Vormundes:		<i>Gymnasium</i>	
Bezeichnung der Lehranstalt, an welcher der Studierende das letzte Semester zugebracht:			
Genießt ein verleihen von		Stipendium (Stiftung) im Betrage von unter dem	
		18 3.	
Anführung der Grundlage, auf welcher der Studierende die Transmatrikulation oder Inscription anspricht:		<i>Maturitätszeugnis</i>	
Verzeichniß der Vorlesungen, welche der Studierende zu hören beabsichtigt.			
Gegenstand der Vorlesung	Stündliche Stundenzahl beziehen	Name des Docenten	Eigenhändige Unterschrift des Studierenden, zugleich Bestätigung des Empfanges der Legitimations-Karte
<i>Theologia fundamentalis</i>	<i>5</i>	<i>Dr. Georg Kainhold</i>	<i>Michael Kmosko</i>
<i>Historia sacra a. T. usque ad David</i>	<i>3</i>	<i>Dr. Bernh. Schöper</i>	
<i>Hermeneutica biblica</i>	<i>1</i>	<i>Idem</i>	
<i>Exegesis in I. Samuelis</i>	<i>3</i>	<i>Idem</i>	
<i>Grammatica linguae hebraicae</i>	<i>2</i>	<i>Idem</i>	
<i>M. Kmosko</i>			
Liquidirung der Quästur.			
Von der Zahlung des Collegiengeldes befreit laut Befcheid vom	189 . 3.	Wert der und Stempelgebühren . . .	1 fl. fr.
		Collegiengeld	59
		Zusammen	fl. fr.
Hochsch. Bibliothek 17 OCT 93 WIEN		<i>Handwritten signature</i>	

13. Kmoskó Mihály beiratkozási lapja (Nationale)
a Bécsi Egyetem Hittudományi Karán az 1893–1894. téli szemeszterre.

Parallél *theologische* Anzahl der Semester

Nationale.

Vor- und Name des Studierenden:	<i>Michael Kmoskó</i>		
Vaterland und Geburtsort:	<i>Ungarn, Illava</i>		
Muttersprache, Alter:	<i>slavische, 18 Jahre alt</i>		
Religion, welchen Ritus oder Confession:	<i>Röm. Rath.</i>		
Wohnung des Studierenden:	<i>Wien, Schönlattengasse Nr. 15.</i>		
Vorname, Stand und Wohnort seines Vaters:	<i>Michael, Lehrer in Illava</i>		
Name, Stand und Wohnort seines Vormundes:	<i>—</i>		
Bezeichnung der Lehranstalt, an welcher der Studierende das letzte Semester zugebracht:	<i>K. K. Universität zu Wien</i>		
Genießt ein Stipendium (Stiftung) im Betrage von verlichen von unter dem			fl. kr. 18 3.
Anführung der Grundlage, auf welcher der Studierende die Immatrikulation oder Inscription anspricht:			
Verzeichniß der Vorlesungen, welche der Studierende zu hören beabsichtigt.			
Gegenstand der Vorlesung	Fächerliche Stundenzahl derselben	Name des Dozenten	Eigenthümliche Unterschrift des Studierenden, zugleich Bestätigung des Empfanges der Legitimations-Karte
<i>Theologia fundamentalis</i>	5	<i>C. F. M. C. prof. Dr. Georgius Reinhold</i>	<i>Michael Kmoskó</i>
<i>Historia sacra antiqui testamenti a Davide regis usque ad Christum.</i>	4	<i>C. F. P. O. prof. Dr. Bernhard Schäffer</i>	
<i>Lectus in Psalmos electos</i>	3	<i>idem</i>	
<i>Grammatica linguae hebraicae</i>	2	<i>idem</i>	
<i>Grammatica linguae chaldaei syriacae</i>	5	<i>C. F. P. O. prof. Dr. Guilelmus Neumann</i>	
<i>Dr. Ferdinand Leibholz</i>		<i>Rektor</i>	
Liquidirung der Quästur.			
Von der Zahlung des Collegiengeldes <small>hath</small> befreit (Mit Beifried vom)	189 3.	Matrikel- und Stempelgebühr	fl. kr.
		Collegiengeld	fl. kr.
		Zusammen .	fl. kr.

Viti. Dr. A. Richey
Beitrag 3 Strassg. *Beitrag*

*K. K. Univ.-Büro
7-APR 94
WIS*

14. Kmoskó Mihály beiratkozási lapja (*Nationale*)
a Bécsi Egyetem Hittudományi Karán az 1894. nyári szemeszterre.

Zeitschrift *Theologische* Anzahl der Semester *III.*

Nationale.

Vor- und Name des Studierenden:	<i>Michael Kmoskó</i>		
Vaterland und Geburtsort:	<i>Ungarn, Illava</i>		
Muttersprache, Alter:	<i>Ungarische; 18 Jahre alt</i>		
Religion, welchen Ritus oder Confession:	<i>Röm. Cath.</i>		
Wohnung des Studierenden:	<i>I. Schönlaterngasse Nr. 15</i>		
Vorname, Stand und Wohnort seines Vaters:	<i>Michael; Lehrer in Illava</i>		
Name, Stand und Wohnort seines Vormundes:	<i>—</i>		
Vergleichung der Lehranstalt, an welcher der Studierende das letzte Semester zugebracht:	<i>Universität in Wien</i>		
Gehört ein verliehen von	Stipendium (Stiftung) im Betrage von unter dem	fl.	kr.
Ausführung der Grundlage, auf welcher der Studierende die Immatrikulation oder Inscription anspricht:	<i>Meldungsbuch</i>		
Verzeichniß der Vorlesungen, welche der Studierende zu hören beabsichtigt.			
Gegenstand der Vorlesung	Stündliche Stundenzahl derselben	Name des Docenten	Eigenthümliche Anmerkung des Studierenden, bezüglich des Empfangs der Legimations-Akte
<i>Theologia dogmatica</i>	<i>9</i>	<i>Dr. P. P. P. Dr. Martinus Bauer</i>	<i>✓</i>
<i>Evangelium s. Matthaei</i>	<i>5</i>	<i>Dr. P. P. P. Dr. Franz Pölzl</i>	<i>✓</i>
<i>Introduction in libros sacros novi Testamenti</i>	<i>3</i>	<i>Idem</i>	<i>✓</i>
<i>Exegesis sublimior: Expositio ep. I. ad Corinthios</i>	<i>2</i>	<i>idem</i>	<i>✓</i>
<i>Exegesis illustratio cap. XIII - XVII s. Joannis evangelii</i>	<i>1</i>	<i>idem</i>	<i>✓ Michael</i>
<i>Grammatica linguae arabicae</i>	<i>5</i>	<i>Dr. P. P. P. Dr. Guilielmus Krumann</i>	<i>✓ Kmoskó</i>
<i>Ueber die alten Bibeldiagnosen u. ihre kritische Verwertung</i>	<i>1</i>	<i>idem</i>	
			<i>Dr. Libanthe, Rector</i>
Liquidierung der Quästur.			
Von der Zahlung des Collegiengeldes befreit laut Bescheid vom	189 . 3	Matrikel- und Stempelgebühren . . .	fl. kr.
		Collegiengeld	" "
		Zusammen	fl. kr.

89

15. Kmoskó Mihály beiratkozási lapja (Nationale)
a Bécsi Egyetem Hittudományi Karán az 1894–1895. téli szemeszterre.

Vor- und Zuname des Studierenden:		Michael Smosko.	
Vaterland und Geburtsort:		Ungarn; Klava	
Muttersprache, Alter:		Slowakische. 19 Jahre alt.	
Religion, welchen Ritus oder Confession:		Röm. kath.	
Wohnung des Studierenden:		I. Schönlaterngasse Nr. 18.	
Vorname, Stand und Wohnort seines Vaters:		Michael; Lehrer in Klava.	
Name, Stand und Wohnort seines Vormundes:		—	
Bezeichnung der Lehranstalt, an welcher der Studierende das letzte Semester zugebracht:		K. k. Wiener-Universität	
Gehört ein verziehen von		Stipendium (Stiftung) im Betrage von unter dem 18 J. 18.	
Anführung der Grundzüge, auf welcher der Studierende die Immatrikulation oder Inscription anspricht:		Meldungsbuch	
Verzeichniß der Vorlesungen, welche der Studierende zu hören beabsichtigt.			
Eigenhand der Vorlesung	Wissenschaftliche Ständegröße derselben	Name des Docenten	Eigenthümliche Anmerkungen des Studierenden, bezüglich Zeitigung des Empfanges der Legitimations-Akte
Theologia dogmatica	8.	Prof. prof. Dr. Karl Bauer.	✓
Dependenzialia sacramenta publicum.	1	Idem.	✓
Expositio long. a Joannis. (legis simpl.)	5.	Prof. prof. Dr. Fr. Wöl.	✓
Introductio in libros Novi Testam.	3.	Idem.	✓
Ep. s. Pauli ad Cor. (legis simpl.)	2	Idem.	✓
Threni et prof. Ieron. capita selecta.	2	Prof. prof. Dr. Gu. Müllmann	✓
Über die alten Kirchenversionen	1.	Idem.	✓
Expositio et illustratio w. s. Joann. Ep. 13. p.	1.	Prof. prof. Dr. Fr. Wöl.	✓
Thren 20. April 1895.			
Dr. Joseph Bergmann		Vice-Rector der Universität	
Liquidierung der Quästur.			
Von der Zahlung des Collegiengeldes	hals gang	Matrikel- und Stempelgebühr	fl. fr.
belehrt laut Befehle vom	189 , 8	Collegiengeld	fl. fr.
		Zusammen	fl. fr.

16. Kmoskó Mihály beíratkozási lapja (*Nationale*)
a Bécsi Egyetem Hittudományi Karán az 1895. nyári szemeszterre.

Zeitschrift *Historische* Anzeiger des Semesters *V.*

Nationale.

Vor- und Zuname des Studierenden:	<i>Michael Kmoskó</i>		
Vaterland und Geburtsort:	<i>Ungarn, Illava</i>		
Muttersprache, Alter:	<i>Slowakische, 19 Jahre alt</i>		
Religion, welchen Ritus oder Confession:	<i>Röm, Kath.</i>		
Wohnung des Studierenden:	<i>I. Schönradengasse 15.</i>		
Vorname, Stand und Wohnort seines Vaters:	<i>Michael Kmoskó, Lehrer in Illava</i>		
Name, Stand und Wohnort seines Vormundes:			
Bezeichnung der Lehranstalt, an welcher der Studierende das letzte Semester zugebracht:	<i>K. k. Universität in Wien</i>		
Ersteilt ein verliehen von	Stipendium (Stiftung) im Betrage von		fl. kr.
	unter dem		18 3.
Anführung der Grundlage, auf welcher der Studierende die Immatrikulation oder Inscription anspricht:	<i>Meldungsbuch.</i>		
Verzeichnis der Vorlesungen, welche der Studierende zu hören beabsichtigt.			
Gegenstand der Vorlesung	Zuständige Studienrat oder Lehrer	Name des Docenten	Eigenständige Anmerkung des Studierenden, bezüglich des Empfanges der Legitimations-Akte
<i>Historia Ecclesiastica ab ecclesiae initio usque ad Gregorium VII.</i>	6	<i>C. o. p. o. prof. Dr. J. Hopalik</i>	<i>Michael Kmoskó</i>
<i>Kirchengeschichte der österreichischen u. ung. Monarchie</i>	1.	<i>Idem</i>	
<i>Vorlesungen über Patrologie u. Patristik</i>	1	<i>Idem</i>	
<i>Chronologie des Mittelalters</i>	1	<i>Idem</i>	
<i>Theologia moralis</i>	8	<i>C. o. p. o. prof. Dr. Fr. Schindler</i>	
<i>Colloquium casuisticum</i>	1	<i>Idem</i>	
<i>Trinaculum der christ. Gesellschaftslehre</i>	2	<i>Idem</i>	
<i>Introductio in Corpus juris canonici</i>	4	<i>C. o. p. o. prof. Dr. Fr. Ravin</i>	
<i>Wien d. 9. October 1895.</i>		<i>Dr. Josef Bergmann Vize-rector am Universitäts- kanzlei</i>	
Liquidierung der Quästur.			
Von der Zahlung des Collegiengebühres	balt penn	Matrikel- und Stempelgebühr	fl. kr.
befreit tam Weisheit vom	189 3.	Collegiengehalt	fl. kr.
		Zusammen	fl. kr.

90

17. Kmoskó Mihály beiratkozási lapja (Nationale)
a Bécsi Egyetem Hittudományi Karán az 1895–1896. téli szemeszterre.

Nationalität		Anzahl der Semester	
Nationale.			
Vor- und Zuname des Studierenden:		Michael Kmoskó	
Vaterland und Geburtsort:		Ungarn; Illava.	
Muttersprache, Alter:		slowakisch, 20 Jahre alt,	
Religion, welchen Ritus oder Confession:		Röm. kath.	
Wohnung des Studierenden:		I. Schönlaterngasse 15.	
Vorname, Stand und Wohnort seines Vaters:		Michael, Lehrer in Illava	
Name, Stand und Wohnort seines Vormundes:			
Bezeichnung der Lehranstalt, an welcher der Studierende das letzte Semester zugebracht:		K. k. Universität zu Wien	
Genießt ein Stipendium (Stiftung) im Betrage von		fl. kr.	
unter dem		18 J.	
Anführung der Grundlage, auf welcher der Studierende die Immatriculation oder Inscription anpricht:		Meldungsbuch	
Verzeichniß der Vorlesungen, welche der Studierende zu hören beabsichtigt.			
Gegenstand der Vorlesung	Wöchentliche Stundenzahl desselben	Name des Dozenten	Eigenthümliche Unterschrift des Studierenden, zugleich Bezeugung des Empfanges der Legitimations-Karte
Historia ecclesiastica a Gregorio VII. usque ad saec. XIX.	2	Dr. J. Kopallik	Michael Kmoskó
Kirchengeschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie	1	idem	
Vorlesung über Pathologie u. Pathistik	1	idem	
Theologia moralis	9	Dr. Fr. Schindler	
Wien d. 13. April 1896		Dr. Joseph Bergmann Vize-Rektor der Universität	
Liquidirung der Quästur.			
Von der Zahlung des Collegiengeldes	halb ganz	Matrikel- und Stempelgebühren . . . fl. kr.	
befreit laut Befcheid vom	189 J.	Collegiengeld . . . . . " "	
		Zusammen . . . fl. kr.	
Kopallik, Dr.		K. k. Univ.-Quästur 20 APR 96 WIEN	

18. Kmoskó Mihály beiratkozási lapja (Nationale)
a Bécsi Egyetem Hittudományi Karán az 1896. nyári szemeszterre.

Nummer *theologische* Anzahl der Semester *VII.*

Nationale.

Vor- und Name des Studierenden:		<i>Michael Kmorskó</i>	
Vaterland und Geburtsort:		<i>Ungarn, Illava</i>	
Muttersprache, Alter:		<i>Slowakische, geb. 1876 aug. 19.</i>	
Religion, welchen Ritus oder Confession:		<i>Röm. kath.</i>	
Wohnung des Studierenden:		<i>Schindlakerngasse 15.</i>	
Vorname, Stand und Wohnort seines Vaters:		<i>Michael, Lehrer in Illava,</i>	
Name, Stand und Wohnort seines Vormundes:			
Nennung der Lehranstalt, an welcher der Studierende das letzte Semester zugebracht:		<i>k. k. Universität zu Wien</i>	
Stipendium (Stiftung) im Betrage von		fl.	kr.
verlichen von		18	3.
Nennung der Grundlage, auf welcher der Studierende die Immatrikulation oder Inscription anspricht:		<i>Meldungsbuch</i>	
Verzeichniß der Vorlesungen, welche der Studierende zu hören beabsichtigt.			
Gegenstand der Vorlesung	Stündenzahl des Vorleses	Name des Dozenten	Eigenhändige Unterschrift des Studierenden, zugleich Zeugniss des Empfangs der Legitimations-Akte
<i>Kirchenrecht I. Theil</i>	<i>6.</i>	<i>Dr. c. r. p. o. prof. Dr. Franziskus X. Staurin</i>	<i>Michael Kmorskó</i>
<i>Pastoraltheologie I. Theil</i>	<i>8.</i>	<i>Dr. c. r. p. o. prof. Dr. Stanislaus Jwoboda</i>	
<i>Homiletische Übungen</i>	<i>1</i>	<i>idem</i>	
<i>Katechetik</i>	<i>1</i>	<i>idem</i>	
<i>Pädagogik</i>	<i>2</i>	<i>Dr. c. r. p. o. prof. Franz Schickler</i>	
<i>Grundsätze der christlichen Gewerkschaftslehre</i>	<i>1</i>		
<i>K. d. L. p. u. b.</i>			
<i>Wien d. 8. October 1896.</i>		<i>Dr. Joseph Börgmann</i> <i>Kircsrector am Theol. Facult.</i>	
Liquidirung der Quästur.			
Von der Zahlung des Collegiengeldes	hath	Matrikel- und Stempelgebühr	fl. kr.
befreit laut Befcheid vom	189 . 3	Collegiengeld	fl. kr.
		Zusammen	fl. kr.

19. Kmorskó Mihály beiratkozási lapja (Nationale)
a Bécsi Egyetem Hittudományi Karán az 1896–1897. téli szemeszterre.

Journal **Theologische** **Nationale.** **VIII**
Anzahl der Semester

Nr. und Name des Studierenden:	Michael Kmosko		
Vaterland und Geburtsort:	Ungarn, Illava		
Muttersprache, Alter:	Slowakische, 21 Jahre alt		
Religion, welchen Ritus oder Confession:	Röm. Kath.		
Wohnung des Studierenden:	I. Schönlaterngasse 15.		
Vorname, Stand und Wohnort seines Vaters:	Michael; Volksschullehrer in Illava		
Name, Stand und Wohnort seines Vormundes:			
Bezeichnung der Lehranstalt, an welcher der Studierende das letzte Semester zugebracht:	K. K. Universität zu Wien		
Bekommt ein Stipendium (Stiftung) im Betrage von	fl.	kr.	
erliegen von	unter dem	18	3.
Anführung der Grundlage, auf welcher der Studierende die Immatriculation oder Inscription anspricht:	Meldungsbuch		
Verzeichniß der Vorlesungen, welche der Studierende zu hören beabsichtigt.			
Gegenstand der Vorlesung	Wöchentliche Stundenzahl derselben	Name des Dozenten	Eigenthümliche Notiz des Studierenden, bezüglich Beilassung des Empfanges der Legitimations-Akte
Kirchenrecht II. Theil	6	c. r. p. s. prof. Dr. Trnava	✓
Pastoraltheologie II. Theil	8	c. r. p. s. prof. Dr. Trnava	✓
Homiletische Übungen	1	idem	✓
Katechetik	1	idem	✓
Pädagogik	2	c. r. p. s. prof. Dr. Vogel	✓
Höhere Exegese: Amos	2	c. r. p. s. prof. Dr. Trnava	✓
Bericht über den heutigen Stand d. Palästinaforschung. Publicum	1	idem	✓
Wien d. 27. April 1897			
Dr. Joseph Bergmann			
Prorector am Theologischen Institut			
Liquidirung der Quästur.			
Von der Zahlung des Collegiengeldes	beibehalten	Matrikel- und Stempelgebühr	fl. kr.
befreit laut Bescheid vom	189 , 3	Collegiengeld	fl. kr.
		Zusammen	fl. kr.

76

20. Kmoskó Mihály beiratkozási lapja (Nationale)
a Bécsi Egyetem Hittudományi Karán az 1897. nyári szemeszterre.

Facultät *Philosophische*
A 1294 **Nationale.**
 Anzahl der Semester *1*

Vor- und Zuname des Studierenden:	<i>Michael Kmoskó</i>		
Reichthum und Geburtsort:	<i>Illava, — Ungarn</i>		
Muttersprache, Alter:	<i>Slowakische, 22 Jahre alt</i>		
Religion, welchen Ritus oder Confession:	<i>Röm. Kath.</i>		
Wohnung des Studierenden:	<i>Augustinerstrasse No. 7.</i>		
Vorname, Stand und Wohnort seines Vaters:	<i>Illava, Michael, Volksschullehrer,</i>		
Name, Stand und Wohnort seines Vormundes:	—		
Bezeichnung der Lehranstalt, an welcher der Studierende das letzte Semester zugebracht:	<i>K. k. Universität in Wien</i>		
Gewinnt ein	Stipendium (Stiftung) im Betrage von	fl.	kr.
verloren von	unter dem	18	3.
Anführung der Grundlage, auf welcher der Studierende die Immatriculation oder Inscription anspricht:	<i>Immatrikulationsbuch</i>		
Verzeichniß der Vorlesungen, welche der Studierende zu hören beabsichtigt.			
Gegenstand der Vorlesung	Notwendige Stundenzahl derselben	Name des Dozenten	Eigenhändige Unterschrift des Studierenden, zugleich Bekräftigung des Empfanges der Immatrikulations-Akte
<i>Grammatische und Textkritische Übungen im Hebräischen</i>	<i>11</i>	<i>Dr. Josef Bickel</i>	<i>Michael Kmoskó</i>
<i>Hebräische Übersetzungsübungen</i>	<i>2</i>	<i>derselbe</i>	
<i>Assyrisch-babylonische Keilschriftenschriften</i>	<i>1</i>	<i>Dr. Josef Kinnel</i>	
<i>Lesart und Erklärung assyrischer Papyri-Handschriften des VII.-X. Jahrh.</i>	<i>2</i>	<i>Dr. Joseph Karabacek</i>	
		<i>Gyoma</i>	
	<i>Vidi</i>		
		<i>Dr. Franz Lützner</i>	
		<i>Karl von Mikulicz</i>	
Liquidirung der Quästur.			
Von der Zahlung des Collegiengebühres	holl. ganz	189	3.
Befreit laut Bescheid vom			
Matrikel- und Stempelgebühr			
Collegiengeld			
Zusammen			
K. k. Univ.-Quästur		12 OCT 97	
WIEN		B. CEBECK	
K. k. Quästur		K. k. Quästur	

569

21. Kmoskó Mihály beiratkozási lapja (Nationale) a Bécsi Egyetem Bölcsészettudományi Karán (Philosophische Fakultät) az 1897–1898. téli szemeszterre.

Nachtrag
Nationale.

Matr.-Nr. *Agg 991* Anzahl der Semester *1*

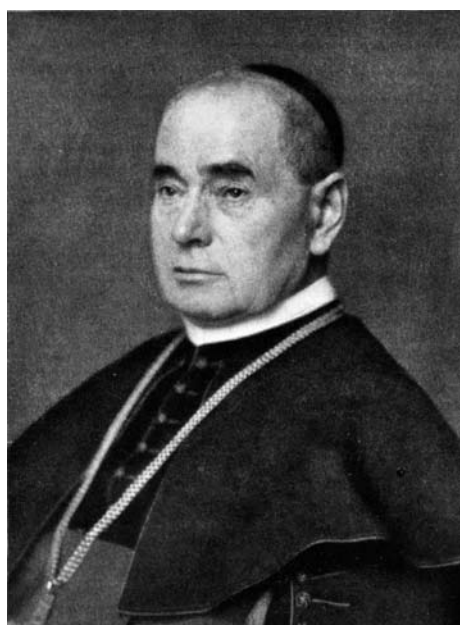
Vor- und Zuname des Studierenden:		<i>Michael Kmoskó</i>	
Vaterland und Geburtsort:		<i>Ungarn, Jllava</i>	
Muttersprache, Alter:		<i>Slowakische, 22 Jahre alt</i>	
Religion, welchen Ritus oder Confession:		<i>Röm. Kath.</i>	
Wohnung des Studierenden:		<i>I Augustinustrasse 7.</i>	
Vorname, Stand und Wohnort seines Vaters:		<i>Michael, Lehrer in Jllava</i>	
Name, Stand und Wohnort seines Vormundes:		—	
Bezeichnung der Lehranstalt, an welcher der Studierende das letzte Semester zugebracht:		<i>Theologische Fakultät d. K. K. Universität zu Wien</i>	
Gehört ein		Stipendium (Stiftung) im Betrage von fl. kr.	
verliehen von		unter dem 18. 3.	
Anführung der Grundlage, auf welcher der Studierende die Immatriculation oder Inscription anspricht:			
Verzeichniß der Vorlesungen, welche der Studierende zu hören beabsichtigt.			
Gegenstand der Vorlesung	Hörsaal-Nummer	Name des Dozenten	Eigenthümliche Anmerkung des Studierenden, pagirt die Zahl der Vorlesungen der Legations-Acte
<i>Griechische Übersetzungsübungen</i>	<i>2</i>	<i>Dr. Gustav Bickell</i>	
<i>Grammatische u. Textkritische Übungen im Hebräischen</i>	<i>1</i>	<i>v. Lenz</i>	
<i>Ägyptisch - Babylonische Keilschriften</i>	<i>2</i>	<i>Dr. David H. Müller</i>	
<i>Arabische Paläographie</i>	<i>3</i>	<i>Dr. Josef Karabacek</i>	
Liquidirung der Quästur.			
Von der Zahlung des Collegiengebühres	habe	Matr.- und Stempelgebühre	fl. kr.
befreit laut Befcheid vom	189 , 3.	Collegiengeld	<i>115/4</i> 570
Zusammen		fl. <i>115/4</i>	

K. K. Univ.-
230CL97
WIEN
B. GEBECK
K. K. Univ.

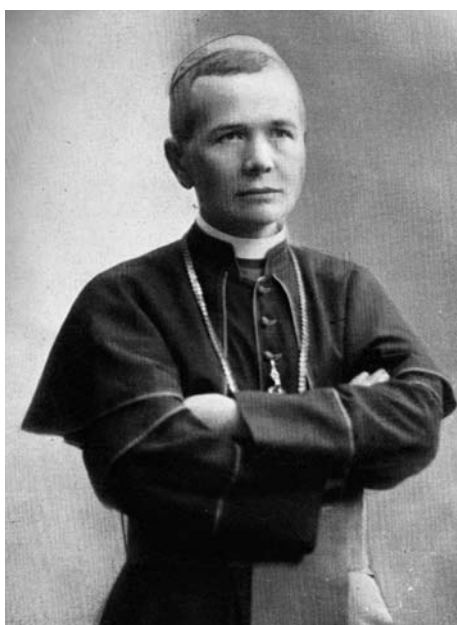
22. Kmoskó Mihály beíratkozási pótlapja (*Nationale; Nachtrag*) a Bécsi Egyetem Bölcsészettudományi Karán (*Philosophische Fakultät*) az 1897–1898. téli szemeszterre.

25. Csernoch János.

26. Fischer-Colbrie Ágost.

27. Várady Lipót Árpád.

28. Hubert Szalvátor főherceg képe
a jeruzsálemi Osztrák–Magyar
Zarándokháznak szóló, az úgynevezett „Keleti
misszió” alkalmából írott ajánlásával 1917-ből.

29–30. Jehlicska Ferenc a harmadéves pazmaniták csoportképén 1900–1901-ben (az álló sorban balról a második). Ülő sor balról jobbra: Szabó József, Nitsch Árpád, Schmidt Leó, Hermann József. Álló sor balról jobbra: Fájthy Jenő, Jehlicska Ferenc, Sebeczky Emil, Tordai Ányos, Kozsár József.

31. Jehlicska Ferenc (balról) és
Juriga Ferdinánd (jobbról).

32. Jehlicska Ferenc.

33. Franz Fellingner 1900 táján.

34. Csárszky István 1900 táján.

35. Dzsémál pasa a jeruzsálemi Osztrák–Magyar Zarándokházban 1915 és 1917 között. Tőle jobbra Franz Fellingner rektor és Ali Fuád pasa, Dzsémál pasa vezérkari főnöke. Balra Friedrich Kraus osztrák–magyar konzul és neje (?). A kép datálásáról és a hölgy személyéről ld. az exkurzusokhoz tartozó 35. jegyzetet.

36. Az Osztrák–Magyar „Szent Család” Zarándokház Jeruzsálemben a 19. század végén.
(A negatív a bal szélén sérült.)

37. Az Osztrák–Magyar „Szent Család” Zarándokház bejárata (szemben) a keresztút harmadik stációjával (jobbról) Jeruzsálemben a 19. század végén. A harmadik stációt jelölő kis kápolna azon a helyen épült, ahol a kegyes hagyomány szerint Krisztus először esett el. Ez az esemény az evangéliumokban nem szerepel. HOADE: *Guide...*, 163–165.

38. Az osztrák postahivatal Jeruzsálemben a Jaffai-kapun belül a 19. század végén. Az Oszmán Birodalom hivatalosan 1834-ben alapított postaszolgálatot. Ausztria és Franciaország 1837-ben kapott engedélyt önálló postaszolgálat működtetésére, majd 1885-ben Oroszország is követte példájukat. Hasonló volt a helyzet Egyiptomban is. Az európai postaszolgálatok mindenütt a konzulátusok tevékenységéből nőttek ki. Ld. BEN-ARIEH: *Jerusalem in the 19th century...New City...*, 83, 91, 98–100, 295, 305, 375–378, 450–451. Vö. PATERA: Postamt.

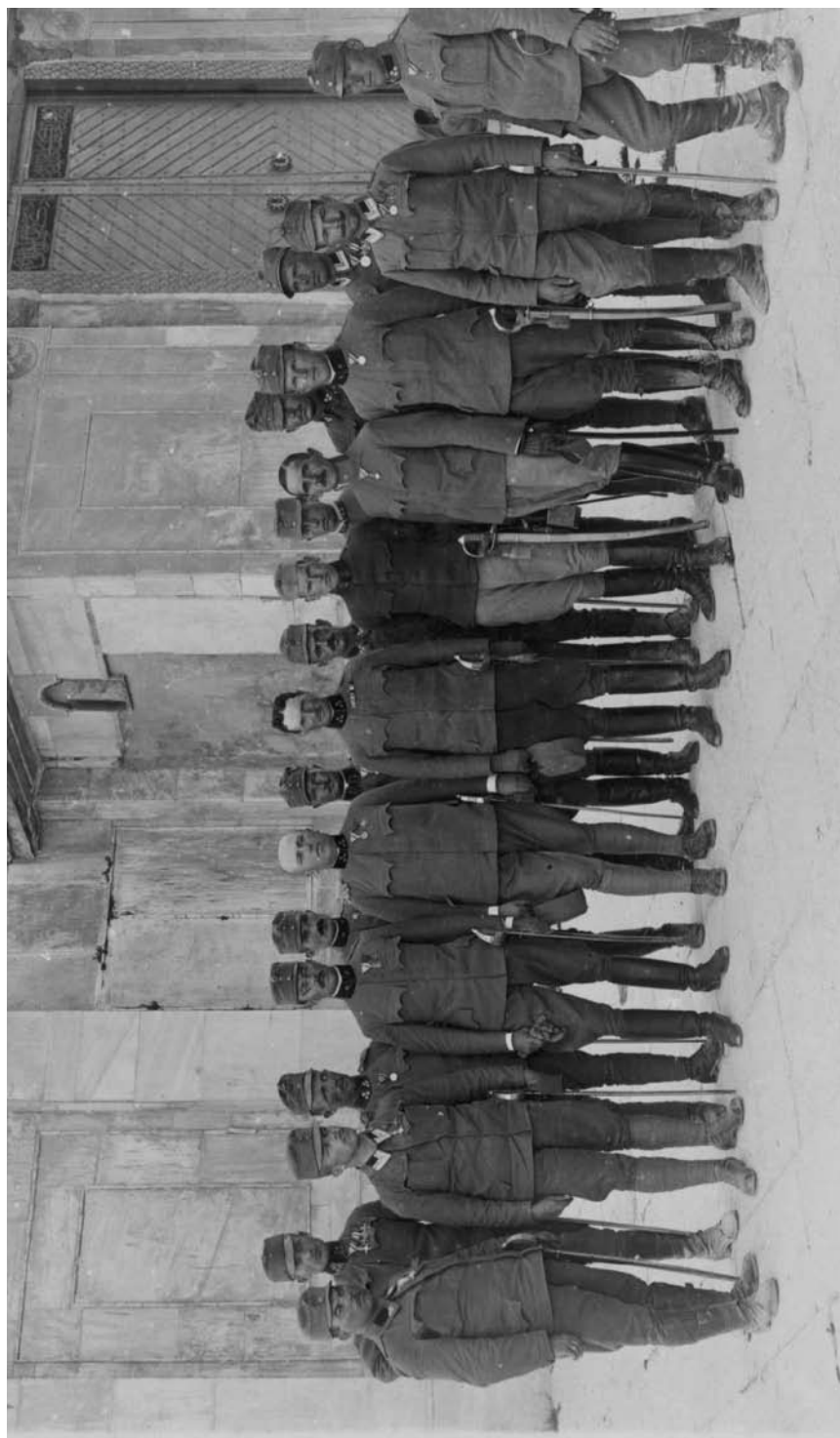
39. A Jaffai-kapu Jeruzsálemben a vásrosfalon kívülről nézve 1907 és 1917 között. A 19. század végén a Jaffai-kapu környéke lett a város kereskedelmi központja és ide érkeztek, valamint innen indultak a távolsági bérkocsik is. II. Abd al-Hamíd szultán trónralépésének negyedszázados évfordulója (1900) alkalmából óratornyot építtetett a kapura 1908-ban az oszmán-török hatalom. Hasonló óratornyokat emeltek ekkor mintegy száz helyen a Birodalomban. Ezek részben létező lakossági igényt voltak hivatva kielégíteni a modern kor követelményeinek megfelelően, amelyben az idő mérésének és a pontos idő ismeretének egyre fontosabb szerep jut, ám egyúttal vizuálisan is érvényre juttatták az oszmán központi hatalom jelenlétét az adott közösségben, mintegy egységesítésre törekedvén a hatalmas kiterjedésű Birodalom eltérő történelmi és hagyományú területei között. Az angol hatóságok 1922-ben lebontották, mert a hagyományos városképtől idegen elemnek tartották, ám az a cél is vezette őket, hogy lehetőség szerint kitöröljék az oszmán-török múlt vizuális megjelenését a városképből. Ld. GOLDHILL: *Jerusalem...*, 146.

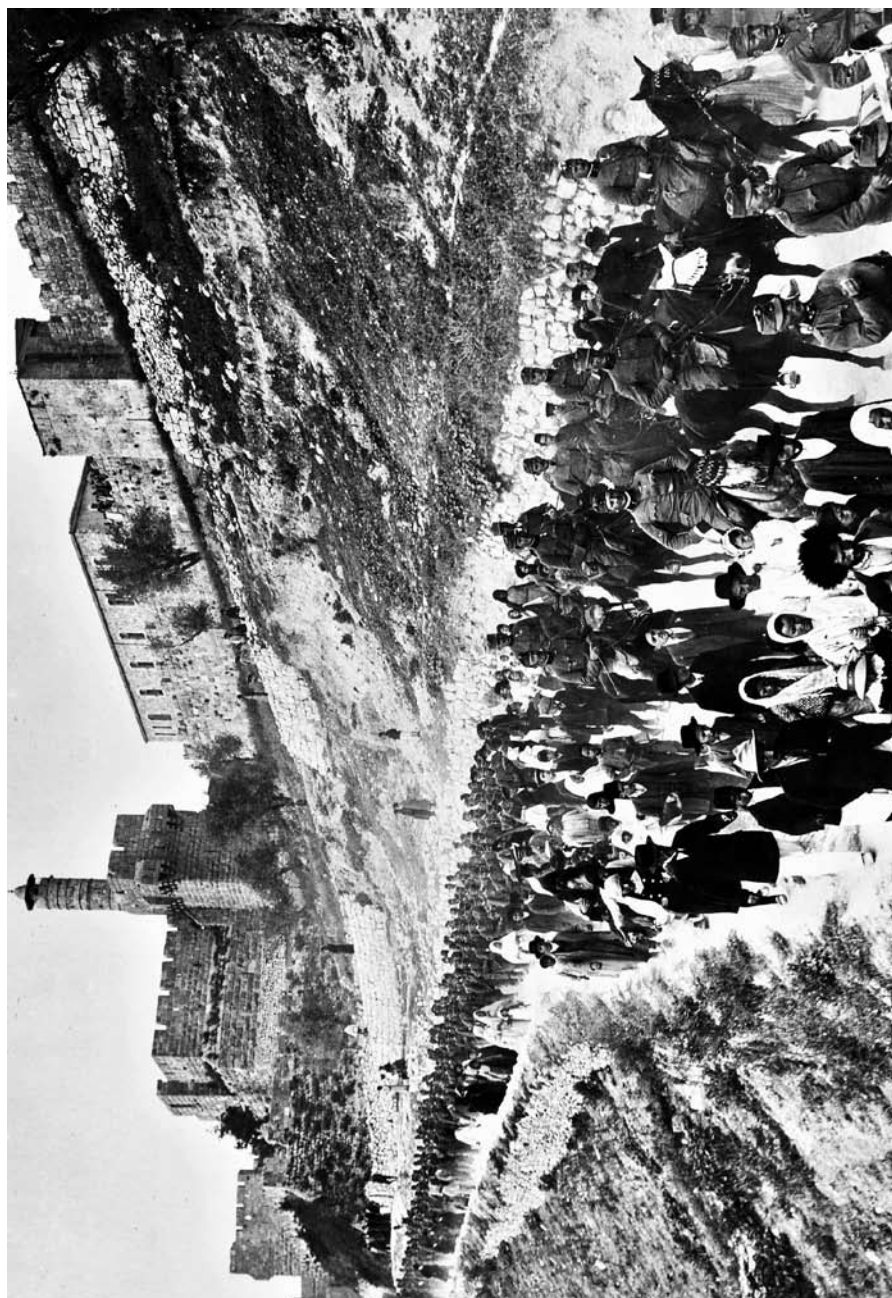

40. A parancsnokáról, Adolf Marno von Eichenhorst őrnagyról elnevezett „Marno-féle hegyi tarackos osztály 2/6. (kassai) ütegének” (*Batterie 2/6 der k.u.k Gebirgshaubitdivision von Marno*) osztrák-magyar tüzei bevonulnak Jeruzsálembe a Jaffai-kapun át 1916. május 9-én. A kép pontos meghatározása Sajó Györgytől származik. Ld. még az exkurzusokhoz kapcsolódó 12. jegyzetet.

41. A Marmo-féle hegyi tarackos osztyály 2/6 sz. (kassai) ütegének tisztikara a Sziklameceset előtt Jeruzsálemben 1916 májusában. Középen fekete hajjal, kezében levettett sapkával Truszkowski Władysław Truszkowski százados, ütegpárancsnok áll. Truszkowski azonosítása Sajó Györgynek sikerült beható kutatások eredményeként. A kép pontos meghatározása is Sajó Györgytől származik.

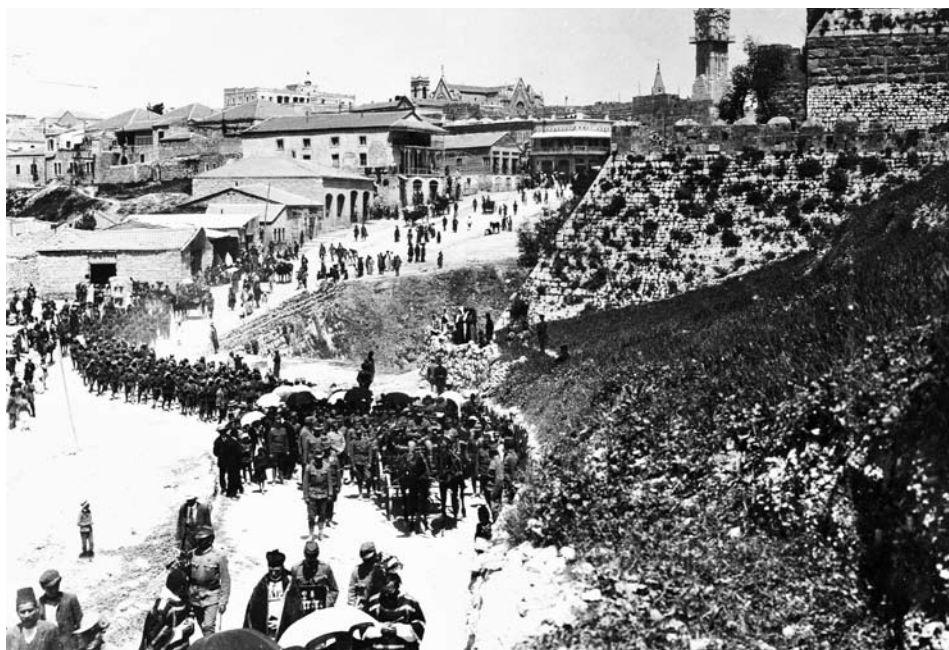
42. A Mamo-féle hegyi tarackos osztyály 2/6 sz. (kassai) ütege elvonulóban Jeruzsálemből 1916. május 13-án. Az osztyály saját menetzenekarral érkezett Palesztinába, ennek zenészeit látjuk a menet élén, a lovagló tisztek előtt haladni. A kép pontos meghatározása Sajó Györgytől származik.

43. A Marno-féle hegyi tarackos osztály 2/6. (kassai) ütege felsorakozva a jeruzsálemi Szent Sír-templom főbejárata előtt 1916. május 10-én. Ezen a napon a főleg magyar katonákból (Kassáról és környékéről) álló üteg zarándoklat keretén belül ünnepélyes szentmisén vett részt a Szent Sír-templomban; a fotó a mise előtt vagy után készülhetett. „Az eredeti fotó, amely a jeruzsálemi osztrák Zarándokház tulajdonában van, egy nagyobb papírra van ragasztva, amelyet Adolf von Marno osztályparancsnok és Władysław Truszkowski ütegparancsnok látott el saját kezű aláírással és datálással. — Az osztrák-magyar hadvezetés vallási-politikai demonstrációs célból igen látványos, nagyszabású ‚zarándoklatot’ szervezett Jeruzsálembe mindkét magyar ütegnek. A kassai 2/6-os üteg május 9. és 13, a budapesti 1/4-es üteg május 27. és június 1. között járt a Szent Városban. Óriási csinnadrattával vonultak be Jeruzsálembe, díszszemlét tartottak Kis Dzsemál pasa és egyéb notabilitások előtt, fúvószenekaruk koncerteket adott a városban, a Notre Dame-zarándokházban (ekkor oszmán-török hadtápparancsnokság) pedig osztrák–magyar katonai híradókat vetítettek a helyi lakosságnak. A katonákat kimenőjükön maga Fellingner kalauzolta körbe a városban. A látogatás csúcspontja a Szent Sír templomában a katonák számára celebrált szentmise volt, amelyhez az ütegek fúvószenekara szolgáltatva a zenét. A zsidó vallású katonákat mindezenközben az újonnan kinevezett osztrák-magyar tábori rabbi, Gross Mór vezette el a Siratófalhoz, majd számukra este az osztrák-magyar érdekeltségű zsidó Lāmel-iskolában tartottak fogadást.” Sajó György szíves közlése saját kutatásai, Fischer, Jung és Wahnout alapján. Az üteg nevének pontos alakjáért, a fénykép datálásáért, valamint a kép pontos meghatározásáért is Sajó Györgynek tartozom köszönettel. Ld. még FISCHER: „Die einzige Kolonie”..., 110–111 (1. ábra). JUNG: *Der k.u.k. Wüstenkrieg*..., 52–58, 93–117. SCHMIEDT: *K.u.k. Truppen*..., 64–72. Az esemény a különböző keresztény felekezetek rosszállását váltotta ki, mert a templomban, illetőleg annak előterében addig nem tartottak katonai jellegű rendezvényeket.

44. Osztrák–magyar csapatok a Földközi-tengerben fürdenek el-Arisnál 1916 nyarán. A kép datálásának pontosítása Sajó Györgytől származik.

45. Az első gázai ütközetben 1917. március 26-án kézitusában hősi halált halt Władysław Truszkowski (szül. Lemberg 1876) osztrák–magyar százados tüzérosztály-parancsnok újratemetési menete útban a Sion-hegyére Jeruzsálemben 1917. április 13-án. Gázában temették el, majd Jeruzsálemben temették el újra a francia asszumpcionista Sion-hegyi kolostorának kriptájában.

A képet Norbert Schwake azonosította és datálta pontosan *Soldatengräber...*, c. művében (56. o.; vö. *uo.*, 18–56. o.), majd független forrás alapján Sajó György is megerősítette adatait.

Truszkowski századosról ld. Sajó György („Liang Sheng”) blogjait:

<http://wangfolyo.blogspot.hu/2010/07/csapataink-gazanal-allnak.html>

http://wangfolyo.blogspot.hu/2012/05/lemborgazai-hos-otodik-sirja_25.html

46. Egyházi méltóságok német és oszmán-török katonai vezetőkkel az Osztrák-Magyar Zarándokház kertjében Jeruzsálemben. Az első sorban jobbról a második Franz Fellingner rektor (profilból). Balról a második Georg Gatt osztrák katolikus pap. Ő élete nagy részét a Szentföldön töltötte, majd 74 éves korában 1917 elején a front elől beköltözött Gázából a Zarándokházba. A balszáron álló alak felettébb emlékeztet Kmoskóra, ám az azonosság nem dönthető el egyértelműen. Kiadói 1917-re datálják a fényképet. Kmoskó 1916 tavaszán lakott egy hónapig a Zarándokházban, így nem szerepelhet egy 1917-ben készült fényképen. A fénykép datálása azon a feltételezésen alapul, hogy már Gatt beköltözése után készült, ámde Gatt beköltözése előtt is bizonyára gyakran ellátogatott a Zarándokházba, így a felvétel 1916-ban is készülhetett. Sajó Györgynek tartozom köszönettel a fényképpel kapcsolatos információkért, valamint azért, hogy egyáltalán fölhívta a figyelmemet erre az értékes korabeli dokumentumra. Gattról ld. SAUER: *Georg Gatt*. – A képet közli

SAJÓ – FISCHER: *Die jüdischen Soldaten...*, 120 (2. ill.).

47. Jeruzsálem látképe a Szent Anna-templommal az előtérben, tőle balra a Szikla-mecset, majd ismét balra az Aksza-mecset a távolban. 19. század vége.

48. A Szent Anna-templom a háttérben az Olaifák hegyével a 19. sz. végén.

49. Friedrich Bronsart von Schellendorf (1864–1950), az oszmán-török hadsereg vezérkari főnöke, Enver pasa és Dzsemál pasa a Szaláhijja-főiskola előtt. A második sorban jobbról a második helyen áll „Kis Dzsemál pasa”, míg a harmadik sorban jobbról a negyedik Ali Rausan bej, a jeruzsálemi helyőrség parancsnoka, az úgynevezett *Manzil*nak, a 4. hadsereg térparancsnokságának a vezetője Jeruzsálemben.

50. Dzsemál pasa Oszmán Fuád herceggel (1895–1973) a Szaláhijja-főiskola könyvtárának bejárata előtt 1917-ben. A herceg, V. Murád szultán unokája s az ekkor uralkodó szultán, II. Abd al-Hamid testvérének, V. Mehmed szultánnak is az unokája, ez idő tájt századosként szolgált a 4. hadseregben. Felettébb barátságos, társaságot kedvelő ember volt, aki közszeretnek örvendett. Korábban több évet töltött Németországban, ahol a német hadseregben szolgált.

51. Enver pasa és Dzsemál pasa távozik a Sziklamecsetből Kámil al-Huszajni, Jeruzsálem és Palesztina muftija kíséretében. Jeruzsálem 1916. Dzsemál pasától jobbra Ali Rausan bej.

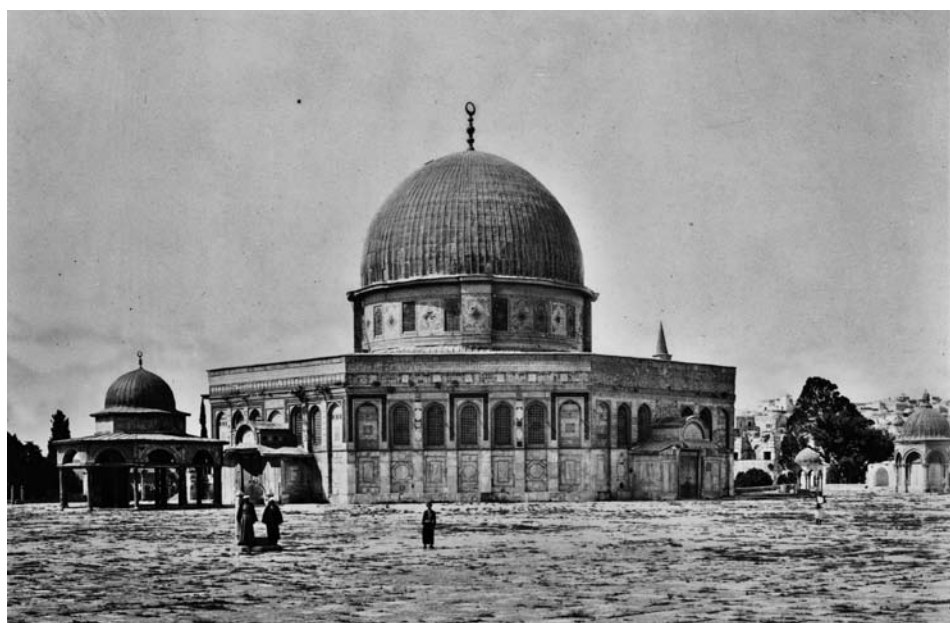
52. „Kis” Dzsemál pasa gyermekeivel és Zeki bejjel (baloldalon áll egyenruhában), Jeruzsálem korábbi katonai kormányzójával 1917-ben. A kép az anglikán Szent Györgyszékesegyház (*St. George's Cathedral*) komplexumában készült, amelyet az I. világháború alatt a török hadsereg használt.

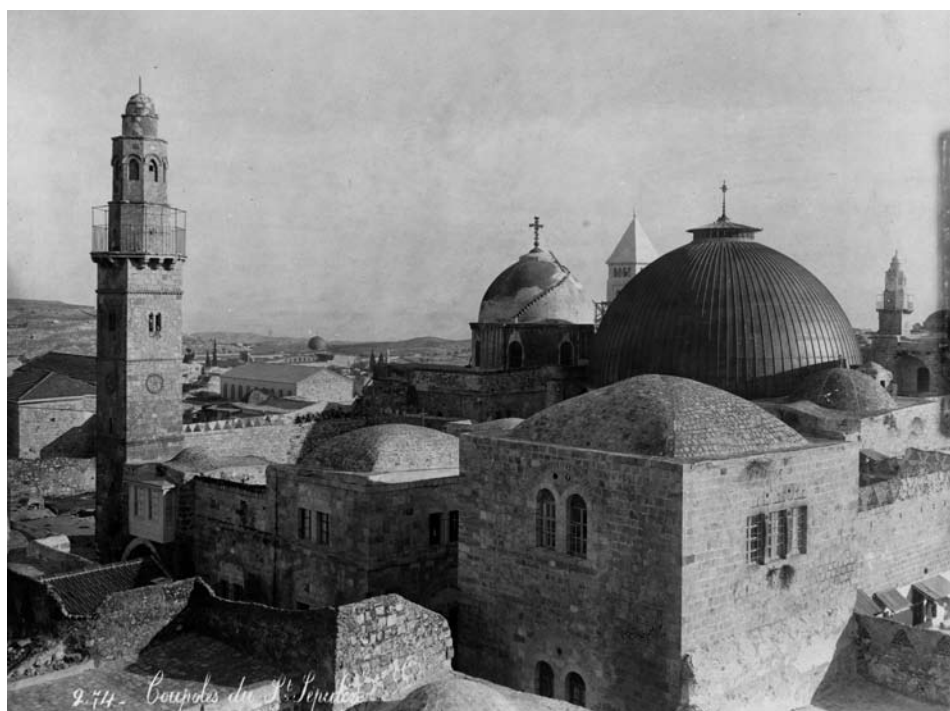

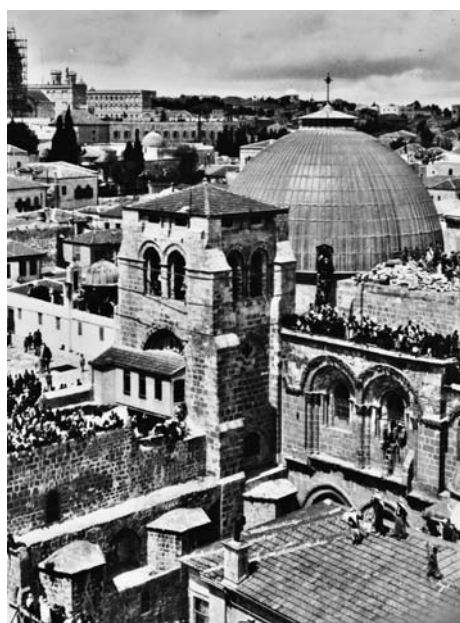
53. Csoportkép Erich von Falkenhayn (1861–1922) német tábornok jeruzsálemi látogatásakor 1917. május 25-én vagy 27-én. Falkenhayn 1917. május 25. és 27. között tett „felderítő látogatást” Jeruzsálemben, s a kép megérkezésekor vagy elutazásakor készült. Ezért az adatért Sajó Györgynek tartozom köszönettel. Középen Dzsémál pasa és Falkenhayn. Dzsémál pasától jobbra Ali Fuád bej, Dzsémál pasa vezérkari főnöke. A kép balszélén Friedrich Kraus osztrák–magyar konzul, mellette a német konzul, Heinrich Brode áll. A német konzul azonosításához ld. *Biographisches Handbuch...*, I, 292–293 [fényképpel]. Azt az információt az eredeti képaláírás tartalmazza, hogy a kérdéses személy a német konzul. A német konzul azonosításában Sajó György nyújtott segítséget.

54. P. Berghem: A Szikla-mecset 1860 és 1880 között.

55. Maison Bonfils: A Szent Sír-templom kupolái 1880 táján. A két kupola között feltűnik az evangélikus (luteránus) Megváltó-templom neoromán épületének (1893–1898) tornya.

56. A Szent Sír-templom homlokzatán a hívek a Szent Tüzet várják húsvétkor 1941-ben (?).
Vö. az *Életrajz* 218. jegyzetét.

57. Az *aedicula*, a Szent Sírt tartalmazó fülke a Szent Sír-templom rotundájában.

58. Az *aedicula* 1941 húsvétján.

59. Az egykori német Szent Pál-zarándokház épülete az 1930-as években.

60. Az Auguste Victoria-komplexum az Olajfák hegyén az I. világháború előestéjén.
A képeslapot Taufik Kanaán (lásd a 62. illusztrációt) írta németországi rokonai gyermekeinek
1955. május 28-án.

61. A Vörös Félhold kórháza az egykori Orosz Komplexumban. A kép balszélén áll Taufik Kanaán, míg a jobbszélén Nasat bej ül.

62. Taufik Kanaán (1882–1964) kiemelkedő keresztény arab orvos-etnográfus az I. világháború idején.

63. A Vörös Félhold által rendezett jótékonyági vásár a hadtápparancsnokság (Manzil; korábban *Notre Dame de la France* zarándokház) kertjében 1917-ben. A kép jobbszélén Albert Antebi áll.

64. Ákif bej, a Vörös Félhold sebésze nővérekkel a Vörös Félhold kórházában az egykori Orosz Komplexumban.

65. A Vörös Félhold nővérei 1917-ben. Hátul középen John David Whiting (1882–1951) áll, míg középen ül az egyenruhás férfitől balra az előbbi felesége, Grace Spafford Whiting (1881–1964); mindkettő az Amerikai Kolónia kiemelkedő tagjai voltak.

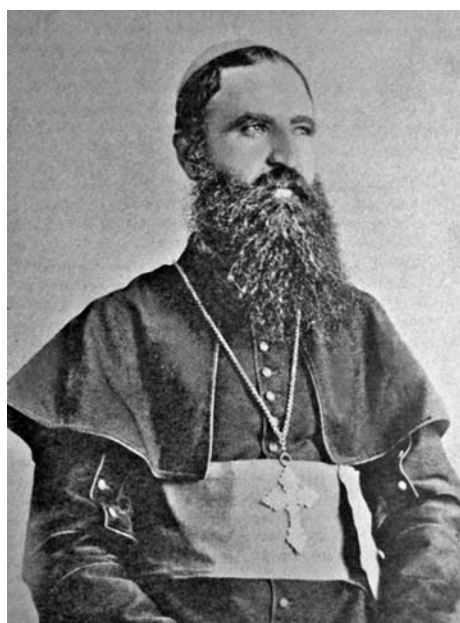

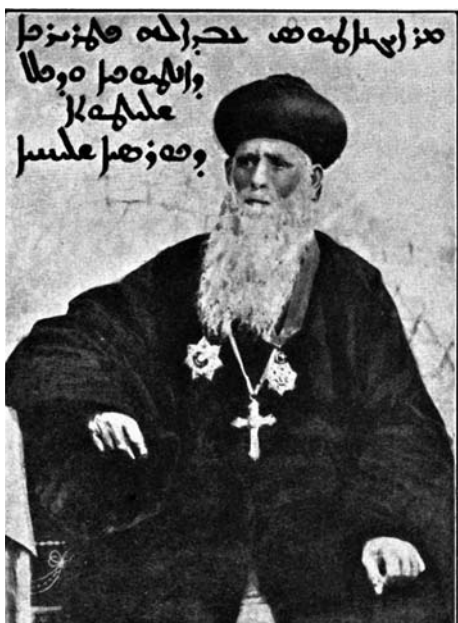
66. Jeruzsálemben búzát szállító tevekaraván a Holt-tenger mellett az I. világháború idején. Az I. világháborúban a Holt-tenger jelentős szerepet játszott a Palesztina nyugati és keleti fele közötti szállítások továbbításában.

67. „A Holt-tengeri flotilla.” (Eredeti képaláírás.)

68–69. Ignatius Ephraim Rahmāni antiókhiai szír katolikus pátriárka.

70–71. Abdallāh Szattūf jakobita, illetőleg szír-katolikus püspök.

A szír nyelvű felirat: „Mār Ignatjōsz Abdallah patrijarkā de-Antjōkija wa-d-kull sallītūtā de-kūrszjā selihājā [Mār Ignatjōs ‘Abdallah paṭriyarkā d^e-Antjōkiya wa-d-kull šallītūtā d^e-kūrs^eyā š^elīhāyā] Ignatjōsz Abdallah ur[unk], Antiókchia és az Apostoli Szék [=Antiókchia] egész [egyház]tartományának pátriarkája”.

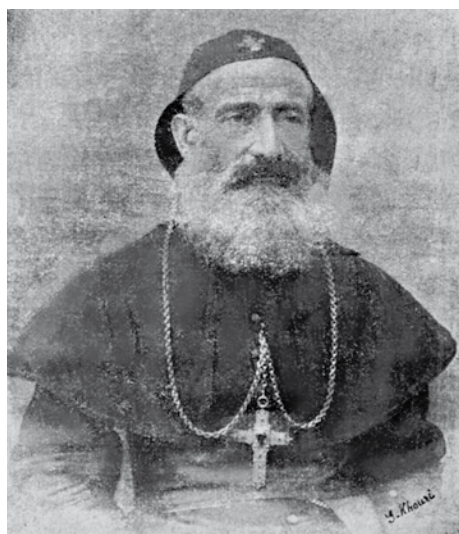

72. Garigúrijusz Butrusz Habra (Kmoskónál: Habra Péter) mósziuli szír-katolikus érsek.

73. Júlijusz Bászil Kandalaft.

74. Dijúnúszijusz Afrém Nakkása aleppói szír-katolikus érsek.

75. Dimitriosz Kádi melkita pátriárka.

Je suis prêtre syrien catholique.
Entre les études cléricales dans
lesquelles je suis vové, je connais à
fond l'arabe et le syriaque, et je
connais assez bien l'italien et le
français et le latin.

Depuis huit ans que je suis
prêtre, entre que j'ai travaillé à
relater le moral de la jeunesse
syrienne et à étudier les questions
touchant les confessions religieuses sous
les points de vue de la morale et de
la foi, j'ai embrassé la voie de
l'enseignement et elle de la plume.

Pour l'enseignement, j'ai profané
l'arabe et le syriaque au Séminaire
de Charfé et au Séminaire des Pères
Bénédictins de Jérusalem. J'ai aussi
enseigné l'arabe dans plusieurs écoles.

d'Alep. Actuellement, je suis professeur
de cette langue dans l'Ecole Impériale
allemande des garçons et celle des filles.
De plus, j'ai été le professeur de quelques
orientalistes qui ont pu affronter le
concours des Universités de l'Europe,
et qui occupent actuellement des postes
élevés. J'ai une grande aptitude et je
possède une méthode excellente pour
enseigner les orientalistes.

Pour la plume, j'ai composé des
études morales et religieuses se rapportant
à notre pays, et j'en avais commencé
la publication, avant la guerre, dans
une revue locale. J'ai fait des
études sur des manuscrits arabes et
syriaques remis par moi, et mis en
train d'en préparer la publication,
pour les mettre à la portée des
Européens.

Je demande à être admis dans

une Université ou dans un Séminaire
de l'Asie-Mineure pour y professer
les langues arabe et syriaque, et donner
des études sur les questions religieuses
orientales. Je puis de même rendre
service à une des Grandes Bibliothèques
en dirigeant sa section de manuscrits
orientaux.

J'ai l'âge de 30 ans. Je jouis
d'une bonne santé. J'ai toujours
entretenu d'excellentes relations avec
les autorités ottomanes, auxquelles
je veux rester fidèle.

S.E. H. Dandini, Consul d'
Asie-Mineure à Alep, me
connaît depuis longtemps.

Je présente, ci-joint, ma
photographie.

P. Paul Asbath.

Alep, le 28 août 1917.

78. Charles-Martial-Allemand Lavigerie
bíboros.

79. IX. Kirillosz Mugabgab melkita pátriárka.

80. IV. Butrusz Dzsuraidszíri melkita pátriárka.

81. Paul Sbath 1917-ben.
Részlet a 76. illusztrációból.

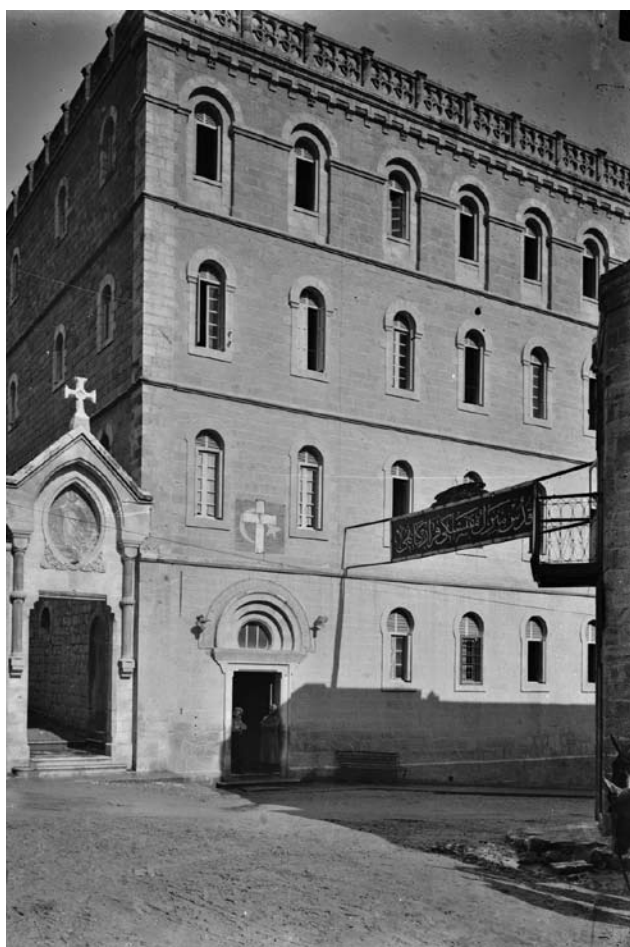

82. Rausan bej, a jeruzsálemi oszmán-török hadtápparancsnokság vezetője (a második sorban közösen feltűnő bajusszal) és stábjának hadtápparancsnokság (Manzil; korábban Notre Dame de la France záródkháza) kertjében.

83. Motorcsónak útnakindítása a Holt-tengerhez a hadtápparancsnokság épülete előtt. Elöl áll Rausan bej. Hátrébb, egy keresztirányú rögzítődeszkán négyen ülnek. Jobbról a második a naplóíró Ihszán at-Tardzsumán fiatal jeruzsálemi arab katona, tőle jobbra az őt szerelmével üldöző albán nemzetiségű katonatiszt ül, aki Jeruzsálem kiűritésekor lelővi.

84–85. A *Notre Dame de France* zarándokház Jeruzsálemben az I. világháború alatt, midőn oszmán-török hadtápparancsnokságként működött. Ld. a XIV. Exkuzust.

86. A *Notre Dame de France* zarándokház Jeruzsálemben az I. világháború előtt.
Ld. a XIV. Exkuzust.

87. Felhőben támadó sáskák valahol Palesztinában. 1915. március-június.

88–89. Olajfaliget valahol Palesztinában közvetlenül a sáskajárás után (1915. március-június), illetve két hónappal később, amikor már újra kisarjadtak a levelek.

90. A jeruzsálemi Ratisbonne-kolostor 1916 táján, midőn osztrák-magyar katonai kórházként működött. L.d. az *Útjelentés* 278. jegyzetét.

91. Brogyányi Andor, a jeruzsálemi Ratisbonne-kolostorban működő osztrák–magyar katonai kórház tábori lelkésze misét celebrál 1916-ban. Brogyányi Andor azonosítása Sajó Györgynek sikerült beható kutatások eredményeként. A pontos képaláírást is neki tartozom köszönettel. L.d. még az *Útjelentés* 278. jegyzetét.

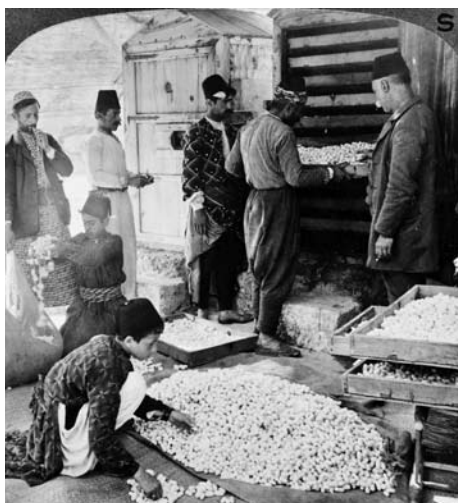
92–93. A gázai nagymecset 1917-ben az angol támadások előtt még épen, majd az április 17–19-i 2. angol támadást követően a minaret csonkjával, illetőleg romos belső térrel.

A mecset Keresztelő Szent Jánosnak szentelt kereszties templom volt egykoron.

Ld. CONDER – KITCHENER: *Survey...*, III, a 240. és 242. oldallal szembenlévő 2 illusztráció, 249.

94. A gázai nagymecset romos belső tere.

95. A selyemelőállítás folyamata során a selyemgubóban lévő hernyót forró gőzzel pusztítják el Szíriában (Antiókhia) 1913 táján.

96. A gázai nagymecset 1917-ben az április 17–19-i 2. angol támadást követően a minaret csonkjával. Az előtérben osztrák–magyar katona (valószínűleg tüzér) áll.
A kép pontos meghatározása Sajó György érdeme.

97. Kereskedők selyemgubókat válogatnak Szíriában (Antiókhia) Franciaországba történő exportra 1913 márciusában.

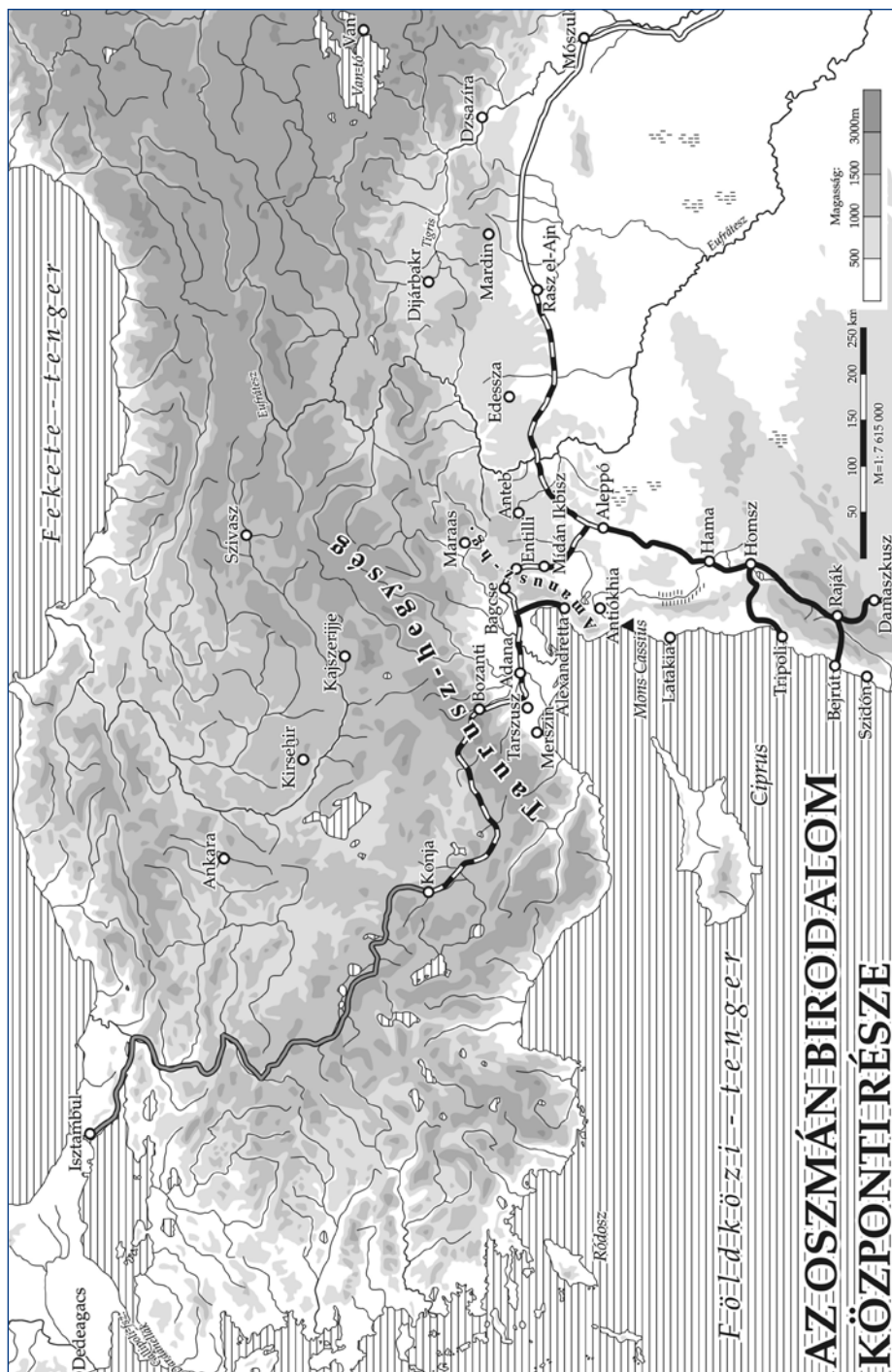
98. Selyemhernyók eperfalevelet kapnak reggelire a Libanon-hegyvidéken 1914 májusában.

99. A kármelita apácák zárdája Zavarában, Haifa mellett.
Korabeli képeslap.

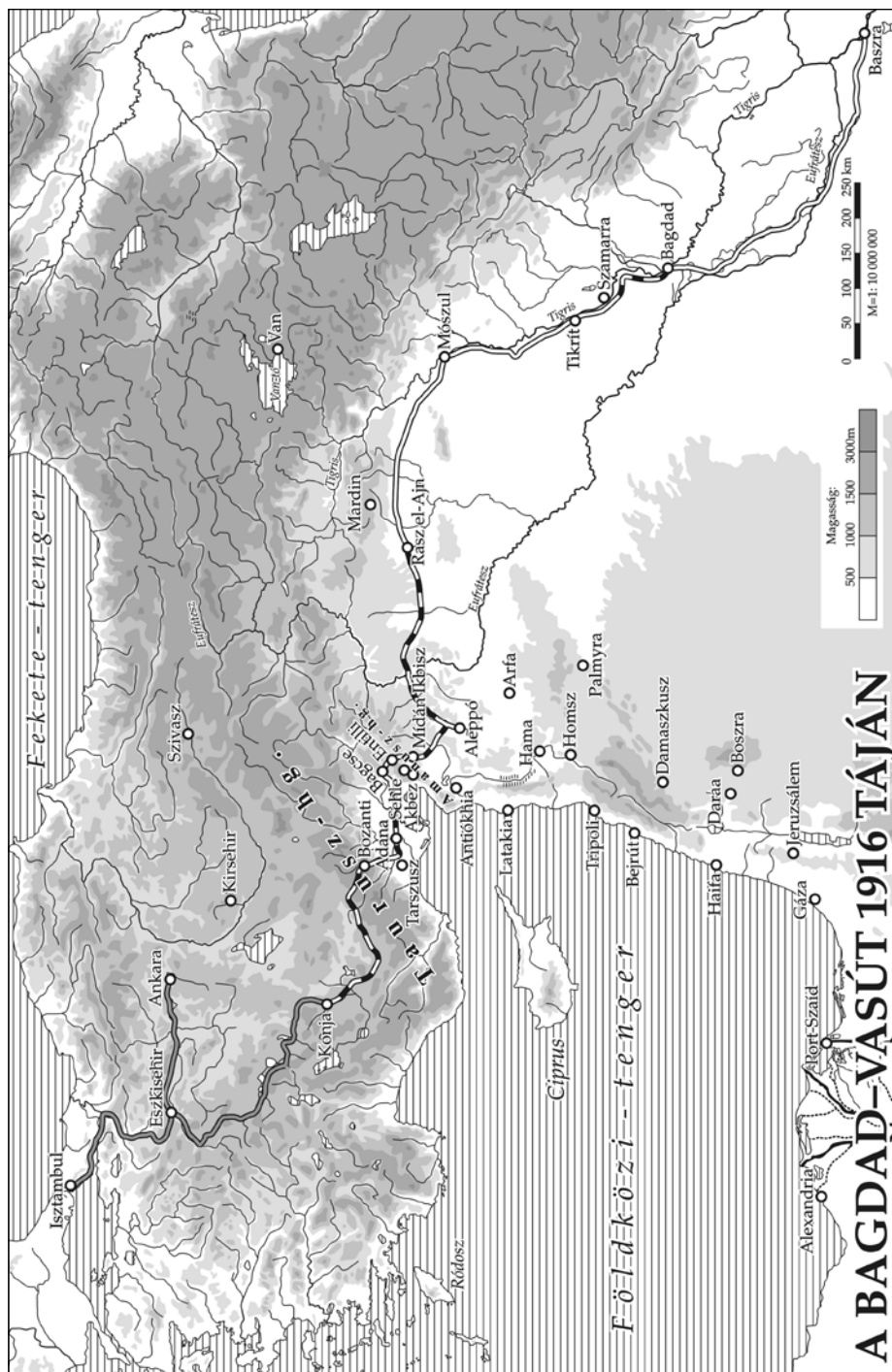

100. Villa Leah, Jeruzsálem. A villa előtt etiópok állnak, tehát a kép abban az időben készülhetett, amikor az emigrációját itt töltő Hailé Szelasszié etióp császár lakhelyéül szolgált a II. világháború idején.

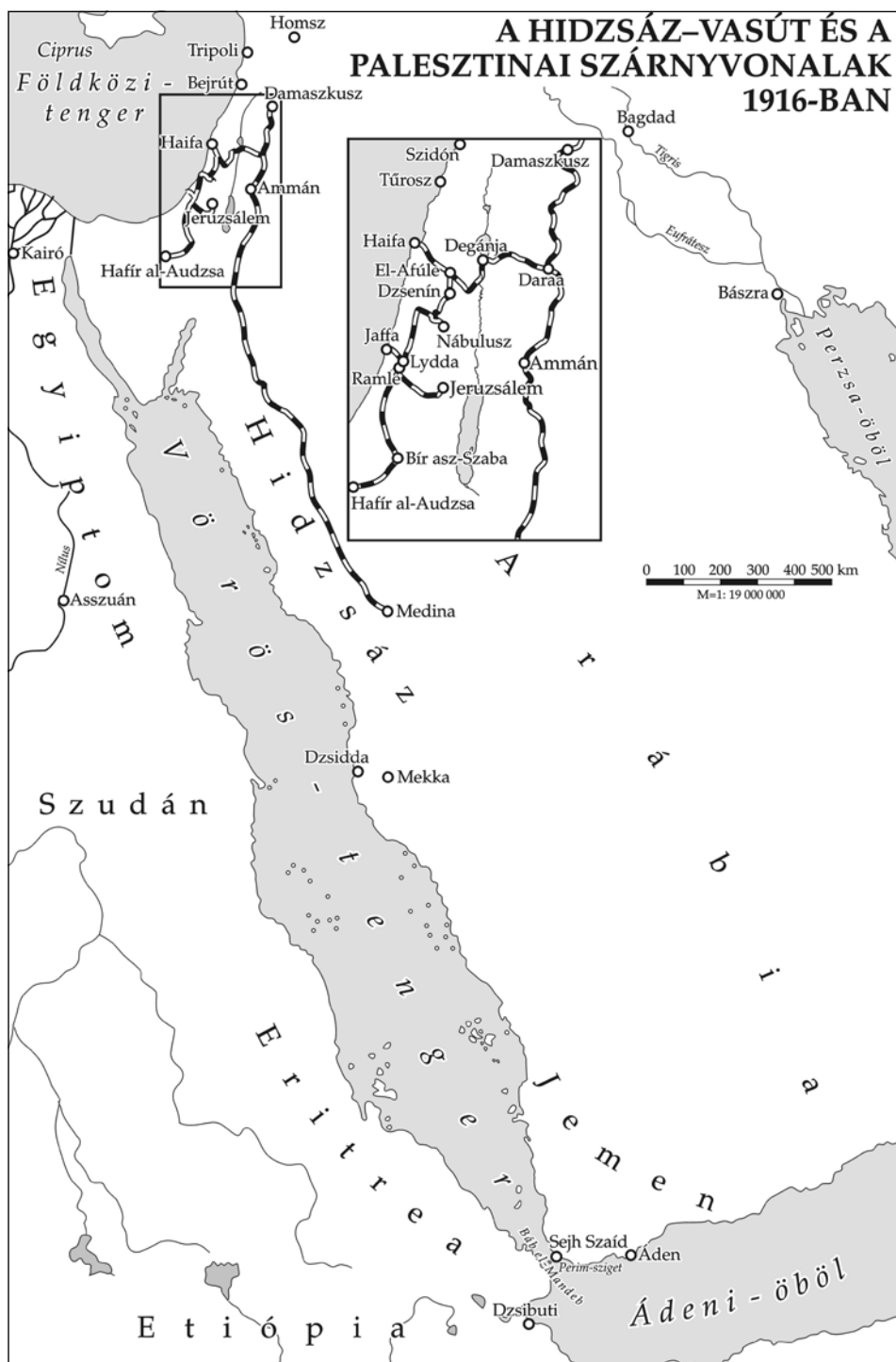

1. Az Oszmán Birodalom központi része.

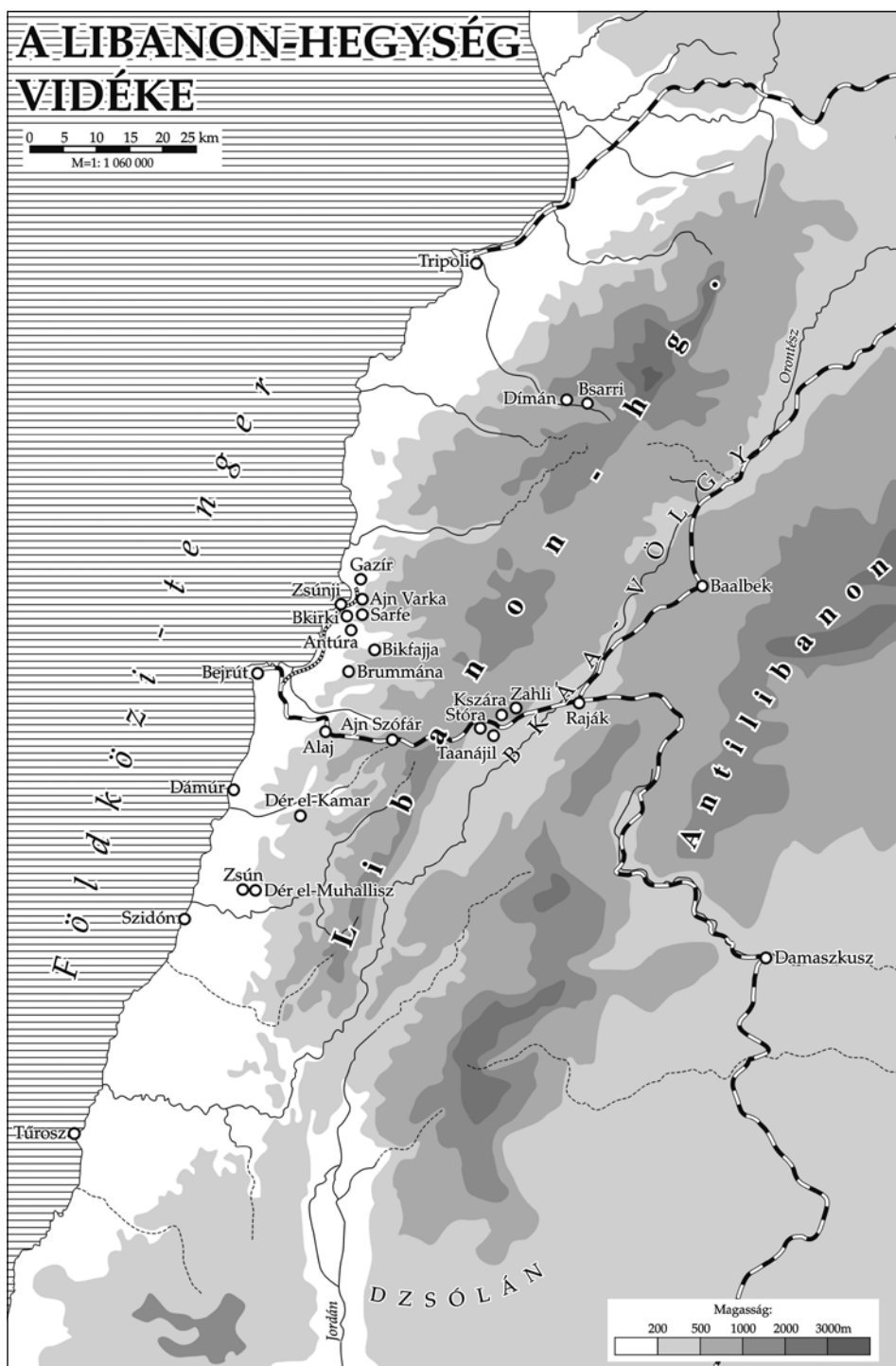

2. A Bagdad-vasút 1916 táján.

3. A Hidzsáz-vasút és a palesztinai szárnyvonalak 1916-ban.

4. A Libanon-hegység vidéke.

5. Palesztina és a Jordánon túli vidék.

AZ ILLUSZTRÁCIÓK FORRÁSAI ÉS LELŐHELYEI

Szögletes zárójelben áll az illusztráció száma a jelen műben.

A Bécsi Egyetem Levéltára. *Archiv der Universität Wien* [13–23].

A Cseh Köztársaság Külügyminisztériumának Archívuma. *Archiv Ministerstva zahraničních věcí České republiky, Praha* [32]. Tomáš Klusoň szívességéből.

Echos d'Orient, 2. szám, 1898 november, 32 [68].

FORTESCUE, Adrian: *The lesser Eastern churches*. London 1913, 339 [71].

Gibtat al-allāma asz-szajjid Butrusz al-Dzsurajdzsiri batrijark táifat ar-Rúm al-kászúlik al-dzsadid [Ġibṭat al-‘allāma as-sayyid Buṭrus al-Ġurayġirī baṭriyark ṭāʾifat ar-Rūm al-kāṭūlik al-ġadīd]. *Al-Hilāl [al-Hilāl]* 6 (1898) 13. szám (1898. március 1) 505 [80].

GORRA, Philippe: *Sainte-Anne de Jérusalem. Séminaire grec melkite dirigé par les Pères Blancs. À l'occasion de son cinquantenaire (1882–1932)*, Harissa é.n. [1932], 1 [79], 46 [78], 131 [75].

Kongresszusi Könyvtár, Washington. *Library of Congress, Washington, D.C. Prints and Photographs Division* [55].

- *Matson (G. Eric and Edith) Photograph Collection* [37, 100].
- *Matson (G. Eric and Edith) Photograph Collection* [36, 87]. A felvételeket az *American Colony, Jerusalem, Photo Department* vagy pedig utódja, a *Matson Photo Service* készítette.
- *Matson (G. Eric and Edith) Photograph Collection* [38–39, 48, 57, 59, 84 (sztereófelvétel), 85 (sztereófelvétel), 86, 88–89, 93, 94]. A felvételeket az *American Colony, Jerusalem, Photographic Department* készítette.
- *Matson (G. Eric and Edith) Photograph Collection* [58]. A felvételt a *Matson Photo Service* készítette.
- *Matson (G. Eric and Edith) Photograph Collection*. „*Easter services in the Church of the Holy Sepulchre, 1941*” c. album (no. 2910, [p. 33, top]). [56]. A felvételt a *Matson Photo Service* készítette.
- A „*Jerusalem, Alexandria, Cairo, Rome, no. 103*” c. album [47].
- A „*Jerusalem, Alexandria, Cairo, Rome, no. 105*” c. album [54]. A kép száma: *No. 10*.
- *Stereograph Cards Collection*. [95, 97–98]. Underwood and Underwood (New York) sztereókép-felvételei.
- *Visual Materials from the Papers of John D. Whiting* [62]. Garabed Krikorian műterme, Jeruzsálem.
- *Visual Materials from the Papers of John D. Whiting*. „*World War I in Palestine and the Sinai*” c. album [40–42, 44–45, 49–53, 61, 63–67, 82–83, 90–92, 96]. A fényképeket az *American Colony, Jerusalem, Photo Department* készítette.

- A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára [3–5]. Babus Antal szíves-ségéből.
- Osztrák Allami Levéltár, Bécs. *Österreichisches Staatsarchiv/Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien*. [76–77, 81]. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A.I 762. Generalia X/41 (Generalia X/41^d – *Errichtung einer Lehrkanzel für Liturgie und Verfassung der griechisch-unirten u. der griech-orientalischen Kirche*).
- Osztrák Vendégház, Jeruzsálem. *Österreichisches Hospiz zur Heiligen Familie*. [28, 33–35, 43]. Laurenz Sylvester (*Assistant to the Rector*) szíves-ségéből.
- Osztrák Vendégház, Jeruzsálem. *Österreichisches Hospiz zur Heiligen Familie* [46]. Markus Stephan Bugnyar rektor és Marcus G. Patka (Zsidó Múzeum, Bécs) szíves-ségéből. A képet közli SAJÓ György, Robert-Tarek FISCHER: Die jüdischen Soldaten des Kaisers im Heiligen Land. In: *Weltuntergang. Jüdisches Leben und Sterben im Ersten Weltkrieg*. Szerk. Marcus G. PATKA. Bécs 2014, 120 (2. ill.).
- Pázmáneum, Bécs [29–30]. Varga János rektor szíves-ségéből.
- A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Karának Dékáni Hivatala, Budapest [11–12]. Fodor György dékán szíves-ségéből. (A kép a Dékáni Hivatal előszobájának falán függ.)
- PATAI, Raphael: *Apprentice in Budapest. Memories of a world that is no more*. Salt Lake City 1988, 313 [2]. Daphne Patai szíves-ségéből.
- A szerző felvételei [6–10].
- A szerző gyűjteménye [24, 60, 99].
- A Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének Archívuma, Pozsony (*Archiv Historického ústavu Slovenskej akadémie vied, Bratislava*) [31]. Dušan Kováč szíves-ségéből.
- TARRAZI, Philippe de, Vicomte [Al-Vikunt Filīb dī Ṭarrāzī]: *Asz-Szalászil at-tārīhijja fī aszākifat al-abrasijját asz-szurjánijja*. [*As-Salāsil at-tārīhiyya fī asāqifat al-abrašiyyāt as-suryāniyya*]. Bejrút 1910, 160 [72], 249 [74], 315 [73], 351 [70,] 392 [69].
- TOMA István: *Élet és irodalom. (Bibliotheca vitae. Az Élet könyvei)*. Budapest 1914, 8 [25], 20 [26], 46 [27], 136 [1].

NÉVMUTATÓ

A *Névmutató* az életrajzban, a Kmoskó *Jelentésében* és az illusztrációk aláírásaiban előforduló személy- és földrajzi neveket tartalmazza. A lábjegyzetek szövegét is felöleli, ám nem terjed ki a bennük idézett bibliográfiai tételekre, s nem szerepel benne „Kmoskó Mihály” sem. A neveket kommentár nélkül közöljük; **vastagon** szedett (*fett/bold*) számmal jelöltük azt a helyet, ahol egy-egy névről részletesebb információk találhatók, míg az illusztrációk oldalszámára *dőlt* (*kurzív*) alakokkal utalunk. Minden nevet föltüntettünk, a félreolvasott alakokat is. A Kmoskónál előforduló hibás – többnyire másolási hibán alapuló – alakokat kereszttel (†) jelöljük. A nevek eltérő alakjait külön-külön is szerepeltetjük. A kiadványunkban szereplő területek akár több alkalommal is gazdát cseréltek az I. világháború ideje óta, ezért nemritkán több néven is ismeretesek. Gyakorlati szempontokat figyelem előtt tartva a helynevek terén alapvetően az egykorú alakokat részesítettük előnyben. Többnyire megadjuk a mai hivatalos neveket is, ám teljességre nem törekedtünk. Azt sem tekintettük feladatunknak, hogy a *Névmutató*ban egy-egy név valamennyi alakját föltüntessük, még ha ezzel vétettünk is a következetesség szigorú követelménye ellen. Az arab nevek esetében a határozott névelőt (*al-/el* és a hasonlult alakok [*as-/es-, at-/et-, stb.*]) figyelmen kívül hagytuk a sorbarendezésnél. A földrajzi neveket elsődlegesen magyar (helyesírású) alakjuk alatt vettük fel a *Névmutató*ba – ezek szerepelnek a térképeken is –, míg a többi alakot keresztutalásokkal láttuk el.

Aachen 306	Abdülmedzsid → Abd al-Madzsid
Aaggar, Gregorios† → Haddzsár, Gregoriosz	Abgar 345
Abbud → Ábúd	Abgarjan, Hagop 345
Abcarius, Nassib → Abkáriosz, Naszíb	Ābil → Ábil
Abd al-Ahad, Butrusz (Buṭrus ‘Abd al-Aḥad) 299	Ābil (Ābil) 272
‘Abd al-Aḥad, Buṭrus → Abd al-Ahad, Butrusz	Abil Szenán† → Abu Sznán
Abd al-Hamíd, II. 258–259 274 286 335 443 451	Abkáriosz, Naszíb (Nassib Abcarius) 345
Abd al-Madzsid (törökül Abdülmedzsid; Abdülmecid) 83 289	Ablonczy Balázs 221
Abd al-Maszih II, Ignátijusz ([Ignāṭiyūs] ‘Abd al-Masīḥ II) 295–296	Abu Gós (Abū Ġūš; Abū Ġōš) 314
Abd al-Vahháb, Muhammad ibn (Muḥammad ibn ‘Abd al-Wahhāb) 257	Abū Ġōš → Abu Gós
‘Abd al-Wahhāb → Abd al-Vahháb	Abū Ġūš → Abu Gós
Abdülhamid, II. → Abd al-Hamíd, II.	Abu Hanífa (Abū Ḥanīfa) 257
Abdülmecid → Abd al-Madzsid	Abū Ḥanīfa → Abu Hanífa
	Abū Sinān → Abu Sznán
	Abu Snan → Abu Sznán
	Abū Šūša → Abu Súse
	Abu Súse (Abū Šūša) 269
	Abu Szenán → Abu Sznán

Abu Sznán (Abū Sinān; Kmoskónál Abu Snan;
 Abil Szenán†; Abu Szenán) **312**
 ‘Abūd → Ábúd
 Ábúd (‘Ābūd; ‘Abūd; Kmoskónál Abbud) **312**
 Acrí → Akkó
 Adana 77 283 335 338
 Adīb, Nikolaos → Adīb, Níkulávusz
 Adīb, Nīqūlāwus → Adīb, Níkulávusz
 Adīb, Níkulávusz (Nīqūlāwus Adīb; Nikolaos
 Adīb) 300
 Adony 175
 Adriai-tenger 282
 Adzslún (‘Aǧlūn; Ajloun; Ajlun) **313**
 ‘Affūle → el-Afūle
 Afraatész (Aphraates) 301
 Afrika 54 259
 al-‘Afūla → el-Afūle
 el-Afūle (al-‘Afūla) **276**
 ‘Aǧlūn → Adzslún
 Ágoston Péter **101** 103 106–107 156 222
 el-Agrawi, Julios Behnam → al-Akrávi,
 Júlios Behnám
 ‘Ain Tab → Ajn Táb
 Ain Toura → Ajn Túra
 Aintoura → Ajn Túra
 Aisa → Áisa
 Áisa (‘Ā’iša; Aisa) 188
 ‘Ā’iša → Áisa
 Aistleitner József 371
 Ajjúb, Júszuf (Yūsuf Ayyūb; Jusef Ejjub) 299
 Ajjúb, Tóma (Tūmā Ayyūb) 300
 Ajloun → Adzslún
 Ajlun → Adzslún
 Ajn Kárim (‘Ayn Kārim; Ēn Kerem; Ēn
 Kerem) **309**
 Ajn Szófar (Szófar; ‘Ayn Šōfar < ‘Ayn Šawfar;
 Šōfar < Šawfar) **340**
 Ajn Táb (‘Ayn Tāb; ‘Antāb; Antep; Gaziantep;
 Kmoskónál ‘Ain Tab) **318** 348
 Ajn Tabga (‘Ayn [at-]Ṭabga < ‘Ayn [at-]
 Ṭābiǧa; Kmoskónál ‘Ain Tabgha) **314**
 Ajn Túra (Antúra; Ain Toura; Aintoura;
 Antoura; ‘Aynṭūra; ‘Ayn Ṭūra; ‘Ayn Ṭūrā;
 ‘Antūra) 279 303 316
 Ajn Varka (‘Ayn Warqa) 304
 Ajn (az-)Zajtún (‘Ayn [az-]Zaytūn) → Ēn (az-)
 Zétún
 Akbès → Akbez
 Akbez (Akbès; Ekbaz; Ekbes) 318 362
 Ákif bej 458

Ákir (‘Āqir) 268
 Akka → Akkó
 Akkó (Akka; Acrí) 79–80 257 262 272 279
 283 293 310 312 333
 Akra (‘Aqra) **301**
 al-Akrávi, Júlios Behnám (Yūliyūs Bahnām
 al-‘Aqrāwī; Julios Behnam el-Agrawi)
 301
 Aksehir (Akşehir) 345
 Akşehir → Aksehir
 Alaj (‘Ālayh; Aleih; Aley; عاليه) **261** 283 285
 ‘Ālayh → Alaj
 Albánia 68
 Alcsút (Alcsútdoboz) 131
 Alcsúti 131
 Aleih → Alaj
 Aley → Alaj
 Aleppó 69 77 91–95 97 257–258 260 262
 275–276 279 283–284 288 291 293
 297–298 300 303 318 320 329 333 352
 461–463
 Alexandretta 337
 Alexandrettai-öböl 287 335 338
 Alexandria 83 102 283–284 346
 Alexandrúpoli → Dedeagacs
 Alföld (Nagy Magyar ~) 113–114
 Algéria 78
 Ali (‘Alī) 257
 Ali Fuád → Fuád, Ali
 Aligarh 84
 Allenby, Edmund 33 96 346
 Alsó-Egyiptom 56 72
 Amánusz-hegység (Amanus; Amanos Dağları;
 Nur Dağları) 77 **287** 304 335–336 338
 362
 Amerika 62 73 89–90 97 111 127 146–147
 151 157 163 165 175–177 180 187 191
 196 210–212 223 273 281 285 323–324
 Ammán (‘Ammān; Rabbat Ammón; Rabbat
 ‘Ammōn; Rabbat Bené Ammón;
 Rabbat Bēnē ‘Ammōn; Ammon; Rabba;
 Kmoskónál Ammun†) 312–313
 ‘Ammān → Ammán
 Ammon → Ammán
 Ammun → Ammán
 Ámós 26
 Amra → Kuszajr Amra
 ‘Amra → Kuszajr Amra
 Anatólia 49 333–335 338 345 354
 Andor György 31 297

- Andrásy 240–241
 Andrásy Gyula, ifj. 241
 Andrásy Katinka → Károlyi Mihályné
 Andzsara (ʿAnğara) **313**
 ʿAnğara → Andzsara
 Angeli (Szaléz) Ferenc 70
 Anglia (ld. még Nagybritannia) 17 57 59 78 82
 267 277 321 324 334
 Angora → Ankara
 Ankara (Angora) **287** 334
 Anna, Szent 83 304
 ʿAntāb → Ajn Táb
 ʿAntabī → Antebi
 ʿAntabī → Antebi
 Antakya → Antiókhia
 Antebi, Albert/Abraham (Anteby; Antibi;
 Entebi; Enteby; Entaibi; ʿAntibī; ʿAntibī;
 ʿAntabī; ʿAntābī; Tabeini; ענתבי; ענתבי;
 עינתבי) 265 346 **347–348** 457
 Anteby → Antebi
 Antibi → Antebi
 ʿAntibī → Antebi
 ʿAntibī → Antebi
 Antikrisztus 319
 Antiókhia (Antakya; Hatay) 83 281 283–284
 295 301 335 362 460 471–472
 Antiókhiai-síkság 335
 Antonio (szerzetes Isztambulban) 317 328
 Antonius, George 19 340
 Antoura → Ajn Túra
 Antúra → Ajn Túra
 ʿAntūra → Ajn Túra
 Aphraates → Afraatész
 Apor Gábor 173 176
 Apponyi Albert 168
 ʿAqir → Ákir
 ʿAqra → Akra
 al-ʿAqrāwī, Yūliyūs Bahnām → al-Akrávi,
 Júliosz Behnám
 Arab-félsziget 257 277 321 353 357
 Arábia 255 321 338
 Arad 162
 Ardèche 363
 Ardennek 310
 Arfa (al-ʿArfā; ʿArfa) **284**
 ʿArfa → Arfa
 al-ʿArfā → Arfa
 Argentina 75 239 274
 el-Aris (al-ʿArīš) 448
 al-ʿArīš → el-Aris
 Arisztotelész 109 286
 Arne, Thomas 278
 Arsūf → Arszuf
 Arszuf (Arsūf) **279**
 Artuf (ʿArtūf) **268**
 ʿArtūf → Artuf
 Asbath → Sbath
 Aszbát → Sbath
 Atatürk, Mustafa Kemal 61 197
 Atlīt (ʿAtlīt; ʿAtlīt) **270** 279
 ʿAtlīt → Atlīt
 ʿAtlīt → Atlīt
 Aubenas 363
 Audius → Audo
 Audo (Audius; ʿAwḍ) 301
 Aui (ʿAwfi) 184
 Augusta Victoria → Auguste Victoria
 Augusta Viktoria → Auguste Victoria
 Auguste Victoria (Auguste Viktoria; Augusta
 Victoria; Augusta Viktoria) 308 327 338
363–364 366 456
 Auguste Viktoria → Auguste Victoria
 Augustin, Marx/Max/Markus (Augustin
 Marx?) 115
 Ausztrália 277 324
 Ausztria (ld. még Ausztria–Magyarország,
 Habsburg-birodalom, Osztrák–Magyar
 Monarchia) 34 60 64 69 94 132 168 195
 198–199 210 329 340 442
 Ausztria–Magyarország (ld. még Ausztria,
 Habsburg-birodalom, Osztrák–Magyar
 Monarchia) 34 58 64 65 87 262 324
 ʿAwḍ → Audo
 Aveyron 315
 Avignon 360
 ʿAwfi → Aui
 ʿAyn Kārim → Ajn Kárim
 ʿAyn Šawfar → Ajn Szófar
 ʿAyn Šōfar → Ajn Szófar
 ʿAyn Tāb → Ajn Táb
 ʿAyn (aṭ-)Ṭabga → Ajn Tabga
 ʿAyn Tūra → Ajn Túra
 ʿAyn Tūrā → Ajn Túra
 ʿAyn Warqa → Ajn Varka
 ʿAynṭūra → Ajn Túra
 ʿAyn (az-)Zaytūn → Én Zétún
 Ayyūb, Tūmā → Ajjúb, Tóma
 Ayyūb, Yūsuf → Ajjúb, Júsuf
 Azhar 84
 Azízijje (ʿAzīziyya) **298**

‘Azīziyya → Azízijje

Ázsia 75 87 288

Baalbek (Ba‘labakk) 303 317

Báb el-Mandeb (Bāb al-Mandib) 321

Bāb al-Mandib → Báb el-Mandeb

Bábel 57

Babilónia (Babylonia) 116

Babits Mihály 183

Babus Antal 8–9 480

Babylonia → Babilónia

Back 224

Bacon, Francis 219

Bácsmegye 91

Bad Cannstatt 75

Baedeker, Karl 274 341 351–352 356–357

Bagce (Bahçe) 335

Bagdad 21 28 77 79 287 297 304 333–334
337–338 356 362

Bahabaniñjan, Gregoriosz (Grégoire
Bahabaniñian) 287

Bahçe → Bagce

Bahhas → Bahhás

Bahhás, Mikáil (Iqlīmīs Mīhā‘īl Bahḡhās;
Clément Michel Bakhache; Kmoskónál
Bahhas) 285 **286**

Bahḡhās, Iqlīmīs Mīhā‘īl → Bahhás, Mikáil

Bajan, Viliam → Baján Vilmos

Baján Vilmos (Viliam Bajan; Strba Milán)
171 **223** 224–226

Bajbarsz 272

Bajcsy-Zsilinszky Endre 115 221

Bajorország 94 122 125

Bajt Dadzsán → Bét Dadzsán

Bajt Dzsála → Bét Dzsála

Bak 224

Bakhache, Clément Michel → Bahhás, Mikáil

Bakri (Abu Ubajd Abdalláh al-Bakri; Abū
‘Ubayd ‘Abdallāh al-Bakrī) 226

Bálám → Bileám

Balduin, I. 59

Balfour, Arthur James 345

Bálint Imre 64

Balkán 60 89 93 229 233 260 323

Ballagi Aladár 217

Ballagi Mór 217

Ballaginé 331

Ballobar gróf (Conde de Ballobar; Antonio de
la Cierva y Lewita) 18 83 264 340–341
346–348 355

Bánffy Miklós 88 223

Bangha Béla 65 68 69 145–146 148 154 250

Banú Musztalik → Musztalik, Banú

Barcza (család) 235

Barcza György 231

Barcza Imre 231–232 234–238

Barīm → Perim-sziget

Barīm → Perim-sziget

Barthélemy, Adrien 368

Bartók Béla 183

Bartos János 167

Barzilai, Salvatore **223**

Basír, II. Nagy (Basír as-Sihábi; Bašīr aš-
Šihābī) 257

Basír as-Sihábi → Basír, II. Nagy

Bašīr aš-Šihābī → Basír, II. Nagy

Bastide-Puylaurent, La 363

Baszra (al-Başra) 334–335

Bat Š‘lōmō → Bat Slómó

Bat Slómó (Bat Š‘lōmō) 270

Batthyány Vilmos **148**

Bauer Ferenc 9

Bauer, Hans 45

Bauer, Karl Johannes 98

Bayt Dağan → Bét Dadzsán

Bayt Ġālā → Bét Dzsála

Bayt Sāḡūr → Bét Száhúr

Bázel 269 274

Bazin (Pezinok; Bösing) **119** 120 124 136

Bazin, René 363

Bcharré → Bsarri

Bécharré → Bsarri

Bécs (Wien) 7 13 15 20 24 27 29 32–34 44 59
64–65 69–70 72–73 78 90 93–94 96–99
115 119 126–127 140 142 145 148 151
158 162 165 168–169 177 178 180–181
186 188 193–196 199 218 223 225–226
230 235 242 267 277 289 328–329 336
353 479–480

Beér Jaakóv (B^{er} Ya^aqōb) **269**

Beér Seva (B^{er} Šeba‘) → Bír asz-Szaba

Beér Tóbja (Beér Tóvijja; B^{er} Tōbiyyā) 268

Beér Tóvijja → Beér Tóbja

B^{er} Šeba‘ → Bír asz-Szaba

B^{er} Tōbiyyā → Beér Tóbja

B^{er} Ya^aqōb → Beér Jaakóv

Beit Jala → Bét Dzsála

Bejrút 30–33 67 77 79 84 255 260–261
264–265 279–283 285 293–294 297

302–304 314–317 319–320 325–326 334
339–340 345 352
Beke Margit 126
Bekirki → Bkirki
Belgium 324 363
Bell, Gertrude 258
Bellaaghné 219 331
Belmont de Fickelmont gróf 218
Ben-Artzi, Yossi 360
Ben-Dor, Dan 345
Ben-Dor, Rafael 345
Ben-Gavriél, Ya’akov (Eugen Hoefflich) 86
293 336 366
Ben Sámen (Ben Semen; Ben Šámen; Ben
Šemen) **269**
Benedek, XV. 140
Benes, Edvard (Beneš) 150 167 175 177
Bené Jehúda (B^enē Y^ehūdā) **272**
Benitzky Ödön 167
Bercsey Miklós 218
Beregszász (Berehove) 103 226
Berencsfalu (Berencsfalva; Preňčov) 122
Berger Ev[angelista] János 35 36 37 188
Berinkey Dénes 145
Berlin 32 62 165 168 172–173 176–179 223
230 267
Berlitz 326
Bernice (Brnic; Brnice) 24
Bernini, Gian Lorenzo 199
Berthold Pál, berniczey 218
Besszarábia 268
Besztercebánya (Banská Bystrica) 167 249
Besztercebányai egyházmegye 125
Bét Dadzsán (Bét Dedzsán; Bét Dedzsén; Bajt
Dadzsán; Bayt Dağan) 269
Bét Dedzsán → Bét Dadzsán
Bét Dedzsén → Bét Dadzsán
Bet-Gala → Bét Dzsála
Bēt Gan → Bét Gan
Bét Dzsála (Bayt Ġālā; بيت جالا; Beit Jala;
Bet-Gala) **304** 311
Bét Gan (Bēt Gan) **271**
Bét Száhúr (Bayt Sāhūr) **311**
Bethlen István 176 221 239
Bethmann Hollweg, Theobald von 74 79
Betlehem 56 71 293 304 308 311 314 320
Bettinger, Franziskus von 69
Beuron 306
Bickell, Gustav 28
Bieringer, Barbara 7 8 28

Bihar vármegye 241
Bihari Péter 16
Bikfajja (بكفيا ; Bikfayya; Bikfein†) **316**
Bikfein† → Bikfajja
Bilád as-Sám [Bilād aš-Šām] → Szíria
Bileám (Bálám) 108
al-Biqā’ → Bkáa-völgy
Bír asz-Szaba (Bī’r as-Sab’; Beér Seva; B^e’er
Šeba’; Birüssebi) 333 335 **336** 338–339
Birüssebi → Bír asz-Szaba
Bír ez-Zét (Bī’r az-Zayt; Bīr Zēt; Bir ez-Zet)
311
Bittner, Maximilian 28
Bizánc 47 83 109 234
Bkáa-völgy (al-Biqā’) 303 315–316
Bkerke → Bkirki
Bkerké → Bkirki
Bkirki (Bkerké; Bkerke; Bekirki; بكركي)
281 **282**
Bleyer Jakab 129 166–167 169
Blosse Lynch, Henry (1807–1873) 334
Blosse Lynch, Henry (Harry) (1862–1913)
334
Blumenfeld 276
Bock 224
Bodin, Jean 109
Boerre† → Bsarri
Boisgilbert, Edmund (Ignatius L[oynola]
Donnelly) 219
Bokányi Dezső 165 **166**
Bompard, Louis Maurice **260**
Bopp, Franz 105
Borček → Borheck
Borheck (Borhek; Borček; Borcheck) 234
Borheck Károly 235
Borheck Peőcz Etelka 235
Borhek → Borheck
Boroszló (Breslau, Wrocław) 27
Bosznia-Herzegovina 194 233
Boszra (Bušrā) 283–284
Boué de Lapeyrère, Auguste 282
Bouillon Gottfried → Gottfried, Bouillon
Bourbon 98
Bozanti (Pozanti) 77 287 335–336
Bozóky Géza 140
Bónis Arkangyal **175**
Boszporusz 365
Böhm Vilmos 131 145
Bösing → Bazin
Bratislava → Pozsony

- Brenner, Max 69
 Breslau → Boroszló
 Breyer István 68 **73** 76–77 80 85
 Breznay Béla 425
 Briemle, Theodosius 73 85
 Brit Birodalom/Világbirodalom 277–278
 Brit Kelet-Afrika 274
 Britannia (ld. még Anglia, Nagybritannia) 278
 Brnic → Bernice
 Brnice → Bernice
 Broca, Paul 214
 Brode, Heinrich 453
 Brogányi Andor 470
 Bronsart von Schellendorf, Friedrich 451
 Brummána (Brummānā; برمانا) **316**
 Brummānā → Brummána
 Brückl, Georg 69
 Bsarri (Bšarri ; بشرى ; Bcharré; Bécharré; Boerre†) **317**
 Bucharin → Buharin
 Buda (ld. még Budapest) 49 70 97 148 167 257
 Budapest (ld. még Buda, Pest) 7 8 14 31 34–35 62 64–65 70 73 76 89–90 96 101 118 121 124 127–128 131–132 137 140 142–145 147–149 151–152 155 157–159 161–162 166–167 169–170 177–178 194 201–202 205 211 216 218–219 223 225 229 232 237–238 245–246 248 250 253 275 296 319 325 336 480
 Bugnyar, Markus Stephan 8 480
 Buharin, Nyikolaj 172
 Buhl, Frants 23 270
 Bukarest 58 150 218
 Bukovina 324
 Bulák 104
 Bulgar Dag (Bolkar Dağları) **288**
 Bulgária 68 94 173 239–240 268
 Bulissa Károly **167**
 Burgenland 29 195
 Burián István 15 62 66 69 77 80–81 83 87 91 261
 Burka (Burqa; Burqā) 311
 Burqa → Burka
 Burqā → Burka
 Butrusz, IV, Dzsuraajdzsiri → Dzsuraajdzsiri
 Buttykay Antal 68 69
 Buzalka, Michal 126
 Büchler Sándor 228
 Bytča → Nagybicse
- Cadi/Cádi → Kádi
 Caesarea → Kajszaríje
 Caiffa → Haifa
 Çamalan 336
 Cambridge 187 334
 Cannstatt → Bad Cannstatt
 Cantineau, Jean 360
 Čársky, Jozef → Csárszky József
 Cassius, Mons → Mons Cassius
 Castellum Peregrinorum 270
 Cavallier József 65
 Çebeliakra → Mons Cassius
 Cebesoy, Ali Fuat → Fuat, Ali Cebesoy
 Cece 244
 Čech → Cseh
 Cemal, Ahmet → Dzsemál pasa
 Česta → Cseszta
 Cezzar, Ahmet → al-Dzsazzár, Ahmad
 Cfat → Száfed
 Chamberlain, Houston Stewart 110
 Champagnat, Marcellin 280
 Chappotin de Neuville, Hélène Marie
     Philippine de (Soeur Marie de la Passion) 318
 Charféh → Sarfa
 Chateaubriand, François-René de 343
 Chedera → Hedéra
 Cheikhlé → Sehle
 Cheikho, Louis (Lūyis Šayḥū) **32** 302
 Cherubina nővér → Szántó Katalin
 Chicago 212–213
 Chorin Ferenc 239
 Chouf → Súf hegyvidék
 Chtaura → Stóra
 Chwolson, Daniel → Hvolson, Danyiil
 Çiçek, M. Talha 339 348
 Cierva y Lewita, Antonio de la (Conde de Ballobar) → Ballobar gróf
 Cijón → Cion
 Cion (Cijón; ld. még Sion) 218 220 223
 Ciprus 56 72
 Cirill, Szent 76
 Cizre → Dzsazíra
 Clark, George → Clerk, George Russell
 Clerk, George Russell (George Clark†) 167
 Cleveland 127
 Coleman, Ruffin 214
 Čonoplja → Csonoplya
 Cuno, Hellmuth 77
 Cvi, Sabbatáj 365

Czeglédy Károly 221–222 247–248 370–371
Czeke Marianne **210**
Czernin Ottokár 93 99
Czirák József 331

Csallóköz 113
Csárszky István 126 **127** 439
Csárszky József (Jozef Čársky) 125–126 **127**
436

Csécsy Imre 116
Cseh (Čech) 159
Cseh Köztársaság 160
Csehszlovák/Cseh-Szlovák Köztársaság
132–133 145 156 196 198
Csehszlovákia 138–140 150 158–161 178
191–192 194–196 198 200 228 250
Csehország 159 181 198 200
Csekonics Iván 168 183
Csendes-óceán 66
Csernoch János 37 49 62–63 64 66 70–72
80–81 89–91 126 129 131 135–137 140
146 166–168 181–182 187 230 245 326
437

Cserny János 30
Cseszta (Česta) 196
Csicserin, Georgij Vasziljevics 172
Csizsárik János **73** 75–77
Csobánka 246
Csonkamagyarország → Magyarország
Csonoplya (Čonoplja) 91

d’Annunzio, Gabriele 171
Daganija → Degánja
Daher, Emil 359–360
Dáhir Mugabgab → Mugabgab, Kürillosz, IX
Dáhir Muğabgab → Mugabgab, Kürillosz, IX
Dajan, Mose 346
Dalmácia 132
Dalman, Gustaf 52 273–274 **325**
Damaszkusz 17 21 77 84 97 260–261 264–265
272 275 279 281 283–289 293 300 303
308 317 329 333 336 338–340 343
352–354 364

Damaszkuszi vilajet 17
Dámúr → Tamürasz
Dāmūr → Tamürasz
ad-Dámúr, Nahr → Tamürasz
ad-Dāmūr, Nahr → Tamürasz
Dámúr, Vádi → Tamürasz
Dāmūr, Wādi → Tamürasz

Dangelmajer Lipót → Mosony(i) Lipót
Danglmajer Rafael 90
Danville 180
Dar’ā → Daraa
Daraa (Dar’ā) 276
Dardanellák 286
Darwin, Charles 38 111 181 212–214
Dávid Géza 9 366
Dayr al-Muħalliṣ → Dér el-Muħallisz
Dayr al-Qamar → Dér el-Kamar
Dayr az-Za’farān → Dér az-Zaafarān
Dayr az-Zawr → Dér ez-Zór
De Neve, André 363
Dedeagacs (Dedeagaç; Alexandrópoli) **319**
Dedeagaç → Dedeagacs
Degánijja → Degánja
D^ęgāniyyā → Degánja
Degánja (Daganija; Degánijja; D^ęgānyā
[<D^ęgāniyyā?]) **272**
D^ęgānyā → Degánja
Délafrika 319
Délamerika 75
Délcehszország 196
Déléurópa 211 274
Délfranciaország 315
Délnémetország 65 263
Dér el-Kamar (Dayr al-Qamar) **294**
Dér el-Muħallisz (Dayr al-Muħalliṣ) **294** 304
Dér az-Zaafarān (Dayr az-Za’farān) **295**
Dér ez-Zór (Dayr az-Zawr) 17
Diarbekir (Dijárbakr; Diyarbakır) 285 295
301
Dijárbakr → Diarbekir
Dímán (ad-Dīmān; Dimane) 281 **282**
Diyarbakır → Diarbekir
Dobner, Gelasius (Job Felix) 159
Dobretsberger, Johann 364
Dohnányi Ernő 183
Dolci, Angelo Maria 283–284
Doleschall Alfréd 163 204
Donnelly, Ignatius L(oyola) → Boisgilbert,
Edmund
Donoval, Ján 187
D’Oultremont d’Hooghvorst, Émilie 307
Drahošová, Viera 128
Drexler Antal **127**
Dschisr al-Mudschāmi‘ → Dzsizsr al-
Mudzsámi
ed-Dschķūm → Dzsķúm
Dsezzár → Dzsazzár

Dudek János 79 165 425
 Duka 171
 Dumani → Dúmáni
 Dumani, Giuseppe → Dúmáni
 Dúmáni (Yūsuf Dūmānī; Giuseppe Dumani; Dumani) 261 284
 Dūmānī, Yūsuf → Dúmáni
 Duna 145
 Dück, Abraham 273
 Dvorcsák Győző (Dvortsák; Viktor Dvorčák) 169 170 179 225
 Dyck, Antoon van 240

Dzsabal al-Akra → Mons Cassius
 Dzsabal at-Túr → Tábor-hegy
 Dzsamál, Ahmad → Dzsemál pasa
 Dzsamál Bása asz-Szagír → Dzsemál, Dzsemíl
 Dzsamálíjja → Dzsemílíjje
 Dzsánbúlád Ali (Ġānbūlād ‘Alī) 257
 Dzsaras (Ġaraš) 313
 Dzsauharijja, Vászif (Wāšif Ġawhariyya) 18 344 346
 Dzsazíra (Ġazīra; Dzsazírat Ibn Umar; Ġazírat Ibn ‘Umar; Gzíró; Cizre) **301**
 Dzsazírat Ibn Umar → Dzsazíra
 Dzsazzár, Ahmad al- (Aḥmad al-Ġazzār; Ahmet Cezzar) 21 257
 Dzsaha, VIII. Kúrillosz (Kírillos VIII Ġahā) 285
 el-Dzsemájel, Júsuf (Yūsuf al-Ġumayyil; Joseph El Gemayel) 316
 Dzsemál, Ahmed → Dzsemál pasa
 Dzsemál pasa („Nagy” Dzsemál; Ahmed Dzsemál; Ahmad Dzsamál; Ahmet Cemal; Aḥmad Ġamāl) 51 82–84 261 264–265 276 338–341 345 347–349 354 358 364 440 451–453
 Dzsemál, Dzsemíl („Kis” Dzsemál; Dzsamál Bása asz-Szagír; Ġamāl Bāšā aš-Šagír [al-Marsīnī]) **265** 447 451–452
 Dzsemílíjje (Ġamālīyya; Dzsamálíjja; Ġamālīyya) **276**
 Dzsénin (Ġanīn) 311
 Dzsidda (Ġidda) 357
 Dzsifna (Ġifnā) **311**
 Dschisr al-Mudschāmi‘ → Dzsizsr al-Mudzsámi
 Dzsizsr Banát Jaakúb → Jákob leányainak hídjá

Dzsizsr al-Madzsámi → Dzsizsr al-Mudzsámi
 Dzsizsr al-Mudzsámi (Ġisr al-Muġāmi‘; Dzsizsr al-Madzsámi; Ġisr al-Maġāmi‘; Dzsizsr el Mudzsamja; Dschisr al-Mudschāmi‘) 270
 Dzsizsr el Mudzsamja → Dzsizsr al-Mudzsámi
 Dzsókum, (edzs-) ([aġ-]Ġqūm; ed-Dschkūm; [aš]-Škūm; [es-]Skūm; شَكُوم) **272–273**
 Dzsólán ([al-]Ġawlān; [al-]Ġölān; Ġölān) **273**
 Dzsurajdzsíri, IV. Butrusz (Buṭrus IV. Ġurayġirī) 369 464

Edessza 297
 Edirne 58
 Efrém (kármelita szerzetes) 255
 Egbell (Gbely) 126–127
 Egyesült Államok → Amerika
 Egyiptom 21 50 51 56 60 78 95 102–104 278–279 283 285 296 324 338 340 344–345 348 355–356 358 442
 Egyiptomi-sivatag 263
 Ehrhard, Albert 33–34 44 47 73 234
 Eichstätt 94
 Ejjub, Jusef → Ajjúb, Júsuf
 Ekbaz → Akbez
 Ekbes → Akbez
 Ekrón (‘Eqrōn) **268**
 Előszállás 244
 Elter István 370
 Elzász 33 34 66 364
 Emmausz 309
 ‘Ēn Gannīm → Ēn Gannīm
 Ēn Gannīm (‘Ēn Gannīm) **269**
 ‘Ēn Kerem → Ajn Kárim
 Ēn Kerem → Ajn Kárim
 Ēn Zétún (‘Ayn [az-]Zaytūn; Ajn [az-]Zajtún) **272**
 Endrefalva 121
 Engels, Friedrich 109 245
 Entaibi → Antebi
 Entebi → Antebi
 Enteby → Antebi
 Entilli (Ġintilli; Kozdere) 335 337
 Enver pasa 51 340 365 451–452
 Eötvös József 229
 Eötvös Loránd 202
 Eperjes (Prešov) 146 167 169 223
 Epiphanius 301
 ‘Eqrōn → Ekrón
 Érd 230

- Erden, Ali Fuat → Fuád, Ali
 Erdély 236
 Erdélyi Andrea 131 332
 Ermemin → er-Rumémín
 Ernst Sándor 247
 Érsekújvár (Nové Zámky) 145
 Erzberger, Matthias 65 **66** 67–68 73 91
 Erzsébet (királyné) 97
 Esdrelon → Ezdrelon
 Eskişehir → Eszkisehir
 Estève, Raymond 316
 Észak-Afrika 109
 Észak-Libanon 317
 Eszdrelon/Eszdrélón → Ezdrelon
 Eszkisehir (Eskişehir) 334
 Esztergom 7 8 28 31 49 90 119–120 124
 126–127 140 142 145 147 156 186
 245–246 250 297
 Esztergomi Főegyházmegye 125 167 181 238
 245
 Észtország 173
 Eufrátesz 17
 Eukleidész 215
 Európa 19 28 30 50 51 52 57 59 61 109 172
 212 219 232 234 261 291 296 324 335 341
 363
 Ezdrelon (Jizreél; Eszdrélón; Eszdrelon;
 Ezdrelon; Esdremon) 264–265 270

 Fáber Oszkár 152 **153**
 Fahr ad-Dín, II. (Fahr ad-Dīn) 257
 Fajjúm 320
 Fájthy Jenő 438
 Falkenhayn, Erich von 453
 Fazekas István 7 12 15 25 92 362
 Fáy Zoltán 8 75
 Fedák Sári 183
 Fehérhegy (Bílá Hora) 198–199
 Fejér megye 236
 Fellingner, Franz **32** 33 78 308 439–440 447
 449
 Felvidék 24 26 116 122–123 131 140 143
 145–150 156–157 159 161 164 167–168
 170 172 174–175 184 188 191–192
 198–202 205–206 232 237
 Fényes Elek 24
 Ferdinánd, I. (V. Ferdinánd) 59
 Ferdinánd, II. 59
 Ferdinánd, III.
 Ferdinánd Miksa 60

 Ferenc, I., Lotaringiai (császár; megh. 1765)
 59
 Ferenc (megh. 1835; császár, király) 25
 Ferenc József 16 60 66 71 97 119 305
 Ferenc, Szent, Assisi (*Poverello*) 54 55 56 327
 Ferenczi Sándor 209–210
 Ferry, Jules 363
 Ferstel, Heinrich von 60
 Fevzipaşa 335
 Fez 324
 Fiey, Jean Maurice 22 301
 Fináczy Ernő 204
 Fiquelmont-Belmont gróf 218
 Fischer, Robert-Tarek 19 93 447
 Fischer-Colbrie Ágost 127–128 139 144 148
 158 246 437
 Fitzmaurice, Gerald 365
 Fiume 132
 Fodor György 8 480
 Fokföld 277
 Fontane, Theodor 332
 Foucauld, Charles de 363
 Földközi-tenger 255 321
 Francia Köztársaság → Franciaország
 Franciaország (Francia Köztársaság) 50 56 57
 58 59 60 62 64 67 78 82 97 226 260–261
 265 279 281–283 294 302 307 324 442
 Freising 69
 Freud, Sigmund 214
 Friedrich István 166
 Frigyes Vilmos, IV. 51
 Frint, Jakob 25
 Fuád, Ali (‘Alī Fu’ād; Ali Fuat Erden) **264** 440
 453
 Fuat, Ali Cebesoy 264
 al-Fuḥays → Fuhész
 Fuhész (al-Fuḥays) **312**
 al-Füle (al-Fūla) 270 **276**
 Független Horvát Állam 177
 Független Tót Köztársaság 169

 Ġabal al-Aqra’ → Mons Cassius
 Ġabal at-Tūr → Tábor-hegy
 Gábel Mária 24
 Gábel Pál (Gottfried) **75**
 Gádi, Dimitriosz → Kádi, Dimitriosz
 Ġaḥā, Kīrillūs VII I → Dzseha, VIII. Kīrilloz
 Galánta (Galanta) 121
 Galántai József 19
 Galata 66

Galgóc (Hlohovec) 146–147
 Galicia 242 272
 Galílea 283 303 309
 Gallipoli-félsziget 286
 Galton, Francis 212
 Ğamāl, Aḥmad → Dzsemál pasa
 Ğamāl Bāšā aṣ-Šaġīr (al-Marsīnī) → Dzsemál,
     Dzsemil
 Ğamāliyya → Dzsemilijje
 Ğamīliyya → Dzsemilijje
 Ğānbūlād ‘Alī → Dzsānbūlād Ali
 Gandhi 180
 Ğanīn → Dzsēnīn
 Ğaraš → Dzsaras
 Garda-tó 171
 Gardone 171
 Gardos, Harald 93
 Gašperčīk, Ján → Gaspercsik János
 Gaspercsik János (Ján Gašperčīk) 125–126
 Gatt, Georg 449
 Ğawhariyya, Wāšif → Dzsauharijja, Vászif
 (al-)Ğawlān → Dzsólán
 Gáza 96–97 99 268–269 279 310 448
     471–472
 Gaziantep → Ajn Táb
 Gazír (Ğazīr; Ghâzīr; Gázír; Ğāzīr; Ghazir)
     316
 Ğazīra (Ğazīrat Ibn ‘Umar) → Dzsazīra
 al-Ğazzār, Aḥmad → Dzsazzār, Ahmad al-
 Gbely → Egbell
 Gedéra (Gedērā) **268**
 El Gemayel, Joseph → el-Dzsemájel, Júszuf
 Genezáreti-tó (Tibériás-tó) 270–272 314
 Genf 230
 Genova (Genua) 171 223 258
 Genua → Genova
 Genzor, Jozef 192
 Georges-Picot, François 339
 Germánia → Némétország
 Gescher, Alfred von 69
 Geser Benót Jaakóv (Gešer B^cnōt Ya^aqōb) →
     Jákob leányainak hídja
 Gešer B^cnōt Ya^aqōb → Jákob leányainak hídja
 Getzemani kert → Getszemáni kert
 Getszemáni kert 71
 Geva-Kleinberger, Aharon 360
 Ghazir → Gazír
 Ghâzīr → Gazír
 Gibbon, Edward 47
 Ğidda → Dzsidda

Giesswein Sándor 66 68 69 76
 Ğifnā → Dzsifna
 Ğisr Banāt Ya‘qūb → Jákob leányainak hídja
 Ğisr al-Maġāmi‘ → Dzsizsr al-Mudzsámi
 Ğisr al-Muġāmi‘ → Dzsizsr al-Mudzsámi
 Giszkhilai János → János, Giszkhilai
 Glattfelder Gyula 131 425
 Goebbel, Joseph 179
 Goldziher Ignác 73 77 81–82 105–106 108
     216–218 228–229
 Goldziher Károly 217
 Gorheim 73
 Gólán → Dzsólán
 Gölán → Dzsólán
 (al-)Ğölān → Dzsólán
 Gottfried, Bouillon 59
 Gömbös Gyula 66 221
 Göring, Hermann 179
 Göring, Olga 179
 Görögország 105 290 319
 Göttingen 35
 aġ-Ġqūm → Dzskúm
 Grabar, Oleg 117
 Gratz Gusztáv 225
 Greater Syria → Szíria
 Griesmayr, Franz Seraph 94
 Griger Miklós **232** 235 238 247
 Gross Mór 447
 Grossmann 310
 Guas Ngishu 274
 al-Ġumayyil, Yūsuf → el-Dzsemájel, Júszuf
 Ğūn → Zsún
 al-Ġurayġirī, Buṭrus IV. → al-Dzsurajdzsíri,
     IV. Butrusz
 Gülek 336
 Gzíró → Dzsazíra

 Gyömrő 235
 Gyöngyös 8 75
 Győr 73
 Györffy Aladár 226
 Gyurgyák János 101 129 203

 Habra, Garigúrjusz Butrusz (Ġarīġuriyūs
     Buṭrus Habrā هبرا غريغوريوس Grégoire
     Pierre Habra) **300** 328 461
 Habra, Grégoire Pierre → Habra, Garigúrjusz
     Butrusz
 Habrā, Ġarīġuriyūs Buṭrus → Habra,
     Garigúrjusz Butrusz

- Habsburg 52 59 64 96–97 131 196 198–199
Habsburg-birodalom (ld. még Ausztria,
Ausztria-Magyarország, Osztrák-Magyar
Monarchia) 58 59 60 79 116 307 340
Hadéra (Ḥ^adērā; al-Hudéra < al-Hudajra; al-
Ḥudēra < al-Ḥudayra) **269**
Ḥ^adērā → Hadéra
(al-)Ḥadīse ([al-]Ḥadīta) 269
Haddzsár, Basziliosz (Basilios Haggjar;
Bāsiliyūs Ḥaġġār; Basilios Hagggar) 284
Haddzsár, Gregoriosz (Gregorios Haggjar;
Ġarīġuriyūs Ḥaġġār; Gregorios Aaggar†)
283
(al-)Ḥadīta) → (al-)Ḥadīse
Haeckel, Ernst 213
Haffner, August 28
Hagggar, Basilios → Haddzsár, Basziliosz
Ḥaġġār, Bāsiliyūs → Haddzsár, Basziliosz
Ḥaġġār, Ġarīġuriyūs → Haddzsár, Gregoriosz
Haggjar, Basilios → Haddzsár, Basziliosz
Haggjar, Gregorios → Haddzsár, Gregoriosz
Hahn István 129
Haifa (Hajfa; Caiffā; Ḥayfā) 77–80 84 91
97 253–255 261–264 270 273 275–276
278–280 283 290 294 303 313 323–324
329 333 359–360 473
Hajdú Péter 370
Hajfa → Haifa
Hajdarpasa vasútállomás 77 287 334 336
Hajját (Ḥayyāt) család 296
Hajját, Girgisz (Ġirġis Ḥayyāt) 300
Hajlé Szelasszié 345 473
Hajós Jenő 145
Halda → Hulda²
Haller István 202
Hama (Ḥamā; Hamá) 284 295 303
Hamadáni (Badīʿ az-Zamān al-Hamaḍānī; Badī
az-Zamān al-Hamadáni) 28
Hamavi Ábrahám (Ibrāhīm al-Ḥamawī) 298
Hamburg 173 175 223 334
Hanin, Vádi → Nész Cijjóna
Ḥanin, Wādī → Nész Cijjóna
al-Hanszá (al-Ḥansāʾ) 28
Hanuy Ferenc 133 **148** 425
Hardegg → Löytved
Hariri (Abu Muhammad al-Kászim ibn Ali al-
Hariri; Abū Muḥammad al-Qāsim ibn ʿAlī
al-Ḥarīrī) 28
Harpagon 96
Hassa 362
Haszma 196
Hatala Péter 82 229
Hatay → Antiókhia
Hattin (Ḥaṭṭīn; Ḥittīn; Kfar Hittīm [K^cfar
Ḥittīm]) **271**
Hattyúpatak → Schweinsbach
Haurán (Ḥawrān) 283 354
Haut-Kœnigsbourg → Hohkönigsburg
Hawayek → Hójek
Ḥayfā → Haifa
Ḥayfā l-ʿatīqa → Óhaifa
Ḥāyik → Hójek
Ḥayyāt → Hajját
Ḥayyāt, Ġirġis → Hajját, Girgisz
Hebron 275
Hájik → Hójek
Hedsáz → Hidzsáz
Heine, Heinrich 106 204
Hekler Antal 81
Heluán (Ḥulwān) 344–345
Herder, Johann Gottfried 109
Hermann (lehnini szerzetes) 332
Hermann Egyed 14
Hermann József 438
Hermann Róbert 254
Herzl Tivadar/Theodor 266–267 269 273
Hess, Rudolf 177
Hérodotosz 17
Hidaskürt (Mostová) 119 **121**
Hidzsáz (Hedsáz) 21 77 80 257 276 321
333–334 338
Hintlian, George 343
Hir György **175**
Hirsch, Moritz von / Maurice de **274**
Hisn → Hoszn
al-Ḥiṣn → Hoszn
Hitler, Adolf 66 177–179 181
Ḥittīn → Hattin
Hlinka, Andrej 130 137–139 144–145 150–
152 158 163 167 169 181–182 187 193
Hoade, Eugene 310
Hoayek → Hójek
Hobsbawm, Eric J. 212
Hock János **131** 218 220
Hodža, Milan 181
Hoefflich, Eugen → Ben-Gavriël, Yaʿakov
Hohenzollern 52 332 363
Hohkönigsburg (Haut-Kœnigsbourg) 364
Hoiek → Hójek
Holényi István 140

Hollandia 58 247 324
 Hollód → Pusztahollód
 Holod → Pusztahollód
 Holzapfel, Heribert 69
 Homsz (Ḥumš) 279 284 295 303 318
 Hontnémeti (Hontianske Nemce) 122 188
 Hontszentantal (Svätý Anton/Antol) 122
 Hopkins, Simon 360
 Horvátország 70 76 132
 Hoszn (al-Ḥiṣn; Hisn; Husn; Husun) **313**
 Howayeck, El → Hójek
 Ḥōyek → Hójek
 Ḥōyik → Hójek
 Hójek, Iljász Butrusz (Elias Peter Hoayek;
     Hwayek; Huayek; Hawayek; El
     Howayeck; Huwayyik; Hoiek; Hájik
     [Ḥāyik]; Hójik; Hójek ; Ḥōyik/Ḥōyek; al-
     Huwayyik; الحويك ; حايك ; حائل) 282
 Hójik → Hójek
 Holt-tenger 459 465
 Holzhey, Karl 41
 Hóman Bálint 184 239
 Hrabovec, Emília 141 158
 Hradzsin 199
 Huayek → Hójek
 Huber, Engelbert 270 276
 Huber Lipót 331
 Hubert Szalvátor 97 437
 Hudajra, al- → Hadéra
 Ḥuḏayra, al- → Hadéra
 Hudec László (Hugyec) 249
 Hudéra, al- → Hadéra
 Ḥuḏēra, al- → Hadéra
 Hugyec → Hudec
 al-Ḥūla, Buḥayrat → Húle-tó
 Húle-tó 272
 Hulda¹ (Ḥulda; Ḥuldā) **269**
 Hulda² (Halda; Ḥulda/Ḥalda) 269
 Ḥūm, Tall → Tell Húm
 Húm, Tell → Tell Húm
 Humboldt, Wilhelm von 105
 Hunt atya 55
 al-Ḥusaynī, Kāmil → al-Huszajni, Kámil
 Hušek, Jaromír (Ivanovič) 151 **152**
 Husn → Hoszn
 Husun → Hoszn
 Husz Ábrahám → Húsz Ábrahám
 Húsz Ábrahám (Husz Ábrahám) 292
 Husz János 140 157 198–199
 al-Huszajni, Kámil (Kāmil al-Ḥusaynī) 452

Huszár Károly 65 167 **184**
 Huwayyik (al-Ḥuwayyik) → Hójek
 al-Ḥuwayyik → Hójek
 Hvolson, Danyil (Daniel Chwolson) 106 226
 Hwayek → Hójek
 Ibn Ḥaldūn → Ibn Khaldūn
 Ibn Hisám 28
 Ibn Khaldūn (Ibn Ḥaldūn) 104 106 112–113
 Ibn Rusta → Ibn Ruszta
 Ibn Ruszta (Ibn Rusta) 226 334
 Ibráhím pasa (Ibrāhīm) 104
 İbşir → Ipsir
 Ignác, Szent, antiókhiai (szürül Ignátijosz/
     Ignāṭiyos; arabul Ignátijusz/Ignāṭiyūs) 295
 Ignátijosz → Ignác, Szent, antiókhiai
 Ignátijusz → Ignác, Szent, antiókhiai
 Ílánijja (Īlāniyyā) 271
 Īlāniyyā → Ílánijja
 Ilava → Illava
 Illava (Ilava) 24 145–147 187 192
 Illés (kármelita szerzetes) 255
 Illés (prófeta) 254
 Imrédy Béla 239
 India 78 83–84 105 180 296 333–335 357
 Indiai-óceán 321
 Indonézia 83
 Innitzer, Theodor 69
 Innsbruck 127 146 230
 İntilli → Entilli
 Ipsir Musztafa (İpşir Muştafā; İbşir Mustafa)
     257
 Irak 117 287
 Irán (Perzsia) 87 288 338
 Irbid 313
 Isaías → Iszaiasz
 Ísódad 34
 István, Szent 116 181 249 326
 Iszaiasz 47 234
 Iszláhijje (İslahiye; İslāhiyya) 304 336
 Isztambul (Konstantinápoly) 17 45 49 51 64
     66–69 73–77 80–81 85 87 89–90 93 97
     99–100 257 259–260 276 283 287 291
     293 296 300 317 319–320 326 328 334
     336–338 340 346–347 351 358
 Isztimér 70
 Itália 255
 Iványi Tamás 370
 Izmir → Szmirna

Izrael (ld. még Palesztina, Szentföld) 15 17
100 219 255 277 346 449
Izsák 108

Jabbok 313
Jabrúd (Yabrūd) 284
Jacobson, Abigail 341
Jáfa (Jofa†; Názáret mellett) **312**
Jaffa 263 268–269 275 279 308 311 314 325
333 348
Jaffa (*of Nazareth*) → Jáfa
Jakab, Szent 272
Jakab (szerúgi püspök) 34
Jákob kútja 71
Jákob leányainak hídja (Dzsiszr Banát Jaakúb;
Ġisr Banāt Yaʿqūb; Geser Benót Jaakóv;
Gešer Bʿnót Yaʿqōb) 272
Jakubovics, Ignatyij Szemjonovics 173–174
Jamma 271
Jammín, Júsuf Tannúsz (Yūsuf Tannūs
Yammín) 307
Janek István 150
Jankovich Béla 15 65 76
János Márón 281
János, Giszshalai 204
János, Szent, de La Salle (Saint Jean-Baptiste
de La Salle) 280
János, Szent, Kapisztrán 76
János, Szent, Keresztelő 309 471
János, Szent, Nepomuki 200
Jantausch Pál 146
Japán 66
Jarmúk 270–271
Jászi Oszkár 142 165 **166** 174
Javneél (Yabnʿēl) **271**
Jedlicska János 136
Jedlicska Pál 243
Jehlicska Ferenc Rezső (František Jehlička)
14–15 37 113 **118–119** 120–126 128–130
132–144 147 149–152 157–161 163–183
185 187 189–190 192 201 225–226 237
243 245 250 438–439
Jehlicska János 121–122 136
Jehlicska Vilma 128
Jemen 257
Jeremiás 26
Jeruzsálem (Kudüs; Szent Város) 8 17 19 32–
33 51–53 56 59–60 68–72 76–81 83–84 89
94 96–98 100 127 263 268 274–275 277
279 283–284 289 293 295–296 302–307

309–311 314 320 325–327 329 333 336
338 340–348 352 355–356 358 363
366–367 437 440–459 465–467 469–470
473 479–480
Jeruzsálemi szandzsák 17
Jeszud ha-Maala (Yʿsūd ha-m-Maʿālā) **272**
Jézus Krisztus (Meváltó, Messiás, Üdvözítő)
38 44 54 70–71 108 153 263 291 302 345
441
Jizreél → Ezdrelon
Joáchim 83
Jofa → Jáfa
Jonge, Moritz de 277
Jordán 196 270–273 312 350
Jordánia 17 32 100 313
Josephus Flavius 35 37 204
Jozafát-völgy 56
Joun → Zsún
Jounieh → Zsúnji
Jókút → Kutti
József, II. 59
József főherceg 131
József, Szent 302
Jugoszlávia 150
Juhász Gyula 183
Juhász Nagy Sándor **131** 156
Jung, Peter 447
Jurata 196
Juriga Ferdinánd/Nándor (Ferdinand/Ferdiš
Juriga) 121–123 **126** 127 134 185 439
Justinián → Justinianus
Justinianus (Justinián) 47 234
Júdás 103
Júdea 277

Kababa, Dawud → Kabāba, Dávúd
Kabāba, Dávúd (Dāwūd Kabāba; Dawud
Kababa) 299
Kabāba, Dāwūd → Kabāba, Dávúd
Kádi, Dimitriosz (Dimitrios Cadi/Cádi;
Dimitriyūs Qāḏī; Gádi) 283 **284** 285 287
461
Kádi, Nikolaosz (Nicolas Cadi/Cádi;
Niqūlāwus Qāḏī) 283
Kadıköy 334
Kafarnaum → Tell Húm
Käfer István 113
Kafr Ana → Kafr Ána
Kafr Ána (Kafr ʿĀnā; Kafr ʿĀna; Kafr Ana)
311

Kafr ‘Āna → Kafr Āna
 Kafr ‘Ānā → Kafr Āna
 Kafr Kanna (Kafr Kannā; Kefr Kenna; Kána)
309
 Kafr Kannā → Kafr Kanna
 Kafr Sābā → Kafr Szába
 Kafr Szába (Kafr Sābā; Kfar Szába; K^éfar
 Sābā) **269**
 Kahramanmaraş → Maraas
 Kairó 9 79 84 93 95 260 300 320 333 356
 Kaiser, Franz Ferdinand → Kaizer Nándor
 Kaizer Nándor (Franz Ferdinand Kaiser) 75
76 79
 Kajszarijje (Kayseri; Qayşariyya; Caesarea)
 270 288
 Kálmán Peregrin 8 97
 Kalocsa 8 68–69 72 78 80 85 89–92
 Kalónije (Kálúnijá; Qalōniye/Qālūnyā) 268
 Kamenná Poruba → Kőporuba
 Kaminitz, Frieda 276
 Kána → Kafr Kanna
 Kanaán, Taufík 347 364 456–457
 Kanada 277
 Kandalaff, Basilio Giulio → Kandalajt,
 Júlíjusz Bászil
 Kandalajt, Júlíjusz Bászil (Yūliyūs Bāsīl[iyūs]
 Qandalajt; Jules-Basile Kandelaft; Basilio
 Giulio Kandalaff; Bulos Bazul Qandlift)
300 461
 Kandelaft, Jules-Basile → Kandalajt, Júlíjusz
 Bászil
 Kandler János **91 329**
 Kanizsa → Nagykanizsa
 Kánya Kálmán 173 178 182
 Kanyurszky György 30 46 425
 Karabaček, Joseph von **26 27–28**
 Karahan, Lev **172**
 Karahanjan → Karahan
 Karak (al-Karak) **312 350**
 Karakán → Karahan
 Karakecsili (Karakeçili) 288
 Karakedik (?) **288**
 Karlóca (Sremski Karlovci) 60
 Kármel-hegy 254 313 359–360
 Károly, III. (VI. Károly) 59
 Károly, IV. (I. Károly) 16 97 99
 Károly, Nagy 306
 Károly-híd 199
 Károlyi Mihály 87 131 155 166 218 220
 240–241

Károlyi Mihályné Andrássy Katinka 241 331
 Kárpátalja (vö. még Ruszka Krajna) 200
 Kasra → Kszára
 Kassa (Košice) 127 139 146 148 158 167 169
 336 444–447
 Kasza → Kassza
 Kaszás Márton Rajmund **253**
 Kassza (Kasza; Košeca) 146 187 221
 (al-)Kasztíne ([al-]Qasṭīna) **268**
 Katra (Qaṭra) 268
 Kaukázus 91
 Kavallier József† → Cavallier József
 Kayseri → Kajszarijje
 K^éfar Ḥittīm → Hattín
 K^éfar Sābā → Kafr Szába
 K^éfar Tābör → Meszha
 Kefr Kenna → Kafr Kanna
 Keldağ → Mons Cassius
 Kelet 32–33 49 53 62 64–65 67–70 76 81–82
 89 93 96 102–103 108 232 264 266 319
 323 327 352
 Kelet-Afrika 266
 Kelet-Európa 114 211 229 273 275 347
 Kelet-Római Birodalom 255
 Kelet-Szlovákia 169
 Kelet-Szlovák Köztársaság 169
 Kemál, Musztafa → Atatürk
 Kentucky 146
 Kenya 274
 Kepot, Fanny 346 348
 Keresztes Szent Pál → Pál, Keresztes Szent
 Keserwan → Keszruán
 Keserwèn → Keszruán
 Kesrouan → Keszruán
 Kesrouane → Keszruán
 Keszruán (Kisrawān; Kisrawn; Kisrawan;
 Keserwan; Keserwèn; Kesrouane;
 Kesrouan; كسروان) 281
 Kfar Hittīm → Hattín
 Kfar Szába → Kafr Szába
 Kfar Távór → Meszha
 Kfoury, Flaviano → Kfúri, Flavianus
 Kfúri, Flavianus (Flaviano Kfoury;
 Falābiyānūs Kufūrī; Naúm Hanna Kfúri;
 Na‘ūm Ḥannā Kufūrī; Kürillosz; Kīrillūs)
 284
 Kfúri, Naúm Hanna → Kfúri, Flavianus
 Khalkédón 83 334
 Khuen-Héderváry Sándor 177
 Khiosz 258

- Kılıç Dağı → Mons Cassius
 Kilikia 338
 Kilikiai-kapu 335–336
 Kína 66 97 319 324
 Kinneret **271**
 Kinneret-tó 271
 Kīrillūs → Kfūri, Flavianus
 Kirsehir (Kırşehir) 288
 Kisászia 68 283 338
 Kisrawan → Keszruán
 Kisrawān → Keszruán
 Kisrawn → Keszruán
 Kiss János 425
 Kistapolcsány (Topoľčianky) 131
 Kistapolcsányi 131
 Klebelsberg Kunó 65 68 72 92 230
 Klein, Fritz 91
 Klusoň, Tomáš 8 479
 Kmoskó István 230 235
 Kmoskó Mihály (id.) 24
 Kmoskó Miklós 218
 Kneipp, Sebastian 122 125
 Knezevich, Johann 79
 Kodály Zoltán 183
 Koenig, Paul **303**
 Kóhelet (Qohelet) → Prédikátor
 Kohn Mózes 223–224
 Komárom 194
 Konja (Konya) 289 334
 Konstantin, Nagy (császár) 290
 Konstantinápoly → Isztambul
 Konya → Konja
 Kopčany → Kopcsány
 Kopcsány (Kopčany) 128 135 **136**
 Koperniczky Ferenc 140
 Koppenhága 8 93 96 99
 Kopták, Jozef 128
 Korea 66
 Kornfeld Móric 239
 Kornis Gyula **210** 239
 Košeca → Kassza
 Košice → Kassa
 Kováč, Dušan 8 480
 Kovács Imre 239
 Kozdere → Entilli
 Kozsár József 438
 Köln 69 72 74 306 308 314
 König (vasúti mérnök) 304–305
 König, Paul → Koenig, Paul
 Köppel, Franz 287 337
 Körmöcbánya (Kremnica) 232
 Közel-Kelet 18–19 50–51 55 57–59 72 75 79
 84 89 92 96–98 100–102 108–109 156 261
 266 273–274 281 285 305 320 324 340
 Közép-Arábia 257
 Közép-Ázsia 113
 Közép-Európa 87 114 141 211
 Közép-Szlovákia 169
 Kőporuba (Kővágás; Kamenná Poruba) 225
 Kővágás → Kőporuba
 Krackovszkij, Ignatyij Julianovics 191
 Krakkó 165 169 242
 Kraus, Friedrich 440 453
 Krausz Sámuel 280
 Krebs, Hans 178
 Krenmüller Szécsil → Tormay Cécile
 Kress von Kressenstein, Friedrich Freiherr von
 288 336
 Krikorian, Garabed 479
 Krím 52 57 83
 Krisán Ernő 120
 Kristó Gyula 370
 Kropf Lajos 280
 Kszára (Kasra; كساره) **303** 315
 Kubébe (Emmausz; al-Qubayba) **309**
 Kufūri, Falābiyānūs → Kfūri, Flavianus
 Kufūri, Na‘ūm Ḥannā → Kfūri, Flavianus
 Kun Béla 187 204 220 240
 Kunfi Zsigmond 154
 Kunfi-Kohn 154
 Kunik, Ariszt Arisztovics 226
 Kupferschmidt, Uri M. 361
 Kuszajr Amra (Qusayr ‘Amra; Amra; ‘Amra)
 196
 Kutti (Kutty; Kúty; Jókút) 118 121–122 136
 Kutty → Kutti
 Kút → Kút al-Amára
 Kūt → Kút al-Amára
 Kút al-Amára (Kūt al-‘Amāra; Kūt al-‘Imāra;
 [al-]Kūt; [al-]Kūt) **287**
 Kūt al-‘Amāra → Kút al-Amára
 Kūt al-‘Imāra → Kút al-Amára
 Kúty → Kutti
 Kücsük-Kajnardzsa 58
 Kühlmann, Otto von 77
 Kürillosz → Kfūri, Flavianus
 Kürillosz, VIII, Dzseha → Dzseha, VIII.
 Kürillosz
 Kürillosz, IX, Mugabgab → Mugabgab

- La Rochefoucauld asszony, Doudeauville
hercegnője (Mme de La Rochefoucauld,
duchesse de Doudeauville; Mme de La
Rochefoucauld Doudeauville) 310
- Lacaze, Lucien 282
- Lackenbach → Lakompak
- Lackenbacher 8 28 30 34
- Lackenbacher Bernát (Bernard/Bernhard/
Bernath Lackenbacher) 29 30
- Lackenbacher, Bernard/Bernhard/Bernath →
Lackenbacher Bernát
- Lackenbacher, Heinrich → Lackenbacher
Henrik
- Lackenbacher Henrik (Heinrich Lackenbacher)
29 30
- Lackenbacher Jakab (Jakob Lackenbacher)
29 30
- Lackenbacher, Jakob → Lackenbacher Jakab
- Lackenbacher Mózes 29 30
- Lackenbacher Salamon (Salomon
Lackenbacher) 30
- Lackenbacher, Salomon → Lackenbacher
Salamon
- al-Lādiqiyya → Latakia
- Lagrange, Marie-Joseph 306 **326**
- Lajos, XIV. 106 204
- Lajos, XV. 58
- Lajos pátriárka 55
- Lajos, Szent 57
- Lajtabánság 175
- Lakompak (Lackenbach) 29
- Lamarck, Jean-Baptiste 110 212
- Lamartine, Alphonse de 343
- Lammens, Henri 104 113
- Lamoureux, John C. 95
- Landau, Annie 346–347
- Landler Jenő 161
- Lane, Edward William 102
- Latakia (al-Lādiqiyya; Ladiqijeh) 318
- Látrún ([al-]Lāṭrūn; Latrun) **314**
- Laucherthal 73
- Lauri, Lorenzo 175–176
- Lavigerie, Charles-Martial-Allemand 80 83
464
- Le Bon, Gustave 104
- Lehár Antal (Anton Lehár) 194–195
- Lehár, Anton → Lehár Antal
- Lehár Ferenc 194 240
- Lehnin (Lenin) 219 332
- Leibnitz, Robert 363
- Lemberg (L'viv) 448
- Lengyel Gyula (Jules Lengyel) 77
- Lengyel, Jules → Lengyel Gyula
- Lengyelország 141 168 170–171 173–174 176
237 364
- Lenin, Vlagyimir Iljics 332
- Lenin → Lehnin
- Lenningen–Schopfloch 359
- Leó, XIII. 38 39
- Lesser Isarian 75
- Leuven 9 95
- Levante 79 102
- Lévay József 56
- Libanon 15 17 63 67 91 100 103 255 257 260
278–279 **280** 281–283 294 297 303 315
340
- Libanon-hegység 30 114 260 279 303 315
341 472
- Líbia 317 320
- Ligeti Lajos 371
- Linz 364
- Lipcse 27 209 230
- Lipót, I. 59
- Lippay György 148 **149**
- Liptószentmiklós (Liptovský [Svätý] Mikuláš)
24 152
- Liptovská Sielnica → Szielnic
- Litoměřice 159
- Lloyd George, David 167
- Lóczy Lajos 217
- Lombos László 75 79 96 **97** 99–100 250
- London 32 34 177 179 223 231 277 333–334
- Lósy Imre (Lósi) 142 148 **149**
- Lotaringiai-ház 59
- Louis (Abúna) 293
- Lourdes 283
- Løytved → Löytved
- Løytved → Löytved
- Löwenstein-Wertheim-Rosenberg Alois herceg
69
- Løytved-Hardegg, Julius Harry (Löytved) **264**
- Ludd → Lydda
- Lukács György 153
- Lukács József 129 133 144 149 157 163 425
- Luzzatti, Luigi **223**
- Luzsa Mária 248
- Luzsénszky (Szentesy) Alfonz **331**
- Lydda (Ludd) 269
- Lyon 280 302

Maalūf, Lújisz (Lūyis Ma'lūf ; Louis Malouf)
302
 McKeesport 180
 McMeekin, Sean 365
 Madaba (Mādabā) 32 312
 Mağdal, (al-) → Magdiél
 Magdiél (Magdī'el; Medzsdel [al-]Mağdal)
271
 Magreb 28
 Magyarország 30 62 64–65 68–70 72 79–80
 88–89 103 113–114 116 118 126 129–133
 137 140–142 147 150 155 157 159–160
 163 167–170 176 182 184 188 191–192
 194–195 201–202 210 216 218 220 223
 228 230–231 237 239–241 243–244 247
 249–250 327 329 332 353 361
 Magyar Zoltán 65
 Mahanajim (Maḥanayim) **272**
 Mahmúd, I. 58
 Mahmúd, II. 324
 Mailáth József 68
 Majdán Ikbisz → Mídán Ikbisz
 al-Majdání (Aḥmad ibn Muḥammad al-
 Maydānī) 369
 Makkay János 370
 Malabár-part 296
 Malbork → Marienburg
 Maḥamiyya → Melhamijje
 Malki, Mikáil 285
 Malouf, Louis → Maalūf, Lújisz
 Ma'lūf, Lūyis → Maalūf, Lújisz
 Malthus, Thomas Robert 212
 Mamūra (Mamura) 336
 Mandik István (Štefan Mandik) 126 128
 Mandik, Štefan → Mandik István
 Mandl Lipót 225
 Mann, Thomas 223
 Mar ax → Maraas
 Maraas (Mar'aš; Kahramanmaraş; Mar ax†)
318
 Máramarossziget (Sighetu Marmăției) 103
 Mar'aš → Maraas
 Marcopoli 258
 Marcopoli, André 258
 Marcopoli, Georges 258
 Marcopoli, Nicola 258
 Marcopoli, Paolo 258
 Marcopoli, Vincenzo 258
 Mardin 32 286 295
 Mardúk 40

Margorin István 169–170 188
 Mária, Szűz 56 71 83 199–200 306
 Mária Terézia 59 361
 Mária Valéria 97
 Marie de la Passion, Sœur → Chappotin de
 Neuville, Hélène Marie Philippine de
 Marienburg (Malbork) 364
 Márki Sándor 87
 Marne 310
 Marno von Eichenhorst, Adolf 336 444–447
 Márón, Már 281
 Márón, János → János Márón
 Marszín (Marsīn; Mersin) 265
 Marsīn → Marszín
 Marx, Augustin → Augustin, Marx
 Marx, Karl 109 245
 Masaryk, Tomáš Garrigue 133 139 150 152
 167 177 196
 Mashā → Meszha
 Massignon, Louis 363
 al-Maszúdi, Ali (‘Alī al-Mas‘ūdī) 109
 Matern (jezsuita szerzetes) 302
 Matson, G. Eric and Edith 479
 Mayer Károly 230
 Mayer Lőrinc 32
 Medina 257 333 359
 Medvecký, Karol Anton → Medveczky A.
 Károly
 Medveczky A. Károly (Medvecký, Karol
 Anton) **139**
 Medzsdel → Magdiél
 Megváltó → Jézus Krisztus
 Méhely Lajos 207 220–221
 Mehmed, V. 78 451
 Meissner, Heinrich August, pasa 338
 Meistermann, Barnabé 270 276 307–308 359
 Mekka 257 321 333
 Melhamijje (Maḥamiyya) **270** 271
 Melville, Herman 343
 Menandrosz 47
 Mendelssohn, Moses 267
 Mentler 113
 Mentler Mihály 235
 Merḥabyā → Merhavja
 Merhavja (Merḥabyā) **270** 276
 Mersin → Marszín
 Merv 34
 Meseray, Anatole 261
 Meshā → Meszha
 Messiás → Jézus Krisztus

Messmer, Sebastian Gebhard 146–147
 Meszha (Kfar Távör; K^efar Tābör; Mashā; Meshā) **270**
 Metianu János **328**
 Metód, Szent 76
 Metternich, Klemens Wenzel Lothar von 60
 Metulla (M^eṭullā; al-Muṭilla) **272**
 M^eṭullā → Metulla
 Mexikó 60
 Meydan Ekbez → Mídán Ikbisz
 Meydaniekbez → Mídán Ikbisz
 Mezopotámia 67 117 256 289 301 334–335 338
 Michela, Miroslav 8 14 123 134 182 192
 Micpa (Mišpā) **271**
 Mídán Ikbisz (Mídán Ikbis; Maydān Ikbis; Mídán Akbis; Maydān Akbis; Mídán Akbas; Maydān Akbas; Meydaniekbez; Meydan Ekbez; میدان اکبس) 362
 Migdāl (Migdāl) 271
 Mihályfi Ákos 425
 Mikvé Jisráél (Miqwē Yiśrāʾēl) 268 **269**
 Milánó 150 230 233
 Milotay István 221
 Milwaukee 146–147 163
 Miqwē Yiśrāʾēl → Mikvé Jisráél
 Mismar ha-Jardén (Mišmar ha-y-Yardēn) **272**
 Mišmar ha-y-Yardēn → Mismar ha-Jardén
 Mišpā → Micpa
 Mnohel', Štefan 151–152
 Modor (Modra) 124
 Modra → Modor
 Mohamed (próféta) 78 108 188 256
 Monarchia → Osztrák-Magyar Monarchia
 Mons Casius → Mons Cassius
 Mons Cassius (Mons Casius; Dzsabal al-Akra; Ġabal al-Akra'; Çebeliakra; Keldağ; Kılıç Dağı) **318**
 Montefiore, Moses **267**
 Montesquieu 109
 Montmirail 310
 Moravcsik Ernő Emil 124
 Mosony (Mosonyi; Dangelmajer) Lipót 76 **90 91**
 Móricz Zsigmond 183 240
 Morvaország 194 200
 Mostová → Hidaskürt
 Moszkva 240
 Mósul (al-Mawšil) 296 300 327–328 369 461

Móca (Mōšā) **268**
 Mōšā → Móca
 Mózes 29 40 108
 Mózessy Gergely 8 222 231–232 235 245
 Möbius, Paul Julius 209–210
 Mözs 76
 Muajjad, Safik (Šafīq Muʾayyad al-ʿAẓm) 260
 Muallaka (al-Muʿallaqa) **316**
 Mubarrad 28
 Mudzsédil (al-Muġādil; Muggedil) **312**
 Mugabgab, Kúrillosz, IX (IX Kírillüs Muġabġab; Dāhir Mugabgab; Dāhir Muġabġab; Zāhir Mugabgab; Zāhir Muġabġab) **284 285 464**
 Muġabġab → Mugabgab
 al-Muġādil → Mudzsédil
 Muggedil → Mudzsédil
 Muhammad Ali 51 104
 Muhammed → Mohamed
 el-Muhraka (al-Muḥraqa; el-Muhrāqa) **313**
 al-Muḥraqa → el-Muhraka
 el-Muhrāqa → el-Muhraka
 Mulabbis → Mulabbisz
 Mulabbisz (Mulabbis) 269
 Munkács (Mukacheve) 103
 Murád, V. 451
 Musil, Alois 93–94 97–99 108 195–197
 Musil, Robert 195
 Mussolini, Benito (Duce) 176 178 182
 Mustaʿliq, Banū → Musztalik, Banú
 Musztalik, Banú (Banū Mustaʿliq) 188
 Muṭilla, al- → Metulla
 Mülinen, Eberhard Graf von 270
 Müller, David Heinrich 26 **27 28**
 Müller, Max (Müller Miksa) 87
 Müller Miksa → Müller, Max
 München 68–69 71–72 128 171 230
 Münster 65
 Nāblus → Nábulusz
 Nábulusz (Nāblusz; Nābulus; Nāblus) 71 311
 Nābulus → Nábulusz
 Naccäsché, Dionisio Efrem → Nakkása, Dijúnúszijúsz Afrém
 Nagy Béla 8
 Nagy Lajos 145
 Nagy Norbert 81
 Nagyatádi Szabó István → Szabó István, Nagyatádi
 Nagybicse (Bytča) 205

- Nagybritannia (ld. még Anglia, Britannia) 58
 Nagykanizsa (Kanizsa) 29
 Nagyker (Nyitranagyker; Vel'ky Kyr) 145
 Nagyszeben (Sibiu) 328
 Nagyszombat (Trnava) 7 118 139 142
 144–146 158 160 167 235
 Nagytapolcsány (Topol'čany) 123
 Nagyvárad (Oradea) 101 241
 Nagy Trianon → Trianon
 Nahr az-Zarka (Nahr az-Zarqā') 313
 Nahr az-Zarqā' → Nahr az-Zarka
 Nairobi 274
 Nakkása, Dijúnúszijúsz Afrém (Diyūnīsiyūs
 Afrām Naqqāša; Dionysios Aphrem
 Naqqasa; Dionisio Efrema Naccāsché) 300
 461
 Napóleon 24 50
 Napóleon, III. 83
 Naqqasa, Dionysios Aphrem → Nakkása,
 Dijúnúszijúsz Afrém
 Naqqāša, Diyūnīsiyūs Afrām → Nakkása,
 Dijúnúszijúsz Afrém
 Nasat bej 457
 Naszr, Ibráhīm (Ibrāhīm Našr) 295
 Nau, François 368
 Názáret 9 261 270–271 276 283 309–310 320
 340 346
 Negev-sivatag 335
 Nemes Albert 171–172 223
 Nemes Antal 49
 Német Birodalom 277
 Németország 32 38 45 58 62 64–65 72 75 78
 82 85 87 97 105 141 155 159 168 173 178
 181 202 209–210 213 215 223 275 307
 323–324 332 337 364 451 456
 Németh Gyula 228
 Nepomuki Szent János → János, Nepomuki
 Szent
 Nēs Šiyyōnā → Nész Cijjóna
 Nész Cijjóna (Nēs Šiyyōnā; Wādi Hanín; Wādī
 Hanīn) 269
 Neumann, Wilhelm Anton 25–26 28 33
 Neupommern → New Britain
 New Britain (Neupommern) 66
 New York 479
 Niszibisz (Nuszajbín; Nušaybín; Nusaybin)
 337
 Nitsch Árpád 438
 Nordau Miksa/Max 273
 Nové Mesto → Pozsony-Virág völgy
 Nöldeke, Theodor 106
 Nur Dağları → Amánusz-hegység
 Nusaybin → Niszibisz
 Nušaybín → Niszibisz
 Nuszajbín → Niszibisz
 Nyíregyháza 169
 Nyitra (Nitra) 120 133 145–146 167 193–194
 205–206
 Nyitra vármegye 118 127
 Nyitraludány (Ludanice) 125
 Nyitranagyker → Nagyker
 Nyugat 59 62 88 325
 Nyugat-Arábia 104
 Nyugat-Európa 57
 Nyugat-Magyarország 168 175 195
 Nyugat-Poroszország 364
 Nyugat-Szlovákia 169
 Nyugat-Trákia 319
 Odessza 324
 Ogno Serra, Giovanni Battista (Onno†) 168
 Óhaifa (Ḥayfā l-'atīqa) 359
 Oláh György 238 239 240–241 243–244
 Olaszország 58 62 224 234 255 324
 Olmütz (Olomouc) 160
 Olomouc → Olmütz
 Onno† → Ogno
 Orontész 318
 Orosdy Fülöp 65
 Oroszország 57 58 61 62 78 82 100 118 260
 265 268 277 320–321 324–326 442
 Osvald, František Richard → Osvald Richárd
 Ferenc
 Osvald Richárd Ferenc (František Richard
 Osvald) 145 158
 Ostrov → Osztró
 Oszmán Birodalom (ld. még Törökország) 16
 18 49 50 51 52 57 58 59 60 61 62 67 68
 70 78–79 82–83 91 96–97 99–100 257
 260 265 269 277 299 303 324 333–335
 344 346–349 351–353 355 357–358 364
 442–443
 Oszmán Fuád 451
 Osztrák-Magyar Monarchia 57 60–62 64
 72–73 85 87 93–94 96–98 129 132 141
 147 152 194–195 197 241 273 297
 323–325 328 353
 Osztró (Ostrov) 120
 Ott Ádám 121
 Oxford 34

Önálló Szlovák Köztársaság → Szlovákia
Örményország 338

Pacelli, Eugenio 178 181
Paikert Alajos 87
Pál, Keresztes Szent 307
Pál, Szent 308
Palacký, František 198
Palestine → Palesztina
Palesztina (ld. még Izrael, Szentföld) 15 17
21 50–53 56–59 69 72 89 95–97 100 105
255 263 265 267 268–269 272 274–275
277–278 289 302 319–321 325–326 328
333 336 338 340 346–352 357 359–360
363–364 446 452 459 467–468
Palgrave, William Gifford 297 369
Pallavicini János 67 73 77 79 81 87 98–99
Palmyra (Tadmor) 284 300
Papen, Franz von 177–178
Papp Károly 247
Pappenheim Siegfried 331
Pápua Új-Guinea 66
Parisot, Jean 31
Párizs 34 95 101 139 150 152 163 170 213
267–268 273 340 345
Párvy Sándor 127
Pascal, Jean-Louis 77
Patai, Daphne 480
Patai Raphael (György) **246**
Pataky Arnold 39 149 153 229 247
Patka, Marcus G. 226 480
Pavelić, Ante 177
Pázmány Péter 148 202 328 361–362
Pazurik József (Jozef Pazúrik) 125 127–128
Pazúrik, Jozef → Pazurik József
Pearse, Roger 95
Pécs 138 140
Pennsylvania 180
Peőcz → Pöcz
Pera 73
Perim-sziget (Barím; Barīm) 321
Perzsa-öböl 333–334
Perzsia → Irán
Pest (ld. még Budapest) 29 103 148 168
223–224
Petah Tikva (Petaḥ Tiqwā) 268 **269**
Petaḥ Tiqwā → Petah Tikva
Petőfi Sándor 218
Pezinok → Bazin
Picot → Georges-Picot, François

Piellat, Le Comte (Amédée) de 363
Piffel, Friedrich (Gustav) 64 168 177 329
Piłsudski, Józef 175–176
Pironcsák István 30
Pistor, Erich 291
Pittsburgh 147 150 180 200
Pius, IX. 56
Pius, X. 38
Pius, XI. 150
Pius, XII. 44 45
Pizzamano, Josef 60
Platti, Emilio 9 95
Platzko Gyula 123
Poche 318
Polübiosz 109
Pomiankowski, Józef 98
Poprád (Poprad) 200
Pórijja (Pōriyyā) **271**
Pōriyyā → Pórijja
Poroszország 116
Posen (Poznań) 363
Potsdam 332
Potyondi Imre 222 231 235
Pozanti → Bozanti
Poznań → Posen
Pozsony (Pressburg; Prešporok; Bratislava) 8
34 116 119–121 124 126 130 134 137–149
151 154 156–160 162 180 187 192–193
198 205 237 480
Pozsony vármegye 113
Pozsony-Újváros → Pozsony-Virágvölgy
Pozsony-Virágvölgy (Pozsony-Újváros; Nové
Mesto) 121 122 **136**
Pöstyén (Piešťany) 120 250
Pötz Gyula (Peőcz) 235
Prága (Praha) 8 29 130 132 137 141–143 145
150–151 156 160 172 175 177–178 180
194–196 198–199 230 250
Praha → Prága
Prédikátor (Kóhelet; Qohelet) 106 204
Přemysl 196
Prenčov → Berencsfalu
Press, Jesaias 268–273
Prešporok → Pozsony
Pressburg → Pozsony
Preysing Konrád 69
Pringsheim 223
Prohászka Ottokár 31 39 131 232 243
245–246 328
Prónay Pál 244

Pröhle Vilmos 116 231 **246** 247
 Pusztahollód (Hollód; Holod) 241
 Pusztazámor 7 113–114 160 222 230–232 234
 236–238 244–245 *421–424*
 Puy-en-Velay, le 302

Qāḏī, Dīmītriyūs → Kádi, Dimitriosz
 Qāḏī, Niqūlāwus → Kádi, Nikolaosz
 Qalōniye → Kalónije
 Qālūnyā → Kalónije
 Qandalaft, Yūliyūs Bāsīl(iyūs) → Kandalaft,
 Júlíjusz Bászil
 Qandlift, Bulos Bazul → Kandalaft, Júlíjusz
 Bászil
 Qasṭīna, (al-) → Kasztíne
 Qaṭra → Katra
 Qaysariyya → Kajszaríjje
 Qohelet → Prédikátor
 Quatrefages de Bréau, Jean Louis Armand de
 213
 al-Qubayba → Kubébe
 Quṣayr ‘Amra → Kuszajr Amra

Rabba → Ammán
 Rabbat Ammón → Ammán
 Rabbat ‘Ammōn → Ammán
 Rabbat Bené Ammón → Ammán
 Rabbat Bēnē ‘Ammōn → Ammán
 Radek, Karl 172–173
 Rafidíje (Rafidíyā; Rāfidíyya; رفيديا) **311**
 Rafidíyā → Rafidíje
 Rāfidíyya → Rafidíje
 Rahmāni, II. Ignatius Ephraim (II. Ignatiosz
 Afrém; II. Ignátiosz Dionüsziosz Afrém;
 II. Ignātiyūs Diyūnīsiyūs Afrām; Rabbúla
 Afrém; Louis Rahmāni; Lūyis Raḥmānī)
 28 31 96 285 296–297 300–301 369 *460*
 Raḥmānī → Rahmāni
 Raják (Raják/Riják; Reyâq; Rayāq/Riyāq;
 Kmoskónál Rajak) 77 80 **303** 336
 Rajecfűrdő (Rajecké Teplice) 225
 Rajna 306–307 364
 Rajner Lajos 119–121 124–126
 Rámalláh 311–312
 Ramle 268–269 309
 Ranzi, Carl 261
 Rapallo 223
 Ra’s al-‘Ayn → Rász el-Ajn
 Ra’s al-Kurūm → Rász el-Krúm
 Rassay Károly 236

Rász el-Ajn (Ra’s al-‘Ayn) 334 338
 Rász el-Krúm (Ra’s al-Kurūm) 359
 Raszputyin, Grigorij Jefimovics 98
 Ratisbonne, Marie-Alphonse **306** 469–470
 Ratisbonne, Théodore **306** 469–470
 Ratti, Achille 150
 Rausan, Ali (‘Alī Rawšan; Ali Rušen) 367
451–452 465
 Ravasz László 239
 Rawšan, ‘Alī → Rausan, Ali
 ar-Rayna → er-Réne
 Razzoli, Roberto 57
 Rehóvót (R^eḥōbōt) **269**
 R^eḥōbōt → Rehóvót
 Reile, Bonifaz 125
 Reina → er-Réne
 Reinisch, Leo 28
 Renan, Ernest 105–106 204
 Renard, Heinrich 306 308
 er-Réne (ar-Rayna; Reina; er-Renek) **312**
 er-Renek → er-Réne
 Révai Testvérek 154
 Reyâq → Raják
 Ribbentrop, Joachim von 179
 Riehl, Wilhelm Heinrich 221
 ar-Rifāi, Muhammad Lutfi Bej (Muḥammad
 Luṭfī Bēk ar-Rifā’ī; Mehmet Lütfi Yücel)
 197
 Rıfkı Atay, Falih 358
 Riga 276
 Rigele, Friedrich/Fritz **179**
 Riják → Raják
 Říp 159
 Rísón le-Cijjón **269** 273
 Ritoók Emma **210**
 Ritoók Zsigmond 47
 Riyāq → Raják
 Robinson, Edward 270
 Rodat, Émilie de 315
 Rodosz (Rhodos) 47 234
 Roediger, Conrad 178
 Roger, Pierre 310
 Rollat, Elisabeth 310
 Roller, Girolamo **300**
 Róma 41–42 44 51 56 58 69 75–76 83 107
 141 148 150 171–173 176 181–182 199
 223 231 295–296–297 300 306 328
 Románia 268 324
 Romanov 52
 Róna-Tas András 370

Rós Pinna (Rōš Pinnā) **272**
 Rōš Pinnā → Rós Pinna
 Rosenberg, Alfred 177
 Rosenberg, Frederic (Hans) von 168
 Rothschild, Edmond de **267** 268 272–273
 Rothschild, Evelina de 346
 Rothschild, Julius Jotham → Rothschild-Kaminitz, Julius
 Rothschild-Kaminitz, Julius (Julius Jotham Rothschild) **276**
 Rozen, Viktor Romanovics (Rosen báró) 226
 Rózsahegy (Ružomberok) 130 137–138 150 158
 Rozsnyó (Rožňava) 167
 Rödiger, Conrad 178
 Rubens, Pieter Pauwel 240
 Rudolf, II. 59
 Rudolf trónörökös 53
 ar-Rumámín → er-Rumémín
 ar-Rumāmīn → er-Rumémín
 Rumélia 354
 er-Rumemin → er-Rumémín
 er-Rumémín (ar-Rumámín; ar-Rumāmīn; Ermemin; er-Rumemin) **313**
 Rumémín, Vádi **313**
 Ruşen, Ali → Rausan, Ali
 Ruszka Krajna (vö. még Kárpátalja) **170** 174

Sabbatáj Cvi → Cvi, Sabbatáj
 Šafā ‘Amr → Sefā Amr
 Šafad → Száfed
 (aš-)Šağara → Sedzsera
 Sahrasztáni 28
 Sahulčik, Vendelín 126
 Said, Edward 117 343
 Sa’īd, Šayḥ → Sejḥ Szaíd
 Saint-Laurent-les-Bains 363
 St. Louis 271
 Sajó György 8 78 93 96 99 336 340 343 444–449 453 470 472
 Sakír, Dzsibráíl (Sakír Gábor; Ġibrā’īl Šakīr; Gibrail Sekir) 297–300
 Sakír Gábor → Sakír, Dzsibráíl
 Šakīr, Ġibrā’īl → Sakír, Dzsibráíl
 Šalāḥ ad-Dīn → Szaladin
 Salamon 106 204
 Salhani, Antoine → Szálháni, Anton
 Salhót → Salhát
 Šalhāt → Salhót

Salhót, Girgisz (Šelhot; Shalhot; Salhát; Šalhāt; Šalhōt; Sulhot; Sulhót; شلحات ; شلحت) 299
 Salhót Illés (Šelhot; Shalhot; Salhát; Šalhāt; Šalhōt; Sulhot; Sulhót; شلحات ; شلحت) 298
 Šālihānī, Anṭuwān/Anṭūn → Szálháni, Anton
 Salm-Reifferscheidt-Krautheim és Dyck, Alfred herceg (Alfred Georg Konstantin Leopold Prosper Joseph Maria Fürst und Altgraf zu Salm-Reifferscheidt-Krautheim und Dyck) 69
 as-Salt → asz-Szalt
 Salvator, Dr. Michael 98
 Samḥīrī, Ignāṭiyūs Anṭūn → Szamhíri Antal
 San Francisco 347
 Sándor Miklós 218
 Sanghaj 249
 Sarfa (Charfēh; Sarfe; aš-Šarfa) **28** 30 31 32 33 103 301 304
 Šarfa, aš- → Sarfa
 Sarfe → Sarfa
 Sáros vármegye 169
 Šaṭṭūf → Szattúf
 Satuf → Szattúf
 Savnik (Spišský Štiavnik) 200
 Šawfar → Ajn Szófar
 Šaydā → Szidón
 Šayḥū → Cheikho, Louis
 Šayḥ Sa’īd → Sejḥ Szaíd
 Sbat Pál → Sbat, Paul
 Sbāt, Bōl → Sbat, Paul
 Sbāt, Būlos → Sbat, Paul
 Sbat, Paul (Paul Szbát; Būlosz Szbát; Sbat Pál; Bōl Sbāt; Būlos Sbāt; بولس سباط ; بولس اسباط ; بول سباط) 91–92 94–95 300 306 329 368 462–464
 Scebli → Sibli
 Schäfer, Bernard 25
 Schirmeck 66
 Schlatter, Adolf **36**
 Schmidlin, Joseph 20 62 65 66 67 68 72 76 309 319–320 323
 Schmidt, Franz **291**
 Schmidt Leó 438
 Schopenhauer, Arthur 209
 Schrotty Pál **49** 66 69 75–76 81 85 100 290
 Schütz Antal 39 152 245
 Schwake, Norbert 9 78 261 340 343 345–346 448

- Schwarz, Franz von 103 113
 Schwechten, Franz 363
 Schweinsbach (Viničné; Švajnsbach; Hattyú-patak) **136**
 Scotus Viator → Seton-Watson, Robert William
 Sebeczy Emil 438
 Sedzsera ([aš-]Šağara) **271**
 Sefā Amr (Šafā ‘Amr) 312
 Ş̣efat → Száfed
 aš-Şefēya → Sefēja
 Sefēja (aš-Şefēya) **270**
 Sehle (Şeyhli; Cheikhli; Şihli manastır; شىخلى) 304 318 **362–363**
 Seih Sa‘id → Sejh Szaíd
 Sejh Szaíd (Şayḥ Sa‘id; Seih Sa‘id) **321**
 Sekir, Gibrail → Sakír, Dzsibráíl
 Şelhot → Salhót
 Selmec (patak; Štiavnica) 122
 Selmec (Selmecbánya; Banská Štiavnica) 76 188
 Senica → Szenice
 Serédi Jusztinián 181–182 231 236–238
 Seton-Watson, Robert William (Scotus Viator) 123 192
 Şeyhli → Sehle
 Shakespeare, William 56 219
 Shalhot → Salhót
 Shvoy Lajos 232 235 238
 Shylock 103 192
 Sibli, Butrusz (Buṭrus Šibli; Sybli; Pietro Scebli) **283**
 Šiblí, Buṭrus → Sibli, Butrusz
 Sigmaringen 73
 Siháb 257
 Şihli manastır → Sehle
 Simon bar Gióra 204
 Simon Róbert 113
 Sinai-félsziget 338
 Sion hegye (ld. még Cion) 306 345
 Siska Pál (Pavol Šiška) 146 **147** 150
 Šiška, Pavol → Siska Pál
 Sixtus bourbon-pármái herceg 98
 Skalica → Szakolca
 Skúm → Dzskúm
 Škúm → Dzskúm
 Slavibor → Szlavibor
 Slovácia → Szlovákia
 Slovensko → Szlovákia
 Smith, William Robertson 107–108
 Şōfar → Ajn Szófar
 Sōlem → Szúlem
 Sopron 29 140 194–195
 Sósút 230 232
 Sörös Pongrác 280
 Spafford Whiting, Grace 458
 Spanyolország 66 111 234
 Spencer, Herbert 212
 Spengler, Oswald 233
 Spišský Štiavnik → Savnik
 Šrobár, Vavro 137 **138**
 Stampfel Hugó 154
 Stampfel Károly 154
 Starčević, Ante 177
 Štefánek, Anton 126
 Stéfano 282
 Stomfel† 154
 Stóra (Štūrā; شتورا ; Šṭūrā شطورا ; Chtaura) **315**
 Storrs, Ronald 53 54 58 84 346 355–357 365
 Straonian → Sztraujan
 Straonjan → Sztraujan
 Straujanis → Sztraujan
 Strassburg (Strasbourg) 27
 Straubinger, Johannes 50 73 **74–75** 85
 Strba Milán → Baján Vilmos
 Stromfeld Aurél 205
 Struck, Hermann 276
 Stuhlmann, Franz 321
 Stúra → Stóra
 Sturzo, Luigi 171
 Stuttgart 75 359
 Stütz Róbert **323**
 Suf hegyvidék (Ġabal aš-Šūf; Chouf) 294
 Sūlam → Szúlem
 Sulhót → Salhót
 Šūr → Türosz
 Svábföld 263
 Svájce 150 174 287 324 337
 Švajnsbach → Schweinsbach
 Sviežeň, Zlatoň → Szviezsényi Zoltán
 Sybli → Sibli
 Sykes, Mark 339
 Sylvester, Laurenz 8 480
 Syntinis Gyula **188**
 Szabó Dezső 115 221
 Szabó Ervin 174 245
 Szabó István, Nagyatádi 234 **235**
 Szabó József 438

Szabó László, tápai (Tápay-Szabó László) 155
 Szafad → Száfed
 Száfed (Szafad; Šafad; Cfat; Šʕfat) 272 275
 Szaíd, Sejh → Sejh Szaíd
 Szaida → Szidón
 Szajkali, Maj Ibráhím (Mayy Ibrāhīm Šayqalī) 360
 Szakolca (Skalica) 126–128 136
 Szaladin (Szaláh ad-Dín; Šalāh ad-Dīn) 82–83
 Szaláh ad-Dín → Szaladin
 Szalay Jenő 149
 Szalháni, Anton (Anton Szálháni; Antoine Salhani; Anṭuwān/Anṭūn Šāliḥānī) **285** 302
 Szálháni, Anton → Szalháni, Anton
 Szaloniki (Thesszaloniki) 50 290 365
 asz-Szalt (as-Salt; es-Salt) 312–313 350
 Szamária 71
 Szamarra (Sāmarrāʾ) 334
 Szamuely Tibor 204
 Szamhíri Antal (Ignatiosz Antoniosz Szamhíri; Ignāṭiyūs Anṭūn Samḥīrī) **301**
 Szarúg (Szerúg) 34
 Szattúf, Abdalláh (ʿAbd Allāh Šaṭṭūf; Garígúrijusz/Grigórjosz Abd Alláh Szattúf; Ġarīġūriyūs ʿAbd Allāh Šaṭṭūf; II. Ignátijusz Abd Alláh [Szattúf]; II. Ignāṭiyūs ʿAbd Allāh [Šaṭṭūf]; Kmoskónál Abd allah Satuf) 31 **295** 296 460
 Szaúd-Arábia 17 257
 Szántó Katalin (Cherubina nővér) 7 24 235 238 247
 Szbát Pál → Sbath, Paul
 Szbát, Paul → Sbath, Paul
 Széfónó → Stéfano
 Szeged 187
 Székely Hunor 204
 Székely István 35 36 37 152 425
 Székesfehérvár 8 118 238 245–246
 Szekfü Gyula 48 221 239
 Szela, Jakub 242
 Szenice (Senica) 118
 Szentesy Alfonz → Luzsénszky Alfonz
 Szentföld (ld. még Izrael, Palesztina) 21 32–33 50–51 54–55 58–61 64 66–71 75–76 85 89 97–98 109 263–264 274 276–278 290 302 306–308 319 327 346
 Szentgotthárd 176
 Szentpétervár 216
 Szepesi egyházmegye 125 167

Szerbia 91
 Szibavajhi (Sībawayhi) 28
 Szidón (Szaida; Šaydā) 79 253 279–280 284 293–294 **315**
 Szielnic (Liptovská Sielnica) 24
 Szilézia 200
 Szír-sivatag (Szíriai-sivatag) 255 284 321
 Szíria 7 13 15 17 19 21 28 32 50 57 59–60 63–64 75 77 82 91–92 94–95 97 99–100 102–103 197 253–266 278–279 282–283 285 289–290 292–293 300 313 317–319 321–322 324–325 335–336 338 340 344 349–353 357 359–360 362 364 471
 Szivasz (Sivas; Szívász; Sīwās) 261 284
 Szlavibor (Slavibor) 196
 Szlavónia 132
 Szlovákia (Önálló Szlovák Köztársaság; Slovácia; Slovensko; Szlovákország; Szlovenszko; Szlovenszkó; Tócia; Tótország; Tótság) 136 138–140 144 148 150–152 157–158 167–172 174–175 177 179–180 182 198–200 248
 Szlovákország → Szlovákia
 Szlovenszko → Szlovákia
 Szmirna (Izmir) 97 351
 Szmrecsányi Lajos 65 131 167
 Szófar → Ajn Szófar
 Szófia 173
 Szólem → Szülem
 Szombathely 147
 Szovjetunió 101 223–224
 Sztambolijzski, Alekszandar (Sztambulinszky†) **239**
 Sztambul → Isztambul
 Sztambulinszky† → Sztambolijzski
 Sztraujan, Jan (Straujanis, Janis) **172** 173
 Sztád Antal 298
 Sztád Mária **297** 298
 Szudán 345
 Szudétaföld 178
 Szuezi-csatorna 60 66 333–334 336 338
 Szülem (Szólem; Sūlam; Sölem) 270
 Szúr → Türosz
 Szviezsényi Zoltán (Zlatoň Sviežeň) **167** 188 225
 Taanájil (Taʿnāyil; Tanail; Taanayel) **303** 315
 Taanayel → Taanájil
 Tabán → Budapest
 Tabarije → Tibériás

- Tabeini† → Antebi
 ʾTabġa → Ajn Tabga
 ʾṬābiġa → Ajn Tabga
 Tábor-hegy (Dzsabal at-Tūr; Ġabal aṭ-Ṭūr) **310**
 Tadmor → Palmyra
 Taine, Hippolyte A. 109
 Tajjibe (aṭ-Ṭayyiba; Taybe) 311
 Takách-Tolvay József (Takács-Tolvay; Tolvay-Takács) 145
 Takács-Tolvay József → Takách-Tolvay József
 Talaat, Muhammad (Muhammad Talaat; Muḥammad Talʾat; Mehmed Talat) 50 85 **265 287**
 Talat, Mehmed → Talaat, Muhammad
 Talʾat, Muḥammad → Talaat, Muhammad
 Tall Ḥūm → Tell Húm
 Tallinn 173
 Tamári, Szalím 18 341 344 367
 Tamás, Szent, Aquinói 46 57
 Tamúrasz (Tamyras; Dámūr; Dāmūr; Nahr ad-Dámūr; Nahr ad-Dāmūr; Vádi Dámūr; Wādī Dāmūr; Tomproš†) **280**
 Tamyras → Tamúrasz
 Tanail → Taanájil
 Taʾnāyil → Taanájil
 Tantúr (Ṭantūr) **314**
 Ṭantūr → Tantúr
 Tannenbaum, Chaie (Tennebaum; Tennenbaum; Tenenbaum; Tenebaum) 345
 Tannenbaum, Izráel Mordeháj (Israel Tennebaum; Tennenbaum; Tenenbaum; Tenebaum) 340 345
 Tannenbaum, Leah (Tennebaum; Tennenbaum; Tenenbaum; Tenebaum) 340–343 345
 Tantúra (aṭ-Ṭantūra) **270**
 ʾTarābulus aš-Šarq → Tripoli
 ʾTarābulus al-Ġarb → Tripoli
 Tarābulusz al-Garb → Tripoli
 Tarābulusz as-Sark → Tripoli
 at-Tardzsumán, Ihszán (Iḥsān at-Tarġumān; at-Turġumān) 18 341–342 358
 Tarrazi, Conti di (Ṭarrāzī) 285
 Tarrazi, Philippe de, Vicomte 295–296 **297** 301 369
 Tarrázi → Tarrazi
 Ṭarrāzī → Tarrazi
 Tarszúsz (Tarszus) 288
 Taskent (Kmoskónál Taskend is) 104 113
 Taurus → Taurusz-hegység
 Taurusz-hegység (Taurus; Toros Dağları) 77 263 335–338
 Taybe → Tajjibe
 Taylor, Bayard 343
 Taylor, Robert 334
 aṭ-Ṭayyiba → Tajjibe
 Tápay-Szabó László → Szabó László
 Tárnok 230 238 246–247
 Távol-Kelet 65 335
 Tbiliszi 339
 Tel-Aviv 340
 Telegdi Zsigmond 129 371
 Teleki Pál 82 88 115 202 231
 Tell Húm (Tall Ḥūm; Kafarnaum) 310
 Tenebaum → Tannenbaum
 Tenenbaum → Tannenbaum
 Tennebaum → Tannenbaum
 Tennenbaum → Tannenbaum
 Teofanész 47 234
 Terentius 47
 Teréz, Avilai Szent 199
 Thälmann, Ernst 173
 Theophanes → Teofanész
 Thesszaloniki → Szaloniki 50
 Thévenot, Jean de 103
 Thomson, James 278
 Tiámat 40
 Tibériás (Tabarijje) 271 275 310
 Tibériás-tó → Genezáreti-tó
 Tigris 287
 Tilkovszky Lóránt 167
 Tiso, Jozef (Tiszó József) 128 133 145–146 193–194 205–207
 Tisza 240–241
 Tisza István 49
 Tiszadob 240–241
 Tiszó József → Tiso, Jozef
 Tolna vármegye 76
 Tolvay-Takács József → Takách-Tolvay József
 Toman, Miroslav 192
 Tomproš† → Tamúrasz
 Tonizza, Giacinto **320**
 Topolʾčianky → Kistapolcsány
 Topolʾčany → Nagytapolcsány
 Tordai Ányos 438
 Tormay Cécile („Krenmüller Szézil”) 115 210
 Toros Dağları → Taurusz-hegység
 Tócia → Szlovákia
 Tót Népköztársaság 169

- Tótföld → Szlovákia
Tóth Lajos 184
Tótország → Szlovákia
Tótság → Szlovákia
Töketerebes (Trebišov) 241
Törökország (Török Birodalom; ld. még Oszmán Birodalom) 15 20 50 61–64 66–67 69 72 74–75 78 81–82 85 88–89 91 97–98 254–256 260 264–265 274 277–278 285–286 288–291 301 303 318–324 335 362 365
Trabulus as-Sarq → Tripoli
Trábulusz as-Sark → Tripoli
Trákia (Thrakia) 47 234
Trauttmannsdorff[-Weinsberg], Karl 93
Trebišov → Töketerebes
Trefort Ágoston 229
Trémaux, Pierre 109
Trencsén (Trenčín) 24 191 221
Trencsén vármegye 24 113 146 164 187
Trianon 16–17 116 160 170 190–191
Trikál József 247
Tripoli (Tripolisz; Trábulusz as-Sark; Tarábulusz as-Sark; Ṭarābulus aš-Šarq; Trabulus as-Sarq / Tarábulusz al-Garb; Tarābulus al-Ġarb) 261 279 284 **317** 334
Tripolisz → Tripoli
Truskowski, Władysław 445 447–448
Tuka Béla (Vojtech Tuka) 140 151 180 192–193
Tuka, Vojtech → Tuka Béla
Tunézia 78
at-Tūr, Dzsabal → Tábor-hegy
aṭ-Ṭūr, Ġabal → Tábor-hegy
Turán 87
Turán-hegy (Ġabal Ṭur‘ān) 271
Turkesztán 104
Turócszentmárton ([Turčiansky Svätý] Martin) 129–130 169 180
Turóczi-Trostler József 129
Tübingen 36
Türingia 364
Türosz (Szúr; Šūr; Tyrus) 79 253 293 **315**
Twain, Mark 344
Tyrus → Türosz
Uganda 266 274
Ugarit 45
Ukrajna 170
Umm al-Dzsimál (Umm edzs-Dzsimál; Umm al-Ġimāl) **270**
Umm edzs-Dzsimál → Umm al-Dzsimál
Umm al-Ġimāl → Umm al-Dzsimál
Unger Ferenc **151** 171–174 226
Unghváry Antal 100
Ungvár (Užhorod) 103
Ungváry Krisztián 129
Újpomeránia → New Britain
Üdvöztítő → Jézus Krisztus
Vác 230
Vádi Dámúr → Tamürasz
Vádi Hanín → Nész Cijjóna
Vádi sz-Szamak (Wādī s-Samak) 272
Vádi Rumémín → Rumémín, Vádi
Valerga, Joseph 307
Walid ibn Jazid (Walid ibn Yazid) 196
Valla-en-Gier, la 280
Van-vilajet 286
van Dyck → Dyck
Varga János 8 480
Vargha János 145
Varsó 123 146 150 165 168 170–171 174–176–177 179 269
Vaszary Kolos 32
Vatikán 61 95 172 175–176 178 182 200 243
Vág (Váh) 24 205
Várady Lipót Árpád 23 65 68–69 71–72 78 80 85 89–92 254 323 327–329 350 437
Velence 79 282
Vel’ký Kýr → Nagykér
Venetianer Lajos 30
Verbó (Vrbové) 120 123–124 250
Verdi, Giuseppe 342
Versailles 171
Vezinger Károly 121
Vének 145
Vialar, de, Szent Emília (Émilie de Vialar) 302
Villefranche-de-Rouergue 315
Vilmos, II. 38 67 99 307–308 363
Vince, Páli Szent 7 304
Viničné → Schweinsbach
Virág völgy → Pozsony-Virág völgy
Virchow, Rudolf 213
Vollers, Karl 280
Vorovszkij, Vaclav Vaclavovics **172**
Vörös-tenger 321
Vrbové → Verbó

Wādī Dāmūr → Tamürasz
 Wādī Ḥanīn → Nész Cijjóna
 Wādī s-Samak → Vádi sz-Szamak
 Wagner, Adolf **179**
 Wagner, Richard 223
 Wagner, Winifred 223
 Wahrmond, Adolf 28
 Walīd ibn Yazīd → Valīd ibn Jazīd
 Wangenheim, Baron Hans Freiherr von **286**
 319
 Wartburg 364
 Washington 8 175 177 180 182 479
 Wehr, Hans 369
 Weis István **243** 244
 Werthmann, Lorenz 69
 Westmalle 363
 Whiting, John David 458 479
 Wien → Bécs
 Will, Alexander 20
 Willrich, Hugo **35–36**
 Wilson, Woodrow 133
 Windischgraetz Lajos **175**
 Wohnout, Helmut 343 447
 Wolff-Metternich, Paul 79
 Wolkenberg Alajos 116 129 133 141 145 149
 152–153 156–157 160 163 166 183 184
 228
 Worobski → Vorovszkij
 Wörishofen 122 125
 Württemberg 263

 Yabn^ʿēl → Javneél
 Yamma → Jamma
 Yammīn, Yūsuf Tannūs → Jammīn, Júsuf
 Tannúsz
 Y^ʿsūd ha-m-Ma^ʿālā → Jeszúd ha-Maala
 Yücel, Mehmet Lütfi → Rifāi, Muhammad
 Lütfi Bej, al-

 Zabābde (Zebābdeh; [az-]Zabābida) **311**
 Zadravec István 175
 Zāhir Mugabgab → Mugabgab, Kūrillosz, IX.
 Zāhir Muḡabḡab → Mugabgab, Kūrillosz, IX.
 Zahla → Zahli
 Zaḥla → Zahli
 Zahlé → Zahli
 Zahli (Zaḥla; Zahlé) **284** 303 315 **316**
 Zajd (Zayd) 257
 Zakī bej → Zeki bej
 Zalzal, Philippe 339

Zamahsari 28
 Zámor → Pusztazámor
 Zaourah → az-Zavara
 az-Zarka, Nahr → Nahr az-Zarka
 az-Zaura → az-Zavara
 az-Zavara (az-Zawara; Zaourah; az-Zaura;
 az-Zawra; az-Zavára; az-Zawāra; az-
 Zawwāra; الزوارة ; الزورة) 313 **359–361**
 az-Zavára → az-Zavara
 az-Zawāra → az-Zavara
 az-Zawra → az-Zavara
 az-Zawrā' → az-Zavara
 az-Zawwāra → az-Zavara
 Zayd → Zajd
 Zebābdeh → Zabābde
 Zeki bej (Zakī) 452
 Zichy János, gróf 37 68
 Zikrón Jaakóv (Zikrōn Ya^ʿqōb) **270** 273
 Zikrōn Ya^ʿqōb → Zikrón Jaakóv
 Zimonyi István 11 36 189 370
 Žiška Pál 146
 Zita császárné és királyné 98–99
 Zombori István 9 113
 Zschokke, Hermann **78**
 Zubriczky Aladár 129 **133** 135 137 157
 165–166 425
 Zummārīn (Zummārīn) 270 273
 Žūn → Zsún
 Zürich 75
 Zvedelová, Livia 113

 Zsembéry István 68–69
 Zsiska Pál 146
 Zsivánovics 261
 Zsizska Pál 146
 Zsolna (Žilina) 119 141 150 157 167 193 205
 223 225
 Zsún (Žūn; Ğūn; Joun) 294
 Zsúnji (Jounieh; جونيه) 28 281 304 **316**
 بولس اسباط → Sbath, Paul
 برمانا → Brummána
 بشرى → Bsarri
 بكفيا → Bikfajja
 بيت جالا → Bét Dzsála
 جونيه → Zsúnji
 حائك ; حايك ; الحويك → Hójek
 رفيديا → Rafidije
 الزوارة ; الزورة → az-Zavara
 بول سباط → Sbath, Paul
 بولس سباط → Sbath, Paul

شتورا ; شطورا → Stóra
 شکوم → Dzsókum
 شلحات ; شلحوت → Salhót
 شیخلی → Sehle
 عالیہ → Alaj
 کسارہ → Kszára
 کسروان → Keszruán
 میدان اکبس → Mídán Ikbisz
 غریغوریوس بطرس ہبرا → Habra, Garigúrijúsz
 Butrusz
 עֵינְתִּיבִי ; עֲנַתִּיבִי ; עֲנַתְבִי → Antebi